

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI ■ ■
HZ. ÖMER
S E M P O Z Y U M U

1. Cilt

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu

ISBN
978-605-4561-00-0

Editör
Prof. Dr. Ali AKSU

Redaksiyon
Arş. Gör. Maruf ÇAKIR
Arş. Gör. Alper AY

Baskı
Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Kapak ve İç Düzen
Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Dağıtım
Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Sivas/2018

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI ■ ■
HZ. ÖMER
S E M P O Z Y U M U

Editör
Ali AKSU

1. Cilt

SİVAS/2018

ONUR KURULU

İsmet YILMAZ

Davut GÜL

Sami AYDIN

Prof. Dr. Alim YILDIZ

Recep Şükrü BALKAN

Milli Eğitim Bakanı

Sivas Valisi

Sivas Belediye Başkanı

Cumhuriyet Üniversitesi Rektörü

Sivas Müftüsü

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Ali AKSU

Prof. Dr. Ünal KILIÇ

Prof. Dr. Yusuf DOĞAN

Doç. Dr. Mehmet TIRAŞCI

Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM

Arş. Gör. Sena KAPLAN

Arş. Gör. Maruf ÇAKIR

Arş. Gör. Alper AY

Arş. Gör. Sema TOMBUL

Arş. Gör. Salime Bera KEMİKLİ

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN

Prof. Dr. Adem APAK

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL

Prof. Dr. Ali ÇELİK

Prof. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA

Prof. Dr. Bünyamin ERUL

Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN

Prof. Dr. Galip YAVUZ

Prof. Dr. Hasan KESKİN

Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ

Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM

Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE

Prof. Dr. Kasım ŞULUL

Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ

Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR

Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

Prof. Dr. Metin BOZKUŞ

Prof. Dr. Metin İZETİ

Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN

Prof. Dr. Mustafa FAYDA

Prof. Dr. Numan ARUÇ

Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ

Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ

Prof. Dr. Rıza SAVAŞ

Prof. Dr. Sabri ERTURHAN

Prof. Dr. Sayed Kazem TABATABEİ

Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

Prof. Dr. Şefaeddin SEVERCAN

Doç. Dr. Ali AVCU

Doç. Dr. Ali Osman KURT

Doç. Dr. Dursun Ali AYKIT

Marmara Üniversitesi

Uludağ Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Osmangazi Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Ankara Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Marmara Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Ankara Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Harran Üniversitesi

Yakın Doğu Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Aksaray Üniversitesi

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Makedonya

Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Marmara Üniversitesi

Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi

Cumhuriyet Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Dokuz Eylül Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Meşhed Üniversitesi İran

Ankara Üniversitesi

Erciyes Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Sosyal Bilimler Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Doç. Dr. Ömer ASLAN
Dr. Abdulhalim b. Sallah
Dr. Bakit MURZARAIMOV
Dr. Tarık Abdulcelil
Öğr. Gör. Abdurrahman Hasan Ahmad
Öğr. Gör. Ahmad Said
Öğr. Gör. Safaa Sawsak
Öğr. Gör. Salman Mallayahi

Cumhuriyet Üniversitesi
Malezya İslam Üniversitesi
Kırgızistan
Mısır
Cumhuriyet Üniversitesi
Cumhuriyet Üniversitesi
Cumhuriyet Üniversitesi

KATILIMCI LİSTESİ

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN
Prof. Dr. Adem APAK
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN
Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL
Prof. Dr. Ali AKSU
Prof. Dr. Alim YILDIZ
Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN
Prof. Dr. Hayri ERTEN
Prof. Dr. İsrail BALCI
Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK
Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ
Prof. Dr. Mehmet Salih ARI
Prof. Dr. Metin BOZKUŞ
Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR
Prof. Dr. Metin YILMAZ
Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK
Prof. Dr. Mustafa FAYDA
Prof. Dr. Mustafa KILIÇ
Prof. Dr. Nasi ASLAN
Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ
Prof. Dr. Özcan HİDIR
Prof. Dr. Recep TOPARLI
Prof. Dr. Rıza SAVAŞ
Prof. Dr. Sabri ERTURHAN
Prof. Dr. Salih ÇİFT
Prof. Dr. Selim ÖZARSLAN
Prof. Dr. Şamil DAĞCI
Prof. Dr. Ünal KILIÇ
Prof. Dr. Yusuf DOĞAN
Doç. Dr. Ahmet GÜZEL
Doç. Dr. Bediâ KOÇAKOĞLU
Doç. Dr. Cahit KÜLEKÇİ
Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN
Doç. Dr. İbrahim YILMAZ
Doç. Dr. İhsan ARSLAN
Doç. Dr. İsmail PIRLANTA
Doç. Dr. Kenan AYAR
Doç. Dr. Mehmet AKBAŞ
Doç. Dr. Muharrem ÖNDER
Doç. Dr. Mustafa ÖZKAN
Doç. Dr. Ömer ASLAN
Doç. Dr. Ömer ÖZPINAR
Doç. Dr. Şaban ÖZ

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fakültesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ankara Yıldırım Beyazıt Üni. İslami İlimler Fak.
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İst. Sabahattin Zaim Üni. İslami İlimler Fak.
Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Necmettin Erbakan Üni. Edebiyat Fakültesi
Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni. İlahiyat Fak.
Recep Tayyip Erdoğan Üni. İlahiyat Fakültesi
Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Ankara Yıldırım Beyazıt Üni. İslami İlimler Fak.
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fakültesi
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fak.

Dr. Öğr. Üyesi Abdulhalim OFLAZ
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman DEMİRCİ
Dr. Öğr. Üyesi Adem ÇİFTÇİ
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet EKŞİ
Dr. Öğr. Üyesi Ali KARAKAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Arif ATALAY
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan HIRA
Dr. Öğr. Üyesi Eid Fathi Abdellatif Abdelaziz
Dr. Öğr. Üyesi Fatih OĞUZAY
Dr. Öğr. Üyesi Feyza Betül KÖSE
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ATMACA
Dr. Öğr. Üyesi Hafel ALYOUNES
Dr. Öğr. Üyesi Halit ÇİL
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TÜRKMEN
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ACAR ÇINAR
Dr. Öğr. Üyesi İskender ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi İsmet EŞMELİ
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut KELPETİN
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet GÖKTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞİMŞİR
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Zülfi CENNET
Dr. Öğr. Üyesi Muammer BAYRAKTUTAR
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÖREGEN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KIRANATLIOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Necati BARIŞ
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa SAFA
Dr. Öğr. Üyesi Nadir KARAKUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Nurullah YAZAR
Dr. Öğr. Üyesi Osman AYDINLI
Dr. Öğr. Üyesi Ömer SABUNCU
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan ÖNAL
Dr. Öğr. Üyesi Sezayi BEKDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Sezgin GÜÇLÜAY
Dr. Öğr. Üyesi Tahsin KOÇYİĞİT
Dr. Öğr. Üyesi Tecelli KARASU
Dr. Öğr. Üyesi Tuğrul TEZCAN
Dr. Öğr. Üyesi Vehbi ÜNAL
Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf EŞİT
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel GÖZTEPE
Dr. Öğr. Üyesi Zekiye SÖNMEZ
Dr. Mehmet Nur AKDOĞAN
Dr. Musab HAMOD
Öğr. Gör. Cuma KARAN
Arş. Gör. Dr. Fuat İSTEMİ
Arş. Gör. Halil İbrahim YILMAZ
Arş. Gör. Korkut DİNDİ
Arş. Gör. Mahmut OLGAÇ
Arş. Gör. Osman AYDIN
Arş. Gör. Ramazan ÖGTEM
Arş. Gör. Sema TOMBUL
Arş. Gör. Vahdettin YAĞMUR
Fatma ŞİMŞEK

Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fak.
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fak.
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fak.
Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Çanakkale Onsekiz Mart Üni. İlahiyat Fak.
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fak.
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni. İlahiyat Fak.
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fak.
Ömer Halisdemir Üni. İslami İlimler Fak.
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İzmir Katip Çelebi Üni. İslami İlimler Fakültesi
Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Necmettin Erbakan Üni. Eğitim Fakültesi
Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ömer Halisdemir Üni. İslami İlimler Fakültesi
Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ağrı İbrahim Çeçen Üni. İslami İlimler Fakültesi
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ağrı İbrahim Çeçen Üni. İslami İlimler Fakültesi
Fırat Üni. İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi
Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Muş Alparslan Üni. İslami İlimler Fakültesi
Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Ömer Halisdemir Üni. İslami İlimler Fakültesi
Muş Alparslan Üni. İslami İlimler Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Afyon Kocatepe Üni. İslami İlimler Kurulu
Diyaret İşleri Bşk. Din İşleri Yüksek Kurulu
Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Karadeniz Teknik Üni. İlahiyat Fakültesi
Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ağrı İbrahim Çeçen Üni. İslami İlimler Fakültesi
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

İÇİNDEKİLER

Takdim	
Prof. Dr. Ali Aksu	11
Sunuş	
Prof. Dr. Alim Yıldız	13
Protokol Konuşmaları	
Prof. Dr. Ali Aksu	15
Prof. Dr. Yusuf Doğan	17
Prof. Dr. Alim Yıldız	19
Sami Aydın	21
Açılış Konferansı / Hz. Ömer	
Prof. Dr. Mustafa Fayda	23
Hz. Ömer'in İslam Öncesi Hayatı	
Arş. Gör. Korkut Dindi	45
Hz. Peygamber Döneminde Hz. Ömer	
Prof. Dr. Ali Aksu	57
Hz. Ebu Bekir'in Hilafeti Zamanında Hz. Ömer	
Prof. Dr. Muhammet Hanefi Palabıyık	71
İlk Dönem Siyer Merviyâtında Hz. Ömer Profilleri	
Doç. Dr. Şaban Öz	85
Hz. Ömer'in Müslüman Olmasını Geciktiren Sebepler ve Müslüman Olmasıyla İlgili Nakledilen Rivayetlerin Değerlendirilmesi	
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Önal	121
Hz. Ömer'in Müslüman Olmasıyla İlgili Mütearız Rivayetlerin Hadis Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi	
Arş. Gör. Fuat İstemi	137
İslam Tarih Yazıcılığının Sorunları ve İmkanları Bağlamında Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu ile İlgili Rivayetler	
Arş. Gör. Mahmut Olgaç	153

Hadîs ve Tarih Kaynaklarındaki Hz. Ömer'in Hicretiyle İlgili Rivayetlerin Tahlili Doç. Dr. Ömer Özpınar	195
Devlet Adamlarına Örneklilik Teşkil Etmesi Yönüyle Siyasetnâmelerde Hz. Ömer Dr. Öğr. Üyesi Nurullah Yazar	219
Halife Ömer'in Liderlik ve Yönetim Anlayışı Dr. Öğr. Üyesi Halit Çil	235
Hz. Ömer Döneminde Diplomasi Prof. Dr. İsrail Balcı	255
Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri Dr. Öğr. Üyesi Ömer Sabuncu	277
Evveliyâtı Ömer - İlk Defa Hz. Ömer Tarafından Yapılan Dini ve Sosyal İcraatlar Prof. Dr. Mustafa Kılıç	293
Hz. Ömer Dönemi İç Güvenliğin Teminine Yönelik Kurumsallaşma Teşebbüsleri Prof. Dr. Metin Yılmaz	305
Hz. Ömer Döneminde Adli Teşkilat Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Necati Barış	331
Hz. Ömer'in Devlet Yönetiminde Sosyal Hizmet Uygulamaları Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Çelik	353
Hz. Ömer Dönemi Recm Uygulamaları Prof. Dr. Mehmet Azimli	375
Hz. Ömer Döneminde Mâli Sistem Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Kelpetin	381
Hz. Ömer Dönemi ve Öncesi Dîvân Teşkilatı Konusundaki Gelişmeler ya da Hz. Ömer Dönemi Dîvân Teşkilatı; Tecdid mi? İthal mı? Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şimşir	391
Hz. Ömer ve Şûrâ Anlayışı Dr. Öğr. Üyesi Tuğrul Tezcan	405
Hz. Ömer Dönemi Fetihleri Doç. Dr. Mehmet Akbaş	421

Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Kelpetin	463
Hz. Ömer Döneminde Müslümanların Mısır'ı Fethi Prof. Dr. Âdem Apak	475
Hz. Ömer Döneminde (13-23/634-644) Anadolu Fetihlerine Giden Yolda El-Cezire Futuhâtı Öğr. Gör. Cuma Karan	501
Kaysâriyye'nin (Caesarea Maritima/Caesarea Palestinae) Fethi Arş. Gör. Halil İbrahim Yılmaz – Prof. Dr. Levent Öztürk	515
Hz. Ömer Döneminde Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Göregen	523
Hz. Ömer Döneminde Askeri Teşkilat Doç. Dr. İsmail Pırlanta	533

TAKDİM

Prof. Dr. Ali AKSU

Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı

İnsanın elindekilerinin kıymetini bilmesi ve onlardan gerektiği gibi yararlanabilmesi, onları çok iyi tanınmasıyla mümkündür. Çünkü tanımak, öğrenmek, bilmek, sevmek ve sahiplenmek demektir. Tanımın birçok yolu ve yöntemi vardır. Bunlardan biri ve en önemlisi de, sempozyumlar gibi bilimsel çalışmalar gerçekleştirmektir. Olayın bütün yönleriyle, kaynaklarıyla değerlendirmeler yapılarak ortaya konulması, tarihin doğru bir şekilde anlaşılması demektir. İslam tarihinde başta Hz. Peygamber olmak üzere onun yanında yetişmiş seçkin sahabilerin yaşantılarının bilimsel yöntemlerle bilinmesi ve değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Bu sahabilerden biri de hiç şüphesiz, adaleti ve yöneticiliği ile temayüz etmiş olan Hz. Ömer'dir. 1990'lı yıllara kadar İslam tarihinde ciddi ve yeterli çalışmaların yapıldığını söylememize imkan yoktur. Ancak o yıllardan sonra gerek lisansüstü tezlerle gerekse bilimsel makale, kitap çalışmaları ve sempozyum gibi bilimsel faaliyetlerle oldukça güzel çalışmalar ortaya konulmuştur. Bu sempozyumlardan biri de, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin öncülüğünde Türkiye'de ilk defa düzenlenen "Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu"dur. İlerleyen süreçte Hz. Ebu Bekir, Hz. Osman ve Hz. Ali ile ilgili de sempozyum gerçekleştirerek Hulefa-yi Râşidin dönemini böylelikle tamamlamış olacağız.

Sempozyum duyurusu yapıldıktan sonra tebliğleriyle katılmak isteyen yaklaşık 400 kadar bilim insanımız bu bilgi şölenine teveccüh gösterdiler. Takdir edersiniz ki bu kadar sayıda tebliğin sunulması hem maddi anlamda hem de fiziki anlamda mümkün olamazdı. Kaldı ki bu tebliğlerden bir kısmı konuları itibarıyla birbirine çok yakın hatta aynı konulardı. Sempozyumumuzda Hz. Ömer, başta İslam Tarihi olmak üzere, İslam Hukuku, Tefsir, Hadis, Tasavvuf, İslam Edebiyatı, İslam Mezhepleri Tarihi, Dinler Tarihi, Sosyoloji ve Psikoloji gibi açılardan ele alındı. Maalesef bazı tebliğcilerimiz de tebliğ özetleri bilim kurulu tarafından kabul edilmesine rağmen sempozyuma katılmadılar. Sempozyum süresince yirmi yedi oturum gerçekleştirildi ve farklı bilim dallarında toplamda yetmiş dokuz tebliğ sunuldu.

Bildiriler kitaplaştırılırken öncelikle alan dikkate alındı. Alanlar içerisinde de konu ve kronoloji bakımından birbirlerine yakınlıkları düşünülerek sıralandı ve kitaba o şekilde yerleştirildi.

Sonuç itibariyle Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Hz. Ömer'in hayatı, dönemi ve uygulamaları başta olmak üzere daha pek çok alanda yeni bilgileri ve belgeleri ortaya çıkarmış oldu ve bu alandaki önemli bir boşluğu doldurdu. Bu tebliğlerin kitap haline getirilmesiyle birlikte daha geniş kitlelerin istifadesine sunulması hedeflendi.

Bu vesileyle özellikle davetimize olumlu cevap veren ve sempozyumun içeriğinin şekillendirilmesinde katkıda bulunan değerli hocalarıma, tebliğ göndermek suretiyle sempozyumumuza iştirak etmek isteyen ancak maalesef sayının fazla olması nedeniyle yer veremediğimiz hocalarımıza da buradan teşekkür ediyorum.

Sempozyumun gerçekleşmesinde başından beri maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Alim Yıldız'a, Rektör Danışmanı Prof. Dr. Recep Toparlı'ya, fakülte dekanımız Prof. Dr. Yusuf Doğan'a, fakülte sekreterimiz Bedrettin Gündoğdu'ya, sempozyumumuza ülkemizin farklı şehirlerinden iştirak ederek tebliğleriyle bizlere en büyük desteği veren çok değerli hocalarıma ve sempozyumumuzun sekreteryasını üstlenen araştırma görevlilerimize ve emeği geçen herkese ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

SUNUŞ

Prof. Dr. Alim YILDIZ

Cumhuriyet Üniversitesi Rektörü

İslam medeniyeti, dünya tarihinin şekillenmesinde ve insanlığın bugünle-
re gelmesinde en mühim müessirlerdendir. İslam'ın doğuşundan günümüze
siyasi, ilmî, kültürel vb. birçok cihetten dünyaya yön veren Müslümanlar gerek
buluş ve icatlar ile gerek kahramanlık, devlet idaresi ve siyasi başarılar gibi va-
sıfları ile tarihe isimleri altın harflerle yazılmış şahsiyetler yetiştirmiştir. Bu
şahsiyetler arasında en müstesna yere sahip olan ashaptır. Ashaptan da Hz.
Muhammed'e (SAV) en yakın isimlerden olan Hazret-i Ömer (RA) asr-ı saade-
tin en önemli mimarlarından. O, İslam'ın en kritik dönemi olan doğuş dev-
resinde Müslüman olduktan sonra her daim Hz. Muhammed'in yanında ol-
muştur. Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hulefa-i Raşidin'in ikincisi olarak
İslam'a hizmetini sürdürmüştür. Hz. Muhammed'in övgüsüne layık olmuş ve
"doğru ile eğriyi ayıran" anlamında *Faruk* lakabını almıştır. Hilafeti döneminde
de devlet yönetimi ve adaleti ile nam salmıştır.

İslam tarihinde böylesine müstesna bir yerde bulunan Hazret-i Ömer ile
ilgili daha önce sempozyum düzenlenmemiş olması kanaatimizce büyük bir
eksiklik. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olarak vizyonumuz;
"Toplumun dini doğru bir şekilde anlama ve öğrenmesini sağlamak için evren-
sel etik değerlere bağlı kalarak din olgusunu disiplinler arası işbirliği ile temel
kaynaklarından araştırmak, yeni gelişmeler ışığında değerlendirmek, toplu-
mun ihtiyaç ve eğilimlerini takip ederek dinî konularda karşılaşılan problemler-
e çözüm yolları üretmek." olarak belirlenmiş ve bu vizyonun gereği olarak
düzenlenen sempozyumlara bir yenisi daha eklenmiştir.

Uluslararası Hazret-i Ömer Sempozyumu'na değerli bilim insanlarından
yoğun katılım talepleri gelmiş ve maalesef süre sınırlaması nedeni ile bu talep-
lerin 300 kadarı Bilim Kurulumuzca elenmiştir. Elinizdeki bu çalışma, sempo-
zyuma iştirak eden değerli bilim insanlarımızın sempozyum bildirilerinden
oluşmaktadır. Son derece kıymetli bildiriler ihtiva eden bu eserin bilim dünya-
sına önemli katkılar sağlayacağını düşünüyorum. Bu vesile ile başta değerli
hocalarımız olmak üzere sempozyumumuza maddi ve manevi katkıda bulu-
nan herkese şükranlarımı sunarım.

PROTOKOL KONUŞMALARI

Prof. Dr. Ali AKSU

Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı

Saygıdeğer Belediye Başkanım, Başkan Yardımcım, Sayın Rektörüm, Rektör Yardımcım, çok değerli protokol ve kıymetli misafirler, sevgili gençler, basınıımızın değerli temsilcileri, İlahiyat Fakültemizin düzenlemiŐ olduğu Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Düzenleme Kurulu adına hoş geldiniz diyor, hepinizi saygıyla selamlıyorum.

İki gün sürecek olan sempozyumumuz bu binada  c salonda, yirmi dört oturum Şeklinde gerçekleŐecektir. Sempozyumumuzda doksan altı hocamız tebliğleriyle Hz. Ömer'i başta İslam Tarihi olmak üzere Hadis, Tefsir, İslam Hukuku, Edebiyat, Tasavvuf, Kelam, Sosyoloji ve Psikoloji gibi pek çok disiplinler içerisinde ele alacaklardır. Bu vesileyle öncelikle davetimize olumlu cevap veren ve sempozyumun içeriğinin Şekillendirilmesinde katkıda bulunan değerli hocalarıma, tebliğ göndermek suretiyle sempozyumumuza iştirak etmek isteyen, ancak maalesef sayının fazla olması nedeniyle yer veremediğimiz hocalarımıza da buradan teşekkür ediyorum.

Değerli misafirler, neden Hz. Ömer konusunu ŐeŐtik, bu konuda birkaç söz söyleyerek sözlerimi bitirmek istiyorum. Biz, İlahiyat Fakültesi olarak 2010 yılında Uluslararası Kerbela Sempozyumu'nu gerçekleŐtirdik. Ardından sayın rekt r m z n öncülüğünde Sivas M ft l ğ m zle Hz. Hasan; Sivas Belediyemizle birlikte Hz. Hatice, Hz. Fatıma ve Hz. Aişe sempozyumlarını gerçekleŐtirdik. Ülkemizde farklı  niversitelerimizce Hz. Ali ile ilgili pek çok sempozyumlar yapıldı. Biz Hz. Ali'yi de, Hz. Fatıma'yı da, Hz. Hatice'yi de, Hz. Ömer'i de severiz ve hepsine aynı Şekilde saygı duyarız. Onlar arasında asla ayırım yapmayız. Onlar bizim için birer değerdir. Bu nedenle aramızda bulunan bazı hocalarımızla konuyu müzakere ettiğimizde, sağ olsunlar kendilerine teşekkür ediyorum, bizleri böyle bir sempozyum yapma hususunda cesaretlendirdiler.

Sözlerime son verirken, en başta sempozyumumuza katılarak bizleri onurlandıran sayın belediye baŐkanımıza, başkan yardımcımıza ve değerli protokole, ve her zaman bu tür etkinliklerde maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen sayın rektörümüz Prof. Dr. Alim Yıldız'a, Rektör Danışmanı Prof.

Dr. Recep Toparlı'ya, fakülte dekanımıza, sekreterimize, sempozyumumuza ülkemizin farklı şehirlerinden iştirak eden çok değerli hocalarıma ve sempozyumumuzun sekreteryasını üstlenen araştırma görevlilerine, özellikle Sena Hanım'a, basınımızın değerli mensuplarına ve sevgili öğrencilerime ayrı ayrı teşekkür ediyor, sempozyumumuzun üniversitemize, ülkemize ve bilim dünyasına hayırlar getirmesini temenni ediyor, hepinizi tekrar saygıyla selamlıyorum.

Prof. Dr. Yusuf DOĞAN

İlahiyat Fakültesi Dekanı

Sayın Belediye Başkanım, Belediye Başkan Yardımcım, Sayın Rektörüm ve Rektör Yardımcılarım, ilimizin çok değerli protokolü, İlahiyat Fakültemizin düzenlediği Hz. Ömer Sempozyumuna hepiniz hoş geldiniz. İlahiyat Fakültemiz Ali Hocamızın da ifade ettiği gibi, uluslararası sempozyumlara imzalarını atmıştır. Uluslararası olan bu sempozyumda da Hazreti Ömer'i ele almak üzere toplanmış bulunuyoruz. Allah Resûlü'nün Mekkelilerden en çok Müslüman olmasını istediği iki kişiden birisi ve Hulefa-i Raşidin'in ikincisi olan Hazreti Ömer, hilafeti boyunca adaleti ile bütün dünyaya örnek olmuştur. Yine hilafeti boyunca içerisinde Mısır'ın, Kudüs'ün, İran'ın olduğu fetihler kendisine nasip olmuştur. Yaptığı devrim gibi icraatlarla İslam Devleti'ni kurumsal hale getirmiştir. Çağ açıp, çağ kapatan bir halife olmuştur. Kaybettiğimizden bu yana seneler geçmesine rağmen, asırlar onu eskitememiş, üzerinde kitaplar, makaleler yazılmış, konferanslar, paneller düzenlenmiştir. Bu etkinliklerin devam edeceği konusunda da şüphe yoktur. Fakültemizde onu anlamak, yeni nesillere tanıtmak ve ilim dünyasının dikkatlerini tekrar üzerine çekerek onun engin görüş, düşünce, tecrübe ve uygulamalarını günümüze taşıyarak yeni ufuklara açılmasını hedeflemiştir. Bundan dolayı Hazreti Ömer ile ilgili bir sempozyum düzenlenmesine karar verilmiştir. Bu sempozyumumuzda emeği geçen başta Sayın Rektörümüz, genel sekreterinden danışmanına kadar bütün rektörlük personeline, organize en büyük payı olan İslam Tarihi bölüm başkanımız sayın Ali Aksu'ya, özveri ile çalışan araştırma görevlilerimizden fakülte sekreterimize, sempozyum bilim ve düzenleme kurulu üyelerine, tebliğleri ile katılan çok değerli bilim adamlarına, hocalarımıza öğrencilerimize teşekkürü bir borç bilirim. Tekrar hoş geldiniz diyor, saygı ile selamlıyorum.

Prof. Dr. Alim YILDIZ
Cumhuriyet Üniversitesi Rektörü

Saygıdeğer Belediye Başkanım, Başkan Yardımcım, Rektör Yardımcılarım, Vakıflar Bölge Müdürüm, Müftüm, Dekanlarım, Türkiye'nin pek çok şehirden gelen saygıdeğer ilim adamları, hepinizi saygı ve muhabbetle selamlıyorum. İlahiyat Fakültemiz, daha önce de Kerbela ve İbn Rüşd gibi uluslararası sempozyumlar düzenledi. Bugün buna bir yenisini katıyoruz. Hazreti Ömer ile ilgili ben bir şey söylemeyeceğim. Çünkü iki gün boyunca konunun uzmanları bize Hazreti Ömer hakkında bilgi verecek. Sadece bir şey söylemek istiyorum. Hazreti Ömer aile fertlerini toplayarak, onlara şöyle derdi: "Şunu ve şunu yasakladım. İnsanlar sizi yırtıcı kuşun eti gözetlediği gibi gözetlerler. Allah'a yemin ederim ki, herhangi biriniz bu yasaklara uymazsa, daha fazlasıyla cezalandırırım." Kendi ailesine bile, bu şekilde uyarılarda bulunan Hazreti Ömer iki gün boyunca anılacaktır. Tekrar sempozyuma katılan bütün hocalarımıza şükranlarımı sunuyorum. Hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Sami AYDIN

Sivas Belediye Başkanı

Çok değerli Rektörüm, Rektör Yardımcılarım, Müftüm, kıymetli Vakıflar Bölge Müdürüm, mesai arkadaşlarım, çok değerli bilim adamları, hocalarım, kıymetli öğrenciler!

Hepinizi saygıyla, hürmetle selamlıyor, böyle güzel bir sempozyumun düzenlenmesine vesile olan çok değerli hocalarımıza, dekanlarımıza sempozyuma katılarak bizleri ve gençlerimizi aydınlatacak olan misafirlerimize şükranlarımı sunuyorum. Hepiniz hoş geldiniz, sefalar getirdiniz.

Değerli misafirler! Hz. Ömer, İslam'ın sembol isimlerinden bir tanesidir. Elbette burada çok kıymetli hocalarımız var, bu program İlahiyat Fakültesinin bir programıdır. Benim burada Hz. Ömer'i anlatmam, onunla ilgili cümleler sarf etmem belki de haddimi aşmak olur. Ancak şunları ifade etmek isterim:

Günümüz dünyasında maalesef İslam'ın yeteri kadar anlaşılmadığı, yeteri kadar anlatılmadığı, yeteri kadar değerlerimizi tanımadığımız kanaatindeyim. Hz. Ömer sadece yöneticiliğinde değil, aile ortamında, günlük yaşamında, adalet adına o kadar hassas davranmış ve o kadar örnek davranışlar sergilemişlerdir ki, bugün duyduğumuz zaman herkesin tüyleri ürpermektedir. Böyle bir İslam'ın temsilcisi olmamıza rağmen, bugün İslam'ın hak etmediği şekilde anılması veya böyle bir çaba içerisinde bulunulması İslam'a karşı büyük bir haksızlıktır. İşte İslam'ın terör ile eşleştirilmesi, İslam'ın maalesef İslam ile alakası olmayan bir takım olaylarla eşleştirilmesi, İslam'a karşı yapılan en büyük haksızlıktır. Bu açıdan özellikle İlahiyat Fakültesi'nin programı olduğu için söylüyorum önce biz imamlarımızla, ilahiyat fakültesi mezunlarımızla İslam'ı da, İslam'ın değerlerini de çok iyi anlamalı ve özümsemeliyiz.

İki gün devam edeceğini söyledi Sayın Rektörüm, benim burada âcizane iki teklifim var: Burada ki salon yaklaşık altı yüz-yedi yüz kişilik kadar. İlahiyat Fakültesinin öğrencileri bu programa katılsınlar, çünkü diğer dersler bir şekilde devam eder. Ancak burada hocalarımızın söyleyecekleri belki de öğrencilerin kulaklarına küpe olacak, burada çok güzel şeyler duyacaklardır. Bu bilgileri kitaplardan veya farklı kaynaklardan öğrenmek her zaman mümkün olmayabilir. İkinci teklifim ise çok değerli Müftüme, mümkünse bu programa bütün imamlarımız da katılsın. Gönül ister ki hepimiz katılalım ancak ben faz-

la katılamıyorum çünkü dışarıdan gelen heyet var beni bekliyorlar. Ben herkesten özür dileyerek konuşmamdan sonra müsaade isteyeceğim. Ama fırsat olduğunda da kesinlikle programa katılmaya çalışacağım.

İlahiyat fakültesi öğrencileri dedim, imamlar dedim ama bu programa katılması gereken en önemli gruplardan biride yöneticilerdir. Yani bizleriz. Allah'a çok şükür, şunları samimiyetimle ifade ediyorum, 2004-2009, 2014 bugün 2017, dışarıdan nasıl görünür bilmiyorum ama ben kendi adıma Hz. Ömer'in yöneticiliğini kendime referans almaya çalışıyorum, onun adaletini muhafaza etmeye çalışıyorum. Rabbim, bu görevi tamamlayıncaya kadar da bana, onun dışında başka bir etki altında kalmayı nasip etmesin. Ne pahasına olursa olsun! İster adı makam olsun ister hayat olsun, Hz. Ömer'in adaletinden şaşmamak bu dünyada yöneticiler için en önemli iştir diye düşünüyorum. Bu bakımdan keşke mümkün olsa, bütün yöneticiler burada bulunabilselerdi.

Tekrardan organizasyonu gerçekleştiren başta fakülte Dekanımız, çok değerli Rektörümüz olmak üzere, herkese ayrı ayrı şükranlarımı, teşekkürlerimi sunuyorum. Evet, öğrenci sayısı arttı, onlardan da şunu rica ediyorum, lütfen bu tür programları kaçırmayın. Bunlar öğrencilik yıllarınızda sık karşılaştığınız programlar olacak ancak daha sonraki dönemlerde fazla fırsatınız olmayacaktır. Bu yüzden, emin olun! Sizler, bizlerden daha büyük vebal altındasınız, çünkü biz yaşamakla mükellefiz, ama siz sadece kendiniz yaşamakla mükellef değil aynı zamanda anlatmakla mükellefsiniz. O yüzden kendi yaşamanız sizin için yeterli değil benim için yeterlidir. Bu sebepten sizin sorumluluğunuz ve vebaliniz daha büyük diye düşünüyorum, tekrar herkese saygılar sunuyorum, bu sempozyumun gerek Cumhuriyet Üniversitesi'ne gerek burada bulunan öğrencilere gerekse de İslam dünyasına hayırlar getirmesini umut ediyorum sizleri saygı ile selamlıyorum.

AÇILIŞ KONFERANSI

HZ. ÖMER

Prof. Dr. Mustafa FAYDA

Besmele, hamdele ve salveleden sonra. Hz. Ömer ile alakalı böyle bir toplantıyı tertip etmiş bulunmalarından dolayı Cumhuriyet Üniversitesi ve Rektörlüme, İlahiyat Fakültesi ve Dekanına, yardım ve destek olan müesseselerimize, tertip komitesine, tebliğ sahiplerine, hizmetleri sebkat edenlere, ayrıca şahsıma açış konuşması vazifesini veren Dekanımız Prof. Dr. Ali Aksu Bey'e teşekkürler ederek sözlerime başlamak istiyorum.

Tevhîd akidesini temel gâye edinen İslâm dininin peygamberi Hz. Muhammed (SAV) Efendimizi, Yüce Allah, bütün insanlara beşîr ve nezîr olarak göndermiştir.

﴿٢٨﴾ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَفَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

“Biz seni bütün insanlara ancak müjdecî ve uyarıcı olarak göndermişizdir; fakat insanların çoğu bilmez” (Sebe’ 34/28). O, aynı zamanda “Hâtemün’n-Nebiyyîn” yani peygamberlerin sonuncusudur (Ahzâb 33/40). Kendisinden başka bir peygamber daha gönderilmeyecektir. Buna göre Resûl-i Ekrem, son dinin kitabı *Kur’an-ı Kerîm*’in sûre ve âyetlerini okuyarak insanları, eşi ve benzeri olmayan bir tek Allah’a iman edip getirdiği dine göre bir hayat yaşadıkları takdirde ebedî hayatı kazanacaklarını müjdelemek; bunlara inanmayanların da ebedî hayatı kaybedeceklerini uyarmakla mükellef kılınmıştır. Kendisine düşen yalnızca bu hakikati tebliğdir; dileyen inanır, dileyen inanmaz. Esasen hidayet yalnızca Allah’tandır (Kehf 18/29).

Buna mukabil Müslüman olmayı kabul edenlerle Resûlullah’ın vazifeleri ve konumu, tebliğden öteye yeni boyutlar kazanır. Huzuruna gelenler, kelime-i şehâdet getirerek Allah’ın varlığına ve birliğine, kendisinin Allah’ın Elçisi olduğuna şahadet ederlerken, Allah’ın gönderdiği, Hz. Peygamber’in bildireceği dinin hükümlerine bağlı kalacaklarını, emir ve yasaklarda kendisine itaat edeceklerini taahhüt edip ona biat ederler. Bu biat esnasında, erkeklerden de kadınlardan da Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydu-
rup getirmemek¹ ve hiçbir iyi işte Hz. Peygamber’e karşı gelmemek hususunda

¹ Bu biat şartının, kadının başkasına iftira etmemesi yanında başkasından peyda ettiği veya bulduğu çocuğu kocasına nispet etmemesi diye da anlaşılmıştır.

söz vermelerinin istendiği şart koşulmuştur.² *Kur'an*'da yer alan, kadınlardan istenen bu biat şartları, Birinci Akabe Biatı'nda Yesrib'den (Medine) gelen Evs ve Hazrec kabilelerinden on iki erkekten alınan biat şartlarının aynısıdır. Bundan dolayı bu biata, aralarında hiç kadın bulunmamasından ve cihat ve savaşın henüz şart koşulmamasından dolayı, "Kadınlara Biatı" (Bey'atün'n-nisâ) adı verilmiştir. Mekke'nin fethinden sonra erkeklerden ve kadınlardan aynı şartlar üzerine biat alınmış olduğu da rivayet edilmiştir.³ Bu noktada, İslâmiyet'e girerken yapılması yasaklanan bu cahiliye adetleri yanında; müşrik Arapların kız çocuklarını istemedikleri, onları doğru dürüst insan saymadıkları, savaşta dayanıklı olmadıkları ve ömürlerini güzel görünmek için süslenmekle geçirdikleri (Zuhruf 43/15-18) şeklinde *Kur'an*'da tasvir edilen sapık kadın anlayışının da ortadan kaldırıldığına işaret etmek gerekir. Savaş mükellefiyeti dışında, kadın-erkek aynı şartlara riayet etmeleri gerektiğine işaret ederken, hicretten sonra Ensar'ın hanımlarından, Mekke'nin fethinden sonra da Kureyşli kadınlardan, Hz. Peygamber'in emri ve onun adına Hz. Ömer'in onlardan biat almış olduğunu hatırlamak gerekir.

Cahiliye çağının bu kötü adet ve ahlâksız işlerinin hemen terkedilmesinin istendiği kadın-erkek, genç-yaşlı farklı seviyelerdeki bu insanlardan nasıl yeni bir toplum, yeni bir ümmet teşkil edilebilecekti? Resûl-i Ekrem'in omuzlarına yüklenen bu ağır ve çetin peygamberlik vazifesinin nasıl yerine getirilmesi gerektiğine dair *Kur'an* âyetlerini şimdi ele alabiliriz.

Ümmet-i davet için beşîr ve nezîr olan Hz. Peygamber, Ümmet-i icâbete ise,— onların ilk halkasını teşkil eden arkadaşlarına yani ashabına—"okuyan" (yetlû), "öğreten" (yuallimü) ve "arındıran" (yüzekkî) fiilleriyle muvazzaf kılınmıştır. Onun bu vazifeleri, *Kur'an-ı Kerim*'de dört ayrı âyette şöylece ifade buyrulmuştur:

رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ ۗ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١٢٩﴾

"Ey Rabbimiz! İşlerinden onlara senin âyetlerini okuyan, Kitabı ve hikmeti öğreten, onları her türlü kötülükten arındıran bir peygamber gönder. Doğrusu güçlü ve Hakîm olan ancak sensin" (Bakara 2/129).

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ

"Andolsun, Allah, Müminlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları her türlü kötülükten arındıran, onlara Kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler" (Âl-i İmrân 3/164).

² Mümtahine Sûresi 60/12.

³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, (thk. M. Sakkâ ve dğr.), Kahire 1955, I, 431, 433-434; H. Karaman ve arkadaşları, *Kur'an Yolu*, Ankara 2008, V, 324-327

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَنفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٢﴾

“Ümmilere kendi içlerinden onlara ayetlerini okuyan, onları her türlü kötülükten arındıran, onlara Kitabı ve hikmeti öğreten bir Peygamber gönderen O’dur. Onlar, daha önce, şüphesiz apaçık bir sapıklık içinde idiler” (Cuma 62/2).

كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿١٥١﴾

“Nitekim Biz size, âyetlerimizi okuyacak, sizi her türlü kötülükten arındıracak, size Kitabı ve hikmeti öğretecek ve bilmediklerinizi bildirecek aranızdan, bir Peygamber gönderdik” (Bakara 2/151).

Peygamberimizin üç vazifesinden birincisi: Allah’ın âyetlerini okumasıdır. Resûlullah Efendimiz, peygamberlik hayatı boyunca nâzil olmaya devam eden Kur’an âyetlerini ashabın kadınlarına ve erkeklerine devamlı okumak suretiyle bu tebliğ vazifesini eksiksiz yerine getirmiştir. Âyetlerin okunması ilk tebliğ ile sınırlı kalmamış, namazlarında, sohbetlerinde, vaz ü nasihatinde ve sorulara verdiği cevaplar esnasında da okuyor, güzel Kur’an okuyanlara okutarak ashabın dinlemesini de sağlıyor, vahiy kâtiplerine de yazdırıyordu.⁴

İkinci vazifesi: Öğretmesi (يُعَلِّمُ) Allah’ın gönderdiği Kitabı, yani Kur’an-Kerim’i ve hikmeti (الْحِكْمَةَ) öğretmesidir. Hz. Peygamber, Kur’an âyetlerini başka âyetler ile tefsir ediyor, mücmel olanlarını açıklıyor, muhtevalarını yaşanır halde ashabına öğretiyor ve gösteriyordu. Hz. Peygamber’in Kur’an yanında öğrettiği diğer konu ise hikmettir. Başta İmam Şâfiî olmak üzere hikmetin sünnet olduğu yaygın bir anlayıştır. Anlaşıldığına göre Kur’an’da yer almayan veya mücmel ifade edilmiş hususlarda Hz. Peygamber’in vahy-i gayr-i metlûv olarak telakki ettikleridir. Bir başka ifadeyle, Kur’an’ın hayata geçirilmesi esnasındaki tavır ve anlayışdır ki aşağıdaki âyette, hikmetin de Allah tarafından Hz. Peygamber’e inzâl buyurulduğu açıkça ifade edilmiştir:

وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّت طَّائِفَةٌ مِّنْهُمْ أَنْ يُضِلُّوكَ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَصُرُونَكَ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُن تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا ﴿١١٣﴾

“Ey Muhammed! Eğer Allah’ın sana lütuf ve merhameti olmasaydı, onlardan bir zümre seni saptırmaya çalışırdı. Hâlbuki onlar, ancak kendilerini saptırırlar, sana hiçbir zarar veremezler. Allah sana Kitabı (Kur’an) ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğin şeyleri öğretmiştir. Allah’ın sana lütfü çok büyüktür” (Nisâ 4/113).

⁴ Ümmeti de onun Kur’an tilâvetine verdiği değer farkında olarak Kur’an okumayı, hifzetmeyi, bunun için Dâru’l-Huffâz veya Dâru’l-Kurrâlar veya Kur’an Kursları gibi müesseseler kurup bu yolda yürümeye devam etmiştir.

Hz. Peygamber'e Kur'an dışında vahiy geldiğini kabul eden İmam Mâtürîdî vahiy üçe ayırır: 1- Kuran vahyi; 2- Beyan vahyi: Hz. Peygamber'e Cebrâil vasıtasıyla veya Allah'ın dilediği başka bir şekilde tebliğ edilip Kur'an'daki helâl ve haramları açıklayan vahiydir.3- İlham ve ifham vahyi. İnsanlar hakkında Allah'ın bildirdiği şekilde hüküm vermenin gerekliliğinden söz eden âyetin (Nisâ 4/105) işaret ettiği vahiydir. Resûlullah'ın dinî konularda yaptığı açıklamalara ilişkin olarak Allah'tan gelen ve doğruyu hissettiren ilhamlardan meydana gelir.⁵

Üçüncü vazifesi: Arındırması (تَزْكِيَةٌ): Ashabının nefis terbiyesini de Resûl-i Ekrem üslenmiştir. Güzel ahlâk üzere yaratılan ve "Rabbim beni en güzel şekilde terbiye etti" buyuran Hz. Peygamber, ashabının güzel ahlâk üzere olmalarına da çalışmış, Allah'ın kendisine tevdi ettiği bu vazifeyi de hakkı ile yerine getirmeye çalışmıştır.⁶

Sahâbe nesli, Resûl-i Ekrem ile ilgili yukarıdakiler yanında, ona iman ve itaat etmeleri, canlarından daha fazla kendisini sevmeleri ve örnek almaları gerektiğini ifade eden âyetleri onun ağzından dinledi. Ayrıca onunla birlikte çeşitli meşakkatlere katlanıp çile çekti, birçok büyük başarıyı onun önderliğinde ve müstesna şahsiyetinin dirayeti altında, kendisiyle birlikte yaşamak şerefine nâil oldu. Daha da önemlisi bu nesil, Kur'an'a göre bütün sevgilerin üstündeki Allah sevgisine (Bakara 2/165) insanların ulaşabilmesini Yüce Yaradan'ın, insanların Habîbî'ne tâbi olmalarına (Âl-i İmrân 3/31) bağladığından, onun etrafında hâleleşerek Allah'ın kendilerini sevmesini hedefleyip, "Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler" (Mâide 5/54) mertebesine ulaşmıştır. Bu kutlu neslin mümtaz bir şahsiyeti Hz. Ömer (RA)'dır.

Hz. Ömer'in ele alınacağı bu sempozyum programında pek çok konunun ele alınacağını gördüm, biliyorum. Aynı anda üç oturum yapılacağından, ilgi duyduğum değerli tebliğ sahiplerinin hepsini dinlemeyeceğimden dolayı da çok üzgünüm. Tercihim nasıl olduğunun değerlendirilmesini sizlere bırakarak, Hz. Ömer ile ilgili bazı meseleleri sunmaya çalışacağım.

Hz. Ömer Fil Vak'ası'ndan on üç yıl kadar sonra Mekke'de doğdu. Baba tarafından soyu Câhiliye döneminde Kureyş kabilesinin sefaret işlerine bakan Adiy b. Ka'b kabilesinden olup Ka'b. b. Lüy'de Hz. Peygamber'in nesebiyle birleşir. Annesi Hanteme bint Hâşim ise Mahzûm kabilesindedir.

Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında kaynaklarda sınırlı bilgiler yer almış bulunmaktadır; çocukluğunda deve çobanlığı yaptığı, iyi ata bindiği,

⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", *DİA*, XXXII, 442. Ümmeti de onun yolundan giderek Kur'an ilimlerinin tedris edildiği medreseleri kurmuştur.

⁶ Ümmeti de nefis terbiye ve tezkियesi için dergâhlar, tekkeler ve ribatlar kurmuştur.

güreş yaptığı, iyi silah kullandığı, uzun boylu, gür sesli, sert bir mizâca sahip, heybetli ve pehlivan yapılı olarak tasvir edilmiştir. Şiire meraklı olduğu, güzel konuştuğu, okuma yazma bildiği, ticaret yaptığı ve bu maksatla Suriye, Irak ve Mısır'a gittiği bilinmektedir. Hilafet yıllarının birinde Mekke'ye gittiğinde Dacnân Dağ'ının (sonradan Ömer Dağı) eteklerinden geçerken çocukluk hatıralarını şu sözlerle dile getirmiştir: "Yünden yapılmış elbiselerin içinde şuralarda Hattâb'ın develerini güderdim; babam çok sert ve haşın bir adamdı. Yaptığım her işte bir eksiğimi arayarak beni azarlar, bir kusur işlediğimde ise beni döverdi. Şimdi ise Allah ile yüz yüze bulunmaktayım."⁷

Hz. Ömer, Kureyş kabilesinin bazı ileri gelenleri gibi putperestliğe bağlı kalarak önceleri Hz. Peygamber'e ve İslâmiyet'e karşı düşmanlık göstermiş, bilhassa kabilesine mensup kimselerin köle ve cariyelerine işkenceler yapmış, onları dinlerinden döndürmeye zorlamıştır. Bir cariyeye İslâm'ı terk etmesi için işkence edip onu usanuncaya kadar dövmüş, sonra da "seni dövmekten usandığım için bırakıyorum" demiştir. Bunun üzerine cariyeye kendisine: "Allah da sana aynısını yapsın diye cevap vermiştir. Kabilesinin halifi Âmir b. Rebîa el-Anazî'nin karısı Leyla bint Hasme, Habeşistan'a hicret edeceği günlerde, kendisinden çok şiddetli eziyet gördüğü Ömer'le yolda karşılaşır ve onun "Mekke'den ayrılıyor musunuz?" sorusuna muhatap olunca: "Evet! Vallâhi eziyetlerinizle bizi perişan ettiniz; bu topraklardan O'nun bize kurtuluş sağlayacağı topraklara çıkıp gidiyoruz" diye cevap vermiştir. Bu duruma üzülen Ömer'in: "Allah sizinle olsun" diye cevap vermesini Leyla, daha sonra yanına gelen kocasına nakletmiş, Ömer'in kendisinde daha önce görmediği bir üzüntü ve hassasiyet içerisinde olduğunu da söylemiştir. Karısının bu sözlerine: "Onun Müslüman olacağını mı umuyorsun!" diye karşılık veren Âmir, eşinden "evet" cevabını alınca, bunun imkânsız olduğunu düşünüp: "Senin gördüğün o adam, Hattâb'ın merkebi Müslüman oluncaya kadar Müslüman olmayacaktır" şeklinde ifade etmiştir.⁸ Âmir ise, onun köle ve cariyelere yaptığı işkenceleri, Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı gösterdiği katı tutum ve davranışları, ayrıca ağabeyi Zeyd b. Hattâb, kız kardeşi Fâtma bint Hattâb ile kocası ve amcasının oğlu Saîd b. Zeyd'in Müslüman olduklarını ondan sakladıklarını biliyor ve haklı olarak bu değerlendirmeleri yapıyordu. Buna mukabil karısı Leyla'nın kadın hassasiyetiyle onun gözlerinde fark ettiği değişiklik de bir süre sonra doğru çıkacak ve Ömer, Habeşistan'a hicret edenlerden sonra, bi'set-i nebeviyyinin 6. yılının Zilhicce ayında Müslüman olacaktır.⁹

⁷ İbn Sa'd, III, 266

⁸ İbn Hişâm, I, 342-343

⁹ İbn Sa'd, III, 269-270

Sahabe Leyla'nın fark ettiği değişikliği yaşayan Hz. Ömer'in Müslüman oluşu ile Resûl-i Ekrem'in: "Yâ Rabbi! İslâmiyet'i Ömer b. Hattâb veya Amr b. Hişâm (Ebu Cehil) ile teyid eyle (veya aziz kıl)"¹⁰ şeklindeki duasının kabul buyurulmasının arasında bir bağın bulunup bulunmadığını şimdilik bilemiyoruz.

Bedir Gazvesi esirleriyle ilgili haberlerde kaynaklar Hz. Ömer'in esirler konusundaki tavır ve görüşlerine geniş yer ayırmışlardır. Bu konu, aynı zamanda Hz. Ömer'in görüşleri istikametinde nâzil olan bazı Kur'an âyetlerine, yani "muvâfakât-ı Ömer" konusuna girmektedir. Hz. Ömer, görüşlerine uygun nazil olan âyetlerle ilgili: "Rabbim bana uydu (muvâfakât etti)" şeklinde bir ifadeyi kullanmamış; onun yerine: "Rabbime uydum, muvâfakât ettim (Vâfaktü Rabbî)" ifadesini tercih etmiştir ki onun Allah'a karşı edebini göstermektedir. Bu noktada Hz. Ömer'in "muhaddesliği" meselesine temas etmemiz uygun olacaktır.

Hz. Ömer'in diğer muvâfakatlar üzerine müstakil sunuşlar olacağından, burada, yalnızca onun "muhaddes"liği konusunu ele almak istiyoruz. İmâm Müslim'in Sahîh'ini şerh eden en-Nevevî, muhaddis İmâm Müslim'in muvâfakatlara dair hadisten önce Hz. Ömer'in "muhaddes" olduğunu haber veren hadisi zikretmesine işaret ettikten sonra bu iki konunun arka arkaya gelmesinin uygunluk arz ettiğine dikkati çeker. Gerçekten Hz. Ömer'in şahsiyetini tanımak için muvâfakatları yanında, onun "muhaddes"liğinin de ele alınması gerekir. Bilindiği üzere muhaddis, Hz. Peygamber'in hadislerini nakil ve rivâyet eden, açıklayan, bir kitap halinde toplayan, hadislerle ve hadis ilmiyle uğraşan kimseye denilir. Hz. Peygamber'in hadislerinde "muhaddis" kelimesinin kullanılmadığını görüyoruz. Buna mukabil haber vermek, konuşmak anlamındaki aynı kökten kelimenin ism-i me'ûlû olan "muhaddes" (kendisiyle konuşulan, haber verilen) ise, Hz. Peygamber'den rivâyet edilen bazı hadislerde geçmektedir. Buhârî'nin eserine aldığı iki farklı sened ve metinle, her ikisi de Ebu Hüreyre'nin rivâyet ettiği iki hadis ile aynı konuda İmâm Müslim'in eserine aldığı Hz. Âişe'nin rivâyet ettiği bir hadisin tercümeleleri şöyledir:

"Ebu Hüreyre Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu söyledi: Sizden önceki ümmetler arasında muhaddesûn (muhaddesler, kendileriyle konuşulanlar) olan bazı kimseler vardı. Şâyet benim ümmetimde böyle bir kimse bulunacaksa (ki muhakkak bulunacaktır), o Ömer'dir."

Buhârî'nin eserine aldığı ikinci hadisin anlamı da şöyledir:

"Ebu Hüreyre Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu söyledi: Sizden önce İsrâiloğulları arasında öyle kimseler vardı ki, onlar peygamber olmadıkları

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, I, 456; Tirmizî, "Menâkıb", 17; İbn Hişâm, I, 345; İbn Sa'd, III, 267-269; İbn Şebbe, II, 657, 659

halde kendileriyle konuşuluyordu. Şâyet benim ümmetimde böyle bir kimse bulunacaksa (ki muhakkak bulunacaktır), o Ömer'dir."

Bu ikinci rivâyette "muhaddes" kelimesi kullanılmamış, onun yerine "kendileriyle konuşulanlar" kelimesi yer almıştır. Ayrıca hadisten sonra Buhârî, İbn Abbâs'ın bir kırâat rivâyetine yer vermiştir ki bunun üzerinde ileride durulacaktır.

Bu konuda muhaddis Müslim'in eserine aldığı hadisin anlamı da şöyledir:

"Hz. Âişe'nin naklettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurdu: Sizden önceki ümmetler arasında "muhaddesûn" olan kimseler buluna gelmiştir. Şâyet benim ümmetimde böyle bir kimse bulunacaksa (ki muhakkak bulunacaktır) Ömer b. el-Hattâb onlardandır. Hadisin senesinde yer alan râvî İbn Vehb, "muhaddesûn", "kendilerine ilhâm edilenlerdir" demiştir."¹¹

Bu hadisler, Hz. Ömer'in "muhaddes" olduğunu gösterdiği gibi, ümmet-i Muhammed içerisinde bu seviyede insanların, yani evliyâullahın bulunabileceğine ve onların kerâmetinin kabul edildiğine açık bir delil teşkil ettiği ifade edilmiştir.¹² Peygamber olmadıkları halde kendilerine Allah tarafından haber ilham olunduğu bildirilen bu zevâta bazı hadiseler ve vâkiaların ilhâm olduğu ifade edilmektedir. Kendileriyle kimin konuştuğu hakkında Buhârî şârihi Aynî'nin Kirmânî'den naklettiğine göre meleklerin onlarla konuştukları; Müslim'in *Sahîh*'ni Türkçeye çeviren Mehmet Sofuoğlu ise kelimeyi Arapçasından sonra parantez içinde: "kendilerine Allah tarafından söz söylenen" kimseler şeklinde açıklamıştır.¹³ İbn Hacer, muhaddesliğin Hz. Ömer'e nispet edilmesinde esas sebebin Hz. Peygamber'in hayatında onun birçok muvâfakatının ortaya çıkmasının olduğunu; ayrıca Resûlullah'ın bu dünyadan ayrılmasından sonra da birçok isabetli görüşünün bulunduğunu vurgulamaktadır.¹⁴ Hz. Ömer'in "muhaddes" olarak vasıflandırılması, "kendisinin hiç yanlış yapmadığı veya görüşlerinde isabetsizlik bulunmadığı" anlamına gelmemelidir. Nitekim yukarıda Buhârî'nin eserinden aldığımız ikinci hadisin sonunda İbn

¹¹ Buhârî, "Fedâilü's-sahâbe", 6; Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 23. Müslim, aynı metnin, eserine aldığı farklı bir sened ile de rivâyet edildiğini zikreder.

¹² Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-Şerhi'n-Nevevî*, XV, 166. Böyle olan ve hiçbir zaman iddia sahibi olmayan mânevîyât büyüklerinin her dönemde bulunageldiği kabul edilmektedir. Ancak bu kapıdan girip kendisini "hâşâ" peygamber ilan edenler de maalesef olmuştur. Buna bir örnek olmak üzere Gulam Ahmed'in iddiaları için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Kâdiyânîlik*, İzmir 1986, s. 150-151.

¹³ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XII, 269; *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*, İstanbul 1389/1970, VII, 295; ayrıca bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 62.

¹⁴ İbn Hacer, *Feth*, VII, 63. Hz. Ömer'in muhaddes oluşuyla ilgili olarak zikredilen Sâriye olayını da hatırlamak gerekir. Bu konuyu ilmî bir usûlle ele alan Ahmet Önkal'ın "Sâriye Olayı Üzerine Bir Rivâyet Araştırması" adlı makalesine bakınız; *İstem Dergisi* (Konya 2005), VI, s. 9-49.

Abbâs'ın Hac Sûresi'nin 52. âyetinde geçen "min resûlin ve lâ nebiyyin" kelimesinden sonra "ve lâ muhaddesin" kelimesini ekleyerek okuduğu nakledilmiştir. Âyetin meali şöyledir:

"Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, o bir temennide bulunduğunda şeytan ille de onun arzularına bir şeyler katmaya kalkışmasın. Fakat Allah şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder. Sonra Allah kendi âyetlerini onun kalbine sağlam olarak yerleştirir. Allah hakkıyla bilendir, hikmetle yönettendir" (el-Hac 22/52).

Şeytanın peygamberlere karşı olan bu gibi tavrını, "İsmet" sıfatının da gereği Yüce Allah, peygamberlerini murakabesi altında tutmak ve inzâl buyurduğu âyetleri öğretmek suretiyle şeytanın onlara karşı bu tavrını önlemiştir. İbn Abbâs bu âyette geçen "resûl ve nebî" kelimelerinden sonra "muhaddes" kelimesini kırâatine ekleyerek muhaddesleri de aynı anlayış içinde düşündüğünü göstermiştir. Bu noktada Hz. Ömer'in vahiyile uyarıldığına dair bir örnek vermek suretiyle kendisinin yanlış da yapabilmiş olduğunu göstermek uygun olacaktır.

Buhârî'nin iki farklı metin ve sened ile eserine aldığı hadislerle göre Hz. Peygamber ile görüşme yapmaya Temîmoğulları'ndan bir heyet gelmişti. Orada bulunan Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer, kabileye kimin başkan olması gerektiği konusunda ihtilâfa düştüler; Hz. Ebu Bekir Ka'ka'a b. Ma'bed'in, Hz. Ömer ise Akra' b. Hâbis'in başkan tayin edilmesini istiyordu. Bu sırada Hz. Ebu Bekir: "Sen bana muhâlefet etmek istiyorsun." diye çıkmış; Hz. Ömer de, "Sana muhâlefet etmeyi aslâ düşünmedim." diye karşılık vermiştir. Onlar bu tartışma esnasında, Resûlullah'ın huzûrunda seslerini yükselttiler. Bunun üzerine Yüce Allah: "Ey İman edenler! Seslerinizi Peygamberin sesinden fazla yükseltmeyin; birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmayın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider" (el-Hucurât 49/2) âyetini inzâl buyurdu. Bu âyet inince her ikisi de çok pişman oldular, üzüldüler. Bundan sonra Hz. Ömer, Resûlullah'ın yanında o kadar alçak sesle konuşuyordu ki, çoğu kere Peygamber Efendimiz ona: "İşitemedim, tekrarlar mısın?" diyordu.¹⁵

Katıldığı seriyeler dışında Resûl-i Ekrem'in yanından hiç ayrılmayan Hz. Ömer, kumandanlığını Hz. Peygamber'in yaptığı bütün savaşlarda, Hudeybiye Antlaşması, Umretü'l-kazâ ile Vedâ haccında bulundu. Hudeybiye Antlaşması'nda yer alan Resûl-i Ekrem'in ve Müslümanların o yıl umre yapamayacakları, Müslüman olup Hz. Peygamber'e sığınanların Kureyşliler'e iade edileceği gibi şartları içine sindiremedi. Bu antlaşmanın Fetih sûresinde "feth-i

¹⁵ Buhârî, "Tefsîr", 1, 2; Taberî, *Tefsîr*, XXVI, 76; bu konu ve Hz. Ömer'in vahiyile uyarılmalarına ait diğer örnekler için bkz. Gökhan Atmaca, *Hz. Ömer'in Kur'ân Anlayışı*, 65-70

mübîn" olarak nitelendirilmesini de anlamakta güçlük çekti ve Medine'ye dönme kararını bir türlü kabul edemedi. Kendisini Hz. Ebu Bekir ikna etti; daha sonra antlaşmanın sonuçlarını görünce bu tavrından dolayı pişmanlık duydu. O, hayatı boyunca Hudeybiye'deki bu tavrından dolayı üzümlüp eziklik hissetmiş, bağışlanması için oruç tutup sadaka dağıtmış, köle âzâd etmiştir. Tebûk Seferi'ne hazırlık yapılırken malının yarısını Hz. Peygamber'e getirdi; ordunun Tebûk'ten daha ileri gidilmesiyle ilgili olarak Hz. Peygamber'in yaptığı istişarede, Rumlar'ın oralarda çok kalabalık olacaklarını ileri sürerek dönlmesini teklif etti. Hz. Peygamber de onun bu görüşünü benimsedi.¹⁶

Resûl-i Ekrem onun hakkında: "Allah, gerçeği Ömer'in lisanı ve kalbi üzerine yarattı" (Tirmizî, "Menâkıb", 18); "Allah'ın emirleri konusunda ümmetin en kuvvetlisi Ömer'dir"; "Muhakkak ki şeytan senden korkar, yâ Ömer!" demiş, "Ey Allahım! Ömer'in kalbinden haset ve hastalıkları çıkar ve onu imana tebdil et" şeklinde dua etmiştir (Ahmet b. Hanbel, Müsned, IV, 336; ayrıca bkz. Müslim, "İman", 69). Hz. Ömer, "Sana vâiz olarak ölüm yeter!" ifadesini mührüne kazıtmış, kendisini malıyla canıyla Hz. Peygamber'in yoluna adanmıştır.

Hz. Ebu Bekir'in hilafeti döneminde Kur'an-ı Kerim'in Mushaf haline getirilmesi kararının verilmesindeki gayretleri ve halifeyi ikna etmesi yanında, Medine'de kazâ işlerine bakmak ve halifenin veziri olarak kendisine yardımcı olması zikre değer. Hz. Ebu Bekir'in halife olur olmaz maaşa bağlanması öncülüğünü yaparak halifenin beytülmalden kendisi için istediği gibi tasarruf yapabilmesi anlayışını başlatarak diğer anlayışın önünü kapattığı gibi, onun devletin en üst seviyedeki bir görevlisi gibi görülmesi anlayışını yürürlüğe koymuş oldu.

Hilafeti (13-23/634-644):

Hz. Ebu Bekir namaza çıkamayacak derecede hastalanınca imamlık görevini Ömer'e bıraktı ve onu yerine halef tayin etmek üzere Abdurrahman b. Avf, Saîd b. Zeyd, Osman b. Affân, Üseyd b. Hudayr gibi sahâbilerle istişareye başladı. Bunlardan bazıları Hz. Ömer'in sert mizacını ileri sürerek çekincelerini dile getirdiler. Halife görüşmelerini tamamladıktan sonra Hz. Osman'ı çağırarak bu hususta bir ahit-nâme yazdırıp mühürledi; yanına Ömer ile Osman'ı alıp Mescid-i Nebevî'ye gitti ve halka şöyle dedi: "Sizin için halife seçtiğim kişiye razı olur musunuz? Bir yakınımı tayin etmedim. Allah'a and olsun ki bü-

¹⁶ Hz. Ömer'in, Resûlullah'ın rahatsızlığı, Vasiyet-nâme yazılması meselesi, vefatı, Hz. Ebû Bekir'in halife oluşu ile Ridde olaylarındaki görüş ve tavırları üzerinde tebliğ sahiplerini dinleyeceğiz.

tün gücümle düşünüp taşındım ve Ömer b. Hattâb'ı uygun buldum; onu dinleyin ve ona uyun" orada bulunanların hepsi olumlu cevap verdi.

Hz. Ebu Bekir'in vefat ettiği gün (22 Cemâziyelâhir 13 / 23 Ağustos 634) Hz. Ömer Mescid-i Nebevî'de biat aldı. İlk iş olarak, kaybettikleri bölgeleri geri almak için harekete geçen Sâsânîler'e karşı halkı Irak cephesindeki mücahitlere yardıma çağırdı ve Ebu Ubeyd es-Sekafî'yi 1000 kişilik bir birliğin başında Irak'a gönderdi. Ebu Ubeyd'in Köprü Savaşı'nda şehid olması üzerine Sa'd b. Ebu Vakkâs'ı kumandan tayin etti. Kâdisiye Savaşı'nı kazanan Sa'd (15/636) Sâsânî ordusunu takip ederek Medâin'i ele geçirdi (Safer 16 / Mart 637). Sâsânî kuvvetleri Celûlâ Savaşı'nda da yenilgiye uğratıldı (16/637). Fetihlerin bu aşamasında Hz. Ömer, Sa'd b. Ebu Vakkâs'a Hîre yakınlarında Kûfe'yi, Utbe b. Gazvân'a da Basra'yı ordugâh şehir olarak kurmalarını emretti. Utbe b. Gazvân, İran'ın Ahvaz bölgesini fethetti (17/638); ancak bölge bir yıl sonra tekrar Sâsânî ordusunun eline geçti. Nu'mân b. Mukarrin'e yardım için gelen ordu çetin bir mücadeleden sonra Tüster'i fethetti (20/641). Celûlâ ve Hulvân'ın ardından Sûs, Hûzistan ve Musul'u ele geçiren Müslümanlar Nihâvend zaferiyle Irak'ın fethini tamamladı(21/642).

Hz. Ömer, Bizans İmparatorluğu'na karşı Suriye cephesindeki savaşlara da ara verilmeden devam edilmesini emretti. Hz. Ebu Bekir döneminde kazanılan Ecnâdeyn zaferinden (13/634) sonra Hz. Ömer devrinde yapılan Fihl Savaşı'nda Müslümanlar Bizans kuvvetlerine büyük zayıf verdirdiler (28 Zilkade 13 / 23 Ocak 635). Mercüssuffer'de yenilip Dimaşk'a sığınan Bizans askerlerini takip ederek şehri kuşatıp fethettiler (Receb 14 / Eylül 635). Aynı yıl Mercürûm Savaşı'nı da kazandılar. Bu sırada Ba'lebek, Humus ve Hama şehirleri de ele geçirildi. Müslümanların bu başarıları üzerine Bizans İmparatoru Herakleios Hıristiyan Araplar'ın ve Ermeniler'in katıldığı büyük bir ordu hazırladı. Ancak Bizans ordusu Yermük Muharebesi'nde ağır bir yenilgiye uğradı (12 Receb 15 / 20 Ağustos 636) ve bölgedeki bütün şehirler Müslümanların eline geçti. 16 (637) yılında Şeyzer, Kınnesrîn, Halep, ardından Antakya, Urfa, Rakka ve Nusaybin kısa aralıklarla Müslümanlara teslim oldu. Öte yandan Filistin'in fethine devam edildi ve Kudüs kuşatıldı. Patrik Sophronios şehrin anahtarlarını o sırada inceleme ve görüşmelerde bulunmak için Suriye'ye gelen ve Câbiye'de bulunan Hz. Ömer'e teslim etmek istediğini belirtti. Halife bizzat Kudüs'e giderek halka eman verip kendileriyle bir antlaşma yaptı (17/638). Daha sonra Filistin'in sahil şehirleri başta olmak üzere diğer yerleşim yerleri fethedildi. Hz. Ömer sahillere yakınlığı dolayısıyla tehlike oluşturan Kıbrıs'ın fethine deniz seferinin zorluğunu düşünerek izin vermedi. Ancak Suriye ve Filistin'de mağlûp olan bir kısım Bizanslı kumandan ve askerlerin Mısır'a kaçtığını

ve Mısır'ın fethinin gerekli olduğunu söyleyen Amr b. Âs'ın görüşünü benimseyerek Mısır'ın fethini emretti. Mısır'ın fethi üç yılda tamamlandı (19-21/640-642). Bu arada Hz. Ömer diğer deniz seferlerine ve bunun için bir donanma kurulmasına müsaade etmedi. Onun bu kararında gemilerin batmasıyla sonuçlanan iki teşebbüsün etkisi bulunmaktadır. Sonuçta İslâm orduları onun zamanında Sâsânî İmparatorluğu'na tâbi Irak, İran ve Azerbaycan ile Bizans İmparatorluğu'na tâbi Suriye, el-Cezîre, Filistin ve Mısır'ı İslâm ülkesine kattılar.

Gerçekleştirilen fetihler sonucu ele geçirilen ganimetlerde büyük bir artış oldu. Hz. Ömer, Müslümanlarla gayri müslimlere ait yeni ortaya çıkan çeşitli problemleri ve ihtiyaçları görerek bunların halledilmesi yolunda düzenlemelere teşebbüs etti. Bu düzenlemelere, kazanılan ganimetlerle İslâm'ın eline geçen bu çok büyük coğrafyada yaşayan başka dinden insanlar ve onların sahip oldukları toprakları ele alarak başladı. Ganimet ve toprak meseleleri yanında Müslümanların Suriye'de yerleşimi hususunu görüşmek üzere Safer 16 (Mart 637) tarihinde bazı sahâbîlerle birlikte Câbiye şehrine gitti. Suriye'deki bütün valilerin katıldığı toplantıda gelirlerin taksiminde göz önünde bulundurulacak esasları ortaya koydu ve Müslümanların gayri müslimlerle münasebetlerinde dikkat edecekleri hususlara işaret etti. Bu sırada Kudüs'ü teslim alan Hz. Ömer bütün kumandan-valilerle istişarelerde bulundu. Bizans'tan gelecek saldırıların önlenmesi için Câbiye'deki ordugâhın dağıtılarak iki ayrı cephede savunma hatlarının kurulmasını kararlaştırdı ve mevcut şehirlere yerleşilmesini istedi. 17 (638) veya 18 (639) yılında Amvâs'ta çıkan veba salgını buradan Suriye'nin çeşitli yerlerine yayıldı. Bu salgında başta Ebu Ubeyde b. Cerrâh olmak üzere birçok sahâbî ile 25.000'e yakını öldü.

20 (641) yılında Hayber ve çevresindeki Yahudileri Arap yarımadası dışına çıkararak Hz. Ömer, daha sonra Hayber'e giderek bu bölgedeki toprakların durumunu inceledi. Barış veya savaş yoluyla alınmalarına ve Hz. Peygamber'in yaptığı taksimata göre bu toprakların sahiplerine verilmesini istedi. Topraklardan beytül-mâl hissesi olarak Resûl-i Ekrem'in hanımlarına düşen paylar hususunda kendilerini serbest bıraktı; bir kısmı toprağı, bir kısmı gelirini almaya karar verdi. Fedek toprakları yarısı Hz. Peygamber'e ait olmak üzere barış yoluyla ele geçirilmişti. Hz. Ömer bu toprakların fiyatını tespit ettirdi. Yarısının karşılığını Fedekliler'e ödedikten sonra onları da diğerleriyle birlikte Suriye tarafına sürdü. Aynı tarihte Necranlı Hıristiyanları da Kûfe taraflarındaki Necrâniye'ye gönderdi. Mallarını satın alarak mağdur olmalarını önledi. Ayrıca gittikleri yerde kendilerine geniş topraklar verilmesini, bu topraklardan bir süre vergi alınmamasını, daha sonra Hz. Peygamber ile yaptıkları anlaşmaya uygun biçimde cizye vermeye devam edilmesini valilerinden istedi.

Hz. Ömer, 23 (644) yılı haccını eda edip Medine'ye döndüğü günlerde, Mugîre b. Şu'be'nin Basra valisi iken edindiği kölesi Ebu Lü'lüe Fîrûz en-Nihâvendî efendisinin kendisinden fazla ücret aldığını söyleyerek bunun azaltılmasını istedi. Halife onun demircilik, marangozluk ve nakkaşlık yaptığını öğrenince Mugîre'nin kendisinden aldığı ücretin fazla olmadığını bildirdi. Bunun üzerine Ebu Lü'lüe ertesi gün sabah namazında hançerle Hz. Ömer'i yaraladı ve Müslümanların elinden kurtulamayacağını anlayınca kendini öldürdü. Halife ölüm döşeginde iken kendisine yerine birini bırakması teklif edilince aşere-i mübeşşereden altı kişilik şûranın toplanarak üç gün içerisinde aralarından birini halife seçmelerini istedi; oğlu Abdullah'ı da halife seçilmemek şartıyla bu heyete dahil etti. Namazı kıldırmak üzere Suheyb b. Sinân'ı, şûra üyelerini toplamak üzere Mikdâd b. Esved'i, seçim gerçekleşinceye kadar heyetin rahatsız edilmemesini sağlamakla da Ebu Talha el-Ensârî'yi görevlendirdi. Oğlu Abdullah'ı Hz. Âişe'ye yollayarak Resûl-i Ekrem'in hüccesine onun ayağının dibine defnedilmek için izin istedi. Hz. Âişe kendisi için düşündüğü bu yeri ona vermeyi kabul etti. Hz. Ömer üç gün sonra vefat etti (26 Zilhicce 23 / 3 Kasım 644). Cenaze namazını Suheyb b. Sinân kıldırdı.

Hz. Ömer toplumu ilgilendiren bir konu ortaya çıkınca halkı Mescid-i Nebevî'ye çağırır, iki rek'at namaz kıldıktan sonra minbere çıkıp konuyu halka açardı. Halkın soru sormasına ve haklarını aramasına imkân tanır, kendisinin eleştirilmesini isterdi. Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker esasına bağlı kalarak halifelik vazifesini yerine getirmekte çok büyük hassasiyet gösteren Hz. Ömer bütün emir ve yasakları önce kendi şahsında uygular, halka verdiği emirleri aile mensuplarına da söyleyerek bunlara riayet edilmesini isterdi. Hz. Ömer namaz kıldırmak, hutbe okumak, fey ve zekâtları toplamak, mâbedlerin yapımı ve bakımıyla meşgul olmak, ramazan ayının başını ve sonunu ilân etmek, hac farîzasının yerine getirilmesi için tedbir almak ve haccın idaresini üstlenmek gibi görevleri de yerine getirirdi. Abdurrahman b. Avf'ı emîr-i hac tayin ettiği hilâfetinin ilk yılı hariç hac farîzasını bizzat kendisi idare etmiş, son haccında Resûl-i Ekrem'in hanımlarını da beraberinde götürmüş, halifelîği döneminde ayrıca üç defa umre yapmıştır. Hz. Ömer, divan defterlerini yanına alarak Medine çevresindeki insanların atıyyelerini evlerine gidip bizzat kendisi dağıtırdı. Gündüzleri çarşı pazarda, geceleri de Medine sokaklarında dolaşıp asayîşi kontrol eder, ihtiyaç sahiplerini gördüğünde kendisi beytülmâlden yiyecek taşırdı. Her cumartesi günü Medine'nin dışında Âliye yöresine gider, güç yetiremeyecekleri işlerde çalıştırılan kölelerin yükünün hafifletilmesini sağlardı. Aynı şekilde hayvanlara fazla yük yükletilmesine müdahale ederdi. Valilerine yazdığı mektup ve emir-nâmelerden birer nüshanın saklanmasını is-

tediğinden Dîvânü'l-inşâ'nın kurucusu kabul edilmiştir. 18 (639) yılındaki kıtlıkta ihtiyaç sahipleri Zeyd b. Sâbit tarafından belirlenmiş ve beytûlmâlde bulunan bütün hububat ve yiyecekler kendilerine dağıtılmıştır. Kendisi de her gün yirmi deve kestirerek ihtiyaç sahiplerine dağıtmış, kıtlık yılında ihtiyaç dolayısıyla hırsızlık yapmak zorunda kalanlara ceza uygulamamıştır.

Züheyr, Nâbîga ve Abde gibi tanınmış şairlerin şiirlerini gençliğinden beri dikkatle dinlediği rivayet edilen Hz. Ömer'in bunları okuduğu, birçoğunu ezberlediği, halifeliği döneminde kabilelere ait divanların derlenmesini istediği bilinmektedir. Onun bu şiirlerden bestelenmiş şarkıları dinlemeyi sevdiği ve, "Şarkı yolcunun azığı cümlesindedir" dediği nakledilmektedir. Babasından ensâb bilgisini öğrenen Hz. Ömer güzel yazı yazar ve güzel konuşurdu. Onun Hz. Ebu Bekir ile birlikte Kureyş'in en fasih konuşanları arasında yer aldığı, Kur'an'ın kıraat ve imlâsına itina gösterilmesini, Arap dilinin iyi öğrenilmesini ve doğru konuşulmasını istediği kaydedilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in mushaf haline getirilmesi hususunda Hz. Ebu Bekir'i ikna eden Hz. Ömer, bütün İslâm beldelerinde valilere cami ve mekteplerde eğitim ve öğretime Kur'an'la başlanmasını emretmiş, bu maksatla çeşitli vilâyetlere Medine'den bazı sahâbîleri göndermiş, onlara maaş bağlamıştır. Kur'an'ın inanç esaslarına ait âyetlerinin doğru anlaşılması için çaba göstermiş, müteşâbih âyetlerle ilgilenenleri bundan menetmiş, kazâ ve kader konusundaki yanlış yorumları engellemiştir. İbrâhim b. Hasan, Hz. Ömer'in Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması hususundaki görüşlerini Taberî, İbn Kesîr ve Süyûtî'nin tefsirlerinde yer alan rivayetlerden hareketle bir araya getirerek et-Tefsîrül-me'sûr adıyla yayımlamıştır (Kahire 1983).

Hz. Ömer hadislerin rivayetine çok dikkat eder, Resûl-i Ekrem'den bizzat duymadığı bir hadisi rivayet eden sahâbîlerden bunu Resûlullah'ın söylediğine dair şahit getirmelerini isterdi. Bununla birlikte onun Sa'd b. Ebu Vakkâs gibi seçkin sahâbîlerden doğrudan hadis aldığı da bilinmektedir. Hadisleri de bir araya getirmeyi düşünen Hz. Ömer'in konu etrafında çok düşündüğü ve sahâbîlerle istişare ettikten sonra, "Size bir sünen kitabı yazmaktan bahsetmiştim. Fakat sonradan düşündüm ki sizden önce Ehl-i kitap Allah'ın kitabından başka kitaplar yazmış ve o kitaplar üzerine düşerek Allah'ın kitabını terk etmişlerdi. Yemin ederim ki Allah'ın kitabını hiçbir şeyle gölgelemem" diyerek bundan vazgeçtiği rivayet edilir. Diğer taraftan onun Irak yöresinde görevlendirdiği Karaza b. Kâ'b'a, gittiği yerde az hadis rivayet etmesini ve insanları Kur'an okumaktan alıkoymamasını söylediği ve çok hadis rivayet eden birkaç sahâbînin Medine dışına çıkmasını yasakladığı kaydedilir. Bu rivayetlerin mürsel olduğunu tespit eden Muhammed Mustafa el-A'zamî, Kur'an nüshala-

rının henüz çoğaltılmadığı dönemde Hz. Ömer'in hadislerin yazılmasına öncelik tanımış olacağına inanmanın mümkün görünmediğini söyler. Hz. Ömer'in, içtihatlarının haber-i vâhide muhalif olduğunu gördüğünde bundan vazgeçip Resûlullah'ın görüşünü yansıtan haber-i vâhidi benimsediği bilinmektedir. Ayrıca bazı kimselerin rivayette gevşeklik göstermesi yüzünden yanlış anlaması muhtemel kişilerden hadis alınmasına karşı çıkmıştır. Kütüb-i Sitte'de rivayet ettiği 539 hadis bulunmaktadır; bunların çoğu fıkhâ dairedir. Buhârî ve Müslim'in eserlerinde toplam seksen bir rivayeti yer alır. Buhârî ve Müslim bunların yirmi altısında ittifak etmiş, Buhârî otuz dört, Müslim yirmi bir hadisi ayrıca eserine almıştır. Diğer hadis kitaplarında da rivayetlerine yer verilmiştir. Bazı muhaddisler Hz. Ömer'in rivayet ettiği hadisleri bazı müsnedlerde toplamışlardır: İbn Şeybe, *Müsnedü emîri'l-mü'minîn 'Ömer b. el-Ḥattâb* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut 1405/1985); İbn Cerîr et-Taberî, *Tehzîbü'l-âşâr ve Tafşîlü's-sâbit 'an-Resûlillâhi mine'l-ahbâr* (*Müsnedü 'Ömer b. el-Ḥattâb*, nşr. Mahmud Muhammed Şâkir, Kahire, ts.); Ebu Bekir Ahmed b. Selmân b. Hasan en-Neccâd el-Bağdâdî, *Müsnedü 'Ömer b. el-Ḥattâb* (nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah, Medine 1415/1995); Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Müsnedü'l-Fârûk emîri'l-mü'minîn Ebî Hafş 'Ömer b. el-Ḥattâb ve aḳvâlihû 'alâ evvâbi'l-ilm* (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Mansûre 1412/1992).

Hz. Ömer fetihleri yönetip yönlendirmesi, ortaya çıkan problemlerin çözümü, esirler ve gayri müslimler hakkındaki kararları, yeni şehirlerin kurulması ve fâtilh askerlerin İslâm'a açılmış çok geniş coğrafyaya yerleştirilmesi, İslâmiyet'in tebliğ ve öğretilmesi gibi birçok konuda ilk uygulamaları (evâil) gerçekleştirmiştir. Hz. Ali'nin teklifi üzerine 16 yılı Rebûlevvelinde (Nisan 637) hicrî takvimin kullanılmaya başlanması kararlaştırılmış ve muharrem ayı hicrî takvimin ilk ayı olarak kabul edilmiştir. Onun devlet idaresindeki dirayeti gösteren bu uygulamalara kaynaklarda geniş yer verilmiş ve bunlar bazı teliflere konu olmuştur (meselâ bk. Gâlib b. Abdülkâfi el-Kureyşî, *Evveliyâtü'l-Fârûki's-siyâsiyye; Evveliyâtü'l-Fârûk fi'l-idâre ve'l-każâ*).

Beytûlmâl gelirlerinden olan zekâtı Tevbe sûresinin 60., humusu da Enfâl sûresinin 41. âyetine göre Müslümanlara dağıtmış, İslâm devleti hâkimiyetine giren gayri müslimlerin barış zamanında verdikleri, fey ismi altında toplanan vergiler (cizye, haraç ve öşür) sayesinde artan beytûlmâl gelirlerini Müslümanlara dağıtmak üzere bir düzenlemeye gitmeyi kararlaştırmıştır. Fey gelirlerinden cizyenin alınmasını emreden âyette (et-Tevbe 9/29) bu verginin sarf yeri belirtilmemiştir. Hz. Ömer, hilâfetine ilk yıllarında Resûl-i Ekrem'in ve Hz. Ebu Bekir'in yaptığı gibi cizyeyi Medine'deki Müslümanlara dağıtmıştır. Haraç ve ticaret malları vergilerini ise kendisi koymuş, ganimet topraklarının da-

ğıtılmamasına ve bu topraklardan alınan haraç vergisinin vakıf olarak kalmasına karar verirken bunlardan elde edilecek fey gelirlerinin Haşr sûresinin 7-10. âyetleri gereği bütün Müslümanlara dağıtılması için 15 (636) veya 20 (641) yılında divan teşkilâtını kurmuştur. Medine'den başlanarak Kûfe, Basra, Suriye ve Mısır'da yaşayan bütün Müslümanlar, Araplar'ın nesebini çok iyi bilen üç kişilik bir heyet tarafından Hz. Peygamber'in mensup olduğu Kureyş kabilesinin Benî Hâşim kolundan hareketle divan defterlerine kaydedilmiş, beytülmâl gelirlerinin ve sarf yerlerinin bir düzene bağlanması sağlanmıştır. Hz. Ömer, feyden hisse alacak Medine halkını divan defterlerine kaydettirirken bunlara Arap asıllı olmayan bir kısım mevâlîyi de dahil etmiştir. Divan defterlerine köleler hariç şahıs isimleriyle birlikte yılda bir defa verilecek atıyye (atâ) miktarları ile köleler dahil herkese ayda bir verilmesi kararlaştırılan iki cerîb (burada hacim ölçüsü 132 litre) erzak kaydedilmiştir. Yıllık atıyye miktarları tesbit edilirken İslâm'a giriş önceliği, İslâmiyet'e yapılan hizmetler ve Resûl-i Ekrem'e yakınlık göz önüne alınmıştır. Müslümanlarla bütünleşmeyen ve cihada katılmayanlara fey ve ganimetten pay verilmemiştir. Hz. Ömer fey gelirlerini Müslümanlara vermek için kurduğu divan teşkilâtını Medine'de bizzat kendisi yönetmiş, taşrada ise dağıtım işi valiler veya onların görevlendirdiği âmiller tarafından yapılmıştır. Halife, savaşarak ele geçirilen yerlerde yaşayan halkın da barış yoluyla ele geçirilenler gibi zimmî statüsüne dahil edilmesine, kendi dinlerinde kalmak istedikleri takdirde cizye ödemelerine, ayrıca ziraata elverişli topraklarının ödeyecekleri haraç vergisi karşılığında kendilerine bırakılmasına karar vermiştir. Haşr sûresinin 6-10. âyetlerine dayanarak, ganimet statüsüne göre (el-Enfâl 8/41) gaziler arasında dağıtılan veya Medine'ye gönderilen beşte bir nisbetindeki beytülmâl hissesi esirleri de serbest bırakmış ve toprakları eski sahiplerine iade etmiştir. Başta insan unsuru olmak üzere ganimet ve toprak meselelerini içine alan bu çok yönlü konuda Suriye Valisi Ebu Ubeyde b. Cerrâh'a gönderdiği tâlimatın son kısmında, bu arazilerin sahipleriyle birlikte Müslümanlara paylaşılması halinde geriden gelecek Müslümanların ve zimmîlerin konuşacak bir insan bulamayacaklarını, emeklerinin ürünü kazançlarından faydalanamayacaklarını, arazileriyle birlikte taksim edilen insanların Müslümanlar sağ kaldığı sürece sömürüleceklerini, sonraki nesillerin de onların çocuklarını sömürmeye ve köle olarak kullanmaya devam edeceklerini, böylece bu insanların İslâm dini hüküm sürdükçe Müslümanların kölesi kalacağını söyleyip buna asla razı olmadığını ifade etmiştir. Fetihle ele geçirilen toprakları eski sahiplerine bırakan Hz. Ömer bu topraklarda tarıma devam edilmesini, arazilerin ekilip verimli hale getirilmesini, üç yıl üst üste ekilmeyen

toprakların geri alınmasını istemiş, ziraatın gelişmesi için tedbirler almış, ölü toprağı ekip ihya eden kimsenin bu toprağına sahip olacağını belirtmiştir.

9 (630) yılında nâzil olan cizye âyeti (et-Tevbe 9/29) bu çok geniş coğrafyada yaşayan Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsî gibi gayri müslim halka uygulanmaya başlanmış, ödedikleri vergi karşılığında kendilerine Allah ve resulünün zimmeti (himayesi) verilmiş; çocuklardan, kadınlardan, fakirlerden, mâbed gelirleriyle geçinen din adamlarından ve sonradan Müslüman olanlardan bu vergi alınmamıştır. Bu verginin gereğinin yerine getirilememesi söz konusu olduğunda iade edilmesi cihetine de gidilmiştir. Nitekim Suriye Valisi Ebu Ubeyde b. Cerrâh, cizye aldığı Humus halkını Bizans'a karşı koruyamayacağını anlayıp şehri terk etmek zorunda kalınca onlardan topladığı vergiyi geri vermiştir. Aynı uygulamanın Suriye'nin diğer şehirlerinde de yapıldığı bilinmektedir. Humus halkı, Müslümanların bu güzel davranışını gördükten sonra Müslümanların lehine casusluk yapmış ve topladıkları Bizans ordusuyla ilgili bilgileri kendilerine vermiştir. Hz. Ömer, cizye için belirlenmiş sabit bir miktar söz konusu olmadığından meselâ Sevâd bölgesinde üç ayrı seviyede (12, 24 ve 48 dirhem), Suriye ve Mısır'da önceleri 2 dinar, sonraları 4 dinar (40 dirheme eşit) para ile bir miktar yiyeceğı kişi başı yıllık vergi miktarı olarak kararlaştırmıştır. Hz. Peygamber ve Ebu Bekir dönemlerinde olduğu gibi bazı yerlerde müşterek cizye diye isimlendirilen toptan yıllık vergi alındığı da olmuştur. Cizye ödemek istemediklerini söyleyen Hıristiyan Benî Tağlib kabilesinden bu vergi yerine iki kat zekât vermeleri istenmiştir. Cizye miktarlarının belirlenmesinde her bölgede tedavülde olan para birimi esas kabul edilmiş, zaman zaman nakdî vergi yanında aynı vergiler de alınmıştır. Hz. Ömer, Suriye'ye seyahati esnasında cizye ödeyebilmek için dilenen yaşlı bir Yahudi'yi cizyeden muaf tutmuş, "Sadakalar ancak fakirler ve miskinler içindir..." (et-Tevbe 9/60) âyetindeki "miskinler" in Ehl-i kitap'tan olan fakirler olduğuna hükmederek beytülmaldeki zekât gelirlerinden kendisine pay verilmesini emretmiştir. Câbiye'ye giderken gördüğü cüzzamlı Hıristiyanlara da zekât verilmesini istemiştir.

Hz. Ömer, fethedilen toprakları haraç vergisi karşılığında ziraatı iyi bilen eski sahiplerine bırakmıştır. Ekilebilir arazilerin alanına ve yetişen ürünün cinsine göre ister ekilsin ister ekilmesin yılda bir defa alınan bu vergi (harâc-ı vazîfe) ilk defa Sevâd (Irak), Suriye ve Mısır topraklarında uygulanmıştır. Bu uygulamayla hem tecrübesiz kimselerin mülkiyeti altında ortaya çıkabilecek verim düşüşü engellenmiş, hem toplanan haraç vergisi Müslümanlara diğer fey gelirleriyle birlikte dağıtılmak suretiyle âdil bir gelir dağılımı sağlanmıştır. Bazı eski kaynaklarda savaşla ele geçirilen topraklardan alınan bu vergiyi "task" adı verildiğı görülmektedir. Ziraata elverişli olmayan topraklardan ve

mesken alanlarından haraç alınmamıştır. Halife, haraç miktarlarının ve hangi topraklardan vergi alınacağına tesbitinden önce Sevâd arazilerinin tahriri, ölçülmesi ve vergi miktarlarının belirlenmesi için Osman b. Hunejf ile Huzeyfe b. Yemân'ı görevlendirmiştir. Ekime elverişli olmayan yerlerin hesaba katılmadığı tahrir işlemleri sonucunda Sevâd'ın 36.000.000 cerîb (bir cerîb 1366 m² dir) olduğu belirlenmiştir. Sâsânî vergi sistemi hakkında bilgi toplayan Hz. Ömer haraca esas birim alan ölçüsü olarak Irak ve Suriye'de cerîbi kullanmış, Mısır'da feddâni esas almış, vergi miktarlarının belirlenmesinde toprakların verimliliği, sulanabilirliği, tüketim merkezlerine ve pazarlara olan yakınlığı, ürünün cinsi gibi unsurları göz önüne alarak farklı miktarlarda vergi alınmasına karar vermiştir. Önce buğday, arpa ve hurma, Vali Mugîre b. Şu'be'nin buğday ve arpadan daha kıymetli ürünlerin bulunduğunu bildirmesi üzerine üzüm, zeytin, mercimek, susam, pamuk, yonca ve şeker kamışı yetiştirilen topraklara haraç koymuştur. Mısır'da da ekime elverişli alanlarla bunların verimlilik derecelerinin tespit edildiği belirtilmektedir. Ebu Yûsuf, Hz. Ömer'in vefatından bir yıl önce Sevâd'dan toplam 100 milyon dirhem haraç vergisi alındığını zikreder. Vergileri tespit eden Osman b. Hunejf ile Huzeyfe b. Yemân'a araziye işleyenlere güçlerinin üstünde vergi yüklememelerini tembih eden Hz. Ömer bu vergileri toplamak üzere Kûfeliler, Basralılar ve Suriyelilerden en güvendikleri birer kişi göndermelerini istemiş, ayrıca her yıl bu bölgelerden Medine'ye çağırıldığı onar kişiye toplanan vergilerin haksız yere alınmadığına şahitlik etmelerini istemiştir.

Hz. Ömer, fetihlerden sonraki bazı gelişmeler üzerine zimmîlerden ve İslâm toprakları dışında yaşayanlardan (harbîler) ticaret malları vergisi (öşür) alınmasını kararlaştırmıştır. Basra Valisi Ebu Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta harbîlerin tüccarlarından onların Müslümanlardan aldıkları onda bir nisbetinde vergi almasını, aynı vergiyi yirmide bir nisbetinde zimmîlerden, kırkta bir nisbetinde Müslümanlardan almasını emretmiş, Müslümanlardan tahsil edilen öşrün zekât gelirlerine, harbî ve zimmîlerden alınan öşrün ise fey gelirlerine dahil edilmesini istemiştir.

Medine'de merkezî bir idare kuran Hz. Ömer, sınırları çok geniş bir coğrafyaya yayılan devleti "emîrû'l-ceyş" (emîrû'l-cünd) adı verilen kumandanvaliler veya "emîr" (âmil) denilen valiler eliyle yönetmiştir. Valiler, savaşları sevk ve idare etmeleri yanında gayri müslimlerle ilgili yukarıda anlatılan düzenlemeleri uygulamaya koymuşlar, Müslüman askerlerini İslâm'a açılan bu yeni merkezlere yerleştirmişler, böylece onların buralardaki gayri müslimlerle birlikte yaşamasını ve bu yerlerin İslâmlaşmasını sağlamışlardır. Hz. Ömer ele geçirilen yerleşim merkezlerinde öncelikle cami yaptırılmasını emretmiş, bu-

nun yanında bazen, fethedilen şehirlerdeki eski mâbedler tamamen veya kısmen camiye çevrilmiştir. Nitekim Dımaşk şehrinin ortasında bulunan Yuhannâ Kilisesi'nin yarısı Hıristiyanlara bırakılmış, yarısı camiye dönüştürülmüştür. Kudüs'te olduğu gibi barış yoluyla ele geçirilen yerlerde ise eski mâbedlere dokunulmamıştır. Mescid-i Aksâ'nın yeri tesbit edilmiş ve buraya büyük bir cami yaptırılmıştır. Genellikle camilerin yanına emîr evi ve çarşı inşa edilmiştir. Bu şehirlere Arabistan'ın çeşitli yerlerinden gelerek fütuhata katılmış olan askerler yerleştirilmiş, daha sonra aileleri getirilip mahalleler kurulmuş, bu mahallelerde mescidler açılmış, böylece iki ayrı şehir profili ortaya çıkmıştır. Kudüs, Dımaşk, Antakya, Medâin ve İskenderiye gibi gayri müslimlerin de yaşadığı şehirler dinlere göre mahallelere bölünürken Basra, Kûfe ve Fustat gibi yeni kurulan şehirlerde Arap yarımadasından fütuhata için gelen Müslüman Araplar kabilelerine göre yerleştirilmiştir.

Hz. Ömer görev yerlerine gitmeden önce valilerin bütün servetlerini kaydettirir, servetlerinde aşırı miktarda artış olanların durumlarını araştırır, gerekirse servetlerinin bir kısmına el koyardı. Valilerinin ve diğer görevlilerinin teftişine çok önem veren Hz. Ömer, hakkında şikâyet bulunanlar için soruşturma açmış, bu iş için genellikle Ensar'dan Muhammed b. Mesleme'yi görevlendirmiştir. Her yıl hac mevsiminde valileri Medine'ye çağırır, halktan bazı kimseleri de yanlarında getirmelerini ister, onlardan vilâyetlerinin durumuna, halkın şikâyetine, fiyatlara, zayıf ve güçsüzlerin valilerin yanına girip giremediklerine, valilerin hastaları ziyaret edip etmediğine dair sorular sorardı. Ayrıca teftiş maksadıyla tanınmayan kimseleri gizlice vilâyetlere gönderirdi.

Savaşta nasıl davranılacağıyla ilgili prensipler ortaya koyan Hz. Ömer savaştan önce karşı tarafla temasa geçilmesini, onlara elçilik heyeti gönderilmesini, bu heyetin onları İslâm'a davet etmesini, kabul etmedikleri takdirde cizye ödemelerinin teklif edilmesini, bunu da kabul etmezlerse savaşılacağını kendilerine bildirilmesini istemiş, insanlık dışı tecavüzlerde bulunulmamasını, tenkil yapılmamasını, kadın ve çocukların öldürülmemesini tembih etmiştir. Orduların durumunu yakından takip edebilmek ve merkezle taşra arasındaki irtibatı sağlayabilmek için haberleşmeye büyük önem vermiş, bu maksatla yollara menziller yaptırmış, valilerinden devamlı raporlar istemiştir.

Hicaz, Yemen, Bahreyn, Ecnâdüşşâm (Suriye garnizonları), Kûfe, Basra (Irak) ve Fars ile Mısır Hz. Ömer zamanındaki büyük vilâyetlerdi. Bunlara bağlı birçok şehir veya bölgenin merkezlerin valilerine bağlı yahut bizzat halife tarafından tayin edilen kumandan-valileri veya âmilleri bulunuyordu. Halife ordunun asker, levâzım ve hayvan ihtiyacını kendisi Medine'de karşılıyordu. Bu dönemde askerlerin adları divan defterlerine yazılmak suretiyle âdetâ zorunlu

askerlik ve düzenli orduların kurulmasına adım atılmış, ziraata elverişli toprakların sulanması için bent-kanal sistemleri kurulmuş, su ihtiyacının karşılanması için yerleşim merkezlerine kanallar açılmıştır.

Hz. Ömer devletin başşehri Medine'ye vali tayin etmemiş, idaresini bizzat kendisi üstlenmiştir. Devlet idaresinde âdil olunması (el-Mâide 5/8), işlerin ehline havale edilmesi (en-Nisâ 4/58) gibi Kur'an esaslarına ve bilhassa istişareye (Âl-i İmrân 3/159; eş-Şûrâ 42/38) büyük önem vermiştir. Adalet işlerine önceleri valiler bakarken Hz. Ömer Kûfe, Basra, Dimaşk, Filistin, Humus, Ürdün, Mısır ve Bahreyn'e kendisine bağlı kadılar tayin etmiştir. Ebu Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği, İslâm hukuk tarihinde önemli bir yeri olan mektubunda kadının tarafsızlığı, tarafların delil getirme yükümlülüğü, anlaşıp barışma ve kadının hatalı kararından dönmesi gibi yargılama usulünün temel meselelerine temas ederken Kitap ve Sünnette bulunmayan hususlarda kıyas yapılması, aksi sabit oluncaya kadar bütün Müslümanların dürüst birer şahit olarak kabul edilmesi, tarafsızlığa, doğru ve kanunî delillere önem verilmesi, keyfi delillerin reddedilmesi, delilin bulunmadığı durumlarda yemine başvurulması gibi esaslara yer vermiştir. Kaynaklarda onun benzer esasları ihtiva eden başka mektupları da yer almaktadır. İslâm tarihinde ilk hapislane Hz. Ömer zamanında kurulmuş ve bunun ardından cezalarda bazı değişikliklere gidilmiştir.

Kara yoluyla Medine'ye erzak sevki zor olduğu için Mısır Valisi Amr b. Âs, Hz. Ömer'den izin alarak Nil nehri kenarındaki Babilon şehriyle Kızıldeniz sahilindeki Külzûm (Süveys) Limanı'nı birbirine bağlayan, firavunlar döneminde yaptırılmış ve zamanla kapanmış olan kanalı açtırmış, "Halicü emîri'l-mü'minîn" adını verdiği su vasıtasıyla Kızıldeniz üzerinden Medine'ye erzak gönderilmesini ve Mısır, Haremeyn ile Yemen ve Hindistan arasında deniz ticareti yapılmasını sağlamıştır. Kızıldeniz'i Akdeniz'e bağlamak üzere bir kanal açılabileceğini halifeye bildiren Amr, hacca gelenlerin gemilerini Rumlar'ın yağmalayacağı endişesini ifade eden Hz. Ömer'den izin alamadığı için bu tasavvurundan vazgeçmiştir. Hz. Ömer, Medine nüfusunun giderek artması üzerine Mescid-i Nebevî'yi genişletmiş (17/638), Hz. Peygamber'in hücre-i saâdetleriyle mescidin arasına duvar yaptırmış, kuzey duvarını biraz geriye çekirmiş ve ön duvar mevcut sütunların aralığı kadar ileri alınarak yanlara üçer, batı tarafından ön duvara dik ikişer sütun ilâve ettirmiştir. Çevre duvarını ve tavanı yükseltip kapı sayısını altıya çıkartmış, zemini Akik vadisinden getirilen küçük çakıl taşlarıyla kaplatmıştır.

14 (635) yılında Mescid-i Nebevî'de ilk defa cemaatle teravîh namazı kılınmasını emretmiş, kadın ve erkeklere iki ayrı imam tayin etmiştir. Mescid-i Harâm'ı da çevredeki bazı evleri istimlak ederek genişletmiş, etrafını göğüs hi-

zasında bir duvarla çevirtmiş ve meşalelerle aydınlatmış, bazı rivayetlere göre sel sularının Kâbe'nin duvarına kadar sürüklediği Makâm-ı İbrâhim'i eski yerine koydurmuştur. Diğer bazı rivayetlerde, aslında Kâbe'ye bitişik olan bu makamın etrafında namaz kılanların tavafi engellediğini görerek yerini değiştirdiği kaydedilmektedir. Seli önlemek için iki bent yaptırmış, Harem bölgesinin sınırlarını taş direkler (ensâb) koydurarak yeniden belirlemiştir. 17 (638) yılındaki umresi esnasında Mekke-Medine arasındaki su kaynaklarında misafirhane yapmak, yeni kuyular açmak ve mevcutları temizlemek isteyen kabilelere hac ve umre yolcularının öncelikle faydalanmaları şartıyla izin vermiş, Şam-Hicaz arasında da benzer tedbirleri almıştır. Medine'de bir misafirhane yaptırmış, Kûfe-Hîre arasındaki bir konağın misafirhane olarak kullanılmasını istemiştir. Medine'de çocukların eğitimi için görevliler tayin eden Hz. Ömer çocuklara Kur'ân-ı Kerîm, okuma yazma ve Arap dili kaidelerinin yanında ensâb bilgisi, şiir, darbimesel, yüzme, binicilik ve atıcılığın öğretilmesini istemiş, bu konuda valilere emirler göndermiştir. Kur'ân-ı Kerîm öğrenen çocuklara beytûlmâlden maaş bağlamıştır. Bu öğretim faaliyetlerinden hür veya köle bütün çocuklar faydalanıyordu.

Bu dönemde hemen her yerdeki fetihleri kitleler halinde İslâm'a gönüllü katılmalar takip etmiş, hiç kimse İslâmiyet'i kabule zorlanmamıştır. Hz. Ömer gayri müslimlerle yapılan antlaşmalara gerekli hassasiyetin gösterilmesini sağlamış, din farkı gözetmeksizin insanlara iyi davranılmasına dikkat edilmesini istemiştir. Bundan son derecede memnun olan Suriye bölgesindeki gayri müslim Cürcüme (Cerâcime), Sâmîrîler, Dülûk ve Ra'bân kabileleri casuslar vasıtasıyla Bizans'ın durumunu öğrenip Müslümanlara haber vermiş, buna karşılık kendilerinden cizye alınmamıştır. Öte yandan bu zümrelerin kadın ve çocuklarının her türlü tehlikeye karşı korunması, öldürülmemeleri, sürülmemeleri ve esir edilmemeleri devlet tarafından garanti altına alınmış, devlet aynı garantiyi onların malları için de vermiştir. Gayri müslimlere tam bir inanç hürriyeti sağlanmış, âteşkedeleri, kilise ve havraları korunmuştur. Hz. Ömer'in Kudüs'ün fethi esnasında kilisede namaz kılmaması yanında bu din anlayışının bir başka delili Mısır fethine şahit olan Nikou Piskoposu Jean'ın ifadelerinde görülür. Jean, Amr b. Âs'ın kiliselerden bir şey almadığını, onları yağma etmediğini, emlakine el koymadığını ve Müslümanların Hıristiyanların işlerine karışmadığını açıkça dile getirmiştir. Diğer taraftan Hz. Ömer gayri müslimlerin uyacakları bazı esasları da belirlemiştir. Ebu Yûsuf'un eserinde Hz. Ömer'in gayri müslimlerin bellerine zünnar takmaları, başlarına çizgili kalensöve giymeleri gibi kıyafetle ilgili bazı hususları da emrettiği, maksadının Müslümanlarla zimmîlerin ayırt edilmesi olduğu şeklindeki bilgiler yer almaktadır. Ancak

gayri müslimlerle yapılan antlaşma metinlerinde görülmeyen bu şartların Hz. Ömer'e nisbeti tartışmalı bir konudur. Gayri müslimlerin devlet hizmetinde çalışıp çalışamayacakları hususunda da antlaşmalarda bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak onun zamanında ve daha sonraki dönemlerde zimmîlerin devlet hizmetinde çalıştıkları bilinmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Müslüman erkeklerin zimmî kadınlarla evlenmelerine izin verilmesine karşılık (el-Mâide 5/5) Hz. Ömer, Medâin Valisi Huzeyfe b. Yemân'dan Yahudi asıllı karısını boşamasını istemiş, o da halifeye bir mektup yazarak Ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin hükmünü sormuştur. Hz. Ömer cevabî mektubunda bu evliliğin helâl olduğunu, ancak ecnebi kadınların tatlı dilleriyle Müslüman hanımlara üstün geleceklerine dair endişesini bildirmiştir. Bunun üzerine Huzeyfe'nin hanımını boşadığı kaydedilir. Hz. Ömer bu uygulamasıyla fetihlerden sonra yaygınlaşan bu çeşit evliliklerin önüne geçmek istemiş olmalıdır. Bu sebeple onun bu kararının zimmîlere cephe almak şeklinde değil geçici bir tedbir olarak anlaşılması gerekir ve bu şekildeki müdahalelerinin, Kur'an'ın haram veya helal konularından ziyade, mübah sahasına giren hususlar olduğu unutulmamalıdır. Hz. Ömer dönemi tatbikatına ait hususları da içine alan "eş-Şürûtü'l- Ömeriyye" adlı belge çoğu zimmîlerin aleyhine olan değişiklik ve ilâveleri ihtiva etmektedir. Bu belgedeki şartlarla antlaşma metinlerinde yer alan şartlar karşılaştırıldığında bu metnin uydurma olduğu anlaşılmaktadır. "Ahidnâme-i Ömer" diye de isimlendirilen bu belge, Abdurrahman b. Ganm tarafından rivayet edilen ve Suriye Hıristiyanları tarafından Hz. Ömer'e yazılan bir mektuptan ibarettir. Bu metnin Hz. Ömer'e ve onun valilerine nisbet edilmesi doğru değildir; ehl-i kitabın elinde bulunan bazı metinler bunlardandır.

HZ. ÖMER'İN İSLAM ÖNCESİ HAYATI

Korkut DİNDİ

GİRİŞ

Bu çalışmada, özelde İslam öncesi Hz. Ömer'in Mekke'de Kureyş kabilesi içinde yeri ve konumu; genel manada ise Müslüman olmadan önceki hayatı incelenecektir. Bilhassa Hz. Ömer'in cahiliye dönemi sosyal statüsü, iktisadi ve siyasi hayatı, dini ve ahlaki durumu ana hatlarıyla ortaya konulacaktır.

Ayrıca Hz. Ömer'in, özel olarak Müslüman olmasının temenni edilmesinin, kabilesi içerisindeki siyasi ve dini konumuyla bir alakasının bulunup bulunmadığı tespiti çalışılacaktır. İslamî literatürde "Allahım! İslam'ı Ömer b. Hattâb ile müeyyed kıl!" şeklinde Hz. Peygamber'e nispet edilen sözün; gerçeği belirtip belirtmediği, vakiyla örtüşüp örtüşmediği ve İslam sonrası halife Hz. Ömer'e nispetle İslam öncesi Ömer'i öven bir ifade olup olmadığı irdelenecektir.

1. Ömer b. Hattâb'ın Kabilesi

Hz. Ömer'in mensup bulunduğu Adî b. Kâ'b kabilesi, Kureyş'in önemli alt kollarından biridir. Kureyş'in ilk meliki olarak adlandırılan Kusay,¹⁷ Kâbe'nin yönetimini ele geçirdikten sonra Mekke'yi Kureyş'in boyları arasında taksim etmiş, Mahzûmoğulları'na Ecyadeyn'i, Cumahoğulları'na Mesfele'yi, Sehmoğulları'na Kudâ/Küddâ denilen Seniyye'yi, Adîoğulları'na ise Cuma-
hoğulları ile Sehmoğulları arasında kalan Seniyye'nin aşağı kısmını vermiştir.¹⁸ Kâbe'nin yapımı ve onarımı konusunda görevi bulunan Benî Adî, Abduddâr ile beraber Hicr/Hatûm kısmının inşasından sorumluydu.¹⁹ Benî Adî'nin Kâbe'nin yakınında Safâ ile Kâbe arasında toplandıkları bir konakları (ribâ',

* Arş. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı.

¹⁷ Halil Abdulkerim, *Kureyş mine'l-Kabileti ile'd-Deoleti'l-Merkeziyye*, Müessesetü'l-İntişârî'l-Arabî, Beyrut 1997, s. 38.

¹⁸ Fâkihî, III/260; Bekrî, I/258; M. Fatih Duman, *Kureyş Kabilesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s. 94-96. Bazı rivayetlere göre Adîoğulları günümüzde "cebelü Ömer" diye adlandırılan Âkır dağı eteklerinde ikamet etmekteydi. İbn Sa'd, III/266; İbn Şebbe, I/346; Belâzürî, III/389; İbrahim Sarıçam, *Hz. Ömer*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2017, s. 13.

¹⁹ İbn İshâk, s. 31; İbn Hişâm, I/195; Taberî, I/525-526; Kelâî, I/119; İbn Kesir, II/369.

dâr) vardı.²⁰ Sözü edilen durumlarından ötürü Benî Adî, Mekke'nin merkezinde, Kâbe etrafında meskûn bulunan kabilelerden yani Kureyşu'l-Bitâh'tan kabul edilir.²¹ Kabilenin adı, Mekke ve çevresinde cahiliyeden İslâmî döneme kadar varlığını ve şöhretini sürdüren Hâşim, Ümeyye, Nevfel, Abduddâr, Esed, Teym, Mahzûm, Cumah ve Sehm gibi şeref ve itibar sahibi on büyük Arap boyu/kabilesi arasında zikredilir.²² Benî Adî, cahiliye döneminde Kureyş'in diğer büyük kollarıyla birlikte Mekke yönetiminde söz sahibi kabilelerden biri olup sefaret/dış ilişkiler görevini yürütüyordu.²³

Kusay b. Kılâb'dan sonra Kâbe'nin yönetimi ve görevlerini kimin üstleneceğiyle ilgili Benî Abduddâr ile Hz. Peygamber'in ataları Benî Abdumenâf arasında çıkan anlaşmazlıkta (Ahlâf-Mutayyebûn çekişmesinde) Benî Abduddâr'ı destekleyen Benî Adî, Kâbe'nin yapımı/tamiri sırasında Hacerülesved'in yerine konulması hususunda çıkan ihtilafta da yine müttetikleri Benî Abduddâr ile iş birliği (hilf) yapmıştı. Hilfu'l-Mutayyebîn'e karşı Abduddâr oğulları ve müttetikleri Adî, Sehm, Cumah ve Mahzûmoğulları, kan dolu bir kaba ellerini koyarak ölünceye dek birbirlerini desteklemek üzere ant içmişlerdi. Hilf töreninde ellerini kana batırıp yalamalarından ötürü bunlara -özellikle eylemin sahibi Adîoğullarına- "kan yalayanlar (leaka/lü'kati'd-dem)" adı verilmiştir.²⁴

Dolayısıyla Hz. Peygamber'in, Ömer b. Hattâb'ın Müslüman olmasını temenni etmesini, hem İslam öncesi Benî Abdumenâf ve Benî Abduddâr arasındaki ilişki bağlamında hem de Ömer b. Hattâb'ın Mekke'deki siyasi yetkinliği çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir.

²⁰ Ezrakî, II/258; Fâkihî, III/331. Kaynakların nakline göre ilk önceleri Benî Adî'nin evleri, Safâ veya Cümbüze ile mescid arasında idi. Buradan mescide bir kapı açıyordu. Benî Abdüşşems ile aralarında savaş çıkınca yerlerini satıp Benî Sehm'in yanına yerleşmişlerdir. Ezrakî, II/85; Fâkihî, II/191.

²¹ Bekrî, I/257; Sarıçam, s. 11; Sami Kiliçli, "İslam Öncesi Arap Toplumunda Kabileler Arası Rekabetin İslam Davetine Yansımaları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2012, ss. 57-87, s. 62.

²² İbn Abdırabbih, I/376; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yay., İstanbul 2004, s. 700; Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1974, s. 110-112; Sarıçam, s. 11. Sözkonusu kabilelerle birlikte anılsa da Adîoğulları; Mahzûm ve Ümeyye kabileleri gibi Kureyş'in en zengin ve nüfus bakımından en güçlü boyları arasında görülmemektedir. Sarıçam, s. 12; Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak Hz. Ömer*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2012, s. 22.

²³ İbn Abdırabbih, I/376; Cevâd Ali, IX/248-249, 329; Saîd el-Efgânî, s. 111; Ahmet Önkâl, "Adî b. Kâ'b (Benî Adî b. Kâ'b)", *DİA*, 1988, I/380; İsrail Balçı, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2006, s. 72.

²⁴ İbn İshâk, s. 32; Ezrakî, II/258; İbn Habîb, *Muhabber*, s. 166, *Mümenmak*, s. 188-190; Belâzürî, I/24; İbn Seyyidinnâs, I/75; Cevâd Ali, VII/377-379; Önkâl, "Adî b. Kâ'b (Benî Adî b. Kâ'b)", *DİA*, I/380; Sarıçam, s. 11-12; Sami Kiliçli, s. 64-68.

2. Ömer b. Hattâb'ın İktisadi ve Siyasi Durumu

Malum olduğu üzere Hz. Peygamber'in "Allah'ım! İslam'ı Ömer b. Hattâb'la ya da Ebu'l-Hakem Amr b. Hişâm (Ebû Cehil) ile aziz kıl" veya "Bu iki adamdan hangisi sana sevimliyse İslam'ı onunla kuvvetlendir." ²⁵ şeklinde dile getirdiği arzusunun İslam sonrası Hz. Ömer'i yüceltme amacıyla uydurulup uydurulmadığı tartışma konusudur. ²⁶ Kanaatimizce bu tartışmanın sağlam zeminde yürütülebilmesi ve Hz. Peygamber'e nispet edilen sözün doğruluğu veya vakiya mutabık olup olmadığı ancak ve ancak Hz. Ömer'in İslam öncesi mevkiini tespit etmekle mümkün olacaktır.

Mekke'de doğan ²⁷ Ömer b. Hattâb, çocukluk yıllarını ailesinin ve akrabaları/dayılarının develerini/sürülerini güdüp onlara yardımcı olarak geçirmiş, ²⁸ risalet öncesi Mekke'de siyasi ve dini hareketliliğin yaşandığı bir kabile ortamında yetişmiştir. ²⁹

Ömer b. Hattâb, daha sonraları Arap yarımadasının dini ve ticari merkezi Mekke'de diğer Kureyşliler gibi ticaret yapmaya başlamış, günümüz tabiriyle ithalât ve ihracât işleriyle uğraşmış, ³⁰ cahiliye Mekke toplumunda bariz bir konuma ulaşmıştır. ³¹ Onun cahiliye döneminde deri ve kumaş (bezz) ticareti yaptığı, Hireli Ka'b b. Adî'yle ticari ortaklık kurduğu, ³² Şâm (Filistin/Gazze), ³³ Mı-

²⁵ İbn İshâk, s. 62, 64; İbn Hişâm, I/346; İbn Sa'd, III/267-269; Belâzürî, III/389; Makdisî, s. 286; İbn Seyyidinnâs, I/160.

²⁶ Hz. Ömer'in İslam öncesinde güçlü ve etkili bir lider olmadığı, onu öven anlatıların yüceltme amacıyla uydurulduğu iddiaları hakkında bkz. Azimli, s. 21-22.

²⁷ Kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili birbirinden çok farklı rivayetler serdedilse de genel olarak Fil Vak'as'ından on üç yıl sonra, diğer bir rivayete göre ise son büyük (dördüncü) Ficâr savaşından dört yıl önce veya dört yıl sonra Mekke'de doğduğu ifade edilmektedir. İbn Sa'd, III/269; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, s. 814; Nevevî, s. 498; Safedî, VII/141; İbn Hacer, IV/588; Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA*, 2007, XXXIV/44; Sarıçam, s. 21.

²⁸ İbn Sa'd, III/266; İbn Şebbe, I/346; Belâzürî, III/389; İbn Asâkir, XLIV/314-315; Muhammed Ali Sallâbi, *Hz. Ömer*, Çev. Mehmet Akbaş, Ravza Yay., İstanbul 2008, 19-20. Hz. Ömer hatıralarını anlatırken Mekke'ye 25 mil uzaklıkta olan Dacnân dağında çok sert/katı/kaba biri olan babasının sürülerini otlattığı bilgisini aktarır. İbn Sa'd, III/266-267; İbn Şebbe, I/346-347; Sallâbi, s. 19; Sarıçam, s. 15.

²⁹ Ömer b. Hattâb'ın dedesi Nüfeyl b. Abduluzzâ, Kureyş'in hâkim/hakemlerindendi. İbn Habîb, *Muhabber*, s. 132-133, 173. Mekke'de yeni din arayışının ve hanifliğin/İbrahim dininin en önemli temsilcilerinden sayılan, cahiliye dönemi bazı anlayış ve uygulamalarına muhalefet eden, putları açıktan yeren, Kâbe'de tebliğ faaliyetine izin verilmeyen Zeyd b. Amr b. Nüfeyl ile de amca çocuklarıdır. Zeyd b. Amr, kavminin dinini bozduğu gerekçesiyle Hz. Ömer'in babası Hattâb tarafından işkenceye tabi tutulmuştur. İbn İshâk, s. 36-37; İbn Hişâm, I/231; İbn Habîb, *Muhabber*, s. 171-172; Süheylî, I/389; Kelâi, I/148; Halit Özkan, "Zeyd b. Amr", *DİA*, XLIV/316-317.

³⁰ Cahiliye ve Hz. Peygamber döneminde Hz. Ömer gibi ithalât ve ihracâtla iştigal eden diğer tacirler hakkında geniş bilgi için bkz. Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İSAM Yay., İstanbul 2011, s. 359-363.

³¹ Sallâbi, s. 21.

³² Hz. Ömer, hilafeti zamanında Ka'b b. Adî'yi Mukavkis'a (İskenderiye'ye) elçi olarak göndermiştir. İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, s. 937; İbn Kesir, V/300; İbn Hacer, V/603; Şâmî, XII/268; Cevâd Ali, XIV/96.

sır ve Irak'a (Medâin) çeşitli ticari seyahatler gerçekleştirdiği, hatta bu ticari faaliyetleri sırasında gümrük vergisi (meks, uşûr/öşûr) ödediği kaydedilmektedir.³⁴ Tacir olmasının yanında Hz. Ömer'in alıcı ve satıcılar arasında aracılık yaptığı (mubertîş, simsar), müşteri ve tacirler için deve ve eşek temin ettiği ve bunun karşılığında hayvan başına komisyon aldığı rivayet edilmektedir.³⁵

Ayrıca Hz. Ömer'in, hicret sırasında Kubâ'da konakladıklarında Medine'ye birlikte hicret eden fakat kardeşlerinin ısrarı üzerine Mekke'de kalan bir miktar malını almak düşüncesiyle tekrar Mekke'ye dönmek isteyen yol arkadaşı Ayyâş b. Ebî Rabîâ'ya , "Bildiğin gibi ben Kureyş'in zenginlerindenim. Malımın yarısını sana veririm. Yeter ki sen onlarla Mekke'ye dönme"³⁶ şeklindeki teklifi de onun servetine işaret etmektedir.

Dolayısıyla Hz. Ömer'in Hz. Peygamber gibi o dönemin üst düzey tabakasını oluşturan tüccar sınıfından olması,³⁷ kısmen buna bağlı olarak gelişen nüfuz ve otoritesi, Hz. Peygamber ve Müslümanların Ömer b. Hattâb'ın Müslüman olmasını arzulamalarında önemli ölçüde etkili olmuştur. İslam öncesi Mekke'ye tacir ve zenginler hâkim olup yönettiği gibi yeni İslam devletinin Hz. Peygamber ve ilk üç halife gibi bizzat ticaret yapmış idarecilerce yönetildiği gerçeği³⁸ gözardı edilmemelidir. Zira o dönemde tacir ve reisler, sosyal statüsü yüksek insanlar olarak kabul edilirdi. Öyle ki Kureyş'ten tacir olmayanın, onların nezdinde hiçbir değeri yoktu.³⁹

Dedesi Nüfeyl gibi Arap hâkimlerinden olan⁴⁰ Hz. Ömer'in cahiliyedeki konumunu gösteren hususlardan biri de kuşkusuz diğer kabilelere elçi olarak görevlendirilmesidir. Kaynakların nakline göre cahiliye döneminde sefâret/sefirlik (tam yetkili siyasi temsilcilik ve elçilik) görevi, okuma yazma bi-

³³ Ömer b. Hattâb'ı, Hicaz halkının geçiş noktasında bulunan Gazze ticari seferlerinin zenginleştirdiği hakkında bkz. İstahrî, s. 23; İbn Havkal, s. 113; Saïd el-Efgânî, s. 31, 131. Bir seyahat esnasında Şam'da bir patriğin onu esir ederek bir müddet çalıştırdığı, ancak bir fırsatını bulup bu patriği gafil avlayarak öldürüp kaçıdığı da ifade edilir. Sarıçam, s. 23.

³⁴ Şeybânî, s. 41; Câhız, s. 107; Belâzürî, III/390; Askerî, s. 3; İbn Manzûr, VIII/262; İbn Kesîr, V/300; İbn Hacer, II/569; V/602-603; Şâmî, XII/268; Zebîdî, s. 5460; Cevâd Ali, VII/248, XIV/167; Saïd el-Efgânî, s. 31; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV/44. Askerî'nin aktardığı bir rivayette Hz. Ömer'in Kureyşli bir grup tacirle Irak bölgesine ticari sefere çıktığından, Medâin yakınlarında kafilenin baskına uğrayıp bazı mallarının gasp edildiğinden, durumu krala bildiren Hz. Ömer'in zararının kral tarafından tazmin edildiğinden bahsedilmektedir. Askerî, s. 3; Elnure Azizova, s. 353.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I/302; Zebîdî, s. 4208; Saïd el-Efgânî, s. 31.

³⁶ İbn Hişâm, I/473-474; Süheyli, II/298; Kelâi, I/256.

³⁷ Saïd el-Efgânî, s. 116; Sallâbî, s. 21.

³⁸ Saïd el-Efgânî, s. 31, 116; Cengiz Kallek, "Ticaret", *DİA*, XLI/134-144; Elnure Azizova, s. 359. Halife iken de Hz. Ömer'in Şâm'a bir ticaret kafilesi sevkettiği nakledilir. İbn Sa'd, III/278; Belâzürî, III/395; İbn Asâkir, XLIV/345.

³⁹ Kelâi, I/114; Şâmî, II/158; İbn Seyyidinnâs, I/70; Elnure Azizova, s. 356.

⁴⁰ Sallâbî, s. 21.

len⁴¹ nadir kişilerden biri olan Ömer b. Hattâb'a tevdi edilmişti. Kureyşliler, kendileri ile yabancılar arasında düşmanlık veya bir savaş çıkması durumunda⁴² elçi olarak yahut da başka bir kabile ile münâfere ve müfâhare yapmak, yani nesep, şeref ve itibar konusunda karşılıklı övünmek üzere kabileyi temsilen Ömer b. Hattâb'ı gönderir ve neticede onun kararlarına rıza gösterirlerdi.⁴³ Rivayetlerde böyle genel bilgilerin dışında Ömer b. Hattâb'ın kime, ne zaman gönderildiğiyle ilgili veya elçiliğin konusu, sonuçları ve karşı tarafın cevabı hakkında herhangi bir malumata rastlanılmamaktadır.⁴⁴ Ancak İslamî dönemde de elçi olarak tayin edilmesi, belli bir diplomatik deneyime sahip olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygamber, daha önceden Mekke şehir devletinin elçilik/sefaret işlerini yürüten Hz. Ömer'i, bu kez Kureyş'e elçi olarak görevlendirmiştir. Bazı kaynaklarda Resûlullah'ın, onu, Bedir harbi vuku bulmadan önce "savaş yapılmaksızın barış ve güven içerisinde Mekke'ye dönmelerini" isteyen bir haberle Kureyş ordusuna elçi olarak gönderdiği kaydedilir.⁴⁵ Ayrıca hicretin altıncı yılında Hudeybiye'de Hz. Ömer'in Mekke'ye gitmek üzere elçi olarak görevlendirildiği fakat Mekke'de Kureyş'e karşı, kendisini himaye edip koruyacak Adıoğulları'ndan kimsenin bulunmaması gerekçesiyle affını isteyerek bu görevi kabul etmediği rivayet edilir.⁴⁶

Bilindiği gibi gerek Arap yarımadasında gerekse de o dönemde diğer coğrafyalarda yaşanan toplumlarda kabile veya boy reisinin teslim olmasıyla bü-

⁴¹ İbn İshâk, s. 63; İbn Hişâm, I/344; Belâzürî, III/385; Şâmî, II/372; Sarıçam, s. 22. Abdurrezzâk'ın Musannef'inde ise Ömer b. Hattâb'ın okuma bildiği fakat yazma bilmediği ifade edilir. Abdurrezzâk, V/321.

⁴² İslam öncesinde diğer kavim ve kabilelerle münasebetler konusunda köklü bir geçmişe sahip olan Kureyşliler, aralarında savaş hali ve soğukluk bulunan Arap kabilelerinin yanı sıra siyasi, iktisadi maksat ve maslahat gereği Bizans, Sâsânî, Habeş, Himyer vb. devletlere de elçiler gönderirlerdi. Bu elçiler, devleti veya kabileyi temsil kabiliyeti yüksek kişilerden seçilirdi. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 849; Mahmud Şit Hattâb, *Süferâu'n-Nebî*, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 1996, s. 26-30; İpşirli, "Elçi", *DİA*, XI/3; İsrail Balcı, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2006, s. 46-53.

⁴³ İbn Abdірabbih, I/376; İbn Abdilberr, s. 354; İbn Asâkir, XXIV/118, XLIV/258-259; İbnü'l-Esîr, *Üs-dü'l-Ğâbe*, s. 814; Nevevî, s. 498; Safedî, VII/141; Cevâd Ali, IX/248-249; Hamidullah, s. 701; Balcı, s. 53, 72; Mahmud Şit Hattâb, s. 30.

⁴⁴ Hz. Ömer'in Kureyş'in -son- elçisi olduğu, diğer kabilelerle münâfere ve müfâhare yaptığı dışında bir bilgi yoktur. Ayrıca Arap kabileleri arasında mı yoksa Bizans, Sâsânî ve Habeş gibi diğer yabancı devletlere mi elçi gönderildiği belli değildir. Mahmud Şit Hattâb'ın da belirttiği gibi, sefâret vazifesinin Arap yarımadası (mahallî) sınırlarını aşmadığı anlaşılmaktadır. Mahmud Şit Hattâb, s. 30. Azimli de bu konudaki rivayetlerin Hz. Ömer'in diplomasi ustası olarak düşünülmesine yetecek bir veri sağlamadığını söylemektedir. Azimli, s. 18.

⁴⁵ Belâzürî, I/127; Hamidullah, s. 191.

⁴⁶ Vâkidî, II/600; İbn Hişâm, II/314; Taberî, II/121; Kelâî, II/148; Halebî, II/700; Hamidullah, s. 191; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV/44.

tün tebaa boyun eğdi. Bu tarihi vakıayı çok iyi bilen Hz. Peygamber, nübüvvet vazifesinin ilk yıllarından itibaren, özellikle hac mevsiminde Mekke'ye gelen diğer yabancı kabile başkanlarını çadırlarında ziyaret edip onları İslam'a çağırıyor ve onlardan himaye ve siyasi destek talep ediyordu.⁴⁷ Aynı zamanda İslam'ın yayılmasına yardımcı olur düşüncesiyle bazı nüfuzlu kişilerin Müslüman olup hidayete ermeleri için Allah'a yakarıyordu.⁴⁸ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in bilhassa hemen her konuda çok bilgili bir kişi olduğu için Ebu'l-Hakem künyesiyle tanınan, kabile asabiyeti sebebiyle Hz. Peygamber ve Müslümanların azılı düşmanlarından biri olan Benî Mahzûm'un lideri Amr b. Hişâm'ın⁴⁹ veya Benî Adî'nin önderi Ömer b. Hattâb'ın Müslüman olmasını arzu etmesi, o günkü konjunktür açısından gayet normal bir durumdu. Nitekim risaletin ilk yıllarında Hz. Ömer başta olmak üzere,⁵⁰ Hz. Peygamber'in tebliğine karşı düşmanca bir tutum sergileyen Benî Adî kabilesi, kabilenin ileri gelenlerinden biri olan⁵¹ Ömer b. Hattâb'ın Müslüman olmasıyla bu tavrını değiştirmek zorunda kalmıştı.⁵² Bu değişimin bir tezahürü olarak Adîoğulları, Bedir Savaşı'nda müşriklerin safında yer almamış,⁵³ hatta Mekke'nin fethinden önce kabilede Müslüman olmayan hiç kimse kalmamıştı. Kabilenin sahip olduğu bu iki haslet, daha sonraları bizzat Hz. Ömer tarafından övünç vesilesi olarak dile getirilmiştir.⁵⁴ Muhammed Hamidullah gibi bazı müellifler de Bedir savaşında Mekke ordusunda Adî kabilesinden hiç kimsenin bulunmaması ve fetihden önce tamamının Müslüman olması gibi hususları, Hz. Ömer'in nüfuzuna ve kabilesi üzerindeki etkisine bağlamışlardır.⁵⁵ Zaten kaynaklarda da Mekke'de Hz. Peygamber'e ve inananlara aşırı muhalifler arasında ne Hz. Ebûbekir'in kabilesi Teymoğulları'ndan ne de Hz. Ömer'in kabilesi Adîoğulları'ndan herhangi bir ferдин ismi anılmamaktadır.⁵⁶

⁴⁷ İbn Hişâm, I/422-425; İbn Sa'd, I/216; Belâzürî, I/102-103; Süheylî, II/236-237; Şâmî, II/451.

⁴⁸ M. Ali Kapar, "Ebû Cehil", *DİA*, 1994, X/117.

⁴⁹ M. Ali Kapar, "Ebû Cehil", *DİA*, 1994, X/117-118. Hz. Ömer'in annesi, Benî Mahzûm'dan Ebû Cehil'in kız kardeşi, başka bir rivayete göre Ebû Cehil'in amcasının kızı Hantame binti Hişâm/Hâşim'dir. İbn Abdilberr, s. 354; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, s. 814; İbn Hacer, IV/588; Sallâbi, s. 18; Sarıçam, s. 12, 14-15.

⁵⁰ Belâzürî, III/384; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, s. 814; İbn Hacer, IV/588.

⁵¹ İslam öncesi Hz. Ömer'in Kureyş'in eşrâfi olarak tavsifi hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, s. 814; Nevevî, s. 498; Safedî, VII/141.

⁵² Önkal, "Adî b. Kâ'b (Benî Adî b. Kâ'b)", *DİA*, I/380; Sarıçam, s. 13.

⁵³ Rivayetlerin aktardığına göre Adîoğulları savaşa iştirak için yola koyulmuş fakat kervanın kurtulduğu haberi üzerine Left denilen yerden Mekke'ye dönmüşlerdir. Vâkidî, I/45; İbn Sa'd, II/14; Belâzürî, I/126; Şâmî, IV/29.

⁵⁴ Vâkidî, I/45; Belâzürî, I/126; Sarıçam, s. 13.

⁵⁵ Hamidullah, s. 191.

⁵⁶ Sami Kilinçli, s. 83.

3. Ömer b. Hattâb'ın Dini ve Ahlaki Durumu

Hz. Ömer'in Kureyş'in geleneklerine/âdetlerine bağlı olduğunu, kavminin dini üzere bulunduğunu gösteren çok sayıda rivayete rastlamaktayız.⁵⁷ Hatta Kureyş'in aklını/düşüncesini ve putlarını yeren/eleştiren Hz. Peygamber'i öldürmeye teşebbüs etmesi,⁵⁸ onun Kureyş'in yoluna ve putlara/tanrılara bağlılığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber gibi Hz. Ömer de atalarının dinini/yolunu terk etmesinden dolayı müşrikler tarafından sâbiî/subât (dönmek, meyletmek, değişmek anlamında dininden dönenler) olarak itham edilmiştir.⁵⁹ Böyle bir nitelendirme Hz. Ömer'in İslam öncesinde müşriklerin âdet ve teâmülleri, dini/geleneği üzere yaşam sürdürdüğünü ibraz etmektedir.

Ayrıca Hz. Ömer, kâhin Sevâd b. Kârib'le diyalogunda özel olarak "künnâ fi'l-câhiliyye" şeklinde İslam öncesine vurgu yaparak cahiliye döneminde "putlara taptıklarından ve vesenlere yüz sürdüklerinden"⁶⁰ bahseder. Kız çocuklarını diri diri toprağa gömdüğüne dair anlatılarda⁶¹ olduğu gibi rivayetlerin dili Hz. Ömer'in, İslam'ın ve Resûlullah'ın üzerlerindeki nimetini ve kazandırdıklarını anlatma adına genel manada böyle bir üslup kullandığı imajını verse de rivayetlerin geneli Hz. Ömer'in müşrik/şirk üzere olduğunu gözler önüne sermektedir.

Kimi kaynaklarda İslam öncesi Ömer b. Hattâb'ın Allah adına kesilmeyen hayvan etleri (meyte) yediği,⁶² içki ve eğlenceye, kadına çok düşkün olduğu, onları sevdiği ve onlarda huzur bulduğu,⁶³ hatta İslam sonrası da nebizin/içkinin⁶⁴ en çok hoşlandığı içecekler arasında yer aldığı ifade edilir.⁶⁵ Ancak başka rivayette Hz. Ömer, bizzat kendi ifadesiyle kendisinde çok eşlilik, kadın-

⁵⁷ İbn İshâk, s. 61-64; İbn Hişâm, I/341-348; Kelâî, I/190-194; Sallâbî, s. 21-22.

⁵⁸ İbn İshâk, s. 62; İbn Sa'd, III/267-268; İbn Asâkir, XLIV/36.

⁵⁹ İbn İshâk, s. 64; İbn Hişâm, I/348; Buhârî, Menâkibu'l-Ensâr 35; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Ğâbe, s. 816-817; Kelâî, I/193; İbn Seyyidinnâs, I/161.

⁶⁰ İbn Hişâm, I/209; Kelâî, I/127; Halebî, I/322; Sarıçam, s. 23.

⁶¹ Hz. Ömer'in kızını gömerek öldürdüğüne dair eski kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmaktadır. Demircan'ın da ifade ettiği gibi bu anlatıların, geç bir dönemde İslam'ın canî(!) insanları nasıl birer erdem abidesi haline getirdiğini anlatmak amacıyla uydurulmuş olması muhtemeldir. Hz. Ömer'e nispet edilen hadisenin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Adnan Demircan, "Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", *İSTEM*, Yıl: 2, Sayı: 3, 2004, ss. 9-29, s. 24-26. Ayrıca bkz. Azimli, s. 19-20.

⁶² Abdurrezzâk, V/321.

⁶³ İbn Hişâm, I/346; Kelâî, I/192; Süheylî, II/119; Heykel, s. 238; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV/44. Hz. Ömer, halifelîği döneminde, belli oranda celdenin uygulandığı içki içenlere seksen değnek had cezasını veren ilk kişidir. İbn Sa'd, III/281; Askerî, s. 44.

⁶⁴ Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde de nebiz maddesi, içki terimiyle karşılanmaktadır.

⁶⁵ İbn Sa'd, III/319; Belâzürî, III/425.

lara aşırı ilgi duyma, şehvet ve eş seçimi dışında cahiliye ahlakı ve âdetlerinden bir şeyin kalmadığını belirtir.⁶⁶

Hz. Ömer'in İslam öncesi ibadet hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmasa da bazı rivayetlerden özellikle Kâbe'ye bağlı görevleri yerine getirdiğini çıkarmak mümkündür. Nitekim tercihe şayan görülen rivayetlerde Ömer b. Hattâb'ın, bir gece şarap içmek için arkadaş ve meclis aradığı, beytin hemen yanı başında şarabı ve eğlenceyi sevenlerin mekânı Hazvere'de kimseyi bulamayınca Kâbe'yi tavaf etmeye gittiği, o gece Kâbe'nin örtüsü altında Hz. Peygamber'den dinlediği Kur'an'dan etkilenecek Müslüman olmaya karar verdiği ifade edilmektedir.⁶⁷

Yine bazı kaynaklarda Hz. Ömer'in cahiliye döneminde Mescid-i Haram'da bir gece veya bir gün başka bir görüşe göre bir ay itikâfa girme nezrinde bulunduğu, Müslüman olduktan sonra cahiliyedeki nezrinden sorumlu olup olmayacağını sorduğunda Hz. Peygamber'in "Git itikâfa gir, nezri- ni/adağını yerine getir." dediği rivayet edilmektedir.⁶⁸ Gerek cahiliye gerekse de İslam literatüründe itikâfın genellikle oruç ve ramazan ayıyla birlikte zikredilmesi, kanaatimizce Hz. Ömer'in oruçla ilişkisini ortaya koymaktadır.

Kureyş'in bazı ileri gelenleri gibi putperestliğe bağlı kalarak önceleri Hz. Peygamber'e, kendi ifadesiyle Muhammed'in dinine⁶⁹ ve Müslümanlara karşı en sert davranan, düşmanlık gösteren, bilhassa kabilesinden Müslüman olan zayıf ve güçsüzlere baskı ve işkence yapan⁷⁰ Ömer b. Hattâb, bi'setin 6. yılında 26 yaşında Müslüman olmuştur.⁷¹ Onun Müslüman oluşu, Hz. Peygamber'in "Allahım! İslam'ı Ömer b. Hattâb veya Ebu'l-Hakem Amr b. Hişâm (Ebû Ce-hil) ile teyit et" temennisinin bir tezahürü olarak telakki olunmaktadır.⁷²

4. DEĞERLENDİRME

Kaynaklarda Hz. Ömer'in Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında, İslam sonrasına oranla, çok detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Ancak konuyla

⁶⁶ İbn Sa'd, III/289, 325; İbn Ebî Şeybe, IV/418; Belâzürî, III/404. Hz. Ömer'in ailesi, evlilikleri ve çocukları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıçam, s. 14-20.

⁶⁷ İbn Hişâm, I/346; İbn Sa'd, III/267-370; Süheylî, II/119; Halebî, II/17-18; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV/44.

⁶⁸ Buhârî, İtikâf 16, Eymân ve'n-Nüzûr, 29; Fâkihî, III/432; Zehebî, II/608; Şâmî, IX/103, 305; Dindi, s. 38.

⁶⁹ İbn Hişâm, I/348; Belâzürî, III/386; Süheylî, II/127; İbn Kesîr, III/102.

⁷⁰ İbn Hişâm, I/341-342; Abdurrezzâk, V/321; Belâzürî, III/384; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, s. 814, 816; Heykel, s. 238-239.

⁷¹ İbn İshâk, s. 61; İbn Sa'd, III/269-270; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV/44. Bazı müelliflere göre 30-35 yaşlarında Müslüman olmuştur. Heykel, s. 238.

⁷² Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV/44.

alakalı mevcut rivayetlerin mahiyetleri tartışmalı olsa da onun şahsiyetini, ailevi ve iktisadi durumunu gerçekçi bir biçimde belirlemeye yetecek nitelikte delil ve işaretler barındırdığı açıkça görülür.

İslam öncesi Ömer b. Hattâb'ın Arap toplumunda sosyal, siyasi ve iktisadi yönden güç, kuvvet, şeref ve fazilet sahibi biri olduğu,⁷³ İslam sonrası nüfuz ve otoritesini, siyasi gücü ve imtiyazını korumasında; hatta devlet başkanı (halife) olmasında İslam öncesi durumunun önemli rol oynadığı tayin ve tespit edilmiştir. Onun yüksek statüsü ve annesi vasıtasıyla Mekke'nin en güçlü kabilelerinden Mahzûmoğulları ile yakın akrabalığı ve Benî Adî-Benî Mahzûm ittifakı, muhtemelen politik olarak onu Ebû'l-Hakem'le beraber Müslüman olması istenen/özlenen kişi haline getirmiştir.

Hz. Ömer, bir kısım rivayetlerde İslam öncesi cahiliye erdemlerinden yoksun biri olarak takdim edilse de aslında onun hayatı, "cahiliye döneminde insanların en hayırlısı olanların İslam'da da en hayırlı olduklarını"⁷⁴ bildiren söze/hadise tamamen mutabıktır. Onun ahlaki meziyetlerden yoksun olduğunu gösteren kimi rivayetler, bilhassa kız çocuklarını diri diri gömdüğüne dair haberler, İslamî dönemi yüceltme ve cahiliye ile İslam arasındaki farkı Hz. Ömer üzerinden anlatma/kavratma amacına matuf olarak üretilmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk, Ebû Bekr Hemmâm b. Nâfî' es-San'ânî, el-Musannef I-XI, Tahk. Habîburrahman A'zamî, el-Mektebetü'l-İslamî, Beyrut 1983.
- Ahmet b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, el-Müsne'd I-VI, Tahk. Şuayb el-Arnaûd, Müessesetü Kurtuba, Kahire tsz.
- Askerî, Ebû Hilâl, Evâil, (Şâmîle 3.23).
- Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak Hz. Ömer*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2012.
- Azizova, Elnure, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İSAM Yay., İstanbul 2011.
- Balcı, İsrâfil, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2006.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed el-Endelüsî, *Mu'cem Mesta'cem min Esmâ'îl-Bilâdi ve'l-Mevâdi' I-IV, Tahk. Mustafa es-Sekkâ, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1982.*

⁷³ Rivayetlerde siyasi gücünün yanı sıra Hz. Ömer; iyi ata binen, iyi silâh kullanan, sırtı yere gelmeyen, sert, güçlü, uzun boylu, cesur, pehlivan yapılı biri olarak tanıtılmaktadır. İbn İshâk, s. 64; İbn Hişâm, I/341; İbn Sa'd, III/325; Makdisî, s. 286; İbn Abdilberr, s. 354; Süheylî, II/119; Şâmî, II/377; Heykel, s. 238; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV/44.

⁷⁴ Vâkidî, II/547, III/1095; Ahmed b. Hanbel, II/257, 260; Buhârî, Enbiyâ 8, 19; Müslim, Fadâil 44; Şâmî, II/95, IX/224-225.

- Belâzürî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbu'l-Eşrâf I-IV*, (Şâmile 3.23).
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, Sahîhu'l-Buhârî I-XXIV, (Şâmile 3.23).
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1994.
- Kallek, Cengiz, "Ticaret", *DİA*, XLI/134-144.
- Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam I-XX*, Dâru's-Sâkî, yy. 2001.
- Demircan, Adnan, "Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", *İSTEM*, Yıl: 2, Sayı: 3, 2004, ss. 9-29.
- Dindi, Emrah, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültürün İzleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Duman, M. Fatih, *Kureyş Kabilesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.
- Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh, *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ mine'l-Asâr I-II*, Tahk. Ali Ömer, *Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye*, Kahire tsz.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsihi I-VI*, Tahk. Abdülmelik b. Abdullâh Dehîş, *Dâru Hadr*, Beyrut 1993.
- Fayda, Mustafa, "Ömer", *DİA*, 2007, XXXIV/44-51.
- Halebî, Ali b. Burhaniddîn İbrahim, *es-Sîretü'l-Halebiyye fi Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn I-III*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1980.
- Halil Abdülkerim, *Kureyş mine'l-Kabileti ile'd-Devleti'l-Merkeziyye*, Müessesetü'l-İntişârî'l-Arabî, Beyrut 1997.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yay., İstanbul 2004.
- Heykel, M. Hüseyin, *Hz. Muhammed'in Hayatı I-II*, Çev. Vahdettin İnce, Yöneliş Yay., İstanbul 2000.
- İbn Abdilberr, Yusuf b. Abdullâh b. Muhammed en-Nemerî, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, (Şâmile 3.23).
- İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, *el-İkdu'l-Ferîd I-III*, (Şâmile 3.23)
- İbn Asâkîr, Ebu'l-Kasım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh, *Tarihu Medîneti Dimeşk I-LXX*, Tahk. Muhibbuddîn Ebî Saîd Ömer b. Ğarâme, *Dâru'l-Fikr*, Beyrut 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî, el-Musannef I-XV, Tahk. Muhtâr Ahmed en-Nedvî, Dâru's-Selefiyye, Bombay 1979.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Muhabber*, Tahk. Ilse Lichtensadtter, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut tsz.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *el-Münemmak fi Ahbâri Kureyş*, Tahk. Hurşid Ahmed Fâruk, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe I-VIII*, Tahk. Ali Muhammed el-Becâvî, *Dâru'l-Cil*, Beyrut 1992.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Ed. M. J. De Goeje, Brill Yay., Leiden 1873.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik el-Basrî el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye I-II*, (Şâmîle 3.23).
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (Şâmîle 3.23).
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XIV*, (Şâmîle 3.23).
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim el-Efrîkî, *Lisânu'l-Arab I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut tsz.*
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ I-VIII, Tahk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1968.*
- İbn Seyyidinnâs, Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî, *Uvûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer I-II, Müessesetü İzzeddîn, Beyrut 1986.*
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî, *Tarihu'l-Medîneti'l-Münevvere I-II, Tahk. Ali Muhammed Dandal-Yasin Sa'düddin Beyân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.*
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Muhabber, Tahk. Ilse Lichtens-tadter, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut tsz.*
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *el-Münemmak fi Ahbâri Kureys, Tahk. Hurşid Ahmed Fâruk, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985.*
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-Ğabe, (Şâmîle 3.23).*
- İbnü'l-Esîr, Ebu's-Saadât Meccüddîn el-Mübârek el-Cezerî, *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser I-V, Tahk. Tahir Ahmed ez-Zâvî-Mahmud Muhammed et-Tanâhî, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1979.*
- İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik, (Şâmîle 3. 23).*
- Kapar, M. Ali, "Ebû Cehil", *DİA*, 1994, X/117-118.
- Kelâî, Ebu'r-Rebî' Süleyman b. Musa, *el-İktifâ bimâ tedammenehu min Meğâzî Resûlil-lah ve's-Selâseti'l-Hulefâ I-IV, Tahk. Muhammed Kemâlüddîn İzzüddîn Ali, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1997.*
- Kilinçli, Sami, "İslam Öncesi Arap Toplumunda Kabileler Arası Rekabetin İslam Dave-tine Yansımaları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:12, Sayı: 1, 2012, ss. 57-87.
- Mahmud Şit Hattâb, *Süferâu'n-Nebî I-II, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 1996.*
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Tarih, (Şâmîle 3.23).*
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya, *Tehzîbu'l-Esmâ, (Şâmîle 3.23).*
- Önkâl, Ahmet, "Adî b. Kâ'b (Benî Adî b. Kâ'b)", *DİA*, 1988, I/380.
- Özkan, Halit, "Zeyd b. Amr", *DİA*, XLIV/316-317.
- Safedî, Ebu's-Safâ Salahuddîn Halil b. İzzüddîn Aybeg, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât I-VII, (Şâmîle 3.23).*
- Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1974.*
- Sallâbi, Muhammed Ali, *Hz. Ömer*, terc. Mehmet Akbaş, Ravza Yay., İstanbul 2008.
- Sarıçam, İbrahim, *Hz. Ömer*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2017.

- Süheylî, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah, *er-Ravdu'l-Unuf I-IV*, (Şâmile 3.23).
- Şâmî, Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fi Sîreti Hayri'l-İbâd I-XII*, Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 1993.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Kesb*, Tahk. Süheyl Zekkâr, yy., Dımeşk 1980.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî-Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük I-V*, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 1987.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd, *Kitâbu'l-Meğâzî I-III*, Tahk. Marsden Jones, *Âlemü'l-Kütüb*, Beyrut 1984.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Şâmile 3.23).
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihu'l-İslam ve Vefayâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm I-LII*, Tahk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, *Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi*, Beyrut 1987.

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE HZ. ÖMER

Ali AKSU*

1. Mekke Döneminde Hz. Ömer

1.1. Doğumu, Kabilesi ve Cahiliye Dönemindeki Hayatı

Hız. Ömer Fil Vak'asından on üç yıl kadar sonra, diğler bir rivayete göre ise Büyük (Dördüncü) Ficâr savaşından dört yıl kadar önce Mekke'de doğmuştur. Baba tarafından soyu Cahiliye döneminde Kureyş kabilesinin sefâret işlerine bakan Adî b. Kâ'b kabilesine ulaşır ve Kâ'b b. Lüey'de Hız. Peygamber'in nesebiyle birleşir. Annesi Mahzûm kabilesinden Hanteme bint Hâşim'dir. Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Babasının de-velerini güttüğü, içkiye ve kadına çok düşkün olduğu, iyi ata bindiği, iyi silâh kullandığı ve pehlivan yapılı olduğu belirtilmektedir. Şiire meraklı olduğu, güzel konuştuğu, okuma yazma bildiği, ensâb bilgisini öğrendiği, ticaret yaptığı, bu maksatla Suriye, Irak ve Mısır'a gittiği, Kureyş kabilesi adına elçilik görevinde bulunduğu rivayet edilir.

Hız. Ömer'in cahiliye döneminde kız çocuğunu gömerek öldürdüğüne dair rivayetler bulunmaktadır. Hatta bu bağlamda yaygın olan rivayete göre Hız. Ömer'in cahiliye döneminde kız çocuğunu öldürmesini hatırladığında ağladığı, elleriyle helvadan putlar yaptıklarında da güldüğünü söylediği belirtilmektedir. Hâlbuki bu tür rivayetlerin incelenmeye muhtaç olduğu âşikardır. Konuyla ilgili çalışma yapan Adnan Demircan böyle bir olayın kabul edilemeyeceğini şu cümlelerle belirtmektedir: "Hız. Ömer'in kızını gömerek öldürdüğüne dair eski kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Bu anlatıların geç bir dönemde İslam'ın cânî(!) insanları birer erdem âbidesi haline getirdiğini anlatmak amacıyla uydurulmuş olması muhtemeldir."⁷⁵

1.2. Müslüman Oluşu

Kureyş'in bazı ileri gelenleri gibi putperestliğe bağlı kalarak önceleri Hız. Peygamber'e ve İslâmiyet'e karşı düşmanlık gösteren, bilhassa kabilesinden Müslüman olanlara işkence yapan Hız. Ömer bi'setin 6. yılında (616) Müslüman oldu. Hız. Ömer'in Müslüman oluşuna dair kaynaklarda iki farklı rivayet

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

⁷⁵ Adnan Demircan, "Cahiliye Araçlarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Adeti", *İstem Dergisi*, Yıl:2, Sayı:3, Konya 2004, s. 9-31.

bulunmaktadır. Birincisi, hemen hemen bütün kaynaklarda yer alan meşhur rivayete göre Hz. Hamza'nın Müslüman olmasından sonra Hz. Ömer, Hz. Peygamber'i öldürmek için yola çıkmış, yolda karşılaştığı Nuaym b. Abdullah'tan kız kardeşi Fatıma ile kocası Said b. Zeyd'in Müslüman olduğunu öğrenmesi üzerine onların evine gitmiştir. Burada Müslüman olmuştur.

İkinci rivayet ise, bir gece şarap içmek için içki arkadaşlarını aramış, kimseyi bulamayınca Ka'be'ye gitmiş ve orada Hz. Peygamber'i namaz kılarken görmüştür. Kâbe'nin örtüsünü saklanmış ve gizlice Resûlullah'ın okuduğu ayetleri dinlemiş (Hakka, 41-46) ve Müslüman olmaya karar vermiştir⁷⁶.

Kaynaklarımızda Hz. Ömer'in, Resûlullah'ın "Ya Rabbi! İslamiyet'i Ömer b. Hattâb veya Amr b. Hişam (Ebu Cehil) ile güçlendir" duasının bir sonucu olduğu hususu da işlenmektedir. Yine Hz. Ömer'in Müslüman olduktan sonra Ebu Cehil'in evine gittiği, burada ona kendisinin İslamiyet'i kabul ettiğini, ayrıca Cemil b. Ma'mer el-Cühanî vasıtasıyla Müslüman olduğunu bütün Kureyşlilere duyurduğu ve ilk defa Ka'be'de toplu namazın kılındığı da belirtilmektedir⁷⁷.

Hz. Ömer'in Müslüman olmasından Medine'ye hicretine kadar geçen altı yıllık süre hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Sadece Hz. Ömer'in Mekke döneminde Hz. Ebu Bekir ile kardeşleştirildiği belirtilmektedir⁷⁸.

1.3. Hz. Ömer'in Hicreti

Hz. Ömer, II. Akabe biatından sonra hicret etti. Hz. Ömer, diğer sahabenin aksine Medine'ye hicretini gizli tutmamış açıktan hicret edeceğini belirtmiştir. Kılıcını kuşanmış, yayını, mızrağını ve oklarını alarak önce Ka'be'ye gitmiştir. Orada namaz kılıp tavaf ettikten sonra Kureyş'in ileri gelenlerine medya okuyarak kendisinin açıkça hicret edeceğini ilan etmiştir. et-Tenâdîb denilen yerde toplanan Hz. Ömer, kardeşi Zeyd, eniştesi Said b. Zeyd ve beraberinde yirmi kişilik bir kabileyle birlikte Medine'ye hicret etti.

2. Medine Döneminde Hz. Ömer

Hz. Ömer ve beraberinde bulunan Müslümanlar Medine'ye hicret ettiğinde Ümeyye b. Zeyd oğullarına misafir oldu. Burada yaklaşık üç ay kadar kaldı. Hz. Peygamber'i hicret esnasında karşılayanlar arasında Hz. Ömer de vardı. Kuba Mescidi'nin inşasında ilk taşı Hz. Peygamber sonra da sırasıyla Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer koymuşlardır⁷⁹.

⁷⁶ İbn Hişam, 160-163; İbn Sa'd, III, 267-269.

⁷⁷ İbn Sa'd, III, 269-270.

⁷⁸ İbn Habib, *el-Muhabber*, thk., Eliza Lichten-Stadter, Haydarabad 1942, s. 71.

⁷⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev., Salih Tuğ, İstanbul 1993, I, 175.

2.1. Ensar Kadınlarından Biat Alması

Hz. Peygamber, bir evde toplanan Ensar'ın erkeklerinden biat alırken kadınların başka bir evde toplanmasını ve onlardan kendisi adına Hz. Ömer'in biat almasını emretti. Hz. Ömer de Hz. Peygamber adına Ensar kadınlarından biat aldı⁸⁰.

2.2. Muahatta Hz. Ömer

Hz. Peygamber, Hz. Ömer'i Medine'de Benî Sâlim kabilesinden İtbân b. Mâlik ile (bazı rivayetlerde Uveyym b. Sâide, Muâz b. Afrâ veya Evs b. Havlî) kardeş ilân etti. Gerçekten de Ensar, kardeşleri olarak kabul ettikleri muhacirler ile zaman dâhil her şeyi paylaşmışlardır. Hz. Ömer, ahdî kardeşi ile her şeyi paylaştıklarını ve bir gün kendisinin hurma hasadı işinde çalıştığını ve aynı gün kardeşinin Resûlullah'ın yanına vardığını, ertesi gün bahçede çalışma sırasının diğerine geldiğini ve her günün akşamı ise buluştuklarında Resûlullah'ın yanında bulunanın diğerine öğrendiği şeyleri naklettiğini anlatmaktadır⁸¹.

2.3. Gazve ve Seriyelerde Hz. Ömer

Katıldığı seriyeler dışında Resûl-i Ekrem'in yanından hiç ayrılmayan Hz. Ömer kumandanlığını Resûlullah'ın yaptığı bütün savaşlarda, Hudeybiye Antlaşması, Umretü'l-kazâ ile Vedâ haccında bulundu.

2.3.1. Bedir Gazvesinde Hz. Ömer

Hz. Peygamber, Ebu Süfyan idaresinde zengin bir kervanın Suriye'ye gitmesini öğrendiğinde üç yüz kişilik bir birlik oluşturdu. Takip edildiğinden şüphelenen Ebu Süfyan Mekke'den yardım istedi. Mekkelilerin gönderdiği ordu ile Müslümanlar Bedir'de karşılaştı. Hz. Peygamber, savaş öncesi düşman ordusuna savaş yapılmaksızın Mekke'ye geri dönebileceklerini söyledi; ancak Ebu Cehil bunu kabul etmedi ve savaş kaçınılmaz hale geldi. Hz. Ömer'in Bedir Savaşındaki rolüne gelince şunları söyleyebiliriz. Hz. Ömer, kabilesi Adiy-yoğullarından hiçbir kimsenin müşriklerin safında yer almadığını belirtmiş ve bununla övünmüştür.

Hz. Peygamber, Bedir'de savaşmaya karar vermeden önce Kureyş kervanını takip etmek ya da Kureyş ordusunu karşılamak konusunda sahabilerle istişare etti. İstişarede Hz. Ömer, Kureyş ordusunun karşılanması yönünde görüş bildirdi ve şu konuşmayı yaptı: "Ya Resûlullah! Vallahi işte Kureyş ve onun gücü! Onlar şimdiye kadar zelil olmadılar, hep aziz oldular. Kâfir oldu-

⁸⁰ İbn Sa'd, VIII, 7.

⁸¹ Buhârî, İlim", 27; İbn Hişâm, I, 474-477, 505; Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 81.

lar, iman etmediler. Allah'a yemin olsun ki onlar güçlerini asla teslim etmeyecekler ve seninle savaşacaklardır. Savaşa hazırlan!"

Hz. Peygamber, savaştan önce Hz. Ömer'i düşman ordusuna elçi olarak gönderdi. Hz. Ömer onlara savaşılmadan geri dönülmesi mesajını götürdü; ancak müşrikler bunu kabul etmediler⁸². Kaynaklarımız Bedir Gazvesinde Hz. Ömer'in Ebu Cehil'in kardeşi As (Asî) b. Hişam'ı öldürdüğünü belirtmektedirler. Yine bu şahsın Hz. Ömer'in dayısı olduğu; hatta Hz. Ömer'in dayısı olduğu; Hz. Ömer'in de bunu teyit ettiğini ve onu öldürdüğünü ifade ettiğini belirtmektedirler. Ancak Hz. Ömer'in annesi, Ebu Cehil'in kardeşi değildir. Bu nedenle Hz. Ömer'in Bedir'de öldürdüğü şahıs, Ebu Cehil'in kardeşidir.

Kaynaklarımızda Hz. Ömer ile ilgili Bedir Gazvesinde önemli başka detaylar da bulunmaktadır. Bunlardan biri de şudur: Bedir Savaşında esir alınan Süheyl b. Amr yaralı olduğu halde kaçırmaya çalışmıştı. Hz. Ömer, Allah Resulünden onun dişlerini sökmeyi ve ir daha Hz. Peygamber hakkında olumsuz bir şekilde konuşmamasını söyledi. Hz. Peygamber bunu "Ben dişlerini söktürerek ona işkence yapamam. Allah da beni peygamber olduğum halde dahi aynı azaba uğratar" diyerek reddetmiştir. Gerçekten de Süheyl b. Amr Mekk'e'nin fethinde Müslüman olmuştur.

Hz. Peygamber, Bedir'de alınan esirlerin nasıl bir muameleye tutulması konusunda sahabe ile durumu istişare etti. Hz. Ebu Bekir esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılmasını söylerken Hz. Ömer aksine esirlerin öldürülmeleri gerektiği görüşünü savundu. Hatta Hz. Ömer, esirlerin yakınları tarafından öldürülmelerini istedi. Kendi akrabalarından olan esirleri kendisini öldüreceğini vurguladı. Ancak Hz. Peygamber çoğunluğun da görüşü olan Hz. Ebu Bekir'in görüşünü kabul etti.

Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir'in görüşünü kabul etmesine rağmen ayetler, Hz. Ömer'in görüşünün kabul edilmesinin daha doğru olacağını belirtti: "Yeryüzünde ağır basıp küfrün belini kırıncaya kadar hiçbir peygambere esirleri bulunması yaraşmaz. Siz geçici dünya malını istiyorsunuz. Allah ahireti istiyor. Çünkü Allah azizdir, hâkimdir. Allah'tan bir yazı geçmemiş olsaydı, aldığınız fideden dolayı size mutlaka bir azap dokunurdu. Artık elde ettiğiniz ganimetten helal ve temiz olarak yiyin. Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah bağışlayan, merhamet edendir". (Enfal, 67-69)

Allah Resulü "Eğer Bedir Gazvesinde fidye alındığından dolayı Allah'ın azabı inseydi, o azaptan Ömer'den başkası kurtulmazdı" dediği de belirtilmektedir.

⁸² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 224.

Bedir Gazvesi dönüşünde Hz. Ömer'in kızı Hafsa'nın kocası Hunejf b. Huzâfe hastalanmış ve ardından da Medine'de vefat etmişti. Çocuğu olmayan Hafsa dul kalmıştı. Hz. Ömer, kızı Hafsa'yı evlenmesi için önce Hz. Osman'a, onun kabul etmemesi üzerine de Hz. Ebu Bekir'e teklifte bulundu. Her ikisi de kabul etmediler. Bunun üzerine Hz. Ömer, 3/625 yılında Hz. Ömer'in teklifi üzerine Hafsa ile evlendi.

2.3.2. Uhud Gazvesinde Hz. Ömer

Bedir Gazvesinde mutlak bir yenilgiye uğrayan Mekkeliler, ertesi yıl Müslümanlara karşı büyük bir savaş hazırlığı içerisinde girdiler ve Uhud Savaşı meydana geldi (3/625). Mekkelilerin savaş hazırlığı içerisinde bulduklarını öğrenen Hz. Peygamber, her zaman yaptığı gibi sahabesi ile istişare yaptı, konuyu müzakere etti. Hz. Ömer, Uhud Savaşına da iştirak etti. Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir ile birlikte Hz. Peygamber'in evine gitti ve onun savaş hazırlığına yardım etti.

Uhud Savaşında çarpışmanın şiddetlendiği esnada Hz. Peygamber, hakını vermek üzere kılıcını kimin almak istediğini sorduğunda Hz. Ömer de kılıcı almak isteyenler arasında idi. Fakat Hz. Peygamber kılıcı Hz. Ömer'e değil de meşhur savaşçı Ebu Dücan'e verdi.

Hz. Ömer de Uhud Savaşında savaşmıştır. Ancak onu, bu savaşta ki savaşçılıklarıyla ön plana çıkış Hz. Hamza, Hz. Ali ve Ebu Dücan gibi kahramanlığı yoktur.

Uhud Savaşında Mekkeliler "Muhammed öldürüldü" diye etrafa asılsız bir haber yaydılar. Hz. Peygamber'in sağ olduğunu öğrendiklerinde Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali ve Hz. Ömer ile bir grup sahabe onun etrafında toplandılar. Sonra da birlikte Uhud Dağına sığındılar. Ebu Süfyan ve arkadaşları Hz. Peygamber ve beraberindekilerin bulunduğu dağa tırmanmak istediler. Hz. Ömer de dahil beraberinde bulunan sahabiler Mekkelilerin üzerine taşlar atarak onları dağdan aşağıya indirdiler. Hz. Ömer, Allah Resulünün izniyle burada Ebu Süfyan'ın sorduğu sorulara cevap verdi.

Ebu Süfyan, savaş bölgesinden ayrılmadan önce Hz. Peygamber'in sağ olup olmadığını öğrenmek için "Aranızda Muhammed var mı?" diye üç kez sordu. Hz. Peygamber ihtiyaten cevap verilmemesini istedi. Cevap alamayan Ebu Süfyan bunun üzerine "İçinizde Ebu Bekir var mı? Ömer var mı?" diye sordu. Cevap alamayınca Ebu Süfyan "Eğer sağ olsalardı cevap verirlerdi" dedi. Bunun üzerine dayanamayan Hz. Ömer "Yalan söyledin Allah düşmanı! Sorduğun şahısların hepsi de yaşıyor. Allah seni zelil ve hakir etmek için onları sağ bıraktı" diye karşılık verdi. Ebu Süfyan bunun üzerine "Savaş Savaş sıray-

ladır. Bu gün Bedir Savaşına bedeldir” dedi. Hz. Ömer de “Evet ama eşit değiliz. Çünkü bizim ölülerimiz cennette, sizin ölüleriniz ise cehennemdedir” dedi. Ebu Süfyan, Hübel ve Uzza adlı putlarını övdü. Hz. Ömer de “Allah bizim mevlamızdır, sizin mevlanız yoktur” dedi. Ardından Ebu Süfyan ertesi yıl yine Bedir’de karşılaşmayı ve savaşmayı talep etti. Hz. Ömer de Hz. Peygamber’in emriyle “Olur, inşallah” diye karşılık verdi⁸³. Bu konuşmalardan anladığımız kadarıyla Hz. Peygamber cevap verilmemesini başta istememesine rağmen Hz. Ömer’in sonra karşılık vermesine tepki de göstermemiştir.

Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali ve Zübeyr b. el-Avvam ile birlikte Uhud Savaşında şehit düşen Hz. Hamza’yı kabrine indirmiştir. Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir’in yaptığı gibi Hz. Ömer de halifelığı döneminde Uhud şehitlerini ziyaret etmeyi sürdürmüştür.

Uhud Savaşı sonrasında Medine’de yaşayan Yahudiler ve münafıklar, Hz. Peygamber ve Müslümanlar aleyhinde ileri geri konuşmaya başladılar. Hz. Ömer, onları öldürmek için Hz. Peygamber’den izin istedi. Hz. Peygamber de Yahudilerin zimmeti altında olduklarını, münafıkların da La ilahe İllallah Muhammedün Resûlullah dedikleri için öldürülmelerine izin veremeyeceğini belirtti.

Hz. Ömer, Uhud Savaşı sonrasında Ebu Süfyan’ın talebi üzerine gerçekleştirilen Bedrül Mev’id gazvesine de katılmıştır⁸⁴. Ancak bilindiği üzere Ebu Süfyan savaşa çıkmamıştır.

Hz. Peygamber, Medine’de yaşayan Benî Nadir’den Amr b. Ümeyye ed-Damrî’nin öldürdüğü Benî Amir’den iki şahsın diyetini istemek üzere yanında Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali ile birlikte Hz. Ömer de bulunuyordu.

2.3.3. Hendek Savaşında Hz. Ömer

Hz. Ömer, Hendek Savaşında Hz. Peygamber gibi o da kazı işlerinde çalıştı ve nöbet tuttu. Ayrıca Hz. Ömer, kuşatma süresince gelişmeleri yakından takip etti. Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir ile birlikte çadırındayken Hz. Ömer, Beni Kureyza’nın anlaşmayı bozduğu haberini ulaştırdı.

Hz. Peygamber, Hendek kuşatması sırasında savaştan çekilmeleri karşılığında Gatafan kabilesine Medine hürmalarının üçte birini vermeyi düşünmüştü. Bu düşüncesini ashabı ile paylaştı. Hz. Ömer ile birlikte bir grup sahabi bunun vahiy ya da kendi görüşü olsa da uygulamasını kendilerinin buna itaat edeceklerini söylediler. Hz. Peygamber de “Eğer bu vahiy olmuş olsaydı bu hususta size danışmazdım. Bu benim görüşümdür” dedi.

⁸³ İbn Sa’d, II, 47-48.

⁸⁴ İbn Sa’d, II, 59.

2.3.4. Beni Mustalik (Müreyysi) Gazvesinde Hz. Ömer

Huzaa kabilesinin bir kolu olan Beni Mustalik'in Müslümanlar üzerine harekete geçeceği istihbaratını alan Hz. Peygamber onla üzerine yürüdü. Çatışmayı başlatan Mustalik oğulları, İslam ordusu karşısında yenildi. Savaş sonrasında pek çok esir ve ganimet ele geçirildi. Hz. Ömer de Beni Mustalik Savaşına iştirak etmiştir. Savaştan önce müşrik casuslardan birini sorguya çekti ve onu Hz. Peygamber'in huzuruna getirdi. Hz. Peygamber onu İslam'a davet etti ancak o kabul etmedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, casusun boynun vurmak için Hz. Peygamberden izin istedi. İzni aldıktan sonra adamı öldürdü. Hz. Peygamber, Mustalik oğullarını İslam'a davet için Hz. Ömer'i gönderdi. Fakat onlar davete olumsuz karşılık verdiler.

Savaş dönüşünde Hz. Ömer, Ensar ile muhacirler arasında bozgunculuk ve fitne çıkarmaya çalışan Abdullah b. Übeyy'in boynunu vurmak için Allah Resûlünden izin istedi. Ancak Resûlullah "Muhammed arkadaşlarını öldürüyorlar" demelerini engellemek için izin vermedi.

2.3.5. Hudeybiye'de Hz. Ömer

Hz. Peygamber, hicretin 6. Yılında umre yapmak amacıyla beraberinde bulunan 1500 sahabi ile birlikte Mekke'ye hareket etti. Mekke'ye yaklaştıklarında Hudeybiye denilen yerde konakladılar. Hz. Ömer de bu sefere iştirak edenlerdendir. Hz. Peygamber ve beraberindekiler silah almamış sadece birer yolcu kılıcıyla yola çıkmışlardı. Zülhuleyfa'ya gelindiğinde Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'e silahlı olarak Mekke'ye girilmesi yönünde tavsiyede bulunduğu, Hz. Peygamber'in de bunun üzerine adam göndererek Medine'den silahları ve atları getirttiği kaynaklarda belirtilmektedir. Bunun yanında "Ben sadece umre için niyetlendim; dolayısıyla silah taşımayı sevmem" dediği de belirtilmektedir.

Hz. Peygamber Mekke'ye niçin geldiklerini bildirmek üzere Hz. Ömer'i elçi olarak göndermek istedi; ancak Hz. Ömer "Ya Resûlullah! Ben Kureyş'ten kendim için korkuyorum. Mekke'de Adiyyoğullarından beni koruyacak kimse yok. Kureyş benim kendilerine olan düşmanlığımı ve sertliğimi biliyor. Yine de göndermemi isterseniz giderim" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber Hz. Ömer'i gönderme konusunda ısrar etmedi, Hz. Osman'ı elçi olarak gönderdi.

Hz. Osman'ın Mekke'de öldürüldüğü haberi Müslümanlar arasında yayılmaya başladı. Hz. Ömer savaş için hazırlanmaya ve silahlarını kuşanmaya başlamıştı. Hz. Peygamber, Hz. Ömer'den kendisine biat etmelerini emretti. Hz. Ömer de bunu Müslümanlara duyurdu. Müslümanlar Hz. Peygamber'e biat ederlerken Hz. Ömer de destek olmak için onun elini tutuyordu.

Hz. Peygamber, Hudeybiye’de Kureyşlilerle görüşmek üzere Hz. Ömer’i Mekke’ye göndermek istedi. Ancak o Kureyşlilerin kendisine karşı büyük bir düşmanlık beslediğini ve orada kabilesinden kendisini koruyacak kimsenin bulunmadığını söyleyerek Hz. Osman’ın gönderilmesini teklif etti. Hudeybiye Antlaşması’nda yer alan, Resûl-i Ekrem’in ve Müslümanların o yıl umre yapamayacakları, Müslüman olup Hz. Peygamber’e sığınanların Kureyşlilere iade edileceği gibi şartları içine sindiremedi. Bu antlaşmanın Fetih sûresinde “feth-i mübîn” olarak nitelendirilmesini de anlamakta güçlük çekti ve Medine’ye dönme kararını bir türlü kabul edemedi. Bu konuda önce Hz. Ebu Bekir ile tartıştı. Aralarında şu konuşmalar geçti:

Hz. Ömer: Muhammed Allah’ın Resülü değil midir?

Hz. Ebu Bekir: “Evet, Allah’ın Resulüdür”.

Hz. Ömer: “Biz Müslüman değil miyiz?”

Hz. Ebu Bekir: “Evet Müslümanız”.

Hz. Ömer: “Onlar müşrik değiller mi?”

Hz. Ebu Bekir: “Evet, müşrikler”.

Hz. Ömer: “O halde dinimiz yolunda ne diye zillete düşüyoruz?”

Hz. Ebu Bekir: “Onun (Muhammed) emrine güven. Şahadet ederim ki o Allah’ın elçisidir”.

Hz. Ömer: “Ben de şahadet ederim ki o Allah’ın Resulüdür”.

Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir’e sorduğu soruları Hz. Peygamber’e de sordu. Sonuçta ikna oldu. Hz. Ömer’in bu kadar ısrarcı olmasında Hz. Peygamber’in Ka’be’yi tavaf etmek üzere yola çıkması ancak bunun müşrikler tarafından engellenmiş olmasıydı.

Hudeybiye anlaşması sonrasında Ebu Cendel ile babası Süheyl b. Amr arasında yaşanan olaylar esnasında da Hz. Ömer’i görmekteyiz. Anlaşma gereği babası Süheyl, Müslüman olan oğlu Ebu Cendel’i zorla Mekke’ye götürdü. Hz. Peygamber, Ebu Cendel’i ikna etmeye çalıştı. Hz. Ömer de Ebu Cendel’e sabır tavsiye etti. Hz. Ömer daha sonra “Kılıcı alıp da babasının boynunu vurmasını bekledim ama Ebu Cendel bunu yapmadı” demiştir.

Hz. Ömer’i Hudeybiye Antlaşmasında Müslümanları temsil eden dokuz şahit arasında görmekteyiz.

2.3.6. Hayber’in Fethinde Hz. Ömer

Hz. Ömer, Hayber’in Fethine de katılmıştır. Allah Resûlü, Hayber’in fethinde beyaz sancağı Hz. Ebu Bekir’e vererek bazı kalelerin fethi için gönderdi. Fakat fetih gerçekleşemedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ertesi gün sancağı Hz. Ömer’e verdi. Fetih yine gerçekleşemedi. Hz. Ömer arkadaşlarını onlar da Hz. Ömer’i korkaklıkla suçladılar. Hz. Peygamber sancağı ertesi gün Hz. Ali’ye verdi.

2.3.7. Hz. Ömer'in Hevazinlilerin Üzerine Gönderilmesi

Resûlullah, Hayber'in fethinden sonra 7. yılın Şâban ayında (Aralık 628) Hevâzinlilere karşı gönderdiği otuz kişilik müfrezenin başına Hz. Ömer'i kumandan tayin etti ve Türebe denilen yere gönderdi⁸⁵.

2.3.8. Amr b. As Seriyesinde Hz. Ömer

Hz. Peygamber, hicretin 8. Yılında Amr. B. As komutasında Zatüsselasil seriyesi için gönderdi. Bu seriyede Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer de bulunuyordu. Bu sefere iştirak edenler ısınmak için ateş yakmak istediler, ancak Amr buna engel oldu. Hz. Ömer, Amr'a tepki gösterdi. Aralarında çıkan anlaşmazlığı Hz. Ebu Bekir giderdi.

2.3.9. Îlâ Olayında Hz. Ömer

Allah Resûlü hicretin 9. Yılında eşlerinin bazı istekleri nedeniyle üzülmüş ve onlardan bir ay kadar uzak kalmıştır. Hz. Ömer'i bu olay kızı Hafsa'dan dolayı ilgilendirmektedir. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in eşlerini boşadığı haberleri yayılır. Bunun üzerine Hz. Ömer durumu önce Hz. Aişe'ye sonra da kızı Hafsa'ya sorar. Yaşananlardan dolayı Hz. Ömer kızı Hafsa'ya çıkışır. Ardından da Hz. Peygamber'in yanına gider. Hz. Peygamber'in huzuruna vardığında öncelikle buraya kızını savunmak için gelmediğini söyler. Hz. Peygamber'in mütevazı durumu Hz. Ömer'i etkilemiştir ve sonuçta Hz. Ömer dayanamaz ağlar. Hz. Peygamber niçin ağladığını sorduğunda Hz. Ömer, Bizans ve Sasani hükümdarlarının debdebeli yaşantıları ile Allah Resûlü'nün yaşantısını karşılaştırdığını ve bundan çok etkilendiğini belirtir. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in eşlerini boşamadığını, sadece üzüldüğünü öğrendikten sonra oradan ayrılır.

2.3.10. Mekke'nin Fethinde Hz. Ömer

Mekke'nin fethi öncesinde Hudeybiye anlaşmasını yenilemek için Ebu Süfyan Medine'ye geldi. Önce Hz. Peygamber'in evine geldi, ancak ondan yüz bulamadı. Hz. Peygamber'e aracı olması için Ebu Süfyan Hz. Ömer'in yanına geldi. Hz. Ömer de aracılığı kabul etmedi.

Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinin gizli bir şekilde yapılmasını istemiş ve bunun için gerekli tedbirleri almıştı. Bu tedbirlerden biri de Mekke yolunun tutulması idi. Bu işle görevlendirdiği kimselerin başında Hz. Ömer bulunmaktaydı.

Mekke'nin fethinin gizli tutulmasına rağmen Hâtib b. Ebî Belteâ bir mektupla durumu Mekkelilere bildirmek istemişti. Ancak gönderdiği şahsın yaka-

⁸⁵ İbn Sa'd, II, 117.

lanması üzerine Hâtıb, Hz. Peygamber'in huzuruna getirildi. Hz. Ömer, Hâtıb'a "Sen Peygamber'in Mekke'ye giden yolları tuttuğunu gördüğün halde Kureyş'e haber vermek amacıyla nasıl mektup yazarsın?" dedi. Sonra da Hz. Peygamber'den onun hainlik yaptığını belirterek boynunun vurulması için izin istedi; ancak Hz. Peygamber onun Bedir Ehlinden olduğunu belirterek Hz. Ömer'in isteğine müsaade etmedi.

Mekke'nin fethi için ilerleyen İslam ordusu Merru'z-Zehran'da konakladığında Hz. Ömer muhafız olarak görevlendirilmiştir. Ebu Süfyan, Hz. Abbas tarafından alınıp Hz. Peygamber'in yanına götürüldüğünde Hz. Ömer, Hz. Peygamber'den Ebu Süfyan'ın boynunun vurulması için izin istemiştir. Hz. Abbas, Hz. Ömer'e "Ey Ömer! Eğer bu Adıyy oğullarından biri olsaydı böyle söylemezdin. Çünkü o Abdümenaf oğullarındandır" şeklinde cevap verdi.

Yine Mekke'nin fethi öncesinde Hz. Peygamber'in Ebu Süfyan ile yaptığı görüşmede Allah Resülü onu İslam'a davet etti. Ancak Ebu Süfyan "Uzza'yı ne yapacağım? Ondan nasıl vazgeçeceğim" şeklinde cevap verdi. U esnada Hz. Ömer çadırın arkasında bulunmaktaydı. Ebu Süfyan'ın cevabını işiten Hz. Ömer, "Eğer çadırın dışında olsaydın bu sözü ağzına alamazdın" şeklinde cevap verdi.

Mekke'nin fethi esnasında İslam ordusu şehre doğru ilerlerken Sa'd. Ubade "Bugün savaş günüdür. Bugün haram helal kılınır" şeklinde sözler sarf etti. Bunu Hz. Ömer duyduğunda hemen Hz. Peygamber'in yanına gitti ve durum iletti.

Mekke'nin fethi gününde Hz. Peygamber, Ka'be'nin anahtarını Osman b. Talha'dan aldı ve Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'i görevlendirdi. Ayrıca Allah Resülü Mekke'nin fethi gününde Hz. Ömer'e Ka'be'nin içindeki tüm resimleri imha görevini verdi.

Hz. Peygamber, Mekke'nin fethi sonrasında erkeklerden biat aldı. Hz. Ömer de Hz. Peygamber adına kadınlardan biat aldı.

Mekke'nin fethinde İslâm ordusu henüz şehre girmeden Hz. Peygamber'in çadırına gelen Kureyş reisi Ebu Süfyân'ın putları övdüğünü duyunca karşı çıktı ve onun Müslüman olmasında rol oynadı. Fetihden sonra erkeklerden biat alan Resül-i Ekrem kendisi adına Kureyşli kadınlardan biat almasını ona emretti. Ayrıca Kâbe'deki resimleri imha vazifesini de yerine getirdi⁸⁶.

2.3.11. Huneyn Savaşı ve Taif Muhasarasında Hz. Ömer

Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinden sonra Taif civarında oturan Hevazin kabilesi üzerine yürüdü. Çünkü Hevazinliler çoktan Sakif kabilesiyle birle-

⁸⁶ İbn Sa'd, II, 142.

şerek Müslümanlarla savaş hazırlığını başlatmışlardı. Hevazinliler, Huneyn Vadisinde pusu kurarak Müslümanları zor duruma sokmuşlardı. İslam ordusu bozguna uğramıştı. Bu savaşta Hz. Peygamber, muhacirlerin sancaklarından birini Hz. Ömer'e verdi.

Müslümanlar bozguna uğrayıp da dağıldıklarında Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in yanından ayrılmayan onu koruyan az sayıdaki Müslümanlardan biridir.

Hz. Ömer, Taif muhasarasına da iştirak etti. Kuşatma esnasında Hz. Ömer Uyeyne b. Hısn, Taiflileri İslam'a davet etmek için Hz. Peygamber'den izin almıştı. Ancak o Taiflilere giderek direnmelerini, teslim olmamalarını söylemiştir. Yaptığı yanlış anlaşılınca Hz. Peygamber'den özür dilemiştir. Hz. Ömer diğer hususlarda olduğu gibi bu konuda da Uyeyne'yi öldürmek için Hz. Peygamber'den izin istemiş, ancak Hz. Peygamber izin vermemiştir.

Hz. Peygamber, Taif muhasarasının kaldırılması kararını ve Müslümanların geri dönüş hazırlığı içerisinde olmalarını Hz. Ömer'e ilan ettirdi. Bazı Müslümanlar Taif'in tamamen teslim alınmadan kuşatmanın kaldırılmasının doğru olmadığını önce Hz. Ebu Bekir'e sonra da Hz. Ömer'e bildirdiler. Hz. Ömer Hudeybiye anlaşmasında kendisinin böyle bir itirazda bulunduğunu, Allah Resûlü'nün görüşünü dikkate almadığını ve daha hayırlısının gerçekleştiğini söyledi. Böylelikle itirazda bulunanları da ikna etmiş oldu.

Hz. Peygamber, Huneyn gazvesinde elde edilen cariyelerden birini Hz. Ömer'e verdi. Hz. Ömer de onu oğlu Abdullah'a verdi.

Yine Hz. Peygamber, Huneyn Gazvesi sonrasında elde edilen ganimetlerin dağıtımını esnasında Zü'l-Huveysira et-Temîmî, Hz. Peygamber'e adaletli olmasını söyledi. Allah Resûlü de "Ben adil olmazsam kim adaletli olacak" şeklinde karşılık verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer, Hz. Peygamber'den onun boynunu vurması için izin istedi, ancak diğerlerinde olduğu gibi Hz. Peygamber bu sefer de müsaade etmedi.

2.3.12. Tebük Seferinde Hz. Ömer

Hz. Peygamber, 9 (630) yılında Gassanilerin Müslümanlara karşı savaş hazırlığında bulduklarına dair bir haber aldı ve bunun üzerine bir ordu hazırladı. Hz. Ömer, Tebük Gazvesi öncesinde ordunun teçhizi için malının yarısını bağışladı. Kaynaklarımız Hz. Ömer'in yüz ukiye gümüş (dört bin dirhem) verdiğini belirtmektedirler. Hz. Ebu Bekir'in malının tamamını bağışladığını duyduğunda "Hayır yolunda yaptığımız her yarışta o beni geçti" diyerek cevaplamıştır.

Tebük Seferinde Gassanilerin karşısına çıkmaları sonucu savaş yapılamamış, Tebük denilen yerden itibaren geri dönülmüştür. Hz. Peygamber, Şam tarafına doğru daha ileriye gidilip gidilmemesi konusunda ashâbı ile isti-

şare etti. Bu konuda Hz. Ömer, Hz. Peygamber'e "Ya Resûlullah eğer yürümekle emrolundunuz ise yürüyün" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Eğer emir almış olsaydım (vahiy inmiş olsaydı) bu konuda size danışmazdım" dedi. Hz. Ömer bu sefer de Bizans'a yaklaşıldığını, onların yeterince korkutulduğunu belirterek geri dönülmesi yönünde görüşünü bildirdi.

2.4. Umretü'l-Kaza'da Hz. Ömer

Müslümanlar, bilindiği üzere Hudeybiye anlaşması ile birlikte o yıl umre yapamamışlar ertesi yıl gerçekleştirebilmişlerdi. Müslümanlar Mekke'de üç gün kalmışlar, Ka'be'yi tavaf etmişlerdi. Ka'be'yi tavaf esnasında şair sahabilerden Abdullah b. Revaha, Resûlullah'ın bineğinin yularından tutmuş bir vaziyette çekerken bir taraftan da Allah Rasûlü'nü övücü şiir okuyordu. Hz. Ömer, İbn Revaha'ya daha dikkatli olmasını, şiir okumamasını söyledi. Ancak Hz. Peygamber, Hz. Ömer'i Abdullah b. Revaha'nın şiir okumasını engellemesini söyledi. Bunun üzerine Hz. Ömer sustu.

2.5. Veda Haccında Hz. Ömer

Hz. Ömer, Hz. Peygamber ile Veda Haccına da katıldı. Hatta bu hac esnasında Hz. Peygamber, Hz. Ömer'i Hacerü'l-Esved'i dokunarak istilam (elle selamlama) hususunda insanlara zarar vermemesi için uyarılmış ve istilamı uzaktan yapmasını istemiştir.

2.6. Üsame Ordusunda Hz. Ömer

Hz. Peygamber, Mute Savaşındaki şehitlerin kanlarının yerde kalmaması için bir ordu göndermeye karar vermiştir. Ordunun başına da o sırada 18 veya 19 yaşında olduğu belirtilen Mute şehitlerinden ve komutanlarından Zeyd'in oğlu Üsame'yi getirdi. Hz. Ömer de bu orduya katıldı. Bazıları Üsame'nin oldukça genç olduğunu dile getirdiler. Hz. Ömer de bunu dillendirenlerin tercümanı oldu ve Hz. Peygamber'e ilettiler. Hz. Peygamber orduyu gönderdi, ancak ardından hastalandı. Hz. Peygamber'in hastalanması üzerine Hz. Ömer de Hz. Peygamber'in yanına döndü.

Hz. Ebu Bekir halife olduğunda Üsame ordusunu göndermek ilk icraatı oldu. Hz. Ebu Bekir, Üsame'den ordusunda asker olarak bulunan Hz. Ömer'in kendisine yardım için Medine'de kalmasına izin vermesini istedi. Üsame de halifenin bu isteğini kabul etti.

2.7. Hz. Peygamber'in Vefatı Esnasında Hz. Ömer

Hz. Peygamber'in hastalığı esnasında Hz. Ömer'i zaman zaman Allah Resûlü'nün hastalığının artması sebebiyle namazı kıldırması üzerine gündeme gelmektedir. Allah Resûlü'nün namazı Ebu Bekir'in kıldırmasını isteme-

sine rağmen Hz. Aişe'nin namazı Hz. Ömer'in kıldırmasını istediği⁸⁷; ancak Hz. Peygamber'in Hz. Ebu Bekir üzerinde ısrarcı olduğunu kaynaklarımız belirtmektedirler. Muhammed Ebu Zehra, Hz. Peygamber'in Hz. Ebu Bekir'i namaz kıldırmakla görevlendirmesinden halifenin onun olması gerektiği düşüncesinde bulunanları eleştirmektedir. Namaz imamlığı ile Müslümanların yöneticiliğinin aynı şeyler olmadığını ifade etmektedir. Biz de Hz. Ömer'e namaz kıldırmadığı şeklindeki rivayetlerin kabul edilmesinin doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Muhtemeldir ki buradaki namaz imamlığı hilafet anlamında yorumlanmıştır. Bu da doğru değildir. Hz. Ömer'in namaz kıldırması onun halife olacağını göstermediği gibi Hz. Ebu Bekir'in namaz kıldırması da yine onun halife olacağını göstermez.

Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında daha çok gündeme gelmektedir. Rivayetlere göre Hz. Peygamber vefat edince Hz. Ömer bunu kabullenememiş ve Allah Resulünün ölmediği yönünde konuşmalar yapmıştır. Hatta rivayetlere göre Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in ruhunun Hz. Musa gibi gökyüzüne uruc ettiğini, bir gün geri geleceğini söylemiş ardından da öldüğünü söyleyenlerin ellerini ve ayaklarını keseceğini söylemiştir. Olaya Hz. Ebu Bekir müdahil olmuş ve Allah Resûlü'nün vefat ettiğini bildirmiştir.

Hz. Peygamber rahatsızlığı sırasında oluşturduğu orduya Üsame b. Zeyd'i kumandan tayin etti ve Ömer'i onun emrinde görevlendirdi. 11. yılın Safer ayının son haftasında (Mayıs 632) namaza çıkamayacak kadar rahatsızlığı artınca namazı Hz. Ebu Bekir'in kıldırmasını emretti. Bir rivayete göre Hz. Aişe, babasının zayıf sesli ve çok hassas olup Kur'an okurken ağladığını söyleyerek namazı Hz. Ömer'in kıldırmasını istemiş, hatta bunu Ömer'e söylemiş, o da namaz kıldırmaya başlamış, ancak Resûl-i Ekrem buna engel olmuştur⁸⁸.

Hz. Peygamber, hastalığının şiddetlendiği bir sırada kâğıt ve kalem getirilip söyleyeceklerinin kaydedilmesini istemişti. Hz. Ömer'in de aralarında bulunduğu bazı sahâbiler buna gerek olmadığını, Resûlullah'ın rahatsızlığının şiddetlenmesi yüzünden böyle bir talepte bulunduğunu, Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünnetinin yeterli olduğunu söylemiş, bazıları ise aksi kanaat belirtmiş, bunun üzerine Resûl-i Ekrem, yanında tartışmalarını söyleyerek kendisini yalnız bırakmalarını bildirmiştir. Tarihe "Vasiyetnâme" veya "Kurtâs Vak'ası" diye geçen bu olay bilhassa Şiîler tarafından Hz. Ömer aleyhine kullanılmıştır. Böyle bir olayın gerçek olması mümkün değildir. Eğer Hz. Peygamber'in böyle bir talebi olmuş olsaydı bunu daha önceki zamanlarında ya da en azından Veda Hutbesini sunarken yapabilirdi. Hz. Ömer de dahil saha-

⁸⁷ İbn Sa'd, II, 220.

⁸⁸ İbn Hişâm, II, 652; İbn Sa'd, II, 217-226; III, 178-180.

bilerin, Allah Resulünün isteğini geri çevirmeleri söz konusu olamaz. Dolayısıyla böyle bir olayın gerçekleşmiş olabileceğini mümkün görmemektedir.

Resûlullah'ın vefatı sahâbîler arasında büyük bir üzüntü ve şaşkınlık meydana getirmiştir. Bu doğaldır. Hz. Ömer'in ayağa kalkarak bazı münafıkların Allah Resulünün öldüğünü söylediklerini, ancak Resûlullah'ın ölmediğini, onun Hz. Musa gibi rabbine gittiğini, bu sebeple de kavmi arasından ayrıldığını ileri sürerek peygamberin öldüğünü söyleyenlerin ellerini ve ayaklarını kestireceğini söylediği ifade edilmektedir. Hz. Ömer'in bu tepkisini öğrenen Hz. Ebu Bekir'in Zümer 30 ve Al-i İmran 144. ayetleri okuyarak onu ikna ettiği ve "Kim Muhammed'e tapıyorsa bilsin ki o ölmüştür. Kim Allah'a tapıyorsa bilsin ki Allah diridir, ölmez." şeklinde konuştuğu bunun üzerine de Hz. Ömer'in, Hz. Peygamber'in vefatını kabullendiği belirtilmektedir⁸⁹.

Bu olayın daha dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Şia ve Rafiziler bu olayı Hz. Ömer'in bilgisizliğine yorumlayarak oradan da halifelige layık olmadığı sonucunu çıkarmaktadırlar. Bu kesinlikle doğru değildir. Hz. Ömer de dahil sahabilerin tamamının Hz. Peygamber'in de diğer insanlar gibi öleceğini bildiklerini ve bunun Kur'an'da⁹⁰ açıkça belirtildiğini ifade edelim. Dolayısıyla Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in vefatı üzerine gösterdiği iddia edilen tepkinin doğru olamayacağını düşünmekteyiz.

2.8. Hz. Ebu Bekir'in Halife Seçilmesinde Hz. Ömer

Hz. Peygamber'in vefatı üzerine Ensar'ın Beni Sakife'de toplanmaları bilgisi Hz. Ömer'e ulaştı. Hz. Ömer de bunun üzerine Hz. Ebu Bekir'le birlikte oraya hareket etti. Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesi sürecinde Hz. Ömer etkili oldu.

Hz. Peygamber'in vefatı üzerine Ensar'ın Sakifetü Benî Sâide'de toplanarak halife seçimi konusunu görüştüğünü öğrenen Ömer yanına Ebu Bekir ile Ebu Ubeyde b. Cerrâh'ı da alıp oraya gitti. Hz. Ebu Bekir onlara Ömer'i veya Ebu Ubeyde'yi halife seçmelerini teklif etti. Ancak Ömer ve Ebu Ubeyde, o varken bu görevi üstlenemeyeceklerini belirterek Ebu Bekir'e biat ettiler. Hz. Ömer ertesi gün Mescid-i Nebevî'de bir konuşma yaparak Müslümanlardan Kur'ân-ı Kerim'e sarılmalarını ve Ebu Bekir'e biat etmelerini istedi⁹¹.

⁸⁹ Buhârî, "Fezâilü ashâbî'n-nebî", 5; İbn Hişâm, II, 655-656; İbn Sa'd, II, 266-272; Tecrid Tercemesi, XI, 26-28.

⁹⁰ Zümer, 30; Enbiya 34; En'am, 162, Al-i İmran, 144, 185, Ankebut, 57.

⁹¹ İbn Hişâm, II, 660. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Cem Zorlu, *İslam'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya 2002.

HZ. EBU BEKİR'İN HİLAFETİ ZAMANINDA HZ. ÖMER

*Muhammet Hanefi PALABIYIK**

ÖZET

Ardı ardına çalışılmasını gerekli gördüğüm konulardan biri de Raşit Halifelerin her birinin zamanında diğerlerinin yaptıklarıdır. Bu bağlamda ilk halife olan Hz. Ebu Bekir'in zamanında Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumları ve faaliyetleri; Hz. Ömer'in halifeliği zamanında da, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durum ve faaliyetleri vs. ele alınmalıdır.

Yapmayı düşündüğümüz bu başlıklarla ilgili çalışmanın ilk aşamasını burada sunarak daha sonra bu konuları tamamlayıp kitaplaştırmayı hedeflemekteyiz.

Buna göre tebliğde ele alacağımız başlıklardan bazıları şunlardır:

1. Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir'in halifeliğine desteği
2. Hz. Ali'den biat alması ile ilgili çabası ve muhaliflere tavrı
3. Kur'an'ın toplanması ile teklifi ve desteği
4. İrtidat harplerinde destek ve faaliyetleri
5. Tayin ve görevlendirme ile dâhili uygulamaları

Bu başlıklar vd. altında konuları açmaya çalışacağız.

Hz. Ebu Bekir'in yanında Hz. Ömer, her zaman ve her durumda önceliklidir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından halife olan Hz. Ebu Bekir, Resulullah'ın komutan tayin ettiği Usâme'yi ordusunun başında sefere gönderirken, Hz. Ömer de ordunun bir neferi olarak sefere çıkmıştı. Hz. Ebu Bekir bir halife olarak, komutan Usâme'den Ömer'i kendisine yardımcı olarak bırakmasını istemiştir. O da izin vermiştir. Bu hadise Hz. Ömer'in Ebu Bekir nezdindeki mevkiinin önemli bir göstergesidir.

Anahtar kelimeler: Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, İslam Devleti, Hilafet, Riddede, Kur'an

GİRİŞ

Bilindiği üzere tarihin en önemli zaaflarından biri de olayların olup bitmesinden sonra yani geriye doğru yazılmasıdır. Olaylar bilinen sonuçlardan

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

ve bazı kabullerden dolayı geriye doğru yazıldığı için olayların kurgulanması, biçimlendirilmesi, şekillendirilmesi bir kaç türlü de olabilmektedir. Bu yüzden ben de bir kaç türlü tarih anlatısının mümkün ve doğru olabileceğine inanmaktayım. Yine bu yüzden ki, Hz. Peygamber, bir kaç türlü anlatılabilmektedir. Bunlardan birinin mutlak doğru, diğerinin de mutlak yanlış olduğunu söylemeyi doğru bulmuyorum. Kişi bu kurgu biçimlerinden hangisini benimseyorsa, o biçimde anlatabilmektedir.

Allah Resulü gibi, Hz. Ebu Bekir de Hz. Ömer de böylesi bir anlatıdan/yazımdan müstağni kalabilmiş değillerdir. Şu anda fakültemizde yapılmakta olan bir doktora tezi, "Siyer Metinlerinde İdeoloji" başlığını taşımaktadır. Çünkü anlatılara/metinlere ideolojilerin, siyasal/ mezhepsel görüşlerin, etnik görüşlerin, kültürlerin, mitlerin ve uydurmaların girmesi ya da başka türlü unsurların yansması kaçınılmaz olarak kendini göstermektedir. Bu yüzden Hz. Ebu Bekir, ama bilhassa Hz. Ömer gibi isimlere ait anlatılarda, bu ideolojilerin kendini gösterdiğini görmekteyiz. Bu hususta Hz. Ali'den söz etmeye bile gerek yoktur, çünkü Şii ve Alevî unsurların bu hususta çok zirvede olduklarını söyleyebiliriz.

Yıllar önce doçentlik çalışması yaparken, "Hz. Ebu Bekir'in Halife Seçimiyle Oluşan İslam Devlet Paradigması" diye bir konu çalışmak istemiştim. Bazı sebeplerle bu çalışmayı bir kenara bıraktım. Bu çalışmayı yapıyorken, Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesinde ve sonrasında oluşan bazı problemlere ve bunların delillendirilmesine ilgi duymuştum. Mesela Hz. Ebu Bekir'in iki yıllık olan halifelik döneminde cereyan eden olaylara ayrılan sayfalara nispetle, halifelik seçilmesine verilen önemin ve bunun için ayrılan sayfaların çok daha fazla olması ve önemsenmesi dikkat çekicidir. Dolayısıyla o zamandan beri problem olarak bu yazımların, ideolojilerle ne kadar iç içe olduklarını, resmi ideolojinin metne ne kadar yansıdığını birçok açıdan görmekteyiz.

Aşağıda vereceğim örneklerde, ele aldığım konularla ilgili bilgileri uzun uzadıya derlemek yerine, başlıklardan ve onun açılımından kısmen bahsetmeyi tercih edeceğim. Çünkü anlatacaklarımı siyer ve Hz. Ebu Bekir dönemi üzerine ve ayrıca konuları bilen muhataplarımın bilgileri üzerine inşa edeceğim.

Bu hususta bilhassa iki çalışmanın ismini vermek istiyorum: Mehmet Azimli ve İsrail Balcı'nın Hz. Ebubekir ile ilgili çalışmaları.⁹² Genellikle akademide eleştirel düşünce esas ve en önemli bir şey olmasına rağmen, rivayetlere eleştirel yaklaşımlar maalesef azdır. Bu, ya ilahiyatçılığımızın getirdiği tutuculuktan ya da muhtemelen tarihçilik misyonumuzun azlığından / yetersizli-

⁹² Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1: Hz. Ebu Bekir*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2011; İsrail Balcı, *Sadık Halife Hz. Ebu Bekir*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016

ğinden kaynaklanmaktadır. Yine rivayetlere eleştirel bir yaklaşımla Hz. Peygamber dönemi hakkında konuşmak da oldukça zordur. Aynı şekilde Allah Resulü'nün arkadaşları söz konusu olunca, ister istemez bundan da etkileniyoruz. Tüm bunlarda ilahiyat akademisinde eleştirel düşüncenin gelişmemesinin önemli bir etkisinin olduğunu düşünüyorum. Bu nedenle de konu başlıklarından ve rivayetlerden bahsederken yer yer eleştirilere temas etmeye de çalışacağım.

1. Kardeşleştirme

Hz. Ebu Bekir ile ilgili yapılan çalışmaların baş tarafında onun çocukluğu, gençliği ve Müslümanlığı ile ilgili anlatıların hemen sonrasında, onun Hz. Ömer ile kardeş yapılmasından bahsedilir. Bu münasebetle Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in kardeşleştirilmesiyle ilgili rivayetlerden başlamak istiyorum.⁹³ Bu rivayetlerin diğer sahabeyle ilgili olanları da çoktur. Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile kardeşleştirilmesi gibi. Kardeşleştirmenin ruhuna ve mantığına aykırı olduğu için bu tür rivayetleri uygun/sahih görmüyorum. Elbette ki Hz. Ebu Bekir deyince Hz. Ömer; Hz. Ömer deyince Hz. Ebu Bekir'in akla gelmesi gayet tabiidir. Bunlar, ayrılmaz ikili olarak hepimizin zihninde çok iyi bir yer etmiştir. Ancak bunun kardeşleştirme rivayetine yerleştirilmesi/yansıtılması sıkıntılı ve kardeşleştirmenin amacına da uygun düşmemektedir.

Allah Resulü'nün; Müslümanları, Mekke ile Medine'yi buluşturma, uzlaştırma ve bir araya getirme siyasetine çok uygun görmediğim için bu rivayetin sonradan üretilmiş olduğunu düşünmekteyim. Yoksa ikisinin bir arada zikredilmesine karşı değilim.

Burada, Hicret sonrası muâhat olayının dışında, maalesef kabul edilmesi mümkün olmayan ve Şia'ya karşı üretildiğini düşündüğüm "Birinci Kardeşleştirme Olayı" olarak anlatılan rivayeti de, ciddiye almayı ve ondan bahsetmeyi bile doğru bulmuyorum.

Ayrıca her ne kadar vezaret sistemi Abbasiler zamanına hasredilse de, başka bir örnek, kaynaklarda vezirlikle ilgili bölümlerde zikredilen şu rivayetin⁹⁴ gözümüzden kaçmamasıdır. "Hz. Peygamber'in veziri -kurumsal anlamda değil- kimdir" diye sorulduğunda sahabe Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'i görmekte ve göstermekteydi.⁹⁵ Zira Hz. Peygamber'in en önemli yardımcıları bunlardı ve onun yükünü çoğunlukla bu iki sahabe alırdı. Hz. Ömer herhangi

⁹³ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tababâtu'l-Kubrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut 1985, s. III,160

⁹⁴ Buhari, *es-Sahih*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, Tefsiru Hucrat, 1, 2; Meğazi, 67; İ'tisam, 16

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz. Fatih Yahya Ayaz, "Vezâret, Vezirlik, Sadrazamlık", *İslam Kurumları Tarihi-El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yay., Ankara 2013, ss. 73-92

bir yerde olmadığı zaman Hz. Ebu Bekir orada bulunurdu. Bu yüzden vezir kelimesini kullanarak durumu tahkiye etmişlerdir. Dolayısıyla bu iki ismin Allah Resulü'nün veziri olarak görülmesi veya sahabe tarafından böyle nitelendirilmesiyle ilgili rivayetin problemsiz olarak kabul edilmesi gerektiği kanaatindeyim.

2. Namaz İmamlığı

Hz. Ebu Bekir'in Allah Resulü'nün hastalığı esnasında namaz kıldırması,⁹⁶ Sakife'deki en önemli tartışmalardan ve Hz. Ebu Bekir'in hilafetine delil getirilen hususlardan biridir.

Ancak burada konumuzla ilgili olarak söylememiz gereken husus, bu rivayetlerin bazısında Hz. Ömer'in de isminin öne çıkarılmasıdır. Hz. Peygamber'in namaz kıldırması için Hz. Ömer'i teşvik ettiği de görülmektedir. Aslında imamlıkla ilgili rivayetlerin Hz. Ömer üzerinden de söylenmiş olması, Hz. Aişe ve Hz. Hafsa'nın ikisinin birlikte babalarını Hz. Peygamber'in yerinde görmek istemiş olmalarıyla ilgili de olabilir.

Bu rivayetlerden bir kısmının sonradan sokuşturma olduğunun düşünülmemesi için hiçbir neden yoktur. Bunun sebebi de, hiç şüphesiz Hz. Ali'nin Şia tarafından Hz. Peygamber'in yerine bırakıldığına dair olan rivayetlerin çürütülmesine yönelik olmasıdır.⁹⁷

Hz. Ebu Bekir'le ilgili rivayetler anlaşılabilir durumdadır. Ama bazı rivayetlerde Hz. Ömer'in imam olarak görülmesi, Hz. Peygamber'in buna rıza göstermemesi, hanımlar arasındaki tartışmaların anlamı bence şudur: Burada Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in yerine imam olmaya layık olarak gösterilmemesi, Ömer'in küçümsenmesi veya ötelenmesi değil, Ebu Bekir'in öne çıkarılması anlamındadır.

3. Hz. Peygamber'in Vefatı Sırasında Hz. Ömer

Yine Hz. Peygamber'in vefatı esnasında Hz. Ömer'in gösterdiği bir taşkınlıktan bahsedilir.⁹⁸ Resulullah'ın ölümünü kabul edememesiyle ilgili olarak "Hz. Peygamber ölmemiştir, göğe çıkmıştır. İsa'nın geri geleceği gibi o da gelecektir." şeklinde bir söz söylemesi gerçekten çok gariptir. Hz. Ömer'in ağzından söylenen bu uydurma söz, gerçekte İslam düşüncesi açısından çok problemlidir. Fakat Hz. Ömer'in o taşkınlığının arkasında üst düzey bir duygusalılık

⁹⁶ Buhari, Ezan, 46; İ'tisam, 5; Ebu Davud, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, Sünne, 11

⁹⁷ İlgili tüm tartışmalar için bkz. Balci, s. 32-33

⁹⁸ Buhari, Meğazi, 84; Tirmizi, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, Şemail, 182; İbn Mace, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, Cenaiz, 65

olduğunu birçok şeyden anlayabiliriz. Zaten duygusallık o tip insanlarda daha yoğundur. Ani ölümle muhatap olunan ilk anlarda bu tip tepkilerin gösterilmesi normaldir. Bazı müellifler bunu Hz. Ömer'e, yiğitliğine ve dini bilgilerine yakıştıramıyorlar. Sonuçta, "her nefis ölümü tadacaktır." Fakat onun davranışının psikolojik ve geçici bir tepki olduğu kanaatindeyim. Dolayısıyla Hz. Ömer'in böyle bir tepki göstermesi ne kadar mümkünse, Hz. Ebu Bekir'in metanetiyle olayları ve diğer sahabeleri ve bu arada Hz. Ömer'i de, yatıştırmasının mümkün olduğunu görüyoruz.⁹⁹

4. Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in Ölüm Yaşları

Yine Hz. Ebu Bekir dönemini okuyup taradığımızda Resulullah'la ilişkili rivayetlerden birisinin de, ölüm yaşlarının eşitliği meselesi olduğunu söyleyebiliriz. Hz. Ebu Bekir'in ölümünden bahsedildiği yerde yaşı 63 olarak veriliyor. Sanki Hz. Peygamber'in 63 yaşında öldüğü kesinmiş gibi Hz. Ebu Bekir'in ölüm yaşının da 63 olmasında ısrar gösteriliyor. Ancak çok ilginç Hz. Ömer'in de 63 yaşında vefat ettiği söylenmektedir.¹⁰⁰ Literatürde üçünün birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak takdim edilmesi aslında hoşumuza giden güzel bir anlatı örneğidir. Rivayetin doğruluğundan şüphe etsek bile bunun mantığını anlayabiliriz. Üçünün birbiriyle özdeşleştirilmesinin ve Hz. Peygamber'in vefat yaşından sonra bunların da yaşamamış gibi gösterilmesinin, ümmetin zihninde nasıl bir düşünceye yol açtığını ifade etmesi bakımından önemlidir. Ancak Hz. Ömer'in 63 yaşında vefat ettiğini hesaplamak oldukça zordur. Çünkü gerek Hz. Peygamber, Ebu Bekir ve Ömer'in yaşı ile ilgili diğer rivayetler gerekse de Araplardaki geriye doğru yapılan takvim kurgusu, üçünün yaşlarının tayin ve tespitinde engel teşkil etmektedir.¹⁰¹

5. Kırtas Hadisesinde Hz. Ömer

Kırtas olayıyla ilgili literatüre/rivayetlere bakıldığında -Resulullah'ın vefatının hemen öncesinde- kırtas olayına benzer üç olay anlatılır. Bunlardan biri Allah Resülü'nün "Osman'la ilgili bir şey yazacağım, bana kâğıt kalem getirin" demesidir. Diğer ise "Bana kâğıt kalem getirin, Ömer'le ilgili bir şey yazdıracağım" demesidir. Diğer bir rivayette ise isim verilmiyor ama -Şia'nın iddiasına göre- Hz. Peygamber'in Hz. Ali hakkında bir şeyler yazdırmayı düşündüğü ifade edilmektedir. Şia'nın (Şiiilerin) böyle bir iddiasına karşın Hz. Ömer ve Hz. Osman ile ilgili de rivayetlerin de üretilmiş olması muhtemeldir. Zira Hz. Pey-

⁹⁹ İlgili tartışmalar için bkz. Balci, s. 33-37

¹⁰⁰ Tirmizi, Şemail, 175

¹⁰¹ Yaş tartışmaları için bkz. Balci, s. 40-41

gamber'e iftira için değil, fakat bir tarih kurgulaması ve bir kimlik oluşturması açısından bunların yapıldığını düşünebiliriz. Fakat bizim tarafımızdan bunların doğru/sahih kabul edilmesini yanlış bulduğumu belirtmek istiyorum. Bu konuyla alakalı çok sayıda rivayet var. Kimi rivayetlerde Hz. Peygamber'in Hz. Ebu Bekir'in oğlu Abdurrahman'a veya Hz. Aişe'ye yahut da başkalarına seslenerek Ebu Bekir ile ilgili bir şeyler yazdırma isteğinden söz edilir.¹⁰² Resulullah'ın, "Kâğıt kalem getirin, Ebu Bekir'le ilgili bir şeyler yazdıracağım" demiş olması da problemlidir. Bu tür problemlili rivayetlerin tedavülünde Şii eğilimli olanlar son derece önemli rol oynamaktadır. Hz. Ömer birçok yerde son noktayı koyduğu gibi, bu durumda da son noktayı koyarak Abdurrahman'ın hareket etmesine izin vermez ve akabinde şöyle der: "Dur otur, kalkmana gerek yok, Allah ve Resulü ile müminler Ebu Bekir'in halifeliğine yani idareye geçmiş olmasına itiraz etmez." Söz konusu rivayetlerde Hz. Ömer, hem son noktayı koyan bir kişi/prototip olarak gösterilmeye çalışılmakta, hem de Hz. Ebu Bekir'in halifeliğinin de Allah ve Hz. Peygamber tarafından onaylanıp tasdik edildiğinin belgelenmesi amaçlanmaktadır. Bu açıdan son derece önemlidir.

Yeri gelmişken Hz. Osman ile ilgili rivayetin detayını da aktarmak istiyorum. Hadis kaynaklarında/kitaplarında geçen bir rivayete göre Hz. Peygamber, hastalığı sırasında -ki o esnada Allah Resulü çok hasta ve halsizdir- Hz. Osman'a, "Gel senin kulağına bir şeyler söyleyeceğim." diyor. Hz. Osman yanına yanaşiyor. Allah Resulü diyor ki, "Hilâfet gömleğini giydiğin zaman sakın çıkarma, münafıklar istese de."¹⁰³ Rivayette münafık sözleriyle kim kastediliyor? Elbette bu sözle, Hz. Aişe başta olmak üzere Hz. Osman'a muhalif olan diğer sahabiler "münafık" tiplmesiyle ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu rivayetlerin, Hz. Ali'nin halife gösterilmesine karşı uydurulmuş rivayetler olduğu rahatlıkla anlaşılabilir.

Bilindiği gibi zaten Hz. Osman da, muhaliflerinin "hilafeti bırakmasına yönelik isteklerini", "Allah'ın bana giydirdiği hilafet gömleğini çıkarmam" diyerek cevaplandırması, rivayetlerin dengeli olarak üretildiğini de göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü biz biliyoruz ki, ona bu gömleği Allah giydirmemiş, Abdurrahman b. Avf giydirmiştir. Rivayetlere böyle yansımaları daha başka açılardan da tartışmamız mümkündür.

6. Beni Saide Sakifesi'nde Hz. Ömer ve Muhalefet

Sakife'deki tartışmalarda Hz. Ebu Bekir'in, Medineli küçük kabile Evslile-ri yanına alarak Hazreclilerin gücünü kırdığı, onlarla beraber hareket ederek

¹⁰² İbn Sa'd, s. III,165

¹⁰³ İbn Sa'd, s. III,49, 66; İbn Mace, Mukaddime, 112-113; Tirmizi, Menakıb, 3705

muhacirleri öne çıkardığını söyleyebiliriz. Bu toplantıda Hz. Ebu Bekir'in Ebu Ubeyde b. Cerrah ile Hz. Ömer'i teklif etmesi son derece önemlidir.¹⁰⁴ Bu tür rivayetlere çok menfi bakan/yaklaşan bir kimse, şunu söyleyebilir: "Beni Saki-fe'de Hz. Ebu Bekir ilk önce Hz. Ömer'i öne çıkardı, fakat Ömer hilafet işini üstlenmeyince bu kez Ebu Bekir'i destekledi. Daha sonra Ömer'e karşı vefa borcu olan Ebu Bekir de yerine Ömer'i bıraktı." Rivayetlere tamamen eleştirel bakacak olursak, olayları bu şekilde yorumlayabiliriz; ama gerek Hz. Ebu Bekir'in gerekse Hz. Ömer'in hilafet işine Hz. Ali kadar istekli olmadıkları rivayetlerden anlaşılmaktadır. Hatta bana sorarsanız Hz. Ali fazlasıyla hilafetin derdindedir. Fakat ne Hz. Ebu Bekir'in ve ne de Hz. Ömer'in böyle bir derdi olmuştur. Onları hilafete sürükleyen olaylar kendiliğinden gelişmiştir. Birbirlerine topu atarcasına 'önce ben olayım sonra sen ol' gibi bir şey yaptıklarını ortaya koymak çok daha zordur. Ne yazık ki dışardan bu tip eleştirilerin bilhassa ateistler tarafından dile getirildiğini görmekteyiz. Sözü edilen çevreler, her iki halifenin hilafete gelişini, "Ömer, Ebu Bekir'i iktidara sürükledi, Ebu Bekir de vefat edeceği zaman arkasından Ömer'i halife tayin etti." şeklinde nitelendirmektedirler.¹⁰⁵

Diğer yandan Hz. Ebu Bekir halife olduktan sonra ona muhalefet edenlerin olduğunu da görüyoruz. Muhaliflerden zikredilmesi gereken ilk isim Sa'd b. Ubâde'dir. Sa'd b. Ubâde'nin muhalefeti sert olmuştur. Çünkü Sa'd, Hazrecilerin lideri, Medine'de ilk Müslümanlardan ve siyasi yönden iyi bir konuma sahip birisiydi. Hatta Hz. Ömer ile karşılaşınca zaman zaman, "Sen bu işi gasb ettin, benim elimden aldın" gibi tepkilerini görüyoruz. Sa'd'ın bu tepkisi gayet normal ve beşeri bir tepkidir. Nitekim Sa'd b. Ubâde, Mekkelilerin/Kureys'in öne çıkarılmasını da kendileri için tehlikeli görmüştür. Onun, "Siz hicret edip buraya geldiniz, biz de hicretten sonra sizin kardeşlerinizi yani Mekkelileri öldürdük; dolayısıyla Mekkeliler bizi daha sonra sıkıntıya sokar. Bu yüzden hilafetin Medinelilerden birinde olması gerekir." şeklindeki ifadeleri de Sa'd b. Ubâde ve arkadaşlarının endişelerinin gayet yerinde olduğunu göstermektedir. Bu tip düşünceler, onların gelenekleri açısından gayet normaldir. Bu nedenle Hz. Ömer, Sa'd'ın bu endişesine karşılık "istersen öl, yapacak bir şey

¹⁰⁴ Buhari, Muharibîn, 30, 31; İ'tisam, 16; Mezalim, 19; Menakıbu'l-Ensar, 46; Meğazi, 11; Vakıdî, Muhammed b. Ömer, *Kitabu'r-Rıdde ve Nebze min Fütuhi'l-İrak*, thk. M. Hamidullah, Paris 1989, s. 23; et-Taberi, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrut tsz.,s. III,201; Mevlânâ Şibli, *Asr-ı Saadet (İslâm Târîhi)*, çev. Ö. R. Doğrul, İstanbul, 1977, IV,33-39; Azimli, *Ebu Bekir*, s. 53, 62; Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2: Hz. Ömer*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2012, s. 33; Balcı, s. 50; Süleyman Muhammed et-Temmavi, *Hazreti Ömer ve Modern Sistemler*, çev. M. Vesim Taylan, Kayıhan Yay., İstanbul 1993, s. 209-221

¹⁰⁵ Ebu Bekir ve Ömer'in halife olacaklarına dair rivayetler hakkında bkz. İbn Mace, Sünne, 11-12; Tirmizi, Menakıb, 16; İbn Sa'd, s. III,193

yok, artık şansına küs” demiş ve Sa’d’dan zorla biat alınması konusunda Hz. Ebu Bekir’i teşvik etmiştir. Hz. Ömer’in ısrarlı tutumuna ve Sa’d b. Ubâde’yi biate zorlamasına karşın Hz. Ebu Bekir’in bunu çok da problem etmediğini söyleyebiliriz. Onun, ‘önemli değil, muhalif olsun, biat etmezse etmesin’ sözü de, Medineli muhalifleri ciddi bir problem teşkil edecek düzeyde görmediğinin göstergesidir.¹⁰⁶

Yine Hz. Ömer, Hz. Ali’nin biatının zorla da alınmasını istemiş, ancak Hz. Ebu Bekir buna razı olmayıp onun gönlünü almayı önermiş ve bunu da yapmıştır.¹⁰⁷

Yine Zübeyr b. Avvam’ın, “ben Ali’ye biat edilmedikçe kılıcımı kınına sokamayacağım” demesine, Ömer sert tepki göstermiştir.¹⁰⁸

Hz. Ömer, Ebu Süfyan’ın muhalefedinin kırılması için, ona zekât mallarından bağışta bulunmayı önermiş, Ebu Bekir de bunu kabul etmiştir. Bu tekliften memnun olan Ebu Süfyan’ın biati gecikmemiştir.¹⁰⁹

Halid b. Sa’id, Hz. Ebu Bekir’e muhalif olmasına ve Ali’den sonra biat etmesine rağmen, Ebu Bekir onu komutan tayin etmiş, Ömer de onun muhalefeti hatırlatarak, karşı gelmiştir. Ebu Bekir buna aldırmamıştır. Cephedeki hatası nedeniyle görevden alınca, yerine bir başka muhalifin oğlunu Yezid b. Ebi Süfyan’ı atamıştır.¹¹⁰

7. Ridde Savaşlarında Hz. Ömer

İslam tarihinde mürtedlerle yani dinden dönenlerle ve zekât/vergi vermeyenlerle ilgili yapılan harpleri iç isyanlar olarak değerlendirmek/kabul etmek gerekir. Zira o dönemde zekât vergi ile aynı pozisyonadadır. Buna göre devlete vergi vermeyenlerin hain ve devlet düşmanı olarak ilan edilmesinden daha tabii ne olabilir? Çünkü Allah Resulü’nün uygulamalarında, zekâtın vergi olarak alındığı açıktır. Hz. Peygamber’in vefatını müteakiben bazı kabileler, devlete bağlılığın göstergesi olan vergiyi vermemekte ısrar etmişlerdir. Hz. Ebu Bekir ise, devlet başkanı olarak, “namaz ve zekâtın arasını kesinlikle ayırmayacağını” yani “Müslüman olduğunu iddia edip namaz kılan bir insanın, devlete vergi vermekten kaçınmasını isyan olarak telakki edeceğini” beyan etmiştir.

¹⁰⁶ Bkz. İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *el-İmame ve’s-Siyase*, thk. T. M. ez-Zeyni, Kahire 1967, s. I,17; Taberi, s. III,10; Azimli, *Ebu Bekir*, s. 51-55

¹⁰⁷ Buhari, Meğazi, 30; Vakıdi, s. 29, Taberi, s. III,202

¹⁰⁸ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, thk. U. A. Tedmurî, Beyrut 1417, s. II,325

¹⁰⁹ İbrahim Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri-İslam Öncesinden Abbasilere Kadar*, TDV Yay., Ankara 1997, s. 226-227; Azimli, *Ebu Bekir*, s. 70-71

¹¹⁰ Belazuri, *Fütuhu’l-Buldân*, Beyrut 1978, s. 114; Taberi, s. IV,28. Muhalefet ve diğer tartışmalar için bkz. Mevlana Şibli, IV,43-50; Balcı, s. 50-120

Hz. Ömer, ridde harpleri sırasında Müslümanların içinde bulunduğu kritik ve zor süreci göz önüne alarak, kabilelerle savaşılmamasını istemişti. Çünkü henüz devlet oturmamış, merkez dışında birçok yerde ayaklanma başlamıştı. Böylece durumun belirsizliği temkinli hareket etmeyi gerektiriyordu. Diğer yandan Hz. Ömer, namaz kıldıkları yani Müslüman oldukları halde, vergi vermeyenlere karşı, Ebu Bekir'in çok sert tavır takınmasını önceleri doğru bulmamış, ancak daha sonra bunun çok yerinde olduğunu ifade etmiştir. Bundan sonra da Hz. Ebu Bekir'in hilafetinin ilk yılında vergi vermeyenler ile mücadele etmesinde Hz. Ömer'in önemli teşviki ve rolü olmuştur.¹¹¹

İsyanların bastırılmasının ardından kontrol sağlamak vb. amaçlarla, Hz. Ebu Bekir'in valilerinin mal varlığını sorguladığı,¹¹² bu uygulamanın Hz. Ömer tarafından da aynen devam ettirildiği görülür. Aslında bu uygulamanın Resulullah'ın uygulaması olduğu ve her iki halifenin de bu işi, Allah Resülü'nden öğrendiği göz ardı edilmemelidir.¹¹³

8. Kur'an'ın Toplanması Hz. Ömer

Malum olduğu üzere Kur'an'ın toplanması teklifi, Hz. Ömer'e aittir.¹¹⁴ Rivayetlere göre, Yemame'deki savaşta 70 civarındaki hafızın ölümü üzerine Hz. Ömer, Kur'an metinlerinin bir araya getirilip bir metin oluşturulmasını yani toplanmasını tavsiye etmiş, Hz. Ebu Bekir önce "Resulullah'ın yapmadığı işi nasıl yaparız!" diye itiraz etmişse de, sonraları konuya akli yatmış ve gönlü ısınmıştır. Bunun üzerine Zeyd b. Sabit başkanlığında Ubey b. Ka'b, Muaz b. Cebel ve Ebu Zeyd'den oluşan bir komisyonu görevlendirerek Kur'an'ın toplanmasını sağlamıştır. Bu heyet, başta kendileri olmak üzere herkesin elindeki nüshalardan, yazılı metinlerden ve ezberlerinde olanlardan, hiç kimseyi ve hiçbir şeyi dışarda bırakmayacak şekilde bir titizlikle Kur'an'ı toplamış ve tek bir metin oluşturmuşlardır.¹¹⁵ Bu konudaki rivayetleri¹¹⁶ biraz farklı yorumluyorum. Her ne kadar rivayetlerde aksi edilse de, kanaatime göre Hz. Ebu Bekir

¹¹¹ Vakıdı, s. 31; Buhari, İ'tisam, 2; Müslim, *es-Sahih*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, İman, 32; Tirmizi, İman, 1; Taberi, s. III,123; İbnü'l-Esir, s. II,344. Ridde Savaşları hakkında daha geniş bilgi için bkz. M. Salih Arı, *Hz. Ebu Bekir ve Ridde Savaşları*, Beyan Yay., İstanbul 1996; Mevlana Şibli, IV,55-67; Balci, s. 167-212; Azimli, *Ebu Bekir*, s. 84-128

¹¹² Hz. Ebu Bekir'in Yemen'e vali olarak gönderdiği Muaz b. Cebel'i sorguladığı ve hesap istediği malumdur. Bu sorgulama üzerine Muaz istifa etmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim Dîneverî, *Uyunu'l-Ahbar*, Kahire 1925, s. 160

¹¹³ Vali sorgulamaları için bkz. et-Temmavi, s. 250-266

¹¹⁴ Buhari, Fedailü'l-Kur'an, 3-4; Azimli, *Ebu Bekir*, s. 144

¹¹⁵ Yakubi, Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Tarihu'l-Ya'kûbi*, Beyrut, tsz., s. II,135; Buhari, Fedailü'l-Kur'an, 3, 4, Ahkam, 37; Tirmizi, Tefsiru'l-Kur'an, 9; İbnü'l-Esir, s. II,336; Suyutî, Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tarihu'l-Hulefâ*, Mısır 1952, s. 77

¹¹⁶ Bkz. Mevlana Şibli, IV,87-98; Balci, s. 148-155

Kur'an'ı bu şekilde toplamamıştır. Zira -kanaatime göre- herhangi birinin topladığı Kur'an'a iman etmemiz, onu mutlak doğru kabul etmemiz, benim için elbette düşünülemez. Kaynaklardan edindiğimiz malumata göre Hz. Peygamber hayatta iken Kur'an'ın tamamını kâtiplerine yazdırmıştır. Hz. Ebu Bekir'in oluşturduğu şura, kanaatimce sadece şunu yapmıştır: Kimin elinde veya ezberinde bir metin/vahiy parçası veya kimde özel Kur'an sayfeleri varsa, onları komisyona getirmişler, komisyondakiler de, o metni Allah Resulü'nün yazdırmış olduğu metnin şehâdetine tâbi tutmuşlardır. Yani getirilen metinler, "Allah Resulü'nün yazdırdıklarında da bulunuyor ve "işte burada da var" demek suretiyle, insanların, komisyonun elindeki Resulullah'ın yazdırdığı metne herhangi bir şekilde itirazları engelleniyordu. Benim iddiam, literatürün sunduğu malzemeyi okuma biçimim, bu şekildedir. Dolayısıyla Hz. Ebu Bekir'in yaptığı iş, -tabir caizse- Resulullah'ın yazdırmış olduğu metni bir araya getirmek/cemetmek yani zımbalayıp ciltlemekten ibarettir. Nitekim Hz. Peygamber'in çok sayıda kâtibi vardı ve vahiy anbean yazdırıyordu. Önceki kitapların başına gelenin Kur'an'ın da başına gelmesinden korktuğu için Kur'an'ı metne geçirme hususunda titiz davranıyordu. O halde Hz. Peygamber'in Kur'an'ı hayatta iken bizzat kendisinin yazdırdığına, söz/ayet diziminin Allah tarafından yapıldığına dair onlarca rivayet varken, Kur'an'ın nasıl/neden Zeyd b. Sabit'e toplattırıldığı iddia edilebilir? Veya niçin/niye falan ve filanın ezberden getirdiklerinin yazıya geçirildiğini düşünelim? Benim düşünceme göre öyle değildir: Hz. Ebu Bekir, Allah Resulü'nün yazdırmış olduğu metinlere herkesi şahit tutup onaylarını alarak ve en önemlisi çatlak seslerin çıkmasını da engelleyerek metni derlemiş ve lafız/metin ile alakalı vuku bulan/bulacak pek çok ihtilafı da önlemiştir.

9. Hz. Ebu Bekir'in Vefatı Sırasında Hz. Ömer

Hz. Ebu Bekir'in, yerine Hz. Ömer'i bırakmasına sahabenin tepkisini görüyoruz. Öyle anlaşılıyor ki Hz. Ebu Bekir bilhassa önde gelen sahabeyi ikna etmiş ve "Ben bu iş için Ömer'den daha uygun birini görmüyorum." demiştir. "Ömer'i başımıza neden musallat ediyorsun?" veya "Allah'a Ömer'le ilgili nasıl hesap vereceksin?" diyenlere de, ""Rabbim! Ümmetin içinden bu işe ondan daha layık birini bulamadım." diye cevap veririm." sözüyle mukabele etmiştir.¹¹⁷

Aslında aynı endişeyi Hz. Ömer'in de taşıdığını görüyoruz. Vefatı öncesinde Hz. Ömer de ümmete bakıp o makamı dolduracak kimseyi göremediği

¹¹⁷ İbn Sa'd, s. III,182-183; Taberi, s. IV,51-54; İbnü'l-Esir, s. II,292. Ayrıca bkz. Mevlana Şibli, IV,128-131; Balcı, s. 155-160; Azimli, *Ebu Bekir*, 185-188; ; Azimli, *Ömer*, s. 35-44; et-Temmavi, s. 225-229

için işi şûrâya havale etmiştir. Kaldı ki bazı rivayetlerde Hz. Ebu Bekir'in şûrâsından da bahsedilir. Bu şûrâda en başta Ömer bulunmakta; sonra Osman, Ali, Zeyd b. Sabit, Abdurrahman b. Avf ve Muaz b. Cebel gelmektedir.¹¹⁸ Dolayısıyla Hz. Ebu Bekir'in yanında Hz. Ömer, her zaman ve her durumda önceliklidir. Hatta Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in komutan tayin ettiği Usâme'nin ordusunda bir nefer olarak sefere çıkarken, Hz. Ebu Bekir halife olunca, komutan Usâme'den Ömer'i yardımcı olarak kendisine bırakmasını istemiştir.¹¹⁹ Bu hadise de, onun Ebu Bekir nezdindeki mevkiini ifadeye kâfidir.

10. Hz. Ömer'in Görevlendirilmesi

Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir döneminde hicri 11. ve 12. yılda hac emiri olarak görevlendirildiğine dair bazı rivayetler vardır.¹²⁰

Yine Hicretin 12. yılında Hz. Ebu Bekir umreye gittiği zaman yerine vekil olarak Hz. Ömer'i bırakmıştır.¹²¹

Kaynaklarda bu dönemde Hz. Ömer'in kadılık yaptığından, fakat kendisine hiçbir davanın gelmediğinden söz edilir. Bu tür rivayetlerin abartılı olduğunu düşünüyoruz. Bazı rivayetlere istinaden Hz. Ömer'in Medine kadılığını gönüllü olarak istediğini/üstlendiğini, bir kaç tane basit de olsa davaların kendisine geldiğini söyleyebiliriz.¹²²

Hz. Ebu Bekir'in hastalanıp 15 gün yattığı, Hz. Ömer'in bu esnada -kaç vakit namaz kıldıracağına dair açık bir şey olmasa da- Hz. Ebu Bekir'in yerine imamlık yaptığı ve Hz. Ebu Bekir'in cenaze namazını onun kıldıracağı ifade edilir.¹²³

11. Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir'e Öneri ve Muhalefetleri

Ebu Bekir'e yani halife/devlet başkanına maaş teklif edilmesi Hz. Ömer vasıtası ile olmuştur.¹²⁴

Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir zamanında birçok şeye müdahale ettiğine, insanların bundan rahatsızlık duyarak Hz. Ebu Bekir'e şikâyetle bulduklarına dair bir takım rivayetler mevcuttur. Kimi zaman Hz. Ebu Bekir'e serzenişte bulunarak, "Emir, sen misin, yoksa Ömer mi, anlayamıyoruz." diyenlere Hz. Ebu

¹¹⁸ Yakubi, s. II,133

¹¹⁹ Taberi, s. III,212-213; Vakidi, s. 32; Mevlana Şibli, IV,53; Balcı, s. 214

¹²⁰ İbn Sa'd, s. III,161; Halife b. Hayyat, *et-Tarih*, thk. E. Diyâ el-Umerî, Beyrut, 1977, s. 145, 147, 152; Taberi, s. IV,27

¹²¹ Halife b. Hayyat, s. 147

¹²² İbn Sa'd, s. III,168; Taberi, s. III,276-277; Balcı, s. 230-231; et-Temmavi, s. 297

¹²³ Balcı, s. 41-43

¹²⁴ İbn Sa'd, s. III,169; Taberi, s. IV,50, 54

Bekir, “O emirdir; ama bana itaat edilir” şeklinde cevap verir.¹²⁵ Zımnen “Ömer bunları yapıyor olsa da onlara benim onayım ve rızam vardır.” mealinde bir yanıt verilmiştir. Mevzu bahis rivayet, bir idarecinin emrindekilerle idarî uyuşum, paylaşım ve anlaşmasının iyi bir örneğidir.

Hz. Ömer’in, Hz. Ebu Bekir’e bilhassa biat etmeyenler hususunda muhalefet yaptığını görüyoruz. Hz. Ebu Bekir’e biat etmeyenler arasında Hz. Ali’nin de ismi zikredilmektedir. Hz. Ali biatini geciktirmiş isimlerin başında gelmektedir. Bu nedenle Hz. Ömer onun da zorla biat ettirilmesini istemiştir. Çünkü başta Ebu Süfyan ve Halid b. Saîd olmak üzere bilhassa Ümeyyeoğulları, halifeliğin, peygamberin varisi olması hasebiyle Ali’nin hakkı olduğunu iddia ederek onu halife olmaya, daha doğrusu Ebu Bekir’den hilafeti almaya zorluyorlardı. Veraset iddiaları hem Hz. Ali’nin hilafeti hem de ridde harplerinde gündeme getirilmiştir. Ancak Hz. Ebu Bekir bu veraset iddialarına kulak asmadığı gibi bu konuda gerekli tedbirleri de elden bırakmamıştır. Şiiler Hz. Ali’den zorla biat alındığını, hatta Ali’nin kapısının tekmlenip biat alındığını, bunu da Ömer’in yaptığını iddia ederler. Bu iddialar kısmen Sünni kitaplarda da yer almaktadır. Fakat konuyla alakalı bazı rivayetler var ki onlar gayet makul görünmektedir. Kaynaklarda Hz. Ebu Bekir’in “Önemli değil, ben Ali’nin gönlünü yaparım” dediği, halife olduktan bir kaç hafta veya bir ay sonra gidip gönlünü aldığı, “Ben bu işe çok hevesli değildim. Bu iş bana kaldı. Senin yerine göz koymuş veya senin hakkın olan bir şeyi almış değilim” gibi sözler sarf ettiği ifade edilmektedir. Ne var ki İbnü’l-Esir de Hz. Ali’nin gönlünün razı edilmesi noktasında geçen “İstiyorsan gel ben sana halifeliği vereyim, ben bunun meraklısı değilim.” mealindeki sözün, makuliyetten uzak olduğunu düşünmekteyiz. Hz. Ebu Bekir’e nispet edilen bu söz, hem onun karakteriyle hem de biat uygulamaları ile örtüşmemektedir. Zaten böyle söylerse o aldığı beyatların bir anlamı kalmaz. Ne yazık ki bu tür anlatılarla Ali’ye ve Şiaya yakınlaşma adına Ebu Bekir küçük düşürülmektedir. O yüzden Şiiler, Ali’nin halifeliğinin Sünni kaynaklarca da tescillendiğini iddia etmektedirler.

Aynı şekilde Zübeyr b. Avvam’ın da ilk başlarda biat etmediği, “Ben Ali’ye biat edilmediği sürece kılıcımı kınna sokmayacağım” dediği haber verilir. Hz. Ömer, buna karşı da çok sert çıkmakla beraber, Hz. Ebu Bekir’in yumuşak davrandığı görülür. Bu yönüyle tıpkı Hz. Peygamber gibi davranan ve büyük bir feraset sahibi olan Hz. Ebu Bekir, bütün sert tutum ve davranışları, kırıcı sözleri tolere etmiş bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hz. Ebu Bekir’e biat etmeyip muhalefet edenlerden birisi de ilk Müslümanlardan ve Ümeyyeoğullarından olan Halid b. Saîd’dir. Bu da muhalefetini

¹²⁵ Taberi, s. II,271; Azimli, *Ebu Bekir*, s. 34, 188; Azimli, *Ömer*, s. 34

çok sert gösteriyor. Medine sokaklarında gezerek bu işin Ali'nin hakkı olduğuna dair propaganda yapıyor. Her zaman olduğu gibi onun bu tavrına çok sert tepki göstermiş ve Hz. Ebu Bekir'e "Müsaade et şunun hesabını göreyim, onu biate zorlayayım" demiştir. Hz. Ömer'in müsamahasız görüşüne rağmen Hz. Ebu Bekir onu da tolere etmiş, hatta onu ordu komutanlığına getirmiştir. Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir'e Halid'in muhalefetine ve aleyhindeki davranış ve sözlerini hatırlatsa da Hz. Ebu Bekir bunu dikkate almamıştır. Gerçekten Hz. Ebu Bekir'in bu tavrı son derece yapıcı olmuş ve muhaliflerin gücünü kırmada mühim rol oynamıştır. Nitekim bir müddet sonra başarısızlığından dolayı onu görevinden almış, hemen yerine başka bir muhalifi Ebu Süfyan'ın oğlu Yezid'i, daha sonra da Muaviye'yi komutan tayin etmiştir. Onun bu uygulamaları muhalefete karşı tahammül edilmesi ve hakkının teslim edilmesi gerektiği konusunda önemli mesajlar vermektedir.

Bir diğer muhalif ise Ümeyyeoğullarından Ebu Süfyan'dır. Hz. Ömer ona karşı da katı bir tutum sergilemesine rağmen onun otoritesini biraz daha farklı gördüğü için Hz. Ebu Bekir'e, "ona müellefe-i kulubdan pay verilmesini" teklif etmiştir. Bu teklif, Hz. Ebu Bekir'in hoşuna gitmiştir. Ona pay verince gerçekten de bir süre sonra sesini kesilmiş, akabinde biat etmesi sağlanmıştır.¹²⁶

Hilafetin Kureyşliliğiyle ilgili rivayetlerin yanı sıra Usâme'nin komutanlığına itiraz noktasında Ebu Bekir ile Ömer'in ismi beraber anılmaktadır. Bazı sahabe Hz. Peygamber'in Usâme'yi komutan tayin etmesine itiraz ettiği gibi Hz. Peygamber'in vefatının ardından Usâme'nin görevden el çektilmesiyle ilgili Hz. Ömer'i aracı kılarak Hz. Ebu Bekir'e teklif götürmüşlerdir. Ebu Bekir bunu kabul etmediği gibi ridde hareketlerinin başlamasından dolayı Hz. Ömer'in başlarında bulunduğu bir grubun "Bu zor durumda ordu sefere çıkmasın" tembih ve tekliflerini de reddetmiştir. Hz. Ebu Bekir ısrarla bu görüşe "Allah Resulü bu orduyu harekete geçirdi, ben buna mani olmam" diyerek orduyu sefere gönderiyor ve Usâme'nin ordusu başarı ve ganimetlerle geri dönüyor.¹²⁷

Bunları Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir'e muhalefet örneği olarak sayabiliriz.

SONUÇ

Hz. Ömer'in Allah Resulü nezdindeki yeri ve öneminin bir benzerinin de Hz. Ebu Bekir için olduğunu söyleyebiliriz. Her ikisinin de ilk Müslümanlardan olması, baştan beri İslam'ın birçok çilesini birlikte çekip sıkıntılara katlanmaları, Resulullah'a hizmet ve yardımları, sahabenin gözündeki konum ve du-

¹²⁶ Sarıçam, s. 226-227

¹²⁷ Halife b. Hayyat, s. 126; Taberi, s. III,212, 226; İbnü'l-Esir, s. II,335; Azimli, *Ömer*, s. 33

rumları birbirlerine yakındır ve bu da herkesçe bilinmektedir. Bu durumda olan birilerinin birbirlerini ne kadar tanıdıkları ve birbirlerine olan kefaletleri anlaşılır bir durumudur.

Hz. Ömer, halifeliği boyunca Hz. Ebu Bekir'in dostu, sağ kolu, danışmanı ve en önemli yardımcısı olmuştur. Birçok konuda Hz. Ömer'in yol göstermeleri ve fikirleri, Hz. Ebu Bekir'in önünü görmesine sebep olmuş, isabetli kararlar almasını sağlamış ve devletin selametine yol açmıştır.

Bununla birlikte biz, Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ömer'in bazı teklif ve kararlarına uymadığını da görmekteyiz. Mesela, bazı muhalifleri biat etmeye zorlaması, komutan Halid b. Velid'in görevden alınması, Usâme'nin komutanlıktan azledilmesi, Halid b. Said'e görev verilmemesi ve mürtetlerle öncelikle barış yapılmasını teklif etmesi, Hz. Ebu Bekir tarafından ısrarla reddedilmiştir.

Hz. Ömer'in ruhi yapısı, heyecanı ve atılganlığı sebebiyle Halife Ebu Bekir'in önüne çıkarak bazı olay ve kararlara müdahil olması, ashabı rahatsız etmiş ve hakkında şikâyete yol açmıştır. Mesela, Hz. Ebu Bekir'in müellefe-i kulub ve bazı zenginlere toprak dağıtılması hakkındaki izin kararına gösterdiği tutuma ve ilgili itirazlara rağmen, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer'in arkasında durmuş ve nihayetinde de, Hz. Ömer'in de kendi tâbi olduğunu, halifelik otoritesini ayakta tuttuğunu göstermiştir.

İLK DÖNEM SİYER MERVİYÂTINDA HZ. ÖMER PROFİLLERİ

Şaban ÖZ*

GİRİŞ

Tebliğimizin kaynak çerçevesini ilk dönem siyer kaynakları; içerik sınırını da Hz. Peygamber'in hayatı oluşturmaktadır. İlk dönem siyer merviyâtında Ömer profillerini ele alacağımız bu tebliğimizde mümkün merteye Hz. Ömer ile ilgili bütün rivâyetleri bir araya toplayıp değerlendirmeye çalıştık. Ancak çalışmanın hacmini artırmamak için sadece örneklik teşkil eden metinleri verip diğerlerine içerik olarak temas ettik.

1. Siyer Merviyâtında Hz. Ömer

Hız. Ömer'in İslâm tarihinin en önemli üçüncü ismi olmasına binaen siyer anlatılarında kendisine olan ilginin fazla olduğunu öncelikle belirtmeliyiz. Bu bölümde en çok gündeme getirilen belli başlı konuları incelerken, isminin geçtiği diğer haberleri de en azından bir fikir vermesi veya başka araştırmacılara yardımcı olması için kaydettik. Şunu hatırlatmalıyız ki, çalışmadaki amacımız Hız. Ömer'in Resulullah dönemindeki hayatı değil, siyer metinlerindeki Ömer profillerini tespittir.

1.1. Müslüman olması

Hız. Ömer denilince akla gelen ilk haber, onun İslâmiyet'i nasıl kabul ettiğini konu alan rivâyetlerdir. Müslüman olma ihtimalinin babası Hattâb'ın eşeğiyle kıyaslanan¹²⁸ Hız. Ömer'in Nübüvvetin altıncı yılında¹²⁹ İslâmiyet'i kabul etmesi hiç şüphesiz son derece önemli bir hâdisedir. Hız. Ömer'in nasıl Müslüman olduğuyula ilgili üç rivâyet aktarılmaktadır. Hız. Peygamber'in Müslüman olmaları için dua ettiği Ebû Cehil ile beraber "iki kişiden biri"¹³⁰ veya sa-

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹²⁸ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Eyyüb el-Hımyerî (218/833), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk., şrh: M. es-Sekkâ - İ. el-Ebyârî - A. Şelbî, I-IV, Kahire tz., I, 342-343.

¹²⁹ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/845), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, I-IX, tkd: İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut tz., III, 269-270.

¹³⁰ İbn İshâk, Muhammed b. Yesâr (151/768), *Siretu İbnîshâk*, thk, tlk: Muhammed Hamidullah, Konya 1981, 165.

dece kendisi¹³¹ olduğu aktarılan Hz. Ömer'in Müslüman olması konusunda Medinelilere ait olduğu belirtilen¹³² rivâyete göre, Hz. Peygamber'i öldürmesi için Kureyş tarafından gönderilen¹³³ veya kendi tasarrufuyla¹³⁴ giden Hz. Ömer, yolda kız kardeşine yönlendirilir. Orada ele geçirdiği Kur'ân sayfalarını okuyunca etkilenir ve Müslüman olur.¹³⁵

İbn İshâk'ın Atâ ve Mücâhid veya daha başkaları kaynaklı¹³⁶ naklettiği ikinci rivâyete göre Hz. Ömer, bir akşam Ka'be'nin örtüsünün altına gizlenerek Hz. Peygamber'in Kur'ân okuyuşunu dinler. Dinleme esnasında kafasındaki sorulara cevap bulması üzerine Hz. Peygamber'in peşinden giderek İslâmiyet'i kabul ettiğini söyler.¹³⁷

Üçüncü rivâyete göre ise, önce kız kardeşinden aldığı Kur'ân'ı dinler –ki bu rivâyete göre okuma yazma bilmiyordur–, sonra Ka'be'nin avlusunda Resulullah'ın namaz kılarken okuduğu Kur'ân'ı dinleyip onun peşinden giderek Müslüman olur.¹³⁸

Sonraki süreçte ise Hz. Ömer'in Müslüman olduğunu Kureyş'e duyurmak için çaba içerisine girdiği, dayısı Velîd b. el-Muğîra'ya,¹³⁹ Ebû Cehil'e,¹⁴⁰ Cemîl b. Ma'mer el-Cumahî'ye¹⁴¹ gidip haber verdiği; kendisinin de Kureyş'in meclisinde tekrar ettiği;¹⁴² Kureyş'in, "ileri gelenlerinden" olan Ömer'in din değiştirmesine sessiz kaldığı¹⁴³ ancak sonradan Ömer'in ciddi şekilde dayak yediği,¹⁴⁴ onlarla çatıştığı¹⁴⁵ ve hatta kendisini Âs b. Vâil es-Sehmî'nin kurtardığı¹⁴⁶ veya Hz. Ömer ve arkadaşlarının Ka'be'ye çıkıp mescide oturunca Kureyş'in üzüldüğü¹⁴⁷ rivâyetlerde konu edilmiştir.

Çağdaş araştırmacılar da Hz. Ömer'in Ka'be'nin avlusunda Kur'ân'ı dinleyerek Müslüman olduğunu konu edinen rivâyeti kabul etme eğilimi görül-

¹³¹ Zührî, Muhammed b. Müslim b. Şihâb (124/741), *Kitâbu'l-Meğâzî*, cem: Süheyl ez-Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1401/1981, 46; İbn Sa'd, III, 267.

¹³² İbn Hişâm, I, 345.

¹³³ İbn İshâk, 160.

¹³⁴ İbn Hişâm, I, 343.

¹³⁵ Metinler için bkz., İbn İshâk, 160-163; İbn Hişâm, I, 343-345; İbn Sa'd, III, 267-268.

¹³⁶ İbn Hişâm, I, 346.

¹³⁷ İbn Hişâm, I, 346-348.

¹³⁸ Zührî, 46-47.

¹³⁹ Zührî, 47.

¹⁴⁰ İbn Hişâm, I, 350.

¹⁴¹ Zührî, 47; İbn İshâk, 164.

¹⁴² Zührî, 47.

¹⁴³ Zührî, 47.

¹⁴⁴ Zührî, 47; İbn İshâk, 164.

¹⁴⁵ İbn İshâk, 164; İbn Hişâm, I, 348-349.

¹⁴⁶ İbn İshâk, 164; İbn Hişâm, I, 349-350.

¹⁴⁷ İbn İshâk, 164.

mektedir.¹⁴⁸ Onların bu kabulde hareket noktalarını, Hz. Ömer'in suikasta gitmesinin "imkânsızlığı" iddiası oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Açıkçası biz, meseleye usûl açısından yaklaşmak taraftarıyız. Bir tarihçinin, olayın olabilirlik imkânını değerlendirmesi ve ulaştığı imkân ölçüsü üzerine fikir bina etmesi gayet doğaldır. Tarihçinin, herhangi bir olayı değerlendiren "Bu olayın gerçekleşmiş olmasını, şu şu nedenlerden dolayı imkân dâhilinde görmüyoruz" sonucuna ulaşmasında da eleştirilebilecek bir husus yoktur. Ancak aynı tarihçi, ulaştığı sonucu; "Bu olayın gerçekleşmiş olması, şu şu nedenlerden dolayı imkânsızdır" şeklinde ifade ederse, işte o zaman ciddi eleştirilere muhatap olacaktır. Bir metnin tenkidinde "hâdisenin olabilirliği/ikmânı" önemli bir ölçü verse dahi, "kesin bağlayıcılık" atfetmemek, "mutlak sonuç" olarak değerlendirmemek gerekir. Çünkü mutlak kesinliğin tartışıldığı sosyal bilimlerde özellikle de konu olarak "geçmiş" ele alan ve daha çok "rivâyetler/anlatılar" çerçevesinde hareket etmek durumunda olan "tarih(çi)" için, "olayın olabilirliği/ikmânı" aslında sadece ve sadece bir ihtimaldir.

İşte Hz. Ömer'in Müslüman olması haberinde onun Hz. Peygamber'i öldürmeye tek başına gitmesini veya Kureş'in onu gönderme olasılığını/imkânını tartışabiliriz. Sonuçta neye ulaşırsak ulaşalım Hz. Ömer'in bireysel tutumunu değerlendirirken "insan" faktörünü hesaba kattığımızda olasılık oranları birden bire değişecektir. Çünkü her insanın, hayatının birçok safhasında neden yaptığını bilmediği davranışları, fevri hareketleri vardır ki, Ömer'in de bundan müstağni olduğunu söylemek mümkün değildir. Aynı şekilde Kureş'in gönderme ihtimalinde de benzer bir durum söz konusudur. Normal şartlar altında Kureş'in böyle bir teşebbüse girişme ihtimali düşüktür. Ancak onların bundan çok daha tuhaf denilebilecek girişimlerini düşündüğümüzde, hâdisenin imkânı bir o kadar artacaktır. Nitekim Ebû Tâlib'e yeğenini değiştirme teklifini götüren bir topluluğun, akıl-mantık sınırlarını zorlamada pek sıkıntı çekmediklerini söyleyebiliriz. Akraba değiştirmeyi teklif eden insanların, içlerinden birini Hz. Peygamber'i öldürmeye göndermiş olmalarında da yadırganacak bir şey olmasa gerekir.¹⁴⁹

Her üç rivâyette de Hz. Ömer'in Kur'an sayesinde Müslüman olduğu vurgulanmaktadır ki, bu üç rivâyetten birincisinde okuma, ikincisinde ve üçüncüsünde dinleme neticesinde Müslüman olduğu işlenmektedir. Dolayısıyla her üç rivâyette de Kur'an vurgusu eşit düzeydedir. Bununla beraber üç rivâyette de tartışmalı hususlar olduğu (kız kardeşinin abdestsiz Kur'an okut-

¹⁴⁸ Konuyla ilgili bkz., Palabıyık, M. Hanefi, "Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu", *EKEV Akademi Dergisi – Sosyal Bilimler*, (2008), XII/37, 137-148, 145.

¹⁴⁹ Öz, Şaban, *Farklı Siyer'i Okumak*, Araştırma Yay., Ankara 2014, 34-35.

maması, Allah ile Ömer'in karşılıklı konuşması, okuma yazma bilmemesi vs.) açıktır. Bu rivâyetler arasında tercihimizin Hz. Ömer'in suikasta giderken yoldan geri dönmesi, kız kardeşine uğraması ve Müslüman olmasını konu alan rivâyet olduğunu belirtmeliyiz.¹⁵⁰

Bu rivâyetlerde işlenen "sinirli", "fevri", "heyecanlı", "sert" Ömer profili neredeyse onunla ilgili bütün metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Kronolojik açıdan siyerde Hz. Ömer haberlerinin ilki kabul edebileceğimiz bu anlatının devamında gelen bütün hâdiselerde Ömer'in bu karakteristik özellikleri bir şekilde vurgulanmıştır.

1.2. Hicreti

Hz. Ömer'in hicretiyle ilgili farklı haberler gelmekle birlikte ilk dönem siyer kaynaklarında iki rivâyet dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi kendisi-ne atfedilen şu metindir:

"Medine'ye hicrete çıkmak istediğimizde ben, Ayyâş b. Ebî Rebîa ve Hişâm b. el-Âs b. Vâil sözleştik. Dedik ki, "Kim orada olmasa arkadaşları devam edecek. Ben ve Ayyâş b. Ebî Rebîa orada buluştuk. Hişâm gelemedi. Dinden döndürülmeye çalışıldı ve dinden çıktı."¹⁵¹

İbn Sa'd'da yer alan başka bir rivâyette ise Hz. Ömer'in yirmi kişilik bir grupla birlikte hicret ettiği aktarılmaktadır. Ancak rivâyetin içeriğine baktığımızda metnin sorunlu olduğu görülmektedir:

Berâ b. Âzib, "Bize muhacirlerden ilk gelen Musab b. Umeyr idi... Sonra İbn Ümmi Mektûm geldi... Sonra Ömer b. el-Hattâb yirmi kişilik binekli bir grupla geldi." Ona, "Resulullah ne yaptı?" dedik. O, "O, peşimde" dedi. Sonra Resulullah ve beraberinde Ebû Bekr geldi."¹⁵²

Bu iki rivâyet dışındaki konuyla ilgili üçüncü rivâyet olan Hz. Ömer'in açıktan Kureyşlileri tehdit ederek hicret ettiği haberi ise¹⁵³ ilk kaynaklarda bulunmadığı gibi, yine sıhhat açısından da tartışmalıdır.¹⁵⁴ İleride mevcut Hz. Ömer algısı konusunda hicretine tekrar temas etmekle beraber mevcut rivâyetler arasında birinci rivâyetin daha makul olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁵⁰ Öz, *Farklı Siyer'i Okumak*, 145-147.

¹⁵¹ İbn Hişâm, II, 474-475. Bkz., İbn Sa'd, III, 271-272. Hz. Ömer'in Ayyâş ile hicret ettiği konusunda ayrıca bkz., Urve, Ebû Abdillâh el-Esedî el-Kureşî (94/713), *Kitâbu'l-Meğâzi*, thk., cem: Muhammed Mustafa A'zamî, Mektebü't-Terbiyyeti'l-Arabî, Riyad 1981, 127-128; Musâ b. Ukbe (141/758), *el-Meğâzi*, cem: Muhammed Bâkışş Ebû Mâlik, Memleketu'l-Mağribiyye Câmîiatu İbn Zuhr 1994, 100.

¹⁵² İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VI, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414-1415/1993-1995, III, 649.

¹⁵³ İbnü'l-Esîr, III, 648-649.

¹⁵⁴ Söz konusu rivâyetin tenkidi için bkz., Özpinar, Ömer, "Hz. Ömer'in Medine'ye Hicretiyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *İSTEM: İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, (2012), X/20, 11-39, 19, 25, 27, 29.

1.3. İstişare Meclisinde Hz. Ömer

Hz. Ömer, birçok kez Hz. Peygamber'in istişare meclisinde yer almış ve görüşünü bildirmiştir. Onun katıldığı istişareler olarak şunları kaydedebiliriz:

- Bedr öncesinde ne yapılması gerektiği konusunda,¹⁵⁵
- Bedr esirlerinin ne yapılacağı konusunda,¹⁵⁶
- Hamrâu'l-Esed'de düşmanı takip konusunda,¹⁵⁷
- Sözleşilen Bedr öncesinde çıkılıp çıkılmaması konusunda,¹⁵⁸
- Hendek Savaşı esnasında Nuaym b. Mesud el-Eşcaî'nin gelip görüşmesi üzerine Resulullah'a tavsiyede bulunması,¹⁵⁹
- Benî Kureyza'nın anlaşmayı bozup bozmadığını öğrenmek için kimin gönderileceği konusunda,¹⁶⁰
- Hudeybiye öncesinde Ebû Süfyân'ın baskın yapma tehlikesine işaretini,¹⁶¹
- Hudeybiye'de Osman'ın gönderilmesi teklifi,¹⁶²
- Hayber'e giderken hangi yolun seçileceği konusunda,¹⁶³
- Huneyn öncesi Abdullah b. Ebî Hadred'in getirdiği haber konusunda,¹⁶⁴
- Ğatafânlıların Cî'râne'de Hz. Peygamber'e ve etrafına saldırmak için toplandıkları haberi gelince kimin gönderileceği konusunda,¹⁶⁵
- Tebük Seferi esnasında yapılan istişare.¹⁶⁶

Hz. Ömer'in bu tür istişarelerin içeriğine bağlı olarak savaşmayı,¹⁶⁷ öldürmeyi¹⁶⁸ kısacası "sert tedbirleri" teklif ettiğini kaydetmeliyiz. Başka hususlarda olduğu gibi, istişarelerde de bazen Hz. Peygamber ile ihtilafa düştüğü oluyordu. Ancak sonuç itibarıyla Hz. Peygamber'in kararına teslimiyetini ifadeyle kendi görüşünden vazgeçiyordu.

Bunlara ek olarak gelen heyetlerin Hz. Peygamber ile görüşmelerinde de Hz. Ömer'in ya yer aldığını ya da kendisinin dışarıdan müdahil olduğunu görmekteyiz. Hiç şüphesiz onun katıldığı ve sonucuna büyük tepki gösterdiği kay-

¹⁵⁵ Zühri, 63; Musâ b. Ukbe, 127-128; Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/822), *Kitâbu'l-Meğâzî*, I-III, thk., tkd: Marsden Jones, Âlemu'l-Kütüb, III. Bsk., Beyrut 1984, I, 48; İbn Hişâm, II, 614-615.

¹⁵⁶ Vâkıdî, I, 107-109.

¹⁵⁷ Vâkıdî, I, 326.

¹⁵⁸ Vâkıdî, I, 386-387.

¹⁵⁹ Zühri, 80; Vâkıdî, II, 486-487.

¹⁶⁰ Vâkıdî, II, 457.

¹⁶¹ Vâkıdî, II, 573.

¹⁶² İbn Hişâm, III, 315.

¹⁶³ Vâkıdî, II, 640.

¹⁶⁴ Vâkıdî, III, 893; İbn Hişâm, IV, 440.

¹⁶⁵ Vâkıdî, II, 728.

¹⁶⁶ Vâkıdî, III, 1019.

¹⁶⁷ Bkz., Musâ b. Ukbe, 127-128; Vâkıdî, I, 48; 386-387.

¹⁶⁸ Vâkıdî, I, 107-109.

dedilen görüşme Hudeybiye görüşmesidir. Hz. Ömer, Hudeybiye görüşmelerine katılmış; iş, anlaşmanın yazılması aşamasına geldikten sonra¹⁶⁹ veya imzalandıktan sonra¹⁷⁰ itiraz etmiş, Hz. Peygamber'e ve Hz. Ebû Bekr'e giderek anlaşmayı sorgulamıştır.¹⁷¹ Onların cevaplarına rağmen Hz. Ömer'in o an için ikna olmadığını söyleyebiliriz. Bununla beraber Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın uyarısıyla da sakinleşmiş,¹⁷² karşı çıktığı anlaşmaya şahitlik etmiştir.¹⁷³

Hz. Ömer'in bu anlaşmayı sorgulamaya başlamasına gerekçe olarak Ebû Cendel'in iade edilmesi gösterilmiştir.¹⁷⁴ Dönüş yolunda kendisini zemmeden bir ayetin inmesinden korkan¹⁷⁵ Hz. Ömer, sonraki yıllarda bu itirazından şüphesinden dolayı başışlanmak için çok amel yaptığını söylemiştir.¹⁷⁶ Vâkıdî'deki bir rivâyette ise bu itirazın sadece Ömer'den değil onunla beraber olan diğer bazı ashaptan geldiği konu edilmiştir.¹⁷⁷ Ancak Ka'be'nin anahtarlarının verilmesi unsurunun yer alması ve dahası Hz. Peygamber'in Uhud'da onların kaçmalarını hatırlatması gibi nedenlerden ötürü bu rivâyetin sıhhatinin sorgulanması gerekmektedir.

Hz. Ömer'in söz konusu anlaşmaya bu kadar tepki göstermesini izah bağlamında; onun bu anlaşmayı İslâm egemenliğine karşı bir engel olarak gördüğü,¹⁷⁸ aklıyla hareket edip körü körüne bağlılık göstermediği, anlaşma maddelerini taviz olarak görüp haksızlığa karşı çıktığı, doğruyu bulma arayışı¹⁷⁹ şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelerin haklılık tartışmasına girmeksizin bizim esas üzerinde durmak istediğimiz; gerçekten Ömer'in bu şekilde itiraz edip etmediği meselesidir. Öncelikle ifade edelim ki, Hz. Ömer'in sorgulamaya gitmiş olması mümkün olmakla birlikte onun "*Müslüman olduğundan beri ilk kez şüpheye*"¹⁸⁰ düşecek kadar bir itiraz mevkiine sahip olduğunu söylemenin biraz "abartılı" olduğu kanaatindeyiz. Zira hem elçilik yapma tek-

¹⁶⁹ İbn Hişâm, III, 316.

¹⁷⁰ Zührî, 55.

¹⁷¹ Zührî, 55-56; Vâkıdî, II, 606; İbn Hişâm, III, 317.

¹⁷² "Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, "Ey Hattâb'ın oğlu Resulullah'ın ne dediğini işitmiyor musun? Şeytandan Allah'a sığın ve görüşünü itham et" dedi. Ömer, "Bunun üzerine kovulmuş şeytandan Allah'a sığınmaya başladım" dedi." Vâkıdî, II, 606.

¹⁷³ Vâkıdî, II, 612; İbn Hişâm, III, 319; İbn Sa'd, II, 97.

¹⁷⁴ Zührî, 55.

¹⁷⁵ Vâkıdî, II, 617.

¹⁷⁶ Zührî, 56; Vâkıdî, II, 607; İbn Hişâm, III, 317.

¹⁷⁷ Vâkıdî, II, 608-609.

¹⁷⁸ Bkz., Demirci, Abdurrahman, "Hz. Muhammed'in Öfke Kontrolü (Hz. Ömer'le Diyalogları Bağlamında)", *Mukaddime:Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2014), V/2, 113-139, 125.

¹⁷⁹ Bkz., Özkan, Mustafa, "Hudeybiye Antlaşması Özelinde Hz. Ömer'in Kişilik Tahlili Denemesi", *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi)*, (2010), VIII/15, 43-59, 51-52.

¹⁸⁰ Zührî, 55.

lifini kabul etmeyip hem işin başından beri durumun farkında olup hem görüşmelerin tamamına katılıp hem anlaşmaya da şahitlik edip hem de böyle bir tepki gösterdiğini kabul etmek –tabi ki samimiyet sorgulamasına girmeksizintek kelimeyle tutarsızlıktır. Şahsî görüşümüz; râvilerin bu sorgulamayı bir parça abarttığı yönündedir. Burada Hz. Ömer’in suikasta gitme haberinde olduğu gibi anlık gelişen bir davranış içerisinde olduğunu söylemek de biraz zor görünmektedir. Zira Hudeybiye Anlaşması anlık değil, kendisinin de içerisinde yer aldığı bir sürecin neticesinde gerçekleşmiştir. Görüşümüzü destekleyecek bir diğer husus ise kendisine atfedilen şu sözlerdir:

...İbn Abbâs, “Ömer b. el-Hattâb dedi ki, “Resulullah (sav), Mekkelilerle sulh yaptı ve onlara bir şeyler verdi. Şayet Allah’ın Nebisi, üzerime bir emir tayin etseydi ve o da Allah’ın Nebisi’nin yaptığını yapsaydı, onu ne dinlerdim ne de itaat ederdim. Onlara verdiklerinden biri; kâfirlerden kim Müslümanlara sığınacak olursa iade edilecek, kim kâfirlere sığınursa iade edilmeyecekti.”¹⁸¹

Hz. Ömer’in hazır bulunup müdahil olduğu diğer görüşmeler ise, Ebû Süfyân’ın ve Sakiflilerin Müslüman olma görüşmeleridir. Rivâyetlerde Hz. Ömer’in Ebû Süfyân¹⁸² ve Sakiflilerle¹⁸³yapılan görüşmelerde söze girdiği ve aslında pek de beklemediği tepkiler aldığı işlenmiştir. Ebû Süfyân, “Sen kötüsün. Sana gelmedim ey Hattâb’ın oğlu. Ben amcamın oğluna geldim ve onunla konuşuyorum”¹⁸⁴ derken Sakifliler de “Biz sana gelmedik ey Hattâb’ın oğlu”¹⁸⁵ diyerek neredeyse benzer tepkiyi vermişlerdir. Görüşmeler esnasında sahabenin sık sık konuşmalara karıştıklarına dair rivâyetlere binaen Hz. Ömer’in bu müdahalelerinin de anormal olmadığını belirtmeliyiz. Burada Hz. Ömer’e atfedilen sözlerin de tehdit içerikli veya ağır ifadeler taşıdığını ayrıca eklemek durumundayız.

1.4. Hz. Peygamber’e Sorduğu Sorular

Hz. Ömer’in isminin çok geçtiği bir diğer rivâyet grubu da Hz. Peygamber’e sorduğu sorulardır. Özellikle kimsenin cesaret edemediği durumlarda Hz. Ömer’in Resulullah’a herkesin merak ettiği soruları yönelttiğini görmekteyiz. Onun Resulullah’a sorduğu sorular bağlamında şunları kaydedebiliriz:

-Resulullah’ın Bedr kuyularına atılanlara hitap etmesi üzerine onların işitip işitmeyeceğini sorması,¹⁸⁶

¹⁸¹ İbn Sa’d, II, 101.

¹⁸² Zührî, 88-89; Vâkıdî, II, 817-818.

¹⁸³ Musâ b. Ukbe, 310; Vâkıdî, III, 967.

¹⁸⁴ Zührî, 89.

¹⁸⁵ Musâ b. Ukbe, 310; Vâkıdî, III, 967.

¹⁸⁶ Musâ b. Ukbe, 139.

-Hz. Peygamber'in "Kardeşlerimi özledim" demesi üzerine, "biz kardeşlerin değil miyiz?" diye sorması,¹⁸⁷

-Yeni Müslüman olan birinin yüksek sesle Resulullah'ın kapısında Kur'ân okumasını sorması.¹⁸⁸

Bu konuyla ilgili şunu eklememiz gerekir ki, râviler bu tür haberlerde kimin sorduğu belli olmayan durumlarda da "soran" olarak Hz. Ömer'in ismini eklemiş gibidirler. Olur olmaz soruları sorma konusunda Ömer ismine modellik vasfı kazandırılmış, soru sormada cesaret örneği olarak gösterilmiştir. Nitekim mevzû haberlerde de Hz. Ömer'in bu profili kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in annesinin mezarını Mekke'de gösteren bir haberde Hz. Ömer için "*İnsanlar içerisinde ona karşı (soru sormada) en cüretli olandı*"¹⁸⁹ denilmiştir. Kısaca üretimine benzeyen başka bir haberde ise bu sefer Hz. Ömer, Resulullah'a "neden ağladığını" sormaktadır.¹⁹⁰ Hz. Ömer'in soru sormadaki cesareti, entesan bir şekilde kıssalarda da karşılığını bulmuş, Hz. Ömer, Hz. Süleyman'ın ashabından birine benzetilmiştir:

...Onun (şeytanın) yanında Süleyman'ın arkadaşlarından (sahabe) biri vardı. Güç ve kuvvette Ömer b. el-Hattâb'a benziyordu. Dedi ki, "Ben sizin için sorarım" ona geldi ve dedi ki, "Ey Allah'ın Nebisi..."¹⁹¹

Hz. Ömer'in soruları konusunda karşımıza çıkan bir diğer mesele de onun sorularına Allah tarafından cevap verilmesidir.¹⁹² Öyle ki, sanki bazen Allah ile Ömer karşılıklı konuşurulmuş gibidir.¹⁹³ Mamafih bu tür hâdiselerin abartıldığı kadar olmadığı kanaatindeyiz. Âdeta Hz. Ömer, vahiyden önce konuş(turul)maktadır ki, bu tür merviyâtın birçok sorunu beraberinde getirdiği açıktır. Nitekim Muminûn Sûresi nazil olduğunda Hz. Peygamber onu okurken daha Resulullah tamamlamadan, Hz. Ömer, "*Yaratanların en güzeli Allah ne yücedir*" (23/Müminûn, 14) deyince Hz. Peygamber de "Öyle indi ey Ömer" demiştir.¹⁹⁴ Oryantalist düşüncenin bu tür rivâyetleri nasıl kullandığına dair sanırım bir örnek vermemiz meselenin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır:

¹⁸⁷ İbn İshâk, 264.

¹⁸⁸ İbn İshâk, 274.

¹⁸⁹ İbn Sa'd, I, 117.

¹⁹⁰ İbn Sa'd, I, 466.

¹⁹¹ Zührî, 129.

¹⁹² Bkz., Atmaca, Gökhan, "Nüzûl Sürecinde Bir Muhatab Olarak Hz. Ömer ve Muvâfakatları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2010), 21, 43-67, 44-46.

¹⁹³ Vahyin Hz. Ömer'in sorularını izah ettiği, Hz. Ömer'i uyardığı ve onayladığı konusunda özel bir makale olarak bkz., Atmaca, Gökhan, "Nüzûl Sürecinde Bir Muhatab Olarak Hz. Ömer ve Muvâfakatları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2010), 21, 43-67.

¹⁹⁴ Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdî (150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmet Ferit, I. Bsk., Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003, II, 393.

Kur'ân'daki ancak üç ayetin vahyedilmesinde onun tesiri olduğunu gösteren rivayetin doğru olması çok mümkün olduğu gibi, Ömer'in telkinlerinin Peygambere vahy gelmesini te'min ettiği pek az hâlleri zikretmiş olması da mümkündür.¹⁹⁵

Açıkça ifade etmek gerekirse, *muvafakât-ı Ömer* türü bu merviyâtın son derece problemliliğini ve bunda Zındık katkısının fazla olduğunu düşüncesindeyiz.

1.5. Görevlendirmelerde Hz. Ömer

Hz. Peygamber'in Ömer'i görevlendirmelerinin neredeyse tamamı askerî alanla ilgilidir. Sivil alanla ilgili sadece bir kez Hz. Peygamber'den görevlendirmeyi umduğu kaydedilmiştir. O da, Necrânlıların aralarında hakemlik yapması için birini görevlendirmesini istemeleri üzerine Resulullah'ın, görevlendireceği kişiyi "*sağlam güvenilir*" olarak tanımlaması sebebiyledir. Ancak Resulullah onu değil, Ebû Ubeyde'yi görevlendirmiştir.¹⁹⁶ Sivil anlamda görevlendirme sayılıp sayılmayacağını tartışılabileceği bir diğer görev ise, Medine'ye hicretle birlikte Hz. Peygamber'in kadınlardan biat alması için onu göndermesidir. Hz. Ömer, bir evde toplanan kadınlara giderek onlardan biat almıştır.¹⁹⁷

İslâm öncesinde Kureys'in elçilik görevini yürüttüğü belirtilen Hz. Ömer'in¹⁹⁸ Müslüman olduktan sonra Bedr ve Hudeybiye'de olmak üzere iki elçiliği gündeme gelmiştir. Bedr öncesinde Hz. Peygamber, onu Kureys'e göndererek dönmelerini söylemesini istemiş, Ömer de bu görevi yerine getirmiştir.¹⁹⁹ Hz. Ömer'in burada herhangi bir hayatı çekince dile getirmediğini kaydetmeliyiz. Hz. Peygamber, Hudeybiye'de de Hz. Ömer'i Kureys'e göndererek savaşmak için değil, sadece Ka'be'yi ziyaret etmek için geldiğini haber vermesini istemiş ancak Hz. Ömer, Mekke'de kabilesinden kendisini koruyacak kimsenin olmadığını ve Kureys'e karşı düşmanlığını bildiklerini ileri sürerek kabul etmemiştir.²⁰⁰ Onun Kureys'te askerî elçilik yaptığı²⁰¹ düşündüğümüzde Hz.

¹⁹⁵ Vida, G. Levi Della, "Omar b. Hattab", *İA*, Eskişehir 1997, IX, 468-471, 469.

¹⁹⁶ İbn Hişâm, II, 584. Benzer bir beklenti haberi askerî görevlendirme için de gelmiştir: "...Hayber'de Resulullah (sav) dedi ki, "Yarın sancağı Allah'ı ve Elçisini seven; Allah ve Elçisinin de onu sevdiği birine vereceğim. Fetih onunla olacak" Ömer, "O günden önce hiç idarecilik istememiştim. Ancak onu bana vermesi şerefine nail olmak için boynumu uzattım" dedi. Bir sonraki gün Ali'yi çağırdı..." İbn Sa'd, II, 110.

¹⁹⁷ İbn Sa'd, VIII, 7.

¹⁹⁸ Fayda, Mustafa, "Ömer b. el-Hattâb", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 44-51, 44.

¹⁹⁹ Vâkıdî, I, 61.

²⁰⁰ Konuyla ilgili bkz., Urve, 192; Vâkıdî, II, 600; İbn Hişâm, III, 315. Bazı rivâyetlerde Hz. Ömer'in "Hz. Peygamber isterse yine de gidebileceği" ifadesi yer almaktadır. Vâkıdî, II, 600.

Peygamber'in bu görevlendirme isteğinin son derece yerinde bir tercih olduğunu ifade etmeliyiz. Bedr'de üstelik savaş halinde iken bu görevi yerine getiren ve genel itibarıyla hakkında son derece cesur bir profil çizilen Ömer'in bu elçilik görevini kabul etmemesini izah etmek açıkçası oldukça zordur. Burada şunu ifade etmeliyiz ki, İslâm öncesi Arap geleneğinde elçilerin dokunulmazlığının olduğuna dair bir bilgiye sahip değiliz. Hatta bu görev için Kureys'e gönderilen Osman'ın öldürüldüğü haberine inanıldığını kabul edecek olursak, elçilerin böyle bir haklarının olmadığını dahi söylemek mümkündür. Mamafih Hz. Ömer'in her ne kadar heyecanlı, anlık tepkilere sahip biri olarak resmedilmesine karşın zamanı geldiğinde tedbirli davrandığı görülmektedir. Ancak bu reddetmeye, onun duygusallıktan uzak, ileri görüşlü, mevcut toplumu doğru okuyan, olayları bir bütün olarak değerlendiren²⁰² vb. şekilde aşırı bir anlam yüklenmesine de katılmadığımızı belirtmeliyiz. Zira unutmamak gerekir ki, ona bu görevi vermek isteyen Hz. Peygamber idi. Bu reddetmeye o kadar anlam yüklenmesi, söz konusu görevlendirme isteğine de tam tersi anlamlar yüklenmesini gerektirecektir ki, bunu kabul etmek de takdir edileceği üzere pek sağlıklı olmayacaktır.

1.6. Gazve ve Seriyelerde Hz. Ömer

Hz. Ömer, Resulullah ile bütün gazvelere katılmış, bunlarda farklı görevler üstlenmiştir. Bu gazve ve seriyelerde Hz. Ömer'e verilen görevler şunlardır:

- Hendek'te gece nöbeti,²⁰³
- Türbe tarafına gönderilen seriyenin komutası,²⁰⁴
- Hayber'e çıkışta sancağı taşıması,²⁰⁵
- Hayber'de altıncı gecede karargâh üzerine atanması,²⁰⁶
- Mekke'nin fethi öncesi akşamında nöbetçiler üzerine atanması,²⁰⁷
- Mekke'nin fethinde Ka'be'nin içindeki resimleri silmesi,²⁰⁸
- Huneyn'de bayrak taşıyanlardan olması,²⁰⁹
- Tâif'ten ayrılma (hareket) emrini duyurması.²¹⁰

²⁰¹ İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber el-Kurtubî (463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, thk, tlk: Ali Muhammed Muavvîd - Âdil Hamîd Abdilmecvûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995, III, 235; İbnu'l-Esîr, III, 642.

²⁰² Bkz., Özkan, 47-48.

²⁰³ Vâkıdî, II, 466.

²⁰⁴ Musâ b. Ukbe, 333; Vâkıdî, I, 5; II, 722; İbn Sa'd, III, 272.

²⁰⁵ İbn Sa'd, III, 273.

²⁰⁶ Vâkıdî, II, 647.

²⁰⁷ Vâkıdî, II, 815; İbn Sa'd, II, 135.

²⁰⁸ Musâ b. Ukbe, 276; Vâkıdî, II, 834; İbn Sa'd, II, 142.

²⁰⁹ Vâkıdî, III, 895; İbn Sa'd, II, 150.

²¹⁰ İbn Sa'd, II, 159.

Bu görevlendirmeler esnasında Ömer'in emirlere sıkı sıkıya bağlılık gösterdiğini söylemeliyiz. Nitekim Türbe üzerine seriyye komutanı olarak gönderildiğinde gittikleri kabilenin kaçması üzerine rehberin baskın için başka bir kabileyi gösterebileceği teklifini, "Resulullah (sav), onları emretmedi. Bana Türbe'deki Hevâzin ile savaşı emretti" diyerek reddetmiştir.²¹¹

Hz. Ömer'in gazve ve seriyyelerdeki haberlerine dair birçok anekdota ulaşmak mümkündür. Bu haberler arasında şunları zikredebiliriz:

-Bedr'e giderken deveye Ebû Bekr ve Abdurrahman b. Avf ile nöbetleşe binenlerden olduğu,²¹²

-Bedr öncesinde Hz. Peygamber'in ona Ebû Hafs diye seslenmesi, Hz. Ömer'in Ebû Huzeyfe'nin nifak gerekçesiyle öldürülmesini talep etmesi,²¹³

-Bedr'de ilk öldürülenin Ömer'in mevlası Mihce olduğu,²¹⁴

-Bedr'de Resulullah'ın okuduğu ayetleri işitmesi,²¹⁵

-Uhud öncesinde Ebû Bekr ile beraber Resulullah'ı giydirdiği,²¹⁶

-Uhud'da Resulullah'ın teklif ettiği kılıcı almak istemesi,²¹⁷

-Uhud'da Hz. Peygamber'in öldüğü gerekçesiyle savaşmayı bırakması,²¹⁸

-Uhud'da ordunun dağılmasından sonra Resulullah ile beraber vadiye çekilenler arasında olduğu,²¹⁹

-Hamza'nın kabrine Ali, Zübeyr ve Ebû Bekr ile beraber inenlerden olduğu,²²⁰

-Ölmek istediği şeklin müsleye uğramış Vehb b. Kâbûs el-Müzenî'nin ölümü gibi olduğunu söylemesi,²²¹

-Enes b. en-Nadr hakkında tek kişilik ümmet olarak diriltileceğini umduğunu söylemesi,²²²

-Benî Nadîr'den diyet istemeye Resulullah ile beraber gidenler arasında olduğu,²²³

-Resulullah'a Benî Nadîr mallarından ganimet dağıtıp dağıtmayacağını sorması,²²⁴

²¹¹ Vâkıdî, II, 722.

²¹² Vâkıdî, I, 24.

²¹³ İbn Hişâm, II, 629.

²¹⁴ Zühri, 65.

²¹⁵ İbn Sa'd, II, 25.

²¹⁶ Vâkıdî, I, 213; İbn Sa'd, II, 38.

²¹⁷ Musâ b. Ukbe, 192; Vâkıdî, I, 259.

²¹⁸ İbn İshâk, 309; İbn Hişâm, III, 83.

²¹⁹ İbn İshâk, 309-310.

²²⁰ Vâkıdî, I, 311.

²²¹ Vâkıdî, I, 275.

²²² Vâkıdî, I, 280.

²²³ Vâkıdî, I, 364; İbn Hişâm, III, 190.

- Asmâ bnt. Mervân'ı öldüren Umeyr b. Adiyy hakkındaki sözü,²²⁵
- Hendek'te Ebû Bekr ile beraber çalıştığı,²²⁶
- Hendek'te çalışırken Resulullah uyuyunca Ebû Bekr ile birlikte insanları ondan uzak tuttuğu,²²⁷
- Benî Kureyza Gazvesinde Sa'd b. Ubâde'nin gönderdiği hurmadan Hz. Peygamber ve Ebû Bekr ile beraber yediği,²²⁸
- Sa'd b. Muâz'a ağıt yakan annesini uyardığı, Resulullah'ın da kendisini uyardığı,²²⁹
- Rıdvân Biatinde insanlar biat ederken Resulullah'ın elini tuttuğu,²³⁰
- Ebû Basîr'e katılmaları için Müslümanlara mektup yazdığı,²³¹
- Benî Müstalik Gazvesi esnasında yaşanan tartışmada taraflardan birinin Hz. Ömer'in ücretle tuttuğu şahıs olduğu,²³²
- Zâtü's-Selâsil Gazvesine destek birliğinde katıldığı,²³³
- Abdurrahman b. Avf komutasında Dûmetü'l-Cendel Seriyyesine katıldığı,²³⁴
- Ebû Ubeyde komutasındaki Habat Seriyyesinde bulunduğu, Kays b. Sa'd b. Ubâde ile borca deve alıp kesmesi yüzünden tartıştığı,²³⁵
- Mekke'nin fethinde Osman b. Talha'dan Ka'be'nin anahtarını almak için Ebû Bekr ile beraber gittiği,²³⁶
- Huneyn'de ordu dağılınca Resulullah ile beraber kalanlardan olduğu,²³⁷
- Huneyn'de dağılmanın sebebini soran Ümmü'l-Hâris el-Ensâriyye'ye²³⁸ veya Ebû Katâde'ye,²³⁹ "Allah'ın işi" dediği,
- Tâif kuşatmasında üzüm bağlarının sökülmesi hakkında konuştuğu,²⁴⁰
- Hâlid b. el-Velîd'in Benî Cezîme Seferinde yaptıklarına karşı çıkanların kim olduğunu Resulullah'a aktardığı,²⁴¹

²²⁴ Vâkıdî, I, 377.

²²⁵ Vâkıdî, I, 173.

²²⁶ Vâkıdî, II, 449.

²²⁷ Vâkıdî, II, 453.

²²⁸ Vâkıdî, II, 500.

²²⁹ Vâkıdî, II, 527.

²³⁰ Vâkıdî, II, 603; İbn Sa'd, II, 100.

²³¹ Vâkıdî, II, 627.

²³² Musâ b. Ukbe, 230.

²³³ Musâ b. Ukbe, 267; Vâkıdî, II, 770; İbn Hişâm, IV, 623; İbn Sa'd, II, 131.

²³⁴ Vâkıdî, II, 560.

²³⁵ Vâkıdî, II, 775.

²³⁶ Vâkıdî, II, 833.

²³⁷ Vâkıdî, III, 900.

²³⁸ Vâkıdî, III, 904.

²³⁹ Vâkıdî, III, 908.

²⁴⁰ Vâkıdî, III, 928. Ayrıca bkz., Vâkıdî, III, 935.

- Hâlid b. el-Velîd'i Benî Cezîme'de yaptıklarından dolayı eleştirmesi,²⁴²
 - Tebük Seferi için malının yarısını getirmesi, Ebû Bekr'in hayırda hep onu geçtiğini söylemesi,²⁴³
 - Tebük Gazvesi esnasında vefat eden Abdullah Zü'l-Bicâdeyn'in defninde Ebû Bekr ile birlikte bulunduğu,²⁴⁴
 - Resulullah'ın Eslem heyetine yazdığı anlaşmaya şahitler arasında olduğu,²⁴⁵
 - Veda Haccında Resulullah ile beraber Ka'be'nin içerisine girenlerden olduğu,²⁴⁶
 - Ûsâme ordusunda bulunduğu.²⁴⁷
- Bütün bu haberlerden de anlaşılacağı üzere Hz. Ömer, gazve ve seriyyelerde aktif olarak yer almıştır. Bu da onun askerî idareyi bildiğinin göstergesidir. Fakat ne enteresandır ki, bu kadar faal olan Hz. Ömer'in savaşlarda çatışıp, insanlar öldürdüğüne dair son derece sınırlı bilgiler bulunmaktadır.

1.7. Hz. Ömer'in Öldürmek veya Öldürülmesini İstedikleri

Bugün Hz. Ömer denildiği zaman neredeyse herkesin zihninde âdeta elinde kılıçla öldürülecek adam arayan bir profil oluşmaktadır. Onun, Müslüman olmadan önce kendi kabilesinden İslâmiyet'i kabul eden bir cariyyeye işkence ettiği nakledilmiştir.²⁴⁸ Müslüman olduktan sonra da bazen işkence yapılmasını istediği veya tavsiye ettiği görülmektedir. Nitekim kendisi bir daha Resulullah aleyhine konuşamaması için Süheyl b. Amr'ın ön dişlerinin sökülmesini teklif etmiş, Resulullah ise müslu yapmayacağını ifadeyle onun bu teklifini reddetmiştir.²⁴⁹ Ancak onun gündeme geldiği birçok haberde, birilerini öldürmek veya öldürülmesi talebi konu edilmiştir. Bu rivâyetlerdeki Ömer'e göre her yanlışı karşılığı ölümdür ve imkânı olsa bunların hiçbirine hayat hakkı tanımayacaktır. Onun öldürmek veya öldürülmesini istedikleri ve gerekçeleri şunlardır:

Öldürmek veya öldürülmesini istediği/Gerekçe/Sonuç:

1. Bedr esirleri/Müşrik olmaları, eziyet etmeleri, zelil olmaları için / Dokunulmadı.²⁵⁰

²⁴¹ İbn Hişâm, IV, 429-430.

²⁴² Bkz., Vâkıdî, III, 880-881.

²⁴³ Vâkıdî, III, 991.

²⁴⁴ Vâkıdî, III, 1014; İbn Hişâm, IV, 527-528.

²⁴⁵ İbn Sa'd, I, 354.

²⁴⁶ İbn Sa'd, II, 178.

²⁴⁷ Zührî, 151; Vâkıdî, III, 1118-1119; İbn Sa'd, II, 190, 249.

²⁴⁸ İbn Hişâm, I, 319.

²⁴⁹ Vâkıdî, I, 107; İbn Hişâm, II, 649.

²⁵⁰ Vâkıdî, I, 108-110.

2. Hakem b. Keysân/Müslümanlığı kabul etmemesi/Müslüman oldu.²⁵¹
3. Abdullah b. Übeyy b. Selül/Benî Müstalik Gazvesindeki sözleri / Dokunulmadı.²⁵²
4. Ebû Huzeyfe/Bedr'de Resulullah'ın Abbâs'a dokunmayın emrine itiraz etmesi, Ömer'in nifakla suçlaması/Dokunulmadı.²⁵³
5. Süheyl b. Amr/ Ebû Cendel'i alıp götürmesi üzerine babasını öldürmesi için ona kılıç yaklaştırması, Ebû Cendel'in "sen öldürsene" demesi üzerine Resulullah'ın izin vermediğini söylemesi/Dokunulmadı.²⁵⁴
6. Hâtıb b. Ebî Beltea/Mektubundan dolayı nifak suçlaması / Dokunulmadı.²⁵⁵
7. Ma'bed b. Vehb/ Ebû Bürde b. Niyâr'ın Bedr esirlerinden. Hz. Ömer öldürmeye teşvik etmesi üzerine Ma'bed'in Lat ve Uzzâ'ya yemin ederek kendilerini yenedediklerini söylemesi/Hz. Ömer veya Ebû Bürde tarafından öldürüldü.²⁵⁶
8. Yahudi ve münafıklar/Uhud'dan sonra olumsuz propaganda yapmaları/ dokunulmadı.²⁵⁷
9. Benî Müstalik'ten bir adam/Müreyysi Gazvesinde Resulullah'ın İslam'a davet etmesi, onun kabul etmemesi/Öldürüldü.²⁵⁸
10. Hayber'de Eşca' kabilesinden bir bedevi/Yahudilere casusluk yaparken yakalanması/ Müslüman oldu.²⁵⁹
11. Hayber'de yakalanan Simâk isimli bir Yahudi/Ömer öldürülmesini emrediyor, o Nebi ile görüşüp Hayber hakkında bilgi veriyor/Müslüman oldu.²⁶⁰
12. Ebû Süfyân/Fetih yolculuğunda Abbâs tarafından karargâha getirilince/Müslüman oldu.²⁶¹
13. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh/Fetihte Hz. Osman getirince öldürmek için işaret beklemesi/Dokunulmadı.²⁶²

²⁵¹ Vâkıdî, I, 15.

²⁵² Musâ b. Ukbe, 231; Vâkıdî, II, 418; İbn Hişâm, III, 291.

²⁵³ İbn Hişâm, II, 629.

²⁵⁴ Vâkıdî, II, 608-609; İbn Hişâm, III, 318-319.

²⁵⁵ Vâkıdî, II, 798; İbn Hişâm, IV, 399.

²⁵⁶ Vâkıdî, I, 105.

²⁵⁷ Vâkıdî, I, 317-318.

²⁵⁸ Vâkıdî, I, 406.

²⁵⁹ Vâkıdî, II, 641.

²⁶⁰ Vâkıdî, II, 647-648.

²⁶¹ Vâkıdî, II, 817.

²⁶² Vâkıdî, II, 856.

14. Uyeyne b. Hısn/Tâif kuşatmasında Sakiflilere direnmelerini söyleyip geri dönünce Resulullah'a teslim olmalarını söyledim şeklinde yalan söylemesi/Dokunulmadı.²⁶³

Bunlara ek olarak, Hz. Peygamber'in Ömer'e yakalayıp öldürmesini emrettiği kişi sayısının da bir (Hâris b. Süveyt) olduğunu kaydetmeliyiz. Ancak Hz. Ömer ilgili şahsı yakalayamamıştır.²⁶⁴

Hz. Ömer'in savaşı, kavgacı²⁶⁵ karakterde biri olarak gösterilmesine karşın kendisinin savaşlar dâhil olmak üzere öldürdüğü insan sayısı ise yukarıdaki tartışmalı rivâyeti de sayarsak ikidir. Ma'bed b. Vehb haricinde kendi ifadesine göre Bedr'de dayısı Âs b. Hişâm b. el-Muğîra'yı öldürmüştür.²⁶⁶ Hz. Ömer'in öldürülme teklifi kabul edilen ve öldürülen kişi sayısı da Ma'bed ve Benî Müstalik'ten bir Müşrik olmak üzere sadece ikidir. Söz konusu rivâyet, Müreysi Gazvesi esnasında Benî Müstalik'ten bir Müşriğin yakalanıp kabilesi hakkında bilgi verdikten sonra Hz. Peygamber'in İslâm'a daveti üzerine onun, kavmi Müslüman olması halinde Müslüman olacağını söylediğini konu alan bir haberdir. Haberin sıhhatinin son derece tartışmalı olduğu açıktır. Zira Hz. Peygamber'in uygulamasında İslâm'a davet edip de kabul etmeyen veya kavminin Müslüman olmasını şart koşanları öldürdüğüne dair başka haberlere sahip olmadığımız gibi, nebevî misyon itibariyle de böyle bir durumun olmadığını biliyoruz.

1.8. Hz. Peygamber'in Hastalığı ve Vefatında Hz. Ömer

Hz. Peygamber'in hastalığı esnasında Ömer'in konu edildiği vasiyet yazma (Kırtâs) haberine ileride değineceğiz. Bu dönemde Ömer'in isminin geçtiği diğer haber ise, onun namaz kıldırmasıdır. Rivâyete göre Hz. Peygamber iyice hastalanıp namaza çıkamayacak hale gelince Ebû Bekr'e namaz kıldırmasını söylemelerini ister.²⁶⁷ Bazı rivâyetlerde Hz. Âişe'nin²⁶⁸ veya Hz. Hafsa'nın²⁶⁹ Hz. Peygamber'i bundan vazgeçirmeye çalıştığı anlatılmaktadır. Hz. Ömer'in namaz kıldırma haberinde ise Resulullah, "İnsanlara söyleyin namaz kılınsınlar" emrini verir. Abdullah b. Zem'a emri bildirmek üzere çıkar. Karşılaştığı Ömer'e insanlara namaz kıldırmasını söyler. Ömer, namaza başlayınca onun sesini işiten Hz. Peygamber bundan rahatsız olur ve "Allah da müminler de

²⁶³ Vâkıdî, III, 932-933.

²⁶⁴ İbn Hişâm, II, 520-521; III, 89.

²⁶⁵ Benî Kaynuka pazarında Zeyd b. es-Sayt ile kavgası. Kavganın sebebi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Hişâm, II, 527.

²⁶⁶ Vâkıdî, I, 92, 150; İbn Hişâm, II, 636-637.

²⁶⁷ Zühri, 132.

²⁶⁸ Zühri, 132; Musâ b. Ukbe, 329; İbn Sa'd, II, 217, 219, 225.

²⁶⁹ İbn Sa'd, II, 221.

buna razı olmazlar” der.²⁷⁰ Başka bir rivayette ise Ebu Bekr, Ömer’e insanlara namaz kıldırmasını söyler ancak Ömer, “Sen buna daha layıksın” diyerek kabul etmez.²⁷¹ Şunu ifade etmeliyiz ki, Hz. Peygamber’in Ebû Bekr’i imam olarak atamasında herhangi bir ihtilaf veya tartışma yoktur. Ancak hem Hz. Aişe’nin itirazlarında gündeme getirilen ayrıntılar hem de bu rivâyetteki açıkça hilâfeti ima eden sözler rivâyetlerdeki tartışmalı hususlardır.

Hz. Peygamber’in vefatı haberinde ise Hz. Ömer’in ismi, vefatı inkâr etmesinde geçmektedir:

...Ömer kalktı ve “Resulullah ölmedi. Fakat Rabbi tıpkı Musâ’yı çağırdığı gibi onu da çağırdı... Vallahi umarım ki, Resulullah, ‘Resulullah öldü’ diyen münafıkların ellerini ve dillerini kesinceye kadar yaşayacak” dedi.²⁷²

Hz. Ömer’in bu tavrını Resulullah’ı kaybetmenin verdiği üzüntü ve şuur kaybına,²⁷³ henüz kalbi İslâm’a ısınmamışların dinden dönebileceği endişesine²⁷⁴ ve vefat üzerine içine düşülen şaşkınlığa²⁷⁵ bağlayanlar vardır.²⁷⁶ Hz. Ömer’in bunları üzüntüden yaptığını ima eden bir takım rivâyetler de bulunmaktadır.²⁷⁷ Ancak bu üzüntünün Hz. Ömer’i Kur’ân’ın nassıyla çelişkiye götürdüğünü söylemek ve yine Hz. Peygamber’in gaybeti fikrini nereden edindiğini anlamak mümkün değildir. Hele aynı Ömer’in Uhud Savaşında Resulullah’ın öldürüldüğünü kabul ettiğini düşünürsek²⁷⁸ şimdiki tepkisini anlamak daha da zorlaşacaktır. Hz. Ömer’in bu davranışını, insanların irtidat etmelerinin önüne geçmek gayesiyle yaptığını söylemek de tutarsızlıktır. Çünkü her halükârda Medine’de ve ileri gelen sahabîler arasında iman zafiyetinin olabileceğini söylemek, akl-ı selimin kabul edebileceği bir izah tarzı değildir.

Bu rivâyetin sıhhatinin tekrar sorgulanması konusunda ise pek tatminkâr bir gerekçemizin olmadığını ifade etmeliyiz. Haddi zatında Hz. Ömer’in Kur’ân nassıyla çelişen bir açıklama yapması –unutmuş olma ihtimaline binâen– bir haberin mutlak reddi için gerekli müsebbip olabilir mi tartışılır. Kanaatimiz, Hz. Ömer’in burada anlık bir davranışla, karmaşanın önüne geçme arzusu içinde olduğu yolundadır. Başka bir deyişle tarih boyunca birçok

²⁷⁰ Zührî, 131-132; İbn Sa’d, II, 220.

²⁷¹ İbn Sa’d, II, 218.

²⁷² Zührî, 132; İbn Hişâm, IV, 655-656; İbn Sa’d, II, 266-272.

²⁷³ Dehlevî, Ebû Abdilazîz Ahmed b. Abdirrahîm, *Muhtasar et-Tuhfetu'l-İsnâ Aşeriyya*, Arp. çev: Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer el-Eslemî, thk: Muhibuddîn el-Hatîb, Mısır 1373, 279.

²⁷⁴ Seblinî, Muhammed, *Ali b. Ebî Tâlib ve'l-İslâm*, Beyrut tz., 54.

²⁷⁵ Fiğlalı, E. Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Ankara 1991, 30.

²⁷⁶ Buradaki tavrından dolayı Hz. Ömer’e getirilen eleştiriler için bkz., Akdoğan, Mehmet Nur, “Şii Literatürde Hz. Ömer’in Bazı Hadiselerdeki Rolü”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, (2014), VII/12, 86-116, 94-95.

²⁷⁷ Bkz., Zührî, 133; Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî'l-Ya’kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdih (292/905), *Târîhu'l-Ya’kûbî*, I-II, Dâru Sâdir, Beyrut 1412/1992, II, 115.

²⁷⁸ Bkz., İbn Hişâm, III, 85.

devlet ricâlinin uygulaması arasında görülen, devlet başkanın ölüm haberinin belli bir vakte kadar gizlenmesi vakiasını İslâm'da ilk olarak Ömer uygulamıştır. Karmaşanın önüne geçmek, insanların sakinleşmesini sağlamak ve hatta Hz. Peygamber'den sonra toplumun önderi olarak kabul ettiği Ebu Bekr'in gelmesi için Ömer, bilinçli bir şekilde böyle davranmıştır.²⁷⁹

1.9. Diğer Siyer Haberlerinde Hz. Ömer

Hz. Ömer'in isminin geçtiği diğer siyer haberleri olarak şunları kaydedebiliriz:

- Kızı Hafsa ile evlenmeleri için Ebû Bekr ve Osman ile konuşması,²⁸⁰
- Hendek zamanı dönen Habeş muhâcirlerini eleştirmesi,²⁸¹
- Zeyd b. Amr'a dua etmek için Resulullah'tan izin alması,²⁸²
- Hz. Peygamber'in keveseri anlatması üzerine onun nimet olduğunu söylemesi,²⁸³
- Ezanı rüyasında görenler arasında olduğu,²⁸⁴
- Resulullah'ın onunla Ebû Bekr'i²⁸⁵ veya Uveyym b. Sâide'yi²⁸⁶ veya İtbân b. Mâlik'i²⁸⁷ veya Muâz b. Afrâ'yı²⁸⁸ kardeşleştirdiği,
- Hassan b. Sâbit'i Hind'e karşı hiciv yapması için teşvik etmesi,²⁸⁹
- Her zaman Ebû Bekr ile beraber olduğu,²⁹⁰
- İçki içen birine lanet okuması, Resulullah'ın onu uyarması,²⁹¹
- Esir olarak Medine'ye getirilen Hakem b. Keysân'ı Resulullah'ın İslâm'a davet konusunda ısrarına itirazı,²⁹²
- Mekke'deki Hişâm b. el-Âsî'ye mektup yazması,²⁹³
- Hz. Peygamber'in Hafsa'yı boşaması hakkında kızıyla konuşması.²⁹⁴

²⁷⁹ Öz, Şaban, "İslâm Siyaset Geleneğinde Bir Şâz -Şû-Sünnî Yol Ayrımında Sakîfe Hâdisesi-", *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikî Dergisi)*, XI, (2008), 79-91, 83-84. Ayrıca bkz., Boyacıoğlu, Ramazan, "Hz. Muhammed'in Hastalığı Sırasında Hz. Ömer'in Tavrı ve Halife Seçimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2002), VI/1, 85-92, 89.

²⁸⁰ Musâ b. Ukbe, 178; İbn İshâk, 237.

²⁸¹ Zührî, 105.

²⁸² İbn İshâk, 99.

²⁸³ İbn İshâk, 253.

²⁸⁴ İbn İshâk, 277-278; İbn Hişâm, II, 509; İbn Sa'd, I, 247-248.

²⁸⁵ İbn Hişâm, IV, 561; İbn Sa'd, III, 272.

²⁸⁶ İbn Sa'd, III, 272.

²⁸⁷ İbn Hişâm, II, 505; İbn Sa'd, III, 272.

²⁸⁸ İbn Sa'd, III, 272.

²⁸⁹ İbn Hişâm, III, 92-93.

²⁹⁰ Bkz., Vâkıdî, II, 449, 614, 813; İbn Sa'd, I, 185.

²⁹¹ Vâkıdî, II, 665.

²⁹² Vâkıdî, I, 15.

²⁹³ İbn Hişâm, II, 475-476.

²⁹⁴ İbn İshâk, 240.

Hz. Ömer'in isminin geçtiği bu hâdiselerde konu edilen Ömer profilinin tek bir çerçevede olmadığını, hâdiseler karşısında onun farklı tavırlar gösterdiğini ancak genel tutumunun sertlikten yana olduğunu söyleyebiliriz.

2. Siyer Merviyâtında Hz. Ömer Profilleri

2.1. Mevcut Algı

Hz. Ömer'in, aynı haberin farklı varyantlarında farklı kimliklerle karşımıza çıkıyor olması dikkat çekicidir. Öyle ki, özellikle siyer yazıcılığı bağlamında metin üzerindeki değişimleri Ömer kimliğinden takip etmek mümkündür. Nitekim Hz. Ömer'in hicreti haberinde bu değişimleri görebiliyoruz. Hz. Ömer'in hicretini aktaran Urve ve Musâ b. Ukbe'nin metninde;

Ömer b. el-Hattâb, Ayyâş b. Ebî Rebîa, kendi arkadaşlarıyla birlikte çıktılar. Benî Amr b. Avf'a indiler. Ebû Cehil b. Hişâm, Hâris b. Hişâm, Âs b. Hişâm, Ayyâş b. Ebî Rebîa'nın peşinden Medine'ye geldiler. Onların anne bir kardeşi idi. Ona, annesinin üzüntüsünü anlatıp "Seni görünceye kadar eve girmeyeceğine, başını yağlamayacağına dair yemin ettiğini" anlattılar. "Böyle olmasaydı, senin peşinden gelmezdik. Allah için anneni düşün" dediler. O, annesine düşkün biriydi...²⁹⁵ denilmekte ancak Hz. Ömer'in müdahalesinden söz edilmemektedir. İbn İshâk'ın metninde ise Ömer'in Ayyâş'ın onlarla gitmemesi için yoğun çaba harcadığı aktarılmaktadır:

...Medine'ye gelince Kubâ'da Benî Amr b. Avf'a indik. Ebû Cehil b. Hişâm ve Hâris b. Hişâm, Ayyâş b. Ebî Rebîa'ya geldiler. O, ikisinin amcaoğlu ve anne tarafından kardeşleriydi. Resulullah, Mekke'deydi. Onunla konuşup "Annen, seni görünceye kadar başına tarak sürmeyeceğine, gölgede oturmayaacağına yemin etti. Ona acı" dediler. Ben, Ayyâş'a, "Ey Ayyâş, Vallahi onların tek istedikleri seni dininden ayırmak, onlardan sakın. Vallahi bitler annene eziyet vermeye başlayınca saçını tarar. Mekke'nin sıcağı ona vurunca gölgelebilir" dedim. O, "Annemi yemininden kurtarmalıyım. Orada benim param da var, onu da alırım" dedi. Ben, "Vallahi biliyorsun ki, Kureyş'in en çok parası olanlardanım. Paramın yarısı senin olsun. O ikisiyle gitme" dedim. O, bunu reddederek onlarla gitmeye karar verdi. Bunun üzerine ona "Madem illa gideceksin o halde bu devemi al. O güçlü bir deve. Sırtına tutun. Onlardan bir şeyde şüphelenirsen, bununla kurtulursun... dedim"²⁹⁶

²⁹⁵ Urve, 127-128; Musâ b. Ukbe, 100. Bazı rivâyetlerde sonraki dönemde Hz. Ömer'in Ayyâş'a mektup yazdığı, onun da Medine'ye geldiği aktarılan (İbn Hişâm, II, 475-476), bazı rivâyetlerde ise Ayyâş b. Rebîa ile Hişâm b. el-Âs'ı Velid b. el-Muğîra'nın kurtarıp Medine'ye getirdiği anlatılmaktadır (İbn Hişâm, II, 476).

²⁹⁶ İbn Hişâm, II, 474-475. Bkz., İbn Sa'd, III, 271-272.

Anlaşılacağı üzere Hz. Ömer'e burada ayrı bir konum verilmiştir. Birçok haber metninde benzer durumu görmek mümkündür. Konuyla ilgili verebileceğimiz bir diğer örnek Uhud Savaşı sonrasında Ebû Süfyân ile konuşmasıdır. Bu konuşmanın nasıl cereyan ettiği ise içerik itibariyle olmasa da şekil itibariyle birbirlerinden farklıdır.

I. Hz. Ömer'in kendinden cevaplar vermesi:

...Ebû Süfyân, "Ölülerinize müslle yapılmış bulacaksınız. Bu bizim görüş sahiplerimizden veya ileri gelenlerimizden değil" dedi. Sonra tekrar "Yüce Hubel" dedi. Ömer b. el-Hattâb, "Allah daha yüce daha büyüktür" dedi. Ebû Süfyân "Gözü aydınlattın. Ölüler Bedr ölüleridir" dedi. Ömer, "Ölüler eşit değil. Bizim ölülerimiz cennette, sizin ölüleriniz cehennemde" dedi.²⁹⁷

II. Hz. Peygamber'in cevapları Ömer'e söyletmesi:

a) Ebu Süfyân "Bugün Bedr'e karşılıktır. Harb dönüşümlüdür. Ancak siz ölülerinize müslle yapıldığını bulacaksınız. Ben bunu emretmedim de yasaklamadım da" dedi ve sonra "Yüce Hubel" diyerek ilahlarıyla iftihar etti. Ömer dedi ki, "Ey Allah'ın Elçisi, Allah düşmanının ne dediğini duy" Resulullah, "Ona seslen ki, Allah en yücedir ve en büyüktür. Ölülerimiz de eşit değildir. Bizim ölülerimiz cennette onların ölüleri cehennemde" dedi.²⁹⁸

b) Ebû Süfyân ayrılmak istediğinde dağa çıkarak yüksek sesle bağırdı, "Güzel nimetler oldu. Savaş dönüşümlüdür. Bedr'e karşı bugün. Yücel Hubel!" Yani dinin yücelsin. Resulullah, Ömer'e "Kalk cevap ver ve Allah daha büyük ve yücedir. Savaşlar eşit değil. Bizim ölülerimiz cennette, sizin ölüleriniz cehennemdedir, de" dedi. O, Ebû Süfyân'a cevap verince "Bana gel ey Ömer" dedi. Resulullah, "Ona git" dedi. O da gitti. Ömer, "Ne oldu?" dedi. Ebû Süfyân, "Allah için ey Ömer, Muhammed'i öldürdük mü?" dedi. O, "Vallahi hayır. Şimdi seni işitiyor" dedi. Ebû Süfyân, "Vallahi sen yanımda İbn Kamia'dan daha doğru sözlüsün" dedi. Sonra Ebû Süfyân, "Ölülerinize müslle yapıldı. Vallahi ne memnun oldum ne de kızdım. Ne emrettim ne de yasakladım" dedi. Yanındakilerle beraber ayrılınca "Gelecek yıl buluşmamız Bedr'de" diye seslendi. Resulullah (sav) ashabından birine "Evet, sizinle bizim aramızda söz, de" dedi.²⁹⁹

III. Hz. Ömer'in izin alarak cevap vermesi:

...En yüksek sesiyle bağırdı. "Yüce Hubel" sonra "İbn Ebî Kebşe nerede? İbn Ebî Kuhâfe nerede? İbn Hattâb nerede? Bu, Bedr'e karşılıktır..." dedi. Ömer, "Ey Allah'ın Elçisi ona cevap vereyim mi?" dedi. Resulullah "Ver" dedi.

²⁹⁷ Zührî, 77-78.

²⁹⁸ Musâ b. Ukbe, 189.

²⁹⁹ İbn İshâk, 312-313; İbn Hişâm, III, 93-94.

Ebû Süfyân “Yüce Hubel” deyince Ömer, “Allah en yüce ve en büyüktür” dedi... Ebû Süfyân, “Nerede İbn Ebî Kebşe? Nerede İbn Ebî Kuhâfe? Nerede İbn Hattâb?” deyince Ömer, “Bu Resulullah, bu Ebû Bekr ve bu Ömer” dedi. Ebû Süfyân, “Bu, Bedr’e karşılıktır. Günler döner. Harb dönüşümlüdür” deyince Ömer, “Eşit değil. Ölülerimiz cennette ölüleriniz cehennemdedir” dedi. Ebû Süfyân, “Siz bunu mu diyorsunuz? Öyleyse kaybettik ve hüsrana uğradık” dedi. Ebû Süfyân, “Bizim Uzzâmız var, sizin Uzzânız yok” dedi. Ömer, “Allah bizim sahibimizdir (mevlâmız). Sizin sahibiniz yok” dedi. Ebû Süfyân, “Şüphesiz o (Uzzâ) nimetlendirdi. Ey Hattâb oğlu yanıma gel konuşalım” dedi. Ömer onun yanına gidince Ebû Süfyân, “Dinin adına Muhammed’i öldürdük mü?” dedi. Ömer, “Vallahi hayır. O şimdi senin sözünü işitiyor” dedi... Ebû Süfyân meydan okuyunca Ömer, Resulullah’ın ne diyeceğini bekledi. Resulullah “Evet” deyince Ömer “Evet” dedi.³⁰⁰

IV. Hz. Ömer ve sahabîlerin ortak cevap vermesi:

[Ebû Süfyân gelip “Muhammed içinizde mi” diye üç defa soruyor. Resulullah ona cevap vermeyi yasaklıyor. Sonra Ebu Süfyân yine üç defa “İbn Ebî Kuhâfe içinizde mi”, üç defa “İbn Hattâb içinizde mi” deyip adamlarının yanına dönüyor]. Onlara “Bunların hepsi öldürülmüş, onlara yettiniz” dedi. Ömer nefesine sahip olamadı ve “Vallahi yalan söyledin ey Allah düşmanı! Saydıklarının hepsi yaşıyor...” dedi. Ebû Süfyân, “Bugün Bedr’in karşılığıdır. Harb dönüşümlüdür. Siz ölülerinize müslu yapıldığını göreceksiniz bunu ben emretmedim. Beni kötülemin” dedi ve “Yüce Hubel, Yüce Hubel” dedi. Resulullah (sav) “Ona cevap vermeyecek misiniz?” dedi. Onlar, “Ey Allah’ın Elçisi, ne diye cevap verelim?” dediler. O, “Allah daha yüce ve büyüktür” deyin” dedi. Ebu Süfyân, “Uzzâ bizimle, sizin Uzzânız yok” dedi. Resulullah, “Cevap vermeyecek misiniz?” dedi. “Ne diye cevap verelim” dediler. “Allah sahibimiz, sizin sahibiniz yok” deyin” dedi.³⁰¹

Konuyla ilgili beş metin de birbirinden farklıdır ve açıkçası Ömer’e biçilen rol de haliyle farklılık arz etmektedir. Burada Ömer profillerindeki değişimde kronoloji kadar ideolojik yaklaşımların da ciddi etkili olduğu görülmektedir. Özellikle sonraki dönem dinî/siyasî mücadeleler, metinleri ve metinlerde konu edilen şahıslara yüklenen misyonları etkilemiştir.

2.2. Değişen Konular

Siyer merviyâtında Hz. Ömer ile ilgili en dikkat çekici husus; aynı konuda birbirinden zıt rivâyetlerin varlığıdır. Buna bağlı olarak Hz. Ömer’in kim ol-

³⁰⁰ Vâkıdî, I, 296-297. Ayrıca bkz., İbn Sa’d, II, 59.

³⁰¹ İbn Sa’d, II, 47-48.

duğu meselesinde siyer rivâyetlerinde bir karmaşa olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda bazı örnekler vermemiz sanırım kastımızı ifade açısından önemli olacaktır.

Hz. Ömer'in Kureyş içerisindeki mevkisi:

a) Zübeyr dedi ki, "Ömer b. el-Hattâb, Kureyş'in eşrafındandır."³⁰² ve "Kureyş ona bir şey demedi. Ömer, kavminin ileri geleniydi (seyyidi)"³⁰³

b) Ömer, zırhlar içerisindeydi... Ebû Süfyân, "Ebu'l-Fadl, bu kim?" dedi. O, "Ömer b. el-Hattâb" dedi. Ebû Süfyân, "Benî Adiyî'nin işi iş olmuş. Vallahi az ve zayıftır" dedi. Abbâs, "Ey Ebû Süfyân, Allah dilediğini yüceltir. Ömer, İslâm'ın yücelttiklerindedir" dedi.³⁰⁴

Hz. Ömer'in Kureyş'e durumu:

a) [Kureyş'in anlaşmayı bozması akabinde Ebû Süfyân'ın anlaşmayı yenilemek için Medine'ye gelerek Resulullah ile görüşmesi] ...Resulullah'ın yanından çıktı. Ebû Bekr'e gelip "Anlaşmayı yenile, süreyi artıralım" dedi. Ebû Bekr, "Himayem Resulullah'ın himayesidir. Vallahi sizinle savaşacak karıncalar bulsam onlarla sizin üzerinize gelirim" dedi. Sonra onun yanından çıkıp Ömer b. el-Hattâb'a gidip onunla konuştu. Ömer dedi ki, "Yeminimizde yeni bir durum yok ki, Allah onu bozsun; ondan daha sağlam yok ki, Allah onu kessin, onda kesilen yok ki, Allah onu birleştirsın" dedi. Ebû Süfyân, "Akrabalık haklarını gözettin" dedi.³⁰⁵

b) [Aynı görüşme] ...Ebu Bekr ile karşılaştı. Ona, "Muhammed ile konuşsan ve insanlara emân versen?" dedi. Ebû Bekr, "Himayem Resulullah'ın himayesidir" dedi. Sonra Ömer ile karşılaştı. Ebû Bekr'e dediğinin aynısını ona da dedi. Ömer, "Vallahi, sizinle savaşacak karıncalar bulsam, size karşı onları üzerinize sürerdim" dedi. Ebû Süfyân, "Akrabalığı gözetmedin" dedi.³⁰⁶

c) [Aynı görüşme] ...Resulullah'ın yanına gelip onunla konuştu. Resulullah ona cevap vermedi. Sonra Ebû Bekr'e gitti. Onunla Resulullah ile konuşması için görüştü. Ebû Bekr, "Yapmam" dedi. Sonra Ömer b. el-Hattâb'a geldi. Onunla konuştu, "Ben sizin için Resulullah (sav)'e aracı mı olacağım? Vallahi destek olarak zerre kadar karınca bulsam sizinle mücadele ederim" dedi...[Ebû Süfyân görüşmeleri anlatırken] "...Sonra Ebû Kuhâfe'ye gittim. Onda bir iyilik bulamadım. Sonra Ömer b. el-Hattâb'a gittim. Onu düşmanlığın en yakınında buldum" dedi.³⁰⁷

³⁰² Zührî, 46; İbn Abdilber, III, 235; İbnü'l-Esîr, III, 642.

³⁰³ Zührî, 48.

³⁰⁴ Vâkıdî, II, 821.

³⁰⁵ Musâ b. Ukbe, 270.

³⁰⁶ Vâkıdî, II, 793.

³⁰⁷ İbn Hişâm, IV, 396-397.

Hz. Ömer'in Okuma Yazma Bilmesi:

a) [Müslüman olma haberi] ... Bunun üzerine Ömer, onu itti veya dövdü. Sonra kalkıp evde kemiği aradı. Sonunda buldu. Bulunca, "Bana, benim yediğimden senin yemediğin de anlatıldı" dedi ve kemikle vurup yaraladı. Sonra kemikle dışarı çıktı. Okuyucu çağırdı. Ona okuttu. Ömer yazamıyordu. Kendisine okunup kalbi Kur'ân'ı işitince sarsıldı.³⁰⁸

b) [Müslüman olma haberi] Ömer, kız kardeşinden akan kanı görünce yaptığına pişman oldu. Geri döndü. Kız kardeşine "Az önce okuduğunuzu işittiğim sayfayı bana ver. Muhammed'in ne getirdiğine bakayım" dedi. Ömer okuma yazma biliyordu. Bunu deyince kız kardeşi "Ona zarar vermenden korkuyoruz" dedi.³⁰⁹

Hz. Ömer'in Savaşması:

a) [Uhud'da] ...Vadide o haldeyken ve yanında ashabından bir topluluk varken, bir grup Müşrik dağa tırmanmaya başladı. Resulullah, "Onların üst tarafımıza geçmemeleri gerek" dedi. Bunun üzerine Ömer bazı muhacirlerle beraber onlarla çatıştı. Onları dağdan indirdiler.³¹⁰

b) [Aynı Haber] Şeytan "Muhammed öldürüldü" diye bağırınca dağa çıkmaya başladım. Nebi (sav)'e ulaştım. O, "*Muhammed ancak elçidir*" (3/Âl-i İmrân, 144) ayetini okuyordu. Ebû Süfyân dağın alt tarafındaydı. Resulullah, "Allah'ım onlar üst tarafımıza çıkmasınlar" dedi. Bunun üzerine dağıldılar.³¹¹

Hz. Ömer'in Künyesinin Kaynağı:

a) Aişe'ye, "Ömer'i, Faruk diye kim isimlendirdi?" diye sordular. O, "Nebi" dedi.³¹²

b) İbn Şihâb, "Bize Ehl-i kitabın ilk olarak Ömer'i, Faruk olarak isimlendirdikleri ulaştı. Müslümanlar onların bu sözlerinden etkilendiler. Bize Resulullah'tan bu konuda bir şey ulaşmadı. İbn Ömer, Ömer'in menkıbelerini anlatıp onu övdüğü zamanlarda bunu zikrediyordu..."³¹³

Bütün bunlar Hz. Ömer özelinde siyer metinleri üzerindeki genişleme, daralma ve değişimi net bir şekilde göstermektedir. Açıkçası bu tür değişimlerin gerekçesi olarak mutlak anlamda ideoloji, hıfz, kurgu şeklinde bir karar vermek oldukça güçtür. Ancak bir gerçek vardır ki, o da; ister Hz. Ömer olsun, ister başka bir tarihî şahsiyet olsun tek bir rivâyete dayanarak hakkında hüküm vermenin son derece hatalı olacaktır.

³⁰⁸ Zührî, 47.

³⁰⁹ İbn Hişâm, I, 344.

³¹⁰ İbn İshâk, 311.

³¹¹ Vâkîdî, I, 295.

³¹² İbn Sa'd, III, 271.

³¹³ İbn Sa'd, III, 270.

2.3. Değişen Kimlikler

Hz. Ömer'in sahip olduğu veya ona atfedilen karakter özelliklerinde “değişen/değiştirilen kimliklerini” görmek mümkündür. Bunlar birbirine ters olmakla birlikte genel itibariyle Hz. Ömer'in şahsında bir araya toplandığını müşahede etmekteyiz. İşin ilginç yanı ise, bu karakteristik özelliklerinin nihai anlamda birbiriyle çatışma içerisine girmemeleridir.

2.3.1. İtirazları

Hz. Ömer'in isminin sıkça görüldüğü rivâyet konuları arasında Hz. Peygamber'in uygulamalarına karşı dile getirdiği itirazların ayrı bir yeri vardır. Hz. Ömer'in bir parça da karakterine uygun olarak dizayn edildiği görüntüsü veren bu sorgulama ve itirazlarına en güzel örnek hiç kuşku yok ki, içeriğinde sıhhatini sorgulayacak unsurlar da barındıran İbn Übeyy b. Selül'ün cenaze namazında olanları konu alan rivâyettir:

Ömer b. el-Hattâb, “Abdullah b. Übeyy ölünce namazını kıldırması için Resulullah çağrıldı. Ona gitti. Namaz için onun başında durunca yer değiştirip yanına gittim. Dedim ki, ‘Ey Allah’ın Elçisi, Allah’ın düşmanı Abdullah b. Übeyy b. Selül’e namaz mı kıldıracaksın? Şu gün şunu, şu gün şunu diyen? Tek tek günleri sayıyordum. Resulullah tebessüm ediyordu. Ben uzatınca dedi ki, “Ey Ömer, geri dur. Ben muhayyer kıldım ve bunu seçtim. Bana “Onlar için ister bağışlanma dile ister dileme. Onlar için yetmiş defa bağışlanma dilesen dahi Allah onları affetmeyecektir” (9/Tevbe, 80) denildi. Bilsem ki, yetmiş artırıncı affedilecek, o zaman artırırdım” dedi. Sonra onun namazını kıldırıp ve kabrine kadar yürüdü. Onu tamamlayınca ben kendime Resule karşı cüretimden dolayı şaşırardım. Vallahi çok geçmeden şu ayet nazil oldu: “Onlardan ölen kimsenin namazını kılma, mezarı başında durma” (9/Tevbe, 84).”³¹⁴

Hz. Ömer, sadece Hz. Peygamber'in uygulamalarını değil aynı zamanda başkalarına karşı da sorgulayıcı bir tavır içerisinde olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber'in haberleri araştırması için gönderdiği Abdullah b. Ebî Hadred'in getirdiği Hevâzinlilerin toplandığı haberi karşısında onu yalancılıkla suçlamıştır.³¹⁵

³¹⁴ İbn Hişâm, IV, 552. Ayrıca bkz., Vâkıdî, III, 1057-1058; 1070.

³¹⁵ “...Mâlik ve Hevâzin'i işitti. Onların niyetlerini öğrendi. Sonra Resulullah'a geldi. Haber verdi. Resulullah, Ömer b. el-Hattâb'ı çağırıp ona anlattı. Ömer, “İbn Ebî Hadred yalan söyledi” dedi. İbn Ebî Hadred, “Beni yalanlıyorsan, belki de gerçeği yalanlıyorsun ey Ömer. Sen, benden daha hayırlı birini de yalanlamıştın” dedi. Ömer, “Ey Allah’ın Elçisi. İbn Ebî Hadred'in ne dediğini işitmiyor musun?” dedi. Resulullah, “Sen dalaletleydin Allah seni hidâyete erdirdi ey Ömer” dedi.” İbn Hişâm, IV, 440. Ayrıca bkz., Vâkıdî, III, 893.

2.3.2. Teslimiyeti

Hz. Ömer'in başlangıçta itiraz ettiği veya karşı çıktığı konularda sonradan pişmanlık duyduğu, teslimiyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Yukarıda geçen Hakem b. Keysân'ı öldürme talebi ve itirazı konusunda onun, "Benden daha iyi bildiği bir konuda Nebi (sav)'e nasıl cevap verdim, diye düşündüm. Sonra dedim ki, bununla ancak Allah ve Resulü için nasihat etmek istedim"³¹⁶ dediği aktarılmıştır. Aynı şekilde Resulullah'a suikast için gelen Umeyr b. Vehb el-Cumahî'nin Müslüman olması üzerine "Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, o geldiği zaman domuz bana Umeyr'den daha sevimliydi. Şimdi ise bazı çocuklarımdan bana daha sevimli"³¹⁷ demiştir. Ancak Hz. Ömer, her seferinde pişman olsa da bir sonraki hâdisede yine itirazını dile getirmekten geri durmamış veya geri durmamış gibi gösterilmiştir.

Hz. Ömer'in itiraz ettiği konularda Resulullah'ın uygulamalarına teslimiyet gösterip kendi itirazlarına pişman olduğu gibi, vahiy karşısında da tam bir teslimiyete sahip olduğunu ifade etmeliyiz. Nitekim "...*inkârcı kadınları nikâhınızda tutmayın...*" (60/Mümtehine, 10) ayeti nazil olunca Ömer b. el-Hattâb müşrik karısı Kureybe bnt. Ebû Ümeyye b. el-Muğîra'yı hemen boşamıştır.³¹⁸

Hz. Ömer'in helal-haram noktasında da ciddi anlamda hassas davrandığı görülmektedir. Bir sefer esnasında kendilerine sunulan etin kaynağını öğrendikten sonra Hz. Ebû Bekr ile beraber, yediklerini kustukları rivâyetlerde konu edilmiştir.³¹⁹

2.3.3. Merhameti

Della Vida, Hz. Ömer'in sertliği konusunda, "Bütün büyük mühtedilerde olduğu gibi, orta bir had tanımadığı için, sadâkate olduğu gibi, kinde de aynı şiddetli kesâfeti taşıyan, aynı inhisarcı ve uzlaşmaz tutumun kutuplaşmasındaki değişme bahis mevzuudur"³²⁰ demek suretiyle meseleyi karakterle izah etmeye çalışmaktadır. Bu konuda onun haksız olduğunu söylemek pek kolay değildir. Hz. Ömer'in rivâyetlerde çizilen profilinin son derece sert, katı bir çerçeveye oturtulduğu açıktır. Ancak onun merhametinin üstelik daha Müslüman olmadan önce merhamet sahibi olduğunu işleyen bir rivâyetin mevcudiyeti kayda değer bir husustur. Kabilesinden Müslüman olanları yoruluncaya

³¹⁶ Vâkıdî, I, 15.

³¹⁷ Musâ b. Ukbe, 177; Vâkıdî, I, 127. Rivâyet içerisinde Hz. Peygamber'in gaybten haber vermesi gibi bir takım tartışmalı hususların bulunduğunu da ayrıca kaydetmeliyiz.

³¹⁸ İbn Hişâm, III, 327. İsminin Zeyneb bnt. Ebû Ümeyye olduğu; Vâkıdî, II, 632-633; İbn Sa'd, III, 265.

³¹⁹ Bkz., Vâkıdî, II, 773; İbn Hişâm, IV, 625-626.

³²⁰ Vida, 469.

kadar dövdüğü aktarılan Ömer, bu rivâyete göre hicrete çıkan bir aileye dua etmiştir:

...Ümmü Abdillâh bnt. Ebî Hasme, "Vallahi biz, Habeş'e göç ediyorduk. Âmir (b. Rebia-kocası) bazı ihtiyaçlarımız için gitmişti. Ömer b. el-Hattâb gelip yanımda durdu. O şirk üzereydi. Biz ondan sıkıntı, eza görüyorduk. Bize karşı şiddetliydi. O, "Ümmü Abdillâh, yolculuk mu?" dedi. Ben de "Vallahi evet. Allah bize bir kurtuluş verinceye kadar Allah'ın arzına çıkacağız. Bize eziyet ettiniz, sıkıntı verdiniz" dedim. Bunun üzerine, "Allah yardımcınız olsun" dedi. Kendisinden daha önce görmediğim incelik ve şefkat gördüm. Sonra ayrıldı. Anladığım kadarıyla çıkışımız onu üzümüştü."³²¹

Açıkçası bu rivâyet, mevcut Ömer profiline uymamakla birlikte, onun hakkındaki "aynı konuda farklı anlatımlar bulunması" şeklindeki rivâyet literatürüne son derece uygundur.

2.3.4. Feraseti

Özellikle bazı şerî uygulamalarda Hz. Ömer'in ferasetine dair örnekler aktarılmakla beraber burada biz, siyer merviyâtında konu edilenlere temas edeceğiz. Hiç şüphesiz bunlar arasında en dikkat çekici olanı, Hz. Peygamber'e suikast düzenlemek için gelen Umeyr b. Vehb el-Cumahî konusunda takındığı tavidir. O, Umeyr'in hal ve hareketlerinden şüphelenmiş Resulullah'a dikkatli olması konusunda uyarıda bulunmuştur.³²² Kendi hilâfet dönemindeki yönetimiyle feraset sahibi olduğunu fazlasıyla ispat eden Hz. Ömer için bu tür anlatılarda şaşılacak bir hususun olmadığını belirtmeliyiz. Ancak bununla yetinilmemiş, ferasetini ispat için de haberler üretilmiştir. Nitekim kendisi, Resulullah'ın Abdullah b. Ravaha'ya "Allah'ım ona rahmet et"³²³ ve Âmir b. Sinân'a³²⁴ "Allah, sana rahmet etsin" sözlerinden onların şehit olacağını anlamıştır.³²⁵

3. Mevzû Siyer Haberlerinde Hz. Ömer

Diğer birçok sahabî, halife hakkında uydurmalar olduğu gibi, Hz. Ömer ile ilgili de birçok uydurma haber üretilmiştir. Özellikle Hz. Ömer'in aynı zamanda ikinci halife olması hem Şîî hem de Sünnî literatürü etkilemiş, bir taraf onun hakkı olmayanı gasp ettiğini; diğer taraf da söz konusu makama liyakatini ispat için haber imaline girişmişlerdir.

³²¹ İbn Hişâm, I, 342-343. Ayrıca bkz., İbn İshâk, 160.

³²² Musâ b. Ukbe, 176-177; Vâkıdî, I, 126-127; İbn Hişâm, II, 662.

³²³ Vâkıdî, II, 639.

³²⁴ Vâkıdî, II, 638.

³²⁵ Ayrıca bkz., İbn Hişâm, III, 329.

3.1. İdeolojik Haberler

İdeolojik hedeflerin gözetildiği uydurmalara konu itibariyle bir sınır çizmek son derece güçtür. Çünkü bu yaklaşımın, ideolojik kabullerini yerleştirmek için müdahale edemeyeceği hiçbir haber yok gibidir. Hz. Ömer'in Müslüman olması için Hz. Peygamber'in ettiği iddia edilen dua bu konuda oldukça ilginç bir örnektir:

...Nebi, "Allah'ım İslâm'ı Ömer b. el-Hattâb veya Ebû Cehil b. Hişâm'dan hangisi sana daha sevimliyse onunla güçlendir" dedi. Ona ikisinden en sevgili geleni Ömer b. el-Hattâb idi.³²⁶

Bu rivayete göre Şîa'nın tekfir etmekten çekinmediği kişi haliyle Allah'ın sevdiği Ömer olmaktadır ki, Sünnî ideoloji için oldukça önemli bir vurgudur. Bununla yetinilmediğini aynı zamanda Hz. Ömer'in cennetlik olarak kaydedildiğini de hatırlatmalıyız:

Resulullah dedi ki, "Cennet ehlinde biri size gelecek" ...Ebû Bekr geldi. Kalkıp onu Resulullah'ın sözüyle müjdeledik... Sonra Resulullah, "Size cennet ehlinde biri gelecek" dedi... Ömer b. el-Hattâb geldi. Nebi'nin dediğiyle onu müjdeledik...³²⁷

Hz. Ömer'in Müslüman olması tebliğ tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Rivâyetlere göre Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla Ka'be'de açıktan namaz kılınmış, Mekke'de İslâmiyet'e açıktan çağrılmaya başlanmıştır.³²⁸ Bu durum rivâyet literatürüne; İbn Mesûd'un dilinden "Ömer'in İslâm'ı fetih, hicreti zafer, yönetimi rahmet idi. Biz Ka'be'de namaz kılamiyorduk. Ta ki Ömer Müslüman oldu, onlarla çatıştı ve onlar da bizi bıraktılar. Böylece namaz kıldık"³²⁹ şeklinde yansımıştır. Ancak anlaşılan o ki, bu kâfi gelmemiş, onun Müslüman olduğu haberi Hz. Peygamber'e Cebrail tarafından da müjdelendirilmiştir:

"...Ömer, Müslüman olunca Cibrîl inerek, "Ey Muhammed, göktekiler Ömer'in Müslüman olmasıyla sevindiler" dedi."³³⁰

Müslüman olmasının karşı tarafta yansımalarına da doğal olarak el atılmıştır. Buna göre Hz. Ömer'in Müslüman olması Kureyş'te büyük bir korkuya sebebiyet vermiştir:

³²⁶ İbn Sa'd, III, 267.

³²⁷ Vâkıdî, I, 330.

³²⁸ Bkz., İbn İshâk, 164-165; İbn Hişâm, I, 342; İbn Sa'd, III, 269-270. İslâm'da gizli davetin Hz. Ömer'in Müslüman olmasına kadar sürdüğü şeklindeki bir kabulü onaylamadığımızı ayrıca kaydetmeliyiz. Çünkü Hz. Ömer'in Müslüman olmasından çok daha önce Mekke'de İslâmiyet'i duymayan kalmamıştı.

³²⁹ İbn İshâk, 165; İbn Hişâm, I, 342; İbn Sa'd, III, 270.

³³⁰ İbn Sa'd, III, 269.

Hastalığı esnasında Ebû Tâlib'in ağırlaştığı haberi Kureyş'e ulaştı. Birbirlerine, "Hamza ve Ömer Müslüman oldu. Muhammed'in işi bütün Kureyş kabilelerine yayıldı. Ebû Tâlib'e gidelim. Kardeşinin oğlundan bizim için söz alsın. Biz de ona verelim. Vallahi işimize hâkim olacağımızdan emin değiliz" dediler.³³¹

Kureyş için "etkili ve güçlü bir mevkie sahip Ömer" profili oluşturma çabesindeki râvilerin, hâdiseler arasındaki kronolojik bağlantılara ve mevcut malzemeye pek iltifat etmedikleri anlaşılmaktadır. Zira siyer kaynaklarında İslâm'a açıktan davet ettiğine dair bir rivâyet³³² dışında, Müslüman olmasından Medine'ye hicretine kadar geçen altı yıllık süre zarfında Hz. Ömer veya ne yaptığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.³³³

Hz. Ömer'in güçlü ve Hz. Peygamber döneminin önde gelen şahsiyetlerinden biri olduğu vurgusu, Hendek Savaşı esnasında mübareze için çıkan meşhur savaşçı Amr b. Abd'in Hz. Ali'ye hitaben söylediklerinde de karşılığını bulmuştur:

"... Sen genç bir çocuksun. Geri dön. Ben Kureyş'in iki şeyhini Ebû Bekr ve Ömer'i istiyorum."³³⁴

Bu konuda sadece Kureyş değil çevre Araplar da devreye sokulmuştur. Öyle ki, bir bedevi, Resulullah'ın haberini işitince şöyle tepki verir:

"Uzun boylu, kel adam ne yaptı? O hangi tarafta? Allah'a yemin ederim ki, kimin tarafındaysa orayı hayırla ve şevkle doldurur" dedi. Yani Ömer b. el-Hattâb.³³⁵

Hz. Ömer'in güçlü kuvvetli bir şahsiyet olduğu konusunda eldeki mevcut malzeme yetersiz bulunduğu olsa gerek, Sünnî çevrelerin bu türden uydurmalara yöneldiklerini söyleyebiliriz. Mamafih bunda Şîi literatürün ona saldırmasının da ciddi rolü olduğu muhakkaktır. Nitekim Hayber'de Hz. Ali'ye sancağın verilmesi haberinde teşeyyünün bu konudaki tazyikini görmekteyiz:

...Hz. Peygamber önce Ebû Bekr'i gönderdi. Savaştı. Geri döndü, fetih olmadı. Sonraki gün Ömer b. el-Hattâb'ı gönderdi. Savaştı. Geri döndü, fetih olmadı. Resulullah dedi ki, "Yarın sancağı Allah'ı ve Resulünü seven birine vereceğim. Allah, onun eliyle fethi gerçekleştirecek. O, kaçan değildir" dedi...

³³¹ İbn Hişâm, II, 417.

³³² İbn Sa'd, I, 200.

³³³ Fayda, 44.

³³⁴ Vâkıdî, II, 471.

³³⁵ İbn İshâk, 164-165.

Resulullah, Ali'yi çağırdı. Onun gözü hastaydı. Gözüne tükürdü. Sonra "Bu bayrağı al onunla git. Allah sana fethi verecektir" dedi."³³⁶

Hz. Ömer'in konu edildiği ideolojik uydurmalar arasında hiç şüphesiz Kırtâs ve Zu'l-Huveysira haberlerinin ayrı yeri vardır.

3.1.1. Kırtâs Haberi

Kırtâs hâdisesi ideolojik haberler kategorisinde değerlendirilebileceğimiz haberler arasında en önde gelenlerden biridir. Rivâyete göre, Hz. Peygamber hastalığı esnasında ümmetinin kendisinden sonra dalaletle düşmemesi için bir vasiyet yazdırmak ister. Ancak Ömer veya Ömer'in de aralarında bulunduğu bazı sahabiler buna itiraz ederek vasiyetin yazılmasını engellerler.³³⁷

Şîa'ya göre, Resulullah (sav)'in burada yazdırmak istediği şey; Hz. Ali'nin hilâfeti'dir.³³⁸ Yine bu iddia sahiplerine göre, Hz. Ömer bunu anlayınca söz konusu vasiyetin yazılmasını engellemiştir. Şîilerin ileri sürdüğü bu iddiaya Sünnî müelliflerden farklı cevaplar gelmiştir. Bu bağlamda vasiyet yazımının Hz. Abbâs tarafından teklif edildiği için karşı çıkıldığı,³³⁹ yazdırılmak istenenin sünnet olduğu,³⁴⁰ Hz. Ömer'in karşı çıkmasındaki gayenin, Resulullah'ın rahatını düşünmesi olduğu³⁴¹ şeklinde görüşler serdedilmiştir. Her şeyden önce şunu ifade edelim ki, Resulullah böyle bir vasiyet yazdırmak istemiş olsaydı, sahabenin bu isteğe karşı çıkması –gerekçesi ve niyeti ne olursa olsun– o kadar da kolay değildir. Sünnî müelliflerin yukarıda zikrettiğimiz engelleme gerekçelerini, hâdisenin sahihliği ihtimali üzerine bina ettikleri anlaşılmaktadır. Ne var ki, söz konusu haberin sıhhatinden bahsetmek pek mümkün görünmemektedir.³⁴²

Kırtâs hâdisesinin râviler açısından olmasa bile, içerisinde barındırdığı ifadelerin başta Kur'ân ve Resulullah'ın şahsiyeti, sonra da tarihin bize tanıttığı sahabe kavramıyla tenakuz halinde olması hasebiyle tarihî gerçekliğinden bahsetmek son derece güçtür. Rivâyetin işlenişi ve kullanımı açısından olaya baktığımızda da, haberin Şîa tarafından imal edildiğini, değişik dönemlerde tadilata tabi tutulduğunu söyleyebiliriz.³⁴³

³³⁶ İbn Hişâm, III, 334; İbn Sa'd, II, 110.

³³⁷ Metinler için bkz., İbn Sa'd, II, 243-244.

³³⁸ Musevî, Abdülhüseyn Şerefuddin, *el-Muracaât*, çev: S. Sonay, Adana tz., 283; Muzaffer, Muhammed Rıza, *es-Sakîfe*, Beyrut 1993, 78-81; Tavîl, Muhammed Emîn Gâlib, *Târîhu'l-Aleviyyîn*, Lazkiye 1924, 65-66.

³³⁹ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I-II, çev: Salih Tuğ, İstanbul 1991, II, 1098.

³⁴⁰ Hatib, Muhibuddin, "İslâm Mezheb ve Fırkalarının Birbirine Yaklaştırılması Konusu", *AÜİFD*, çev: M. Hayri Kırbasoğlu, XXII, (1978), 149.

³⁴¹ Dehlevî, 275.

³⁴² Öz, Şaban, "Kırtâs Hâdisesi ve İlgili Rivâyetlerin Tenkidi –İbn Sa'd Özelinde–", *Hikmet Yurdu*, (Ocak-Haziran 2009), II/3, 275-286, 276-277.

³⁴³ Öz, "Kırtâs Hâdisesi", 285-286.

Konumuz açısından rivâyette dikkati çeken husus ise, vasiyeti kimin engellediğinin belli olmamasıdır. Her ne kadar Ömer'in ismi veriliyor ise de, Şeriatî'nin de ifade ettiği gibi, bu husus belli değildir.³⁴⁴ Hâdiseye rivâyet malzemesi açısından bakıldığında Hz. Ali'nin yazı malzemesini getirmediğini konu alan haberlerle bu haber arasında –isnâd da dâhil olmak üzere– herhangi bir fark olmadığı görülecektir. Binaenaleyh neden tercihin Hz. Ömer'den yana kullanıldığını açıklamak için elimizde mezhep tarafgirliğinden başka bir gerekçe bulunmamaktadır.³⁴⁵

3.1.2. Zu'l-Huveysira Haberi

Ümmetin, intikamını rivâyet yoluyla aldığı dikkat çekici metinlerden olan Zu'l-Huveysira rivâyetinde ise, güya ganimet dağıtımında Hz. Peygamber'in Müellefe-i Kulûb'a çok verip bazılarına hiç vermemesine içerleyen Zu'l-Huveysira, Hz. Peygamber'i âdil olmamakla suçlamış, Hz. Ömer'in nifak suçlamasıyla “öldürülmesini” talep etmesi üzerine de Hz. Peygamber, onların küfrünü ilân etmiştir.³⁴⁶

Hâricîlerle bağlantılı olarak aktarılan³⁴⁷ bu haberin mevzû olduğu açıktır.³⁴⁸ Ortaya çıkışlarından itibaren Müslüman halkın korkulu rüyası olan Hâricîleri toplum nazarında küçültmek, halkı onlarla mücadeleye sevk etmek ve hiç olmazsa manevî açıdan onlardan intikam alarak toplum vicdanını rahatlatma gayesiyle bu ve benzeri haberler üretilmiştir.³⁴⁹ Hz. Ömer'in buradaki rolü ise, genel siyer metinlerine yansımış olan “nifakla” suçladıklarının “boynunun vurulmasını” teklif eden birine duyulan ihtiyaçtan ibarettir.

3.2. Mucize Haberleri

Bazı mucizât haberlerinde Hz. Ömer'in ismini görmekteyiz. Hudeybiye³⁵⁰ veya Tebuk dönüşünde³⁵¹ veya bir sefer esnasında³⁵² insanların kıtlık karşılığı üzerine Resulullah'ın binekleri kesmelerine izin vermesine Ömer, itiraz ederek kalan yiyeceklerin bir araya toplanmasını ve Resulullah'ın bereket-

³⁴⁴ Bkz., Ali Şeriatî, *Muhammed Kimdir*, çev: Ali Seyidoğlu, Ankara 1994, 357.

³⁴⁵ Öz, “Kirtâs Hâdisesi”, 284.

³⁴⁶ Metinler için bkz., Vâkıdî, III, 948-949; İbn Hişâm, IV, 496-497.

³⁴⁷ Ebû Dâvud, *Sünen*'inde bu türden haberleri “Fî Kitâli'l-Havâric” başlığı altında zikretmiştir. Ebû Dâvud, Süleyman b. Eşas b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr b. İmrân el-Ezdî (275/888), *Sünen*, I-V, thk., hşy., şrh: Bedreddin Çetiner, İstanbul 1992, V, 120-127.

³⁴⁸ Bkz., Öz, Şaban, *Hz. Peygamber'in Sîretiyle İlgili Mevzû Haberlerin Tarihî Değeri*, Neva Yay., İstanbul 2016, 119-121.

³⁴⁹ Öz, *Mevzû Haberler*, 120-121.

³⁵⁰ Bkz., Musâ b. Ukbe, 239-240; Vâkıdî, II, 616.

³⁵¹ Vâkıdî, III, 1037-1038.

³⁵² İbn İshâk, 259-260.

lenmesi için dua etmesini önermesi neticesinde öyle yapılmış, böylece ordu yiyecek ihtiyacını karşılamıştır. Hz. Peygamber'in mucize izharı için Ömer'in rehberliğini konu alan bu haberlerin sıhhatlerinin problemliliğini belirtmeliyiz.

Hz. Peygamber'in ehl-i kitap tarafından haber verildiğinden bahseden delâil metinlerinde de Ömer'in ismine rastlanılmaktadır. Nitekim bu rivâyetlerden birinde alacağını Hz. Peygamber'den biraz saygısızca isteyen bir Yahudi'yi burnunu kırmakla³⁵³ tehdit eden Ömer, borcu ödemekle görevlendirilir:

Ömer onu götürdü. Resulullah'ın emrettiğini yaptı. Yahudi, Ömer'e "Musâ (as)'ın bize vafettiklerinden kitapta bulduklarımızın hepsini Muhammed (as)'da gördük. Sadece hilm kalmıştı. Onu da şimdi gördük. Seni şahit tutuyorum ki, şehadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve yine şehadet ederim ki, Muhammed, Allah'ın elçisidir. Ve yine seni şahit tutuyorum ki, sahip olduklarımın yarısını Muhammed (sav)'e iman edenlere sadaka olarak bırakıyorum" dedi. ...Sonra Yahudi öldü. Resulullah, onun cenazesine çıktı. Tabutu taşıdı.³⁵⁴

Görülebileceği üzere bu haberde Ömer'e biçilen rol, genel Ömer profiline uygun olarak tepkisel bir duruş sergilemesidir. Hikâyenin sıhhat derecesini artırmak için Ömer'in otoritesinden faydalanılması ise hikâyenin ilginç olan kısmıdır.

3.3. Diğer Mevzû Haberlerde Hz. Ömer

Daha başka mevzû haberlerde de Hz. Ömer'in ismi geçmektedir. Bu tür haberlerin bir kısmı, sahih bir metin üzerine yeniden kurgulanmış anlatılardır. Ezan konusunda nakledilen rivâyetlerden biri şu şekildedir:

Nebî ve ashâbı namaza çağrı için çanı konuşmuşlardı. Ömer'e rüyasında "Çan almayın. Bilakis namaza çağırın" denildi. Ömer, Nebî'ye gördüğünü haber vermek için gitti. Nebî (sav)'e bu konuda vahiy gelmişti. Ömer, Bilal'in ezan okuduğunu görünce, Resulullah ona "Bu konuda vahiy seni geçti" dedi.³⁵⁵

Ezan'ı vahiy ürünü yapan bu haberde Hz. Ömer'in vahiyle yarışırılması kayda değer bir husustur.

Kıssacı anlatılarına benzeyen bazı haberlerde de yine Ömer'in ismi sıkça geçmektedir. Onun Hz. Peygamber ile görüşüp Kısra ve Kayser'i hatırlatması haberini bu tür metinlere dâhil edebiliriz:

³⁵³ Başka bir rivâyette kafasını kesmekle. İbn Sa'd, I, 361.

³⁵⁴ İbn İshâk, 273; İbn Sa'd, I, 361.

³⁵⁵ İbn Hişâm, II, 509.

Hasırın iz yaptığını görünce Ömer ağladı. Resulullah neden ağladığını sorunca, Kisra ve Kayser'in yaşantılarını anlatması üzerine Resulullah, "Size ahiret, onlara dünyanın olmasına razı değil misiniz?" dedi.³⁵⁶

Kıssacıların Hz. Ömer'in ismini kullandıkları bir diğer haberde ise inanma konusunda dinleyicilerine modellik sunma çabası görülmektedir:

Ebû Hureyre; "(Bir adamın üstüne binmesi üzerine öküzün konuşmasını konu alan kıssayı anlattıktan sonra) Resulullah dedi ki, "Ben buna inanıyorum. Ebû Bekr ve Ömer de" dedi... (Bir kurdun çobanla konuşmasını anlattıktan sonra) Resulullah, "Buna şaşırıyor musunuz?" dedi. "Evet" dediler. O, "Ben buna inanıyorum. Ebû Bekr ve Ömer de (orada yokken) inanırlar" dedi."³⁵⁷

Yine kıssacı imalatına benzeyen bir başka haberde de, Hz. Ömer'in soru sorma konusundaki cüreti metin içerisinde işlenmiştir:

...Mekke fethedilince Resulullah, bir kabrin başına geldi. Kendisi oturdu insanlar da etrafına oturdular... Sonra kalktı. O ağlıyordu. Ömer onu karşıladı. İnsanlar içerisinde ona karşı en cüretli olandı. "Annem babam sana kurban olsun ey Allah'ın Elçisi, seni ne ağlattı?" dedi. Resulullah, "Bu, annemin mezarı. Rabbimden onu ziyaret için izin istedim bana izin verdi. Ondan bağışlanması için dua etmek istedim. Bana izin vermedi. Bu rikkatime dokundu, ağladım" dedi... İbn Sa'd dedi ki, "Bu hatadır. Kabri Mekke'de değil Ebvâ'dadır."³⁵⁸

Hz. Ömer'in isminin geçtiği diğer mevzû haberler de şiirlerdir. Şiir konusunda siyer müellifleri arasında yaşanan tartışmaların yoğunluğu malumdur. Nitekim bu hususta eleştirilere muhatap olan İbn İshâk, Hz. Ömer'in Müslüman olunca okuduğu bir şiiri nakleder ki,³⁵⁹ şiirin sonradan imal edildiği açıktır. Yine Abdullah İbn Ravahâ'nın okuduğu ve içerik itibarıyla oldukça sorunlu olan "Sizinle tevili üzerine savaştık. İnmesi üzerine savaştığımız gibi" şiirine Hz. Ömer'in müdahale ettiği nakledilmiştir.³⁶⁰

3.4. Tarihçilerin Konuştuğu Hz. Ömer

Burada doğrudan râvi veya müellifleri itham etmek gibi bir niyetimizin olmadığını, sadece bütün merviyâta baktığımızda kaçınılmaz olarak böyle bir algının oluştuğunu söylemeliyiz. Bu çerçevede vermek istediğimiz ilk örnek Hz. Ömer'in Hudeybiye'de anlaşmaya tepkisinin gerekçesidir. Rivâyete göre Taif'ten dönüş emrini alan ashaptan bazıları henüz kalenin fethedilmediğini söyleyerek bu emri sorgulamışlar ve emrin geri alınması için önce Ebû Bekr'e

³⁵⁶ İbn Sa'd, I, 466.

³⁵⁷ İbn İshâk, 261-262.

³⁵⁸ İbn Sa'd, I, 117.

³⁵⁹ İbn İshâk, 163.

³⁶⁰ Vâkıdî, II, 735-736; İbn Sa'd, II, 121.

gitmişler onun “Allah ve Resulü daha iyi bilir. Emir ona gökten iniyor” demesi üzerine Ömer’e gelmişlerdir. O da kabul etmeyerek şunları söylemiştir:

“Hudeybiye’yi gördük. Hudeybiye’de Allah’tan başka kimsenin bilmediği şüphe girdi nefsimize. Resulullah’a gidip o sözleri söyledim. Keşke hiç yapmamış olsaydım da ailem ve malım gitseydi. Sonra Allah’tan bize hayır geldi. Kılıcsız Hudeybiye sulhundan daha büyük bir fetih insanlara gelmedi. Resulullah gönderildiğinden anlaşma yapıncaya kadar Müslüman olanların bir misli İslâm’a girdi. Görüşüm itham edildi. Resulullah’ın yaptığında hayır vardır. Asla bir iş için bir daha böyle yapmayacağım. İş, Allah’ın işi. O Nebisine istediğini vahyeder” dedi.³⁶¹

Burada Hz. Ömer, sadece bu işe karışmama sebebinin değil, Hudeybiye’nin de yorumunu yapmış gibidir. Tekrar belirtelim ki, bu durum sadece bir algıdır ve mutlak manada Ömer’in ağzından konuşturulduğunu söylemek mevcut veriler çerçevesinde zordur. Ancak bu tür metinlere râvilerin kurgularıyla beraber bazen abartarak, bazen değiştirerek, bazen ekleyerek kendi renklerini kattıkları gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu konudaki ikinci örneğimiz Hz. Peygamber’in hastalığı sırasında vukû bulduğu iddia edilen şu hâdisedir:

Ömer, Resulullah’ın yanına girdi. Ateşi vardı. Elini onun üzerine koydu, sonra sıcağın şiddetinden çekerek, “Ey Allah’ın Nebisi ateşin ne kadar şiddetli?” dedi. Resulullah, “Gece veya sabah, içinde yedi uzun sûrenin de olduğu yetmiş sûre okudum” dedi. Ömer, “Ey Allah’ın Nebisi, Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını affetti. Bu kadar nefsinde yüklenmesen veya hafifletsen” dedi. O, “Şükreden bir kul olmayayım mı?” dedi.³⁶²

Bu başlıktaki üçüncü örneğimiz ise Hz. Ömer’in öldürülmesini istediklerini konu alan rivâyetlerdir. Açıkça söylemek gerekirse bu tür haberlerde kurgusal tarih anlatımının ciddi rolü olduğu kanaatindeyiz. Bu rivâyetler âdetasında bazılarının öldürülmesi gerekmesine rağmen neden öldürülmediğini izah bağlamında tarihçiler tarafından dile getirilmiş gibidirler. Yahudilerin veya münafıkların veya Hz. Ömer’in nifakla suçladıklarının neden öldürülmediği sorusunun cevabı metinlerde kendisine yer bulmuştur:

(Uhud’dan sonra) Yahudiler kötü sözler söylemeye başladılar. Onlar, “Muhammed ancak krallık istiyor. Bir nebi asla buna uğramazdı. Kendisi yaralandı. Arkadaşları da öldürüldü” dediler. Münafıklar da ileri geri konuşmaya başladılar. Onlar, Resulullah’ın ashabına “Sizden öldürülenler yanımızda olsalardı öldürülmezlerdi” diyorlardı. Ömer, bunları işitince Resulullah’a gelip bu

³⁶¹ Vâkıdî, III, 936.

³⁶² İbn Sa’d, II, 208-209.

Yahudi ve münafıkları öldürmek için izin istedi. Resulullah, “Ey Ömer, Allah dinini üstün kılacak, Nebisini izzetlendirecektir. Yahudiler için zimmet vardır. Onları öldürmem” dedi. Bunun üzerine “Peki münafıklar ey Allah’ın Elçisi?” dedi. Resulullah “Allah’tan başka ilah olmadığına ve benim de Allah’ın Elçisi olduğuma açıktan şahitlik etmiyorlar mı?” dedi. “Ediyorlar ey Allah’ın Elçisi. Ancak bunu kılıçtan korunmak için yapıyorlar...” dedi. Resulullah, “Allah’tan başka ilah yoktur ve Muhammed Allah’ın Elçisidir diyeni öldürmekten yasaklandım ey İbn Hattâb. Kureyş bir daha bugünkü gibi bir günü bize yaşatamayacak ta ki rüknü istilam edeceğiz” dedi.³⁶³

Bu rivâyetlerde Hz. Ömer’in çoğu zaman tek seçenek bazen de seçeneklerden biri olduğunu belirtmeliyiz. Tıpkı sorulan sorularda olduğu gibi, bu tür haberlerde de Ömer’in ismi mutlaka seçenekler arasında yer almıştır:

...Resulullah ashabına dönerek, “Birinizin kalkıp bu köpeği öldürmesini ne engelledi?” veya “fask” dedi. Abbâd b. Bısr, “Bana işaret etseydiniz, ey Allah’ın Elçisi. Seni hakla gönderene yemin ederim ki, her yerden sana baktım. Bana işaret edersin de boynunu vurayım diye” dedi. Denilir ki, bunu Ebu’l-Yeser dedi. Denilir ki Ömer b. el-Hattâb dedi. Bunun üzerine Resulullah “Ben işaretle öldürtmem” dedi.³⁶⁴

Netice itibarıyla Hz. Ömer’e atfedilen itirazları, öldürme talepleri, sorgulamaları, öneri ve tavsiyeleri mutlak surette onun hanesine yazmadan önce dikkatli bir şekilde incelemek, fikrin üzerine bina edileceği rivâyetin sıhhatini sağlama açısından önemlidir.

SONUÇ

Rivâyetlere yansıdığı kadarıyla Hz. Ömer, Hz. Peygamber’in hayatı boyunca hiç heyecanını kaybetmeyen ve bu heyecanı neredeyse bütün sözlerini, bütün eylemlerini etkileyen biri olarak görülmektedir. Bununla beraber bazen kendisinden beklenilmeyecek kadar sakin, tedbirli, soğukkanlı bir profilde karşımıza çıkmaktadır. Aslında siyer literatürüne dikkat ettiğimizde böyle ikili davranış modelinin bütün ileri gelen şahsiyetler için geçerli olduğu kabul edilecektir. Bunun sebebi de rivâyet literatürünün dinî, siyasî, iktisadî vb. sebeplerle devamlı surette aktif olması, bazen genişleme, bazen daralma, bazen yeniden kurgu, bazen mevcudun imhası şeklinde bir dinamizme sahip olmasıdır. Hz. Ömer’in sahip olduğu veya ona biçilen; itiraz eden, sorgulayan, her şeye karışan, son derece heyecanlı olarak tanımlayabileceğimiz profil, onunla

³⁶³ Vâkıdî, I, 317-318.

³⁶⁴ Vâkıdî, II, 856.

İlgili birçok siyer metni üzerinde etkili olmuş, onun tavrı konusunda abartılı haberlerin dizaynında rol oynamıştır.

Siyer merviyâtında örneklerini gördüğümüz ideolojik yaklaşımın önüne geçip, metinlerdeki tarihî hakikatlere ulaşarak “Siyer’e dair gerçek” olarak sunmamız neredeyse imkânsız düzeydedir. Zira Şîî bir tarihçi, inancının ve inancının şekillendirdiği usulle bu metinlere yaklaşırken, aynı durum herhangi bir Sünnî tarihçi için de geçerlidir. Geçmişte tebdil, tağyir, tahrif edenlerle aynı zihin kodlarını paylaşan bugünün insanlarının geçmişlerine sahip çıkmaları da son derece normaldir. Bu bağlamda bütün rivâyetleri bir araya toplayıp tek bir profil oluşturup rivâyetleri bu profil üzerinden okumaya çalışmanın da bir faydası olacağı kanısında değiliz. En nihayetinde o kimliği şekillendirirken de yine metinleri seçmek durumundayız ki, bu durumda da neden hemen bir sonraki veya bir önceki rivâyeti seçmediğimiz pekâlâ eleştiri konusu olacaktır.

Bütün bunlardan sonra Hz. Ömer’in Resulullah döneminde tek bir profile sahip olmadığını, duruma göre tepkilerinin değiştiğini veya değişmiş şekilde gösterildiğini söyleyebiliriz. Mamafih öldürülmesini talep ettiklerini veya Hz. Peygamber’e sorularını veya her şeye itiraz etmesini konu alan rivâyetlere karşı daha dikkatli olunması gerekmektedir. Çünkü Medine’de onca münafık dururken ve Hz. Peygamber’in onlara dokunmadığını görüp bu suçlamayla öldürülmelerini istemesi takdir edileceği üzere, Hz. Ömer’den çok, başkalarının (râvi, müellif) istekleri gibidir.

Hz. Ömer’in aynı zamanda siyasî bir kimliğe sahip olması da hakkındaki merviyâtı etkilemiştir. Şîî literatürün onu gasıp idarecilerden gösterme çabası karşısında Sünnî literatür sessiz kalmamış, cennetlik olduğundan tutun da Cebraîl’in Müslüman olmasını müjdelemesine kadar geniş bir yelpazede haberler üretmiştir. Ancak bu rivâyetlerin Hz. Ali hakkında üretilenlere oranla oldukça sınırlı olduğunu da kaydetmeliyiz.

Son olarak mevzû haber kaynaklarının bilhassa da kıssacıların, uydurmalarında özellikle de “Hz. Peygamber’e her şeyi sorabilen biri” gerektiğinde Ömer ismini kullandıkları anlaşılmaktadır. Ne var ki, onlar bu konuda aşırı gidememişlerdir. Zira onların başarıları gizli kalmalarına bağlıydı ve Ömer ismi, söz konusu metne halktan çok, ilmî çevrelerin teveccühünü çekerek kendilerinin deşifre olmasına neden olabilirdi. Muhtemelen bu yüzden mümkün mer-tebe onun ismine çekinceli yaklaşmışlar, en azından siyerden çok, sonraki dönemlere dair haberlerine yönelmişlerdir. Fakat bu ihtimalden çok daha öte bir gerçek de gözden uzak tutulmamalıdır ki, o da kıssacıların ilk dönem siyer merviyâtı üzerinde çok etkili olmadıklarıdır. Zaten sınırlı olan kıssacı etkisi Ömer özelinde daha da azalmıştır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Mehmet Nur, “Şîî Literatürde Hz. Ömer’in Bazı Hadiselerdeki Rolü”, *e-Sarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, (2014), VII/12, 86-116.
- Ali Şeriati, *Muhammed Kimdir*, çev: Ali Seyidoğlu, Ankara 1994.
- Atmaca, Gökhan, “Nüzûl Sürecinde Bir Muhatab Olarak Hz. Ömer ve Muvâfakatları”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2010), 21, 43-67.
- Boyacıoğlu, Ramazan, “Hz. Muhammed’in Hastalığı Sırasında Hz. Ömer’in Tavrı ve Halife Seçimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2002), VI/1, 85-92.
- Dehlevî, Ebû Abdilazîz Ahmed b. Abdirrahîm, *Muhtasar et-Tuhfetü'l-İsnâ Aşeriyya*, Arp. çev: Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer el-Eslemî, thk: Muhibuddîn el-Hatîb, Mısır 1373.
- Demirci, Abdurrahman, “Hz. Muhammed’in Öfke Kontrolü (Hz. Ömer’le Diyalogları Bağlamında)”, *Mukaddime:Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2014), V/2, 113-139.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eşas b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr b. İmrân el-Ezdî (275/888), *Sünen*, I-V, thk., hşy., şrh: Bedreddin Çetiner, İstanbul 1992.
- Fayda, Mustafa, “Ömer b. el-Hattâb”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 44-51.
- Fığlalı, E. Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Ankara 1991.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I-II, çev: Salih Tuğ, İstanbul 1991.
- Hatib, Muhibuddin, “İslâm Mezheb ve Fırkalarının Birbirine Yaklaştırılması Konusu”, *AÜİFD*, çev: M. Hayri Kirbaşoğlu, XXII, Ankara 1978.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber el-Kurtubî (463/1071), *el-İstîâb fî Ma’rifeti’l-Ashâb*, I-IV, thk, tlk: Ali Muhammed Muavvid - Âdil Hamîd Abdilmevcûd, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyerî (218/833), *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, thk., şrh: M. es-Sekkâ - İ. el-Ebyârî - A. Şelbî, I-IV, Kahire tz.
- İbn İshâk, Muhammed b. Yesâr (151/768), *Sîretu İbnİshâk*, thk, tlk: Muhammed Hamidullah, Konya 1981.
- İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed (230/845), *et-Tabakâtu’l-Kübrâ*, I-IX, tkd: İhsân Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut tz.
- İbnü’l-Esîr, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *Üsdü’l-Ğâbe fî Ma’rifeti’s-Sahâbe*, I-VI, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1414-1415/1993-1995.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu’l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî (150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmet Ferit, I. Bsk., Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Musâ b. Ukbe (141/758), *el-Meğâzî*, cem: Muhammed Bâkşîş Ebû Mâlik, Memleketü’l-Mağribiyye Câmîiatu İbn Zuhr 1994.
- Musevî, Abdulhüseyn Şerefuddin, *el-Muracaât*, çev: S. Sonay, Adana tz.
- Muzaffer, Muhammed Rıza, *es-Sakîfe*, Beyrut 1993.

Öz, Şaban, *Farklı Siyer'i Okumak*, Araştırma Yay., Ankara 2014.

-----, "İslâm Siyaset Geleneğinde Bir Şâz –Şî-Sünnî Yol Ayrımında Sakîfe Hâdisesi-", *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikî Dergisi)*, XI, (2008), 79-91.

-----, "Kurtâs Hâdisesi ve İlgili Rivâyetlerin Tenkidi –İbn Sa'd Özelinde-", *Hikmet Yurdu*, (Ocak-Haziran 2009), II/3, 275-286.

-----, *Hz. Peygamber'in Sîretleriyle İlgili Mevzû Haberlerin Tarihî Değeri*, Neva Yay., İstanbul 2016.

Özkan, Mustafa, "Hudeybiye Antlaşması Özelinde Hz. Ömer'in Kişilik Tahlili Denemesi", *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikî Dergisi)*, (2010), VIII/15, 43-59.

Özpinar, Ömer, "Hz. Ömer'in Medine'ye Hicretiyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *İSTEM: İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, (2012), X/20, 11-39.

Palabıyık, M. Hanefi, "Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu", *EKEV Akademi Dergisi –Sosyal Bilimler-*, (2008), XII/37, 137-148.

Seblinî, Muhammed, *Ali b. Ebî Tâlib ve'l-İslâm*, Beyrut tz.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*, I-VI, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

Tavîl, Muhammed Emîn Gâlib, *Târîhu'l-Aleviyyîn*, Lazkiye 1924.

Urve b. ez-Zübeyr, Ebû Abdillâh el-Esedî el-Kureşî (94/713), *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk., cem: Muhammed Mustafa A'zamî, Mektebü't-Terbiyyeti'l-Arabî, Riyad 1981.

Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/822), *Kitâbu'l-Meğâzî*, I-III, thk., tkd: Marsden Jones, Âlemu'l-Kütüb, III. Bsk., Beyrut 1984.

Vida, G. Levi Della, "Omar b. Hattab", *İA*, Eskişehir 1997, IX, 468-471.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî'l-Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdıh (292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrut 1412/1992.

Zühri, Muhammed b. Müslim b. Şihâb (124/741), *Kitâbu'l-Meğâzî*, cem: Süheyl ez-Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1401/1981.

HZ. ÖMER'İN MÜSLÜMAN OLMASINI GECİKTİREN SEBEPLER VE MÜSLÜMAN OLMASIYLA İLGİLİ NAKLEDİLEN RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ramazan ÖNAL*

GİRİŞ

Ömer b. Hattâb, genel olarak insanlık tarihinde, özel olarak da İslam tarihinde gelmiş geçmiş en önemli şahsiyetlerden biridir. Onun Müslüman olması, İslam'ın tebliği ve geleceği açısından ayrı bir önem arz ettiği ve İslam daveti açısından yeni bir başlangıç olduğu gerçeğini bütün kaynaklar kaydetmektedirler.³⁶⁵ Bu nedendir ki Hz. Ömer'in İslam'a girmesiyle Müslümanların güçlendiğine dair birçok rivayet nakledilmiş ve bu rivayetlerde onun Müslüman olmasının, İslam davetinin geleceği için önemi vurgulanmıştır.³⁶⁶ Nitekim İbn Mes'ud, Hz. Ömer'in Müslüman olmasını fetih, hicretini zafer, Hilafetini rahmet olarak ifade etmiş, Suheyb er-Rûmî ise İslam davasının açıktan tebliğ edilmesi sürecinin onun Müslüman olmasıyla başladığını nakletmiştir. Hz. Ömer'in hidayetinin Müslümanlar için büyük bir zafer, müşrikler için de büyük bir kayıp olduğu hususunu İbn Abbâs'ın rivayetinden öğreniyoruz. Buna göre Hz. Ömer'in Müslüman olması Müşriklerin büyük tepkisine sebep olmuş ve aynı zamanda onlar bu durumu kendileri için önemli bir kayıp ve büyük bir hayal kırıklığı olarak görmüşlerdir. Müşrikler bu olay karşısında "Müslümanlar bizden alacaklarını aldılar"³⁶⁷ demek zorunda kalmışlardır. Yine onun hidayeti hak ile batılı belirgin bir çizgiyle bir birinden ayırmış ve kendisine Hz. Peygamber tarafından hak ve batılı bir birinden ayıran anlamına gelen "Faruk" sıfatı verilmiştir.³⁶⁸ Bu gelişme, inancı uğruna mazlum ve mağdur durumuna

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

³⁶⁵ İmaduddin Halil, *Dirase fi's-Sire*, Daru'n-Nefai, Beyrut, 1425, s., 70.

³⁶⁶ Mehdi Rızkullah Ahmed, *es-Sire'n-Nebeviye fi Dav'i'l-Mesadiri'l-Asliye*, Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhusi ve'd-Dirasat'l-İslamiye, Riyad, 1992, s., 215.

³⁶⁷ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakatü'l-Kübra*, Daru Sadır, Beyrut 1966, III, 269-270.

³⁶⁸ ez-Zehabî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (ö. 748/1347) *es-Siretu'n-Nebeviye*, thk. Hüsamuddin el-Kudsi, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Beyrut 1988, s., 179.

düşünelere bir dönüm noktası olmuş, Habeşistan'da bulunan muhacirlerin bir kısmı Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla geri dönmüştür.³⁶⁹ Hatta bu olaydan sonra müşriklerin ezasının azaldığını düşünenler olmuş ve bundan cesaret kazanan birçok kabile mensubu İslam dinini benimsemişlerdir.³⁷⁰

Fitri olarak cesaret, adalet, merhamet ve alçak gönüllülük gibi güzel seciyelere sahip olan bu büyük insanın (hidayet Allah'tandır kaydı baki kalmak şartıyla) ebediyen dalalette kalması düşünülemezdi. Ondan önce kardeşleri Zeyd b. Hattâb ve Fatma bint Hattâb da dâhil olmak üzere birçok insan Müslüman olduğu halde onun hidayeti geç kalmıştı. Onun hidayetinin maddi plandaki geç kalmasının sebeplerini araştırıp ortaya koymak ve inanmasında etkili olan en önemli faktör veya faktörleri tespit edip takdim etmek önemli bir husus olduğu kanaatindeyiz.

Bu tebliğimizde Hz. Ömer'in İslam'a girmesine mani olan belli başlı sebepleri ve onun yeni dine karşı sert tepki göstermesine neden olan meseleleri ele aldıktan sonra Müslüman olmasıyla ilgili nakledilen farklı rivayetleri değerlendirmeye tabi tutacağız.

Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla ilgili nakledilen farklı rivayetler birçok hadis, siyer, tarih ve tabakat eserlerinde yer almaktadır. Fakat özellikle ilk kaynaklarda bu rivayetlerin hangisinin daha isabetli olduğuna dair bir bilgiye veya tenkide rastlanılmamaktadır. Biz bu tebliğimizde özellikle Hz. Ömer'in hidayetinin gecikmesine sebep olan meseleler ile hidayetine vesile olan olayları tespit etmeye gayret göstereceğiz. Ayrıca en az bu olay kadar önemli olan İslam'dan önceki hayatıyla ilgili klasik kaynaklarda yer alan bir kısım bilgileri aktarmaya çalışacağız.

1. Hayatı

Hz. Ömer'in İslam'dan önceki hayatı, karakteri, maddi manevi vasıfları bizim için merak uyandıran bir konudur. Hz. Peygamber, Ömer b. Hattab gibi kaliteli şahsiyetlerin Müslüman olmasını çok arzuluyordu. Zira cahiliye döneminde kaliteli olan bu şahısların Müslüman olunca da aynı karakterlerini devam ettireceklerini³⁷¹ biliyordu. Tarihçiler Hz. Ömer'in İslam'a girmeden önce Müslümanlara verdiği eziyetin neredeyse bütün Kureyş kabilesinin verdiği

³⁶⁹ Heykel, Muhammed Hüseyin, *Hayatu Muhammed*, s., 113.

³⁷⁰ Heykel, *Hayatu Muhammed*, 113; el-Mursifi, Muhammed Said, *el-Camiu's-Sahih li's-Sireti'n-Nebeviyye*, Mektebetu İbn Kesir, 2009, IV, 981-984.

³⁷¹ İnsanlar, aynen altın ve gümüş madenlerine benzerler. Cahiliyede hayırlı olanlar, İslam'a girip onda derinleşip (onu hazmettiklerinde) yine en hayırlıdırlar. Buharî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Cami' u's-Sahih el-Müsnedü'l-Muhtasar Min Umuri Resulillah ve Süne-nihi ve Eyyamihî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nasır, Daru Tavki'n-Necât, 1422, Feth, 13/161.

eziyetlere denk geldiğini; İslam'a girdikten sonra da İslam'ı ve Müslümanları savunması bütün Müslümanların savunması kadar önemli olduğunu kaydederler. Bu nedenle burada Hz. Ömer'in İslam'a girmeden önceki hayatına kısaca göz atmanın önemli olduğunu düşünüyoruz.

1.1. Doğumu, ailesi ve nesebi

Hz. Ömer, Fil Vakası'ndan takriben 13 yıl sonra³⁷², kendisinden nakledilen diğer bir rivayete göre ise Dördüncü Ficar Savaşı'ndan dört yıl kadar önce Mekke'de doğmuştur.³⁷³ Babası Hattab b. Nüfeyl olup nesebi Cahiliye döneminde Kureyş kabilesinin sefâret (elçilik, dış işleri) işlerine bakan Adî b. Ka'b kabilesine ulaşmakta ve Ka'b b. Lüey'de Resulullah'ın nesebi ile birleşmektedir. Annesi, Hanteme bint Haşim bint Muğire b. Abdillâh b. Ömer b. Mahzûm'dur. Mahzum kabilesinden Ebû Cehlin amcasının kızıdır.³⁷⁴ Bazı kaynaklarda Hanteme bint Hişam b. Muğire şeklinde geçmektedir ki bu durumda Hanteme Ebû Cehl'in kardeşi oluyor.³⁷⁵ Bu ikinci görüş fazla kabul görmemektedir. Bazı Şii ve Rafızî kaynaklarda Hz. Ömer'in soyu ile ilgili öne sürülen yakışsız beyanatlar ciddiye alınmayacak derecede mesnetsiz olduğu için burada onu tartışma konusu yapmaya lüzum görmüyoruz. Sadece şunu belirtelim ki soy ve nesebin çok önem arz ettiği bu toplumda ve bu dönemde özellikle Hz. Ömer gibi hem İslam'dan önce hem de Müslüman olduktan sonra önemli vazifeleri üstlenmiş olan bir şahsiyetin nesebi ile ilgili bir şeyin gizli saklı kalmış olması mümkün değildir.

1.2. İslam'dan önceki hayatı

Kaynaklar Hazreti Ömer'in Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında fazlaca bir şey söylemezler. Ancak küçüklüğünde, Mekke'de adet olduğu üzere kendilerine ait olan sürülere çobanlık ettiği, içkiye ve kadına çok düşkün olduğu, iyi bir binici olduğu, iyi silah kullandığı ve pehlivan yapılı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca şiire meraklı olduğu, güzel konuştuğu, okuma yazma bildiği, ensâb ilminde uzman olduğu, ticaret yaptığı, ticari amaçla Suriye, Irak ve Mısır taraflarına giden ticaret kervanlarına iştirak gittiği, Kureyş kabilesi adına

³⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, III,269-270; Belazuri, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzuri (ö. 279/892), *Ensabu'l-Eşraf*, thk. Suheyli Zekkar - Riyaz Zerkeli, Beyrut 1996, X, 293; Taberi, V,189.

³⁷³ Halife b. Hayyât, Ebû Umer Halife b. Hayyat b. Halife eş-Şeybani el-Asferi el-Basrî (ö. 240/854), *et-Tarih*, thk. Ekrem Ziya, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1397, İkinci baskı, *et-Tarih*, thk. Suheyli Zekkar, Beyrut 1993, I, 151.

³⁷⁴ İbnu'l-Esrîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Muhammed b., Abdilkerim b. Abdilvahid eş-Şeybani el-Cezeri (ö. 630/1233), *Üsdu'l-Çâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, 1417 Beyrut, IV, 137, 138..

³⁷⁵ <http://www.ahlalhdeth.com>, 17.09.2017.

elçilik görevinde bulunduğu, kabilesini temsilen Daru'n-Nedve'de meclis üyeliği yaptığı rivayet edilmektedir.³⁷⁶

Ömer b. Hattab, Cahiliye döneminde Mekke eşrafı arasında yer almakta olup, kabilesi adına Mekke şehir devletinin meclisinde bir sandalyeye sahip olarak sıfâre (elçilik) görevini üstlendiği, bir savaş çıkması durumunda karşı tarafa elçi olarak Ömer b. Hattab gönderildiği ve dönüşünde onun verdiği bilgi ve görüşlere göre hareket edildiği; ayrıca kabileler arasında çıkan anlaşmazlıkların çözümünde etkin rol aldığı ve verdiği kararların uygulandığı nakledilir.³⁷⁷

O, İslâm'dan evvel içinde sadece erkeklerden değil aynı zamanda kadınların da okuma-yazma bilenlerin bulunduğu önemli bir aile olan Benû Adîy kabilesine mensuptu. Kendi soyunun başkanı olarak Mekke Site-Devletinin meclisinde bir sandalyeye sahip ve bu Şehir-Devletin dış ilişkileri gibi önemli bir görevle sorumlu bulunuyordu. Fiziki yapısı düzgün, karizmatik ve son derce uzun boyluydu. Öyle ki başı Mecid-i Nebî'nin tavanına değiyordu. Ateşli bir mizaca sahip olup taşıdığı yeteneklerden dolayı gururluydu.³⁷⁸

2. Müslüman olması

2.1. Müslüman olmasını geciktiren bazı sebepler

Bilindiği gibi Hz. Ömer, Müslüman olmadan önce Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı en katı davrananlardan biriydi. Onun İslam dinine karşı bu aşırı düşmanca tutumunda ve Müslüman olmasına engel olmasında önemli bazı sebepler vardı. Bu sebepler arasında annesinin Ebû Cehil ile olan akrabalığı en önemli etkendi. Hz. Ömer, bi'setin beşinci veya altıncı senesi Habeşistan hicretinin akabindeyirmi beş yirmi altı yaşlarında iken Müslüman olduğu nakledilir. Kendisinden iki sene kadar önce kardeşi Zeyd b. Hattab Müslüman olmuştu.³⁷⁹ Hz. Hamza da ondan kısa bir süre önce Müslüman olmuştu. Hayat serüvenine bakıldığında en büyük özelliğinin vicdan sorgulayıcısı ve adaletli olmak olan bu dahi insanın inanmasına inattan başka bazı sebepler daha olmalıdır. İşte bu nedenle bazı kaynaklar Hz. Ömer'in geç Müslüman olmasının sebebini, başına gelen bir olaya da bağlamaktadırlar.

2.1.1. Ebû Cehil ile olan akrabalığı

Hz. Ömer, anne tarafından Ebû Cehl ile akraba olduğu kaynaklarda kaydedilir. Yukarıda ifade edildiği gibi annesi Hanteme bint Hâşim veya Hişâm

³⁷⁶ Fayda, Mustafa "Ömer", *DİA*, 34, İstanbul 2007, 44-51.

³⁷⁷ Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, I, 105.

³⁷⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 105.

³⁷⁹ ez-Zehabî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut vd., Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985, Üçüncü Baskı, I, 297; Ahlath, Erdinç, "Zeyd b. Hattab", *DİA*, 44, İstanbul 2013, 320-321.

Ebû Cehil'in kardeşi veya amcasının kızıdır. Asabiyet ve kabile taraftarlığının yaygın olduğu bu toplumda işin içine yakın akrabalık da dâhil olunca aşırı taraf olma bir manada kendisi için kabilesi ve ailesi adına adeta zorunlu hale geliyordu. Kaynaklarda Ömer b. Hattâb'ın mensup olduğu sosyolojik çevrenin telkinlerinden etkilendiği ve ister istemez kitle psikolojisiyle hareket etmek zorunda kaldığı bilgilerine rastlanılmaktadır. Yakın akrabalık nedeniyle ister istemez Ebû Cehil ile bir araya gelmek zorunda olan Ömer b. Hattab onun fikirlerinden ve kıskırtmalarından etkilenmesi sonucu İslam'la olan buluşmasını geciktirmiştir.³⁸⁰ Bu nedenle hidayetiyle ilgili nakledildiğine göre birçok defa Kur'an'ın belâgatinden etkilendiği halde hemen İslam'ı kabul etmemiş ancak bi'setin altıncı yılında Müslüman olabilmıştır.

2.1.2. Daru'n-Nedve'deki görevi ve Benî Adî kabilesinin temsilcisi olması

Benî Adî kabilesi, Mekke site devletinin sefâre (diplomasi-elçilik hariciye nazâreti) görevini üstleniyordu. Ömer b. Hattab Benî Adî kabilesinin Daru'n-Nedve'deki temsilcisiydi. Bu nedenle o da bu meclisin diğer üyeleri gibi var olan putperestlik düzeninin resmi savunucusu durumundaydı. Kabilesinin ve diğer Mekkeli müşriklerin İslam dinine gösterdikleri tepki ve dirence ilave olarak; Mekke site devletini ve devletin resmi ideolojisi olan putperestlik düzenini koruyup kollamayı kendine zorunlu bir görev olarak kabul ediyordu. Onun bu konumu hidayetine bir manada engel teşkil ediyordu. Nitekim Ömer b. Hattab'ın Müslüman olmasıyla ilgili nakledilen birçok rivayet vardır. Bu rivayetler onun defalarca İslam dinine yaklaştığını ve hidayeti bulma fırsatını bulduğunu işaret etmektedir. Fakat hidayete her yaklaştığında kendisine görev, sorumluluk ve vefa bilinci olarak hissettiği Daru'n-Nedve'deki rolü koca bir engel gibi karşısına çıkmaktaydı. Hal böyle olunca aslında o vicdanında her zaman hidayet arzusuyla asabiyet ve şirk düzenine olan vefa duygusunu çelişkili bir şekilde taşımak zorunda kalmaktaydı. Zira o üstlenmiş olduğu görev de küçümsecek bir iş değildi. O Kureyş'in dış işlerinden sorumlu elçisiydi.³⁸¹

2.1.3. Şam seferi sırasında başına gelen talihsiz bir olay

Kaynaklarda pek yer verilmediği fakat Belazurî'nin naklettiği rivayete göre Hz. Ömer'in geç Müslüman olmasının sebebi başına gelen bir olaya bağlanmaktadır. Kendisinden iki sene önce kardeşi Zeyd b. Hattab Müslüman olmuştu. Belazurî'nin el-Medâinî'yi kaynak göstererek aktardığı bilgiye göre

³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 137, 138..

³⁸¹ Mansurfurî, Muhammed Süleyman, *Rahmeten lil-Alemin*, Daru's-Selam, Riyad, ts. S., 59.

Ömer b. Hattab bir Şam seferi dönüşünde yolu kesilmiş, malları alınmış ve ağır yaralanmıştı. Şam'da Arap bir ailenin evine sığınmış ve burada tedavi edilmişti. Bu olay nedeniyle iki sene veya birkaç yıl Şam'da kalmak zorunda kalmıştı.³⁸² Bu rivayetin devamında "Ömer Mekke'ye döndüğü sırada zulüm ve baskı had safhaya ulaşmış Müslümanlar Habeşistan'a kaçmak zorunda kalmıştı" malumatına yer verilmiştir. Tam da bu sırada Ömer onlarla karşılaşmış ve bu olaylara şahit olmuştur.³⁸³ Belazurî'nin naklettiği bu olayın hangi tarihte meydana geldiği ve olaya şahit şahısların kimler olduğu bilinmemektedir. Ancak Ömer b. Hattab'ın Müslümanlara karşı acımasız davrandığı ve onlara eziyet ettiği bilindiği halde onun bu tutumunun süresi ve devamı konusunda malumat bulunmamaktadır. Dolayısıyla Habeşistan hicretinden bir süre önce bu olay gerçekleşmiş olma ihtimali vardır ki yalnız ve vicdanıyla baş başa kaldığı bu dönemde İslam dinine olan bakışı değişmiş olma ihtimali vardır. Daha önce de defalarca Kur'an'ın belagatinden etkilenen Ömer b. Hattab, bu masum ve savunmasız insanlara reva görülen zulme vicdanı razı olmamış ve fitrî özelliği olan adalet duygusuna kulak vermiş ve hidayet yolunu daha hararetle bir şekilde soruşturmuştur.

2.2. Müslüman olmasıyla ilgili nakledilen rivayetler

Ömer b. Hattab'ın Müslüman olmasıyla ilgili kaynaklarda nakledilen farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmında "evvelü ma esleme" ilk defa İslam'ı kabul etmesi ifadesinin kullanılması dikkat çekmektedir. İlk defa Müslüman olma durumundan kastedilen nedir? Etkilenme mi yoksa tercihini ortaya koyma mı? Orası bilinmemektedir. Aşağıda rivayetleri sıraladıktan sonra özellikle bu noktaya da dikkat çekmeye gayret göstereceğiz. Ana hatlarıyla ve içerikleri bir bütün olarak dikkate aldığımızda konuyla ilgili nakledilen rivayetleri şöyle sıralayabiliriz.

2.2.1. Hz. Ömer, Müslüman olmadan önce Allah Resulünü aramaya çıkmış onun kendisinden önce Kabe'ye vardığını görmüş ve arkasında durup beklemiştir. Hz. Peygamber, namazda Hakka suresini okuyunca Kur'an'ın üslubuna hayran kalmış, bunun üzerine Kureyş'in dediği gibi bu bir şairdir demiş. Bu sırada Allah Resulü "*Hiç şüphesiz o (Kur'an) çok şerefli bir elçinin sözüdür.*"³⁸⁴ ayetini okuyunca Ömer, akabinde Kahindir demiş, O "*O bir şairin sözü değildir. Ne kadar az îmân ediyorsunuz? Ve bir kâhinin de sözü değildir. Ne kadar az*

³⁸² Belazûri, *Ensâb*, X, 301.

³⁸³ Belazûri, *Ensâb*, X, 301.

³⁸⁴ Hakka, 40.

tezekkür ediyorsunuz. Âlemlerin Rabbi tarafından indirilmiştir. Ve eğer, bazı sözleri Bize karşı uydurmuş olsaydı. Elbette onu sağımdan tutup alırdık (yakalardık). Sonra mutlaka onun can damarını keserdik. Ayrıca sizden hiçbiriniz ondan men edici olamaz (buna mani olamaz)."³⁸⁵ ayetlerini okuyunca İslam tam olarak Ömer'in kalbine yerleşmiştir.³⁸⁶

2.2.2. Bir gece şarap içmek için içki arkadaşlarını aramış, kimseyi bulamıyınca Kabe'ye gitmiştir. Orada Kabe'yi önüne alan Hz. Peygamber'in Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldığını görünce Kabe'nin örtüsü altına saklanarak ona yaklaşmış, Resul-i Ekrem'in okuduğu, Kureyşliler'in Kur'an için söyledikleri, "*Şairlerin, Kâhinilerin veya Muhammed'in uydurmasıdır*" şeklindeki sözlere cevaplar veren Hakka süresinin 41-46. ayetlerini duyunca Müslüman olmaya karar vererek Hz. Peygamber'i takip etmiş, Hz. Peygamber, evine girmeden önce onu fark edip "Ne var ya Ömer?" diye sorması üzerine, "Allah'a, resulüne ve onun Allah katından getirdiği şeylere iman etmeye geldim" deyince Resulullah, "Ey Ömer! Allah sana hidayet nasip etti" diyerek göğsünü sıvazlamış ve imanda sebat etmesi için ona dua etmiştir.³⁸⁷

2.2.3. Hz. Ömer, Ebû Cehil veya Şeybe b. Rebia ile beraber oturduğu sırada Ebû Cehil Kureyşlilere şöyle seslenmiştir: Muhammed ilahlarınıza sövdü düşüncelerinizi, inançlarınızı saçmalık kabul etti. Geçmiş dedelerinizin cehennemde olduğunu söyledi. Kim Muhammed'i öldürürse benden ona yüz kırmızı-siyah deve ile bin okka gümüş verme sözü vardır. Bunun üzerine Ömer, Peygamberi öldürmek için kılıcını kuşanmış vaziyette yola çıkmış, kelmek üzere olan bir buzağıyı görmüş, içinden Hz. Muhammed'in peygamberliğini tasdik eden bir ses duyunca bunun kendisine bir hitap olduğunu düşünmüş, sonra bir koyuna rastlamış, ondan da benzer sesler duymuş ve bunun kendisine bir uyarı olduğunu düşünmüş, daha sonra bir puta rastlamış ondan da benzer uyarıları duymuştur. Hz. Peygamber'i öldürmek üzere yola çıkmış olan Ömer b. Hattab yolda karşılaştığı Nuaym b. Abdullah'tan kız kardeşi Fatıma ile kocası Said b. Zeyd'in Müslüman olduğunu öğrenince onların evine gitmiştir. Onları Tâhâ süresini okurken bulmuş, okuduklarını kendisine vermelerini istemiş, ancak bu isteği reddedilince kız kardeşini ve eniştesini dövmüş, kardeşi kendilerine Kur'an öğretene ve Ömer'den saklanan Habbâb b.

³⁸⁵ Hakka 41-47.

³⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezi (ö. 241/855), *el-Musned*, (eş-Şâmile), 1/17; *Dirase*, 1/124-125.

³⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 17; İbn Hişâm, I, 346-348.

Eret'i de çağrarak Müslüman olduklarını Ömer'in yüzüne karşı söylemiştir. Bunun üzerine yumuşayan Ömer Müslüman olmaya karar vermiş, Habbâb'dan Resûlullah 'ın Erkam b. Ebû'l- Erkam 'ın evinde olduğunu öğrenip oraya gitmiş ve kendisine biat ederek Müslüman olmuştur.³⁸⁸ İbn İshak bu rivayeti senetsiz bir şekilde ikinci rivayet olarak nakleder. Çağdaş araştırmacılardan Hüseyin Heykel yukarıdaki ön bilgileri aktarmadan Hz. Ömer'in böyle bir girişiminden bahseder.³⁸⁹ Kaynakların büyük bir kısmı bu rivayetleri sorgulamadan nakleder.³⁹⁰

2.2.4. Bu rivayetin içeriği aynı sadece Hz. Ömer kardeşini dövdükten sonra alıp okuduğu sayfada *"Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah'ı tesbih etmektedir. O, çok güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir. Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. O, diriltir, öldürür, O, her şeye kadirdir. O ilktir, sondur, zahirdir, bâttır. O herşeyi bilendir. O'dur ki gökleri ve yeri altı günde yarattı. Sonra arş üzerine istivâ etti (hükümran oldu). Yere gireni, ondan çıkını, gökten ineni, ona çıkını bilir. Nerede olsanız O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarımızı görmektedir. Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. Bütün işler O'na döndürülecektir Geceyi gündüzün içine sokar, gündüzü gecenin içine sokar. O, göğüslerin özünü bilir. Allah'a ve Resulüne iman edin. Sizi hâkim kıldığı, sizin yönetiminize verdiği şeylerden harcayım. Sizden, inanan ve harcayanlar için büyük mükafat vardır."* Hadid suresi 1-7. ayetleri bulunduğu nakledilir.

2.2.5. Bu rivayetin de içeriği önceki iki rivayetle aynı sadece Hz. Ömer kardeşinin evinde duyduğu seslerin Alak suresinden ayetler olduğu nakledilir.

2.2.6. Bu rivayete göre de Kureyş toplanıp Hz. Muhammed'i davasından vazgeçirecek veya onu öldürecek birini aramışlar. Bu arada Ömer b. Hattab kendisinin bu işi yapabileceğini söylemiştir. Olaya şahit olanlardan biri Hz. Ömer'in bu niyetini Hz. Peygamber'e ulaştırmış ve dikkatli olmasını tavsiye etmiştir. Akşam namazı vaktinde kılıcını kuşanmış vaziyette Hz. Peygamber'in evine gelen Hz. Ömer'e kapıyı Hz. Hatice açmış ve gelenin Ömer olduğunu söylemesi üzerine orada bulunan muhacir sahabe -ki dokuz kişiydi bunlar- Ömer'in boynunu vurmak istemişler. Buna müsaade etmeyen Hz. Peygamber Ömer'e dua etmiş ve orada Hz. Ömer Müslüman olmuştur. Daha sonra ona banyo yaptırılmış ve o geceyi Hz. Peygamber ile geçirmiştir. Sabah olunca Hz.

³⁸⁸ İbn İshak, *es-Sîre*, s., 181-184; İbn Hişam, Abdülmelik b. Hişam b. Eyyub el-Hımyeri Ebû Muhammed Cemalüddin, (ö. 213/828), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Seka vd, İkinci Baskı, Şirketu Mustafa el-Bâbi, Mısır 1975,I, 343-346; İbn Sa'd, III,267-269.

³⁸⁹ Heykel, *Hayatu Muhammed*, s., 110.

³⁹⁰ Mansurfurî, Muhammed Süleyman, Rahmeten lil-Alemin, Daru's-Selam, Riyad, ts. S., 59.

Ömer kılıcını almış vaziyette önde gitmiş arkasında da Hz. Peygamber ve sahabe onu takip ederek Kureyş'in meclisine gitmiştir. Onların yanında da kelime-i şahadeti getirince Kureyş meclisi de dağılmıştır.³⁹¹

2.2.7. Hz. Ömer'den nakledilen başka bir rivayette İslam'la ilk tanışma zamanını şöyle anlatır: Soğuk bir gecede kız kardeşi geceleyin doğum sancısına tutulunca Hz. Ömer evden çıkarılmış ve Kabe'nin örtülerinin altına sığınmıştır. O sırada Resûlullah ayakkabılarıyla Hicr'e (Kabe'ye) girip bir müddet namaz kıldıktan sonra oradan ayrılmış, Hz. Ömer daha önce hiç duymadığı Kur'an'ı Resûlullah'tan duymuş ve onu takip etmiştir. Resûlullah kendisini takip edenin kim olduğunu sorması üzerine Hz. Ömer "Ben Ömer" deyince Resûlullah: "Ne gündüz, ne de gece peşimi bırakmayacak mısın?" şeklinde onu ikaz etmiştir. Hz. Ömer beddua etmesinden çekindiği için: "Allah'tan başka ilah olmadığına ve senin de Allah'ın Resulü olduğuna şahadet ederim" diyerek şahadet getirmiştir. Resûlullah, Ömer'e Müslüman olduğunu gizli tutmasını tavsiye etmiş fakat Ömer müşrikliğini gizlemediği gibi Müslümanlığını da gizlemem demiştir.³⁹²

2.2.8. Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla ilgili İbn İshâk'ın senediyle naklettiği ve ilk sıraya koyduğu bir rivayet de şöyledir: Amir'in hanımı Leyla'dan -Ümmü Abdillah- nakledildiğine göre, Habeşistan'a gitmek üzere hazırlık yapmışlar. Amir bazı ihtiyaçları karşılamak için oradan ayrılmıştı. O sırada henüz Müslüman olmayan Hz. Ömer onların yanına gelip "bir yere mi gidiyorsunuz" demesi üzerine Ümmü Abdillah "evet, bize çok eziyet verdiniz. Allah bize bir çıkış yolu gösterene kadar Allah'ın başka memleketine gideceğiz" demiş onlara acıdığı anlaşılan Hz. Ömer, "Allah yardımcınız olsun" deyip oradan ayrılmıştır. Amir gelince bu olay kendisine anlatılmış o "yoksa Ömer'in Müslüman olmasını mı ümit ediyorsun?" şeklinde şaşkınlığını ifade etmiştir.³⁹³ Bu rivayette onun Müslüman olduğuna dair bilgi verilmemektedir. Fakat o sırada Müslümanlara ve İslam'a karşı kalbinde bir sempati duyduğu ve bu olaydan çok etkilendiği, Hz. Peygamber'in duasının da bereketiyle³⁹⁴ gelişen olaylar üzerine İslam'dan yana tercihini kullandığı anlaşılmaktadır. Bu rivayeti önemli tarafı İbn İshak tarafından birinci sırada ve senediyle beraber olayın kahramanı ve tanıdığı olan sahabe bir hanımdan nakletmiş olmasıdır.

³⁹¹ Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillah (ö. 571/1175), Tarihu Dimaşk, thk. Amr b. Ğarâme, Daru'l-Fikr, 1995. (eş-Şâmîle); 44/35; Abdüsselem, *Dirase*, I, 139.

³⁹² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef, Kitabu'l-Meğâzi*, XX, 262.

³⁹³ İbn İshâk, Muhammed b. Yesâr (ö. 151/768), *es-Siretu'n-Nebevviyye*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, s., 181; İbn Hişâm, *es-Sire*, I, 423; Ahmed, *Fedâilu's-Sahabe*, I, 279.

³⁹⁴ Ömer'i İslam'la şerefliendir....

Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla ilgili nakledilen rivayetlerin içeriği incelendiğinde aşağıdaki gibi özetlenebilir:

* Hz. Ömer Müslüman olmadan önce kendi iradesiyle ve iyi niyetle Hz. Peygamber'i bulup onu dinlemek ve onunla konuşmak amacıyla evden çıkmış bu sırada Resulullah'ın kendisinden önce Ka'be'ye vardığını görmüştür. Ka'be'de kıldığı namazda Hakka suresini okuyan Resulullah'ı dinlemiş ve Kur'an'ın etkisinde kalarak Müslüman olmaya karar vermiştir. Bu bilgi çağdaş siyer araştırmacılarının dikkatini çekmiş ve kanaatlerini bu rivayetten yana kullanmışlar. Bunun haricinde anlatılan bilgileri senet ve içerik açısından zayıf kabul etmişlerdir.³⁹⁵

* Bir gece şarap içmek için içki arkadaşlarını aramak üzere evden çıkmış, kimseyi bulamayınca Ka'be'ye gitmiş, Hz. Peygamber'in Ka'be'yi önüne alıp Kudüs'e doğru yönelerek namaz kıldığını görünce Kabe'nin örtüsünün altına saklanarak ona yaklaşmış, onun okuduğu, Kureyşliler'in Kur'an için söyledikleri, "*Şairlerin, Kâhinilerin veya Muhammed'in uydurmasıdır*" şeklindeki sözlere cevaplar veren Hakka süresinin 41-46. ayetlerini dinleyince Kur'an'ın i'cazından etkilenerek Müslüman olmuştur.

* Ebû Cehl'in ya da Kureyş meclisinin telkiniyle veya Habeşistan muhacirlerinin durumundan etkilendiği için veya herhangi bir şeyin etkisinde kalmadan kendi şahsi kararıyla Hz. Peygamber'i öldürmek üzere yola çıkmış, yolda gayptan bir takım uyarılar almış, kız kardeşinin ve eniştesinin Müslüman olduğunu duyunca da hemen onların bulunduğu yer olan eniştesinin evine gitmiştir. Yaşanan bazı olaylardan sonra Taha suresinden bazı ayetleri veya Hadid suresi 1-7 ayetlerini veya Alak suresini dinlemiş ve bunun etkisinde kalarak Müslüman olmuştur.

* Kureyş'in toplanıp Hz. Peygamber'i kim öldürecek teklifleri üzerine Ömer ben öldüreceğim demiş, ve Hz. Peygamber'in evine gitmek üzere yola çıkmış, bu sırada Hz. Peygamber'e bu haberi bir şahıs ulaştırınca, Hz. Peygamber Ömer'in hidayeti için dua etmiş akşam namazı vakti Hz. Peygamber'i öldürmek niyetiyle evine gelen Ömer aralarında geçen bir diyalogdan sonra Hz. Peygamber'in duasının bereketiyle iman etmiştir. Bu rivayette muhacirlerden bahsedilir. Hangi muhacir ve kimler oldukları bilinmemektedir.

* Kız kardeşi geceleyin doğum sancısına tutulunca Hz. Ömer evden çıkarılmış soğuk bir gecede Kabe'nin örtülerinin altına sığınmıştır. O sırada Resûlullah Hicr'e (Kabe'ye) girip bir müddet namaz kıldıktan sonra oradan ay-

³⁹⁵ İbrahim b. Muhammed b.Hüseyn el-Ali, *Sahihu's-Sire'n-Nebeviyye*, Daru'n-Nefais, 1995, s., 79, 80; Mehdi Rızkullah Ahmed, *es-Sire'n-Nebeviyye fi Dav'i'l-Mesadiri'l-Asliyye*, Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhusi ve'dirasat'l-İslamiyye Riyad, 1992,s, 212-215.

rılmıştır. Hz. Ömer o sırada daha önce hiç duymadığı Kur'an'ı Resûlullah'tan ilk defa duymuş ve Ka'be'den çıkan Resûlullah'ı takip ederek ona ulaştıktan sonra şahadet getirerek iman etmiştir. Burada bedduasından korktuğu bilgisi bulunmaktadır. Henüz Müslüman olmamış bir insanın bedduadan korkma gibi bir endişeyi taşıması anlaşılması zor ve çelişkili bir ifade gibi geliyor.

Buraya kadar aktardığımız rivayetlerin içeriğine dikkat edildiğinde bir kısmı bir birine zıt ve çelişkili bilgilerle kurgulanmış bir takım malumat gibi karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu rivayetlerin hepsinde göze çarpan iki temel fikir vardır ki özellikle vurgulanmak istenmektedir. Bu fikirlerden ilki Hz. Ömer'in Kur'an'ın 'ıcazından etkilenmiş olması, diğeri ise arayış ve vicdan muhasebesi içerisinde yer almış olmasıdır. Netice itibarıyla Hz. Ömer, her ne amaçla veya kimin etkisiyle olursa olsun bu arayışlarında Peygamber'i bulup onunla konuşma ve Kur'an'ı dinleme arzusuyla bazı maceralara girdiği anlaşılmaktadır.

Hz. Ömer'in İslam'a girmesi sebebiyle ilgili ilk kaynaklar, nakledilen bu muhtelif rivayetlerle hakkında bir tercih belirtme yoluna gitmemişlerdir. Ancak eserlerine aldıkları bu bilgileri belli bir sıralamaya tabi tutmaları daha sonraki âlimler tarafından bir niyet belirtme ve bir tercih kullanma işareti olarak anlaşılmıştır. Mesela İbn İshak'ın ilk sırada naklettiği ve Habeşistan hicreti sırasında Hz. Ömer'in karşılaştığı muhacirlerin trajik durumlarını anlatan rivayeti İbn Hacer tarafından İbn İshak'ın tercihi olarak yorumlanmıştır.³⁹⁶ Ayrıca Buhari'nin Hz. Ömer'in hidayeti babında onun güçlü sezgisini anlatan rivayeti ilk sırada nakletmesi³⁹⁷, akabinden Hz. Ömer'in putların yanında yattığı sırada orada kesilen bir buzağının içinden Hz. Peygamber'in nübüvvetini tasdik eden bazı sesleri duyduğunu anlatan rivayetleri³⁹⁸ aktarması, Buhari'nin Hz. Ömer'in Müslüman olmasının sebebi olarak bu olayları kabul ettiği ve Hz. Ömer'in hidayetini bir mucize eseri olarak gerçekleştigiğine inandığı şeklinde yorumlanmıştır.³⁹⁹ Konuyla ilgili rivayetleri senet ve içerik açısından genişçe tahlil eden İbn Hacer ve İbnü'l-Esîr'in görüşleri ise⁴⁰⁰ Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'i öldürmek üzere yola çıktıktan sonra kardeşinin Müslüman olduğunu öğrenmesi ve kardeşinin evinde karşılaştığı bazı olaylar ve orada okunan

³⁹⁶ İbn İshâk, es-Sîre, s., 181; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, VII, 220. Geniş bilgi için bkz. Ebû Esama Muhammed b. Taha, el-Ağsanu'n-Nediyye Şerhu'l-Hulasati'l-Behiyye, Daru İbn Hazm, Kahire 2012, s., 93,94.

³⁹⁷ "Sezgisi o kadar güçlüydü ki zan olarak öne sürdüğü her şey ortaya çıkardı." Buhari, Menakıb, 3866.

³⁹⁸ Buhari, Menakıb, 3866.

³⁹⁹ İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, VII, 220. Geniş bilgi için bkz. Ebû Esama Muhammed b. Taha, el-Ağsanu'n-Nediyye Şerhu'l-Hulasati'l-Behiyye, Daru İbn Hazm, Kahire 2012, s., 93,94.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, fi't-Tarih, I, 679-682.

Kur'an ayetlerinden etkilenerak Müslüman olması şeklindedir.⁴⁰¹ Aslında bu bilgi İbn İshak'tan nakledilen ve senedi bulunmayan bir rivayete dayanmaktadır. Fakat ilginç olan bu rivayet senetsiz olduğu halde birçok kaynakta yer almış ve adeta kabulü ammeye mazhar olmuş olmasıdır.⁴⁰²

İlk dönem tarihçiler ve hadisçiler bu rivayetlerin sıhhat durumunu ve kursorunu bildikleri halde tarihi malumat olması hasebiyle tamamen reddetmişler mümkün olduğu kadar mesafeli ve insafılı yaklaşımaya gayret göstermişlerdir. Fakat son dönem siyer araştırmacılarından bazıları Ahmed b. Hanbel'in tercih ettiği ve "herhangi bir sebebe bağlı olmadan ve kötü niyet taşımadan Hz. Ömer'in görüşmek ve konuşmak amacıyla Resulullah'ı aramaya çıktığı" şeklindeki rivayeti⁴⁰³ hariç Hz. Ömer'in hidayetiyle ilgili nakledilen diğer rivayetleri şaz, münker ve tenkit edilmiş rivayetler olarak kabul etmişlerdir.⁴⁰⁴

Buraya kadar aktarılan bilgiler doğrultusunda Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla ilgili nakledilen rivayetlere bir bütün olarak bakıldığında onun tek bir olaydan etkilenerak Müslüman olduğu görüşünü zayıflatmaktadır. Buna mukabil İslam'ın onun kalbine tedrici bir şekilde yerleştiği hakikatini pekiştirmektedir. Esasında nakledilen bu bilgilerin hulasasına bakmadan önce Hz. Ömer'in sahip olduğu mizaç, duygu ve düşüncelerine göz atmakta yarar vardır. Karakteri itibarıyla ateşli ve sert bir mizaca sahip olan ve aynı zamanda haksızlığa tahammülü olmayan ve fıtratı itibarıyla adalete adeta tutkun olan Ömer b. Hattab hidayetle şereflemeden önce Müslümanlara türlü sıkıntılar çektiği de rivayet edilir. Aslında O, Habeşistan muhacirlerine karşı gösterdiği tutumundan da anlaşıldığı gibi, tek suçları inanmak olan bu insanlara reva görülen böylesi haksız muamelenin ve zulmün doğru bir tercih olmadığını farkındaydı. Fakat öyle anlaşılıyor ki o İslam'dan önce içinde hep birtakım çelişkili duygular barındırmıştır. O bir yandan atalarının övdüğü ve yücelttiği putperestliğe, örf adetlerine saygı göstermek, alışık olduğu eğlenceye ve içkiye kendini vermekten vazgeçemiyordu. Diğer yandan kendilerine yapılan bunca zulme rağmen Müslümanların inançlarındaki sağlam duruşları, bu uğurda gösterdikleri fedakârlık onu hayrette bırakıyordu. Kendisinin de içinde bulunduğu Mekke müşrik kitlesinin güçsüz insanlara yaptığı haksızlığa karşı gizli-gizliye içinde bir nefret taşıyordu. İşte bu duygular sürekli onun içini rahatsız ediyor ve o dönemde yaşadığı o çalkantılı hayatından da anlaşıldığı gibi bir çıkış yolunu arıyordu.

⁴⁰¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 176. Geniş bilgi için bkz. Ekrem Ziya el-Ömeri, *es-Sire'n-Nebeviyye's-Sahihâ*, Mektebetu'l-Ulum, 1994, altıncı baskı, I, 177.

⁴⁰² İbn Hişam, I, 423-427; el-Mursifi, IV, 971.

⁴⁰³ Ahmed, *Müsned*, 1/17; *Dirase*, 1/124-125.

⁴⁰⁴ el-Ali, *Sahihu's-Sire*, s., 79, 80; Mehdi Rızkullah, *es-Sire'n-Nebeviyye*, s, 212-215.

Hülâsa olarak Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla ilgili nakledilen rivayetlerin kronolojik sıralamasının tespitinin zor ve hatta neredeyse imkânsız denebilecek bir durum olmakla beraber şöyle bir neticeye varıyoruz. Bir geceyi evinin haricinde geçirmek istemiş. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in Harem'de namaz kıldığı sırada oraya gidip Ka'be'nin örtüsünün altına girmiştir. Bu sırada namazda Kur'an okuyan Hz. Peygamber'i dinleyince ilahi kelamın üslubuna hayran kalarak "olsa olsa bu Kureyş'in dediği gibi bir şairdir" demesi üzerine Resulullah Hakka 40-41. ayetlerini okuyunca o kâhin olabilir demiştir. Bu arada Resulullah da Hakka suresinin geri kalan ayetleri sonuna kadar okumasıyla H. Ömer'in kalbi ilk defa İslam dinine ısınmıştır.⁴⁰⁵ Bir gece vaktinde meydana gelen bu hadise İslam'la ilgili muhtemelen Hz. Ömer'i etkileyen ilk ve en önemli olaydır. Hak dinin tohumları bu esnada gönlüne ekilmiştir. Ne var ki cahiliye döneminin hastalıkları olan asabiyet, taklit, ataların diniyle övünme gibi saplantılar basiretini bir süre daha perdelemiş ve hakikati idrak etmesine engel olmuştur. Bundan dolayı da Hz. Ömer'in İslam diniyle müşerref olması bir süre daha gecikmiştir.

Her halükarda bu durum onun hidayet sürecinin ilk basamağı olarak anlaşılabilir. Bu sürecin tamamlanması ve hidayetle sonuçlanması ise Habeşistan muhacirleri ile karşılaştığı sırada muhtemelen bu trajik durumdan da etkilenecek kafasında henüz netleştiremediği, bir taraftan nefret ettiği, diğer yandan ilgisini çok çektiği Kur'an ve İslam dini hakkında Hz. Muhammed ile yüzleşerek ve kendince hesap sormak şeklinde olmuştur.

Onun ruhundaki bu fırtınalar ve bunların mizacına olan etkisi Ömer b. Hattab'ı Peygamber'e öyle düşman yapmıştı ki o, gelişen olayların da etkisiyle o toplumun örf-adetlerine göre çok zor ve hatta mümkün olmayan delice bir girişime kalkışmış, gözünü kırpmadan kılıcını kuşanıp Hz. Peygamber'i öldürmeye gitmiş ve fakat o bu merhalede hiç beklemediği bir durumla karşılaşarak hidayetinin son safhasını burada tamamlamaya muvaffak olmuştu.⁴⁰⁶ O bu aşamada hakikate biraz daha yaklaşmış ve daha önce nefret ettiği, korktuğu fakat i'cazını da inkâr edemediği Kur'an'a dokunmaktan ve onu okumaktan kendini alıkoyamamıştır. Böylece onun hidayeti için bütün sebepler hazır hale gelince o Kur'an vahyinin hamili olan Hz. Muhammed'in bulunduğu yeri öğrenmek istemiş ve yanına giderek içindeki küfür karanlığını iman nuruyla tebdil etmiştir.

Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla ilgili bütün rivayetleri naklettikten sonra, tenkide tabi tutan *Tarihu'l-Hamis* yazarı ed-Diyârbekrî, Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla ilgili nakledilen en meşhur rivayetin Kureyş'in toplanıp Hz.

⁴⁰⁵ Safiyyurrahman Mübarekfûrî, er-Rahiku'l-Mahtûm, Daru'l-Hilâl, Beyrut, s., 90,91.

⁴⁰⁶ Safiyyurrahman Mübarekfûrî, er-Rahiku'l-Mahtûm, Daru'l-Hilâl, Beyrut, s., 90,91.

Muhammed'in ölümüne karar verdikten sonra Hz. Ömer'in bu göreve talip olması şeklindeki rivayet olduğunu kaydeder. Ayrıca bu olayda yolda karşılaştığı şahıs'ın Nuaym değil Sa'd b. Ebî Vakkâs olduğunu söyler.⁴⁰⁷ Çağdaş yazarlardan Abdüsselam b. Muhsin, konuyla ilgili haberlerin zayıf olduğunu vurgular. Ancak bütün rivayetlerin ortak yönünün Hz. Ömer'in Kur'an'ın i'cazından etkilenerek Müslüman olduğu konusunu desteklediğini aktarır.⁴⁰⁸ Aynı şekilde Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla ilgili meşhur kıssalar şeklindeki rivayetlerin zayıflığına dikkat çeken *es-Sire'n-Nebeviye fi Dav'i'l-Mesadiri'l-Asliye* yazarı Mehdi Rızkullah Ahmed, İbn İshâk'ın Habeşistan hicreti hazırlıklarıyla ilgili naklettiği rivayetin Hz. Ömer'in hidayetine sebep olması daha isabetli olduğuna vurgular.⁴⁰⁹

Bütün bunların yanında bir de Hz. Ömer'in Müslüman olmasını birtakım ekonomik sebeplere ve kabilesinin geleceğini garanti altına almak için böyle bir yolu tercih ettiğini diyen bazıları müsteşrikler de olmuştur. Fakat bunların hiçbir dayanağı ve delili bulunmamaktadır.⁴¹⁰

SONUÇ

Sonuç olarak kaynaklara baktığımızda Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla ilgili nakledilen farklı rivayet ile muhtelif senetler bulunmaktadır.⁴¹¹ Aktarılan bu rivayetlerde meydana gelen hadiseler değişik şekillerde anlatılsa da vurgulanmak istenen mesele bir noktada birleşmektedirler. Bütün rivayetlerde onun Kur'an'ın i'cazından etkilenmiş olması meselesi vurgulanmıştır.

Özellikle çağdaş yazarlar Hz. Ömer'in İslam'a girmesiyle ilgili nakledilen rivayetleri hadis ilmi açısından senedi zayıf, şaz veya münker rivayetler olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat hadis kıstasları açısından zayıf olması tarihi malumat olarak bir değer taşımasına engel olmadığını da vurgulamışlardır.⁴¹²

Hz. Ömer'in Müslüman olmasına engel olarak, İslam dininin azılı düşmanı olan ve ölünceye kadar da İslam'a karşı aktif mücadelesini sürdüren Ebû Cehil ile yakın akraba olması, kabilesi adına Darünnedve'de üstlendiği görev ve misyonun gereği onu bu dine karşı olumsuz bir tutum takınmasına zorlaması ve elinde olmayan bazı sebeplerden dolayı bir süre Mekke'nin dışında kalmış olması gibi sebepler sıralanabilir.

⁴⁰⁷ Diyarbekri, Tarihü'l-Hamis, I, 295.

⁴⁰⁸ Abdüsselam b. Muhsin, *Dirase, Nakdiye fi Şahsiyeti Umer b. Hattab ve Siyasetihi'l-İdariye*, İmade'tu'l-Bahsi'l-İlmi bi' Camiati'l-İslamiye, Medine, 2002, I, 132,

⁴⁰⁹ Mehdi Rızkullah Ahmed, *es-Sire'n-Nebeviye fi Dav'i'l-Mesadiri'l-Asliye*, Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhusi ve' dirasat'l-İslamiye Riyad, 1992,s, 212-214.

⁴¹⁰ İmaduddin Halil, *el-Müsteşrikun ve's-Siretu'n-Nebeviyye*, Daru İbn Kesir, Beyrut, 1426, s., 111.

⁴¹¹ el-Avşen, Muhammed b. Abdullah, *Ma Şaa ve lem Yesbüt fi's-Sire'n-Nebeviyye*, Daru Taybe, ts., s., 54-59.

⁴¹² Abdusselam b. Muhsin Âl İsa, *Dirase Nakdiyye*, İmadetu'l-Bahsi'l-İlmi, Medine 2002, I, 125,146.

Hz. Ömer'in Müslüman olmasının sebepleri ise, Hz. Peygamber'in duası, Kur'an'ın 'ıcazından etkilenmiş olması, vicdani muhasebe ve arayış içinde olması şeklinde özetlenebilir. Dolayısıyla Hz. Ömer Müslüman olmasını sağlayan gidişatta, Hz. Peygamber'in duası en önemli sebep kabul edilir. Habeşistan hicreti sırasında karşılaştığı insanların mağduriyeti onun vicdanen ciddi etkilemiş ve bu olayların bir sebebi olarak güya Hz. Peygamber'i sorumlu tutmuş, onu öldürmeye karar vermiştir. Fakat diğer yandan içinden bir ses de onun anlattıklarını dinlemeye mecbur bırakmıştır. Yakınları oldukları için tabii olarak kardeşinin ve eniştesinin Müslüman olması da bu süreçte önemli bir sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahatlı, Erdiç, "Zeyd b. Hattâb" *DİA*, İstanbul 2013, 44, 262.
- el-Avşen, Muhammed b. Abdullah, *Ma Şaa ve lem Yesbüt fi's-Sire'n-Nebeviyye*, Daru Taybe, ts.
- Abdüsselâm b. Muhsin, *Dirase, Nakdiye fi Şahsiyeti Umer b. Hattab ve Siyasetihî'l-İdariye, İmade'tu'l-Bahsî'l-İlmi bi' Camiati'l-İslamiye*, Medine, 2002.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezi (ö. 241/855), *el-Musned*, (eş-Şâmile).
- Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzuri (v. 279/892), *Ensabü'l-Eşraf*, thk. Suheyl Zekkar - Riyaz Zerkeli, Beyrut 1996,
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Cami'u's-Sahih el-Müsnedü'l-Muhtasar Min Umuri Resulillah ve Sünenihi ve Eyyamihî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nasır, Daru Tavkî'n-Necât, 1422.
- ed-Diyarбекrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekri (ö. 966/1559), *Tarihu'l-Hamis fi Ahvali Enfesi'n-Nefis*, Daru Sadır, Beyrut, ts.
- Ebû Esama Muhammed b. Taha, *el-Ağsanu'n-Nediyye Şerhu'l-Hulasati'l-Behiyye*, Daru İbn Hazm, Kahire 2012.
- Fayda, Mustafa "Ömer", *DİA*, 34, İstanbul 2007, 44-51.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Umer Halife b. Hayyat b. Halife eş-Şeybani el-Asferi el-Basrî (ö. 240/854), *et-Tarih*, thk. Ekrem Ziya, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1397, İkinci baskı, *et-Tarih*, thk. Suheyl Zekkar, Beyrut 1993.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaeddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî et-Teymi el-Kureşî (ö. 597/1201), *Telkihu Fuhumi Ehli'l-Eser*, Şirketu Dari'l-Erkem, Beyrut, 1997.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe Ebû Bekr el-'Absî el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvame, Daru'l-Kible li's-Sekafeti'l-İslamiye, Cidde 2006.
- , *Kitabu'l-Meğâzî li İbn Ebî Şeybe*, thk. Abdülaziz b. İbrahim el-Ömerî, Daru İşbi-liya, Riyad 1999.

- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Muhammed b., Abdilkerim b. Abdilvahid eş-Şeybani el-Cezeri (ö. 630/1233), *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut 1417.
- İbn Hacer, Şihabuddin Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalani (ö. 852/1448), *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed vd. Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1415.
- , *Fethu'l-Bari bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, thk. Abdulaziz b. Abdillâh b. Baz, Suudi Arabistan ts. (eş-Şâmile).
- İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyub el-Hımyeri Ebû Muhammed Cemalüddin, (ö. 213/828), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Seka vd, İkinci Baskı, Şirketu Mustafa el-Bâbi, Mısır 1975.
- İbn İshâk, Muhammed b. Yesâr (ö. 151/768), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, 2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakatu'l-Kübra*, Daru Sadır, Beyrut 1966.
- İbrahim B. Muhammed b. Hüseyin el-Ali, *Sahihu's-Sire'n-Nebeviyye*, Daru'n-Nefais, 1995.
- İmaduddin Halil, *el-Müsteşrikun ve's-Siretu'n-Nebeviyye*, Daru İbn Kesir, Beyrut, 1426.
- Mansurfu'rî, Muhammed, Süleyman, *Rahmeten li'l-Alemin*, Daru's-Selam, Riyad, ts.
- Mehdî Rızkullah Ahmed, *es-Sire'n-Nebeviyye fi Dav'i'l-Mesadiri'l-Asliyye*, Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhusi ve'd-Dirasat'l-İslamiyye, Riyad, 1992
- Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Beşinci Baskı, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1990,
- el-Mursifi, Muhammed Said, el-Camiu's-Sahih li's-Sireti'n-Nebeviyye, Mektebetu İbn Kesir, 2009.
- Mübarekfürî, Safiyyurrahman, *er-Rahiku'l-Mahtûm*, Daru'l-Hilâl, Beyrut ts.
- el-Ömeri, Ekrem Ziya, *Buhus fi Tarihi's-Sünneti'l-Müşerrefe*, Dördüncü Baskı, Beyrut ts.
- el-Ömeri, Abdülaziz b. İbrahim, *Kitabu'l-Meğâzîli İbn Ebî Şeybe*, Daru İşbilya, Riyad, 1999.
- es-Suyûtî, Hafız Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Tarihu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, ts.
- Şulul, Kasım, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, Dördüncü Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2013.
- eş-Şâmî, Muhammed b. Yusuf es-Salihi (ö. 942/1535), *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fi Sireti Hayri'l-İbâd*, thk. Adil Abdülmevcud vd., Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, 1993.
- ez-Zehabi, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (ö. 748/1347), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Hüsamuddin el-Kudsî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Beyrut 1988.
- , *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut vd., Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985, Üçüncü Baskı.
- ez-Zührî, İbn Şihab, Muhammed b. Süleyman b. Abdillâh, (ö. 124/741), *el-Meğâzî'n-Nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkâr, Daru'l-Fikir, 1981.

HZ. ÖMER'İN MÜSLÜMAN OLMASIYLA İLGİLİ MÜTEARIZ RİVAYETLERİN HADİS METODOLOJİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

*Fuat İSTEMİ**

ÖZET

Müslümanların ikinci halifesi Hz. Ömer'in (RA) Müslüman oluşuyla ilgili birbirleriyle çelişen rivayetlerin Hadis ve Tarih (Siyer/Megazi) kaynaklarımızda yer aldığını görmekteyiz. Bu rivayetlerin birinde Hz. Ömer, Resûlullah'ı (AS) öldürmek üzere öfkeli bir şekilde evinden çıkmış, fakat kız kardeşi ve eniştesinin Müslüman olduğunu öğrenince yolunu değiştirerek onların evine yönelmiş ve dinlediği Kur'an'dan etkilenerek Müslüman olmuştur. İkinci rivayette ise Hz. Ömer içki içmek amacıyla dışarı çıkmış fakat içki bulamadığı için tavaf etmek amacıyla Kâbe'ye gelmiştir. Kâbe'de Hz. Peygamber'in namaz kıldığını görünce, gizlice onu dinlemiş ve Hz. Peygamber'in okuduğu Kur'an'dan etkilenerek Müslüman olmuştur. Üçüncü rivayette ise Hz. Ömer Resûlullah'a eziyet etmek amacıyla onu takip etmiş ve Hz. Peygamber'in namaza durmasının ardından Hz. Peygamber'in okuduğu ayetleri dinlemiş ve okuduğu ayetlerden etkilenerek Müslüman olmuştur.

Hiz. Ömer'in Müslüman olmasına dair nakledilen bu rivayetlerden birincisi şöhret kazanmış ve geçmişten günümüze kadar yazılan siyer kitaplarının hemen hemen tamamında yer almıştır. Diğer rivayetler ise zamanla önemini kaybetmiş ve özellikle de son yıllarda yazılan eserlerde neredeyse hiç yer almamıştır. Hiz. Ömer'in nasıl Müslüman olduğunu tespit etmek amacıyla bu rivayetlerden hangisinin sahih olduğunu, hadis usulü açısından inceledik. Yaptığımız araştırma neticesinde bu rivayetlerin daha çok siyer kitaplarında yer aldığını hadis kitaplarından ise Kütüb-i Sitte'de yer almayıp daha tâli kaynaklarda yer aldığını müşahade ettik. Üç rivayeti de hadis usulüne göre incelediğimizde meşhur olan birinci rivayetin isnad açısından diğer iki rivayetten daha sahih olduğu sonucuna ulaştık.

* Arş. Gör. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalı.

GİRİŞ

Hz. Ömer'in Müslüman olması hiç şüphesiz Mekke'de maddi ve manevi açıdan zorluklar yaşayan Müslümanlar için çok büyük bir olay olarak değerlendirilmiştir. Çünkü Hz. Ömer Mekkeliler arasında cesareti, güçlülüğü ve gözü karalığı ile tanınan bir şahsiyettir. Bu tür vasıflara sahip olan bir kişinin Müslüman olması, diğer Müslümanları özellikle de moral ve motivasyon açısından olumlu yönde etkilemiş ve Müslümanlar ciddi anlamda psikolojik bir rahatlama içerisine girmişlerdir.

İslam tarihindeki önemine binaen araştırma konusu yaptığımız Hz. Ömer'in Müslüman oluşu ile ilgili bu tebliğimizde takip ettiğimiz yöntemi kısaca ifade edecek olursak, söz konusu rivayetleri hadis usulü kriterlerine göre inceledik. Özellikle de hadis usulü açısından rivayetlerin sıhhatinin tespitinde önemli bir yeri olan sened tenkidi üzerinde durduk. Çünkü konuyla ilgili yapılmış olan bazı çalışmalarda bu rivayetlerin metin ve muhteva tahlili yeteri ölçüde yapılmış ve rivayetlerin içerisinde barındırdığı çelişiklere ve problemlere karşılaştırmalı olarak değinilmiştir. Bu alanda özellikle de Mehmet Azimli'nin "*Hz. Ömer'in Müslüman Oluşuyla İlgili Rivayete Farklı Bir Yaklaşım*" isimli makalesi⁴¹³ ve M. Hanefi Palabıyık'ın "*Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu*" isimli makaleleri⁴¹⁴ konuyu metin tenkidi açısından ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır. Bizim burada yeniden rivayetlerin metin tenkidini yapmamız, onların tespitlerini tekrardan ibaret olacağından bunun yerine onların hiç ele almadıkları bir konuya değinmenin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

1. Hz. Ömer'in Müslüman Olmasına Dair Nakledilen Rivayetlerin Metinleri

1.1. Birinci Rivayet

Ümmü Abdullah bnt. Ebî Hasme Hz. Ömer'in Müslüman olması hâdisesini şöyle aktarmaktadır; Biz Habeşistan'a hicret etmek üzere hazırlanıyorduk, kocam bazı işleri için bir yere gitmişti, bu esnada Ömer b. el-Hattâb yanımıza uğradı ve ne yaptığımızı sordu. Ben de kendilerinden gördüğümüz zulüm ve belalar yüzünden Allah'a daha rahat ibadet etmek amacıyla buradan ayrılacağımızı söyledim. Bunun üzerine Ömer, oldukça yumuşak bir şekilde "Allah yardımcınız olsun", diyerek yanımızdan ayrıldı. Kocam Âmir geldiğinde durumu kendisine anlattım. O, "Ömer'in Müslüman olduğunu mu düşünüyor-

⁴¹³ Mehmet Azimli, "Hz. Ömer'in Müslüman Oluşuyla İlgili Rivayete Farklı Bir Yaklaşım", *İslamiyat*, cilt: VI, sayı: 1 (Ocak-Mart 2003), s. 172-183.

⁴¹⁴ M. Hanefi Palabıyık, "Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 12, sayı: 37 (Güz 2008), s. 137-142.

sun", diye bana sordu. Ben de "Evet", dedim. Fakat kocam; "Vallahi Hattâb'ın eşiği Müslüman olur oğlu Ömer Müslüman olmaz", dedi.

Yukarıdaki rivayetin devamında İbn İshak "Bana ulaştığına göre Ömer'in İslam'a girmesi şu şekilde olmuştur", diyerek sözlerine devam etmiştir. Ömer'in kız kardeşi Fatma ve kocası Said b. Zeyd b. Amr b. Nufeyl Müslüman olmuşlar fakat bu durumu gizlemişlerdir. Ömer'in kabilesi Adiyyoğullarından Nuaym b. Abdullah da Müslüman olmuş ve korkusundan dolayı bunu gizlemiştir. Habbab b. Eret ise Fatma ve Said'in evine gidip geliyor onlara Kur'an öğretiliyordu. Dâru'n-Nedve'deki konuşmalardan sonra Resûlullah'ı öldürmeye karar veren Hz. Ömer kılıcını kuşanarak evinden çıktı. Bu esnada Hz. Peygamber'in Safa tepesinin eteğinde Hz. Ebubekir, Hz. Hamza, Hz. Ali ve Habeşistan'a hicret etmeyen yaklaşık kırk sahabe ile birlikte bir evde olduğunu öğrendi. Yolda Nuaym b. Abdillan en-Nehham ile karşılaştı ve ona; "Ey Ömer! Nereye gidiyorsun?" diye sordu. Hz. Ömer; "Kureyş'in işlerini bozan, ilahlarına ve atalarına hakaretler eden Muhammed'i öldürmeye gidiyorum" yanıtını verdi. Bunun üzerine Nuaym; "Şayet onu öldürecek olursan Haşimoğulları ve Zühreoğullarından nasıl emin olacaksın" diye sordu. Ömer; "Senin yoldan çıktığını ve üzerinde bulunduğun dinini terk ettiğini görüyorum" dedi. Bunun üzerine Nuaym; "Ey Ömer! Sana daha hayret verici bir şey söyleyeyim mi? Senin damadın ve kız kardeşin sapıttılar ve üzerinde bulunduğun dinini terk ettiler" dedi. Bunun üzerine Ömer homurdanarak oradan ayrıldı ve onların yanına vardı. Bu esnada onlarla birlikte muhacirlerden Habbab isimli bir kişi vardı. Habbab, Ömer'in sesini duyunca evde bir yere gizlendi. Ömer içeri girince "Dışarıdan duyduğum bu fısıltı da nedir?" diye sordu. O esnada onlar Tâhâ suresini okuyorlardı. İkisi; "senin duyduğun ses bizim aramızdaki konuşmamızdan başka bir şey değildir", dediler. Bunun üzerine Ömer; "sanırım siz dinden çıkmışsınız", dedi. Damadı; "Ey Ömer! Ya hak senin dininden başka bir din ise o zaman ne diyeceksin", dedi. Bunun üzerine Ömer damadının üzerine atıldı ve onu şiddetli bir şekilde tekmeledi. Kız kardeşi hemen kalktı ve onu kocasından uzaklaştırdı. Ömer kız kardeşine de şiddetli bir tokat indirdi ve yüzünü kanattı. Kız kardeşi öfkeli bir halde ona şöyle dedi: "Ey Ömer! Ya hak senin dininden başka bir din ise?" Her ikisi de Müslüman olduklarını itiraf ettiler ve ona da "Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in onun elçisi olduğuna şahadet et", dediler. Ömer ümitsizliğe düşünce, yanındaki şu kitabı getirin okuyayım, dedi. Ravi Enes b. Malik, "Hz. Ömer kitap okumasını biliyordu", demiştir. Kız kardeşi onun ayetlerin yazılı olduğu sayfaya zarar vereceğinden korktuğunu söyleyince Ömer zarar vermeyeceğine dair söz verdi. Bunun üzerine Fatma; "ona yalnızca temiz olanlar dokunabilir, kalk guslet ya

da abdest al", dedi. Hz. Ömer abdest aldıktan sonra sahifeyi eline aldı ve Tâhâ suresinden "Muhakkak ki gerçek ilah benim. Benden başka ilah yoktur. Öyleyse sen de yalnız bana ibadet et, beni anmak için namazı hakkıyla kıl."⁴¹⁵ ayetine kadar okudu. Ömer okuduklarından çok etkilenmişti. "Beni Muhammed'e götürün" dedi. Habbab, Hz. Ömer'in sözlerini işitince saklandığı yerden çıktı ve şöyle dedi: "Ey Ömer! Sana müjdeler olsun. Resûlullah'ın Perşembe gecesi senin için yaptığı duaya mazhar olduğunu düşünüyorum." Hz. Peygamber (SAV) şöyle dua etmişti: "Ey Allah'ım İslam dinini Ömer b. el-Hattâb ya da Amr b. Hişam ile yücelt" Habbab, Resûlullah'ın Safa Tepesinin eteğinde bir evde olduğunu söyledi. Hz. Ömer yola koyuldu ve nihayet eve ulaştı. Evin kapısında Hamza, Talha ve Resûlullah'ın ashabından bazı insanlar vardı. Hamza insanların Ömer'den korktuklarını görünce "Evet bu Ömer'dir. Eğer Allah onun için hayır dilemişse Müslüman olur ve Peygamber'e tabi olur. Yok, eğer Allah onun için başka bir şey dilemişse onu öldürmek bizim için gayet kolaydır. -onu kendi kılıcı ile öldürürüz-" dedi. Hz. Peygamber o esnada kendisine vahiy geldiği için içerdeydi. Resûlullah Ömer'in geldiğini işitince hemen dışarı çıktı, Ömer'in yanına geldi, yakasından ve kılıcının askısından tutarak şöyle dedi: "Ey Ömer! Allah'ın Velid b. Muğire'ye indirdiği rezillik ve ibret verici cezayı sana da indirmeden bu durumunu sonlandırmak istemez misin? Allah'ım bu Ömer b. el-Hattâb'tır. Allah'ım dini Ömer b. el-Hattâb ile yücelt" Bunun üzerine Hz. Ömer; "Ben senin Allah'ın Resûlü olduğuna şahitlik ederim dedi ve Müslüman oldu. Sonra Müslümanlar tekbir getirdi ve tekbir sesleri Mekke'nin sokaklarında duyuldu. Ardından Hz. Ömer Resûlullah'a, "Korkmadan ve güvenle çık ey Allah'ın Resûlü" dedi.⁴¹⁶

⁴¹⁵ Tâhâ, 20/14.

⁴¹⁶ Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Ali Muhammed Ömer (thk.), Mektebetu'l-Hancı, Kahire 2001, III/248; Ebu Muhammed Cemaleddin Abdulmelik İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994, I/291-294; Ahmed b. Hanbel, *Fedâilu's-Sahabe*, Vasiyullah b. Muhammed Abbas (thk.), Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1983, I/279-281; Muhammed b. Yesar İbn İshâk, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Thk.), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2009, s. 220-222; Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî (thk.), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, I/602-603; Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, yayınevi yeri yılı yok, III/643-644; Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhâki, *Delâilu'n-Nubuve*, Abdulmu'ti Kal'aci, (thk.), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, II/216-222; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, birinci baskı, Mektebetu'l-Mearif, Beyrut 1966, III/79-82; Nureddin Ali b. Ebibebr el-Heysemi, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, Abdullah Muhammed ed-Dervîş (thk.), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994, IX/58-59; Abdurrahman es-Süheyli, *er-Raodu'l-Unuf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişam*, Abdurrahman el-Vekil (thk.), Dâru'l-Kutubi'l-Hadisiyye, 1967, III/265-268; Alaaddin Ali el-Muttaki b. Hüsameddin el-Hindî, *Kenzu'l-Ummal fi Süneni'l-Akoâlve'l-Efal*, Miiessesetu'r-Risâle, Beyrut 1989, XII/547.

1.2. İkinci Rivayet

Hz Ömer, Müslüman oluşuyla ilgili hâdiseyi şu şekilde aktarıyor: Ben İslam'dan uzak bir hayat sürüyordum. Cahiliye döneminde çokça içki içer ve içki içmeyi çok severdim. Hazvere denilen yerde Ömer b. Abd b. İmran el-Mahzûmî'nin ailesine ait evin yakınında Kureyş'ten erkeklerin toplandığı bir yerimiz vardı. Bir gece arkadaşlarımla burada bir araya gelmek için çıktım, fakat onlardan kimseyi orada bulamadım. Bunun üzerine Mekke'de içki satan kişinin yanına gider, onda içki bulur ve içerim diye düşündüm. Fakat o kimseyi de bulamadım. Bunun üzerine yedi veya yetmiş defa tavaf etmek düşüncesiyle Kâbe'ye gittim. Bu esnada Resûlullah'ın ayakta namaz kıldığını gördüm. O namaz kıldığı zaman Şam'a doğru yönelirdi. Kâbe Şam ile onun arasında kalırdı. Namaz kıldığı yer ise Rüknu Esved ve Rüknu Yemani arasında bir yerdi. Onu gördüğüm zaman şunları dedim: "Vallahi bu gece onun söylediklerini işitmek için onu dinleyeceğim. Fakat onu dinlemek için yanına yaklaşacak olursam, onu korkutabilirim", dedim. Hicr tarafına doğru gittim ve Kâbe'nin örtüsünün altına girdim. Oradan yavaşça yürüdüm. Resûlullah ayakta namaz kılıyor ve Kur'an okuyordu. Kendisi ile benim aramda Kâbe'nin örtüsü tek kalacak şekilde onun kible cihetine geldim. Kur'an'ı dinlediğim zaman kalbim ona karşı yumuşadı. Ağladım ve bu benim İslam'a girmeme vesile oldu. Hz. Peygamber'in namazını bitirip çıkmasına kadar örtünün arkasında bekledim. Resûlullah Kâbe'den ayrıldıktan sonra onun arkasından ben de çıktım ve onu takip ettim. Resûlullah'a Abbas ile İbn Ezher'in evlerinin arasında yetiştim. Resûlullah benim gürültümü duyduğunda beni tanıdı ve benim kendisine eziyet edeceğimi düşündü. Bana "Seni bu vakitte buraya getiren nedir ey İbnu'l-Hattâb!", dedi. Ben; "Allah'a, Resulüne ve Allah'tan getirdiği şeylere iman etmeye geldim", dedim. Bunun üzerine Resûlullah Allah'a hamd etti ve ey Ömer! "Allah sana hidayeti nasip etti", dedi. Sonra göğsümü sıvazladı ve sebat etmem için bana dua etti. Ardından Resûlullah'ın yanından ayrıldım, o da evine gitti.⁴¹⁷

1.3. Üçüncü Rivayet

Hz Ömer Müslüman olması ile ilgili hâdiseyi şu şekilde aktarıyor: Müslüman olmadan önce Resûlullah'a eziyet etmek için evimden çıktım ve onu mescide benden önce girerken gördüm. O namaz kılmaya başlayınca ben de arkasında durdum, o Hâkka suresini okumaya başladı. Ben Kur'an'ın güzelliğine hayran kaldım. Kendi kendime Vallahi bu Kureyşlilerin söylediği gibi bir

⁴¹⁷ İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I/294-295; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III/81; Ahmed b. Hanbel, *Fedâilu's-Sahabe*, I, 283-284; es-Süheyli, *er-Ravdu'l-Unuf*, III/268.

şairdir dedim. Resûlullah hemen “Görebildiklerinize ve göremediklerinize yemin ederim ki, o (Kur’an), hiç şüphesiz çok şerefli bir elçinin (Allah’tan alıp tebliğ ettiği) sözüdür. O, bir şâirin sözü değildir. Ne de az inanıyorsunuz!” ayetlerini okudu. Ben bu sefer galiba bu bir kâhindir, dedim. Resûlullah bunun üzerine “Bir kâhinin sözü de değildir. Ne de az düşünüyorsunuz O, âlemlerin Rabbi tarafından indirilmiştir. Eğer (Peygamber) bize isnat ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra da onun şah damarını mutlaka keserdik. Hiçbiriniz de bu cezayı engelleyip ondan savamazdı. Şüphesiz Kur’an Allah’a karşı gelmekten sakınanlara bir öğüttür. Şüphesiz biz, içinizden yalanlayanların olduğunu elbette biliyoruz. Şüphesiz Kur’an, kâfirler için mutlaka bir pişmanlık sebebidir. Şüphesiz Kur’an gerçek kesin bilgidir. O halde sen, yüce Rabbinin adıyla tespih et.”⁴¹⁸ ayetlerini okudu. Bundan sonra İslam kalbime tamamen yerleşti.⁴¹⁹

2. Rivayetlerin İsnad Açısından İncelenmesi

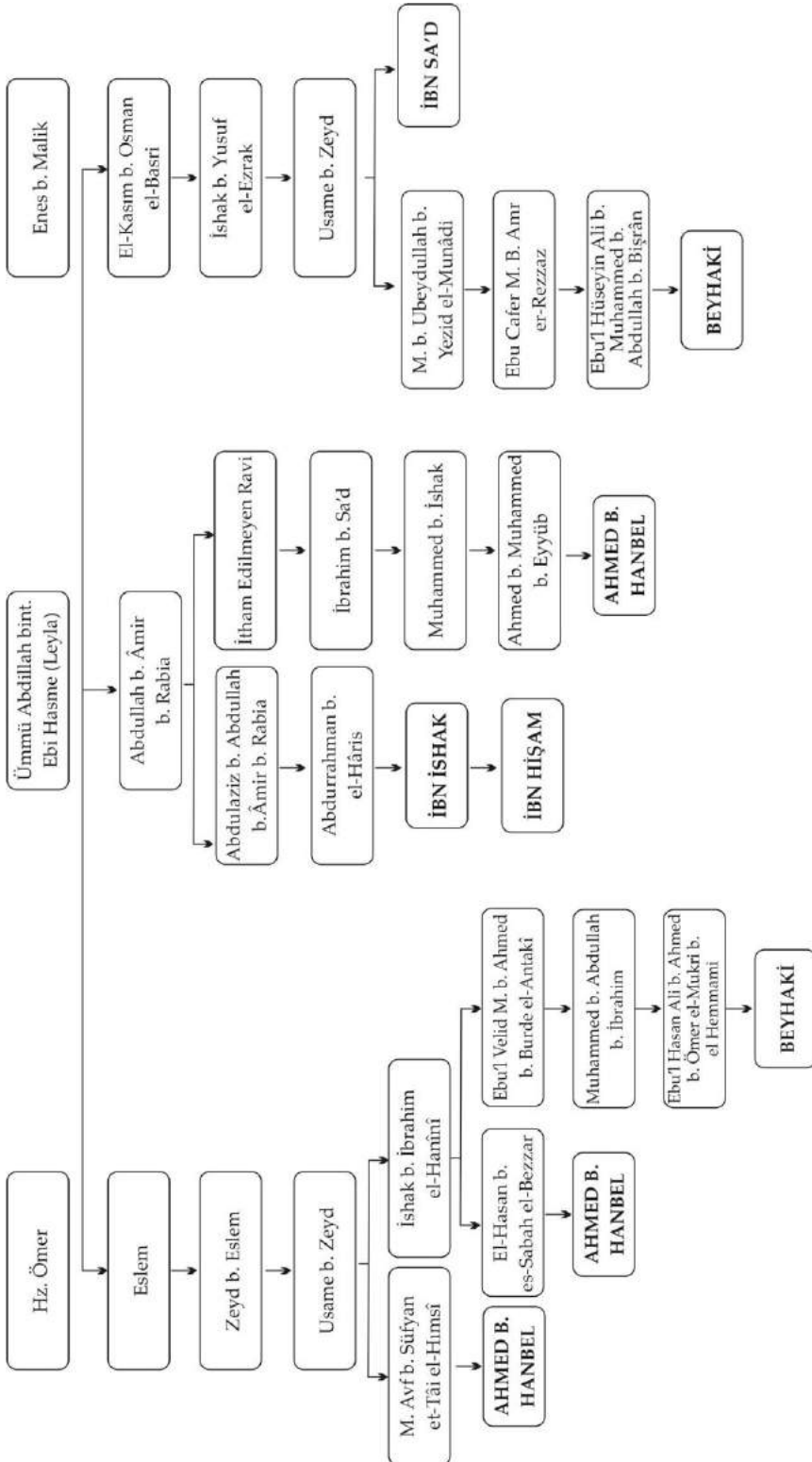
Yukarıda üç farklı rivayeti aktardıktan sonra şimdi bu rivayetlerin isnatları ile ilgili bir inceleme yapacağız. Bu rivayetlerin hadis metodolojisine göre sahih olup olmadığını tespit etmek amacıyla öncelikle isnattaki ravilerin güvenilir olup olmadığını ve isnadın herhangi bir yerinde inkıta bulunup bulunmadığını tespit etmek gerekmektedir. Bunun için muhaddislerin cerh ve ta’dil olarak isimlendirdikleri metodolojiden yararlanmak durumundayız. Bu yöntemle rivayetleri aktaran ravilerin ne kadar güvenilir olduğunu tespit edip, rivayetlerin hadis usulüne göre sıhhat durumunu tespit etmiş olacağız.

2.1. Birinci Rivayetin İsnad Analizi

Birinci rivayetin hadis metodolojisi açısından durumunu incelemeden önce rivayetin isnad şemasını verip ardından rivayetin sıhhati ile ilgili bir değerlendirme yapmak istiyoruz. Birinci rivayetin isnad şeması aşağıdaki gibidir.

⁴¹⁸ Hâkka, 69/38-52.

⁴¹⁹ İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Çâbe*, III/644; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Şuayb el-Amavût, Adil Mürşid (Thk.), Birinci Baskı, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1995, I/17; el-Heysemi, *Mecmeu'z-Zevâid*, IX/56.

Hadis ve tarih kaynaklarında yapmış olduğumuz araştırma neticesinde bu rivayetlerden birincisinin diğer iki rivayetten farklı olarak çok daha yaygın olduğunu ilk dönem kaynakları başta olmak üzere neredeyse bütün tarih kaynaklarında yer aldığını görmekteyiz.⁴²⁰ Sonraki dönemde yazılan siyer eserlerinde de bu rivayetin meşhur olduğunu ve Hz. Ömer'in Müslüman olması hâdisesi ile ilgili olarak yalnızca bu rivayetin aktarıldığını diğerlerine ise neredeyse hiç yer verilmediğini görmekteyiz. Birinci rivayet Kütüb-i Tis'a olarak bilinen hadis eserlerinde yer almazken, hemen hemen bütün tarih kaynaklarında yer almıştır.

Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili birinci rivayet üç farklı sahabe tarihi ile gelmektedir. Bunlar: Ömer b. el-Hattâb, Enes b. Malik ve Ümmü Abdullah bnt. Ebi Hasme (Leyla) isimli hanım sahabidir.

Birinci rivayetin isnadı ile ilgili yapmış olduğumuz incelemeden sonra ulaştığımız sonuçları şöylece ifade edebiliriz:

İbn İshak, Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili hem birinci hem de ikinci rivayeti aktarmakta ve bunlardan hangisinin doğru olduğunu Allah bilir, diyerek rivayetler arasındaki çelişkiye dikkat çekmektedir.

Birinci rivayette isnad ile ilgili bir başka problem ise Ahmed b. Hanbel'in eserinde yer almaktadır. Ahmed b. Hanbel rivayetin senedinde ravilerden birinin ismini zikretmemiş onun yerine "İtham edilmeyen bir ravi" ifadesini kullanmıştır.⁴²¹ Hadis usulüne göre bu tarz raviler her ne kadar müellif tarafından güvenilir olarak kabul edilse de ravinin kim olduğu ve cerh ta'dil açısından güvenilir olup olmadığı tespit edilemediğinden söz konusu ravi zayıf kabul edilmekte ve onun naklettiği rivayet kabul edilmemektedir.⁴²²

İbn Sa'd ve Beyhaki'nin ortak ravisi olan el-Kasım b. Osman cerh ve ta'dil alimleri tarafından zayıf ve münker bir ravi olarak kabul edilmiş, hadis naklinde hata yaptığı ifade edilmiştir.⁴²³ Bu nedenden dolayı bu ravinin rivayetine

⁴²⁰ Mehmet Azimli, "Hz. Ömer'in Müslüman Oluşuyla İlgili Rivayete Farklı Bir Yaklaşım", s. 177.

⁴²¹ Ahmed b. Hanbel, *Fedâilu's-Sahabe*, I/279-281.

⁴²² Bu tür raviler için bkz: Fuat İstemi, *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 98. Krş.; Seyfuddin Ebû'l- Hasan Ali b. Ali b. Muhammed Âmidî, *el-İhkam fi Usûli'l-Ahkam*, Dâru'l-Kutübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985, II, 310; İbn Hacer el-Askalâni, *Nüzhetü'n-Nazar fi Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2009, s. 83. Celeleddin es-Suyûtî, *Tedribü'r-Ravi*, Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 2003, s. 161. Meçhul ravinin rivayeti ile ilgili tartışmalar için bkz: Emin Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 125-129.

⁴²³ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre el-Cu'fi Buhari, *Kitabu't-Târihi'l-Kebir*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut trs, VII/165; Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebi Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve't-Tadil*, Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemâni (thk.), Dairetu'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1952, VII/114; Ebu Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibban, *Kitabu's-Sikât*, Seyit Şerefuddin Ahmed, (thk.), Dâru'l-Fikr, Beyrut

itibar edilmez. Ayrıca Beyhaki'nin ravilerinden olan Ebu Cafer Muhammed b. Amr el-Bahterî er-Rezzaz ve Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Bişrân hakkında cerh ve ta'dil kitaplarında herhangi bir bilginin yer almaması bu ravilerin güvenilir olup olmadığını tespit etmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla güvenilirliği tespit edilemeyen ravilerin rivayetleri de sahih olarak kabul edilemez. Bu bilgilerden hareketle Enes b. Malik'ten gelen birinci rivayetin birinci tarikinin hadis usulüne göre sahih olmadığını söylemek mümkündür.

İbn İshak ve İbn Hişam'ın ortak ravisi olan Abdulaziz b. Abdillab b. Âmir b. Rabia el-Anberî ile ilgili olarak Belazuri onun yalancılıkla itham edilen bir ravi olduğunu söylemiştir.⁴²⁴ Fakat onun güvenilir olduğunu söyleyen alimlerimiz⁴²⁵ olduğu için cerh ve ta'dil ilminin "cerhin müfesser olması" ilkesi gereği ravinin yalancılıkla itham edilmesi iddiasının yeterli olmadığını söyleyebiliriz.⁴²⁶

Ahmed b. Hanbel'in eserine aldığı birinci rivayetin ikinci tarikinde "itham edilmeyen ravi" ifadesinin rivayetin zayıflığına delalet ettiğini daha önce söylemiştik. Söz konusu rivayet bundan dolayı inktaya uğramış ve munkatı bir rivayet olması nedeniyle zayıf olarak kabul edilmelidir. Bunun yanı sıra İbrahim b. Sa'd isimli ravi de herhangi bir cerh ta'dil kitabında zikredilmediği için onun da güvenilir olup olmadığını tespit etmenin mümkün olmadığını ve bundan dolayı ravinin zayıf kabul edilmesi gerektiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Ahmed b. Muhammed b. Eyyüp el-Varrak isimli ravinin de pek de güvenilir olmayan bir ravi olduğunu söyleyebiliriz.⁴²⁷ Netice itibariyle Ümmü Abdullah bnt. Ebi Hasmе'den gelen rivayet isnat açısından hadis usulüne göre munkatı olması ve bazı ravilerinin de zayıf olması nedeniyle birinci rivayetin ikinci tarikinin de zayıf olduğunu söylemek mümkündür.

Hz. Ömer'den gelen birinci rivayetin üçüncü tarikinde yer alan Usame b. Zeyd ile ilgiyi olarak cerh ta'dil alimleri münkeru'l-hadis ve zayıf bir ravi ifa-

1975, V/307; Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *el-Muğni fi'd-Duefa*, Nureddin İtr (thk.), İhyau't-Turasi'l-İslami, Katar 1987, II/110; ez-Zehabi *Mizânü'l-İtidal fi Nakdi'r-Rical*, Ali Muhammed el-Bicavi (thk.) Dâru'l-Fikr, Beyrut trs, III/375.

⁴²⁴ İbn Ebi Hatim er-Razi, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, V/385; Buhari, *Tarihu'l-Kebir*, VI/12; İbn Hibban, *es-Sikat*, VII/110.

⁴²⁵ İbn Hacer, el-Askalâni, *Lisanu'l-Mizan*, Abdulfettah Ebu Ğudde (Haz.), Mektebetu'l-Matbaati'l-İslamiye, Beyrut 2002, IV/33.

⁴²⁶ Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûri İbn Salah, *Mukaddimetu İbni's-Salâh fi Ulûmi'l-Hadis*, Nureddin İtr (Thk.), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998, s. 106.

⁴²⁷ Ebu Ahmed Abdullah el-Cürçani İbn Adî, *El-Kâmil fi'd-Duaî'ir-Rical*, Üçüncü Baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1985, I/174; İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII/12; İbn Ebi Hatim er-Razi, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, II/70; İbn Hacer el-Askalâni, *Takribu't-Tehzib*, Beşar Avâr Ma'ruf, Şuayp el-Arnaut (Haz.), Müessesetu'l-Risale, Beyrut 2013, s. 49; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I/61; ez-Zehabi, *el-Muğni fi'd-Duefa*, I/53.

desini kullanmış, rivayet ederken sıkça hatalar yaptığı mevkuf yani sahabiye ait rivayetleri Hz. Peygamber (SAV)'e aitmiş gibi aktardığını ayrıca munkatı rivayetleri de muttasıl olarak aktardığını söylemişlerdir.⁴²⁸ Bu tarihin bir başka ravisi olan İshak b. İbrahim el-Hanînî'nin de zayıf bir ravi olduğu ifade edilmiştir.⁴²⁹ Bunların yanı sıra Beyhaki'nin rivayette bulunduğu Muhammed b. Abdullah b. İbrahim ve Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ömer el-Mukri b. el-Hemmâmi ile ilgili herhangi bir bilginin cerh ta'dil kitaplarında bulunmayışı bu ravilerin güvenilirliği tespit etmenin mümkün olmadığını dolayısıyla bu ravilerin rivayetlerini de sahih kabul edemeyeceğimizi göstermektedir.

Netice itibarıyla Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili üç farklı sahabi-den nakledilen meşhur birinci rivayetin birinci ve üçüncü tarihinin, ikinci tarihin ise Ahmed b. Hanbel'in eserindeki rivayetin isnad açısından hadis usulü kriterlerine göre sahih olmadığını söyleyebiliriz. Fakat İbn İshak ve İbn Hişam'ın isnadındaki Abdulaziz b. Abdullah b. Âmir b. Rabia el-Anberî'nin cerh ta'dil alimleri tarafından güvenilir kabul edildiğini yalnızca Belazuri'nin onun yalancılıkla itham edildiğine dair bir görüşü olduğunu söylemiştik. İbn Hacer Belazuri'nin bu iddiasının doğru olmadığını ifade etmişti. Biz de yukarıda cerhin müfesser olması gerektiği ilkesinden hareketle bu ravinin güvenilir kabul edilebileceğini söylemiştik. Bu itibarla Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili birinci rivayetin ikinci tarihinin İbn İshak ve İbn Hişam'ın eserinde yer alan isnadının sahih olduğunu dolayısıyla birinci rivayetin de sahih olduğunu söyleyebiliriz.

2.2. İkinci Rivayetın İsnad Analizi

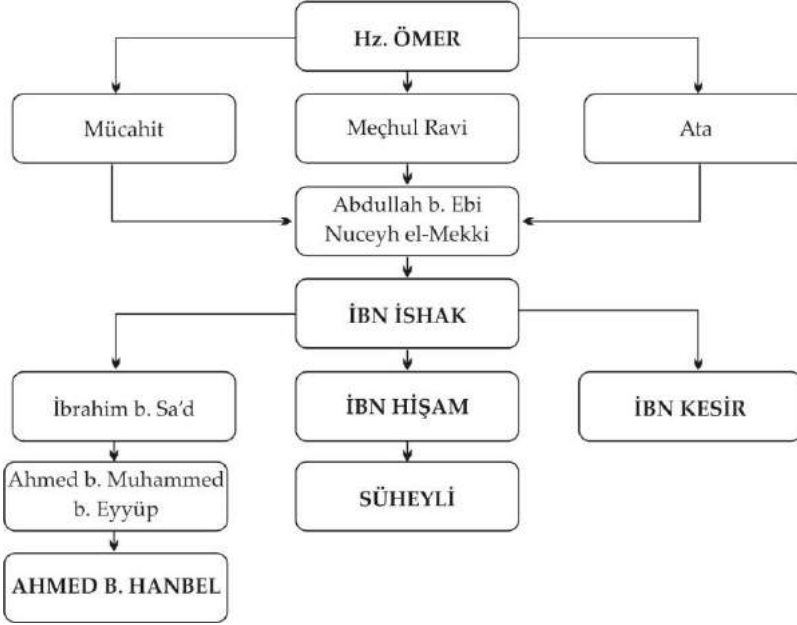
Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili nakledilen ikinci rivayet, birinci rivayet kadar şöhret bulmamış, son dönemde yazılan İslam tarihi kitaplarında neredeyse hiç yer bulmamıştır. İkinci rivayet İslam tarihi yani siyer eserlerinde yer almış olup, muteber olarak kabul edilen hiçbir hadis kaynağında yer almamaktadır. Muhaddislerden yalnızca Ahmed b. Hanbel'in eserinde yer al-

⁴²⁸ Buhari, *Târihu'l-Kebir*, II/23; İbn Ebi Hatim er-Razi, *el-Cerh ve't-Tadil*, II/285; Ebu Hatim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibban, *el-Mecruhîn mine'l-Muhaddisin ve'd-Duafa ve'l-Metrûkin*, Mahmud İbrahim Zayed (thk.), Daru'l-Marife Beyrut 1996, II/179; Takiyuddin Ahmed b. Ali el-Makrîzi, *Muhtasarul-Kâmîl fi'd-Duafa*, Eymen b. Arif ed-Dimeşkî (thk.), Mektebetu's-Sunne, Kahire 1994, I/168.

⁴²⁹ İbn Hibban, *es-Sikat*, VIII/115; İbn Ebi Hatim er-Razi, *el-Cerh ve't-Tadil*, II/208; Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasâni En-Nesâi, *Kitâbu'd-Duafa ve'l-Metrûkin*, Bevrân Sanavi, Kemal Yusuf el-Hût (thk.), Müessesetu'l-Kutûbi's-Sekâfiye, Beyrut 1985, I/153; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *ed-Duafa ve'l-Metrûkin*, I/97; Zehebi, *Mizânu'l-İtidal*, I/179; Ebu Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Hanefi el-Aynî, *Meğâni'l-Ahyar fi Şerhi Esami Ricali Meani'l-Âsar*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1971, I/36; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II/396.

masına rağmen söz konusu eser muteber olarak kabul edilen hadis eserleri içerisinde yer almamaktadır.

İkinci rivayetin isnad şeması aşağıdaki gibidir.

Hz. Ömer'in Müslüman olmasına dair nakledilen ikinci rivayet'in isnadında da birtakım problemler olduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle bu rivayeti İbn İshak'a aktaran Abdullah b. Ebi Nuceyh bu rivayeti kimden aldığını açık bir şekilde ifade etmemiştir. Bu rivayeti arkadaşlarından, Atâ ile Mücahid'den ya da onlardan rivayet eden başka birilerinden aldığını ifade etmiştir. Bu ifadelerden rivayetin hangi ravi aracılığıyla Abdullah'a geldiğini tespit etmek oldukça güçtür. Mücahid⁴³⁰ ve Atâ⁴³¹'nin Abdullah'ın şeyhleri olduğu ve onlardan hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Bundan dolayı bu rivayeti doğrudan onlardan aldığını kabul ettiğimiz takdirde bu rivayetin sahih olduğunu söyleyebiliriz. Fakat rivayetin isnadında geçen bu ifadeler yine de rivayete şüphe ile yaklaşmamıza neden olmaktadır. İsnadta geçen ifadeleri dikkate almayıp Ab-

⁴³⁰ Mücahit b. Cebr Ebu'l-Haccac el-Mekki (103) için bkz: Buhari, *Târihu'l-Kebir*, VII/411; Zehebi, *Mîzânu'l-İtidal*, III/439; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 733; İbn Ebi Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Tadil*, VIII/319; İbn Hibban, *es-Sikât*, V/419; Ebû'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd b. Eyyüp el-Mâliki el-Bâci, *Et-Ta'dîl ve't-Tecrîh limen Harrace anhu Buhârî fi Câmi's-Sahîh*, Ahmed Lübzar, (thk.), Vizaretu'l-Evkaf ve Şuûnu'l-İslamiyye, Mağrib 2010, II/828.

⁴³¹ Ebu Muhammed Atâ b. Ebi Rabâh (114) için bkz: Buhari, *Târihu'l-Kebir*, VI/463; İbn Hibban, *es-Sikât*, V/198; İbn Ebi Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Tadil*, VI/330; İbn Hacer el-Askalani, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 537.

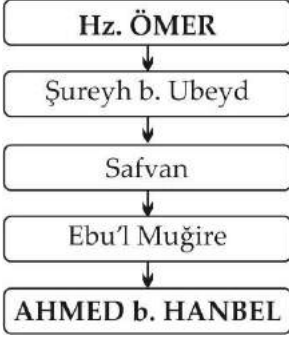
dullah'ın Mücahit ve Atâ'dan hadis naklettiğini ve bu iki ravinin onun hocaları olduğunu göz önünde bulundurursak, İbn İshak ve İbn Hişam tarafından rivayet edilen tarihin hadis usulü kriterlerine göre sahih olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca aynı ravilerle rivayeti eserlerine alan Süheyli ve İbn Kesir'in vefat tarihi çok geç olmasına rağmen İbn İshak ve İbn Hişam'ın aynı ravileriyle rivayeti aktarmış olmaları ve kendilerine gelinceye kadar aradaki hiçbir ravi ismini zikretmemeleri bu rivayetin muallak olarak aktarıldığını bize göstermekte ve dolayısıyla bu iki müellifin rivayetlerini sahih kabul etmemiz mümkün değildir. Ahmed b. Hanbel'in *Fedâilu's-Sahabe*, adlı eserinde naklettiği rivayetin isnadında ise İbrahim b. Sa'd meçhul bir ravi olması dolayısıyla, Ahmed b. Muhammed b. Eyyüp el-Varrak ise kendisi hakkında hem cerh hem de ta'dile dair ifadeler kullanılmış olması nedeniyle rivayetin sahih olarak kabul edilemeyeceğini söyleyebiliriz.

Netice itibarıyla Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili nakledilen ikinci rivayetin kesin olarak sahih olabileceğini söylemek oldukça güçtür. Rivayetin isnadında yer alan ifadelerden hareketle Abdullah b. Ebi Nuceyh'in bu rivayeti kimden aldığını açıkça belirtmemiş olması rivayetin zayıf olarak kabul edilmesi için yeterli bir gerekçedir. Fakat Atâ ve Mücahid'in onun hocaları olmasından hareketle bu rivayeti doğrudan onlardan almış olduğunu iddia etmek de mümkün olmakla birlikte şayet böyle bir durum olsaydı, Abdullah neden bunu açıkça belirtmeyip, şüpheli bir ifade kullanmıştır, sorusu akla gelmektedir. Bundan dolayı böylesi bir iddiayı ileri sürerek rivayetin sahih kabul edilmesi gerektiği düşüncesinin bilimsel bir duruş olmadığını söylemek isteriz.

2.3. Üçüncü Rivayetin İsnad Analizi

Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili nakledilen üçüncü rivayet de tıpkı ikinci rivayet gibi şöhret bulmamış, hatta ikinci rivayetten bile daha az tanınmıştır. Bu rivayet yalnızca Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*, adlı eseri ile geç dönemde yazılmış olan İbnu'l-Esir'in *Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe* adlı eseri ile el-Heysemi'nin *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid* adlı eserlerinde yer almıştır. Bu eserlerden Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eseri Kutub-i Tisa olarak isimlendirilen hadis kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Ahmed b. Hanbel'in eserinde yer alan rivayetin isnad analizini yapmakla birlikte onun eseri dışında kalan iki eserin isnad incelemesini yapma gereği duymadık. Çünkü İbnu'l-Esir hicri 630 yılında, Heysemi ise hicri 807 yılında vefat ettiğinden onların isnadları hem çok uzun olması hem de isnadlarında yer alan bazı ravilerin de hiçbir cerh ta'dil eserinde yer almaması zaten söz konusu iki eserdeki rivayetin problemlerinin olduğunu bize göstermektedir. Bundan dolayı

biz de Ahmed b. Hanbel'in eserindeki rivayetin isnadını incelemeye karar verdik. Rivayetin isnadı şu şekildedir:

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer alan üçüncü rivayetin isnadında yer alan bütün raviler cerh ta'dil kriterlerine göre güvenilirlerdir. Bu durum rivayetin sahih olarak kabul edilmesi için yeterlidir. Fakat rivayeti Hz. Ömer'den nakleden Şureyh b. Ubeyd b. Şureyh b. Abd b. Arîb el-Hadramî⁴³² ile ilgili olarak Şuayp el-Arnaut bu ravinin Hz. Ömer'i görmediği ve dolayısıyla doğrudan ondan hadis nakletmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir.⁴³³ Bundan dolayı onun Hz. Ömer'den naklettiği bu rivayetin munkatı olduğu ve zayıf bir rivayet olduğunu ifade etmiştir.

SONUÇ

Hz. Ömer'in Müslüman olmasına dair rivayetlerin hadis kaynaklarından çok biyografi ve megazi türü tarihi kaynaklarda yer aldığı tespit edilmiştir. Söz konusu rivayetler, cerh-tadil ilmi açısından değerlendirilmiş, raviler arasında muasarat olup olmadığı, ravilerin adalet ve zabt sıfatlarını haiz olup olmadığı ve isnadda ittisal şartının yer alıp almadığı tespit edilmek üzere kaynaklar tetkik edilmiştir. Genel olarak Hz. Ömer'in Müslüman olmasının keyfiyeti ve tarihi kronolojisine dair rivayetlerin isnad bakımından sahih hadis seviyesine ulaşmadığını bununla birlikte bazı tariklerde bulunan ravilerin güvenilir olduklarını belirtebiliriz.

Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili üç farklı sahabiden nakledilen meşhur birinci rivayetin birinci ve üçüncü tarikinin yani Enes b. Malik ve Hz. Ömer'den gelen rivayetlerin zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Ümmü Abdullah bnt. Ebi Hasme'den gelen ikinci tarikin ise Ahmed b. Hanbel'in eserindeki rivayetin isnad açısından hadis usulü kriterlerine göre sahih olmadığını fakat

⁴³² Şureyh b. Ubeyd b. Şureyh b. Abd b. Arîb el-Hadramî için bkz: Buhari, *Târîhu'l-Kebir*, IV/230; İbn Hibban, *es-Sıkat*, IV/353; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzib*, s. 337.

⁴³³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (Şuayp Arnaut tahkikli), I/263.

İbn İshak ve İbn Hişam'ın eserlerindeki isnadın sahih olduğunu söyleyebiliriz. Bunu söylerken de her iki müellifin eserlerinde yer alan rivayetin isnadındaki Abdulaziz b. Abdullah b. Âmir b. Rabia el-Anberî'ye yöneltilen cerhin doğru olmadığından hareketle bu sonuca ulaştığımızı belirtmek isteriz. Söz konusu ravi cerh ta'dil alimleri tarafından güvenilir kabul edilmekte ancak sadece Belazuri onun yalancılıkla itham edildiğini iddia etmektedir. Nitekim Belazuri'nin hem cerh ta'dil alimi olmayışı hem de İbn Hacer'in Belazuri'nin bu iddiasının doğru olmadığını ifade etmesi söz konusu ravinin güvenilir olduğunu göstermektedir. Ayrıca cerhin müfesser olması gerektiği ilkesinden hareketle de bu raviye yöneltilen cerhin herhangi bir gerekçesi olmadığından ravinin güvenilir kabul edilebileceğini söyleyebiliriz. Bu itibarla Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili birinci rivayetin ikinci tarihinin İbn İshak ve İbn Hişam'ın eserinde yer alan isnadının sahih olduğunu dolayısıyla birinci rivayetin de sahih olduğunu söyleyebiliriz.

Hz. Ömer'in içki içmek amacıyla çıktığı ve sonrasında Müslüman olduğuna dair aktarılan ikinci rivayetin sıhhati, Abdullah b. Ebi Nuceyh'in bu rivayeti doğrudan Atâ ve Mücahid'den alıp almadığı ile ilintilidir. Rivayette geçen ifadelerde bunun açık olmadığını ve dolayısıyla Abdullah b. Ebi Nuceyh'in bu rivayeti ismini zikretmediği başka kimselerden almış olabilme ihtimali olduğundan söz konusu rivayetin zayıf olduğunu söylemek mümkündür.

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer alan üçüncü rivayetin isnadında yer alan bütün raviler cerh ta'dil kriterlerine göre güvenilirlerdir. Fakat bu ravilerden Şureyh b. Ubeyd, Hz. Ömer'i görmediği halde ondan rivayette bulunduğu için söz konusu rivayet munkatı olarak değerlendirilmekte ve zayıf olarak kabul edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Âmidî, Seyfu'ddin Ebû'l- Hasan Ali b. Ali b. Muhammed, *el-İhkam fî Usûli'l-Ahkam*, Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- Askalâni, İbn Hacer, *Lisanu'l-Mîzan*, Abdulfettah Ebu Ğudde (Haz.), Mektebetü'l-Matbaati'l-İslamiye, Beyrut 2002.
-, İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzib*, Beşar Avâr Ma'ruf, Şuayp el-Arnaut (Haz.), Müessesetu'r-Risale, Beyrut 2013.
-, *Nüzhetü'n-Nazar fî Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2009.
- Âşikkutlu, Emin, *Hadiste Rical Tenkidi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1997.
- Aynî, Ebu Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Hanefi, *Meğani'l-Ahyar fî Şerhi Esami Ricali Meani'l-Âsar*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.

- Azimli, Mehmet, "Hz. Ömer'in Müslüman Oluşuyla İlgili Rivayete Farklı Bir Yaklaşım", *İslamiyat*, cilt: VI, sayı: 1 (Ocak-Mart 2003), s. 172-183.
- Bâci, Ebû'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd b. Eyyüp el-Mâliki, *Et-Ta'dîl ve't-Tecrîh limen Harrace anhu Buhârî fi Câmiî's-Sahîh*, Ahmed Lübzar, (Thk.), Vizaretü'l-Evkaf ve Şuûnu'l-İslamiyye, Mağrib 2010.
- Beyhâki, Ahmed b. el-Hüseyn, *Delâilu'n-Nubuwwa*, Abdulmu'ti Kal'aci, (thk.), Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1985.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre el-Cu'fi, *Kitabu't-Târihi'l-Kebir*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut trs.
- Heysemi, Nureddin Ali b. Ebibekr, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, Abdullah Muhammed ed-Dervîş (thk.), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994.
- Hindî, Alaaddin Ali el-Muttaki b. Hüsameddin, *Kenzu'l-Ummal fi Süneni'l-Akvâlv'e'l-Efal*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1989.
- Iclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih, *Marifetu's-Sikat*, Abdulalim Abdulaziz el-Bestevî (thk.), Mektebetu'd-Dar, Medine 1985.
- İbn Hanbel, Ahmed, *Fedâilu's-Sahabe*, Vasiyullah b. Muhammed Abbas (thk.), Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1983.
-, *el-Müsned*, Şuayb el-Arnâvût, Adil Mürşid (Thk.), Birinci Baskı, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1995.
- İbn Hibban, Ebu Hatim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî, *el-Mecruhîn mine'l-Muhaddisin ve'd-Duafa ve'l-Metrukîn*, Mahmud İbrahim Zayed (thk.), Daru'l-Marife Beyrut 1996.
-, *Kitabu's-Sikât*, Seyit Şerefuddin Ahmed, (Thk.), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1975.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdulmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994.
- İbn İshâk, Muhammed b. Yesar, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Thk.), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, birinci baskı, Mektebetu'l-Mearif, Beyrut 1966.
- İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Ali Muhammed Ömer (thk.), Mektebetu'l-Hanci, Kahire 2001,
- İbn Salah, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûri, *Mukaddimetu İbni's-Salâh fi Ulûmi'l-Hadis*, Nureddin Itr (Thk.), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998.
- İbnu'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî, *ed-Duafa ve'l-Metrukîn*, Ebû'l-Fida Abdullah el-Kadı (Thk.), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdulkerim *Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, yayınevi yeri yılı yok.
-, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî (thk.), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- İstemi, Fuat, *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

- Makrîzî, Takiyuddin Ahmed b. Ali, *Muhtasaru'l-Kâmil fi'd-Duafâ*, Eymen b. Arif ed-Dîmeşkî (thk.), Mektebetu's-Sunne, Kahire 1994.
- Mizzî, Cemaleddin Ebû'l-Haccâc Yûsuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Rical*, Beşşar Avvad Maruf (Thk.), Birinci baskı, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1980.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasâni *Kitâbu'd-Duafa ve'l-Metrûkin*, Bevran Sanavi, Kemal Yusuf el-Hût (Thk.), Müessesetu'l-Kutûbi's-Sekafiye, Beyrut 1985.
- Palabıyık, M. Hanefi, "Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 12, sayı: 37 (Güz 2008), s. 137-142.
- Râzî, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemâni (thk.), Dairetu'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1952.
- Suyûti, Celaleddin, *Tedribu'r-Ravi*, Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiye, Beyrut 2003.
- Süheyli, Abdurrahman *er-Ravdu'l-Unuf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişam*, Abdurrahman el-Vekil (thk.), Dâru'l-Kutubi'l-Hadisiyye, 1967.
- Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Muğni fi'd-Duefa*, Nureddin Itr (Thk.), İhyau't-Turasi'l-İslami, Katar 1987.
- *Mîzânu'l-İ'tidal fi Nakdi'r-Rical*, Ali Muhammed el-Bicavî (Thk.) Dâru'l-Fikr, Beyrut trs.

İSLAM TARİH YAZICILIĞININ SORUNLARI VE İMKANLARI BAĞLAMINDA HZ. ÖMER'İN MÜSLÜMAN OLUŞU İLE İLGİLİ RİVAYETLER

*Mahmut OLGAÇ**

GİRİŞ

Hız. Ömer, İslam'ı kabul etmesiyle Müslümanların güç kazandığı çok önemli bir şahsiyettir. Öyle ki pek çok rivayet onun Müslüman olmasıyla İslam'ın güçlü bir şekilde tebliğ edilebildiğine işaret etmektedir. Böylesine mühim bir şahsiyetin nasıl Müslüman olduğu ile ilgili rivayet farklılıklarının izahı İslam tarih yazıcılığı açısından fevkalade zor bir meseledir. Zira pek çok sebepten bu rivayetler birbiriyle kimi yerde telif edilebilir kimi yerde de telif edilemez farklılıklara sahip bir görüntü sunmaktadır. Biz bu çalışmamızda rivayetlerin hangisinin daha doğru olduğunu değil konuyla ilgili farklı rivayetlerin kaynaklara nasıl yansıdığını ele almaya çalıştık.

Tebliğde en erken dönemden itibaren Hız. Ömer'in Müslüman olmasına dair hangi rivayetlerin hangi kaynaklar tarafından nakledildiğinin izini sürmeye çalıştık. Her bir farklı rivayeti en erken kimin naklettiğini daha sonra da kimlerin bunu ilk nakleden kaynağa yahut aldığı kaynağa atıf yaparak veya yapmaksızın kullandığını ve bu sürede rivayetlerin, değişikliğe uğrayıp uğramadığını tespit etmeye çalıştık.

Konuyla ilgili rivayetleri incelemeyi kolaylaştırmak için Hız. Ömer'in Müslüman oluşunu sırasıyla, ne zaman Müslüman olduğu, Müslümanların kaçınıcı olduğu, nasıl Müslüman olduğu ve Müslüman olduğunu nasıl duyurduğu başlıkları altında ele aldık. Rivayetlerin bir bütün olarak nakledildiği durumlarda ise ilgili kısmı ilgili başlık altında zikretmeyi tercih ettik. Ancak bazen rivayet bütünlüğünü zedelememek adına ilgili kısımda işaret edilmiş olsa bile başka bir kısımda aynı bilgi tekrar zikredilmiştir. Ayrıca Hız. Ömer'in İslam'ı kabul edişinin nasıl gerçekleştiğine dair rivayetler de daha sağlıklı değerlendirilebilmesi için kendi içinde farklı başlıklar altında ele alınmıştır. Bir kısım kaynaklar konuya dair birden çok rivayet nakletmiştir. Böyle durumlarda her bir rivayeti ilgili başlık altında zikretmeyi tercih ettik. Ayrıca kaynakları kronolojik bir tertiple ele aldık.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı.

Sonuç olarak tüm bu rivayetlerin ve kaynakların yaklaşımlarının İslam tarih yazıcılığı açısından bize sunduğu imkanları ve karşımıza çıkardığı sorunları tespit etmeye çalıştık.

Hz. Ömer'in Müslüman Oluşuyla İlgili Rivayetler

1. Hz. Ömer'in Müslüman Oluş Tarihi ve Müslümanların Kaçıncısı Olduğuna dair Rivayetler

1.1. Hz. Ömer'in Müslüman Oluş Tarihine dair Rivayetler

Erken dönem siyer müelliflerinden İbn İshâk (v. 151/768), Hz. Ömer'in Müslüman oluş tarihine dair şu bilgiyi nakletmektedir: “Ömer, Rasûlullâh'ın ashâbından Habeşistan'a gidenlerin yola çıkmasından sonra Müslüman oldu.”⁴³⁴ Hemen peşinden de bu rivayeti güçlendirecek bir kıssaya yer vermektedir. Habeşistan hicreti için hazırlanmakta olan Ümmü Abdullah Leylâ ile Hz. Ömer arasında geçen bir diyalogu konu alan kıssada Hz. Ömer'in Müslümanların o haline üzüldüğü vurgulanmış ancak Ümmü Abdullah'ın kocasına durumu haber vermesi ve kocasının da “... Sen onun Müslüman olacağını mı zannediyorsun! Valahi Hattab'ın eşiği Müslüman olur da Ömer Müslüman

İbn İshâk'ın eserini esas alarak *es-Sîre*'sini kaleme alan İbn Hişâm (v. 218/833), İbn İshâk'ın Hz. Ömer'in Habeşistan hicretinden sonra Müslüman olmasına dair naklini aynı ifadelerle zikretmektedir.⁴³⁵ Ayrıca bu rivayeti te'kid eden, Amr b. Âs ve Abdullah b. Rebîa'nın Habeşistan'dan eli boş dönmelerinin ardından Hz. Ömer'in Müslüman olduğu şeklinde bir rivayet daha nakletmektedir.⁴³⁶

İbn Sa'd (v. 230/845), Vâkıdî kanalıyla Hz. Ömer'in azatlısı Eslem'den Hz. Ömer'in, ne zaman Müslüman olduğuna dair *Tabakât*'ta şunları nakletmektedir: “Ömer ”Ben son büyük fıcar savaşımdan dört sene önce doğdum.” dedi. Nübüvvetin altıncı yılı zilhicce ayında ve 26 yaşındayken Müslüman oldu. İbn Ömer ”Babam Müslüman olduğunda ben altı yaşındaydım.” dedi.”⁴³⁷

Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullâh'ın, ashâbın faziletine dair babasından duyduğu hadisleri rivayet etmesiyle meydana gelen bir eser olan *Kitâbü Fezâilî's-Sahâbe*'de⁴³⁸ İbn İshâk'a atıf yapılarak onun konuyla ilgili yukarıda kaydedilen rivayetleri nakledilmektedir.⁴³⁹

⁴³⁴ İbn İshâk (v. 151/768), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. ta'lik ve thrc. Ahmed Ferid el-Mezîdî, I-II, Beyrut 1424/2004, I, 220.

⁴³⁵ İbn Hişâm, (v. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülaziz Şiblî, I-II, [y.y.] [t.y.], I, 342.

⁴³⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 342.

⁴³⁷ İbn Sa'd (v. 230/845), *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömerî, I-XI, Kahire 1421/2001, III, 250.

⁴³⁸ Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, II, 78.

⁴³⁹ Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), *Kitâbü Fezâilî's-sahâbe*, thk. ve thrc. Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs, I-II, Cidde 1403/1983, I, 278.

İbn Şebbe (v. 262/876), Medine-i münevvere hakkında yazdığı şehir tarihinde Hz. Ömer'in ne zaman Müslüman olduğuna dair Eslem kanalıyla gelen rivayeti, Vâkidî'den (v. 207/823) almış ve İbn Sa'd'ın naklettiği gibi nakletmiştir.⁴⁴⁰

Belâzürî (v. 279/892-893), *Ensâbü'l-eşrâf*'ta Hz. Ömer'in ne zaman Müslüman olduğuna dair Vâkidî'den İbn Sa'd'ın da naklettiği rivayeti nakletmektedir.⁴⁴¹

Mes'ûdî (v. 345/956), *Mürûcû'z-zehab*'de Hz. Ömer'in hicretten dört sene evvel Müslüman olduğunu kaydetmektedir.⁴⁴²

Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (v. 355/966), *el-Bed' ve't-târîh* adlı eserinde isnadsız olarak ve herhangi bir kaynağa da atf yapmadan Hz. Ömer'in bîsetin altıncı yılında Müslüman olduğunu kaydetmektedir.⁴⁴³

Beyhâkî (v. 458/1066), *Delâilü'n-nübüvve* isimli eserinde Hz. Ömer'in Müslüman oluş tarihine dair İbn İshâk'ın rivayetine yer vermiştir.⁴⁴⁴

İbn Asâkir (v. 571/1176), *Târîhu medîneti Dimaşk* adlı eserinde Hz. Ömer'in ne zaman Müslüman olduğuna dair iki müstakil rivayet nakletmiştir. Bu rivayetlerden birisi İbn Sa'd kanalıyla nakledilen Eslem rivayetidir.⁴⁴⁵ Naklettiği diğer rivayet ise Yunus b. Bükeyr kanalıyla İbn İshâk'ta geçen rivayettir.⁴⁴⁶

İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201), *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem* adlı eserinde "Siyer âlimleri dedi ki..." diyerek Hz. Ömer'in bîsetin altıncı yılında Müslüman olduğunu ve Müslüman olduğu zaman yirmi altı yaşında olduğunu kaydetmektedir.⁴⁴⁷

İbnü'l-Esîr (v. 630/1233), *el-Kâmil*'de isnadsız olarak Hz. Ömer'in Habeşistan hicretinden sonra Müslüman olduğu kaydına yer vermektedir.⁴⁴⁸ *Üsdü'l-ğâbe*'de ise Hz. Ömer'in bîsetin altıncı yılında Müslüman olduğuna dair İbn Sad'ın rivayetin sadece ilgili cümlesini aktarmıştır.⁴⁴⁹

⁴⁴⁰ Bkz. İbn Şebbe (v. 262/876), *Târîhu medîneti'l-münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, I-IV, [y.y.] [t.y.], II, 660-661.

⁴⁴¹ Belâzürî (v. 279/892-893), *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâz Zirikli, I-XIII, Beyrut 1417/1996, X, 293.

⁴⁴² Mes'ûdî (v. 345/956), *Mürûcû'z-zehab*, haz. Kemal Hasan Mer'â, I-IV, Beyrut 1425/2005, II, 252.

⁴⁴³ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (v. 355/966), *el-Bed' ve't-Târîh*, I-VI, [y.y.] [t.y.], V, 88.

⁴⁴⁴ Beyhakî (v. 458/1066), *Delâilü'n-nübüvve*, haz. Abdülmu'tî Kal'acî, I-VII, Kahire 1408/1988, II, 221.

⁴⁴⁵ İbn Asâkir (v. 571/1176), *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Ğarâme el-Ömerî, I-LXXX, Beyrut 1417/1996, XLIV, 16.

⁴⁴⁶ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 43.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201), *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, I-XIX, Beyrut 1412/1992, IV, 135.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr (v. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebî'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, I-XI, Beyrut 1407/1987, I, 602.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esîr (v. 630/1233), *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, I-VIII, Beyrut [t.y.], IV, 143.

Kelâî (v. 634/1237), *el-İktifâ'* da İbn İshâk'tan naklen Hz. Ömer'in Habeşistan hicretinden sonra Müslüman olduğu kaydına yer vermektedir.⁴⁵⁰

Sibt İbnü'l-Cevzî (v. 654/1256) *Mirâtü'z-zamân* adlı eserinde Hz. Ömer'in Müslüman oluşunu bîsetin altıncı yılı olayları içerisinde zikretmektedir.⁴⁵¹ Ayrıca Hz. Ömer'in Müslümanların kaçınıcı olduğu ile ilgili meseleyi tartışırken orada da Hz. Ömer'in bîsetin altıncı yılında Müslüman olduğuna işaret etmiştir.⁴⁵²

Muhibbüddîn et-Taberî (v. 694/1295), aşere-i mübeşşere hakkında yazdığı *er-Riyâzu'n-nadire fi menâkibi'l-aşere* adlı eserinde Hz. Ömer'in ne zaman Müslüman olduğuna dair İbn İshâk rivayetine atıf yapmıştır.⁴⁵³ Ayrıca İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan naklettiği Amr b. Âs ve Abdullâh b. Rebîa'nın Habeşistan'dan elleri boş döndükten sonra Müslüman olduğu rivayetine de yer vermiştir.⁴⁵⁴ Ancak bu rivayeti kullanırken sadece İbn İshâk'a atıf yapmıştır.

Ebü'l-Fidâ (v. 732/1331), *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer* adlı eserinde Hz. Ömer'in ne zaman Müslüman olduğuna işaret etmemiş ancak Hz. Hamza'nın Müslüman oluşundan sonra ve Habeşistan hicretinden önce bu olayı nakletmiştir. Buradan onun Habeşistan hicretinden önce Hz. Ömer'in Müslüman olduğu kanaatini taşıdığı düşünülebilir.⁴⁵⁵

Nüveyrî (v. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, isimli eserinde Hz. Ömer'in bîsetin altıncı yılında zilhicce ayında yirmi altı yaşındayken Müslüman olduğu bilgisini herhangi bir kaynağa atıf yapmaksızın ve isnadsız olarak kaydetmektedir.⁴⁵⁶

Zehebî (v. 738/1348), *Târîhu'l-islâm* adlı eserinde İbn İshâk'ın rivayetini Yûnus b. Bükeyr'den nakletmektedir.⁴⁵⁷

İbn Kesîr (v. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*'de ilgili rivayetleri İbn Hişâm'dan almıştır.⁴⁵⁸ Ayrıca Abdullah b. Ömer'in, Hz. Ömer'in Müslümanlı-

⁴⁵⁰ Kelâî (v. 634/1237), *el-İktifâ bimâ tezammenehû min megâzi rasûlillah*, thk. Muhammed Kemâlüddîn İzzeddîn Ali, I-II, Beyrut 1417/1997, I, 250.

⁴⁵¹ Sibt İbnü'l-Cevzî (v. 654/1256), *Mirâtü'z-zamân fi tevârîhi'l-âyân*, thk. Muhammed Berekat-Ammâr Tahâvî, I-XXIII, Beyrut 1434/2013, III, 114-115.

⁴⁵² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirât*, III, 115.

⁴⁵³ Muhibbüddîn et-Taberî (v. 694/1295), *er-Riyâzu'n-nadire fi menâkibi'l-aşere*, haz. Abdülme'cîd Tûme Halebî, I-IV, Beyrut 1418/1997, II, 237.

⁴⁵⁴ Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâzu'n-nadire*, II, 243-244.

⁴⁵⁵ Bkz. Ebü'l-Fidâ (v. 732/1331), *Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, haz. Mahmûd Deyyûb, I-II, Beyrut 1417/1997, I, 176-177.

⁴⁵⁶ Nüveyrî (v. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, thk. Ali Muhammed Hâşim, Beyrut 1424/2004, XVI, 182.

⁴⁵⁷ Zehebî (v. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, I-LII, Beyrut 1410/1990, II, 181.

⁴⁵⁸ Bkz. İbn Kesîr (v. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülhasan et-Türkî, I-XXI, [y.y.] 1417/1997, IV, 195,196.

ğini ilan etmesine dair naklettiği ve yine İbn Hişâm'da geçen rivayeti aynı şekilde eserine aldıktan sonra şöyle bir değerlendirme yapmıştır: “O, Ömer’in geç Müslüman oluşuna delil teşkil ediyor. Çünkü İbn Ömer, Uhud savaşına katıldığında on dört yaşındaydı. Uhud savaşı ise hicretin üçüncü yılındaydı. Onun, Ömer Müslüman olduğunda mümeyyiz olması ancak Ömer’in hicretten yaklaşık dört yıl önce Müslüman olmasıyla mümkündür. Bu da bîsetten yaklaşık dokuz sene sonradır.”⁴⁵⁹

Makrîzî (v. 845/1442), siyere dair *İmtâu'l-esmâ* adlı eserinde çok kısa yer ayırdığı Hz. Ömer’in Müslüman oluşu bahsinde herhangi bir kaynak belirtmeden Hz. Ömer’in Habeşistan hicretinden sonra Müslüman olduğu kaydını koymuştur.⁴⁶⁰

Suyûtî (v. 911/1505), *Târîhu'l-hulefâ* adlı eserinde İbn Sa’d’dan Eslem rivayetini almıştır.⁴⁶¹

Kastallânî (v. 923/1517), *Mevâhibü'l-ledünniyye*’de Hz. Ömer’in Hz. Hamza’dan üç gün sonra Müslüman olduğunu Ebû Nuaym’a atf yaparak aktarmaktadır.⁴⁶² Ebû Nuaym ise konuyu müstakil olarak değil İbn Abbâs kanalıyla Hz. Ömer’in Müslüman oluşunu aktardığı rivayetin içinde zikretmektedir. İlgili kısımda genişçe temas edilecektir.

Şâmî (v. 942/1536), *Sübülü'l-hüdâ*’da Hz. Ömer’in ne zaman Müslüman olduğuna dair İbn İshâk rivayetini ifade değişikliği ile nakletmektedir.⁴⁶³ Daha sonra *ez-Zehr* dedi ki diyerek muhtemelen Moğultay b. Kılıç’ın *el-İşâre ilâ sîreti'l-Mustafâ* (*ez-Zehrü'l-bâsim*) adlı eserine atf ile⁴⁶⁴ “O, bîsetin altıncı yılı zilhicce ayında yirmi altı yaşındayken Müslüman olmuştur.” şeklinde bir rivayet kaydetmiştir.⁴⁶⁵ Ayrıca bu rivayetin İbn Sa’d’da İbnü'l-Müseyyeb’den nakledildiğini kaydetmiştir. Öncelikle *ez-Zehrü'l-bâsim*’de (*el-İşâre*) böyle bir ifadeye tesadüf edemedik.⁴⁶⁶ Ancak burada, Hz. Ömer’in Müslüman oluşu ile ilgili bahiste Hz. Ömer’in Hz. Hamza’dan üç gün sonra Müslüman olduğuna temas edilmiş,⁴⁶⁷

⁴⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 202.

⁴⁶⁰ Makrîzî (v. 845/1442), *İmtâu'l-esmâ bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâli ve'l-emvâli ve'l-hafedeti ve'l-metâ'*, thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî, I-XV, Beyrut 1420/1999, I, 43.

⁴⁶¹ Süyûtî (v. 911/1505), *Târîhu'l-hulefâ*, edt. Muhammed Gassân Nasûh Çargûl Hüseyînî, Beyrut 1434/2013, s. 215.

⁴⁶² Kastallânî (v. 923/1517), *Mevâhibü'l-ledünniyye*, thk. Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân, I-III, Beyrut 1416/1996, I, 125.

⁴⁶³ الحبيشة الأولى الي الهجرة الأولى (Bkz. Şâmî (v. 942/1536), *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-ibâd*, thk. Mustafa Abdülvâhid, I-XII, Kahire 1418/1997, II, 493.)

⁴⁶⁴ Şâmî'nin bu esere atf yapması ile ilgili bkz. M. Yaşar Kandemir, “Moğultay b. Kılıç”, *DİA*, XXX, 229.

⁴⁶⁵ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ* II, 493.

⁴⁶⁶ Bkz. Moğultay b. Kılıç (v. 762/1361), *el-İşâre ilâ sîreti'l-Mustafâ* (*ez-Zehrü'l-Bâsim*), thk. Muhammed Nizâmüddîn el-Fütüeyih, Dimaşk/Beyrut 1416/1996, s. 123-124.

⁴⁶⁷ Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İşâre*, s. 123.

Hz. Hamza'nın Müslüman oluşu bahsinde de Hz. Hamza'nın bisetin altıncı yılında Müslüman olduğu kaydedilmiştir.⁴⁶⁸ İbn Sa'd'a atıf yapılan noktada ise İbnü'l-Müseyyeb rivayetine tesadüf edemedik⁴⁶⁹ ancak İbn Sa'd'ın Vâkidî'den Eslem rivayetinin ilgili bölümünü müstakil olarak naklettiği kısım ile Şâmî'nin rivayeti birebir uymaktadır. Şâmî ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin, Hz. Ömer'in beşinci yılda Müslüman olduğu bilgisini verdiğini kaydetmiştir.⁴⁷⁰ Ancak İbnü'l-Cevzî'nin altıncı yıla işaret ettiği daha önce kaydedilmişti. Son olarak Şâmî, Ebû Nuaym rivayetini bir cümle ile nakletmiştir.⁴⁷¹

Diyarbakrî (v. 990/1582), *Târîhu'l-hamîs*'de İbn İshâk rivayetini Kelâî'nin *el-İktifâ'*sı aracılığıyla nakletmiş ayrıca Ebû Nuaym'ın Hz. Ömer'in Hz. Hamza'dan üç gün sonra Müslüman olduğuna temas ettiğine ve bu bilginin Moğultay b. Kılıç'ın siyerinde de geçtiğine yer vermiştir.⁴⁷² İbnü'l-Cevzî'nin *Sıfatü's-safoe*'sinde (*Sıfatü's-safoe* Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ* adlı eserinin özeti mahiyetindedir.⁴⁷³) bu sırada kırk yaşında olduğu bilgisine de yer vermiştir.⁴⁷⁴

Halebî (v. 1044/1635), *İnsânü'l-Uyûn*'da Hz. Ömer'in yirmi altı yaşında ve Hz. Hamza'nın Müslüman oluşundan üç gün yahut üç ay sonra Müslüman olduğunu kaydetmiştir.⁴⁷⁵ Ayrıca Habeşistan hicretine çıkmak üzere hazırlanan Ümmü Abdullah ile Hz. Ömer arasında geçen bir konuşmayı nakleden Halebî, bu rivayetin onun birinci Habeşistan hicretinden sonra Müslüman olduğunu delillendirdiğini iddia etmektedir.⁴⁷⁶

1.2. Hz. Ömer'in Müslümanların Kaçınıcı Olduğuna dair Rivayetler

İbn İshâk (v. 151/768), Hz. Ömer Müslüman olduğunda Müslümanların sayısının kırk küsur erkek ve on bir kadından müteşekkil olduğuna Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna dair naklettiği rivayetin sonunda yer vermektedir.⁴⁷⁷

Abdürrezzâk es-San'ânî (v. 211/826-827) *Musannef*'inde Ma'mer b. Râşid (v. 153/770) kanalıyla Zührî'den (v. 124/742) Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna

⁴⁶⁸ Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İşâre*, s. 114.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Müseyyeb'den Hz. Ömer'in Müslümanların kaçınıcı olduğuna dair bir rivayet İbn Sa'd'da yer almaktadır. İlgili kısımda temas edilecektir.

⁴⁷⁰ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ* II, 493.

⁴⁷¹ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ* II, 493.

⁴⁷² Diyarbakrî (v. 990/1582), *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs*, I-II, Beyrut [t.y.], I, 295.

⁴⁷³ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avci, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 545.

⁴⁷⁴ Diyarbakrî, *Târîh*, I, 297.

⁴⁷⁵ Halebî (v. 1044/1635), *İnsânü'l-uyûn fi sîreti Emîni'l-Me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*, I-II, [y.y.] 1351/1932, II, 12.

⁴⁷⁶ Halebî, *Sîre*, II, 3.

⁴⁷⁷ İbn İshâk, *es-Sîre*, I, 223.

dair uzun bir nakilde bulunmuştur. Bu naklin başında Hz. Ömer'in çok sayıda kişi Müslüman olduktan sonra Müslüman olduğu bilgisi yer almaktadır.⁴⁷⁸

İbn Hişâm (v. 218/833), Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna dair rivayetin içinde, Ömer'in kılıcını kuşanmış vaziyette Hz. Peygamber'in bulunduğu yere giderken Hz. Peygamber'in Safâ tepesi eteklerinde ashâbından yaklaşık kırk kişi ile birlikte bulunduğunu hatta bunların önde gelenlerinin kimler olduğunu naklederken, onların Habeşistan hicretine katılmayanlardan müteşekkil olduklarını vurgulamıştır.⁴⁷⁹

İbn Sa'd (v. 230/845), *Tabakât'* ta Ma'mer b. Râşid kanalıyla Zührîden yaptığı bir nakilde Hz. Ömer'in kırk yahut kırk küsur erkek ve kadından sonra Müslüman olduğunu kaydetmektedir.⁴⁸⁰ Yine Zührî kanalıyla ancak Sa'îd b. Müseyyeb'den (v. 94/713) gelen bir rivayette kırk erkek ve on kadından sonra Müslüman olduğu nakledilmektedir.⁴⁸¹ Sa'lebe b. Suayr rivayetinde ise kırk beş erkek ve on bir kadından sonra Müslüman olduğu nakledilmektedir.⁴⁸²

İbn Ebû Şeybe (v. 235/849), *Musannef* isimli meşhur eserinde Hilal b. Yesâf'tan gelen Hz. Ömer'in kırk erkek ve on bir kadından sonra Müslüman olduğu rivayetini kaydetmektedir.⁴⁸³

Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), *Kitâbü Fezâilî's-sahâbe'* de İbn Hişâm'ın Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanında Müslüman oluşunu naklettiği uzun rivayeti kaydederken Müslümanların kaçınıcı olduğu ile ilgili kısmı da aynı şekilde almıştır.⁴⁸⁴

İbn Şebbe (v. 262/876) Hz. Ömer'in Müslümanların kaçınıcı olduğu ile ilgili üç rivayet nakletmektedir. Her üç rivayet de İbn Sa'd tarafından nakledilmektedir. İbn Şebbe bunları İbn Sa'd gibi Vâkîdî'den almış ve nakletmiştir.⁴⁸⁵

Belâzürî (v. 279/892-893) Hz. Ömer'in Müslümanların kaçınıcı olduğu ile ilgili İbn Ebû Şeybe'den onun *Musannef*'inde de nakledilen bir rivayetle⁴⁸⁶ Vâkîdî'den İbn Sa'd'ın da naklettiği Sa'îd b. Müseyyeb rivayetini nakletmektedir.⁴⁸⁷

⁴⁷⁸ Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (v. 211/826-827), *el-Musannef*, thk. Abdurrahman el-Âzamî, I-XII, Mektebül-İslâmî, Beyrut 1392/1972, V, 325.

⁴⁷⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 343-344.

⁴⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 249.

⁴⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 249.

⁴⁸² İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 250.

⁴⁸³ İbn Ebû Şeybe (v. 235/849), *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme, I-XXVI, Beyrut 1427/2006, XX, 263.

⁴⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Fezâil*, I, 279-280.

⁴⁸⁵ Bkz. İbn Şebbe, *Târîh*, II, 659-660.

⁴⁸⁶ Belâzürî, *Ensâb*, X, 286.

⁴⁸⁷ Belâzürî, *Ensâb*, X, 289.

Taberî (v. 310/923), *Târîhu'l-ümem'*de İbn Sa'd'ın Sa'lebe b. Suayr rivayetine dayanarak Hz. Ömer'in kırk beş erkek ve on bir kadından sonra Müslüman olduğunu kaydetmektedir.⁴⁸⁸

Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (v. 355/966) *el-Bed' ve't-târîh* adlı eserinde Müslüman olduğunda Hz. Ömer'in, Habeşistan hicretine çıkanlar haricinde Mekke'de kalan Müslümanların kırkincısı olduğunu kaydetmektedir. Bunun gerekçesi olarak da onun bîsetin altıncı yılında Müslüman olmasını zikretmektedir.⁴⁸⁹

Taberânî (v. 360/971), *Mu'cemü'l-Kebîr'*de Saîd b. Cübeyr kanalıyla İbn Abbâs'tan gelen şu rivayete yer vermektedir: " *Rasûlullah ile beraber otuz dokuz erkek ve kadın Müslüman olmuştu. Ömer bunların kırkincısı oldu. O Müslüman olunca Allah "Ey Peygamber! Sana ve sana tabi olan mü'minlere Allah yeter."*⁴⁹⁰ ayetini indirdi."⁴⁹¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu ayetin iniş sebebi hakkında bu rivayet ilk olarak Taberânî'de geçmektedir. Daha sonraki tefsirler de bahsedileceği üzere bu rivayete atıf yapmışlardır.

İbn Abdülber (v. 463/1071) siyere dair *ed-Dürer fi'htisâri'l-megâzî ve's-siyer* adlı eserinde sadece bir cümlelik bilgiyle yetinmiştir: " *Ömer b. Hattâb kırk erkek ve on iki kadından sonra Müslüman oldu. İslâm kuvvet kazandı. Hamza ve Ömer'in Müslüman oluşuyla İslam açığa ortaya çıktı.*"⁴⁹²*el-İstiâb'* da ise bu bilginin isnadına yer verilmiş ve İbn Maîn'den geldiği belirtilmiş ayrıca ondan önce çok sayıda kişinin Müslüman olduğu şeklinde yine bir cümlelik başka bir rivayet nakledilmiştir.⁴⁹³

Sem'ânî (v. 489/1096) *Tefsîrü'l-kur'ân'*da " *Ey Peygamber! Sana ve sana tabi olan mü'minlere Allah yeter.*"⁴⁹⁴ ayetinin iniş sebebi hakkında Saîd b. Cübeyr kanalıyla İbn Abbâs'tan gelen " *Ömer, otuz dokuz erkek ve yirmi kadın Müslüman olduktan sonra Müslüman oldu.*" şeklindeki rivayete yer vermektedir.⁴⁹⁵ Ancak bu rivayetlere Mukâtil b. Süleyman⁴⁹⁶ (v. 150/767), yahut Taberî⁴⁹⁷ (v. 310/923) yer

⁴⁸⁸ Taberî (v. 310/923), *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk (Târîhu't-taberî)*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, I-XI, Kâhire [t.y.], IV, 200.

⁴⁸⁹ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed'*, V, 88.

⁴⁹⁰ Enfal 8/64 (<http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/enfal-suresi-8/ayet-64/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim Tarihi: 24.08.2017.)

⁴⁹¹ Taberânî (v. 360/971), *Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî Abdülmeccid es-Silefî, I-XXV, Kahire [t.y.], XII, 60.

⁴⁹² İbn Abdülber (v. 463/1071), *ed-Dürer fi'htisâri'l-megâzî ve's-siyer*, thk. Şevki Dayf, Kahire 1386/1966, s.43.

⁴⁹³ İbn Abdülber (v. 463/1071), *el-İstiâb fi esmâi'l-ashâb*, I-II, Beyrut 1426-1427/2006, II, 75.

⁴⁹⁴ Enfal 8/64 (<http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/enfal-suresi-8/ayet-64/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim Tarihi: 24.08.2017.)

⁴⁹⁵ Sem'ânî (v. 489/1096), *Tefsîrü'l-kur'ân*, thk. Ebî Temüm Yâsin b. İbrâhim, I-V, Riyad 1418/1997, II, 277.

⁴⁹⁶ Bkz. Mukâtil b. Süleymân (150/767), *Tefsîr*, thk. Abdullah Mahmûd Şehâle, I-V, Beyrut 1423/2002, II, 124.

vermemiştir. Fakat sonraki pek çok meşhur tefsir bu rivayeti zikretmiştir. Ancak aynı isnada dayanılmasına rağmen sayılarda yahut ifadelerde değişiklikler söz konusudur: Ferrâ⁴⁹⁸ (v. 516/1122), Zemahşerî⁴⁹⁹ (v. 538/1144), Fahreddin er-Râzî⁵⁰⁰ (v. 606/1210), Kurtubî⁵⁰¹ (671/1273), Beyzâvî⁵⁰² (v. 685/1286) ve Ebû Hayyân el-Endelûsî⁵⁰³ (v. 745/1344) Hz. Ömer'in otuz üç erkek ve altı kadından sonra kırkıncı Müslüman olduğunu kaydetmektedirler. İbnü'l-Cevzî'de⁵⁰⁴ (v. 597/1201) ve Suyûtî'de⁵⁰⁵ (v. 911/1505) sadece otuz dokuz Müslümanın ardından kırkıncı olduğu aktarılmış kadın ve erkek Müslüman sayısına ayrıca değinilmemiştir. İbn Kesîr⁵⁰⁶ (774/1373) ise rivayeti aynı zamanda Saîd b. Müseyyeb'den de nakletmiş ve diğer başka sayılara hiç temas etmeden Hz. Ömer ile beraber kırka tamamlandığını belirtmiştir. Ancak rivayetin sonunda bunun şüpheli olduğunu pek çok gerekçeyle izah etme sadedinde açıklamalar yapmıştır.

İbn Asâkir (v. 571/1176), *Târîhu medîneti Dımaşk*'da Saîd b. Cübeyr kanalıyla İbn Abbâs'tan Enfal suresi 64. ayetin sebab-i nüzûlü hakkında nakledilen Hz. Ömer'in otuz dokuz erkek ve yirmi üç kadından sonra Müslüman olduğuna dair rivayeti kendisine ulaşan iki farklı isnadıyla birlikte kaydetmiştir.⁵⁰⁷ Ardından naklettiği üç rivayet İbn Sa'd'dan aldığı rivayetlerdir.⁵⁰⁸ Beşinci rivayet ise Hz. Ömer'in ağzından nakledilen "*Ben Rasûlullah'la birlikte otuz dokuz erkekğin Müslüman olduğumu gördüm. Ben Müslüman olan kırk dördüncü erkektim...*" şeklindeki rivayettir.⁵⁰⁹ İbn Asâkir'in naklettiği son rivayet Mûsâ b. Ukbe'den gelen Zührî rivayetidir. Burada Hz. Ömer Müslüman olduğunda Mekke'de

⁴⁹⁷ Bkz. Taberî (v. 310/923), *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-kur'ân*, I-XXVI, thk. Abdullâh b. Abdülmusîn et-Türkî, I-XXVI, [y.y.] 1422/2001, XI, 259-261.

⁴⁹⁸ Ferrâ (v. 516/1122), *Meâlimü't-tenzîl*, thk. Selman Müslim el-Harş vd., I-VIII, Riyad 1409/1989, III, 374.

⁴⁹⁹ Zemahşerî (v. 538/1144), *Keşşâf*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz, I-VI, Riyad 1418/1998, II, 597.

⁵⁰⁰ Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210), *Tefsîrû'l-kebir*, I-XXXII, Beyrut 1401/1981, XV, 197-198.

⁵⁰¹ Kurtubî (v. 671/1273), *el-Câmî li ahkâmî'l-kur'ân*, thk. Muhammed Rahûn Arkûsî-Mahir Habbûs, I-XXIV, Beyrut 1426/2006, X, 67-68.

⁵⁰² Beyzâvî (v. 685/1286), *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Muhammed Abdurrahmân Mar'aşlî, I-V, Beyrut [t.y.], III, 66.

⁵⁰³ Ebû Hayyân (v. 745/1344), *Bahru'l-muhîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz vd., Beyrut 1413/1993, IV, 510.

⁵⁰⁴ İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201), *Zâdü'l-mesîr*, thk. I-IX, [y.y.] [t.y.], III, 377.

⁵⁰⁵ Suyûtî (v. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmusîn et-Türkî, I-XVII, Kahire 1424/2003, VII, 192-193.

⁵⁰⁶ İbn Kesîr (v. 774/1373), *Tefsîru'l-kur'ânî'l-azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed-Muhammed Seyyid Reşad vd., I-XV, [y.y.] 1421/2000, VII, 117-118.

⁵⁰⁷ Bu rivayetler arasında birinde yer alan "منهم" ibaresi dışında fark yoktur. (Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 39-40.)

⁵⁰⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 40-41.

⁵⁰⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 43.

kadın ve erkek Müslümanların sayısının otuz dokuz olduğunu, Hz. Ömer'in onları kırka tamamladığını kaydetmektedir.⁵¹⁰

İbn Hişâm'ın *es-Sîre*'sini *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm* adıyla şerheden Süheylî (v. 581/1185), İbn Hişâm'ın rivayetlerini aktardıktan sonra problemleri gördüğü yahut ilave veya açıklama yapmak istediği hususlara ayrıca temas etmiştir. Süheylî Hz. Ömer Müslüman olduğunda Müslümanların sayısının kırk küsur erkek ve on bir kadından müteşekkil olduğunu rivayetini benimsemiştir.⁵¹¹

İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201), *el-Muntazam*'da doğrudan İbn Sa'd'dan Ma'mer ve Saîd b. Müseyyeb kanalıyla Zührî'den nakledilen iki rivayeti aynı şekilde almıştır.⁵¹² Ancak tefsiri *Zâdü'l-Mesîr*'de kullandığı İbn Abbâs rivayetine burada yer vermemiştir.⁵¹³

İbnü'l-Esîr (v. 630/1233) *el-Kâmil*'de, Hz. Ömer'in otuz dokuz erkek ve yirmi üç kadından sonra Müslüman olduğunu isnadsız olarak belirttikten sonra şunlar da söylenmiştir diyerek iki görüş daha nakletmiştir: "...Kırk erkek ve on bir kadından sonra, kırk beş erkek ve yirmi bir kadından sonra Müslüman olmuştur..."⁵¹⁴ *Üsdü'l-ğâbe*'de ise kırk erkek ve on bir kadından sonra Müslüman olduğunu öncelikle zikretmiş ardından şu da söylenmiştir diyerek otuz dokuz erkek ve yirmi kadından sonra Müslüman olduğunu ilave etmiştir.⁵¹⁵ Daha sonra dört ayrı rivayeti isnadlı olarak kaydetmiştir. Birincisi Saîd b. Cübeyr kanalıyla İbn Abbâs'tan gelen ve Enfal suresi 64. Ayetin sebep-i nüzûlü hakkında nakledilen rivayettir.⁵¹⁶ İkincisi Sa'lebe b. Suayr rivayetidir ki bunu doğrudan Sa'lebe'nin oğlu Abdullah'tan nakletmektedir.⁵¹⁷ Üçüncüsü Saîd b. Müseyyeb rivayetidir ki bunu doğrudan Saîd b. Müseyyeb'den nakletmektedir.⁵¹⁸ Dördüncü rivayet ise İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ta Ma'mer b. Râşid kanalıyla Zührî'den aldığı Hz. Ömer'in kırk yahut kırk küsur erkek ve kadından sonra Müslüman olduğu rivayetidir. Ancak bu rivayeti "*Zübeyr dedi ki*" diyerek nakletmektedir.⁵¹⁹

Sibt İbnü'l-Cevzî (v. 654/1256) *Mirâtü'z-zamân*'da Hz. Ömer'in Müslümanların kaçınıcı olduğu ile ilgili meşhur görüşün kırkıncı olduğunu belirtip Hey-

⁵¹⁰ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 51.

⁵¹¹ Süheylî (581/1185), *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*, thk. Abdurrahman el-Vekîl, I-VII, [y.y.] [t.y.], III, 271.

⁵¹² Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 134.

⁵¹³ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 377.

⁵¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 601-602.

⁵¹⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, IV, 138.

⁵¹⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, IV, 139.

⁵¹⁷ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, IV, 139.

⁵¹⁸ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, IV, 139.

⁵¹⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, IV, 139.

sem b. Adî'den naklen isimlerini de belirtmiş ancak bu durumun tuhaf olduğunu ifade etmiştir. Habeşisan hicretini gerekçe göstererek bu tarihe kadar Müslümanların sayısının artmış olması gerektiğini belirtmiş, iddia edildiği gibi Hz. Ömer'in kırkıncı Müslüman olmasının ancak bîsetin ikinci yılında Müslüman olması ile mümkün olabileceğini belirtmiştir.⁵²⁰

Muhibbüddîn et-Taberî (v. 694/1295), *er-Riyâzü'n-nadîre* adlı eserinde İbn Abbâs'dan gelen ve Enfal suresi 64. ayetin sebab-i nüzûlü olarak nakledilen rivayete sadece İbn Abbâs'a işaret ederek yer vermektedir.⁵²¹

Nüveyrî (v. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb'* de İbn Sa'd'ın naklettiği rivayetleri doğrudan *Tabakât'* a atf yaparak nakletmiştir.⁵²² Nüveyrî bu rivayetleri tartışmıştır. Hz. Ömer'in, ikinci Habeşistan hicretinden sonra Müslüman olması ve bu sırada Müslüman erkeklerin sayısının seksenden fazla olması dolayısıyla muhtemelen hicret edenler dışında Mekke'de kalanların sayısının [kırk civarında] olabileceğini ifade etmiştir.⁵²³

Zehebî (v. 748/1348), Hz. Ömer'in Müslümanların kaçınıcı olduğuna dair üç rivayet nakletmektedir. Naklettiği rivayetlerin ilki Vâkıdî'den Zührî kanalıyla Saîd b. Müseyyeb rivayetidir.⁵²⁴ İkinci rivayet yine Vâkıdî'den naklettiği ancak Ma'mer kanalıyla Zührî'den gelen rivayettir.⁵²⁵ Üçüncü rivayet ise Yûnus b. Bükeyr kanalıyla İbn İshâk rivayettir.⁵²⁶

İbn Kesîr (v. 774/1373), İbn Hişâm'ın rivayetinden hareketle Hz. Ömer'in hicret edenler dışındaki Müslümanların kırkıncısı olabileceğini belirtmiştir.⁵²⁷

Makrîzî (v. 845/1442), *İmtâü'l-esmâ'* da Hz. Ömer'in Müslümanların kaçınıcı olduğuna dair birçok sayı vermiş ancak bunları kimlerden aldığına temas etmemiştir. Bahsettiği sayılar şunlardır: Kırk dokuz erkek ve yirmi üç kadından sonra, kırk erkek ve on bir kadından sonra, kırk beş erkek ve yirmi bir kadından sonra, otuz üç erkekten sonra Müslüman olmuştur.⁵²⁸

Kastallânî (v. 923/1517), *Mevâhib'* de Hz. Ömer'in kırk küsur erkek ve on bir kadından sonra Müslüman olduğunu belirtmiştir.⁵²⁹

Şâmî (v. 942/1536), *Sübülü'l-hüdâ'* da İbn İshâk rivayetiyle İbn Sa'd'ın Saîd b. Müseyyeb'den naklettiği rivayeti almıştır.⁵³⁰ Bunların yanı sıra İshâk b.

⁵²⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirât*, III, 115.

⁵²¹ Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadîre*, II, 245.

⁵²² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb'*, XVI, 181.

⁵²³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb'*, XVI, 181.

⁵²⁴ Zehebî, *Târîh*, II, 180.

⁵²⁵ Zehebî, *Târîh*, II, 180.

⁵²⁶ Zehebî, *Târîh*, II, 181.

⁵²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 196-197.

⁵²⁸ Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ'*, I, 43.

⁵²⁹ Kastallânî, *Mevâhib*, I, 125.

⁵³⁰ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ'*, II, 493.

Bişr'den İbn Abbâs rivayetini almış ancak İbn Abbâs'tan gelen rivayette geçen otuz dokuz erkek ibaresi burada doksan dokuz olarak kaydedilmiştir. Muhakkik otuz olduğuna dair de dipnota kayıt koymuştur.⁵³¹ Ancak müellif Moğultay b. Kılıç'ın şu değerlendirmeyi yaptığını ifade etmiştir: “*Muhtemelen bu [sayı] doğrudur. İbn İshâk'ın zikrettiğine göre Habeşistan'dakiler seksen üç kişiydi.*”⁵³² İbn Hişâm'daki bilgi bu sayı ile mutabıktır.⁵³³ Sonra kendisi de bir değerlendirme yaparak İbn İshâk'ın seksen üç kişi olarak verdiği sayının tüm Habeşistan hicretlerindeki toplam sayı olduğunu İbn Abbâs'a atıf yaparak, Hz. Ömer'in bu iki hicret arasında Müslüman olduğunu, kırktan sonraki artışın Hz. Ömer'in Müslüman oluşu sonrasında olmuş olacağını, ondan gelen rivayeti naklettiği İshâk'ın [b. Bişr] güvenilir bir ravi olduğunu, yani onun naklettiği sayıya güvenilemeyeceğini ifade etmiştir.⁵³⁴ Dolayısıyla o, Hz. Ömer'in muhtemelen kırkıncı Müslüman olduğuna işaret etmek istemiş olabilir.

Diyarbakrî (v. 990/1582), *Târîhu'l-Hamîs'*de *Sıfatü's-safve'*den alıntı yaparak kırk Müslümandan sonra Müslüman olduğu rivayetine, *Umde'*de otuz üç erkek ve altı kadından sonra Müslüman olduğu rivayetine, Saîd b. Müseyyeb ve Abdullâh b. Sa'lebe rivayetlerine ve *Mevâhib'*e atıf yaparak Hz. Ömer'in kaçınıcı Müslüman olduğuna dair çeşitli bilgileri kaydetmiştir.⁵³⁵

Halebî (v. 1044/1635), *İnsânü'l-uyûn'*da Hz. Ömer'in kırkıncı Müslüman olduğunu söyleyenler ile Habeşistan hicretinden sonra Müslüman olduğu için daha geç sıralarda yer aldığı ileri sürenler olduğunu belirttikten sonra onun Habeşistan hicretine çıkanlardan geriye kalanların kırkıncısı olabileceğini ifade etmiştir.⁵³⁶

2. Hz. Ömer'in İslam'ı Kabul Edişinin Nasıl Gerçekleştiğine Dair Rivayetler

2.1. Hz. Ömer'in, Kız Kardeşinin Yanına Gitmesi ve Müslüman Olmasına Dair Rivayetler

İbn İshâk (v. 151/768), konuyla ilgili şu detaylı bilgiyi nakletmektedir: “*Kureyş Ömer b. Hattâb'ı – o henüz müşrik iken- Rasûlullah'ı aramak üzere gönderdi. Rasûlullah safa tepesi eteklerinde bir evdeydi. Yolda Benî Adî b. Ka'b'ın amca çocuklarından olan Nuaym b. Abdullah b. Esed en-Nehâm ile karşılaştı. O Müslüman olmuş idi. Bu esnada Ömer kılıcını kuşanmış vaziyetteydi. Nuaym: “Ömer! Ne-*

⁵³¹ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, II, 493.

⁵³² Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, II, 493.

⁵³³ Bkz. İbn Hişâm, I, 354.

⁵³⁴ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, II, 493.

⁵³⁵ Diyarbakrî, *Târîh*, I, 297.

⁵³⁶ Halebî, *Sîre*, II, 3.

reye gidiyorsun?" diye sorunca Ömer: "Kureyş'in aklını bulandıran, ilahlarını akıl-sız gören, toplumunu bölen Muhammed'e gidiyorum." diye yanıt verdi. Nuaym: "Vallahi bu çok kötü bir yürüyüş Ömer. Sen aşırı gidip Benî Adî b. Ka'b'ın mahvını istiyorsun. Diğer taraftan sen Muhammed'i öldürünce Benî Hâşim ve Benî Zühre'nin seni sağ bırakacağını mı zannediyorsun!" dedi. Bir süre daha konuştular ve sesleri yükselmeye başladı. Ömer: "Ben öyle sanıyorum ki sen dinden çıktın. Şayet ben bundan emin olmuş olsam önce senden başlardım." deyince, Nuaym bu işin sonunun kötü olduğunu anladı ve "Senin ailenin ve eniştenin Müslüman olduğunu sana haber vermiş olayım. Sen daha yolunu şaşırma!" dedi. Ömer bunu duyunca "hangileri?" diye sordu. Nuaym: "Amcanın oğlu olan enişten ile Kız kardeşin." diye yanıt verdi. Ömer hemen ayrılıp kız kardeşine gitti.⁵³⁷ ... "Ömer kendisine ulaşan haberin doğruluğunu araştırmak için kızkardeşinin evine yöneldi. Bu sırada Habbâb b. Eret Ömer'in kız kardeşinin yanında olup⁵³⁸ ona Tâhâ'yı [suresini] ve اذا الشمس "اذا الشمس" [Tekvîr suresini] öğretiliyordu. Müşrikler bu tilavete⁵³⁹ "هيمية" diyorlardı. Ömer içeri girdi. Kız kardeşi onu çehresi değişmiş bir halde görünce hemen sahifeyi sakladı. Habbâb gözden kaybolup başka odaya geçti. Ömer kızkardeşine "Evindeki bu anlaşılmasız sesler de neyin nesi?" dedi. Kızkardeşi: "Aramızda konuşuyorduk, duyduğunuz bundan başka bir şey değil." dedi. Ömer onu azarlayıp, durumu anlamadan çıkmayacağına yemin etti. Eniştesi Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl ona "Eğer haklı değilsen insanları, kendi arzuların istikametine sürükleyemezsin Ömer!" dedi. Ömer huşumla eniştesine vurup üzerine çıktı. Kız kardeşi kocasını kurtarmak için hamle yapınca ona da eliyle vurup yaraladı. Kız kardeşi kanı görünce "Ömer duyuyor musun? Senin ilahlarını bırakıp Lat ve Uzzâ'yı inkâr edişim hakkında işittiklerinin hepsi doğru. Ben şahadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun kulu ve elçisidir. Dilediğini yap!" dedi. O böyle deyince Ömer'in eli yanına düştü ve ona "O okuduğunuz şeyi bana ver. Söz veriyorum onu imha etmeyeceğim ve sana geri vereceğim." dedi. Kız kardeşi onun bu isteğini görünce Rasûlullah'ın duasının⁵⁴⁰ onun için gerçekleşmesini umarak "Sen necissin 'Ona, ancak tertemiz olanlar dokunabilir. '⁵⁴¹ sana itimat edemem. Cünüplük dolayısıyla gusûl al [yahut güzelce yıkan] ve bana beni tatmin edecek bir söz ver." dedi. Ömer bunu yapınca sahifeyi ona verdi. Ömer

⁵³⁷ İbn İshâk, *es-Sîre*, I, 220-221.

⁵³⁸ Başka bir başlık altında Habbâb'ın orada bulunma sebebi olarak Hz. Peygamber'in ihtiyaç sahiplerini durumları iyi olanların yanına birer ikişer göndermesini anlatan küçük bir kıssa zikredilmiştir. (Bkz. İbn İshâk, *es-Sîre*, I, 221.)

⁵³⁹ Anlaşılmayan sözler (bkz. Süheylî, *Ravzû'l-üniif*, III, 278.)

⁵⁴⁰ İbn İshâk Hz. Peygamber'in duasını müstakil bir başlık olarak almış ve burada Perşembe gecesi "Allah'ım! İslâm'ı Ömer b. Hattâb yahut Ebü'l-Hakem b. Hişâm ile güçlendir." şeklinde niyaz ettiğini kaydetmiştir. (Bkz. İbn İshâk, *es-Sîre*, I, 221.)

⁵⁴¹ "لا يمسه الا المطهرون" (Vakıa, 56/79.) (<http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/vakia-suresi-56/ayet-79/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim T.: 24.08.2017)

Kuran'ı okumaya başladı. Tâhâ'yı "Buna inanmayan ve nefsinin arzusuna uyan kimseler seni ondan (ona hazırlanmaktan) sakın alıkoymasın, sonra helak olursun!"⁵⁴² ayetine kadar ve "Güneş dürüldüğü zaman"⁵⁴³ ayetinden "Herkes önceden hazırlayıp getirdiği şeyleri bilecektir"⁵⁴⁴ ayetine kadar okudu ve bu esnada İslam'ı benimsedi. Kardeşine ve eniştesine "Nasıl Müslüman olunur?" diye sordu. O ikisi "Allah'ın ortağı olmaksızın tek olduğuna ve Muhammed'in onun kulu ve rasûlü olduğuna şahadet eder, Lât ve Uzzâ'yı inkâr edersin." dediler. Ömer bunu yaptı. Habbâb çıkıp onların olduğu yere geldi. "Ömer, müjdeler olsun. Zira Rasûlullah, Allah'a, İslam'ı seninle yüceltmesi için dua etti." dedi. Ömer "Bana Rasûlullâh'ın bulunduğu yeri söyleyin." deyince Habbâb, Safâ eteklerinde Rasûlullâh'ın bulunduğu yeri ona söyledi. Ömer Rasûlullah ile buluşmak için heyecanla buraya yöneldi. Rasûlullah'a Ömer'in kendisini öldürmek üzere aradığı haberi ulaşmış ancak Rasûlullah henüz Müslüman olduğundan haberdar olmamıştı. Ömer oraya varıp kapıyı çalınca ve Rasûlullâh'ın ashâbı onu silahlı bir şekilde görünce korktular. Rasûlullah oradakilerin korktuğunu görünce "Ona kapıyı açm. Şayet Allah, Ömer için hayır murat etmişse İslam'a girip Rasûlü doğrular, yok bunu arzu etmiyorsa onu öldürmek bizim için kolaydır." dedi. Ashâb hemen koşturdu. Bu sırada Rasûlullah'a vahiy geliyordu. Ömer'in sesini duyunca Rasûlullah üzerinde entarisi olmaksızın hemen çıktı, Ömer'i entarisi ve gömleğinin birleştiği yerden yakaladı ve "Ömer, Allah'ın Velîd b. Muğire'ye indirdiği musibet gibi bir musibet indirmeden duracağını sanmıyorum. Allahım! Ömer'e hidayet et!" dedi. Ömer gülümsedi ve "Ey Allah'ın elçisi ben şahadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed onun kulu ve elçisidir." dedi. Müslümanlar bir defa tekbir getirdiler. Evin ötesinde de duyuldu. Müslümanlar o gün kırk küsur erkek ve on bir kadından müteşekkildi."⁵⁴⁵

İbn Hişâm (v. 218/833), Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili iki farklı rivayet nakletmektedir. Bunlardan birincisi *Sîretü İbn İshâk*'ta da nakledilen rivayettir. Ancak bu rivayetin kurgusunda kısmi farklılıklar ile farklı ifadeler mevcuttur. İbn Hişâm "*İbn İshâk dedi ki*" diyerek önce rivayette bahsi geçecek kişileri tanıtmaktadır. Bu minvalde Hz. Ömer'in kızkardeşi ve kocasının Müslüman olduklarını ve onların Müslümanlıklarını gizlediklerini, ardından Nuaym b. Abdullah'ın da Adî oğullarına mensup olduğunu ve onunda Müslümanlardan olduğunu, Hâbbâb b. Eret'in Fatıma bint. Hattâb'ın evine sürekli

⁵⁴² Taha, 20/16 (<http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/taha-suresi-20/ayet-20/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim T.: 24.08.2017)

⁵⁴³ Tekvîr, 81/1 (<http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/tekvir-suresi-81/ayet-1/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim T.: 24.08.2017)

⁵⁴⁴ Tekvîr, 81/14 (<http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/tekvir-suresi-81/ayet-1/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim T.: 24.08.2017)

⁵⁴⁵ İbn İshâk, *es-Sîre*, I, 221-223.

gelip gittiğini ve onlara Kuran'ı öğrettiğini⁵⁴⁶, Hz. Ömer'in silahlı olarak Hz. Peygamber'e gittiğini, Hz. Peygamber'in bir grup arkadaşıyla Safa tepesi eteklerinde bir evde toplandıklarının Ömer'e söylendiğini, Hz. Peygamber ve arkadaşlarının kırk kişiye yakın olduklarını, bu kişilerin başlıcalarının Hz. Hamza, Hz. Ali ve Hz. Ebû Bekir olduklarını, burada toplanan kişilerin Habeşistan hicretine katılmayanlardan müteşekkil olduğunu nakletmektedir.⁵⁴⁷ Akabinde Nuaym ile Hz. Ömer arasında geçen diyaloga temas etmekte ancak Ömer'in Nuaym'ı din değiştirmiş olmakla suçladığına yahut bağrıştıklarına dair bir malumat vermemektedir.⁵⁴⁸ Hz. Ömer'in, kız kardeşinin evine gitmesi sırasında Habbâb'ın orada olduğu ve Tâhâ suresinin yazılı olduğu bir sahifeyi okuduklarını İbn İshâk ile aynı minvalde nakletmektedir.⁵⁴⁹ Hz. Ömer'in kız kardeşinden okudukları şeyi istemesi üzerine kız kardeşinin “*Ona temiz olanlardan başkası dokunamaz.*” ayetini ileri sürerek Ömer'e necis olduğunu söylediğini yine İbn İshâk ile aynı minvalde nakletmektedir. Ancak Habbâb'ın, saklandığı yerden, Hz. Ömer'in Kuran hakkında güzel ifadeler kullanmasından sonra çıktığını ve Hz. Peygamber'in duasını hatırlattığını, bunun üzerine Ömer'in “*Bana Muhammed'in bulunduğu yeri söyleyin, gidip Müslüman olayım.*” dediğini naklettiği kısımda İbn İshâk'tan ayrışmaktadır. Nitekim kız kardeşinin evinde kelime-i şehadet getirmesi ile ilgili bir bilgi de söz konusu değildir.⁵⁵⁰ Aynı şekilde Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in yanına geldiğinde ona kapının açılmasını söyleyen kişinin Hz. Hamza olduğunu ve “... *Ona izin verin şayet iyi bir amaçla gelmişse ona ihsan ederiz. Niyeti kötüyse kendi kılıcıyla öldürürüz.*” dediğini nakletmektedir.⁵⁵¹ Yine İbn İshâk'tan farklı olarak Hz. Ömer'in Müslüman olduğunu Hz. Peygamber'e ifade etmesinin ardından tekbir getirenin Hz. Peygamber olduğunu ve evdekilerin Hz. Peygamber'in tekbirinden sonra Ömer'in Müslüman olduğunu öğrendiklerini nakletmektedir.⁵⁵²

İbn Sa'd'ın (v. 230/845), *Tabakât'* ta naklettiği Enes b. Mâlik (v. 93/711-712) rivayeti İbn İshâk rivayetleriyle ifade bakımından kısmen benzerlik ve kısmen farklılık göstermektedir ancak kurgusu itibariyle büyük ölçüde aynıdır. Rivayetin kısmen farklılaştığı noktalar şöyledir. İbn Sa'd, Nuaym ile aralarında geçen konuşmalarda Hz. Ömer'in Nuaym'ı dinden dönmüş olmakla suçlaması

⁵⁴⁶ İbn İshâk, bu konuda Hz. Peygamber'in ihtiyaç sahiplerini durumları iyi olanların yanlarına yerleştirdiği, Habbâb'ın da Said b. Zeyd ailesinin yanına geldiği şeklinde bir rivayet aktarmaktadır. (Bkz. İbn İshâk, *es-Sîre*, I, 221.)

⁵⁴⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 343-344.

⁵⁴⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 344.

⁵⁴⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 344.

⁵⁵⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 344-345.

⁵⁵¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 346.

⁵⁵² İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 346.

üzerine Nuaym'ın *"Ben sana asıl şaşılacak şeyi söyleyeyim mi. Senin enişten ve kız kardeşin senin dininden döndüler."* dediğini nakletmektedir.⁵⁵³ Buna göre sanki Nuaym Müslüman olduğunu kabul etmektedir. Daha sonra Ömer'in, kız kardeşinin evine yöneldiğini, evde muhacirlerden Habbâb adında birisinin de olduğunu ve Habbâb'ın Ömer'in gelişini sezmesi üzerine evin içine saklandığını aktarmaktadır.⁵⁵⁴ Nitekim İbn İshâk rivayetlerinde bunu sezen Hz. Ömer'in kız kardeşidir. Hz. Ömer'in okudukları şeyi istemesi üzerine kız kardeşinin *"...yıkan [boy abdesti] yahut abdest al"* dediğini Hz. Ömer'in kalkıp abdest aldığı nakletmektedir.⁵⁵⁵ İbn İshâk rivayetlerinde yıkandığı [boy abdesti aldığı] nakledilmektedir. Hz. Ömer Kur'an'ı okuyup *"Bana Muhammed'in yerini gösterin"* deyince Habbâb'ın saklandığı yerden çıktığını kaydetmektedir. Oysa İbn İshâk Habbâb'ın, Hz. Ömer'in Kur'an hakkında güzel ifadeler kullandığını görünce hatta bir başka varyantta Ömer Müslüman olduktan sonra gizlendiği yerden çıktığını nakletmektedir. İbn Sa'd, Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in bulunduğu eve geldiğinde kapıda Hz. Hamza, Hz. Talhâ ve Hz. Ünâs'ın bulunduğunu ve onu görünce Hz. Hamza'nın *"Eğer Allah Ömer için hayır murad etmişse Müslüman olup Rasûlullah'a tabi olur, yok bundan başka bir şey amaçlıyorsa onu öldürmek bizim için zor olmaz."* şeklindeki sözü söylediğini nakletmektedir.⁵⁵⁶ İbn İshâk rivayetlerinin birinde bu sözü Hz. Peygamber'in söylediği, İbn Hişâm'ın naklettiği İbn İshâk rivayeti ile bu rivayette bu sözü burada Hz. Hamzanın söylediği görülmektedir. Ancak burada Hz. Hamza'nın bizatihi onu gören kişi olarak nakledilmesi ilgili rivayetten farklılaştığı hususlardandır.

Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Kitâbü Fezâili's-sahâbe'* sinde İbn İshâk'ın İbn Hişâm'da nakledilen rivayeti isnadsız olarak ve İbn İshâk'a atf yapılmaksızın aynen nakledilmiştir.⁵⁵⁷ Ayrıca Zeyd b. Eslem'in (v. 136/754) babasından (Eslem'den) Hz. Ömer'in ağzından naklettiği uzun bir rivayet mevcuttur Burada Hz. Ömer yanındakilere nasıl Müslüman olduğunu anlatır: *"Ben Rasûlullah'a en sert karşı çıkanlardandım. Sıcak bir gün, Mekke sokaklarındayken bir Kureyşli yanıma geldi. "Nereye gidiyorsun?" dedi. Ben de "Şunu şunu şunu yapmaya gidiyorum." dedim. "Şaşılacak iş, sen bunları yapmaya gidiyorsun ama bu iş senin evine kadar ulaştı." Dedi. "Kime?" Deyince "kız kardeşin dinden çıktı." diye yanıt verdi. Kızgınlıkla geri döndüm. Rasûlullah Müslüman olanlardan bir iki kişiyi onunla yemeğini paylaşabilecek hali vakti yerinde bir Müslümanın yanına yerleştiriyordu. Kız kardeşimin kocasının yanına da iki kişiyi yerleştirmişti. Gidip kapıyı vurdum. "Kim o?" diye seslendiler. "İbn*

⁵⁵³ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 248.

⁵⁵⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 248.

⁵⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 248.

⁵⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 248-249.

⁵⁵⁷ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâil*, I, 279-281.

Hattâb" dedim. Yanlarında bulunan bir sahifeyi okuyorlardı. Benim sesimi işitince gizlenip sahifeyi de sakladılar. Kardeşim kapıyı açtı. "Canına susamış kardeşim, senin dinden çıktığını duydum." dedim ve hemen elime geçen bir şeyle ona vurdum. Kan akmaya başladı. Kanı görünce ağladı ve "Hattab'ın oğlu, ne yapmak istiyorsan yap, ben Müslüman oldum." dedi. Yatağın kenarına oturdum. O sırada evin bir köşesinde bir kitap gördüm. "Bu nedir? Ver onu bana!" dedim. "O senin haddin değil, sen cünüp olunca yıkayıp temizlenmezsin. Ona ancak temiz olanlar dokunabilir." dedi. Onu alana kadar durmadım. Onda "Bismillâhirrahmânirrahîm" yazıyordu. "er-Rahmâni'r-rahîm"e gelince ürperdim ve sahifeyi attım. Sonra tekrar döndüm. "Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'ı tespih etmektedir. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."⁵⁵⁸ yazılıydı. Ne zaman Allah'ın isimlerine denk gelsem ürperdim. Sonra kendi kendime düşündüm ve "Allah'a ve Resûlüne iman edin ve sizi üzerinde tasarrufa yetkili kıldığı maldan, (Allah yolunda) harcayın. İçinizden iman edip de (Allah yolunda) harcayanlar var ya; onlar için büyük bir mükâfat vardır."⁵⁵⁹[ayetine kadar] okudum ve "Ben şahitlik ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed onun elçisidir." dedim. Oradakiler bundan duydukları sevinçten çıkıp tekbir getirdiler. Allah'a hamd ettiler. Benim imanımı görünce "Sana müjdelersun!" dediler. Onlara "Bana Rasûlullah'ın yerini söyleyin." dedim. "Safa eteklerinde bir evde." dediler. Gidip kapıyı vurdum. "Kim o?" denildi. "İbn Hattâb!" dedim. Benim Rasûlullah'a karşı sertliğimi biliyorlardı ancak Müslüman olduğumu henüz bilmiyorlardı. Hiçbiri kapıyı açmaya cesaret edemedi. Rasûlullah "Ona kapıyı açın. Şayet Allah onun için hayır murat etmişse ona hidayet eder." dedi. Gelip bana kapıyı açtılar. Bir adam koluma girdi ve Rasûlullah'a yaklaştım. "Onu bırakın." dedi. Beni bıraktılar. Yanına oturdum. Gömleğimin birleştiği yerden tutup beni kendine çekti. "Hattaboğlu! Müslüman ol. Allah'ım ona hidayet et!" dedi. "Ben şahitlik ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve sen onun elçisisin." dedim. Müslümanlar tekbir getirdiler. Mekke sokakları yankılandı. O zamana kadar bu gizleniyordu..."⁵⁶⁰ Rivayet Hz. Ömer'in Müslümanlığını nasıl duyurduğu ile devam etmektedir. Ayrıca aynı rivayetin farklı bir isnadla aynı şekilde geldiğine de işaret etmiştir.⁵⁶¹

İbn Şebbe (v. 262/876), İbn Sa'd'ın naklettiği Enes b. Mâlik rivayetine yer vermektedir.⁵⁶² Ancak bu rivayeti doğrudan Vâkidî'den aktarmıştır.

Belâzürî (v. 279/892-893), *Ensâb'* da konuya dair iki rivayet nakletmektedir. Birincisi Vâkidî'den aldığı rivayettir. Bu rivayetin, İbn Hişâm'ın naklettiği ri-

⁵⁵⁸ Hadîd, 57/1 (<http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/hadid-suresi-57/ayet-1/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim T.: 24.08.2017.)

⁵⁵⁹ Hadîd, 57/7 (<http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/hadid-suresi-57/ayet-1/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim T.: 24.08.2017.)

⁵⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Fezâil*, I, 285-287.

⁵⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Fezâil*, I, 288.

⁵⁶² Bkz. İbn Şebbe, *Târih*, II, 657-659.

vayetle, bilhassa ilk kısmı, çok büyük benzerlik içerisindedir. Geri kalan kısmında kurgusu aynı olup lafızlarında değişiklikler vardır. Ancak Nuaym ile Hz. Ömer arasında geçen konuşmalarda bazı farklılıklar söz konusudur. Asıl ayrıışan hususlar ise; Nuaym'ın, Hz. Ömer'e kız kardeşi ve eniştesinin Müslüman olduğunu söyledikten sonra pişman olması ve Habbâb'ın yanındaki sahife Tâhâ **suresinin** yazılı olduğu kısımlardır.⁵⁶³ İbn Hişâm bunu sadece Tâhâ olarak kaydetmektedir. İkinci rivayet ise İbn Sa'd'dan aldığı Enes b. Mâlik rivayetidir.⁵⁶⁴

Bezzâr (v. 292/905), *Müsned*'inde Eslem rivayetini nakletmektedir.⁵⁶⁵ Burada nakledilen rivayet ile Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu Fezâilî's-sahâbe*'sindeki rivayetin isnadı İshâk b. İbrâhim'de birleşmektedir. Her iki rivayet de hemen hemen aynı olup bir kısım ifade ve cümlelerde değişiklikler vardır. Ancak Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in yanında Müslüman olması, Müslümanların tekbir getirmesi ve bu tekbirin Mekke sokaklarında yankılanması her ikisinde nakledildikten sonra Bezzâr "... Onlâr bundan önce yetmiş kişiydiler..." kaydını koymaktadır.⁵⁶⁶ Ahmed b. Hanbel'de ise "O zamana kadar bu gizleniyordu..." kaydı yer almaktadır.⁵⁶⁷

Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin (v. 307/919), *Müsned*'inde Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna dair Enes b. Mâlik rivayetini naklettiği ifade edilmiştir. Eserde biz bu rivayete tesadüf edemedik. Ancak İbn Hacer (v. 852/1449) *Metâlibü'l-âliye* adlı zevâidinde Ebû Ya'lâ'nın isnadına yer vererek açıkça rivayetin Enes b. Mâlik'ten geldiğini Bûsirî (v. 840/1436) ise *İthâfü'l-Hıyere* adlı zevâidinde bu isnada yer vermeden⁵⁶⁸ rivayeti kaydetmişlerdir.⁵⁶⁹

İbn Hibbân (v. 354/965) *es-Sîretü'n-nebeviyye*'de konuya dair uzun bir nakilde bulunmaktadır. Bu naklin ilk kısmı İbn Hişâm'ın naklettiği rivayet ile büyük ölçüde aynıdır. Ancak rivayetin iç kısmında kurgusu aynı kalmış olmakla birlikte bir kısım ifadelerin değişiklik gösterdiği bundan öte yeni bazı ilaveler olduğu gözükmektedir. Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in yanına Safa tepesinin eteklerindeki eve gidişi anlatılırken kapıyı vurduğunda birisinin kapının aralığından bakıp Ömer'i silahlı vaziyette gördüğü aktarılmaktadır.⁵⁷⁰

⁵⁶³ Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, X, 286-289.

⁵⁶⁴ Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, X, 289-290.

⁵⁶⁵ Bezzâr, *Müsned (Bahri'z-Zehâr)*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh, I-XX, Beyrut 1409/1988, I, 400-403.

⁵⁶⁶ Bkz. Bezzâr, *Müsned*, I, 402.

⁵⁶⁷ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâil*, I, 287.

⁵⁶⁸ Bkz. Bûsirî (v. 840/1436), *İthâfü'l-hıyere'ti'l-mehere bi zevâidi'l-mesânidi'l-aşere*, ed. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim, I-IX, Riyad 1420/1999, VII, 166.

⁵⁶⁹ Bkz. İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449), *Metâlibü'l-âliye bi zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*, thk. Halid b. Abdurrahman b. Sâlim el-Bekr, I-XIX, Riyad 1420/2000, XVII, 259-260.

⁵⁷⁰ İbn Hibbân (v. 354/965), *Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, thk. Sa'd Kerîm el-Fikâ, [y.y.] [t.y.], s. 48-49.

Ayrıca Hz. Ömer Hz. Peygamber'in yanında Müslüman olunca Hz. Peygamber'in ondan, Müslüman olduğunu gizlemesini istediği ancak Hz. Ömer'in tıpkı müşrikliğini ilan ettiği gibi Müslüman olduğunu da ilan edeceğini ifade ettiği nakledilmektedir.⁵⁷¹ Bu kısım İbn Ebû Şeybe'nin Hz. Ömer'in Kâbe'de Müslüman oluşuyla ilgili rivayetinin son kısmında yer alan ifadedir. Öyle anlaşılıyor ki rivayetlerin içlerindeki detaylar birbirlerine dâhil olmuş.

Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (v. 355/966), Hz. Peygamber'in Müslüman oluşu ile ilgili herhangi bir kaynağa atıf yapmadan nakilde bulunmaktadır. Aktardığı rivayet ilk kısmında Hz. Ömer'in ne zaman Müslüman olduğunu, Müslümanların kaçınıcı olduğunu, Hz. Peygamber'in duasını nakletmektedir. Ardından Hz. Ömer'in kız kardeşinin Müslüman olduğunu, kocasının kim olduğunu, Habbâb'ın onlara Kur'ân öğrettiğini naklettikten sonra şunları aktarmaktadır: "... Kureyş Rasûlullah'ın durumunu Dâru'n-nedve'de müşavere etti. Hiç iyi bir şey gündeme gelmedi. Ömer de kendine vazife addederek silahlı bir şekilde Rasûlullah'ı aramak üzere çıktı..."⁵⁷² Rivayet devamında Nuaym ile Hz. Ömer'in konuşmaları, Hz. Ömer'in kız kardeşinin evine gitmesi, orada kızkardeşini ve eniştesini dövmesi ve okudukları şeyi istemesi, geri vereceğini taahhüt etmesi, Ömer'in ancak yıkandıktan sonra sahifeyi alabildiği, Kuran'dan etkilendiğini belirten sözlerinden sonra Habbâb'ın yerinden çıkıp Hz. Peygamber'in duasını ona müjdelediği, Ömer Rasûlullâh'ın bulunduğu yere gelip kapıyı vurunca oradakilerden birinin kalkıp kapı aralığından baktığı, içeridekilere Ömer'in silahlı bir şekilde geldiğini haber verdiği, Hz. Hamza'nın Ömer'in içeri alınmasına izin verdiği,⁵⁷³ Ömer'in içeri girip Müslüman olduğu, o Müslüman olduktan sonra İslam'ın açıktan ortaya çıktığı nakledilmektedir.⁵⁷⁴ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, Hz. Ömer'in Müslüman oluş kassası ile ilgili çeşitli kaynaklardan derlenmiş, birleştirilmiş bir kompozisyon sunmaktadır. Rivayet, Hz. Ömer'in ne zaman Müslüman olduğundan başlayıp, Müslüman oluşunun etkilerine kadar uzanmaktadır. Burada bir seçki yapılmış olsa da Kureyş'in Hz. Peygamber'in durumunu dâru'n-nedve'de ele aldığı ve Ömer'in bunun üzerine silahlı olarak oradan ayrıldığı tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak onda zikredilmiştir.

Taberânî (v. 360/971), *Mu'cemü'l-Kebîr*'de Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanında Müslüman oluşuna dair isnadını uzun olarak naklettiği, Sevbân'dan⁵⁷⁵ gelen rivayet başında Hz. Peygamber'in Ömer'in Müslüman olması için yap-

⁵⁷¹ İbn Hibbân, *es-Sîre*, s.49.

⁵⁷² Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed'*, V, 88.

⁵⁷³ "...Eğer hayır murat etmişse ona onu veririz. Eğer şer murat etmişse onu kılıcıyla öldürürüz..."

⁵⁷⁴ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed'*, V, 88-90.

⁵⁷⁵ Kim olduğu açıklanmamış. Ancak Hz. Peygamber'in azatlısı Sevbân olabilir.

tığı “*Allâh’ım İslâm’ı Ömer b. Hattâb ile güçlendir...*” şeklindeki duaya yer verilmiş ve devamında şunlar kaydedilmiştir: “...*Gecenin başında “Oku! Yaratan rabbinin adıyla oku” [ayetini] okuyan kız kardeşine öyle bir vurdu ki ben onun öldüğünü sandım. Sonra seher vakti kalkınca onun “Oku! Yaratan rabbinin adıyla oku” diyen sesini işitti. “Vallahi bu şiir ve mırıltı değildir.” deyip Rasûlullâh’ın yanına geldi. Kapıda Bilâl vardı. Kapıyı çalınca, Bilal “Kim o?” diye sordu. O da “Ömer b. Hattâb, Rasûlullah’ın yanına girmek için müsademi istiyorum” diye yanıtladı. Bilâl “Yâ Rasûlallah Ömer kapıda.” dedi. Rasûlullâh “Eğer Allah Ömer için hayır murat etmişse ona hidayet eder.” dedi. Sonra da Bilal’e “Kapıyı aç.” dedi. Rasûlullah Ömer’i pazularından tutup sarstı ve “Ne istiyorsun? Niçin geldin” diye sordu. Ömer “Çağırдыңın o şeyi bana anlat” deyince Rasûlullah “Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in onun kulu ve elçisi olduğuna şahadet edersin.” dedi. Ömer hemen Müslüman oldu ve [Rasûlullah’a, İslâm’ı açıktan anlatmak için] “çık” dedi.”⁵⁷⁶ Bu rivayetin kimin ağzından aktarıldığı anlaşılmamaktadır. Ayrıca Hz. Ömer’in, kardeşini nasıl duyduğu, nerede olduğu da belirsizdir.*

Cessâs (v. 370/981) *Ahkâmü’l-kur’an* isimli tefsirinde “Ona ancak temiz olanlar dokunabilir.” (Vâkıa,56/79) ayetinin tefsirinde Hz. Ömer ile kız kardeşi arasında geçen diyalogu Enes b. Mâlik rivayetiyle nakletmiştir.⁵⁷⁷ Rivayetin sadece Hz. Ömer ile kız kardeşinin konuşmalarına dair kısmı zikredilmiştir.

Ebû Nuaym el-İsfahânî (v.430/1038) *Ma’rifetü’s-sahâbe* isimli eserinde Hz. Ömer’in kız kardeşi Fâtımâ bint. Hattâb ile ilgili kısımda Hz. Ömer’in Müslüman oluşuna dair üç rivayete yer vermektedir. Bunlardan birisi İbn İshâk’tan özetleyerek naklettiği rivayettir. Burada kısa bir girişin ardından sadece Fâtımâ bint. Hattâb’ın evinde olan bitenler ele alınmıştır.⁵⁷⁸ İkinci rivayet Üsâme b. Zeyd b. Eslem kanalıyla nakledilen Eslem rivayetidir ki bunda da aynı şekilde bir özet söz konusudur.⁵⁷⁹ Üçüncü rivayete ise *Hilyetü’l-evliyâ* adlı eserinde de yer vermiştir. Nitekim o, *Hilyetü’l-evliyâ* adlı eserinde de Hz. Ömer’in Müslüman oluşu bahsine yer ayırmış hatta burada rivayetleri daha geniş bir şekilde nakletmiştir. Nitekim Eslem rivayetine burada daha detaylı yer verilmiştir.⁵⁸⁰ Ancak onun burada naklettiği bir rivayetle *Ma’rifetü’s-sahâbe* adlı eserindeki üçüncü rivayet aynı isnadla nakledilmesine rağmen farklılıklar mevcuttur. Şöyle ki rivayet her ikisinde de Mücâhid kanalıyla İbn Abbâs’tan gelmektedir.

⁵⁷⁶ Taberânî, *Mu’cemü’l-kebir*, II, 97.

⁵⁷⁷ Cassâs (v. 370/981), *Ahkâmü’l-kur’ân*, thk. Muhammed Sâdik Kamhâvî, I-V, Beyrut 1412/1992, V, 300.

⁵⁷⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî (v. 430/1038), *Ma’rifetü’s-sahâbe*, thk. Âdil b. Yusuf el-Azâzî, I-VII, Riyad 1419/1998, VI, 3412.

⁵⁷⁹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Ma’rife*, VI, 3411-3412.

⁵⁸⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-esfiyâ*, I-X, Beyrut 1416/1996, I, 41.

Fakat *Ma'rifetü's-sahâbe*'de bu rivayet şöyledir: "Ömer'e Müslüman oluşunu sordum. O da şunları söyledi. Hamza'nın Müslüman oluşundan üç gün sonra, çıktım. Mahzumoğullarından filanca oğlu filanca "Sen babanın dinini değiştirip Muhammed'in dinine mi girdin?" diye sordum. Sorduğum kişi "Ben bunu yapmışsam ne var? Sana daha yakın olanlar da bunu yapmıştır." dedi..." Rivayetin devamında kız kardeşi ve eniştesinin durumlarının kendisine haber verildiği, onların yanlarına gittiği ve diğer rivayetlerde de nakledildiği üzere kardeşini dövdükten sonra Ku'an'ı okuduğu, Allâh'ın göğsünü genişlettiği ve "...en güzel isimler Allah'ındır..." dediği, Hz. Peygamber'in kendisine en kıymetli kişi haline geldiği, nihayet Hz. Peygamber'in yanına gittiği nakledilmektedir. Ancak rivayette Habbâb'dan hiç bahsedilmemekte hatta Hz. Ömer'e Hz. Peygamber'in yerini tarif eden kişinin kız kardeşi olduğu ve hatta Hz. Ömer'in "...Rasûlullah nerede?" demesine güvenmeyip ona bir zarar vermeyeceği garantisini aldıktan sonra tarif ettiği nakledilmektedir.⁵⁸¹ Aynı isnadla *Hilyetü'l-evliyâ*'da nakledilen rivayet ise şöyledir: "Ömer'e hangi sebeple Fâruk olarak isimlendirildiğini sordum. O da şunu söyledi. Hamza benden üç gün önce Müslüman oldu. Sonra Allah göğsümü genişletti. "En güzel isimler Allah'ındır " dedim. Yeryüzünde Rasûlullah'tan daha sevimli biri benim için yoktu. Kız kardeşime "Rasûlullah nerede?" diye sordum O da "Safa eteklerindeki Dâru'l-Erkâm'ın evinde " olduğunu söyledi..." Rivayetin devamında Hz. Ömer'in buraya gidip kapıyı çaldığını, içerdekilerin toplandığını Hz. Hamza'nın "Ne oluyor?" diye sorduğunu, oradakilerin "Ömer" diye yanıtladıklarını, Rasûlullah'ın çıktığını, Ömer ile konuştuğunu, Ömer'in Müslüman olduğunu, orada bulunanların tekbir getirdiğini ve bu tekbirin Kâbe'den duyulduğunu nakletmektedir.⁵⁸² Rivayetin devamında ise Hz. Ömer'in Müslümanlığını nasıl ilan ettiği anlatılmaktadır.

Beyhâkî (v. 458/1066), *Delâil*'de Hz. Ömer'in İslâm'ı nasıl kabul ettiğine dair iki rivayet nakletmektedir. Birincisi Eslem rivayeti olup rivayeti detaylıca aktarmıştır.⁵⁸³ Diğer rivayet ise Enes b. Mâlik rivayetidir.⁵⁸⁴

İbn Asâkir (v. 571/1176), *Târîhu medîneti Dimaşk* adlı eserinde Eslem rivayetini,⁵⁸⁵ birinde Beyhâkî'nin yer aldığı iki farklı isnadla Enes b. Mâlik rivayetini,⁵⁸⁶ Yunus b. Bükeyr'den gelen bir isnadla İbn İshâk'ın rivayetini⁵⁸⁷ ve iki rivayeti daha zikretmiştir. Bu son iki rivayetten biri İbn Abbâs kanalıyla gelen ve

⁵⁸¹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, VI, 3411-3412.

⁵⁸² Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, I, 40.

⁵⁸³ Bkz. Beyhâkî, *Delâil*, II, 216-219.

⁵⁸⁴ Bkz. Beyhâkî, *Delâil*, II, 219-220.

⁵⁸⁵ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 31-33.

⁵⁸⁶ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 33-35.

⁵⁸⁷ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 35-38.

Hz. Ömer'in niçin faruk olarak isimlendirildiği ile ilgili kıssa üzerinden Müslüman olduğunun aktarıldığı rivayettir. Bu rivayete Ebû Nuaym, iki farklı eserde iki farklı şekilde temas etmiş, İbn Asâkir ise bu ikisinden de farklı unsurlarla yer vermiştir. Burada öncelikle Hz. Hamza'nın Müslüman oluşu Hz. Ömer'in ağzından nakledilmiş⁵⁸⁸ ardından Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanına gitmesi ve orada yaşananlara dair Ebû Nuaym'ın *Ma'rifetü's-sahâbe'*de naklettiği kısım burada da bir iki ilave ve çok ufak değişiklikler dışında aynı şekilde nakledilmiş,⁵⁸⁹ nihayet Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in yanına gittiği kısımdan itibaren ise Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ'*da naklettiği kısım hemen hemen aynı şekilde burada da yer almıştır.⁵⁹⁰ Ancak İbn Asâkir bu rivayeti kimlerden aldığını belirttiği uzun isnadında Ebû Nuaym'a işaret etmemiştir. İbn Asâkir'in Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanında Müslüman olmasıyla ilgili naklettiği son bir rivayet daha vardır. Buna göre Hz. Ömer, Kız kardeşinin evine girer. Bu sırada onlar Kur'an okumaktadır. Hz. Ömer ne yaptıklarını sorunca onlar korkuyla geçiştirmeye çalışırlar. Ancak Hz. Ömer ısrarcı olunca çıkarıp Kur'an'ı ona okurlar. Bunun üzerine hemen Hz. Peygamber'in yanına gider, kapıyı vurur. İçerdekiler Hz. Ömer'in geldiğini anlayınca korkarlar. Hz. Peygamber ona izin verilmesini ister o da kelime-i şehadet getirerek içeri girer. Bunun üzerine Hz. Peygamber de sevinçle tekbir getirip "*Allah'ım! İslâm'ı Ömer ile yücelt, Ömer ile güçlendir!*" diye dua eder.⁵⁹¹

İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201), *el-Muntazam'*da İbn Sa'd'ın naklettiği Enes b. Mâlik rivayetinin konuyla ilgili kısmını aynı şekilde nakletmektedir.⁵⁹²

İbnü'l-Esîr (v. 630/1233), *el-Kâmil'*de Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili isnadsız olarak İbn Hişâm'ın naklettiği, Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanına gittiği, rivayetini İbn Hişâm'a yahut İbn İshâk'a atıf yapmaksızın tamamıyla aynı kurgu içerisinde nakletmiştir. Sadece bazı cümlelerin yeri değişmiş, çıkarılmış yahut kelimelerde ufak değişiklikler söz konusu olmuştur. Rivayetin devamında Hz. Ömer'in Müslümanlığını nasıl ilan ettiğine de yer vermiştir.⁵⁹³ Ayrıca "...*Bunun haricinde de başka şeyler anlatılmıştır.*"⁵⁹⁴ kaydını koymuştur. Ancak bu rivayetlere burada temas etmemiştir. *Üsdü'l-ğâbe'*de üç farklı rivayet nakletmektedir. Rivayetlerden ikisi Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanında İslâm'ı benimsemesi ile ilgili olup üçüncü rivayet Hakkâ suresini dinleyerek Müslü-

⁵⁸⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 29-30.

⁵⁸⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 30.

⁵⁹⁰ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 30-31.

⁵⁹¹ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 28-29.

⁵⁹² Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 132-134.

⁵⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 602-603.

⁵⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 604.

man olması ile ilgilidir. İbnü'l-Esîr *Üsdü'l-ğâbe'* de İbn Hişâm'daki rivayete değil İbn İshâk'ın Yunus b. Bükeyr rivayetine ve sadece ilk kısmına yer vermiş ardından "...bazı eksiklik ve fazlalıklarla İbn İshâk'tan gelen rivayet bu şekildedir." kaydını koyarak rivayetin devamını nakletmemiştir.⁵⁹⁵ Eslem rivayetini de Ahmed b. Hanbel'in *Fezâil'* de naklettiği ile sadece bir iki yerde ifade ekleme ve çıkarma dışında aynı şekilde nakletmiştir.⁵⁹⁶ Ancak başka bir kaynaktan almıştır. Ayrıca sonunda Müslümanlığını ilan etmesi ile ilgili kısmı da nakletmiştir.

Kelâî (v. 634/1237) *el-İktifâ'* da İbn Hişâm'ın naklettiği rivayeti bir iki yerdeki küçük ifade farklılıkları dışında aynı şekilde nakletmiştir.⁵⁹⁷

Sibt İbnü'l-Cevzî (v. 654/1256) *Mirâtü'z-zamân'* da Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ'* da naklettiği İbn Abbâs rivayetine, sadece İbn Abbâs'a atıf yaparak yer vermiştir. Ebû Nuaym'ın rivayetiyle farklılaştığı noktalar mevcuttur. Burada Hz. Peygamberin yerini, kız kardeşinden öğrenmediği nakledilmiştir.⁵⁹⁸

Muhibbüddîn et-Taberî (v. 694/1295), *er-Riyâzü'n-nadire'* de Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili çok sayıda rivayet nakletmektedir. Enes b. Mâlik rivayetini doğrudan Enes b. Mâlik'ten nakletmiştir.⁵⁹⁹ Diğer bir rivayet Eslem rivayetidir. Onu doğrudan Üsâme b. Zeyd'den nakletmektedir.⁶⁰⁰ Yer verdiği son rivayet ise İbn Hişâm rivayettir. Ancak bunu özetlemiştir.⁶⁰¹ Ayrıca yer verdiği tüm rivayetlerin ardından yaptığı kısa şerhler ile bilinmeyen kelimeleri açıklamıştır.

Ebü'l-Fidâ (v. 732/1331), *Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* adlı genel dünya tarihinde Hz. Ömer'in Müslüman olmasına çok kısa da olsa yer ayırmış ve burada kurgusu İbn Hişâm rivayetine benzer şekilde ancak ifade ve cümlelerde farklılıklarla isnadsız olarak Hz. Ömer'in Müslüman oluşunu kaydetmiştir.⁶⁰²

Nüveyrî (v. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb'* de Hz. Peygamber'in doğumu önceden risaleti sonrasına kadar müjdelenmesi ile ilgili rivayetleri ele aldığı kısımda Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna dair ilginç bir rivayet nakletmektedir. İbn Abbâs'tan nakledilen rivayete göre Hz. Ömer'in Kureyş adına Hz. Peygamber'i öldürme görevi üstlendiğini, yolda Huzaâlı bir topluluğa uğradığını, bu topluluğun ihtiyaç duyduklarında onun hakemliğine başvurdukları bir putu olduğunu, bu topluluğun Ömer'e, kararını onaylatmak için putun yanına

⁵⁹⁵ Bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe'*, IV, 142.

⁵⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe'*, IV, 140.

⁵⁹⁷ Kelâî, *el-İktifâ'*, I, 250-253.

⁵⁹⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirât*, III, 114.

⁵⁹⁹ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire'*, II, 237-238.

⁶⁰⁰ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire'*, II, 238-240.

⁶⁰¹ Bkz. Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire'*, II, 240.

⁶⁰² Ebü'l-Fidâ, *Muhtasar*, I, 176-177.

girmesini söylediklerini, Hz. Ömer'in onlarla beraber putun yanına girdiğini, putun yanına girdiklerinde putun karnından bir ses duyulduğunu, bu sesin bir şiir ile Hz. Peygamber'i müjdelediğini, oradakilerin ayrıldıklarını, sonrasında orada bulunan herkesin Müslüman olduğunu, Hz. Ömer'in de oradan kız kardeşinin evine geldiğini ve devamında Hz. Ömer'in Müslüman oluşunun diğer rivayetlerdekine benzer şekilde olduğunu nakletmektedir.⁶⁰³ Bir başka benzer rivayette de Benî Süleym'in putunun yanında benzer sesleri işittiği ve bundan sonra kalbinin yumuşadığı nakledilmektedir.⁶⁰⁴ Ancak kız kardeşine gitmesine dair bir bahis söz konusu değildir.

Nüveyrî, Hz. Ömer'in Müslüman oluşu başlıklı kısımda ise İbn Sa'd'ın *Tabâkât'*ındaki rivayet ile İbn İshâk'ın rivayetini birbirine dâhil ederek naklettiğini zira aralarında uyumsuzluk olmayıp sadece bazı lafızlarda farklılıklar olduğunu ayrıca birinin zikrettiğini diğerinin zikretmemesi sebebiyle böyle yaptığını ifade etmektedir.⁶⁰⁵

İbn Seyyidünnâs (v. 734/1334), *Uyûnü'l-eser'* de Hz. Ömer'in Müslüman oluşu ile ilgili dört rivayet nakletmiştir. Bunlardan üçü Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanına gelmesi ile ilgili iken dördüncüsü Hakkâ suresini dinleyerek Müslüman olması ile ilgilidir. İbn Seyyidünnâs'ın naklettiği ilk rivayet Eslem rivayetidir. Bu rivayeti uzun bir isnadla ve detaylıca nakletmiştir.⁶⁰⁶ Ardından İbn Hişâm'ın naklettiği İbn İshâk rivayetini özetlenmiş şekilde ve isnadsız olarak ayrıca sadece İbn İshâk'a atıfla nakletmiştir.⁶⁰⁷ İbn Seyyidünnâs'ın naklettiği en önemli rivayet İbn Âiz rivayetidir. Zira eseri günümüze ulaşmayan bir siyer âlimi olan İbn Âiz'in (v. 233/847) rivayetlerinden çoğunlukla İbn Seyyidünnâs aracılığıyla haberdar olmaktadır.⁶⁰⁸ Ancak bu rivayeti bütün olarak nakletmeyip muhtemelen diğer rivayetlerden farklılaştığı noktalara temasla iktifa etmiştir. Kız kardeşinin yanındayken Tâhâ suresinin yazılı olduğu sahife kendisine getirilince on altıncı ayete kadar okuduğu ve kelime-i şahadet getirdiğini ve Hz. Peygamber'in yanına gittiğinde sahâbîlerin Hz. Peygamber'e gelen kişinin Hz. Ömer olduğunu haber verdiklerini Hz. Peygamber'in de "...Ona kapıyı açın. Şayet Allah onun için hayır murat etmişse onu doğru yola ulaştırır, değilse Allah'ın izniyle siz ona yetersiniz." dediğini, Ancak naklettiği rivayetin bu kısmına İbn Âiz'in itiraz edip bunu söyleyenin Hamza olduğu kaydını koyduğunu nakletmektedir.⁶⁰⁹

⁶⁰³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XVI, 116-117.

⁶⁰⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XVI, 117.

⁶⁰⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XVI, 179.

⁶⁰⁶ Bkz. İbn Seyyidünnâs(v. 734/1334), *Uyûnü'l-eser fi fûnüni'l-megâzî ve's-ş-şemâil ve's-siyer*, thk. Muhammed el-İ'd el-Hatrâvî-Muhyiddîn Mestû, I-II, Beyrut [t.y.], I, 216-218.

⁶⁰⁷ Bkz. İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 219.

⁶⁰⁸ Bkz. Adil Bebek, "İbn Âiz", *DİA*, XIX, 300; M. Yaşar Kandemir, "İbn Seyyidünnâs", *DİA*, XX, 317.

⁶⁰⁹ İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 219-220.

Zehebî (v. 748/1348) Enes b. Mâlik rivayetine detaylıca yer vermekte,⁶¹⁰ ayrıca Enes b. Malik rivayetinde adı zikredilmeyen Hz. Ömer'in eniştesinin adını bu rivayeti naklettikten sonra Yûnus b. Bükeyr kanalıyla İbn İshâk rivayetinden alarak müstakil olarak zikretmektedir.⁶¹¹ Zehebî ayrıca Eslem rivayetine de detaylıca yer vermiştir.⁶¹² Hz. Ömer'in "Fârûk" olarak isimlendirilmesine dair İbn Abbâs'tan gelen rivayetin isnadını zayıf olarak nitelemiş ve zikretmemiş ama yine de bu rivayete göre Hz. Ömer'in Müslüman oluşunu uzun bir şekilde nakletmiştir.⁶¹³

Yâfiî (v. 768/1367), *Mir'âtü'l-cinân ve ibretü'l-yakzân* adlı tarihe dair eserin- de sadece Hz. Ömer'in eniştesi Saîd'in vefatını anlatırken Hz. Ömer'in Müslüman olmasına temas etmiştir. Onun Hz. Ömer'in Müslüman olmasına vesile olduğunu ifade eden bir cümlelik bir bilgi vermiştir. Burada Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanında Müslüman olduğu rivayetin kastedildiği düşünülebilir.⁶¹⁴

İbn Kesîr (v. 774/1373), *el-Bidâye'*de İbn Hişâm'ın rivayetini ondan aldığını belirtmeden ancak onunla aynı şekilde kaydetmiştir.⁶¹⁵

İbn Habîb el-Halebî (v. 779/1377), siyere dair *Muktefâ min sîreti'l-mustafâ* adlı eserde secili bir dille, herhangi bir kaynağa atf yapmaksızın ve isnadsız olarak Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna temas etmektedir. Sadece Hz. Ömer'in kız kardeşine gittikten sonra Müslüman olması ile ilgili rivayeti çok özet bir şekilde aktarmıştır. Eserin hem secili bir dili olması hem de özet olması itibarıyla kurgu ve ifadeleri oldukça farklıdır. Naklettiği hususlar; Ömer'in, Hz. Peygamber'i öldürmek için çıkması, yolda Nuaym ile karşılaşması, ondan kız kardeşinin ve eniştesinin Müslüman olduğunu öğrenmesi, Habbâb'ın da onlara Kuran öğretmesi vs. gibi ilgili rivayetin temel noktalarıyla sınırlıdır.⁶¹⁶

İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449), birçok eserinde Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna temas etmiş olsa da bunlar müstakil eserler olmayıp, zevâidler yahut şerhler olduğu için bilgi tekrarı söz konusudur. Ancak *el-İsâbe* adlı sahâbe tabakâtında iki rivayete temas etmiştir. Bunlardan birisi Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanına gidip Müslüman olmasına dair rivayet olup, bunun İbn Abbâs'tan nakledilen Hz. Ömer'in niçin Fârûk olarak isimlendirildiği rivayet

⁶¹⁰ Zehebî, *Târîh*, II, 174-175.

⁶¹¹ Zehebî, *Târîh*, II, 175.

⁶¹² Zehebî, *Târîh*, II, 177-178.

⁶¹³ Zehebî, *Târîh*, II, 179-180.

⁶¹⁴ Bkz. Yâfiî (v. 768/1367), *Mir'âtü'l-cinân ve ibretü'l-yakzân*, nşr. Halil el-Mansûr, I-IV, Beyrut 1417/1997, I, 101.

⁶¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye'*, IV, 197-200.

⁶¹⁶ Bkz. İbn Habîb el-Halebî (v. 779/1377), *Muktefâ min sîreti'l-mustafâ*, thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, Kâhire 1416/1996, s. 59-60.

olduğuna işaret etmiş ve bu rivayeti Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe'nin tahrir ettiğini belirterek ona atıf yapmakla yetinmiştir.⁶¹⁷

Süyûtî (v. 911/1505), *Târîhu'l-hulefâ*'da Enes b. Mâlik rivayetini, İbn Sa'd, Ebû Ya'lâ, Hâkim en-Nisâbûrî ve Beyhakî'nin (*Delâil*) tahrîc ettiğini ifade edip hangisinden aldığına işaret etmeden nakletmiştir.⁶¹⁸ Aynı şekilde Bezzâr, Taberânî, Ebû Nuaym (*Hilye*) ve Beyhakî'nin (*Delâil*) Eslem rivayetini naklettiğini,⁶¹⁹ Ebû Nuaym (*Delâil*) ve İbn Asâkir'den ise İbn Abbâs kanalıyla gelen Hz. Ömer'in niçin Fâruk olarak isimlendirildiği ile ilgili rivayetini naklettiğini ifade edip hangisinden aldığını belirtmeden nakletmiştir.⁶²⁰

Kastallânî (v. 923/1517), *Mevâhib*'de Eslem rivayetine herhangi bir kaynağa atıf yapmadan ve çok özet bir şekilde temas etmiştir.⁶²¹

Şâmî (v. 942/1536), *Sübülü'l-hüdâ*'da Hz. Ömer'in nasıl Müslüman olduğunun ihtilifalı olduğunu ifade etmiş⁶²² ardından konuyla ilgili rivayetlere yer verenlerin; "*İbn İshâk, İbn Sa'd, Ebû Ya'lâ ve Hâkim, Enes [b. Mâlik]'ten, Bezzâr ve Taberânî Eslem'den Ebû Nuaym da İbn Ömer'den gelen rivayetleri nakletti*"⁶²³ diyerek belirtmiştir. Ayrıca Bizim yukarıda zikredilen müelliflerin rivayetleri arasında tesadüf edemediğimiz ancak Nüveyrî'nin Hz. Peygamber'in müjdelenmesi başlığı altında yer verdiği rivayetin bir benzerini kaynak belirtmeden ve Hz. Ömer'in ağzından aktarmıştır.⁶²⁴ Burada put yerine boğazlanmak istenen bir öküzün karnından ses geldiği nakledilmektedir.

Diyarbekrî (v. 990/1582), *Târîhu'l-hamîs*'de, en meşhur rivayetin Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanına gitmesi olduğunu belirtmektedir. Baş kısmında herhangi bir kaynağa atıf yapılmayan rivayet Kureş'in Hz. Peygamber'i öldürmeye karar verdiğini, bu iş için Hz. Ömer'i görevlendirdiklerini anlattıktan sonra çok ilginç bir şekilde Ömer'in yolda Sa'd b. Ebî Vakkâs ile karşılaştığını, aralarında geçen konuşmaların ardından Sa'd'ın Müslüman olduğunu Ömer'e söylediğini, karşılıklı kılıç çektiklerini, bu arada Sa'd'ın Ömer'e, kız kardeşinin de Müslüman olduğunu haber verdiğini nakletmektedir. Rivayetin buradan itibaren devamı Kastallânî'nin *Mevâhib*'ine ve İbnü'l-Cevzî'nin *Sifatü's-safve* adlı eserine atıf yapılarak nakledilmektedir.⁶²⁵ Diyarbekrî'nin naklettiği rivayette

⁶¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449), *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, I-IX, Beyrut [t.y.], IV, 280.

⁶¹⁸ Süyûtî, *Hulefâ*, s. 210-211.

⁶¹⁹ Süyûtî, *Hulefâ*, s. 211-212.

⁶²⁰ Süyûtî, *Hulefâ*, s. 213-214.

⁶²¹ Kastallânî, *Mevâhib*, I, 126.

⁶²² Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, II, 493.

⁶²³ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, II, 493.

⁶²⁴ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, II, 494-496.

⁶²⁵ Diyarbekrî, *Târîh*, I, 295.

dikkat çeken diğer bir husus şudur: Hz. Ömer ile birlikte Habbâb ve Saîd'de Hz. Peygamber'in bulunduğu yere gelmişlerdir.⁶²⁶

Halebî (v. 1044/1635) Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanına gitmesi ile ilgili pek çok rivayete yer vermiştir. Evvela herhangi bir kaynağa işaret etmeden "...bazılarının aktardığına göre..." diyerek Eslem rivayetini baş kısmını nakletmiştir.⁶²⁷ Ancak bu rivayetin farklı varyantlarına yeri geldikçe temas etmiştir.⁶²⁸ Taberânî'nin *Mu'cemül'-evsât'*ına ve Hâkim'e nispetle Hz. Ömer'in, kız kardeşinin evinden Hz. Peygamber'in bulunduğu yere gelmesinden itibaren Müslüman oluşuna kadar olan kısmı aktarmaktadır. Ayrıca İbn Hibbân'da geçen, Hz. Ömer'i gördüklerinde ashabin kapı aralığından bakması hususu, burada İbn Hibbân'a atıf yapılmaksızın yer almaktadır. Ancak burası aktarılırken de farklı rivayetlere atıflar yapılmıştır. Ömer'i gördüklerinde kapı aralığından bakmaları yahut Bilal ile konuşmalarını içeren farklı rivayetler gibi.⁶²⁹ Daha sonra Halebî bu rivayetleri tartışmaktadır.⁶³⁰

Halebî, yukarıda zikredilenlere ek olarak Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'i öldürmek görevini alıp yola çıkmasından sonra boğazlanmış bir öküzün karnından sesler gelmesi ile ilgili rivayeti Şâmî'ye çok yakın bir şekilde ancak herhangi bir kaynağa atıf yapmadan nakletmektedir. Gerekli gördüğü bazı yerlere ise açıklamalar koymuştur. Ardından da rivayetin Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna kadarki kısmını, genel kurgu içerisinde kaydetmektedir.⁶³¹ Daha sonra Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanında Müslüman oluşu ile ilgili naklettiği rivayetlerdeki farklılıkları tartışıp tek bir rivayetin unsurları olduğu için aralarının bulunabileceğini ileri sürmüştür.⁶³²

2.2. Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in Evine Onu Öldürmek Kastıyla Gelmesi ve Müslüman Olmasına dair Rivayet

İbn Asâkir (v. 571/1176) *Târîhu medîneti Dımaşk'*ta uzun bir isnadla İbn Ömer'den şu rivayeti nakletmektedir: "*Kureyş toplanıp " Kim gidip Bu sapkının yaptığı işi engeller ve onu öldürür?" diye müşavere etti. Ömer "Ben!" dedi. Rasûlullah'ın casusu gelip "Yâ Rasûlallah, Ömer sana geliyor, ona karşı dikkatli ol." diyerek haber verdi. Rasûlullah akşam namazını kılmıştı ki Ömer kapıyı çaldı. "Hatice, Kapıyı aç!" diye seslendi. Hatice kapıya yaklaşınca "Kim o?" diye sordu. O da "Ömer" dedi.*

⁶²⁶ Diyarbekrî, *Târîh*, I, 296.

⁶²⁷ Halebî, *Sîre*, II, 10-11.

⁶²⁸ Bkz. Halebî, *Sîre*, II, 11-13.

⁶²⁹ Bkz. Halebî, *Sîre*, II, 12-13.

⁶³⁰ Bkz. Halebî, *Sîre*, II, 13.

⁶³¹ Bkz. Halebî, *Sîre*, II, 15-16.

⁶³² Bkz. Halebî, *Sîre*, II, 17.

Hatice "Ey Allah'ın elçisi, gelen Ömer." dedi. O sırada orada muhacirlerden⁶³³ oruçlu dokuz kişi vardı. Hatice de onuncularıydı. Onlar dediler ki: "Yâ Rasûlallah şundan hıncımızı alalım, boynunu vuralım." Rasûlullah "Hayır!" dedi ve sonra "Allah'ım İslam'ı Ömer ile güçlendir." diye dua etti. Ömer içeri girince "Muhammed, Ne söylüyorsun?" dedi. Rasûlullah da "Diyorum ki: Sen Allah'ın birliğine şahadet etsen, ona ortak koşmasan, Muhammed'in Allah'ın kulu ve Rasûlü olduğuna da şahadet etsen, cennete, cehenneme ve ölümden sonra dirilmeye iman etsen." dedi. Ömer, kabul edip Müslüman oldu. Eline su döktüler ve abdest aldı. O gece Rasûlullah'ın yanında kaldı. Onunla beraber namaz kıldı..."⁶³⁴ Rivayetin devamında Hz. Ömer'in Müslümanlığını nasıl duyurduğu anlatılmaktadır.

2.3. Hz. Ömer'in Geceleyin Kâbe'de Namaz Kılan Hz. Peygamber'i Dinleyip Müslüman Olmasına dair Rivayetler

İbn Hişâm'ın (v. 218/833), Atâ ve Mücâhid kanalıyla Hz. Ömer'in ağzından naklettiği rivayet şöyledir: "Ben İslâm'a uzak birisiydim. İçkiye düşkündüm. Hazver'e de, Ömer b. Abd b. İmrân el-Mahzûmîlerin evlerinin yakınında toplandığımız bir işret meclisimiz vardı. Bir gece arkadaşlarımla buluşmak için çıktım. Her zaman toplandığımız yerde kimseyi bulamadım. Bari filan şarapçıya gideyim. Belki onda biraz şarap bulur da içerim, dedim. Çıkıp ona gittim fakat onu da bulamadım. "O zaman Kâbe'ye gideyim de yedi veya yetmiş defa tavaf edeyim." Dedim. Tavaf için mescide geldiğimde Rasûlullâh orada, ayakta ve namaz kılmaktaydı. Namaz için Şam tarafına yöneliyordu. Kâbe'yi de kendisi ile Şam arasına alıyordu. Rukn-ü esved ve Rukn-ü Yemânî arasında namaz kılardı. Onu görünce, gizlice söylediklerini dinlemek istedim. Dedim ki "Şayet dinlemek için yaklaşırsam muhakkak onu korkuturum." Hicr tarafından geçip Kâbe'nin örtüsünün altına girdim. Yavaşça yürümeye başladım. Rasûlullah ayakta ve namaz kılıyor, Kuran okuyordu. Tam karşısına geçtim. Aramızda sadece Kâbe'nin örtüsü vardı. Kur'an'ı dinlerken kalbim ona karşı ısındı. Ağladım, İslam beni derinden etkiledi. Rasûlullâh namazını bitirinceye kadar ben de bulunduğum yerde kaldım. Sonra o ayrıldı, İbn Ebî Husayn'ın evi tarafına çıktı. Burası onun [evinin] yolunun üzeriydi. Biraz mesafe kat ettikten sonra Abbâs b. Muttalib ile İbn Ezher b. Abdiaof ez-Zühri'nin evi arasından devam etti. Sonra da Ahnes b. Şerik'in evinin yanından geçti. Nihayet evine vardı. Onun evi Rakta bölgesindeydi.-ki burası Muaviye b. Ebî Süfyân'ındı.- Onu yol boyunca takip ettim, nihayet yanına yaklaştım. Sesleri duyunca birinin geldiğini anladı ve beni tanıdı. Rasûlullah, ona zarar vermek için onu takip ettiğimi zannetti ve beni durdurup "Seni bu saatte buraya getiren nedir ey İbn Hattâb?" dedi. "Allah'a, Rasûlüne ve Allah'tan getirdiklerine iman etmek için gel-

⁶³³ Bununla kast edilenin kimler olduğu rivayetten anlaşılmamaktadır.

⁶³⁴ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 35.

*dim." Dedim. Rasûlullah Allah'a hamdetti ve "Ömer, işte Allah sana hidayet etti." dedi. Sonra Rasûlullâh'tan ayrıldım ve o da evine girdi."*⁶³⁵

İbn Ebû Şeybe (v. 235/849), *Musannef* inde Hz. Ömer'in Müslüman oluşu hakkında Câbir'den [b. Abdullah] (v. 78/697) ilginç bir rivayet kaydetmektedir: "Ömer'in Müslüman oluşu şöyleydi: Ömer dedi ki: Bir gece kız kardeşimi doğum sancısı tuttu. Beni evden çıkardılar. Karanlık gecede Kâbe'nin örtüsünü altına girdim. Nebî gelip ayakkabılarıyla Hicr'e girdi. Dilediği kadar namaz kıldı. Sonra ayrıldı. O güne kadar iştmediğim bir şey iştmişim. Çıkıp onu takip ettim. "Kimdir o?" diye selenildi. "Ömer" diye yanıt verdim. "Ömer gece gündüz peşimi bırakmıyorsun." dedi. Bana beddua eder diye korktum. "Ben şahadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve sen de onun rasûlüsün." Dedim. O da "Ömer bunu gizle!" deyince "Seni hak ile gönderene yemin ederim ki şirkimi duyurduğum gibi bunu da muhakkak duyuracağım." diye yanıt verdim."⁶³⁶

Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Kitâbü Fezâili's-sahâbe*'sinde İbn Hişâm'ın Atâ ve Mücâhid kanalıyla naklettiği rivayet aynısıyla nakledilmiştir. İbn İshâk'a da isnadda yer verilmiştir.⁶³⁷

Ebû Nuaym el-İsfahânî (v.430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ* adlı eserinde İbn Ebû Şeybe'den Câbir b. Abdullah rivayetini almış üstelik aynı isnada da yer vermiştir. Ancak ifadelerde çok ufak değişiklikler söz konusudur.⁶³⁸

İbn Asâkir (v. 571/1176), *Târîhu medîneti Dimaşk* adlı eserinde, İbn Ebû Şeybe'nin naklettiği Câbir rivayetini nakletmektedir. Ayrıca rivayetin isnadında İbn Ebû Şeybe'de bulunmaktadır. Hatta isnadın İbn Ebû Şeybe'den sonraki kısmı, onun isnadıyla aynıdır.⁶³⁹

Kelâî (v. 634/1237), *el-İktifâ*'da İbn Hişâm'ın naklettiği rivayetlerden birisini Medine ehlinin rivayeti olarak nitelemiş ardından da yine İbn Hişâm'ın naklettiği Hz. Ömer'in Kâbe'de Hz. Peygamber'i dinleyerek Müslüman oluşu ile ilgili rivayeti çok küçük ifade farklılıkları ve kısaltmaları dışında aynı şekilde nakletmiş ancak bunun Medine ehli dışındakiler tarafından nakledildiğini ifade etmiştir. Ayrıca peşinden İbn Hişâm'ın "...hangisinin doğru olduğunu Allah bilir." kaydına da yer vermiştir.⁶⁴⁰

Muhibbüddin et-Taberî (v. 694/1295), *er-Riyâzü'n-nadire*'de İbn Hişâm rivayetini nakletmiş ve bunun ravilerinin Medîne ehli olduğunu belirtmiştir.⁶⁴¹

⁶³⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 346-348.

⁶³⁶ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, XX, 262.

⁶³⁷ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâil*, I, 283-284.

⁶³⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, I, 39-40.

⁶³⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 29.

⁶⁴⁰ Kelâî, *el-İktifâ*, I, 253-254.

⁶⁴¹ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire*, II, 240-241.

Zehebî (v. 748/1348), İbn Ebû Şeybe'den onun naklettiği rivayeti nakletmiştir. Ancak bazı kelimelerde değişiklikler vardır.⁶⁴²

İbn Kesîr (v. 774/1373), *el-Bidâye'*de İbn Hişâm rivayetini aynı şekilde kaydetmiştir.⁶⁴³

Süyûtî (v. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ'*da İbn Ebû Şeybe'den Câbir'den gelen rivayeti almıştır.⁶⁴⁴

Şâmî (v. 942/1536), *Sübülü'l-hüdâ'*da İbn Hişâm rivayetini ona atf yapmadan Mücahid rivayeti olarak nakletmektedir.⁶⁴⁵

Halebî (v. 1044/1635), *Sîretü'l-Halebiyye'*de "*Sîretü'l-Hişâmiyye'de*" diyerek İbn Hişâm rivayetini arkadaşlarını bulamayıp mescide gitmeye karar vermesinden itibaren aktarmaktadır.⁶⁴⁶ Ayrıca İbn Ebû Şeybe'nin Câbir rivayetini kaynak belirtmeden "...Bir rivayette..." diyerek aktarmaktadır.⁶⁴⁷

2.4. Hz. Ömer'in Önce Kız Kardeşine Gitmesi ve Akabinde Kâbe'de Müslüman Olmasına dair Rivayetler

Abdürrezzak es-San'ânî, Ma'mer b. Râşid (v. 153/770) kanalıyla Zührî'den (v. 124/742) İbn İshâk'ın nakillerini birleştiren bir nakilde bulunmaktadır. Ancak rivayet İbn İshâk'ın da hocası olan Zührî'den geldiği için onun rivayetlerinden daha erken tarihlidir. Baş kısmında Hz. Peygamber'in Hz. Ömer'e duasının ve Hz. Ömer'in ne zaman Müslüman olduğu bilgisinin yer aldığı rivayet şöyledir: "...Anlatıldığına göre Ömer'in kız kardeşi Ümmü Cemîl bint Hattâb Müslüman oldu. Kendisinde üzerinde Kur'an'dan ayetlerin yazılı olduğu bir kürek kemiği vardı. Onu gizlice okurdu. Anlatıldığına göre o, Ömer'in yediği gibi ölü eti yemezdi. Ömer yanına gelip "Kulağıma çaldı ki sende üzerinde İbn Ebî Kebşe'nin sözlerinin yazılı olduğu ve onu okuduğunuz bir kürek kemiği varmış. Nedir Bu?" dedi. Kızkardeşi "Bende öyle bir şey yok." deyince Ömer ona vurdu. Sonra evde kürek kemiğini buluncaya kadar aradı. Bulunca "Duyuyorum ki benim yediklerimden yemiyormuşsun" dedi ve kürek kemiğiyle vurup iki kez kafasını yardı. Sonra okuma bilen birini aramak üzere kürek kemiğini de alarak çıktı. Ona okundu, Ömer'in okuma yazması yoktu, Kendisine okununca Kur'an kalbini titretti. İslam gönlüne düştü. Akşam olunca, o namaz kılarak Rasûlullah'a yaklaştı. Rasûlullâh sesli okuyordu. Ömer onun "Sen şu Kur'an'dan önce hiçbir kitap okumuyor ve onu sağ elinle yazmıyordun. (Okuyup yaz-

⁶⁴² Bkz. Zehebî, *Târîh*, II, 173.

⁶⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 200-201.

⁶⁴⁴ Süyûtî, *Hulefâ*, s. 210.

⁶⁴⁵ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, II, 496-497.

⁶⁴⁶ Halebî, *Sîre*, II, 15.

⁶⁴⁷ Halebî, *Sîre*, II, 15.

saydın) o takdirde batıl peşinde koşanlar, şüpheye düşerlerdi.”⁶⁴⁸ ayetinden başlayıp bir sonraki ayetin sonuna kadar okudu. Ömer, daha sonra Rasûlullah’ın “İnkâr edenler, “Sen peygamber değilsin” diyorlar. De ki: “Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve bir de yanında kitap (Kur’an) bilgisi bulunanlar yeter.”⁶⁴⁹ ayetini okuduğunu işitti. Sonra Rasûlullah evine doğru gitti. Ömer de onu görünce aceleyle takip etti. “Muhammed! Bana bak.” diye seslendi. Rasûlullah da “Senden Allah’a sığınırım.” dedi. Ömer “Bak bana ya Muhammed! Ya Rasûlallah!” diye seslenince Rasûlullah durdu. Ömer iman etti.”⁶⁵⁰ Rivayetin devamında Hz. Ömer’in Müslümanlığını nasıl duyurduğu yer almaktadır.

2.5. Hz. Ömer’in Hâkka Suresinden Etkilenerek Müslüman Olmasına Dair Rivayetler

Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), *Müsned*’de Şüreyh b. Ubeyd’den gelen ve Hz. Ömer’in ağzından nakledilen şu rivayete yer vermektedir: “Ben Müslüman olmadan evvel Rasûlullâh’a musallat olmak için çıktım. Onun benden önce mescide geldiğini gördüm. Arkasında durdum. Hâkka suresini okumaya başladı. Kur’ân’ın yapısı beni hayrete düşürdü.”Vallahi bu, Kureyş’in dediği gibi şair!” dedim. “O (Kur’an), hiç şüphesiz çok şerefli bir elçinin (Allah’dan alıp tebliğ ettiği) sözüdür. O, bir şâirin sözü değildir. Ne de az inanıyorsunuz!”⁶⁵¹ dedi. “Herhalde kâhin,” Dedim. “Bir kâhinin sözü de değildir. Ne de az düşünüyorsunuz!”⁶⁵² ayetinden surenin sonuna kadar okudu. Böylece İslam kalbimin tüm zerrelere yerleşti.”⁶⁵³

İbn Asâkir (v. 571/1176), *Târîhu medîneti Dimaşk* adlı eserinde, içinde Ahmed b. Hanbel’in oğlu Abdullah’ın da olduğu uzun bir isnadla ilgili rivayeti Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’iyle aynı şekilde nakletmiştir.⁶⁵⁴

Süheyli (v. 581/1185), Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde yer alan rivayeti nakletmektedir. Ancak rivayeti İbn Sencer’den almıştır. Lakin Isnadının İbn Sencer’den sonraki kısmı Ahmed b. Hanbel’in isnadıyla aynıdır.⁶⁵⁵

⁶⁴⁸ Ankebût, 29/48 (<http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/ankebut-suresi-29/ayet-48/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim T.: 24.08.2017).

⁶⁴⁹ Ra’d, 13/43 (<http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/rad-suresi-13/ayet-43/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim T.: 24.08.2017).

⁶⁵⁰ Abdürrezzâk es-San’ânî, *Musannef*, V, 325-326.

⁶⁵¹ Hâkka, 69/40-41 (<http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/hakka-suresi-69/ayet-40/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim T.: 24.08.2017).

⁶⁵² Hâkka, 69/42 (<http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/hakka-suresi-69/ayet-40/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>, Erişim T.: 24.08.2017).

⁶⁵³ Ahmed b. Hanbel (241/855), *Müsned*, thk. thrc Şuayb el-Arnaûd-Âdil Mürşid, I-L, Müessisetü’r-Risâle, Beyrut 1416/1996, I, 262-263.

⁶⁵⁴ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 28.

⁶⁵⁵ Rivayetin isnadı “Süheyli-İbn Sencer-Ebü’l-Muğîre-Safvân b. Amr-Şüreyh b. Ubeyd-Ömer b. Hattâb” şeklindedir. (bkz. Süheyli, *Ravzû’l-Ünüf*, III, 277.)

İbnü'l-Esîr *Üsdü'l-ğâbe'* de Ebû Yâsir b. Ebî Habbe'den naklen Ahmed b. Hanbel'in oğlundan ilgili rivayeti aynı şekilde nakletmektedir.⁶⁵⁶

Kelâî (v. 634/1237) *el-İktifâ* adlı eserinde Hz. Ömer'in Müslüman oluşu ile ilgili İbn Hişâm'dan gelen rivayetleri nakletmesine rağmen orada zikredilmeyen ve İbn Sencer'den naklen Süheyli'nin yer verdiği rivayeti Süheyfî ile aynı şekilde nakletmektedir.⁶⁵⁷

Sibt İbnü'l-Cevzî (v. 654/1256), *Mirâtü'z-zamân* adlı eserinde hiçbir isnad zikretmeksizin Ahmed b. Hanbel'in naklettiği rivayeti kaydetmiş ancak rivayetin sonunda "*İslam kalbime doldu ve Müslüman oldum.*" ibaresine yer vermiştir. Diğer rivayetlerde Müslüman olduğu açıkça kaydedilmemiştir.⁶⁵⁸

Muhibbüddin et-Taberî (v. 694/1295), *er-Riyâzü'n-nadire'* de, ilgili rivayeti doğrudan Ömer b. Hattâb'dan nakletmiştir.⁶⁵⁹

İbn Seyyidünnâs (v. 734/1334), *Uyûnü'l-eser'* de İbn Sencer kanalıyla Şureyh b. Ubeyd'den ilgili rivayeti nakletmektedir.⁶⁶⁰

Zehebî (v. 748/1348), Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'* inden ilgili rivayeti nakletmiş ancak rivayetin son kısmında yer alan "*Herhalde kâhin, içimden geçeni bildi.*" *Dedim...*" kısmını almamış ancak "*...İslam kalbimin tüm zerrelere işledi.*" cümlesini nakletmiştir.⁶⁶¹

İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449), *el-İsâbe'* de Ahmed b. Hanbel'den aldığı ve İbn Hanbel'in isnadına da yer verdiği rivayeti ifadelerinde çok küçük değişikliklerle nakletmektedir.⁶⁶²

Süyûtî (v. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ'* da Ahmed b. Hanbel'den ilgili rivayeti nakletmektedir.⁶⁶³

Halebî (v. 1044/1635), *es-Sîretü'l-halebiyye'* de ilgili rivayeti doğrudan Hz. Ömer'den nakletmektedir.⁶⁶⁴

3. Hz. Ömer'in Müslüman Olduğunu Kureyş'e İlan Etmesi İle İlgili Rivayetler

İbn İshâk (v. 151/768), Hz. Ömer'in Müslüman olmasının ardından İslam'ı açıktan duyurmaya karar verdiğini, arkadaşlarıyla beraber Mescid-i Haram'a gidip oturduklarını ve Kureyş'in Hz. Ömer'in Müslüman olduğunu görünce

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, IV, 139.

⁶⁵⁷ Kelâî, *el-İktifâ*, I, 254.

⁶⁵⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirât*, III, 114.

⁶⁵⁹ Bkz. Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire*, II, 237.

⁶⁶⁰ İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 220.

⁶⁶¹ Zehebî, *Târîh*, II, 173.

⁶⁶² İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 280.

⁶⁶³ Süyûtî, *Hulefâ*, s. 209-210.

⁶⁶⁴ Halebî, *Sîre*, II, 15.

çaresizce kalakaldığını nakletmektedir.⁶⁶⁵ Nafi (v. 117/735) kanalıyla Abdullah b. Ömer'den (v. 73/692) gelen bir başka uzun rivayette ise şunları nakletmektedir: "Ömer b. Hattâb Müslüman olunca "Mekke'nin en dedikoducusu kimdir?" diye sordu. "Cemîl b. Ma'mer el-Cumahî'dir." dediler. Ömer çıktı. -Ben de peşinden çıktım. Ben o zamanlar gördüklerimi idrak edebilecek yaşta bir çocuktum.- Cemil'in yanına varınca Ömer, "Cemîl benim Müslüman olduğumu biliyor musun?" diye sordu. Vallahi Cemil bu sözü duyar duymaz elbisesini sürükleyerek çıktı. Ömer de onunla çıktı. -Ben de babamla birlikteydim.- Mescidin kapsına geldiğinde olanca kuvvetiyle "Ey Kureyş topluluğu, Ömer dinden çıktı." diye bağırdı. Ömer de "Yalan söylüyorsun. Ancak ben Müslüman oldum." dedi. Hemen ona saldırdılar. O da onlara karşılık verdi. Nihayet güneş tepelerine dikilinceye kadar kavga ettiler. Ömer yorulup, oturdu. Onlar da tepesine dikildiler. O "İstedığınızı yapın. Allah'a yemin ederim ki biz şayet üç yüz kişi olsaydık ya siz burayı bize bırakırdınız yahut biz çeker giderdik." dedi. Onlar bu vaziyetteyken üzerinde Yemen işi bir elbise ve Kumsî⁶⁶⁶ bir gömlek olan bir adam geldi ve "ne oluyor?" dedi. "Hayırlar[!] Ömer dinden çıktı." dediler. "Yani ne olmuş, adam kendi arzu ettiği dini seçmiş. Zannediyor musunuz ki Benî Adî b. Ka'b arkadaşlarını size öylece bıraksın." Dedi. Yemin ederim ki tıpkı bir elbisenin vücuttan sıyırılması gibi ayrıldılar. Medine'ye geldiğimizde "Baba o gün o topluluktan seni kurtaran adam kimdi." diye sordum. "O, Âs b. Vâil'di." Dedi.⁶⁶⁷

Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (v. 211/826-827) naklettiği Zührî rivayeti Hz. Ömer'in Müslüman oluşu kıssasındaki gibi diğer birçok rivayeti cem eder şekildedir: "Ömer Müslüman olunca dayısı Velîd b. Muğîre'nin⁶⁶⁸ yanına gidip "Dayıcığım, Allah'a ve rasûlüne iman ettim, Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun kulu ve elçisidir. Bu dediğimi Kureyş'e söyle" dedi. Velîd "Yeğenim, dininden dönme, insanlar seni tanurlar, akşam başka sabah başka olma!" deyince Ömer "Vallahi benim için hakikat aşikâr olmuştur. Sen benim Müslüman olduğumu Kureyş'e haber ver." diye yanıt verdi. Velîd bunun üzerine "Senin bu durumunu dile ilk getiren ben olmayacağım." dedi. Ömer, Velîd'in kendi durumu hakkında bir şey konuşmadığını görünce Cemîl b. Ma'mer el-Cumahî'ye gitti. "Benim Müslüman olduğumu haber ver." dedi. Cemîl aceleden elbisesini sürüyerek çıktı ve Kureyşlilerin toplandığı yere gitti. "Ömer dinden çıktı!" dedi. Kimse dönüp bakmadı. Çünkü Ömer Kureyş'in saygın kişilerindendi. Onun hakkındaki bu sözü kabul etmediler. Onların rahatsız olmadıklarını

⁶⁶⁵ İbn İshâk, *es-Sîre*, I, 223-224.

⁶⁶⁶ "قومس" Taberistan taraflarında bir memleket. (Bkz. Yakut el Hamevî (v. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1397/1977, IV, 414.)

⁶⁶⁷ İbn İshâk, *es-Sîre*, I, 224.

⁶⁶⁸ Aslında burada "Hâlid b. Velîd b. Muğîre" ismi geçmektedir. Ancak muhakkik bunun muhtemel bir hata olduğunu, olması gerekenin "dayısı Velîd" "خاله الوليد" olduğunu ifade etmiştir. Biz de bunu râcih görüyoruz. Çünkü hemen aşağısındaki cümlede "dayıcığım" ibaresi geçmektedir. (Bkz. Abdürrezzâk es-San'ânî, *Musannef*, V, 327).

görünce Ömer çıkıp yanlarına geldi. Hicr'e girip sırtını Kâbe'ye yasladı ve "Ey Kureyş topluluğu! Biliyor musunuz ben Müslüman oldum" dedi. Hemen kalkıp üstüne çullandılar, o da onlara karşılık verdi. Bütün gün nihayet onlar çekilene kadar dövüştüler. Ömer Müslüman olduğunu duyurdu. Yanlarında ileri geri gidip geliyordu. "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun kulu ve elçisidir." diyordu. Ona bu ilk hücumlarından sonra artık ilişemediler."⁶⁶⁹

İbn Hişâm (v. 218/833), Hz. Ömer'in Müslüman olduğunu Cemîl b. Ma'mer'e söylemesi ve sonrasında yaşananlar ile ilgili rivayeti *Sîretü İbn İshâk* ile aynı kurgu ve çok büyük oranda aynı lafızlarla kaydetmektedir.⁶⁷⁰ Ayrıca bunun dışında Hz. Ömer'in ailesinden bazı kişilerden gelen şöyle bir rivayet kaydetmektedir: "Ben, o gece Müslüman olunca Mekkelilerden Rasûlullâh'a en çok kim karşı çıkar, gidip ona bu durumu haber vereyim diye düşündüm. Dedim ki "Bu kişi Ebû Cehil'dir." -Ömer'in annesi Hanteme bint Hişâm b. Muğîre idi.- Sabah olunca gidip kapısını çaldım. Ebû Cehil çıktı. "Merhaba, hoş geldin yeğenim. Niçin geldin?" Dedi. Ben de "Allâh'a ve Rasûlü Muhammed'e iman ettiğimi ve onun getirdiklerini tasdik ettiğimi sana haber vermek için geldim." dedim. Kapıyı yüzüme çarpıp "Allah senin de onun getirdiklerinin de belasını versin!" dedi."⁶⁷¹

Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Kitâbü Fezâilü's-sahâbe*'sinde İbn İshâk'ın Nâfi kanalıyla İbn Ömer'in ağzından naklettiği Cemîl b. Ma'mer kıssasına çok küçük ifade farklılıkları dışında yer vermektedir.⁶⁷² Ayrıca İbn Hişâm'da geçen ve Hz. Ömer'in bazı akrabalarından nakledilen Ebû Cehil'in yanına gitmesi ile ilgili rivayet de aynen alınmıştır.⁶⁷³ Hz. Ömer'in ağzından, azatlısı Eslem kanalıyla nakledilen nasıl Müslüman olduğu ile ilgili rivayet içerisinde Müslüman olduktan sonra bunu nasıl duyurduğu da yer almaktadır: "... Benim dışımda Müslüman olup da dövülmeyen yoktu. Bunu fark edince Müslümanların başına gelenlerin benim de başıma gelmesinden çok mutlu olacağım deyip dayıma gittim. O Mekkelînin ileri gelenlerinden. Kapısını çaldım. "Kimdir o?" dedi. "Hattab'ın oğlu" dedim. Hemen çıktı ve ona "Ben [şirkten]döndüm" dedim. "Böyle yapma!" deyince "yaptım bile." dedim. Tekrar "Yapma." deyip bir şey söylememe fırsat vermeden kapıyı kapattı. Ordan çıkıp Kureyş'in önderlerinden birinin yanına geldim. Kapıyı çaldım. Çıkınca "Ben şirkten döndüm." dedim. "Böyle yapma!" deyince "yaptım bile." dedim. Girip kapıyı kapattı. Ordan ayrıldım. Bir adam gelip "Sen Müslüman olduğunu duyurmak mı istiyorsun?" dedi. "Evet." deyince "İnsanlar Hicr'de oturuyorken filan adama git, ağzında bakla ıslanmaz, ona 'ben şirkten döndüm' diye söyle. Hemen bağıra

⁶⁶⁹ Abdürrezzâk es-San'ânî, *Musannef*, V, 327-328.

⁶⁷⁰ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 348-350.

⁶⁷¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 350.

⁶⁷² Ahmed b. Hanbel, *Fezâil*, I, 281-282.

⁶⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Fezâil*, I, 284-285.

çağıra ilan eder." dedi. İnsanlar Hicr'de toplanınca ona gittim. Kulağıma eğilip "Ben şirkten döndüm." dedim. "Döndün mü?" dedi. "Evet." dedim. Olanca gücüyle "Hey! Hattab'ın oğlu dinden çıktı." diye bağırdı. İnsanlar dönüp bana vurmaya başladılar. Ben de onlara vurdum. O sırada dayım geldi. "Bu kim" dedi. "Hattab'ın oğlu" dediler. Hicr'e çıkıp elbisesinin yenine işaret ederek "Dikkat edin! Ben kızkardeşimin oğluna eman verdim." dedi. İnsanlar benden uzaklaştılar. Müslümanlardan benden başka eman bulan yoktu, dövülüyorlardı. Sadece ben dayak yemiyordum. Benim başıma gelenler, Müslümanların uğradıkları zorluk yanında hiç kalır, dedim. Biraz bekledim. Hicr'e gelip oturunca dayımın yanına gidip ona "Dinle!" dedim. "Neyi dinleyeyim?" deyince "Himayen senin olsun." dedim. "Böyle yapma yeğenim." dedi. "Bilakis bu böyle." dedim. "Ne istiyorsun?" deyince "Allah bu dini kuvvetlendirinceye kadar dayak yemeye ve dayak atmaya devam edeceğim." dedim.⁶⁷⁴

Belâzürî (v. 279/892-893), Hz. Ömer'in Müslümanlığını ilan edişi ile ilgili muhtelif rivayetler nakletmiştir. Cemîl b. Ma'mer kıssasını detaylı olarak nakletmiştir ve bunu İbn Sa'd'dan aldığını ifade etmiştir.⁶⁷⁵ Yine İbn Sa'd'dan aldığını ifade ettiği diğer bir rivayet Hz. Ömer'in Müslümanlığını Ebû Cehil'e haber vermesidir.⁶⁷⁶ Üçüncü rivayet ise Vâkıdî'den olup, burada Hz. Ömer'e birisinin dinden çıktığı ithamını yönelttiği, onun da bunu kabul etmeyerek Müslüman olduğunu ifade ettiği, Sonra Velîd b. Muğîre ile karşılaştığını, Velîd'in ona dinden çıkıp çıkmadığını sorduğunu, Hz. Ömer'in ona da Müslüman olduğu yanıtını verdiği, Velîd'in buna kızarak "...Git! Şayet baban hayatta olsa Muhammed'e tabi olmazdı. Oysa sen babanın dinini terk ettin." diye mukabelede bulunduğu nakledilmektedir.⁶⁷⁷

Bezzâr (v. 292/905), *Müsned'*inde Hz. Ömer'in Müslüman oluşu ile ilgili iki rivayet nakletmektedir. Bunlardan birincisi İbn İshâk rivayetidir.⁶⁷⁸ Ancak hem İbn İshâk'taki hem İbn Hişâm'daki rivayetten farklılaştığı noktalar mevcuttur ve bu farklılıklar sadece ifadelerde değil aynı zamanda aktarılan bilgidedir. Bezzâr'ın kaydettiği rivayette Mekke'nin en dedikoducusu kimdir sorusuna "...falancaadır..." dendiği yer almaktadır. Oysa aynı sorunun cevabı olarak İbn İshâk rivayetlerinde Cemîl b. Ma'mer adı açıkça zikredilmektedir. Yine Bezzâr'da dedikoducu kişinin yanı sıra Cemîl'in yanına gittiğinde ona "... Ben Müslüman oldum. Bunu asla kimseye haber verme..." dediği nakledilmektedir. Oysa İbn İshâk rivayetlerinde "... Cemîl! Biliyor musun ben Müslüman oldum..." dediği yer almaktadır. İbn İshâk rivayetlerinde geçen "...Nihayet güneş tepelerine diki-

⁶⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Fezâil*, I, 285-288.

⁶⁷⁵ Belâzürî, *Ensâb*, X, 291-292.

⁶⁷⁶ Belâzürî, *Ensâb*, X, 292.

⁶⁷⁷ Belâzürî, *Ensâb*, X, 292.

⁶⁷⁸ Bkz. Bezzâr, *Müsned*, I, 260-261.

linceye kadar kavga ettiler. Ömer yorulup, oturdu. Onlar da tepesine dikildiler. O "İstediginizi yapın. Allah'a yemin ederim ki biz şayet üç yüz kişi olsaydık ya siz burayı bize bırakırdınız yahut biz çeker giderdik." dedi..." kısmına ise burada yer verilmemiştir. Bunun dışında ifade farklılıkları da mevcuttur.⁶⁷⁹ Bezzâr'ın naklettiği diğer rivayet ise Hz. Ömer'in Müslüman oluşu ile ilgili Eslem rivayetinin son kısımlarıdır.⁶⁸⁰ Ancak burada aktarılan bilgiler ile Ahmed b. Hanbel'in *Fezâil*'indeki bilgiler arasında da farklılıklar mevcuttur. *Fezâil*'deki rivayetin baş kısmında yer alan "... Benim dışımda Müslüman olup da dövülmeyen yoktu. Bunu fark edince Müslümanların başına gelenlerin benim de başıma gelmesinden çok mutlu olacağım deyip dayıma gittim. O Mekke'nin ileri gelenlerindendi." ifadeler Bezzâr'da yer almamaktadır. Hatta "...dayıma gittim..." ibaresi yerine "...bir adama gittim..." ifadesi yer almaktadır. Bunun dışında ise sadece ifade farklılıkları mevcuttur.⁶⁸¹ Ayrıca rivayetin sonunda Bezzâr bu rivayeti Üsâme b. Zeyd'den başka nakleden herhangi bir kimseyi bilmediğini (her hangi bir kimse olmadığını) ifade etmekte ve en iyi isnadın da bu rivayette olduğunu kaydetmektedir.⁶⁸² Buradan hareketle onun Hz. Ömer'in Müslüman oluşu ile ilgili neden Eslem rivayetini tercih ettiği anlaşılabilir.

İbn Hibbân (v.354/965), *es-Sahîh*'de İbn İshâk'ın Nâfi ve İbn Ömer kanalıyla naklettiği Cemîl b. Ma'mer kıssasına yer vermektedir. Bir iki cümledeki kelime değişimleri hariç metinleri aynıdır.⁶⁸³

Hâkim en-Nîsâbü'rî (v. 405/1014), Muhammed b. İshâk ve Nâfi kanalıyla İbn Ömer'in naklettiği Cemîl b. Ma'mer rivayetini müşriklerle Hz. Ömer'in kavga ettiği kısımdan itibaren kaydetmektedir.⁶⁸⁴ Cümlelerdeki bir kısım kelime değişiklikleri hariç rivayet aynı şekilde nakledilmektedir.

Ebû Nuaym el-İsfahânî (v. 430/1031), *Hilyetü'l-evliyâ*'da Hz. Ömer'in Müslüman oluşu ile ilgili naklettiği İbn Abbâs rivayetinin sonunda bunu nasıl duyurduğunu da aktarmaktadır. "...Dedim ki "Ya Rasûlallah ölsek de kalsak da haklı olan biz değil miyiz?" "Canımı elinde bulunduran Allah'a yemin ederim ki öylesiniz." dedi. "O halde bu gizlenmek niye?" diye sordum..." Rivayetin devamında iki saf halinde çıkıp mescide gittikleri safların birinde Hamza'nın birinde Ömer'in olduğu nakledilmektedir. Müşriklerin o güne kadar böyle bir üzüntü yaşamadıklarını ve bu sebeple Hz. Peygamber'in onu Faruk olarak isimlendirdiği nakledilmektedir.⁶⁸⁵

⁶⁷⁹ Bkz. Bezzâr, *Müsned*, I, 260-261.

⁶⁸⁰ Bkz. Bezzâr, *Müsned*, I, 402-403.

⁶⁸¹ Bkz. Bezzâr, *Müsned*, I, 402-403.

⁶⁸² Bezzâr, *Müsned*, I, 403.

⁶⁸³ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XV, 302-303.

⁶⁸⁴ Hâkim en-Nîsâbü'rî (v. 405/1014), *Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, I-V, Beyrut 1422/2002, III, 91.

⁶⁸⁵ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, I,40.

Beyhakî (v.458/1066), *Delâil*'de naklettiği Eslem rivayetinin sonunda Hz. Ömer'in Müslümanlığını duyurmasına dair kısma yer vermiştir.⁶⁸⁶

İbn Asâkir (v. 571/1176), İbn Hişâm'ın Hz. Ömer'in ağzından naklettiği rivayeti lafızlarında çok az değişiklik ve aynı kurgu ile nakletmiştir.⁶⁸⁷ Rivayetin Zührî'nin yeğeni kanalıyla, Hamza b. Abdullah'ın babasından naklen geldiği kaydedilmiştir.⁶⁸⁸ Ayrıca bu rivayetin yanı sıra aynı isnadla nakledilen diğer bir rivayetin içindeki ufak bir değişiklik de nakledilmiştir.⁶⁸⁹ Yine İbn İshâk'tan Cemîl b. Ma'mer'in yanına gitmesi ile ilgili rivayeti ufak değişiklikler hariç aynı kurguyla nakletmektedir. İbn Asâkir naklettiği rivayette Hz. Ömer'in, en dedikoducu kişinin kim olduğuna dair sorusuna yer vermeden Hz. Ömer'in doğrudan Cemîl'in yanına gittiğini nakletmektedir.⁶⁹⁰ Rivayetin ilk cümlesi "*Ben babamın yanındayken, olup biteni anlayabiliyordum, [Babam] Cemîl b. Ma'mer el-Cümahî'nin yanına geldi...*" de İbn İshâk'ın rivayetinden farklılık arz etmektedir.⁶⁹¹

İbn Asâkir (v. 571/1176), *Târîhu medîneti Dimaşk*'da yukarıdakilerin yanı sıra naklettiği Eslem rivayetinin,⁶⁹² İbn Abbâs rivayetinin⁶⁹³ ve sadece onda tesadüf ettiğimiz Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in evine onu öldürmek maksadıyla gelmesine dair rivayetin son kısmında Hz. Ömer'in Müslümanlığını nasıl duyurduğuna da yer vermiştir. Bu son rivayetin ilgili kısmı şöyledir: "... *Sabah olunca, kılıcını kuşandı. Rasûlullah da onu takip etti. Muhacirler de arkalarında olduğu halde Kureys'in karşısına çıktılar. Onlar toplanmıştı. Ömer: "Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in de onun kulu ve elçisi olduğuna şahadet ederim. Artık dileyen iman etsin, dileyen de inkâr etsin."* dedi. O vakit Kureyşliler dağıldılar."⁶⁹⁴

İbnü'l-Esîr (v. 630/1233) *el-Kâmil*'de Hz. Ömer'in Müslümanlığını ilan edişi ile ilgili İbn Hişâm'da geçen iki ayrı rivayeti ifadelerdeki çok az özetlemeler hariç aynı kurguyla nakletmiştir.⁶⁹⁵ Bu rivayetlerden birisi Hz. Ömer'in Ebû Cehil'e gittiğini, diğeri de Cemîl b. Ma'mer'e gittiğini kısaca eden rivayetlerdir. *Üsdü'l-ğâbe*'de ise iki rivayet nakletmektedir. Birincisi Hz. Ömer'in Müslüman oluşu ile ilgili naklettiği Eslem rivayetinin sonundaki kısımdır.⁶⁹⁶ Diğeri de İbn

⁶⁸⁶ Bkz. Beyhakî, *Delâil*, 218-219.

⁶⁸⁷ En ciddi farklılık buradaki rivayette sabaha kadar beklediği nakledilmemiştir.

⁶⁸⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 41.

⁶⁸⁹ "Kapıyı yüzüme kapattı" yerine "kapıyı kapattı, "haber vermeye geldim." yerine "sana haber vermeye geldim." (Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 41-42.)

⁶⁹⁰ Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 42.

⁶⁹¹ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 42.

⁶⁹² İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 33.

⁶⁹³ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 31.

⁶⁹⁴ İbn Asâkir, *Târîh*, XLIV, 35.

⁶⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 603-604.

⁶⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 141.

İshâk'taki Hz. Ömer'in Müslüman olması ile ilgili rivayetin devamında nakledilen kısmın büyük ölçüde aynıdır.⁶⁹⁷

Kelâî (v. 634/1237), *el-İktifâ'* da İbn Hişâm'ın nakillerine bir iki yerdeki küçük ifade farklılıkları dışında aynı şekilde yer vermiştir.⁶⁹⁸

Sibt İbnü'l-Cevzî (v. 654/1256), *Mirâtü'z-zamân* adlı eserinde Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna dair İbn Abbâs rivayetinin son kısmında Müslümanlığını nasıl ilan ettiğine de yer vermiştir.⁶⁹⁹

Muhibbüddin et-Taberî (v. 694/1295), *er-Riyâzü'n-nadire*'de Hz. Ömer'in Müslümanlığını ilan edişi ile ilgili Eslem rivayetini,⁷⁰⁰ Hz. Ömer'in bazı akrabalarından nakledilen İbn Hişâm rivayetini⁷⁰¹ ve İbn Ömer'den nakledilen Cemîl b. Ma'mer'in yanına gitmesi ile ilgili rivayeti⁷⁰² kaydetmiştir. Ayrıca Hz. Aişe'den naklettiği bir rivayet daha vardır. Burada Hz. Ömer'in Müslüman olduktan sonra bunu duyurmak istediğini, Hz. Peygamber'in sayılarının azlığı nedeniyle buna karşı çıktığını, Hz. Ömer'in de her yerde Müslümanlığını izhar edeceğini söylediğini ve bunu yaptığını, daha sonra gelip Rasûlullah'a haber verdiğini, Hz. Peygamber, Hz. Ömer ve Hz. Hamza'nın Kâbe'yi tavaf edip açtıktan öğle namazını kıldıklarını daha sonra Hz. Peygamber'in dâru'l-erkama döndüğünü nakletmektedir. Ancak sonuna bu rivayetin garîb olduğu kaydını koymuştur.⁷⁰³

Nüveyrî (v. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb'* de İbn Hişâm'da nakledilen Cemîl b. Ma'mer kıssasını "قال ابن اسحاق" diyerek İbn Hişâm'ın naklettiği gibi nakletmektedir.⁷⁰⁴

İbn Seyyidünnâs (v. 734/1334), *Uyûnü'l-eser'* de Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna dair Eslem rivayetinin son kısmında onun Müslümanlığını ilan edişi kısmını da nakletmektedir.⁷⁰⁵ İbn Hişâm'daki rivayeti özetlediği gibi Cemil b. Ma'mer'e de kısaca temas etmiş ve "Ömer'in Müslüman oluşunu duyuran Cemil b. Ma'mer'dir..." demiştir.⁷⁰⁶

Zehebî (v. 748/1348), Hz. Ömer'in Müslümanlığını ilan edişine dair üç rivayet nakletmektedir. Bekkâî'den İbn İshâk rivayetini müstakil olarak kaydetmektedir.⁷⁰⁷ İkinci rivayet Eslem rivayetinin Hz. Ömer'in Müslümanlığını

⁶⁹⁷ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 142.

⁶⁹⁸ Bkz. Kelâî, *el-İktifâ'*, I, 254-255.

⁶⁹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân*, III, 114.

⁷⁰⁰ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire*, II, 241-242.

⁷⁰¹ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire*, II, 242.

⁷⁰² Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire*, II, 242.

⁷⁰³ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire*, II, 243.

⁷⁰⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb'*, XVI, 181-182.

⁷⁰⁵ İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 218-219.

⁷⁰⁶ İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 219.

⁷⁰⁷ Zehebî, *Târîh*, II, 176.

ilan edişine dair kısmıdır.⁷⁰⁸ Üçüncü rivayet ise İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetin son kısmıdır.⁷⁰⁹

İbn Kesîr (v. 774/1373), *el-Bidâye'*de Hz. Ömer'in Müslümanlığını ilan edişine dair İbn Hişâm'ın naklettiği İbn Ömer rivayetine yer vermiştir.⁷¹⁰

Süyûtî (v. 911/1505), *Târîhu'l-hulefâ'*da Hz. Ömer'in Müslümanlığını ilan edişiyile ilgili Eslem rivayetinin son kısmı⁷¹¹ile Ebû Nuaym'dan aldığı İbn Abbâs rivayetinin son kısmını nakletmektedir.⁷¹²

Kastallânî (v. 923/1517), *Mevâhib'*de Eslem rivayetinin son kısmını çok özet bir şekilde nakletmiştir.⁷¹³

Şâmî (v. 942/1536), *Sübülü'l-hüdâ'*da İbn Hişâm'ın naklettiği rivayetleri hemen hemen aynı ifadelerle ancak İbn Hişâm'a atıf yapmadan nakletmiştir.⁷¹⁴

Diyarbakrî (v. 990/1582), *Târîhu'l-hamûs'*de İbn Abbâs'tan gelen Hz. Ömer'in faruk olarak isimlendirilmesi ile ilgili rivayetin son kısmında Müslümanlığını ilan edişi bahsini, *Mevâhib'*deki rivayeti ve ayrıca *Müntekâ* adlı bir eserden Ömer'in, İslam'ın açıktan duyurulmasını istediğini, kılıcını çekip Müslümanların önüne düştüğünü "*lâilâhe illallah Muhammedü'r-Rasûlullah*" diyerek Mescid'e girdiklerini, Kureys'in buna çok büyük tepki gösteremediğini ve Müslümanların tavaf yaptıklarını nakletmektedir.⁷¹⁵

Halebî (v. 1044/1635), *Sîretü'l-Halebiyye'*de Hz. Ömer'in, Ebû Cehil'e gelip Müslüman olduğunu haber verdiği rivayeti çeşitli varyantlarıyla nakletmektedir.⁷¹⁶ Daha sonra Eslem rivayetini, kısmen değiştirerek aktarmaktadır.⁷¹⁷ Nitekim Eslem rivayetinde Cemîl b. Ma'mer adı zikredilmiyorken burada Cemîl'in kim olduğuna kadar detaylı bilgi verilmektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Hz. Ömer'in Müslüman olması sonuçları itibariyle Müslümanları Mekke döneminde olumlu yönde etkileyen en önemli hususlardan biridir. Dolayısıyla bu kaynaklara da yansımıştır. Ancak kaynakların bize anlattığı tek bir rivayet söz konusu değildir. İşte bu farklılaşmanın izini sürüp hangi dönemde hangi rivayetin ortaya çıktığını ve hangi döneme kadar bunların ulaştığını öncelikli olarak tespit etmeye çalıştık.

⁷⁰⁸ Zehebî, *Târîh*, II, 178.

⁷⁰⁹ Zehebî, *Târîh*, II, 180.

⁷¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye'*, IV, 201-202.

⁷¹¹ Süyûtî, *Hulefâ'*, s. 212-213.

⁷¹² Süyûtî, *Hulefâ'*, s. 214.

⁷¹³ Kastallânî, *Mevâhib'*, I, 126.

⁷¹⁴ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ'*, II, 498-499.

⁷¹⁵ Diyarbakrî, *Târîh*, I, 296.

⁷¹⁶ Halebî, *Sîre*, II, 13-14.

⁷¹⁷ Halebî, *Sîre*, II, 14.

Hz. Ömer'in ne zaman Müslüman olduğuna dair kaynaklarda bîsetin altıncı yılına işaret edilmiştir. Bazılarında o sırada Hz. Ömer'in yirmi altı yaşında olduğuna temas edilmiştir. Ancak onun Müslüman oluşunun bîsetin dokuzuncu yılı olduğu da zikredilmiştir. Diğer bir tarihlendirme de Hz. Hamza'nın Müslüman oluşundan üç gün yahut üç ay sonra Müslüman olduğu şeklindedir.

Hz. Ömer'in Müslümanların kaçıncısı olduğu kaynaklarda ziyadesiyle öne çıkmış hususlardandır. Özellikle meydana gelmesinde İslam tarihinin siyasi hadiselerinin önemli rol oynadığı "efdaliyyet" meselesi, Hz. Ömer'in bîsetin altıncı yılında Müslüman olduğunu söyleyen kaynaklar tarafından bile kırkinci Müslüman olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Ancak sayılar konusunda ağırlıklı görüş kırk ve kırk küsur şeklinde olsa da bazı kaynaklar çok sayıda kişiden sonra Müslüman olduğunu kaydedip sayı vermemiş bazıları kırkın üzerinde olduğu görüşünü benimsemiş bir kısmı da Habeşistan hicretine katılanlar haricinde geride kalanların kırkincısı olduğunu iddia etmiştir.

Bugün de meşhur olan ve bilinen Hz. Ömer'in kız kardeşinin evinde Müslüman olmasına dair rivayetler kaynakların da kahir ekseriyeti tarafından zikredilmiştir. Ancak bu konuda tek bir rivayet söz konusu değildir. İbn İshâk, Enes b. Mâlik, Esem kanalıyla gelen rivayetler genellikle tercih edilmiş olsa da bazı kaynaklar her hangi bir kaynağa atıf yapmadan doğrudan kız kardeşinin yanına gitmesi ve Müslüman olması kıssasını nakletmiş bazıları da yukarıdaki rivayetleri birleştirerek yeni bir metin inşa etmiştir. Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanında Müslüman olmasını anlatan ve ilk olarak İbn Sa'd'da (v. 230/845) tesadüf ettiğimiz Enes b. Mâlik rivayeti, ilk olarak Ahmed b. Hanbel'de (v. 241/855) tesadüf ettiğimiz Esem rivayeti ve İbn İshâk (v. 151/768) rivayetleri arasında küçük bazı farklılıklar mevcuttur. Ancak bunlar metnin ana gövdesini etkilemeyen farklılıklardır.

Hz. Ömer'in geceleyin Kâbe'de namaz kılan Hz. Peygamber'i dinleyip Müslüman olmasına dair en erken rivayeti İbn Hişâm'da (ö. 218/833) buluyoruz. O, bu konuya etraflıca yer vermektedir. Atâ ve Mücâhid kanalıyla naklettiği bu rivayet daha sonraki kaynaklar tarafından genellikle Atâ ve Mücâhid'e, bazen doğrudan bazen de onlar Medine ehli diye tanıtılarak atıf yapılmaktadır. Bazı kaynaklar ise hiç atıf yapmadan İbn Hişâm'ın rivayetini olduğu gibi kullanmaktadırlar. Aynı konuda Câbir b. Abdullah'tan gelen başka bir rivayet daha vardır. İlk olarak İbn Ebû Şeybe'de (v. 235/849) tesadüf ettiğimiz bu rivayet İbn Hişâm rivayetinden oldukça farklı olsa da her ikisi de gece Kâbe'nin örtüsü altında Hz. Peygamber'i dinleyerek Müslüman olması konusunda benzeştiği için aynı başlık altında ele alınmıştır.

Hz. Peygamber'in namazda okuduğu Hâkka suresinden etkilenerек, Hz. Ömer'in Müslüman olmasına dair rivayeti en erken Ahmed b. Hanbel'de (v. 241/855) görüyoruz. Zaten bu rivayet diğer kaynaklara da ya Ahmed b. Hanbel yahut da İbn Sencer vasıtasıyla nakledilmektedir. İbn Sencer'in 258/871 yılında vefat ettiği kaydedilmiş olup ona bir *Müsned* atfedilmektedir. Ancak her ikisinin metni de kaynaklara yansıdığı kadarıyla aynı olsa da sonraki dönem müelliflerinden bazıları Ahmed b. Hanbel rivayetinde küçük bazı değişiklikler yapmışlardır.

Yukarıda zikredilenler dışında sadece birer kaynaktaki yer verilen iki farklı rivayet daha mevcuttur. Bunlardan birisi Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'i öldürmek için doğrudan evine gitmesine dair rivayettir ki buna ilk olarak İbn Asâkir'de (v. 571/1176) rastlıyoruz. Diğer rivayet de Hz. Ömer'in kız kardeşinin yanına gitmesi ile Kâbe'de Müslüman olmasını birleştiren bir rivayet görüntüsü vermektedir. Fakat Abdürrezzak es-San'ânî'de (v. 211/826-7) rastladığımız bu rivayet Ma'mer kanalıyla Zührî'den (v. 124/742) nakledilmektedir.

Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna dair bu farklı rivayetler kaynaklarda muhtelif şekillerde ele alınmıştır. Bir kısım kaynaklar konuya çok geniş yer ayırırken bazıları da tek cümlelik bilgi kıvrıntılarıyla yetinmişlerdir. Bir kısım kaynaklarda konu "Hz. Ömer'in Müslüman oluşu" yahut "Bâbu Ömer" başlıkları altında ele alınırken bir kısım kaynaklar farklı konular içerisinde buna temas etmişlerdir.

Kaynaklar Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna dair muhtelif rivayetleri muhtelif şekillerde ele almışlar ve bir kısmı tek bir rivayet nakledip açıkça bunu tercih ettiğini, bazıları birkaç rivayet nakledip en azından bunları tercih ettiğini ifade ederken bazıları birden çok rivayet nakledip ya hiç tercihte bulunmamış yahut "*Hangisinin doğru olduğunu Allah bilir.*" demekle yetinmiştir. Diğer bir kısım kaynaklar bir rivayet nakletmiş ancak diğer rivayetlere atıf yapmadığı gibi ilgili rivayeti tercih etmiş olduğunu da belirtmemiştir. Bu durumu örtük tercih olarak tanımlıyoruz.

Geç dönem kaynakların konuya dair rivayetleri kimlerden nasıl aldığı önemli bir meseledir. Zira bu sayede rivayetlerin izinin sürülebilme imkânı yahut imkânsızlığı ortaya çıkmaktadır. Kaynaklar bu hususta çok farklı yöntemler kullanmışlardır. Bir kısmı, rivayeti aldığı kaynağı belirtmiş ve kaynakla aynı şekilde kullanmış, bir kısmı kaynağa atıf yapmış ancak atıf yaptığı yerde ilgili rivayete tesadüf etmek mümkün olmamış, bir kısmı rivayeti aldığı yeri belirtmiş ancak burada geçtiği şekilde değil değiştirerek kullanmış, bir kısmı nerden aldığını belirtmemiş bir kısmı da farklı rivayetleri birleştirerek yeni bir metin ortaya çıkarmıştır.

Kaynakların konuya yaklaşımlarında sorun olarak ortaya çıkan çoğu mesele aynı zamanda bir imkânı da bünyesinde taşımaktadır. Bunun tersi de söz konusudur. Ancak bu durum meselelerimizi halletmekten çok uzaktır. Zira ancak her bir eserin ayrıntılı olarak rivayet alma ve kullanma metotları ortaya konulabilirse ve çok sayıda eser için bu sağlanabilirse daha sağlıklı değerlendirmeler yapılabilecektir.

HADÎS VE TARİH KAYNAKLARINDAKİ HZ. ÖMER'İN HİCRETİYLE İLGİLİ RİVAYETLERİN TAHLİLİ

*Ömer ÖZPINAR**

GİRİŞ

Hiz. Ömer (RA), hiç şüphesiz İslâm tarihinin ve medeniyetinin en önemli şahsiyetlerinden birisidir. Onun Kur'ân ve sünnet bilgisinden hareketle ortaya koyduğu icthadları yanında, İslâm idari yapılanmasından samimi bir Müslüman olarak yaşantısının örnekliğine kadar pek çok alanda etkilerinden söz etmek mümkündür.

Aynı şekilde Müslümanların peygamberliğin yaklaşık on ikinci yılında Mekke'den Medine'ye yaptıkları hicret de, hem İslâm tarihinin hem de insanlık tarihinin önemli olaylarından birisidir. Bu olayla birlikte İslâm tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Hicrette ve sonrasında yaşanan olaylar, tüm alanlarda İslâm tarihinin müstakbel seyrinde önemli tesirler ve izler bırakmıştır. İslâm'ın bir medeniyet projesi olarak tarih sahnesine çıkması bu süreçle birlikte gerçekleşmiştir. Bu bakımdan daha Hiz. Peygamber (SAV) hayatta iken olayların tarihlendirilmesinde bir milât olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sadece olaylar değil Müslümanlar da hicrete göre tarif edilmiş ve fazilet sıralamasına önce muhacirler kaydedilmiştir. Dolayısıyla hicret sadece bir mekân değişikliği boyutunda kalmamış; tarihî, içtimâî ve iktisadî yönden olduğu gibi dini, siyasî ve hukuki açılardan da bir takım sonuçları olmuştur.

Bu bağlamda, başta Hiz. Peygamber (s) olmak üzere muhacirlerin hicret esnasında yaşadıkları olaylar İslâm tarihi ve diğer rivâyet kaynaklarında detaylarıyla anlatılmıştır. Bu anlatılanlar sadece tarihi bir nakilden ibaret kalmamış, başta fıkhu's-sire çalışmalarının da en önemli delillerini sunmuştur. Bu nakiller, fikhî alanın dışında bir takım sosyolojik, psikolojik, kültürel, siyasî ve askerî çıkarımlarda da delil olarak kullanılmaktadır.

Binâenaleyh hicrette Hiz. Ömer (v.23/644)'in yaşadıklarıyla ilgili olaylar, yukarıdaki hususlar bağlamında önem arz etmektedir. Bir yanda İslâm tarihinin belki de en önemli olayı hicret, diğer yanda ise en İslâm tarihinin en önemli şah-

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

siyetlerinden Hz. Ömer'in bu olayda yaşadıkları, öteden beridir insanların dikkatini çekmiştir. Ancak gerek hadîs ve gerekse İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Ömer'in Medine'ye hicret etmesiyle ilgili farklı rivâyetler ve anlatılar bulunmaktadır. Bu bağlamda kaynaklarda Hz. Ömer'in hicret zamanı, nasıl hicret ettiği ve hicret esnasında yaşadıkları gibi konular farklı şekilde ele alınmaktadır.

İşte bu tebliğde, Hz. Ömer'in hicretiyle ilgili rivâyetlerin hadis ve siyer kaynaklarından toplanıp karşılaştırılması ve sıhhat değerlendirilmelerinin yapılması amaçlanmaktadır.

Hz. Ömer'in hicretiyle ilgili rivâyetler, senet, metin ve geçtiği kaynaklar bağlamında değerlendirilecektir. Dolayısıyla rivâyetler, hem hadîs ilminin sıhhat değerlendirmelerine göre hem de rivâyet kaynaklarındaki durumu itibarıyla değerlendirilerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır. Zira tarih ve hadîs rivâyetlerinin asıl itibarıyla haber olmaları sebebiyle ortak bir noktaları vardır. Hadîste olduğu gibi tarihi rivâyetlerin doğruluğunu tespitinde hem muhtelif rivâyetlerin senet ve metin olarak tetkik edilmesi hem de tarihi bağlam dikkate alınarak tahlil edilmesi zarureti vardır. Bu konuyla ilgili olarak daha önce yayınladığımız⁷¹⁸ bir makaleden de istifade ile konunun geliştirilmesine ve sonuca bağlanmasına çalışılacaktır.

1. Hz. Ömer'in Hicretinin Aleni ve Meydan Okuyarak Gerçekleştiğine Dair Rivâyet ve Senedinin Değerlendirilmesi

Ömer b. el-Hattâb'ın annesi Hanteme, Ebû Cehil'in amcasının kızıdır. Dolayısıyla onun Ebû Cehil'le birlikte Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara en katı davrananlardan birisi olmasında, bu akrabalığın rolü olduğu düşünülebilir. Nitekim Hz. Ömer'in, Müslüman olduğu gece Ebû Cehil'in evine giderek İslâm'ı kabul ettiğini bildirmesi⁷¹⁹de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Hz. Ömer, Hz. Peygamber (s)'den 13 yaş küçüktür ve kendisi 33 yaşında peygamberliğin altıncı yılında Müslüman olmuştur.

Hz. Ömer'in cahiliyye dönemindeki ve Müslüman olduktan sonra Mekke dönemindeki hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda uzun boylu, gür sesli ve heybetli bir kişi olarak tasvir edilir. Kureyş toplumu içinde sert mizaçlı, güçlü, cesur; şüire, kadına ve içkiye düşkün birisi olarak tanındığına dair rivâyetler nakledilmektedir.⁷²⁰ Onun sert, kırgın ve fevri hareket eden bir kişi olarak anlatıldığı kişiliğinin daha çok Medine dönemindeki haya-

⁷¹⁸ Bkz. Özpınar, Ömer, "Hz. Ömer'in Medine'ye Hicretiyle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi", *İSTEM*, Yıl:10, Sayı: 20, s. 11-39.

⁷¹⁹ Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer", *DİA*, XXXIV, 44-51, 44.

⁷²⁰ Bkz. İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (v.218/833), *es-Siretü'n-nebeviyye*, I-IV, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûri, Dârul-kitâbi'l-arabi, Beyrût, 1410/1990, 3. Bsk.; Fayda, *a.g.m.*, 46.

tıyla ilgili rivâyetlere göre şekillendiği görülmektedir. Örneğin onun hakkında Hz. Peygamberin: “Ümmetimin içinde ümmetime en merhametli Ebû Bekir, Allah’ın emri konusunda en şiddetlisi Ömer’dir” buyurduğunun nakledilmesi ve buna benzer diğer rivâyetler bulunmaktadır. Ancak Hz. Ömer’in kişilik analizinin yapıldığı bir çalışmada, bu “geleneksel imajın”, onun “reaslist kişiliği, uygulamaları ve dönemin toplumsal gerçeğiyle örtüşmediği”, rivâyetlerdeki parçacı yaklaşımdan kaynaklandığı ve onun gençlik dönemindeki psikolojisinin tüm hayatına mal edilemeyeceği sonucuna varılmıştır.⁷²¹

Hz. Ömer’in hayatıyla ilgili bir diğer ilginç bilgi de, hicretten sonra diğer bazı muhacirler gibi Kubâ’da oturmaya devam etmesidir. O, gün aşırı Medine’ye giderek Rasûlullah ile görüşürdü. Gitmediği günlerde kardeşleştirildiği İtbân b. Mâlik gider ve akşamları yeni nâzil olan ayetleri ondan alırdı.⁷²²

Hz. Ömer’in hicretiyle ilgili olarak tarih kitaplarında ve çağdaş yazılarda tek bir bilginin ve rivâyetin öne çıkarıldığı görülmektedir. Bu hususta öne çıkan rivâyetin ne olduğunu ortaya koymak için günümüzdeki bazı meşhur İslâm tarihi kaynaklarındaki anlatıma bakmak yeterlidir. Örneğin M. Asım Köksal’ın *İslam Tarihi* adlı eserinde Hz. Ömer’in hicretiyle ilgili bilgiler, şu rivâyete dayalı olarak nakledilmektedir:

“Hz. Ali derki: "Muhacirlerden hiç kimse bilmiyorum ki, gizli olarak hicret etmiş olmasın. Ömer b. Hattâb, bundan müstesnadır. O, hicret edeceği zaman, kılıcını kuşandı, yayını omuzuna astı, oklarını ve mızrağını eline aldı, Kabe’ye vardı. Kureyş müşriklerinin ileri gelenleri, Kabe’nin yanında bulunuyorlardı. Ömer b. Hattab; Kabe’yi yedi kere tavaf ettikten sonra, halkın birer birer başuçlarına dikilip: 'Anasını ağlatmak, yahut çocuğunu yetim ya da karısını dul bırakmak isteyen varsa, şu vadinin arkasında gelip benimle karşılaşsın!' dedi. Hiç kimse, ardına düşüp onu takip edemedi."⁷²³

Yine ülkemizin seçkin akademisyenlerinden oluşan ilmi bir heyet tarafından Türkçe yazılmış çağdaş İslam tarihi kaynaklarından birisi olan *Doğuştan Günümüzde Büyük İslam Tarihi* isimli eserde de konu aynı rivâyete dayalı olarak anlatılmaktadır.⁷²⁴

Yine ülkemizin önemli ilmi birikimini yasayan *Diyanet İslam Ansiklopedisi*’ne baktığımızda da Hz. Ömer’in hicret edışıyle ilgili bilgilerin farklı olmadığı görülmektedir:

⁷²¹ Bkz. Özkan, Mustafa, “Hudeybiye Antlaşması Özelinde Hz. Ömer’in Kişilik Tahlili Denemesi”, *İSTEM*, Yıl: 8, Sayı: 15, s. 43-59.

⁷²² Buhârî, “İlim”, 27; Fayda, a.g.m., 44.

⁷²³ Köksal, Mustafa Asım, *İslam Tarihi (Hz. Muhammed (A.s) ve İslâmîyet) Mekke Dönemi*, İstanbul, 1981, 396.

⁷²⁴ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ. Yayınları, İstanbul, 1986-1989, I, 256.

"Hicret genellikle gizlice yapılmıştır; çünkü Mekkeliler ellerinden geldiğince engel olmaya çalışıyor, hatta yakaladıkları akrabalarını hapsediyorlardı. Yalnız Ömer b. Hattâb'ın, Kâbe'yi tavaf ettikten ve iki rek'at namaz kıldıktan sonra müşriklere meydan okuyarak alenen yola çıktığı bilinmektedir."⁷²⁵

Diyanet'in diğer yayınlarında da konu bu minval üzere işlenmektedir. Mesela İrfan Yücel'in kaleme aldığı *Peygamberimizin Hayatı* isimli eserde "Hz. Ömer, Mekke'den gizli ayrılmadı. Kılıcını kuşandı, Kabe'yi tavaf etti..." diyerek yukarıdaki benzer ifadelerle olay anlatılmaktadır.⁷²⁶

Dolayısıyla özellikle ülkemizde yazılan İslâm tarihi kitaplarında ve hicrete değinen gerek yazılı gerekse sözlü anlatımlarda öne çıkan ve bu sebeple de Hz. Ömer'in hicretiyle ilgili nakledilen tek bilgi, onun diğer herkesin aksine müşriklere meydan okuyarak ve alenen hicret ettiği'dir. Bu hem kaynaklarda hem de okullardaki ilgili müfredatta da böyledir.⁷²⁷

İşin asıl ilginç ve önemli yanı, Hz. Ömer'in tek başına meydan okuyarak ve alenen hicret etmesiyle ilgili rivâyet, konuya hamaset, siyaset ve duygusal açılardan yaklaşılmasına ve bazen de istismar edilmesine kapı açmış olmasıdır.. Örneğin siyer ve hadîs bilgilerini yayımlayan akademik bir web sitesindeki konumuzla ilgili yazıda şöyle denilebilmektedir: "O kadar çok münferit hicret olmuştur ki, Efendimiz hicret ettiğinde Mekke'de pek az Müslüman kalmıştı. Mesela, bu münferit hicretlerden biri Hz. Ömer'in hicretidir. Kâbe avlusundaki müşriklerin içine dalıp: "Ben Medine'ye gidiyorum!Karısını dul, çocuklarını yetim bırakmak isteyenler, takip edip mani olmaya kalkabilirler!" diye meydan okuyarak hicret etmiştir."⁷²⁸

Bu kabil hamasî anlatım kendisini tercüme eserlerde de göstermektedir. Mesela Ramazan el-Bûtî'nin meşhur eseri *Fıkhü's-sîre*'inin tercümesinde, kitabın asıl metninde olmadığı halde, Hz. Ömer'in müşriklere meydan okuduktan sonra "tek başına Mekke'den çıkıp gittiği" şeklinde bir ifade ilave edilmiştir.⁷²⁹ Mütercim böyle yapmakla olayın daha kahramanca ve ilgi çekici olacağını düşünmüş olmalıdır.

⁷²⁵ Önkal, Ahmet, "Hicret", DİA, XVII, 458-462, 460.

⁷²⁶ Yücel, İrfan, *Peygamberimizin Hayatı*, Diyanet İşl. Bşk., Yay, Ankara, 2006, 89.

⁷²⁷ Bkz. Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1986, I-IV, I, 278; Ülkü, Hayati, *Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi*, Akit Gazetesi Yay., bsy., ty., I-III, I, 140; Kutluay, Abdülaziz, *Siyer-u Sahabe (Sahabelerin Hayatı)*, İstanbul, 2005, I-IV, I, 140; el-Bûtî, M. Saîd Ramazan, *Fıkhü's-sîre (Hz. Muhammed (SAV)'in Uyguladığı İslamiyet)*, trc. Ali Nar, Orhan Aktepe, İstanbul, 2003, 193; *İmam Hatip Liseleri (11. Sınıf) Siyer Ders Kitabı*, Yazarlar: Ekrem Özbay; Eyüp Koç ve diğerleri; MEB., 2. bsk., Ankara, 2011, 75; İbrahim, Sarıçam, *Hz. Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, 2012, 118; a.mlf., *Hz. Ömer*, Ankara, 2010, 32.

⁷²⁸ Bkz. <http://www.sonpeygamber.info/hicret-ten-alinacak-dersler>[09.10.2017]

⁷²⁹ Bkz. el-Bûtî, a.g.e., 193.

Bu tür duygusal anlatımlarda sanki hicretin gizli ve âdeta kaçarak yapılmış olduğu intibandan kaçınılmak istenmektedir. Böyle gereksiz bir gayretle olayın anlatıldığı hedef kitlenin duygularının okşanması ve buna uygun bir kişilik olarak gördükleri Hz. Ömer nezdinde onlara moral aşılması gibi bir gayenin güdüldüğü anlaşılıyor. Nitekim "Dünya siyer birinciliği ödüllü" bir eserdeki şu anlatıda bu durum daha bir açıklıkla kendisini göstermektedir: "Sâir Müslümanlar gizli gizli hicret ederken, Hz. Ömer, kılıcını kuşandı. Yayını, oklarını ve mızrağını alıp Kâbe'ye gitti. Açıkça Kâbe'yi yedi sefer tavaf etti. Orada bulunan müşrik elebaşlarına cesaretle şöyle seslendi: "İşte, ben de dinimi korumak için Allah yolunda hicret ediyorum! Karısını dul bırakmak, anasını ağlatmak, çocuklarını öksüz bırakmak isteyen varsa, şu vadide önüme çık-sın!" Bu pervasızca seslenişten sonra, yirmiye yakın Müslümanla gündüz ortasında Medine'nin yolunu tuttu. Müşriklerden hiçbiri arkalarına düşme cesaretini gösteremedi."⁷³⁰

Yine bir başka internet sitesinde yayınlanan bir metinde Hz. Ömer, hicreti esnasındaki bu aykırı tavrı övülürken "ümmetin deli fişeği" ve "hicretteki deli fişek" gibi vasıflarla anılmaktadır. Hatta bu durum, sonraki nesillere benzer durumlarda izlemeleri gereken bir metotmuş gibi şu ifadelerle sunulmaktadır: "Sanki plan, program, proje yapmadan gelecek nesillerden çıkacak Ömer'leri "aklamak için" hicret eder."⁷³¹

Hicretle ilgili sözlü anlatımlarda ise olayın daha duygusal, hamasi ve popüler bir uslupla anlatılmasının örnekleri ise sayılamayacak kadar çoktur.

Binâenaleyh bu tür duygusal anlatımların, Hz. Ömer'in Medine'ye hicretinin aleni ve müşriklere meydan okuyarak gerçekleştiği şeklindeki mezkur rivâyetin daha şöhretli bir hale gelmesindeki en önemli etken olduğu değerlendirilebilir.

Gerek yazılı eserlerde ve gerekse sözlü anlatımlarda öne çıkan bu anlatımların dayandığı bilginin rivâyet olarak aslı nedir ve hangi dönem kaynaklarında nasıl anlatılmıştır?

Hz. Ömer'in aleni ve meydan okuyarak hicret ettiğine dair bilginin kaynağı olan rivâyetin isnadlı şekli şudur:

"أخبرنا أبو بكر محمد بن عبد الباقي نا أبو محمد الجوهري إملاء أنا أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد الحافظ نا أبو روق أحمد بن محمد بن بكر الهزاني بالبصرة نا حدثنا الزبير بن محمد بن خالد العثماني بمصر سنة خمس وستين ومائتين، حدثنا عبد الله بن القاسم الأيلي ، عن أبيه، عن عقيل بن خالد، عن محمد بن علي بن عبد

⁷³⁰ Suruç, Salih, *Kainatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*, " <http://www.resulullah.org/medineye-hicretin-baslamasi> (09.10.2017)

⁷³¹ Bkz. http://www.hicrethaber.com/artikel.php?artikel_id=2131 [12.12.2012].

الله بن عباس، عن أبيه، عن عبد الله بن العباس قال: قال لي علي بن أبي طالب: ما علمت أن أحداً من المهاجرين هاجر إلا مختفياً، إلا عمر بن الخطاب، فإنه لما هم بالهجرة تقلد سيفه، وتكب قوسه، وانتضى في يده أسهماً، واختصر عزته، ومضى قبل الكعبة، والملاً من قريش بفنائها، فطاف بالبيت سبعاً متمكناً، ثم أتى المقام فصلى متمكناً، ثم وقف على الحلق واحدة واحدة، وقال لهم: شأهت الوجوه، لا يرغم الله إلا هذه المعاطس، من أراد أن تتكلمه أمه، ويوتم ولده، ويرمل زوجته، فليلقي وراء هذا الوادي. قال علي: فما تبعه⁷³² أحد إلا قوم من المستضعفين علمهم وأرشدهم ومضى لوجهه."

Görüldüğü üzere bu rivâyetin senedi, Hz. Ali'ye dayandırılmaktadır. Ondan nakleden ise Abdullah b. Abbas'dır. Senet zincirindeki râviler şunlardan oluşmaktadır: Ebû Bekr Muhammed b. Abdülbâkî→ Ebû Muhammed el-Cevherî→ Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed→ Ebû Ravk Ahmed b. Muhammed b. Bekr el-Hizzânî→ Zübeyr b. Muhammed b. Halid el-Usmânî→ Abdullah b. el-Kasım el-Eylî (veya Üblî)⁷³³→ babasından→ Ukayl b. Hâlid'den→ Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas→ babasından→ Abdullah b. el-Abbas→ Ali b. Ebî Tâlib.

Buna göre, Hz. Ali ile haberi nakleden en mukaddem kaynak olan İbn Asâkir (v.571/1176) arasında on bir râvî bulunmaktadır. Bu rivâyeti İbn Asâkir'i kaynak göstererek aynı isnad ile İbnü'l-Esîr de nakletmektedir.

Hz. Ömer'in alenen ve meydan okuyarak hicret ettiğine dair bu rivâyetin isnadının ve râvilerinin tahlil edilmesinde özetle şöyle bir değerlendirmede bulunabiliriz: İbn Asâkir'in *Târîhu Dimeşk* isimli eserinde on bir râvîsi bulunan bu rivâyetin râvilerinden sekizi hakkında ricâl kitaplarında olumlu görüş bildirildiği veya ciddi bir cerhe rastlanmadığı görülmektedir. Ancak senedin 7., 8., ve 9. râvileri olarak peş peşe gelen Abdullah b. el-Kâsım el-Eylî, Zübeyr b. Muhammed b. Halid el-Usmânî ve Ebû Ravk Ahmed b. Muhammed b. Bekr el-Hizzânî (v.324/935, 325/936 veya 331/942) ismindeki üç râvî hakkında ricâl kitaplarında ve cerh ve tadil kaynaklarında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu râviler hadîs usûlüne göre "meçhûl" kabul edilmektedir. Bilindiği üzere meçhûl râvînin rivâyeti zayıftır ve makbul değildir.⁷³⁴ Oysaki bu üç râvî,

⁷³² İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, XLIV, 51-52. Krş. İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ali b. Muhammed (v.630/1232), *Usdü'l-ğâbefi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvîd, Adil Ahmed Abdulmevcud, Beyrût, Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-VIII, IV, 144-145.

⁷³³ Buradaki "el-Eylî", İbn Asâkir'in senedindeki şeklindedir. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre ise "el-Ublî (الأبلى)" şeklindedir. İbnü'l-Esîr'in bu zabtında tashîf olsa gerektir. Zira el-Mizzî'nin, verdiği bilgiye göre bir önceki râvî olan Ukayl b. Halid'in nisbesinin de el-Eylî şeklinde olması Bkz. el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdîrrahman (v.746/1345), *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve diğeri, Beyrût, 1406/1985, 4.bsk., I-XXXV, XXVI, 153 (no: 5485), bu ihtimali güçlendirmektedir

⁷³⁴ Bkz. Aydın, Abdullah, *Hadîs Istılahları Sözlüğü*, İstanbul, 2006, 180; Aşıkıttu, Emin, "Meçhul", DİA, XXVIII, 286-288.

mezkur rivâyetin senedindeki kilit râvileri oluşturmaktadır ve hadîs usûlündeki ifadesiyle medâr-ı hadîs⁷³⁵ olarak nitelenmektedir.

Netice itibarıyla burada kısaca ifade edilen söz konusu rivâyetin senet değerlendirilmesinin neticesinde, isnadının sahîh olmadığı anlaşılmaktadır. İsnadındaki peşpeşe üç râvinin mechul olması, hem rivâyeti sahîh olmaktan çıkarmakta ve hem de onu zayıf bir rivâyet yapmaktadır.⁷³⁶

2. Hz. Ömer'in Hicretinin Gizli Olduğuna Dair Rivâyetler ve Senetlerinin Değerlendirilmesi

Hz. Ömer'in hicretinin nasıllığıyla ilgili olarak yazılı kaynaklarda ve sözlü anlatımlarda belki de hiç değinilmeyen ve yukarıdaki meşhur bilgiye zıt muhtevaya sahip iki rivâyet daha bulunmaktadır. Vurgulamak gerekirse bu iki rivayet aynı muhtevada sahiptir ve yukarıda ele aldığımız Hz. Ömer'in hicretinin aleni ve meydan okuyarak gerçekleştiğini ifade eden rivâyetin aksine bir bilgiyi nakletmektedir. Ayrıca bu rivâyetler, yukarıdaki Hz. Ali kaynaklı rivayetten ayrı olarak bizzat Hz. Ömer tarafından yapılan anlatıma dayanmaktadır. Bu rivâyetle ilgili işaret edilmesi gereken hususlardan bir diğeri ise, rivâyetin mukaddem bazı hadîs ve siyer kaynaklarında geçiyor olmasıdır. Aynı bilgiyi aktaran söz konusu bu iki rivâyetin metinleri ve senet tahlilleri şöyledir:

2.1. Hz. Ömer'in Hicretinin Gizli Olduğuna Dair Birinci Rivâyet ve Değerlendirilmesi

Hz. Ömer'in hicretinin gizli olduğuna dair farklı bilgiyi içeren İbn İshâk (v.151/768)'tan nakledilen söz konusu rivâyet şöyledir:

" قال ابن إسحاق: حدثني نافع مولى عبد الله بن عمر عن عبد الله عن أبيه عمر رضي الله عنها قال : اتعدت لما أردنا الهجرة إلى المدينة أنا و عياش بن أبي ربيعة و هشام بن العاص بن وائل السهبي التناضب من أضاة بني غفار فوق سرف ، و قلنا : أينما لم يصبح عندها فقد حبس فليض صاحباه ، قال فأصبحت أنا و عياش بن أبي ربيعة عند التناضب ، و حبس عنا هشام ، و فتن فافتتن . فلما قدمنا المدينة نزلنا في بني عمرو بن عوف بقاء ، و خرج أبو جهل بن هشام والحارث بن هشام إلى عياش - وكان ابن عمهما وأخاهما لامهما - حتى قدما إلى المدينة ورسول الله صلى الله عليه وسلم بمكة ، فكلناه..."⁷³⁷

⁷³⁵ "Medâru'l-hadîs: "Bir hadisin muhtelif senedlerinin veya genel olarak hadislerin senedlerinin kendisinde birleştiği ve senedlerin ondan itibaren farklı yollara (tariklere) ayrıldığı râvî demektir." Aydınlı, a.g.e., 181.

⁷³⁶ Geniş bilgi ve senet tahlili için bkz. Özpınar, a.g.m., 17-20.

⁷³⁷ İbn Hişâm, a.g.e., II, 114-115; el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn (v.458/1066), es-Sünenü'l-kübrâ, thk. Muhammed Abdülkâdir el-A'tâ, Dârul-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût, 1423/2003, 3. bsk., I-XI, IX, 23 (no:17756), 24 (no:17758); a.mlf., *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü'l-ahoâli sâhibi's-şerîa*, thk. Abdü'l-Mu'tî Kal'acî, Dârul-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût, 1408/1988, I-VII, II, 461. Ayrıca bkz. İbn Asâkir, a.g.e., XLVII, 242; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v.597/1200), *Menâkibu emîri'l-*

"İbn İshâk dedi ki: Bana Abdullah b. Ömer'in mevlası Nâfi' Abdullah'dan, o da babası Ömer (RA)'den rivâyet ettiğine göre, Ömer şöyle dedi: "Medine'ye hicret etmek istediğimiz zaman ben, Ayyaş b. Ebî Rabia ve Hişâm b. el-As b. Vâil es-Sehmî beraber hicret etmek üzere sözleştik ve: "Yarın sabah, hangimiz Benî Ğıfar kabilesinin Serif⁷³⁸ semtindeki yağmur sularının toplandığı göletteki (edâe)⁷³⁹ ağaçlıkta (tenâdub)⁷⁴⁰ bulunmazsa, müşriklerin onu yakaladığı anlaşılacaktır. Diğer ikisi onu beklemeyip yollarına devam edecektir" dedik. Sabah oraya gittiğimizde Hişâm b. el-Âs'ı orada göremeyince, müşrikler tarafından engellendiğine hükmederek yolumuza devam ettik. Medine'ye vardığımızda, Beni Amr b. Avf oğullarının Kuba'daki yerlerine misafir olduk. Ebû Cehil b. Hişâm ile Hâris b. Hişâm da -Ayyâş onların amcalarının oğlu ve anabir kardeşleriydi- Hz. Peygamber daha Mekke'deyken geldiler ve Ayyâş'la konuşup..."

İbn İshâk (v.151/768) mahreçli bu rivâyeti, ilk dönem tarihçilerinden İbn Hişâm (v.218/833) ve İbn Sa'd (v.230/844) da eserlerinde kaydetmektedirler. Ancak İbn Sa'd'ın rivâyeti farklı bir senet ve konumuz için önemli bir bilgi ayrıntısını da ihtiva etmektedir. Bu önemli ayrıntıya biraz sonra rivâyetin kaynakları başlığında temas edeceğiz.

Anlaşıldığı üzere bu rivâyetin geçtiği en mukaddem tarih kaynağı İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı kitabıdır. Burada İbn Hişâm bu rivâyeti İbn İshâk'tan aldığını ifade ederek kaydetmesi dikkat çekicidir. Fakat İbn İshâk *es-Sîretü'n-nebeviyye*'sine baktığımızda, onun Habeşistan'a yapılan hicretler konusuna özel bir başlık ayırmasına rağmen, ne Hz. Ömer'in ne de diğer Müslümanların Medine'ye nasıl hicret ettiklerine dair bir bilgi ya da rivâyet kaydetmektedir. Dolayısıyla bu bilgi, İbn Hişâm'ın İbn İshâk'ın diğer ravilerinden alarak kitabına eklediği bir bilgi durumundadır.⁷⁴¹

Binâenaleyh Hz. Ömer'in hicretinin diğer muhacirler gibi gizli olduğuna dair ilk bilgi İbn İshâk (v.151/768) kaynaklı olmaktadır. Yukarıda senedi ve metni verilen bu rivâyetin senedinde Hz. Ömer ile İbn Hişâm arasında üç râvî bulunmaktadır;

mü'mînin Umer b. el-Hattâb, thk. Zeyneb İbrahim el-Kârût, Beyrût, Dâru'l-kütüb'l-ılyyye, ts, 20; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IV, 145.

⁷³⁸ "Serif", Mekke ile Medine arasında, Mekke'ye altı (bazılarına göre on iki) mil uzaklıkta bir yerin adıdır. es-Sâlihî, a.g.e., III, 323 (ayrıca bkz. 4. dipnot).

⁷³⁹ "Edâe" kelimesi, yağmur sularının toplandığı gölet, dere, vadi gibi manalarda kullanılmaktadır. Bkz. el-Hamavî, *Mu'cemu'l-büldân*, I, 213; es-Sâlihî, a.g.e., III, 323.

⁷⁴⁰ "Tenâdub" kelimesi "tenâdub" şeklinde de okunabilen "tendub (dikenli bir Hicaz ağacı)" kelimesinin çoğuludur. Burada bir yer ismi olarak kullanılmıştır. Bkz. el-Hamavî, a.g.e., II, 47; es-Sâlihî, a.g.e., III, 323.

⁷⁴¹ Bu durum İbn Hişâm'ın İbn İshâk'ın *es-Sîre* adlı eseri üzerinde yaptığı ihtisar çalışması ve yaptığı bazı ila bilgiler ile açıklanabilir. Nitekim bu çalışmaları sebebiyle İbn İshâk'ın bu kitabı (*Sîretü İbn Hişâm, Tehzîbü İbn Hişâm*) adıyla anılır olmuştur. Bkz. Fayda, Mustafa, "İbn Hişâm, DİA, XXII, 71-73.

"İbn İshâk → Nâfi' → Abdullah b.Ömer"

Buna göre Ömer b. el-Hattâb (v.23/644) ve ondan nakleden oğlu Abdullah (v.73/688)'in ikisi de sahâbî olduklarından zaten hadîs usûlüne göre cerh ve tadil dışında kalmaktadırlar ve sahâbî oldukları için sika râvilerdir.

Tabiûndan olan en-Nâfi' (v.117/735) ise, İbn Ömer'in azatlısı ve meşhur sika râvisidir. Kaynaklarda "Mevlâ İbn Ömer" şeklinde geçen en-Nafi hakkında Zehebî: "Mutlak hüccet olduğu hususunda ümmetin icması vardır" demektedir. Ricâl alimleri de onun sika olduğunu söylemişlerdir.⁷⁴²

İbn İshâk (v.151/768)'a gelince, bilindiği üzere meşhur siyer ve meğazi müellifidir. Zehebî'nin "Önde gelen imamlardandır"⁷⁴³ diye takdim edip sonra, "Bir çok kimse sika olduğunu; başkaları da zayıf olduğunu söylemişlerdir" diyerek belirttiği üzere, ricâl alimleri onu farklı ve tezat ifadelerle değerlendirmişlerdir.⁷⁴⁴ Enes b. Malik'i gördüğünden⁷⁴⁵ tabiundan sayılmaktadır. Siyer ve meğazinin piri kabul edilmektedir. Buhârî (ta'likan) ve Müslim dahil sünen müellifleri ondan rivâyette bulunmuşlardır.⁷⁴⁶

İbn İshâk kaynaklı olarak gelen Hz. Ömer'in hicretinin gizli olduğunu ifade eden bu rivâyetle ilgili sadece tarihçiler ilgilenmemişler; Ehl-i hadîs de bu rivâyetle ilgili değerlendirmede bulunmuştur. Mesela hicrî üçüncü asrın meşhur muhaddislerinden el-Bezzâr (v.292/905), İbn İshâk'dan gelen bu rivâyeti naklettikten sonra şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Bu hadîsi Hz. Peygamber (s)'den Ömer'den başkasının naklettiğini bilmiyoruz. Ömer'den bu tarîk ve bu isnaddan başka muttasıl olarak rivâyet edildiğini de bilmiyoruz."⁷⁴⁷

Yine muteahhirun dönemi hadisçilerinden el-Heysemî (v.807/1405) de, bir nevi temel hadîs kaynaklarını karşılaştırdığı ve hadîsler hakkında sıhhat değerlendirmesi yaptığı eserinde ilgili rivâyete yer vermektedir. O, "*Kitâbü'l-meğâzî ve 's-siyer, Bâbu'l-hicre ile'l-Medîne*" bölümünde İbn İshâk'ın bu rivâyetini naklettikten sonra, Bezzâr (v.292/905)'in da bunu tahrîç ettiğini tespit etmektedir. Akabinde bu rivâyetin râvîlerinin sika olduğu şeklinde bir değerlendirme de bulunmaktadır.⁷⁴⁸ Buna göre hem Bezzâr hem de Heysemî, bu rivâyeti mut-

⁷⁴² ez-Zehabî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, V, 95, 101. Ayrıca Nâfi' ile ilgili müstakil bir çalışma olarak bkz. Aydemir, Halis, *Rivâyetlerin olasılığı ışığında Nâfi' Mevla İbn Ömer*, Bursa, 2008.

⁷⁴³ ez-Zehabî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (v.748/1347), *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali M. Muavvîd ve Âdil Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1995, I-VIII, VI, 56 (no. 7203).

⁷⁴⁴ Bkz. ez-Zehabî, *a.g.e.*, VI, 57-62..

⁷⁴⁵ ez-Zehabî, *a.g.e.*, VI, 56.

⁷⁴⁶ Bkz. el-Mizzâ, *a.g.e.*, XXIV, 405 (no:5057).

⁷⁴⁷ el-Bezzâr, *a.g.e.*, I, 260.

⁷⁴⁸ el-Heysemî, Nureddin Ali b. Ebi Bekr (v.807/1404), *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, thk. Hüsamüddin el-Kudsî, Kahire, 1414/1994, I-X, VI, 61 (no: 9918).

tasıl ve bu konudaki en sahih rivâyet olarak gödüklerini beyan etmiş olmaktadırlar.

Binâenaley, İbn İshâk kaynaklı İbn Hişâm'ın bu rivâyetinin, senet bakımından muttasıl ve sıhhat bakımından da en azından hasen derecesinde olduğunu değerlendirmek mümkündür.

2.2. Hz. Ömer'in Hicretinin Gizli Olduğuna Dair İkinci ve Üçüncü Rivâyetler ve Değerlendirilmesi

Hz. Ömer'in hicretinin her muhacir gibi gizli olduğunu ifade eden iki tarikli bir rivâyet daha bulunmaktadır. Bu rivâyeti İbn Sa'd, hocası el-Vâkıdî (v.207/822)'yi kaynak göstererek nakletmektedir. Vâkıdî bu metnin başında iki farklı isnad zincirini zikrettiği için hadîs usûlüne göre bu rivâyet, iki farklı rivâyet kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu tek metinli rivâyet, Hz. Ömer'in hicretinin gizli olduğunu nakleden ikinci ve üçüncü rivâyetler durumundadır.

Bu iki isnadlı tek rivâyetin konumuz için önemli bir ayrıntıyı ihtiva ettiğini vurgulamamız gerekmektedir. Bu önemli ayrıntı Hz. Ömer'in kendisinin hicretinin gizli olduğuna işaret eden sözleridir.

Söz konusu rivâyeti Abdullah b. Ömer babası Hz. Ömer'den dinlediğine işaret ederek şu şekilde nakletmektedir:

"(Muhammed b. Sa'd) dedi ki: Bize Muhammed b. Ömer (el-Vâkıdî) haber verdi dedi ki: bize Muhammed b. Abdilllah b. Müslim haber verdi, o da ez-Zührî'den, o da Sâlim'den o da babasından nakletti. Ve yine bize Muhammed b. Ömer haber verdi dedi ki: Bana Ömer b. Ebî Âtike ve Abdullah b. Nâfi', Nâfi'den o da İbn Ömer'den naklen dedi ki: "Rasûlullâh (s), insanlara Medine'ye hicret etmeleri için izin verdiğiğinde, Müslümanlar gruplar halinde, bir araya gelerek yola çıkıyorlardı." Ömer (b. Ebi Âtike) ve Abdullah (Abdullah b. Nâfi') dediler ki: "Biz Nâfi'e; Yaya olarak mı yoksa binekli olarak mı yola çıkıyorlardı?" diye sorduk. Nâfi' dedi ki: "Her iki şekilde de. İmkânı olan binekli olarak ve peş peşe, binek bulamayanlar ise yürüyerek." (Abdullah b. Ömer sözlerine devamla) Ömer b. el-Hattâb dedi ki: "Ben, Ayyâş b. Ebî Rebîa' ve Hişâm b. el-Âs b. Vâil ile, (beraber hicret etmek için) Benî Ğıfar kabilesinin göletindeki (edâe) ağaçlık (tenâdub) yerde buluşmak üzere sözleşmişim. Biz hicret yolculuğuna ancak gizlice çıkıyorduk. Bu sebeple dedik ki: Kim söz verdiğimiz yerde ve zamanda bulunamazsa, sabahleyin su toplanan yerde bulunanlar (onu beklemeden) yola çıksın. Ömer dedi ki: Ben ve Ayyâş b. Ebî Rebîa' yola çıktık, zira Hişâm b. el-Âs hapsedilmişti..."⁷⁴⁹

⁷⁴⁹ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Men' ez-Zührî (v.230/844), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Mektebetü'l-hancı, Kâhire, 1421/2001, 1. bsk., I-XI, III, 251-252.

İbn Sa'd'ın bu rivâyetine dikkat edilirse aynı metnin iki farklı tarîk ile rivâyet edildiği görülmektedir.

Buna göre Hz. Ömer'in gizli hicret ettiğini bildiren bu ikinci rivâyetin birinci tarikinde İbn Sa'd ile Hz. Ömer arasında beş kişi bulunmaktadır: "Muhammed b. Ömer → Muhammed b. Abdullah b. Müslim → ez-Zührî → Sâlim → babasından (İbn Ömer)."

İkinci tarikinde ise, yine İbn Sa'd ile Hz. Ömer arasında dört kişi bulunmaktadır: "Muhammed b. Ömer → Ömer b. Ebî Âtike ve Abdullah b. Nâfi' → Nâfi' → İbn Ömer" şeklindedir.

İbn Sa'd her iki tariki de hocası el-Vâkıdî (v.207/822)'den almaktadır. Bu her iki farklı tarik/îsnadla aldığı rivâyetinde İbn Sa'd, İbn Hişâm'ın yukarıda ele aldığımız rivâyeti gibi Hz. Ömer'in kendi anlatımıyla hicretini nakletmektedir. Bu tariklerden ilkinin senedinin Abdullah b. Ömer'den sonraki râvîsi oğlu "Sâlim" dir. Sonraki ele aldığımız ikincisinininki görüldüğü üzere İbn Ömer'in azadlısı "Nâfi'"dir.

Binâenaleyh buradaki söz konusu ettiğimiz rivâyetlerin ikisi de olayı İbn Ömer'den nakletmiş olmaktadır. Hadîs usûlüne göre bu iki tarik/îsnad birbirini teyit etmiş (mutâbi' ve şâhid) olmaktadır ve böylece rivâyet sıhhat bakımından kuvvetlenmektedir.

Burada senetlerle ilgili özet⁷⁵⁰ olarak şöyle bir değerlendirme yapabiliriz: Birinci tarikteki ez-Zührî'nin yeğeni olan Muhammed b. Abdullah b. Müslim ez-Zührî (v.157/773)'ye gelinceye kadar senedin muntahasındaki isimler hakkında ricâl kaynaklarında herhangi bir cerh bulunmamaktadır. Muhammed ez-Zührî hakkında ise zayıf diyenler olduğu gibi, onu İbn İshâk'tan bile üstün tutanlar da vardır. Ahmed b. Hanbel'e göre "sâlihu'l-hadîs"; Ebû Dâvûd'a göre ise sikadır. Kendisinden hadîs rivâyet eden çoktur.⁷⁵¹

İkinci tarikin isnadına gelince gelince bunun senedinde bulunan dört kişiden sadece Abdullah b. Nâfi' (v.154/770) ile Ömer b. Ebî Âtike (v.155/771),⁷⁵² hakkında hafif cerh bulunmaktadır. Şöyle ki, Abdullah b. Nâfi', Yahya b. Ma'în, Buhârî ve Nesâî gibi ricâl alimleri tarafından, "zayıf", ve "münkeru'l-hadîs" şeklinde cerh edilmiştir.⁷⁵³ Yahya b. Ma'în onun hakkında "hadisi yazılır" demiştir ve İbn Mâce kendisinden rivâyette bulunmuştur.⁷⁵⁴

⁷⁵⁰ Bu konuda geniş değerlendirme ve bilgi için bkz. Özpinar, *a.g.m.*, 21-27.

⁷⁵¹ Bkz. el-Mizzî, *a.g.e.*, XXV, 554-559 (no:5375).

⁷⁵² İbn Asâkir'in beyanına göre İbn Ebî Âtike'nin adının Ömer olarak zikredilmesinde tashif vardır. doğrusu Osmân b. Ebî Âtike'dir. Bkz. İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXXVIII, 394 (no:4606).

⁷⁵³ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hâtim er-Râzî (v.327/938), *el-Cerh ve'ta'dîl*, (Haydarâbâd baskısından ofset) Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrût, 1371/1952, I-IX, V, 183 (no:854); İbn Hacer, *Takrîbu't-tehziib*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrût, 1415/1995, 2.bsk., I-II, I, 541.

⁷⁵⁴ el-Mizzî, *a.g.e.*, XVI, 214 (no:3611).

Ömer b. Ebî Âtike hakkında ise, Ebû Hâtim er-Râzî, "lâ be'se bih"⁷⁵⁵ ve "hadisleri yazılır" demiştir.⁷⁵⁶ İbn Ma'în, "leyse bi kaviyy" ve "leyse bi şey"⁷⁵⁷ lafızlarıyla değerlendirmiştir. Hakkında İbn Hacer "Sadûktur derken, Buhârî (*el-Edebü'l-müfred* ve *Halku ef'âli'l-ibâd*'da), Ebû Dâvûd ve İbn Mâce, İbn Âtike'nin rivâyetlerini eserlerine almışlardır.⁷⁵⁸

İbn Sa'd'ın bu rivâyeti/rivâyetleri aldığı Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî (v.207/822)'ye gelince, onun, İbn Sa'd'ın hocası olan meşhur siyer müellif olduğu malumdur. Tarih, siyer ve meğazi ilimlerinin piri olarak bilinen el-Vâkîdî, ricâl alimlerinin bir kısmı tarafından "yalancı" olduğuna varıncaya kadar çeşitli şekilde tenkit edilirken, bir kısmı tarafından ise özellikle siyer ve meğazide üstüne başka kimsenin olmadığı şeklinde övülmüştür. Çağdaşlarından Yezîd b. Harun (v.206/821) gibi hadîsçiler, onun sika olduğunu söylemişlerdir.⁷⁵⁹ Buhârî (ta'lik olarak) ve Müslim ile bazı sünen müelliflerinin ondan rivâyette bulunmuş olması,⁷⁶⁰ Vâkîdî'nin rivâyet ilimlerinde güvenilir kabul edildiğinin göstergelerindedir.

Netice itibariyle İbn Sa'd'ın Vakîdî'den aldığı Hz. Ömer'in gizli hicret ettiğini ifade eden metin, yukarıda ifade edildiği üzere bu iki isnad/tarikle gelmektedir ve bunlar birbirlerini desteklemektedir. Böylece bu iki rivâyet mutabakat ederek kuvvet kazanmaktadır. Dolayısıyla râvileri hakkındaki bazı alimlerin cerh ifadeleri dikkae alınsa bile, bu rivâyetlerin en az hasen derecesinde olduğunu söylemek mümkündür.

Nitekim Vâkîdî'nin bu rivâyeti daha sonra ilk siyer kaynaklarından İbn Hişâm (v.218/833) ve İbn Sa'd (v.230/844) tarafından da makbul görülerek nakledilmiştir. Hatta bu adı geçen ilk siyer kaynaklarındaki Hz. Ömer'in hicretiyle ilgili bilginin yegane kaynağının da bu rivâyet olduğu anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle Hz. Ömer'in hicretinin her muhacir gibi ve gizli olduğuna dair ele aldığımız bilgi, İbn İshâk ve İbn Sa'd kaynaklı olarak üç tarikten bize gelmiş olmaktadır. Bu rivâyetlerin senetlerinin bu konudaki en doğru ve sağlam isnadları oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim gerek hadîsçiler ve gerekse siyer müellifleri konuyla ilgili olarak bu rivâyetleri kullanarak meseleyi ele almışlardır. Mesela Beyhaki, Bezzâr ve Heysemi gibi muhaddisler bu isnad-

⁷⁵⁵ "Böyle bir râvinin rivâyet ettiği hadîs, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani itibar için alınır. Yahya b. Ma'în ve Ebû Zur'a ed-Dimeşkî bu sigayı sika manasında kullanırlar." Aydınlı, *a.g.e.*, 170.

⁷⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VI, 163 (no:896).

⁷⁵⁷ "İbn Ma'în bu cerh için de kullanmakla beraber bazan, râvinin az hadîs rivâyet etmiş biri olduğunu ifade etmek için kullanır ki, bu durumda cerh manası taşımaz." Aydınlı, *a.g.e.*, 173.

⁷⁵⁸ el-Mizzî, *a.g.e.*, XIX, 400.

⁷⁵⁹ Bkz. ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tdâl*, VI, 273-276 (no:7999).

⁷⁶⁰ Bkz. el-Mizzî, *a.g.e.*, XXIV, 405 (no:5057).

larla gelen rivâyetleri eselerine almışlardır. Heysemi bu rivâyetlerin isnadlarını muttasıl ve sahîh olarak değerlendirmiştir.⁷⁶¹

3. Hz. Ömer'in Hicretiyle İlgili Rivâyetlerin Senetleriyle İlgili Genel Değerlendirmesi

Hz. Ömer'in aleni ve meydan okuyarak hicrete başladığını ifade eden meşhur rivâyet ile onun herkes gibi gizli hicret ettiğini bildiren rivâyetlerin senetleri karşılaştırıldığında, az önce ortaya konan bilgiler ışığında ikinci gruptakilerin daha sağlam ve sahîh oldukları anlaşılmaktadır. Zira yukarıda değindiğimiz gibi Hz. Ömer'in hicretinin aleni ve meydan okuyarak gerçekleştiğini nakleden rivâyetin senedinde üç meçhul râvî bulunmaktadır. Bu durum hadîs usûlü bakımından bu rivâyetin en iyi ihtimalle zayıf hükmüyle değerlendirilmesini gerektirmektedir.

İkinci gruptaki, yani Hz. Ömer'in her muhacir gibi gizli hicret ettiğine dair İbn İshâk (v.151/768) ve İbn Sa'd (v.230/844)'ın kaydettiği ve üç ayrı tarikten gelen rivâyet ise, senet bakımından daha sağlam ve birinci rivâyete nispetle daha güvenilir râvîler tarafından rivâyet edilmişlerdir. Bu üç tarikin birbirini takviye ettiği; yani şâhid ve mütâbi durumunda oldukları aşıkardır. Bu sebeple Bezzâr ve Heysemî gibi hadîs alimleri tarafından bu rivâyetler "muttasıl ve sahîh" kabul edilmektedir.⁷⁶² Ancak rivâyetlerin birinci derecedeki hadîs kaynaklarında geçmemesi ve ravilerinden Vakıdî'nin bazı ricâl alimleri tarafından cerh edilmesi sebebiyle, bu rivâyetlerin hasen olarak değerlendirilmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Hadis usulü terimiyle ifade edecek olursak, Hz. Ömer'in herkes gibi gizlice hicrete başladığını ifade eden ikinci gruptaki rivâyetler, aleni ve meydan okuyarak hicrete çıktığını ifade eden rivâyete göre daha "esbet"tir. Yani, râvîlerinin sikâhları ve birbirleriyle münasebetleri bakımından, diğerlerine oranla üst derecede bulunan veya öyle kabul edilen senetlere⁷⁶³ sahiptir.

Ayrıca Hz. Ömer'in aleni ve meydan okuyarak hicret ettiğini ifade eden rivâyetin ilk dönem siyer ve hadîs alimleri tarafından dikkate alınmamış olması da önemlidir. Kaynak değerlendirmesini bir sonraki başlık altında ele alacağımızdan burada kısaca ifade edersek, son dönemde yapılan kimi siyer çalışmalarında da bu rivâyetin hadîs usulü bakımından sahîh sayılamayacağı ve ta-

⁷⁶¹ Bkz. Abdüsselâm b. Muhsin, Âlü İ'sâ, *Dirâse nakdiyye fi'l-meriviyâtı Umer b. el-Hattâb ve siyâsetihi'l-idâriyye*, Medine, 1423/2002, I-III, 158 (3.dipnot).

⁷⁶² Bkz. Abdüsselâm b. Muhsin, *a.g.e.*, 158 (3.dipnot).

⁷⁶³ Aydınlı, *a.g.e.*, 88.

rihen de sabit olmadığı tespit edilmektedir.⁷⁶⁴ Bütün bu değerlendirme ve tespitler, Hz. Ömer'in gizli hicret ettiğini bildiren rivâyetlerin daha sahih ve tercihe şayan olduğunu söylememize imkan vermektedir. Nitekim İbn Sa'd'dan sonra yazılan siyer ve tarih alanındaki diğer ilk dönem eserlerinin de konuyla ilgili olarak bu rivâyeti esas almaları, bu rivâyetin bu konuyla ilgili en sağlam ve makbul rivâyet olduğunu desteklemektedir.

Rivâyetlerin senetleriyle ilgili bir başka değerlendirme de, râvî sayılarına göre yapılmalıdır. Senet bakımından İbn Asâkir'de geçen ve hicretinin aleni olduğunu ifade eden rivâyetin on bir râvîsi bulunurken, aksini ifade eden ikinci gruptaki rivâyetlerden birisinin dört, diğerinin beş râvîsi bulunmaktadır. Yani ikinci gruptaki rivâyetler, âlî isnada sahiptir. Bu da rivâyet ilimlerinde sıhhat değerlendirmesinde dikkate alınacak en önemli tercih sebeplerindendir.

Ayrıca, rivâyetlerin geçtiği kaynakların mukaddemliği ve rivâyetin kaynağına zaman olarak yakınlığı da yine değerlendirmede dikkat edilmesi gereken bir başka husustur. Buna göre Hz. Ömer'in herkes gibi gizli hicrete çıktığını ifade eden ikinci gruptaki rivâyetlerin hem ilk dönem hadîs ve siyer kaynaklarında, hem de ondan sonraki kaynaklarda geçmesi önem arz etmektedir. Biraz sonra üzerinde durulacağı üzere, Hz. Ömer'in hicretinin aleni olduğunu ifade eden birinci rivâyetin nispeten daha tali kaynaklarda geçtiğini ve en erken İbnü's-Semmân (v.445/1055)'in *el-Muvâfaka*'sına kadar gidilebildiğini ifade etmek durumundayız. Ancak bu kitap bile bugün için elimizde mevcut değildir. Dolayısıyla aleni hicret ettiğine dair rivâyetin, bugün için İbn Asâkir (v.571/1176)'den önceki bir kaynaktan rastlanılması mümkün gözükmemektedir.

Şimdi, Hz. Ömer'in hicretiyle ilgili bu rivâyetlerin geçtiği kaynakların değerlendirmesini ele alalım.

4. Rivâyetlerin Geçtiği Hadîs ve Tarih Kaynaklarının Değerlendirilmesi

Buraya kadar anlatılanlardan Hz. Ömer'in hicret keyfiyetiyle ilgili birbirine aykırı iki farklı bilgiyi aktaran iki rivâyet gurubu bulunduğu anlaşılmış oldu. Bunlardan birinci grup rivâyet, Hz. Ali kaynaklı ve Hz. Ömer'in aleni ve müşriklere meydan okuyarak hicret yolculuğuna çıktığını ifade eden meşhur rivâyettir. Diğer grup ise, üç farklı tarikten gelen ve Hz. Ömer'in hicretinin diğer Müslümanlar gibi gizli olduğunu bizzat onun ifadesiyle bize aktaran rivâyettir.

Bu iki farklı bilgiyi bize aktaran söz konusu rivâyetlerin kaynak değerlendirmesine bakıldığında ilk dikkat çeken husus, Hz. Ömer'in aleni ve meydan

⁷⁶⁴ Bkz. Ekrem Ziya el-Umerî, *es-Siretü'n-Nebeviyye es-sahîha*, I, 206; el-Elbânî, *a.g.e.*, 43; Abdüsselam b. Muhsin, *a.g.e.*, 157, 161 (3. dipnot).

okuyarak hicrete başladığını ifade eden ve beynennâs meşhur olan birinci rivâyetin ilk dönem hadîs ve siret kaynaklarında geçmemesidir.

Hadîs kaynakları bağlamında ifade edersek, Hz. Ömer'in hicretinin gizli mi aleni mi olduğuyla ilgili ne *Kütüb-i Sitte'* de ne de *Kütüb-i Tis'a'* da bir rivâyet bulunmaktadır. Hele Hz. Ömer'in hicretinin aleni ve meydan okuyarak gerçekleştiğine dair sonraki dönem yazılı kaynaklarda ve sözlü anlatımlarda meşhur olan rivâyete hiçbir erken ya da geç dönem hadîs kaynağında rastlanılmadığını özellikle vurgulamak gerekir.

Buhârî'nin *Sahih'*inde Medineye ilk hicret eden Müslümanlar hakkında bilgi nakleden bir rivâyette, Hz. Ömer'in de yirmi kişi ile birlikte ilk hicret edenlerden olduğu bildirilmektedir.⁷⁶⁵ Buhârî'nin şayet sahîh olsa ya da biliniyor olsa idi onun sıradışı bir biçimde hicret ettiğine dair rivâyete de burada mutlaka yer vermesi gerekirdi diye düşünüyoruz. Dolayısıyla Buhârî'nin bu tutumu, hem konuyla ilgili sahîh bir rivâyetin olmadığını hem de Hz. Ömer'in sıradışı ya da dikkat çekici bir hicret keyfiyeti olmadığını göstermektedir.

Nitekim Hz. Ömer'in hicretinin her muhacir gibi gizli ve topluca gerçekleştiğine dair İbn İshâk (v.151/768) kaynaklı rivâyet, birinci el kaynaklarda olmasa bile bazı ilk dönem hadîs kaynaklarında nakledilmiş ve itibar görmüştür. Mesela Bezzâr (v.292/905), hocası Züheyr b. Muhammed'in Sadaka b. Sâbık'ın kendisine İbn İshâk'ın Nafi'den rivâyet ettiğini bildirerek, Hz. Ömer'in beraber hicret ettiği kimseleri ve nerede bulaşacaklarını kararlaştıklarını anlattığı rivâyeti nakletmektedir. Bu rivâyette Hz. Ömer, hicretini, yol arkadaşlarını ve sonrasında yaşadıklarını ayrıntılı bir şekilde anlatmakta, ancak belki de hicretin tek istisnası olan aleni ve meydan okuyarak hicret ettiğine dair en ufak bir imaya bile yer vermemektedir.⁷⁶⁶ Bezzâr'ın olayı anlatışından Hz. Ömer'in de diğer muhacirler gibi, bir grupla ve gizlilik ilkesine riayet ederek hicret ettiği anlaşılmaktadır. Şayet farklı bir tutum ve olay yaşansaydı, Hz. Ömer, nasıl hicret ettiğini bizzat anlattığı bu rivâyette bu hususa da mutlaka işaret ederdi diye değerlendiriyoruz. Nitekim Hz. Ömer'in beraber yola çıkmayı kararlaştığı arkadaşlarından Hişâm b. el-Âs'ın durumunun ailesi tarafından fark edilip alınulduğunu ve sabah kararlaştırılan yere gelemediğinden bahsetmektedir. O böylece hicret esnasında gizliliğe riayet ettiklerini ifade etmiş olmaktadır. Aksi takdirde böylesine detaylı bir anlatımda kendisinin herkesten farklı bir şekilde aleni ve meydan okuyarak hicrete çıktığı gibi müstesna bir olayı da anlatması gerekirdi.

⁷⁶⁵ Buhârî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 87 (VI, 82).

⁷⁶⁶ el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık (v.292/905), *Müsnedü'l-Bezzâr (el-Bahru'z-zehhâr)*, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Beyrût, 1409/1988, I-XV, I, 258-260 (no:155).

Ayrıca Bezzâr'ın, bu uzun rivâyetin sonunda şöyle bir değerlendirmede bulunması, konuyla ilgili en azından o dönemde başka bir rivâyetin bilinmediğini göstermektedir: "Bu hadisi Ömer'den başka birinin Hz. Peygamber'den rivâyet ettiğini bilmiyoruz. Yine bu rivâyetin Ömer'den bu isnattan ve bu vecihten başka muttasıl olarak rivâyet edildiğini de bilmiyoruz."⁷⁶⁷

Aynı şekilde Hz. Ömer'in biyografisini konu alan belki de ilk müstakil eserlerden birisinin müellifi İbnü'l-Cevzî (v.597/1200), kitabında onun gizlice hicret ettiğine dair İbn Sa'd'ın söz konusu rivâyetini ihtisaren nakletmekte; ama bu bilgiye aykırı olan başka bir bilgiye yer vermemektedir.⁷⁶⁸ Hadîs rivâyetinde müteşeddid olarak bilinen İbnü'l-Cevzî'nin bu tutumu, ya Hz. Ömer'in alenen hicret ettiğine dair rivâyetin sahîh olmadığı ya da bu rivâyetin ulema arasında malum ve makbul olmadığı şeklinde değerlendirilebilir..

Hem hadisçi hem de tarihçi olan İbnü'l-Esîr (v.630/1232), sahâbe biyografisine dair yazdığı *Usdü'l-ğâbe*'de, Hz. Ömer'in hicretiyle ilgili hem Hz. Ali'ye izafe edilen aleni ve meydan okuyarak hicret ettiğine dair rivâyete; hem de hem de onun gizli hicret ettiğine dair İbn İshâk'ın rivâyetine yer vermektedir.⁷⁶⁹ Böylece o, Elbânî'nin tespit ettiği üzere,⁷⁷⁰ pek emin olamadığı İbn Asâkir'den naklettiği aleni hicret ettiğine dair rivâyet ile İbn İshâk'ın rivâyetinin birlikte değerlendirilmesini ister gibidir. Ancak iki zıt mana içeren bu rivâyetler arasında bir tercih yapmaması ilginçtir.

İslâm tarihi kaynaklarına gelince, bu alanın ilklerinde de Hz. Ömer'in hicretinin aleni ve meydan okuyarak gerçekleştiğine dair bilgiyi içeren bir rivâyetin geçemediği görülmektedir. Örneğin İslâm tarihçileri tarafından "en sahih, en muteber ve siyerin en önemli kaynağı"⁷⁷¹ gibi vasıflarla anılan İbn Hişâm (v.218/833)'ın *es-Sîre*'sinde Hz. Ömer'in hicretinin aleni ve meydan okuyarak gerçekleştiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Yine ilk dönem siyer ve İslâm tarihinin en önemli kaynağı durumundaki İbn Sa'd (v.230/844)'ın *et-Tabakât*'ın da bu içerikte bir rivâyet geçmediği gibi, tam tersine Hz. Ömer'in herkes gibi gizlice hicret ettiğine dair bilgi, iki farklı senetli bir rivâyet ile nakledilmektedir.

Aynı şekilde İslâm tarihinin ilk kaynaklarından birisi olan İbn Şebbe (v.262/875)'nin Medine tarihine dair en eski kaynak eserinde de, İbn Sa'd'ın söz konusu Hz. Ömer'in gizlice hicret ettiğine dair rivâyetini aynen aktardığı gö-

⁷⁶⁷ Bezzâr, *a.g.e.*, I, 260.

⁷⁶⁸ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 20.

⁷⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 145.

⁷⁷⁰ Bkz.el-Elbânî, *a.g.e.*, 43.

⁷⁷¹ es-Sibâî, *es-Sîretü'n-Nebeyye*, 29

rülmektedir.⁷⁷² Bu konuda ne Hz. Ali'ye izafe edilen rivâyete ne de başkaca bir rivâyete ya da bilgiye yer vermektedir.

Hz. Ömer'in hicretinin aleni ve meydan okuyarak gerçekleştiğine dair rivâyetin ilk ve dolayısıyla en mukaddem kaynağı olarak yukarıda merhum Köksal'ın da dipnotunda verdiği üzere genellikle İbnü'l-Esîr (v.630/1232)'in, *Usdü'l-ğâbefî ma'rifeti's-sahâbe* adlı eseri gösterilmektedir.⁷⁷³ Fakat bu konuda yaptığımız araştırmada bu rivâyetin mevcut en mukaddem kaynağının, İbn Asâkir (v.571/1176)'in *Târîhu medîneti Dimeşk'i* olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.⁷⁷⁴ Nitekim Suyûtî (v.911/1505) de *Târîhu'l-hulefâ* isimli eserinde bu rivâyetin ilk kaynağı olarak İbn Asakir'in söz konusu kitabını işaret etmektedir.⁷⁷⁵

Ancak bu tespit, bugün elimizde olan mevcut kaynaklara göre yapılmış bir tespittir. Oysa hicrî onuncu asır siyer müelliflerinden Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî (v.942/1535), söz konusu rivâyetin ilk kaynağı olarak İbnü's-Semmân (v.445/1055)'in *el-Muvâfaka* adındaki bir kitabının olduğunu belirtmektedir.⁷⁷⁶

es-Sâlihî'den başka ez-Zürkânî (v.1122/1710) de, Kastallânî'nin *el-Mevâhibu'l-ledünniyye*'sine yazdığı ve siyer kaynaklarının en genişlerinden birisi olan şerhinde, bu rivâyetin geçtiği kaynaklara dair bilgi verirken: "İbn Asâkir ve *el-Muvâfaka*'da İbnü's-Semmân, Ali'den şu rivâyeti tahrîç etmiştir..."⁷⁷⁷ demektedir. Dolayısıyla onun verdiği bu bilgi de, Hz. Ömer'in hicretinin aleni olduğunu bildiren rivâyetin mümkün ilk ve en eski kaynağının İbnü's-Semmân ve ondan sonra da İbn Asâkir olduğunu teyit etmiş olmaktadır. ez-Zürkânî, belki de bu bilgiyi es-Sâlihî'de göreyak nakletmektedir. Ancak burada önemli olan husus, bir hadîsçi olarak ez-Zürkânî'nin, bu ifadesiyle bu konuda başka bir rivâyet, bilgi ya da kaynağın bulunmadığını zımnen ifade etmiş olmasıdır.

Burada belirtmek gerekir ki, Zürkanî'nin kitabını şerhettiği el-Kastallânî (v.923/1517) de önemli bir hadîsçi ve Buhârî şarihidir. Eserinde Hz. Ömer'in

⁷⁷² İbn Şebbeh, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbeh en-Nemîrî el-Basrî (v.262/875), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera (Ahbâru'l-Medînei'n-Nebeviyye)*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Dâru't-turâs, Beyrût, 1410/1990, 1. bsk., IV, II, 663.

⁷⁷³ İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ali b. Muhammed (v.630/1232), *Usdü'l-ğâbefî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvîd, Adil Ahmed Abdulmevcud, Beyrût, Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, I-VIII, IV, 144-145.

⁷⁷⁴ Bkz. İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen (v.571/1176), *Târîhu medîneti dimeşk*, thk. Muhîb-buddîn Ebû Saîd Umer, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996, I-LXXX, XLIV, 51-52.

⁷⁷⁵ es-Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (v.911/1505), *Târîhu'l-hulefâ*, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1424/2003, 95.

⁷⁷⁶ es-Sâlihî, Muhammed b. Yusuf (v.942/1535), *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, thk. Mustafa Abdülhâdî-Abdülazîz Abdülhak el-Hilmî ve diğerleri, Kâhira, 1418/1997, 1. bsk., I-XII, III, 315-316.

⁷⁷⁷ ez-Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî el-Mısrî el-Mâlikî (v.1122/1710) *Şehu'z-Zürkânî ala'l-mevâhibi'l-ledünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye li'l-allâme el-Kastallânî (v.923)*, thk. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî, Beyrût, 1417/1996, 1. bsk., I-XII, II, 92.

hicretiyle ilgili olarak sadece Müslümanların gruplar halinde hicret ettiklerini ve Hz. Ömer’inde beraberinde 20 binekli kişi ile hicret ettiğinden bahsetmektedir.⁷⁷⁸ O da başka bir bilgi ve rivâyete yer vermemektedir. Bu da bu konudaki doğru bilginin bundan ibaret olduğunu kabul ettiğini göstermektedir.

İbnü's-Semmân (v.445/1055)'a gelince, tam adının Ebû Sa'd İsmail b. Ali es-Semmân olduğu kaydedilmektedir. Ricâl kaynaklarında "Mu'tezilenin imamı", "Mu'tezilî bir muhaddis"⁷⁷⁹ ve "Mu'tezilî hafız"⁷⁸⁰ gibi vasıflarla tanıtılmaktadır. Söz konusu kitabını ise, Ehl-i Beyt ile diğer sahabe arasındaki ilişkilerin olumlu olduğunu ispat için yazdığı kaydedilmektedir. Nitekim eserinin tam adının *el-Muvâfaka beyne Ehli'l-Beyt ve's-sahâbeve mâ ravâhu küllü ferîkın fi hakkı'l-âhar* şeklinde olması da, muhtevası hakkındaki bilgiyi teyit etmektedir.⁷⁸¹ Başlığının da ortaya koyduğu muhtevasıyla eserin, aynı zamanda Râfîzîlere reddiye olarak yazıldığı tespit edilmektedir. Zemaşerî'nin muhtasarını⁷⁸² yaptığı bu kitabın bir nüshasının Mısır'da bulunduğu söylene de şu an için elimizde bulunmamaktadır.⁷⁸³

Binâenaleyh, Hz. Ömer'in aleni ve meydan okuyarak hicret ettiğini bildiren rivâyetin ilk geçtiği kaynak olduğu anlaşılan İbn Semmân'ın söz konusu eseri, günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla siyer alanında yazılan ve ilgili rivâyete yer veren hemen hemen bütün eserler, mevcut en mukaddem kaynak olarak İbn Asâkir (v.571/1176)'in *Târîhu medîneti Dımeşk'*ını gösterebilmektedir. Onun da bu bilgiyi, daha mukaddem bir hadîs ya da siyer kaynağında geçmediğine göre, İbnü's-Semmân (v.445/1055)'in *el-Muvâfaka* adlı eserinden aldığını değerlendirmek mümkündür.

İbnü's-Semmân'ın bu eserinin muhtevasının sahabenin ve özellikle de Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in Ehl-i Beyt hakkında söyledikleri güzel ve övücü sözlerin toplanmasıyla oluştuğu bilgisi,⁷⁸⁴ konumuz olan rivâyetin ilk defa bu eserde rastlanması açısından büyük önem taşımaktadır. Zira eserin muhtevası bir nevi sahâbe ve Ehl-i Beyt'in faziletlerine dair rivâyetlerden oluşmuş olmaktadır. Burada faziletler konusundaki rivâyetlerin sıhhat bakımından sıkıntılı

⁷⁷⁸ Bkz. A.y.

⁷⁷⁹ ez-Zehabî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (v.748/1347), *Tezkiratü'l-huffâz*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, byy., ty., I-IV, III, 1121-1122.

⁷⁸⁰ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (v.852/1448), *Lisânu'l-Mizân*, thk. Abdül Fettah Ebû Ğudde, Beyrût, 1423/2002, I-X, IX, 77 (no: 8875).

⁷⁸¹ el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer (v.1345/1926), *er-Risâletü'l-müstatrafe*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 1414/1993, 5.bsk, 59.

⁷⁸² Zemaşerî'nin bu muhtasarı matbudur: " el-Muhtasar min Kitâbi'l-Muvâfaka beyne Ehli'l-beyt ve's-sahâbe. (nşr. Yûsuf Ahmed, Beyrut 1999; nşr. Seyyid İbrâhim Sâdık, Kahire 2001)". Bkz. Öztürk, Mustafa-Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemaşerî", DİA, XLIV, 237.

⁷⁸³ Bkz. Kandemir, M. Yaşar, "Semman, İsmail b. Ali", DİA, XXXVI, 496-497.

⁷⁸⁴ Bkz. Kandemir, a.g.md., DİA, XXXVI, 496-497.

olduğunu ifade etmek durumundayız. Zira uydurma rivâyetlerin içinde fazail ve mesâlib muhtevalı olanların sayısı hiç de azımsanmayacak kadar çoktur. Özellikle “Fezâilu’s-sahâbe” ile ilgili uydurulan rivâyetlerin, Şîî-Sünnî uyuşmazlığının bir ürünü olduğu bilinmektedir.⁷⁸⁵

Dolayısıyla Şîa ve Ehl-i Sünnet arasındaki tartışmaların doruğa çıktığı bir zamanda yaşayan İbnü’s-Semmân’ın bu iki grubu yakınlaştırmak düşüncesiyle Rafizîlere reddiye amacıyla yazdığı⁷⁸⁶ eserine aldığı rivâyetlerin sıhhatiyle ilgili gereken özeni gösterip göstermediğini bilemiyoruz.

Yine konumuzla ilgili tarih kaynaklarının değerlendirilmesi bağlamında ilginç bir tutum olarak, İbn Asâkir (v.571/1176)’ın Hz. Ömer’in alenen hicret ettiğine dair bilgiyi aktardığı sayfalarında görmezden geldiği İbn İshâk’ın gizli hicret ettiğine dair rivâyetini, kitabının farklı yerlerinde hem de İbn İshâk’ın adını vererek nakletmesini burada zikretmemiz gerekmektedir. Mesela Ayyâş b. Ebî Rebîa’nın hayatına dair bilgilere yer verdiği sayfalarda bu rivâyeti nakletmektedir. Ancak burada Hz. Ömer’in hicrete başlayış keyfiyetine dair bilgiye yer vermeden, yada görmezden gelerek sadece onun Ayyâş ve Hişâm ile birlikte hicrete çıktığına dair İbn Ömer kaynaklı İbn İshâk’ın rivâyetini senetli olarak aktarmakla yetinmektedir.⁷⁸⁷

Netice itibarıyla Hz. Ömer’in hicretinin bilinenin aksine her muhacir gibi gizli ve topluca gerçekleştiğine dair bilgiyi içeren rivayetlerin geçtiği kaynaklar, aksini bildiren kaynaklara göre hem daha sağlam, hem daha ilk el ve hem de daha eski kaynaklardır. Yazılı kaynaklarda ve sözlü anlatımlardaki şöhreti-ne rağmen Hz. Ömer’in alenen ve meydan okuyarak hicret ettiğine dair bilgiyi içeren rivâyetin en mukaddem kaynağının, bugün elimizde bulunmayan, İbnü’s-Semmân (v.445/1055)’ın *el-Muwâfaka’*sı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilginin bulunduğu mevcut ilk kaynak olarak ise İbn Asâkir (v.571/1176)’ın *Târîhu Dîmeşk’*i gösterilebilmektedir.

SONUÇ

Bilindiği üzere hadîs ve İslâm tarihi ilimlerinin gerek konu ve gerekse metod bakımından birçok ortak noktaları ve çalışma alanları bulunmaktadır. Hz. Ömer’in hicretiyle ilgili olarak ele aldığımız bilgi ve rivâyetler de hem hadîs hem siyer/İslâm tarihi ilimlerinin orta meselelerinden birisidir. Hz. Ömer’in hicret ediş keyfiyetiyle ilgili bilgilerin ve rivayetlerin senet ve kaynaklarını tah-

⁷⁸⁵ Bu konuda bkz. Demir, Mahmut, “‘Sahabe-Ehl-i Beyt’ Ekseninde Şîî-Sünnî İhtilafının Hadis Rivâyetine Yansımaları”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com-* ISSN: 1308-9633 Sayı: VI, Kasım 2011, 90-111.

⁷⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. Kandemir, *a.g.m.*, *DİA*, XXXVI, 497.

⁷⁸⁷ İbn Asâkir, *a.g.e.*, XLVII, 242-243.

lilini ele aldığımız bu çalışmamızda, her iki ilim dalına ait kaynaklarda temelde iki farklı bilgi ihtiva eden değişik rivâyetler bulunduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.

Bu rivâyetlerden birisi, Hz. Ali'den nakledilen ve bütün Müslümanlardan farklı olarak sadece Hz. Ömer'in alenen ve müşriklere meydan okuyarak hicrete çıktığını haber veren tek rivâyettir. Bu bilgiye aykırı bilgiler nakleden ikinci grup rivâyet ise, Hz. Ömer'in, bütün muhacirler gibi arkadaş ve akrabalarıyla beraber, sabahın erken bir vaktinde ve gizlice yola çıktığını bildiren İbn Hişâm ve İbn Sa'd'ın kitaplarında geçen rivâyetlerdir. Bu rivâyetlerden İbn Sa'd'ın *et-Tabakât'*ında geçeni aslında iki farklı tarikli olarak bize ulaşan ve Hz. Ömer'e dayanan bir haberden ibarettir.

Hz. Ömer'in hicretinin her muhacir gibi gizli olduğunu ihtiva eden rivâyetin veya rivâyetlerin, bizzat Hz. Ömer kaynaklı olması ve onun bizzat: "Biz hicret yolculuğuna ancak gizlice çıkıyorduk"⁷⁸⁸ şeklindeki ayrıntılı ifadedisi konumuz açısından önemlidir. Hz. Ömer'in kendisini de dahil ederek bütün muhacirlerin hicrete çıkış keyfiyetinin aynı olduğunu açıklaması, aslında konuyla ilgili ihtilafı ortadan kaldıracak niteliktedir.

Hz. Ömer'in hicrete çıkışıyla ilgili iki farklı bilgi içeren rivâyetlerin senet denkidi neticesinde, özellikle günümüzdeki yazılı eserlerde ve sözlü anlatımlarda meşhur olmasına rağmen, onun aleni ve meydan okuyarak hicret ettiğine dair rivâyetin senedinin zayıf olduğu görülmektedir. Buna karşılık Hz. Ömer'in hicretinin diğer her muhacir gibi gizli ve topluca gerçekleştiğine dair bilgiyi nakleden rivâyetlerin senetlerinin ise, ravileri bakımından daha sağlam ve isnad bakımından daha sahîh olduğu anlaşılmaktadır.

İki grup rivâyetin kaynakları bakımından değerlendirilmesinde de şöyle bir sonuca ulaşılmaktadır: İlk dönem hadîs ve siyer alimleri, en ince detaylarına kadar Hz. Ömer'in ve beraberindekilerin hicretini yine Hz. Ömer ve ondan nakille onunla beraber hicret eden oğlu Abdullah'tan nakletmektedirler. Bu rivâyet, İbn İshâk (v.151/768), Vâkîdî (v.207/822), İbn Hişâm (v.218/833), İbn Sa'd (v.230/844) ve İbn Şebbe (v.262/875) gibi siyer ve İslâm tarihinin en eski ve ilk kaynaklarında bulunmaktadır. Ancak bu kaynaklarda gerek genel olarak hicretle ve gerekse özel olarak Hz. Ömer'in hicretiyle ilgili bölümlerde onun hicretinin aleni ve meydan okuyarak başladığına dair Hz. Ali'den nakledilen rivâyetle ilgili en küçük bir imada bile bulunulmamaktadır.

Öte yandan Taberî (v.310/922), İbnü'l-Cevzî (v.597/1200), İbn Kesîr (v.774/1342), Zehebî (v.748/1347) ve İbn Hacer (v.852/1448) gibi gerek Hz. Ömer'in menakabını müstakillen ele alan ve gerekse sahabe hayatını ve ilk dö-

⁷⁸⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 251.

nem tarihi olaylarla ilgili rivâyetelere dayalı kitap yazan müdakkik ve muhakkik hadîs alimlerinin, Hz. Ömer'in herkesin aksine alenen ve müşriklere meydan okuyarak hicrete çıkmasıyla ilgili rivâyete itibar etmedikleri ve eserlerinde buna yer vermedikleri görülmektedir.

Buna karşılık Hz. Ömer'in hicretinin herkesin aksine aleni ve meydan okuyarak gerçekleştiğine dair Hz. Ali kaynaklı haberin mümkün en eski kaynağı olarak hicrî beşinci asır müellifi İbnü's-Semmân (v.445/1055)'in *el-Muvafaka'sı* gösterilebilmektedir. Günümüze ulaşmayan bu eserden sonra bu haberi nakleden ikinci kaynağın ise İbn Asâkir (v.571/1176)'in *Târîhu medîneti Dımeşk*'i olduğu anlaşılmaktadır.

İbnü's-Semmân'ın eserinin Ehl-i Beyt ile sahâbe arasındaki muhabbete dair rivayetleri toplayan bir konu ve muhtevaya sahip olması burada dikkat çekicidir. Rivayet ilimleriyle meşgul olan alimlerin fazail ve mesâlib türü rivayetlerin sıhhatlerine fazla güvenmedikleri malumdur. Bu bağlamda Hz. Ömer'in herkesin aksine müşriklere meydan okuyarak ve hicretini ilan ederek yola çıkması gibi olağanüstü bir olaydan, Hz. Ali dışında başka sahâbîlerin haberdar olmamaları da, bu konuda anlamlı ve bir okadar imkansız gözükmektedir.

Ayrıca buna benzer başka tarihi ve aklî bağlam ile olayların ve rivâyetlerin metin tendkidi ile elde edilecek veriler de Hz. Ömer'in meşhur olanın aksine gizli olduğuna teyit eder niteliktedir.

Hz. Ömer'in alenen ve meydan okuyarak hicret ettiğine dair rivayetin senet ve kaynak olarak sağlam ve sahîh olmamasına rağmen yazılı metin ve sözlü anlatımlarda meşhur olmasının ve kabul görmesinin sebebinin, ilmî olmaktan daha çok siyasî, hamasî ve duygusal sebepler olduğu anlaşılmaktadır.

Netice itibarıyla, ilgili rivâyetlerin gerek senet-metin tahlillerine ve gerekse tarihi bağlam değerlendirmelerine göre, Hz. Ömer'in gizlice hicret ettiğine dair rivâyetlerin daha sahih ve kabule şayan olduğunu değerlendirmekteyiz.

KAYNAKÇA

Abdüsselâm b. Muhsin, Âlü İ'sâ, *Dirâse nakdiyye fi'l-merviyyâti Umer b. el-Hattâb ve siyâsetihi'l-idâriyye*, Medine, 1423/2002, I-III.

Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1986, I-IV.

Aşıkutlu, Emin, "Meçhul", *DİA*, XXVIII, 286-288.

Aydın, Abdullah, *Hadîs Istılahları Sözlüğü*, İstanbul, 2006.

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn (v.458/1066), *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir el-A'tâ, Dârul-kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1423/2003, 3. bsk., I-XI.

- el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık (v.292/905), *Müsnedü'l-Bezzâr (el-Bahrü'z-zehhâr)*, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Beyrût, 1409/1988, I-XV.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl (v.256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1992.
- el-Bûtî, M. Saîd Ramazan, *Fıkhü's-sîre (Hz. Muhammed (SAV)'in Uyguladığı İslamiyet)*, trc. Ali Nar, Orhan Aktepe, İstanbul, 2003.
- Demir, Mahmut, ""Sahabe-Ehl-İ Beyt"" Ekseninde Şii-Sünnî İhtilafının Hadis Rivâyetine Yansımaları", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 Sayı: VI, Kasım 2011*, 90-111.
- Ekrem Ziyâ el-Umerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye es-Sahîha*, Medine, 1425/1994, 6. bsk., I-II.
- el-Elbânî, M. Nâsiruddîn (v.1420/1999), *Difâ' ani'l-hadîsi'n-nebevi ve's-siyer fi'r-redd alâ celâlat ed-duktûr el-Bûtî fi kitâbih "Fıkhü's-sîre"*, Dimaşk, ts.,
- Fayda, Mustafa, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 44-51.
- _____, "İbn Hişâm", *DİA*, XXII, 71-73.
- el-Hamavî, Ebû Abdillâh Yakût b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdâdî (v.626/1228), *Mu'cemu'l-büldân*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1397/1977, I-V.
- Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1986, I-XIV.
- el-Heysemî, Nureddîn Ali b. Ebi Bekr (v.807/1404), *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, thk. Hüsâmu'ddîn el-Kudsî, Kahire, 1414/1994, I-X.
- el-I'clî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh (v.261/875), *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, Beyrût, 1405/1985 I-II.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen (v.571/1176), *Târihu medîneti dimesk*, thk. Muhibuddîn Ebû Saîd Umer, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996, I-LXXX.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v.597/1200), *Menâkıbu emîri'l-mü'mînin Umer b. el-Hattâb*, thk. Zeyneb İbrahim el-Kârût, Beyrût, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hâtîm er-Râzî (v.327/938), *el-Cerh ve'ta'dîl*, (Haydarâbâd baskısından ofset) Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût, 1371/1952, I-IX.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed (v.630/1232), *Usdü'l-ğâbefi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvîd, Adil Ahmed Abdulmevcud, Beyrût, Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, I-VIII.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (v.852/1448), *Fethu'l-Bârî*, thk. M. Fuâd Abdülbâki-Muhibuddîn el-Hafîb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1379, I-XIII.
- _____, *Lisânu'l-Mîzân*, thk. Abdülfettah Ebû Ğudde, Beyrût, 1423/2002, I-X.
- _____, *Takrîbu't-tehzîb*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrût, 1415/1995, 2.bsk., I-II.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (v.218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Umer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrût, 1410/1990, 3. bsk., I-IV.

- İbn İshâk, Muhammed (v.151/768), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrût, Daru'l-kütübi'l-ilmîyye,1424/2004, I-II.
- İbn Sa'd,Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (v.230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Mektebetü'l-hancî, Kâhire, 1421/2001, 1. bsk., I-XI.
- İbn Şebbeh, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbeh en-Nemîrî el-Basrî (v.262/875), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera (Ahbâru'l-Medînei'n-Nebeviyye)*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Dâru't-turâs, Beyrût, 1410/1990, 1. bsk., I-IV.
- Kandemir, M. Yaşar, "Semmân, İsmâil b. Ali", *DİA*, XXXVI, 496-497.
- el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer (v.1345/1926), *er-Risâletü'l-müstatrafe*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 1414/1993, 5.bsk
- Koçak, Muhsin, "Ömer (Fıkıh)", *DİA*, XXXIV, 51-53.
- Köksal, Mustafa Asım, *İslam Tarihi (Hz. Muhammed (A.s) ve İslâmiyet) Mekke Dönemi*, İstanbul, 1981.
- Kutluay, Abdülaziz, *Siyer-u Sahabe (Sahabelerin Hayatı)*, İstanbul, 2005, I-IV.
- el-Mizzî, Ebû'l-HaccâcYusuf b. Abdirrahman (v.746/1345), *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve diğeri, Beyrût, 1406/1985, 4.bsk., I-XXXV.
- Önkal, Ahmet, "Hicret", *DİA*, XVII, 458-462.
- Özkan, Mustafa, "Hudeybiye Antlaşması Özelinde Hz. Ömer'in Kişilik Tahlili Denemesi", *İSTEM*, Yıl:8, Sayı:15, 2010, s.43-59.
- Özpinar, Ömer, "Hz. Ömer'in Medine'ye Hicretiyle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi", *İSTEM*, Yıl:10, Sayı: 20, s. 11-39.
- es-Sâlihî, Muhammed b. Yusuf (v.942/1535), *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-ibâd*, thk. Mustafa Abdülhâdî-Abdülazîz Abdülhak el-Hilmî ve diğeri, Kâhira, 1418/1997, 1. bsk., I-XII.
- es-Sibâî, Mustafa, *es-Sîretü'n-Nebeviyye, durûs ve i'ber*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût, 1405/1985, 8. bsk.
- es-Suyûtî,Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (v.911/1505), *Târîhu'l-hulefâ*, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1424/2003.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v.310/922), *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk)*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-meârif, Mısır, 1968, 2. bsk., I-XI.
- el-Ukaylî,Ebû Ca'fer Muhammed b. Umer (v.322/933), *Kitâbu'd-duafâ*, thk. Hamdî b. Abdülmeçî b. İsmail es-Selefi, Riyâd, 1420/2000, I-IV.
- Ülkü, *Hayati, Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi*, Akit Gazetesi Yay., bsy., ty., I-III.
- Yücel, İrfan, *Peygamberimizin Hayatı*, Diyanet İşl. Bşk., Yay, Ankara, 2006.
- ez-Zehabî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (v.748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût-Kâmil el-Harât, Beyrût, 1402/1982, I-XXIII
- _____, *Târîhu'l-İslâm ve vefyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm,(el-Meğâzî)*, thk. Umer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrût, 1410/1990, 3.bsk.

_____, *Tezkiratü'l-Huffâz*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, byy., ty., I-IV

_____, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali M. Muavvid ve Âdil Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1995, I-VIII.

ez-Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî el-Mısrî el-Mâlikî (v.1122/1710) *Şehu'z-Zürkânî ala'l-mevâhibi'l-ledünniyye bi'l-minehu'l-Muhammediyye li'l-allâme el-Kastallânî* (v.923), thk. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî, Beyrût, 1417/1996, 1. bsk., I-XII.

DEVLET ADAMLARINA ÖRNEKLİK TEŞKİL ETMESİ YÖNÜYLE SİYASETNÂMELERDE HZ. ÖMER

Nurullah YAZAR*

ÖZET

Siyasetnâme türü eserler, genel itibarıyla, hükümdarlara siyaset sanatının inceliklerine dair tavsiyeler içerirler. İlâveten deneyime dayalı devlet idaresi ile yöneticilerin görevlerinin tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesini amaçlamaları hasebiyle, yazıldıkları dönemin pratik ahlakını da yansıtır. Bu yönüyle de bir anlamda idareciler için kaleme alınmış el kitaplarına benzerler. Siyasetnâme tür eserlerin ana başlıkları arasında devlet yönetimi, yönetim esnasında dikkat edilmesi gereken hususlar, yöneticide olması gereken vasıflar, devlet görevlilerinin tayininde dikkat edilmesi gereken özellikler sıralanabilir. Devrin siyaset anlayışını gözlemleyebileceğimiz siyasetnâme türü eserler incelendiğinde bazı isimlerin bir takım kavramlarla özdeşleştirildiği ve o kavramlar açıklanırken örnekliklerine sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Bu isimlerden birisi de İslam Tarihi'nin en geniş fetihlerini gerçekleştirmesine rağmen "fatih" unvanı yerine, idarede ön plana çıkardığı hususlar nedeniyle, haklı bir şekilde, "adil" unvanıyla vasıflandırılan Hz. Ömer'dir. Adalet verdiği önem, asabiyet yerine liyakat temelli bir yönetim anlayışına sahip olması, halk ile ilişkiler ve memurların denetlenmesi gibi özellikleriyle Hz. Ömer, birçok hükümdar ve idareciye örnek gösterilmiştir.

Biz de bu çalışmamızda, siyasetnâme türü eserlerde Hz. Ömer'in hangi özellikleriyle ön plana çıkarıldığını, hayatından hangi kesitlerin nakledildiğini ve hangi bağlamda değerlendirildiği ortaya koyup siyasetnâmeler üzerinden bir Hz. Ömer okuması yapmaya çalışacağız. Özellikle siyasetnâme geleneğinin başlıca yapıtları olan Abdülhamid el-Katib (ö. 132/750)'in *Ahdü Mervân*, İbnü'l-Mukaffa (ö. 142/759)'nın *İslam Siyaset Üslubu*, Maverdî (ö. 450/1058)'nin *Ahkâmü's-Sultâniye*, Yusuf Has Hacib (ö. 470/1077)'in *Kutadgu Bilig*, Nizâmü'l-mülk (ö. 485/1092)'ün *Siyasetnâme*, Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin *Nasühatü'l-Mülûk*, Turtuşî (ö. 520/1126)'nin *Siracü'l-Mülûk*, Sühreverdî (ö. 563/1168)'nin *Nehcü's-*

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

sülûk fî siyâseti'l-mülûk adlı eseri olmak üzere İslam dünyasının farklı coğrafyalardan ve farklı altyapılarından gelen isimler tarafından değişik zaman dilimlerinde kaleme alınan görüşlere mukayeseli bir şekilde yer vermeye çalışacağız.

GİRİŞ

İslam siyaset düşüncesinde iktidar, aslolan insanların mutluluğunu, onların huzur ve güven içerisinde hayatlarını idame etmelerini, dinlerini özgürce yaşamalarını sağlamak için bir araçtır. Bu bağlamda idareciye son derece büyük sorumluluklar yüklenmektedir. Yönetici üzerine aldığı sorumluluğu, ana hatlarıyla adalet, istişare, liyakat, emanet ve meşruiyet ilkeleri çerçevesinde gerçekleştirmelidir.

İslam medeniyetinde devlet yönetimini konu alan geniş bir külliyat kaleme alınmıştır. Bu tür eserlere, devlet başkanlarına tavsiyeler içerirlerse “nasîhatü'l-mülûk”, “âdâbü'l-mülûk”, “tuhfetü'l-mülûk”, “ahlâku'l-mülûk” veya “enîsü'l-mülûk”; vezir, emîr veya diğer devlet adamlarına öğüt vermek için yazıldıysalar “nasîhatü'l-vüzerâ”, “tuhfetü'l-vüzerâ” veya “mir'âtü'l-vüzerâ” başlıkları konulmuştur. Genel olarak siyasetnâme adı verilen bu eserler, siyaset sanatının inceliklerine dair tavsiyeler içerirken, aynı zamanda deneyime dayalı devlet idaresi ile yöneticilerin görevlerinin tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesini amaçlamaları hasebiyle yazıldıkları dönemin pratik ahlakını da yansıtır. Bu yönüyle de bir anlamda idareciler için kaleme alınmış el kitaplarına benzerler. Bu tür eserlerde başlıca devlet yönetimine, yönetim esnasında dikkat edilmesi gereken hususlara, yöneticide olması gereken vasıflara değinilmiştir. Siyasetnâme türü eserlerde, verilen tavsiyenin önemi vurgulandıktan sonra, açıklama örneklerle zenginleştirilir. Bu örnekler Kur'an-ı Kerim ayetleri, Hz. Muhammed'in hadisleri, halife ve hükümdarların hayatı, eski İran geleneği, Hind, Çin ve Yunan kültürü, filozofların sözleri ve âlimlerin öğütlerinden seçilir.

Siyasetnâmelerde öne çıkarılan unsurlar ve kullanılan örnekler yazıldıkları ortam ve müellifin durumuna göre değişiklikler göstermektedir. Örneğin, bir devlet adamı olan Nizâmülmülk'ün eserinde öne çıkarılan boyut siyasal örneklerdir ve uygulanabilir olan öğütlenmiştir. Bununla birlikte Endülüslü maliki fakih ve muhaddis Turtûşî, öğütlerini dinî unsurlarla temellendirmiştir. Gazzâlî ise, siyaset anlayışını ideal olan üzerine inşa etmiştir.

Konumuza geçmeden önce belirtmek istediğimiz bir husus da, siyasetnâmeler bağlamında Hz. Ömer'i ele alırken yer verdiğimiz örneklerin tarihi gerçekliğidir. Esasen, Abbâsîler döneminde kurulan Bağdat'ta ayağı incinen koyunun hesabının Hz. Ömer'den sorulması gibi bazı örneklerin gerçekliği

imkânsızdır. Bununla birlikte burada yapmak istediğimiz örneklerin tenkidi değil, Hz. Ömer'in hangi özelliklerinin yöneticilere örnek gösterildiğidir. Bu bağlamda, Hz. Ömer'e ait olduğu kaydedilen sözlerin veya Hz. Ömer'e atfedilen olayların sıhhati çalışmamızın kapsamı dışında kalmaktadır.

1. Hz. Ömer ve Yönetici Tanımı

Siyasetnâmelerde, idarecilerde olması gereken hasletler, üzerinde tek tek durulup açıklanmıştır. Sahip olunan her olumlu hasletin hükümdara katacakları veya olumsuz bir özelliğin ortaya çıkaracağı sıkıntılara değinilmekte ve sahip olunan görüş örneklerle desteklenmektedir. Bununla birlikte genel bir hükümdar tanımı da yapılmaktadır. Örneğin Turtûşî, bir sultanda bulunması gereken güzel hasletleri Muaviye b. Ebû Süfyan ve Sâ'saa b. Sühân arasında geçen bir diyalog üzerinden Hz. Ömer'i örnek göstererek anlatmıştır. Buna göre Muaviye'nin kendisinden Hz. Ömer'i anlatmasını isteyen Sâ'saa b. Sühân onun idareciliğini "*Ömer yönettiklerini iyi tanırdı. Hüküm verdiği zaman adil davranırdı. Kibirli değildi. Özrü kabul eder, kendisine ulaşmak isteyenlere kapılarını açar, doğruyu araştırır, zayıfa dost olur, güçlüyü kayırmaz, çevresindekilere zulmetmezdi.*"⁷⁸⁹ sözleriyle özetler. İbn Abdірabbih de Hz. Aişe'nin ağzından Hz. Ömer'i, iyi ve kalıcı kararlar veren, işleri her yönüyle hesaplayan bir isim olarak tanımlar.⁷⁹⁰

Turtûşî, hükümdarın sahip olması gereken özelliklere dair Hz. Ömer'in bir idarecide dört özelliğın olması gerektiğini, bunlardan herhangi birinin eksik olması durumunda idarenin sağlıklı olmayacağını söylediğini belirtmiştir. Hz. Ömer'e göre idarecinin kanuna uygun yollardan mal toplamaya gücü yetmelidir. Aynı zamanda o topladığı meblağı doğru yerde kullanmalıdır. Tebaasına zorbalığa varmayan bir sertlikle muamele etmeli ve de gevşek ve laubali olmadan esneklik göstermelidir.⁷⁹¹

Yöneten-yönetilen ilişkisini hem pragmatik hem de ahlakî açıdan ele alarak Fars yönetim sanatı ile İslam ahlakını birleştiren İbn Kuteybe, halkın cismini yönetmek ile kalplerinde yer etmeyi birbirinden ayırmıştır. Halkın kalbinde yer etmek isteyen hükümdar, adil halife Hz. Ömer gibi hastaları ziyaret etmeli, cenazelerine katılmalı, kapısını onlara açmalı, onların işleriyle meşgul olmalıdır. Çünkü hükümdar da halktan biridir, sadece Allah onun yükünü en ağır yük yapmıştır.⁷⁹²

⁷⁸⁹ Turtûşî, Ebû Bekr ibn Ebi Rendeka Muhammed b. Velid b. Muhammed, 520/1126, *Sirâcu'l-Mülûk: Siyaset ahlakı ve ilkelerine dair*, haz. Said Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 169.

⁷⁹⁰ İbn Abdірabbih, *Hükümdar ve Siyaset Kitabı*, trc. Erkan Avşar, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul 2004, s. 88.

⁷⁹¹ Turtûşî, s. 192.

⁷⁹² Black, Antony, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi*, çev. Sevda Çalışkan & Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s. 93.

İyi hükümdar ile kötü hükümdar arasındaki ayrım Hz. Ömer'in Muğîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali tayin ettikten sonra söylediği "*Ey Muğîre, iyiler sendan ezâ gelmeyeceğine emin olsun. Kötüler senden korksun.*"⁷⁹³ ifadeleriyle, hükmetmenin ne almaya geldiği de "*Bu yönetim işi ancak zafiyet ve gevşemeye dönüşmeyen bir esneklik, öfkeye dönüşmeyen bir kuvvetle mümkündür.*"⁷⁹⁴ sözüyle açıklanır. Yine Hz. Ömer iyi yöneticiyi, istenildiğinde veren, cehalet karşısında hikmet sahibi olan, sohbet edildiğinde güzel muamelede bulunan ve çevresindeki insanlara iyi davranan kişi olarak tanımlar.⁷⁹⁵

Hz. Ömer yöneticileri dört kısma ayırır. Birinci kısım, hem nefesine hem hizmetindekilere sıkıntı verir. İkinci kısım, Allah yolunda cihad edenler gibidir ve Allah'ın rahmetine layıktır. Üçüncü kısım, zaafı yalnız kendi nefesine sıkıntı verir, ama çalışanlarına müsamaha gösterir. Bazı hatalarından emin olamaz. Dördüncü kısım çalışanlarına zorluk çıkarır ama kendi nefesine sıkıntı vermez. Hz. Ömer dördüncü grubu haşinlik yapan çobana benzetmiştir.⁷⁹⁶

Yöneticilerin bazıları ne kendine ne de idaresi altındakilere sıkıntı verir. Bir kısım yönetici hem kendisini hem de çalışanlarını yalnızca düşürür. Yönetim hususunda sürekli Allah'tan yardım isteyen Hz. Ömer "*Ey rabbim, sen bilirsin ki, bir dava için huzuruma gelen hasımlardan haklı olanın hakkını almaya gayret sarf ederim ve bu konuda zerre kadar taviz vermem. Sen de beni muvaffak et*" diye dua ederdi.⁷⁹⁷

2. Kurumların İdaresi

2.1. Beytü'l-Mâl'in Yönetimi

Hükümdarın beytü'l-mâl hususunda nasıl bir yöntem takip edeceğine dair tavsiyeler iki ana başlık altında verilir. Birincisi Tavaifü'l-mülûk, Hint, Çin, Sind ve bazı Hıristiyan kralların benimsediği yöntemdir. Diğeri ise Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Hz. Hasan ve Ömer b. Abdülaziz'in uygulamalarıdır. İkinci yönetime dair Hz. Ömer döneminde gerçekleşen bir olay örnek verilir. Buna göre Irak bölgesinde gerçekleştirilen fetihlerden elde edilen ganimetler Hz. Ömer'in huzuruna getirilmiştir. Beytü'l-mâl sorumlusu ganimetin beytü'l-mâl'e koyulup koyulmayacağını sorunca Hz. Ömer olumsuz cevap vererek, bir an önce taksim edilmesini ister. Ardından da mallar mescide götürülür. Ertesi gün Hz. Ömer, yanındaki kıymetli metallere bakarak ağlar. Bu du-

⁷⁹³ Turtûşî, s. 179.

⁷⁹⁴ Turtûşî, s. 188.

⁷⁹⁵ Turtûşî, s. 264.

⁷⁹⁶ Şeyzeri, Ebü'n-Necîp Celâleddin, Nehcü's-Sülûk fi Siyâseti'l-Mülûk, Arapçadan çev. Nahîfî Mehmed Emin Efendi, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s. 294.

⁷⁹⁷ Şeyzerî, s. 295.

ruma şahit olan Abbas ve Abdurrahman, Hz. Ömer'e hüznünün sebebini sorunca o, "..., Allah'a and olsun ki şu gördüklerin bir kavimde çoğaldıkça aralarında daha çok pay edilmesi gerekir." demiştir. Ardından da kibleye dönerek "Allah'ım! ben ansızın düşürülenlerden olmak istemiyorum. Bu tehlikeden sana sığınırım. Çünkü ben senin "Biz onları bilmedikleri yerden yavaş yavaş azaba yaklaştıracamız." dediğini işittim." demiştir.⁷⁹⁸

Siyasetnâmelerde beytü'l-mâl'den harcamaların nasıl yapılacağı hususunda da örneklik Hz. Ömer'dir. Hz. Ömer, Allah'ın malı kabul ettiği beytü'l-mâl hususunda kendisini yetim birinin velisine benzeterek "İhtiyacım yoksa hiç dokunmadım, almadım, eğer ihtiyacım varsa gerektiği kadar güzellikle yedim." demiştir. Yine Hz. Ömer "Size Allah'ın malından helal kılınanı haber vereceğim. Bana Allah'ın malından iki türlü helal kılınmıştır, biri kışlık için, diğeri yaz sıcağı, hacetme ve umre yapmam için. Benim ve ailemin günlük azığı, Kureyşli olup ne çok fakir nede çok zengin denecek düzeyde orta halli birinin günlük yiyeceği kadardır. Sonra ben Müslümanlar arasında herhangi biriyim. Onların başına gelen benim de başıma gelir." demiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in yiyecek fiyatlarının artması sebebiyle arpa yediği, cübbesinin on ki yaması olduğu, elde edilen bütün değerli eşyaları beytü'l-mâl'e kaydettiği, ziyafetlerden çekindiği, dünya malına meyleden Müslümanları eleştirdiği, Müslümanların mallarını yemeyi karnına ateş doldurmaya benzettiği aktarılır.⁷⁹⁹ Hz. Ömer'in beytü'l-mâl hususundaki hassasiyetini göstermek için hac esnasında harcadığı on sekiz dinar için ne kadar hayıflandığı aktarılır.⁸⁰⁰

Hz. Ömer, âmil tayin ettiğinde ihtiyaç duyduklarında hayvanlarını ve silahlarını satmalarını, Müslümanların beytü'l-mâl'ine dokunmamalarını ve Allah'a niyazda bulunmalarını istemiştir.⁸⁰¹

2.2. Divânlar

Divânlar ve erzak dağıtımı hususunda icraatlarından en fazla bahsedilen isim Hz. Ömer'dir.⁸⁰² Turtûşî, divânları ilk kuran ve maaş bağlayan kişi olarak Hz. Ömer'i kaydeder. Hz. Ömer'in yönetim anlayışında İslam'a ilk girenlerin önceliği vardı. Bu anlayışını "Ben, Resûlullah'a karşı savaşanları Resûlullah'ın yanında savaşanlarla bir tutmam." diyerek temellendirir.⁸⁰³ Bu bağlamda Hz. Ömer gelirlerin tahsisi için toplumu beş gruba ayırmıştır:

⁷⁹⁸ Kalem, 68/44

⁷⁹⁹ Turtûşî, s. 381-386.

⁸⁰⁰ Turtûşî, s. 384.

⁸⁰¹ Gazzâlî, s. 57.

⁸⁰² Turtûşî, s. 389-395.

⁸⁰³ Turtûşî, s. 389.

1. Bedir Savaşı'na katılan muhacirler
2. Bedir Savaşı'na katılan ensar
3. Mekke'nin fethinden önce hicret edenler
4. Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanlar
5. Önceki grupların dışında kalıp Hz. Peygamber'in son günlerinde Müslüman olanlar⁸⁰⁴

Hz. Ömer erzak dağıtanlara da belirli miktarlarda maaş bağlamıştır. Onun maaş bağlama hususunda gözettiği kriter sütten kesilmeydi. Annesinin sütüyle beslenen bebeklere maaş vermezdi. Bir gece ağlayan bir bebek görünce annesine niçin emzirmediğini sorar. Kadının emzirirse maaş bağlanmayacağını söylemesi üzerine uygulamayı değiştirerek doğan her çocuk için yüz dirhem maaş bağlamaya başlamıştır.⁸⁰⁵

3. İdarecide Olması Gereken Özellikler

3.1. Adalet

İslam siyaset düşüncesinde üzerinde en fazla durulan ve siyasetnâme türü eserlerde değişmeyen belki de tek nokta, adaletin tesisinin iktidarın sürdürülebilmesi için zorunlu olduğudur. Adalet, ordu ve toplumun selameti, iyiliğin de mihenk taşıdır.⁸⁰⁶ İktidar sahipleri mevki, gelir seviyesi, neseb gibi özellikleri dolayısıyla kimseye ayrıcalık göstermemeli ve imtiyaz vermemelidir. Herkese eşit mesafede olmalı ve adalet ile hükmetmelidir.⁸⁰⁷ Bir hükümdar sahip olduklarının kendisine Allah katından bir lütuf ve ihsan olduğunun bilincinde olmalı ve ona göre hareket etmelidir.⁸⁰⁸ Eğer nimetin kadr u kıymeti bilinmezse, Allah nimetini kulundan alır.⁸⁰⁹ Adil yönetici, tebasını zulüm ve fesattan sakındırandır.⁸¹⁰

Devletin payidar olmasını sağlayacak ana etmen adalettir. Çünkü adalet, iyilik ve itaati doğurur. Ülfet peyda olur. Ayrıca adalet, diğer güzel hasletlerin gelişmesini sağlar.⁸¹¹ Otoritenin devamını sağlayan ve yöneticiler tarafından gözetilmesi gereken en önemli şart adalettir. Neticede adalet mülkün temeli, devletin varlığını sürdürmesinin en temel etkeni ve tüm devletlerin varoluşunun asıl sebebidir. Esasen Allah da önce adaleti emretmiştir.⁸¹²

⁸⁰⁴ İbn Cemâa, Bedreddin, *Adl'e Boyun Eğmek*, trc. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 72.

⁸⁰⁵ Turtûşî, s. 390.

⁸⁰⁶ Nizâmülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusî, *Siyasetnâme*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 64.

⁸⁰⁷ Gazzâlî, s. 88.

⁸⁰⁸ Gazzâlî, s. 8-9.

⁸⁰⁹ Gazzâlî, s. 1.

⁸¹⁰ Gazzâlî, s. 56.

⁸¹¹ Sühreverdi, s. 50.

⁸¹² Turtûşî, s. 147-148.

Adaletin önemi vurgulanırken, kanaatimizce az olmakla birlikte, “adil” halifeden örneklerle de yer verilmiştir. Hükümdarlara adaletin önemi anlatılırken Hz. Ömer örnek gösterilmiş ve onun “*Fırat nehri kenarında bir kuzu kayboldu yarın hesap gününde ondan mesul olmaktan korkarım.*” sözü hatırlatılmıştır.⁸¹³

Nizâmülmülk’ün eserinde aktardığı rivayete göre, Hz. Ömer vefat etmeden önce oğlu Abdullah kendisini bir daha ne zaman göreceğini sorar. Ancak babasının ahirette cevabını beğenmez. Bunun üzerine Hz. Ömer, oğluna vefatının ardından üç gün içerisinde kendisini rüyasında göreceğini söyler. Bunla birlikte Abdullah babasını ancak vefatının üzerinden on iki yıl geçtikten sonra görür. Yaşanan gecikmenin sorulması üzerine Hz. Ömer oğluna “*Sevgili oğlum, Bağdat civarında harap olmuş bir köprü vardı, memurlar onarımını ihmal etmişler, bir koyunun ayağı da oradaki bir deliğe denk gelmiş ve kırılmış. Şu ana kadar onun hesabını vermekte meşguldüm.*” diye cevap verir.⁸¹⁴

Adaletin önemine dair aktarılan bir başka rivayette, Hz. Ömer’in vefatının ardından ailesi ve oğlu Abdullah, Allah’a yalvararak Hz. Ömer’i rüyalarında görmek isterler. Abdullah, babasını ancak on iki sene sonra yüz yirmi dört bin peygamberle birlikte görür. Babasından bir saat kalmasını isteyince Hz. Ömer “*Ey çiğir köşem oğlum, duracak vaktim yok. Hz. Peygamber bütün peygamberleri topladı, hesap yerine gideceğiz, bana şefaate edecekler. Bu şefaate Allah’ın beni affedeceğini umuyorum.*” dedi. Abdullah’ın geçen senelerde ne halde olmasını sorması üzerine Hz. Ömer “*Allah’ın sorgusu altındaydım. Allah bende bütün halkın hesabını aldı. En sonunda bana “Şam’da bir köprü vardı. Bir yeri delinmişti ve yaşlı bir kadının geçişinin ayakları buraya takılıp kırıldı. Neden o köprüyü tamir ettirmedin, köprüyü tamir ettirsen keçinin ayakları zarar görmezdi.”* dedi. Ben de “*Ya Rab, ben Medine’deydim, o köprüden haberim yoktu.*” dedim. O zaman Allah-u Teâlâ da “*Ya Ömer, dünyada üstesinden gelebileceğin kadar işle uğraşsaydın.*” deyince cevap veremedim. *Bu yüzden peygamberler bana şefaate gelmeye geldiler.*” dediği kaydedilir. Bu rivayetin ardından Amasî hükümdarlara Hz. Ömer gibi bir halifenin hali buysa, her gün binlerce fakire ve garibe zulmeden zalimlerin hali nasıl olur diye sorar.⁸¹⁵

Turtûşî de adaletin önemine dair örnekler verirken Hz. Ömer ve oğlu Asım arasında geçen bir diyaloga yer verir. Onun aktardığı rivayete göre, Hz. Ömer oğluna zekât memurluğu teklif eder. Asım ise bu görevi reddeder ve Hz. Peygamber’den işittiği şu hadisi aktarır: “*Kıyamet koptuğunda Allah yönetim işle-*

⁸¹³ Şeyzerî, s. 292.

⁸¹⁴ Nizâmülmülk, s. 16.

⁸¹⁵ Amasî, Abdüsselâm, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ Siyaset Ahlâkı*, haz. A. Mevhibe Coşar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012, s. 109-110.

rinde görevli olanın cehennem köprüsünden atılmasını emreder. Sonra köprüünün hareket geçmesini ferman eder. O fıskırışla adamın tüm kemikleri yerinden oynar. Sonra yine rabbin emriyle kemikler toplanıp eski haline getirilir ve mesul kişi hesaba çekilir. Eğer rabbe itaat etmişse onu elinden tutar, rahmetini iki kat verir. Eğer rabbe isyan etmişse, köprüyü parçalar, dibine varışı yetmiş son bahar süren cehennem ateşine yuvarlar.” Hz. Ömer, bu sözleri daha önce duymadığı söyleyerek şaşkınlığını ifade eder. Yaşananlara şahit olanlardan Selman “Vallahi Ey Ömer, alevler içinde bir vadiye yetmiş sonbahar!” deyince Hz. Ömer “Biz Allah’a aidiz ve biz O’na döneceğiz.” der ve “Bu kadar ağır mesuliyetiyle kim yüklenir bu vazifeyi?” diye ekler. Selman, Hz. Ömer’in bu sözüne “Allah’ın şerefsiz kıldığı, yüzünü yere sürttüğü kimseler” diye cevap verir.⁸¹⁶

Turtûşî, adaletle hükmeden idarecinin rahatlığını da Hz. Ömer üzerinden açıklar. Aktardığı rivayete göre, Hürmüzân, Hz. Ömer’in huzuruna girdiğinde ne kapıcı ne de mabeyinci görür. Hz. Ömer’in mescitte olduğunu öğrenince doğrudan oraya gider. Halife’nin çakıl taşlarını kendisine yastık yaparak rahatça uyduğunu görünce bu durumu adaletle hükmetmesi dolayısıyla duyduğu rahatlığa bağlar.⁸¹⁷ Bir diğer rivayette de Bizans imparatoru Hz. Ömer’in nasıl biri olduğunu ve yaşam tarzını öğrenmek için bir elçi gönderir. Elçi Medine’ye gelince meliklerinin nerede olduğunu sorar. Medineliler melikleri olmadığını, emirleri olduğunu ve şehrin dışında olduğunu söylerler. Hz. Ömer’i arayan elçi onu Medine’nin dışında toprak üstünde, güneşin altında uyurken bulur ve onun bu durumundan çok etkilenir. Bu rahatlığı adaletle hükmetmesine bağlar ve eğer elçi olmasaydı İslam dinini kabul edeceğini söyler.⁸¹⁸

Gazzâlî’nin yer verdiği bir kayda göre, halifeliği sırasında Hz. Ömer geceleri Medine sokaklarını dolaşarak kontrol ederdi. Bunun sebebi sokakta bırakılmış bir koyunun ve bağının dahi kıyamet gününde kendisinden sorulacağından korkmasıdır.⁸¹⁹ Hz. Ömer, Amr b. As’a gönderdiği mektubunda da “Emir aldığım kimselerin sana nasıl davranmasını istiyorsan sen de yönettiklerine öyle davran.” demiştir.⁸²⁰

Hükümdar, kendi fiillerinden sorumlu olduğu gibi, idaresi altındaki devlet memurlarının icraatlarının adalete uygun olup olmamasından da sorumludur. Hz. Ömer, valisi Ebû Musa el-Eş’ârî’ye bu konuyla alakalı bir mektup yazarak “Valilerin hayırlısı, halkın kendisi sayesinde mutlu yaşadığı validir. En kötüsü de, halkın kendisi yüzünden sıkıntıda olduğu validir. Senin emrin altındakiler sana ba-

⁸¹⁶ Turtûşî, s. 112.

⁸¹⁷ Turtûşî, s. 151

⁸¹⁸ Gazzâlî, s. 13

⁸¹⁹ Gazzâlî, s. 13

⁸²⁰ Turtûşî, 328.

kıp senin yaptıklarını yaparlar. Senin misalin; merayı yeşil görerek çokça yiyen ve semiren bir hayvana benzer. Bu semirme, hayvanın ölümüne sebep olur, çünkü insanlar semirdiğinde onu kesip yerler."⁸²¹ demiştir. Gazzâlî, Hz. Ömer'in adalet hususundaki hassasiyeti sebebiyle uyguladığı hadd cezasının oğlunun ölümüne sebep olduğunu kaydeder.⁸²²

Hz. Ömer'in adalete verdiği önem farklı eserlerde Zeyd b. Eslem'in anlattığı bir olay üzerinden aktarılır. Buna göre Hz. Ömer'le Zeyd b. Eslem bir gece Medine sokaklarında gezerlerken şehrin dışında taşlardan örülü, yıkılmak üzere olan bir duvarın dibinde ateş yandığını görürler. Gece yarısı ateş yakının kim olduğunu merak eden Hz. Ömer, Zeyd'e gidip durumu anlamları gerektiğini söyler. İkili duvarın yanına gittiklerinde yaşlı bir kadının ateşe bir kap koyduğunu, yanında iki yavrucağın toprağa kıvrılmış uyuduklarını görürler. Kadının, "*Hakk Teâlâ hakkımı kendisi tıka basa yiyip bizi aç bî-ilaç koyan Ömer'den alıvere!*" demesi üzerine Hz. Ömer'in dizlerinin bağı çözülür. Hz. Ömer, Zeyd'e "*Bu kadın hakkın huzurunda cümle âlem namına beni itham ediyor, sen buracıkta kal da kadının yanına varıp meselesi neymiş bir öğreneyim.*" der. Hz. Ömer kadının yanına gidince "*Ey kadın, gecenin bir yarısında çölün ortasında ne pişiriyorsun?*" diye sorar. Hz. Ömer'i tanımayan kadın hikâyesini anlatarak kendisinin fakir olduğunu, insanlardan utandığı için şehrin dışına çıktığını, yavrularının karnını doyuracak bir şeyi olmadığını, ateşin üstündekinin sadece su olduğunu, böylelikle çocuklarını avuttuğunu söyler. Duydukları karşısında çok üzülen Hz. Ömer, "*Ömer'e bunca beddua edip onu Allah'a havale etmekte yerden göğe kadar hakkın var.*" der. Ardından da geri geleceğini söyleyerek ayrılmamasını ister.

Zeyd'in yanına gelen Hz. Ömer, yaşananları anlatır. Eve dönen Hz. Ömer, iki küfe alarak kadının yanına doğru yola çıkar. Küfelerden birini almak isteyen Zeyd'e olumsuz cevap vererek "*Eğer bu gece şu küfeleri sen sırtlarsan yarın hesap gününde Ömer'in günah yükünü kim sırtlasın!*" der. Kadının yanına dönen Hz. Ömer, kendi elleriyle yemek yapıp kadın ve çocukların karnını doyurdu. Ardından da bu aileyi Medine'deki evlerine götürdü. Kadın evine girince Hz. Ömer sırtındaki küfeleri yere indirip kadına "*Büyüklük sende kalsın, bundan böyle Ömer'i Allah'a havale etme! Çünkü Ömer'in Hakkın azap ve azarına takati yoktur. Hem Ömer gaybı nereden bilsin de halkın ne hallerde olduğundan haberdar olsun. Şu getirdiğimi yiyiverin, bittiği zaman tekrar vermeme için beni haberdar kılasın!*" dedi.⁸²³

⁸²¹ Amâsî, s. 101.

⁸²² Gazzâlî, s. 57.

⁸²³ Nizâmülmülk, s. 210-212. Farklı bir rivayet için bkz. Gazzâlî, s. 58; Amâsî, s. 89-91; Şeyzerî, s. 115-116.

Hz. Ömer bir gün hutbede yaptığı işlerin adaletin tesisine yönelik olduğunu ifade etmek için Hz. Peygamber döneminde insanların iyiliklerini kötülüklerini vahiyle bildiklerini, Hz. Peygamber sonrasında ise insanların niyetlerine baktıklarını ve zihinlerde olanı en iyi Allah'ın bileceğini, bu sebeple kimsenin haksızlık yapmaması gerektiğini söylemiştir.⁸²⁴

Abdurrahman b. Avf da Hz. Ömer'le yaşadığı bir anekdotu aktarmıştır. Buna göre Hz. Ömer bir gece Abdurrahman b. Avf'ı da yanına alarak Medine'nin girişinde konaklamış olan bir kafilenin mallarına zarar gelmesin diye bütün gece nöbet beklemiştir.⁸²⁵ Bir diğer rivayette de, Hz. Ömer'in toplumun işlerini doğrudan tetkik etmek istemesinden dolayı Medine'nin dış mahallerine kadar gidip kontrol ettiği aktarılır. Hz. Ömer zayıfların kendisinin yanına gelebileceğini, onlarla yüz yüze görüşmesi gerektiğine inanırdı.⁸²⁶

Hükümdarın adaletle hükmetmesine dair bir rivayete göre Hz. Ömer, Şam ziyareti sırasında etrafı dolaşıp halkın durumundan haberdar olduktan sonra, Humus'a gelerek şehirdeki fakirlerin ve çalışamayanların listesini ister. Kendisine getirilen listenin ilk sırasında Said b. Ömer ismini görür. Said'in kim olduğunu sorunca, şehrin valisi olduğunu öğrenir. Duruma şaşırarak Hz. Ömer'e Humus halkı onun aldığı maaşın tamamını fakirlere dağıttığını anlatır. Bunu öğrenen Hz. Ömer son derece duygulanır ve zarurî ihtiyaçlarını karşılaması için Said'e bin dinar verilmesini emreder.

Vali Said, parayı alınca evine döner. Hanımı vakitsiz gelmesine anlam veremez ve "Mü'minlerin emiri size kızdığı için mi eve döndünüz?" diye sorar. Said ise "Hayır, hayır değil, yalnız ben dünyadan kaçıyorum, dünya bana geldi, bu yüzden eve döndüm." diyerek cevap verir. Hanımının paranın nereye sarf edileceğini kendisine bırakması üzerine Said, elindeki bin dinarı ertesi gün şehre gelen İslam birliğine dağıtır. Eşinin zarurî ihtiyaçlar için bir miktar ayırmamasını hatırlatması üzerine de "Allah bizleri yaratmış, doğru yolu bildirmiştir. Kabre dünyalık olarak götüreceğimiz tek şey kefenlerimizdir." cevabını verir.⁸²⁷

Bir gün Hz. Ömer'in telaş içerisinde koşuşturduğunu görenler acelesinin sebebini sordular. Hz. Ömer, beytü'l-mâl'den kaçan bir koyunu aradığını söyler. Bir koyun için bu kadar telaşlanmasına hayret edenlere "Bir oğlak kayboldu Allah benden hesabını sorarken bir koyun için koşuşturmamda ne var?" demiştir.⁸²⁸

⁸²⁴ Gazzâlî, s. 59.

⁸²⁵ Gazzâlî, s. 57.

⁸²⁶ Gazzâlî, s. 57.

⁸²⁷ Gazzâlî, Mülkün Sultanlarına... Nasihatü'l-Mülûk, çev. Osman Şekerci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, s. 122-123.

⁸²⁸ Amâsî, s. 56.

3.2. İstişare

Yönetimin olmazsa olmazlarından birisi istişare mekanizmasının sağlıklı bir şekilde işletilmesidir. İstişare, yönetimin sacayaklarından ve devletin dayanaklarından birisidir.⁸²⁹ İslam âlimlerine göre hükümdar her ne kadar konulara vakıf olsa da, akıl akıldan üstündür sözünden hareketle hüküm vereceği konu hakkında âlimlere ve salihlere danışmalı ve onlardan öğüt almayı eksik etmemelidir. Neticede ne kadar çok kişiye danışılırsa o kadar isabetli karar verilir. Hükümdar istişareden imtina etmemeli veya bu konuda çekingen davranmamalıdır. İdareci, ilim sahiplerine danışmadan hiçbir iş hakkında hüküm vermemeli, âlimlerle istişare yaptıktan sonra son kararını vermelidir.⁸³⁰

Turtûşî, istişarenin önemini açıkladıktan sonra Hz. Ömer'in "*Tek kişinin görüşü zayıf bir ipe benzer. İki kişi iç içe geçmiş iki ip, üç kişi kopması mümkün olmayacak sağlam bir ip yumağıdır.*"⁸³¹ ve "*Benim kusurlarımı düzeltmeme yardım eden kimseye Allah merhamet etsin.*"⁸³² sözleriyle konunun önemi vurgulamıştır.

3.3. Feraset

Siyasetnâmelerde üzerinde durulan hususlardan birisi de idarecinin akıllı olması ve aldanmaması gerektiğidir. Hz. Ömer bu hususta kendisini kimseyi kandırmayan ve en kurnaz kişiler tarafından dahi kandırılmayan birisi olarak tanımlar. Muğîre b. Şu'be de Hz. Ömer'i, aldatmayı düşünmeyecek kadar faziletli, aldatılamayacak kadar da akıllı olarak tanımlar.⁸³³

3.4. Şefkat

İdarecilerde olması gereken hususlardan birisi de şefkat ve merhamettir. İdareciler, dinin ahkâmını yerine getirerek halkın tamamını memnun etmeye çalışmalıdır.⁸³⁴ Şefkat, fitrî bir erdemdir ve hükümdarlık bu huyla ahlaklanmayı gerektirir. Çünkü şefkat, bütün yönetilenleri korumayı, fakirlere karşı şefkatli, zayıflara karşı merhametli ve cömert olmayı, tebaaya karşı zulüm ve eziyetleri engellemeyi gerektirir. Bu konunun izahında kullanılan örnek şahsiyetlerden birisi de Hz. Ömer'dir. Rivayete göre Hz. Ömer, Şam'ın bazı şehirlerine vali tayin etmek için bir adamla görüştüğü sırada yanlarına gelen küçük bir çocuğu kucağına alıp öper. Bunu gören adam, şaşkınlığını ifade ederek kendisinin üç çocuğu olduğunu ve hiçbirini kucağına alıp öpmediğini söyler. Bunun

⁸²⁹ Seâlibî, Ebû Mansur, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, çev. Sait Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 97.

⁸³⁰ Turtûşî, s. 151.

⁸³¹ Turtûşî, s. 236. Benzer bir söz için bkz. Seâlibî, s. 97.

⁸³² Turtûşî, s. 237.

⁸³³ Turtûşî, s. 208.

⁸³⁴ Gazzâlî, s. 40-41.

üzerine Hz. Ömer *“Ey Adam! Sen madem ki evladına acımaz ve şefkat göstermezmişsin, diğer insanlara da merhamet ve şefkatin yoktur.”* diyerek, bu şahsı vali tayin etmekten vazgeçer. Ardından da *“Kendi evindeki zayıflara merhameti olmayan kimselerin bir vilayete vali olması doğru ve uygun değildir.”* Sözüünü ilave eder.⁸³⁵

3.5. Sabır

Siyasetnâmelerde idarecide olması gerekli diye bahsedilen vasıflardan birisi de devleti ilgilendiren konularda acele edilmemesidir. Sultan bir konuda hüküm verirken acele davranmamalıdır. Esasen acelecilik güçlülüğün değil zayıflığın bir emaresidir.⁸³⁶ Sabır, tüm güzel huyların en iyisi, zaferin ve ganimetin sebebi olarak kabul edilir. Hayra sabırla ulaşılır.⁸³⁷ Turtûşî, Abdülhamid el-Katib’den rivayetle Hz. Ömer’in *“Eğer şükür ve sabır iki binek olsaydı, hangisine bineceğim diye hiç aldırılmazdım.”*⁸³⁸ dediğini kaydeder. Yine Hz. Ömer’in *“Elden gideni hatırlayarak gözyaşlarını habire arttırmayın.”* dediği ifade edilir.⁸³⁹

3.6. Ulaşılabilirlik

Halk ile arasına sınır koyan veya duvar ören hükümdarlar, halkın içerisinde bulunduğu durumdan bîhaber olacakları için sorunlara çözüm üretemeyeceklerdir. Ayrıca halk ile iletişim kanallarının kapalı olmasından istifade eden memurlar topluma zulmetmekten geri durmayacaktır. Halkın hükümdara kolay erişebilmesi hükümdara ülkenin bütün sorunlarından haberdar olma yolunu açarken, memurların da işlerinde özenli olmalarını sağlayacaktır.⁸⁴⁰ Bu konuya dair Hz. Ömer, idareciye ulaşmaktaki zorluğun devleti yıkıma sürükleyeceğini, bilakis halkın idareciye kolaylıkla erişmesinin devlet memurlarına önemli bir mesaj olduğunu belirtir. Halkın hükümdara kolaylıkla meramını anlattığını gören memurlar topluma zorluk çıkarmaz ve muayyen vergi dışında bir şey alamazlar.”⁸⁴¹

3.7. Kanaatkârlık

Hükümdara verilen tavsiyelerden birisi de kanaatkârlıktır. Hükümdar arzularının esiri olmamalıdır. Kanaatsiz adalet olmaz. Konu açıklanırken Hz. Ömer’in bir salihle diyalogu aktarılır. Buna göre Hz. Ömer, Müslümanlardan birine davranışları hakkında ne duyduğunu sorar. O kişi, iki ekme yediğini

⁸³⁵ Şeyzerî, s. 114-115.

⁸³⁶ Nizâmülmülk, s. 195.

⁸³⁷ Turtûşî, s. 283.

⁸³⁸ Turtûşî, s. 288.

⁸³⁹ Turtûşî, s. 297.

⁸⁴⁰ Gazzâlî, s. 85.

⁸⁴¹ Nizâmülmülk, s. 79.

ve biri gece, biri de gündüz için iki farklı elbise giydiğini duyduğunu söyleyin-
ce Hz. Ömer, bir daha her ikisini de yapmayacağına dair yemin eder.⁸⁴²

3.8. Affetme

Affetmek hükümdarlara yakışan üstün vasıflardan birisidir. Bu konuya dair Hz. Ömer *“Suçluyu cezalandırabilecek güçteyken affetmenin fazileti, öfkeliyken adaletli davranmanın fazileti gibidir. Suçluyu ıslah etmeye gücü yeten kişinin, onu cezalandırması çok çirkindir.”* demiştir.⁸⁴³

3.9. Hükümdarın Etrafındakiler Hakkında Bilgi Toplaması

Câhız’a göre, hükümdarda olması gereken vasıflardan birisi de, etrafındakilerin amaçlarını ve iç yüzlerini bilmesidir. Hükümdar devlet adamlarının başına hususî, halka da umumî hafiyeler koymalıdır. Bu tavsiyesinin ardından Hz. Ömer’i örnek verir ve onun uzakta ki memur ve raiyyesinin durumunu aynı döşekte aynı yastıkta uyuduğu kişiyi bildiği gibi bildiğini ifade eder. Hz. Ömer, hangi bölgeye bir komutan veya vali göndermişse mutlaka peşinden yanından ayrılmayacak bir de casus göndermiştir. Doğu’daki ve Batı’dakilerin yaptıkları sabah, akşam onun kulağına gelirdi.⁸⁴⁴

3.10. Müslüman Olmayana Görev Verilmemesi

Nizâmülmülk’e göre devlet kademelerinde görev alanlar din ve soy bakımından asil olmalıdırlar. Aksi takdirde toplum mutlu edilemeyeceği gibi, devlet gelirleri de boşa sarf edilir. Ona göre, Hanefî veya Şafîî ve Horasan kökenli olmayanlara devlet kademelerinde görev verilmemelidir. Bu fikrini temellendirirken de Hz. Ömer’i örnek verir. Nizâmülmülk’ün aktardığı rivayete göre, Hz. Ömer, Mescid-i Nebevî’de iken Ebû Musa el-Eş’arî, herkesin çok beğendi bir hatla kaleme alınmış bir yazı getirir. Hat, Hz. Ömer’in de dikkatini çeker ve yazının sahibinin yanına gelmesini ister. Ebû Musa el-Eş’arî’nin hattı kaleme alan kâtibinin Hıristiyan olduğu için mescide gelemeyeceğini söylemesi üzerine Hz. Ömer, Ebû Musa’ya çok şiddetli bir tokat atar ve *“Meğer Hakk Teâlâ’nın ‘Ey inananlar! Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostlarıdır.’⁸⁴⁵ ayetini işitmiş değil misin?”* der. Ebû Musa derhal kâtibini azleder, Hz. Ömer de onun makamına dönmesine izin verir.⁸⁴⁶

⁸⁴² Gazzâlî, s. 24.

⁸⁴³ Şeyzerî, s. 45

⁸⁴⁴ Câhız, Ebû Osman, *Saray Âdâbı Kitâbü’l-Tâc fî Ahlâki’l-Mülûk*, çev. Ali Benli, Klasik, İstanbul 2015, s. 88

⁸⁴⁵ Mâide, 5/51

⁸⁴⁶ Nizâmülmülk, s. 237-238.

Konuya dair bir diğer örnekte, Sa'd b. Ebû Vakkas'ın görevli olduğu dönemde Bağdat'ın Sevad bölgesinde, Vâsıt ve Basra yöresi ile Hûzistân kapılarına kadar olan bölgede görevli Yahudi bir âmil görev yapar. Bölge halkı Hz. Ömer'e mektup yazarak âmilden şikâyetçi olur ve halifeden Müslüman bir âmilin tayinini ister. Hz. Ömer mektubu okur okumaz "*Yeryüzü sathında kellesi hâlâ gövdesi üzerinde diye şükretmeyen bir Yahudi düşünün!*" der ve Sa'd b. Ebû Vakkas'a mezkûr âmili derhal azletmesini emreder. Sa'd b. Ebû Vakkas, mektup eline ulaşır ulaşmaz, Yahudi âmil ile birlikte bölgedeki bütün Müslüman âmilleri Kûfe'de bir araya toplar. İncelemelerin ardından âmillik görevini Yahudi'den daha iyi yapacak kimseyi bulamaz. Hiç kimse vergi toplama konusuna onun kadar hâkim değildi. Aynı şekilde hiç kimse imaret hususunda Yahudi'deki birikime sahip değildi.

Müslüman âmillerin yetersizliği karşısında çözüm üretemeyen Sa'd, Yahudiyi görevinin başına gönderdikten sonra Hz. Ömer'e bir mektup yazarak "*Emrinize boynum kıldan incedir. Yahudiyi buraya emrederek bir meclis kurdum. Arap ve Acem'den tüm âmilleri topladım. Arapların Acemlerin işine vâkıf olanına rastlamadım. Acemlerden de bu iş için kifayet sahibi birini bulamadım. İşlerde bir akama meydana gelmemesi ve gelirât kesilmesin diye ben de mecburen Yahudiyi işinin başına yolladım.*" der. Sa'd'ın mektubuna sinirlenen Hz. Ömer "*Şu hale bakın! Sa'd sözümün üstüne söz söylüyor!*" diyerek aynı mektubun başına, "*Yahudi öldü!*" yazar ve geri gönderir. Hz. Ömer'in bu ifadesi görevi neden bir başkasına tevdi etmedin anlamına geliyordu. Sa'd, Hz. Ömer'in mektubunu eline almaz Yahudi'yi çağırarak Hz. Ömer'in kendisini azarlamasına karşılık veremeyeceğini söyleyerek Yahudi'yi azletti. Ardından da görevi Müslüman bir âmile verdi. Bir yıl sonra, Müslüman âmil, işini son derece mükemmel yaptığından halkın memnuniyeti kazandı. Bunun üzerine Sa'd b. Ebû Vakkas "*Biz o Yahudi'nin vazifesi ve erdemini onca mübalağa ile dillendirmemize rağmen Emirülmü'mînün Ömer'in yüceliğine bakın ki bize sadece iki kelime ile cevap vererek azaptan kurtardı.*"⁸⁴⁷ demiştir.

4. Hükümdarın Huzurundan Ayrılma Usulleri

Saray adabını kaleme alan Câhız'a göre, hükümdar esneme, eline yelpaze alma, uzanma veya yaslanma gibi yorgunluğunu ifade edecek bir hareket yaptığında huzurunda bulunanların ortamdaki ayrılımları gerekir. Her hükümdarın yorgunluğunu ifade etmek için kendine has bir ifade şekli mevcuttur. Örnek olarak, Abdülmelik elindeki asayı atardı. Velîd, "*Allah'a emanet olun*", Hâdî "*Size selam olsun*" derdi. Mu'tasım nalıncısına bakar, Vâsık yanlarını tutup es-

⁸⁴⁷ Nizâmülmülk, s. 244-247.

nerdi. Hz. Ömer ise “*Namaz!*” dediğinde yanında bulunanlar kalkarlardı. Ayrıca o, yatsı namazından sonra oturmayı yasaklamıştı.⁸⁴⁸

5. Ordu İstihdamı

Devlet, temeli ordu olan bir binaya benzetilmiş ve temel ne kadar sağlam olursa devletin o oranda varlığını sürdüreceği kaydedilmiştir. Ayrıca güçlü ordunun yüce Allah’ın tavsiyesi ve Hz. Peygamber’in sünneti olduğu ifade edilmiştir. Ordu istihdamına dair örnekler verilirken de Hz. Ömer’in savaş için bir yılda kırk bin deveyi hazır tuttuğu rivayet edilir.⁸⁴⁹

6. Sahipsiz Arazilerin Tahsisi

İbn Cemâa, sadaka ve cizye olarak alınan develerin, askerlerin atlarının ve mera talep edemeyecek kadar fakir ve ihtiyaç sahibi kimselerin hayvanlarının kullanımı için hükümdar sahipsiz arazilerin bir kısmını mera haline getirebileceğini söylemektedir. Bu uygulamanın dayanağı olarak da Hz. Peygamber’in en-Nakî’ adlı bölgeyi, Hz. Ebû Bekir’in Rebeze’yi, Hz. Ömer’in de es-Serif adlı yeri bu amaçla kullanmasını gösterir.⁸⁵⁰

SONUÇ

İslam yönetim sanatının ilk örneklerinin verildiği dönem Hulefâ-yi Râşidîn devridir. Birçok uygulamanın temellendirilmesi bu dönemden örnekler üzerinden yapılır. Aynı şekilde ilk dört halifenin hayatları, kahramanlıkları, yönetim anlayışları, dönemlerindeki diplomatik olaylar, kurumsallaşma yönünde attıkları adımlar, devlet adamlarıyla ilişkileri, halifelikleri sırasındaki askerî ve iktisadî faaliyetler, icraatları, ilmî yönleri, hadis kaynaklarında nasıl geçtikleri, şahsiyetleri, diğer din mensuplarıyla ve farklı sosyal kesimlerle olan ilişkileri gibi hususlar birçok çalışmaya konu olmuş, bazı başlıklar için müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bununla birlikte İslam medeniyeti içerisinde son derece önemli bir yer tutan siyasetnâme geleneği içerisinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali’nin ismine nadiren rastlarken, Hz. Osman’ın ismi birçok çalışmada hiç geçmemektedir. Hz. Ömer’in faaliyetlerine ve kişiliğine ise diğer üç halifeye nisbeten daha fazla yer verilmiştir. Ancak onun örnekliliği de döneminde ilk defa gerçekleştirilen, divan teşkilatı gibi, uygulamaların nasıllığı ve adalet gibi Hz. Ömer’le özdeşleşen kavramlarla sınırlıdır. Bu durumun sebepleri üzerinde farklı açıklamalar yapılabilir. Hz. Ebû Bekir döneminin kısalığı, Hz. Osman ve

⁸⁴⁸ Câhuz, s. 68.

⁸⁴⁹ İbn Cemâa, s. 57-58.

⁸⁵⁰ İbn Cemâa, s. 70.

Hz. Ali dönemlerinde yaşanan iç karışıklıklar, Müslümanların siyasî tartışmalardan, öğüt vermek için olsa bile, Hz. Peygamber'in en yakınındaki isimleri uzak tutma hassasiyeti, siyasetnâme müellifinin itikadı gibi hususlar siyasetnâme kitaplarında Hulefâ-yi Râşidîn'in adlarına kısıtlı yer verilmesinin sebepleri olarak gösterilebilir.

KAYNAKÇA

- Amâsî, Abdüsselâm, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ Siyaset Ahlâkı*, haz. A. Mevhibe Coşar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012.
- Black, Antony, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi*, çev. Sevda Çalışkan & Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.
- Câhız, Ebû Osman, *Saray Âdâbı Kitâbü't-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk*, çev. Ali Benli, Klasik, İstanbul 2015.
- İbn Abdirabbih, *Hükümdar ve Siyaset Kitabı*, trc. Erkan Avcı, Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- İbn Cemâa, Bedreddin, *Adl'e Boyun Eğmek*, trc. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2010.
- Nizâmülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusî, *Siyasetnâme*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Seâlibî, Ebû Mansur, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, çev. Sait Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- Şeyzerî, Ebû'n-Necîp Celâleddin, *Nehcü's-Sülûk fi Siyâseti'l-Mülûk*, Arapçadan çev. Nahîfî Mehmed Emin Efendi, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013.
- Turtûşî, Ebû Bekr ibn Ebi Rendeka Muhammed b. Velid b. Muhammed, *Sirâcu'l-Mülûk: Siyaset Ahlâkı ve İlkelere Dair*, haz. Said Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.

HALİFE ÖMER'İN LİDERLİK VE YÖNETİM ANLAYIŞI

*Halit ÇİL**

ÖZET

İki güçlü imparatorluk –Sâsânî ve Bizans- topraklarının kesişme noktasında bulunan coğrafyada ortaya çıkan İslam dininin, asli unsurlarıyla beraber kurumsallaşmasında en büyük pay ikinci halife Hz. Ömer'indir. Kurucu bir lider olarak Halife Ömer, dini kurumsal devlet gücüne kavuşturmuş, medeniyetin temelini oluşturan etmenlerin ortaya çıkmasını sağlayan kurumlaşma için önemli icraatlarda bulunmuş ve bu inkılâplar, sonraki zamanlar için de yol gösterici ve kalıcı olmuştur. Siyasi ve sosyal alanda, kısa zaman diliminde önemli işler başaran Halife Ömer'in yönetim anlayışı Hakk ve halk merkezlidir. Hakk'a kullukta sonuna kadar gittiği gibi, halkın rızasını kazanma ve menfaatini gözetme adına, kendisine kadar uygulanagelen ayet ve hadis yönlendirmelerini bile yeri geldiğinde esnetmiş ve yorumlamıştır. Halkı bürokrasiye kurban etmemiş ve anti-bürokratik anlayışını temellendirme adına her türlü devlet görevlilerini sıkı denetim altında tutmuştur. Bu tebliğde; Halife Ömer'in yönetim anlayışı, yönetim ve yönetici kavramlarına bakış açısı ele alınmaya çalışılacaktır.

GİRİŞ

Lider ve yönetici kavramlarının teknik ayrımlarına dalmadan, bu iki kavram arasında temelde metot ve misyon ayrımı olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre şöyle özet bir ayrışım yapılabilir:

Yöneticilik, yerine getirmek, sorumluluk taşımak ve yürütmektir. Liderlik ise etkilemek, yönlendirme konusunda rehberlik etmek, etkin faaliyet ve görünüşüdür. Buna göre örgütsel yapıda yöneticiler sisteme, denetime, belirlilik şartlarında hareket etmeye ve kurallara önem verirken, liderler yaygın bir iletişim, fikir üretimi ve bu fikirleri eyleme dönüştürmeyle ilgilenirler.⁸⁵¹ Liderliğin üç temel anlamı vardır. Bunlar, belli bir makamı elinde bulundurmaktan elde edi-

* Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sıyer-i Nebî ve İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

⁸⁵¹ Bennis, s. 49-50.

len sıfat, bireyin kişilik özelliği ve bir davranış kategorisidir.⁸⁵² İnsanların ait olmayı isteyecekleri bir dünya oluşturmayı başaranlar gerçek liderlerdir.⁸⁵³

İslam'da lider ve yönetici için aralarında önemli bir fark görülmezsizin "imam ve emir" unvanları kullanılmış ve bu pozisyon küçük bir seçkinler grubuna has kılınmayıp, zaman ve duruma bağlı olarak her insana açık olmuştur. Böylelikle sorumluluk üstlenen bireyler içinden, büyük sorumluluklar üstlenebilecek gerçek liderler çıkmıştır. Bu misyon Hz. Peygamber tarafından şöyle ifade edilmiştir: "Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden mesulsünüz. Emir çobandır ve sürüsünden mesuldür. Erkek, ailesinin çobanıdır ve sürüsünden mesuldür. Kadın, kocasının evinde çobandır, o da sürüsünden mesuldür. Hizmetçi, efendisinin malından sorumludur ve sürüsünden mesuldür. Kişi babasının malında çobandır, o da sürüsünden mesuldür."⁸⁵⁴ Benzer bir cümleyi Hz. Ömer de kullanmıştır: "Her çoban güttüğünden mesuldür."⁸⁵⁵

Müslümanlar, hayatın çoğu durumlarında bir lider tespit etmek ve onu takip etmek durumundadırlar; seyahat boyunca bir lider belirlemek,⁸⁵⁶ cemaatle namazı eda etmek için bir imam tayin etmek ve diğer grup faaliyetleri için lider seçmek gibi.⁸⁵⁷

Hz. Muhammed'e göre liderin en temel görevi "hizmetçi" olmasıdır. "Bir kavmin efendisi, onlara hizmetkâr olandır"⁸⁵⁸ şeklinde bir hadisle, bu durum prensipleştirilmiştir.

"Mümin, insanların malları ve canları konusunda kendisine güvendiği kişidir"⁸⁵⁹ ve "Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların selâmette kaldığı kimsedir. Muhacir de Allah'ın nehyettiğini terk edendir"⁸⁶⁰ şeklinde Hz. Peygamber'in dilinde yer edinen güven unsuru, sıradan bir Müslüman için bile bu derecede hassas bir unsur iken, elbette lider için çok daha önemli bir kaide olacaktır.

⁸⁵² Zel, s. 108.

⁸⁵³ Dilts, s. 3.

⁸⁵⁴ Buhârî, Ahkâm 1, Cum'a 11, İstikrâz 20, Vesâya 9, Nikâh 81, 90; Müslim, İmâret 20; Tirmizî, Cihâd 27; Ebu Davud, İmâret 1; Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, 14680.

⁸⁵⁵ Belazûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 344.

⁸⁵⁶ "Üç kişi yolculuğa çıktığı zaman içlerinden birini başkan seçsinler." Ebu Davud, Cihad 80.

⁸⁵⁷ "Cemaatle birlikte kılınan namaz, kişinin kendi başına kıldığı namazdan yirmi beş kat daha üstündür. (Nesâî, Namaz 21:482.) Cemâatle kılınan namaz, yalnız kıldığı namazdan yirmi yedi derece faziletli olur. (Buhârî, Ezan 30; Müslim, Mesâcid 272; Nesâî, İmâmet 42.) Bir köy veya kırdan üç kişi birlikte bulunur da namazı aralarında cemaatle kılmalarsa, şeytan onları kuşatıp yener. Şu halde cemaate devam ediniz. Muhakkak ki sürüden ayrılan koyunu kurt yer. (Ebu Davud, Namaz 46; Nesâî, İmâmet 48.)

⁸⁵⁸ Deylemî, *Müsned*, II, 3473, s. 324.

⁸⁵⁹ Buhârî, İman 3; Tirmizî, İman 12.

⁸⁶⁰ Buhârî, İman 3-4.

Cahiliye döneminde Mekke'nin sefaret işlerini yürüten⁸⁶¹ ve ender okuma yazma bilen⁸⁶² kişilerden biri olan Hz. Ömer, Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in sıkı ve samimi bir takipçisi olmuş, önceki yönetim becerisini daha da geliştirmiştir. Özellikle halifeliği döneminde liderliğini çok boyutlu halde uygulama imkânı bulmuş ve ortaya ideal bir İslami liderlik anlayışı çıkmıştır. Bu tebliğde O'nun liderlik ve yönetim anlayışı hususunda bazı tespitlerde bulunacağız.

1. Yönetim ve Liderlik Anlayışı⁸⁶³

1.1. Nasıl bir yönetim ve yönetici?

Halife Ömer'e göre; "Yönetim işi, ancak haksızlık ve zulümden uzak bir şiddet, zafiyetten öte bir yumuşaklık ile başarılı olur."⁸⁶⁴

Nasıl bir yönetici istediği sorusunun cevabı şu sözünde karşılık bulur:

"Öyle bir kişi istiyorum ki, emir seçildiğinde sanki onlardan birisi gibi olsun. Emir seçilmediği takdirde de sanki onların emiriymiş gibi davransın."⁸⁶⁵

İdarecinin şiddet, zaaf ve cimrilikten uzak durması gerektiğini, hilafete geçtiğinde verdiği ilk demecinde yaptığı duada şu şekilde beyan etmiştir:

"Allah'ım! Şiddetliyim, beni yumuşat! Zayıfım, beni güçlendir! Cimriyim, beni cömert kıl!"⁸⁶⁶

Kimlerin yöneticilik yapabileceği konusundaki beyanatı oldukça mühimdir:

"Bu işi ancak, zafiyet olmaksızın yumuşak, şiddet olmaksızın sert, israf olmaksızın cömert, cimri olmaksızın tutumlu olan bir zat yüklenir. Bu vasıflara da ancak şu kimseler sahip olabilir ki, haksızlığa göz yummaz, Allah'tan başkasına boyun eğmez, menfaat peşinde koşmaz, davranışlarında gösteriş bulunmaz, ağzıyla tek bir kelime yalan söylemez, fakat azminde sebat eder, kendinin ve yakınlarının aleyhine dahi olsa hak ile hükmetmekten ayrılmaz, kişiliğini korur ve hiddetine rağmen hakkı gizlemez."⁸⁶⁷

Ebu Musa el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta, iyi ve kötü yöneticinin tanımını ironik bir tarzda şöylece dile getirmiştir:

"Allah katında çobanların en mesudu, varlığıyla güttüklerinin saadet bulduğu kimsedir. Çobanların en kötüsü ise, güttüklerinin şekavetine sebep olandır. Kötülük etmekten ve dalaletle düşmekten son derece sakın. Aksi halde

⁸⁶¹ İbn Abdilber, s. 473.

⁸⁶² Belazûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 691.

⁸⁶³ Hz. Ömer'in liderlik özellikleri hakkında geniş bilgi için bakınız: Halit Çil, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl*, Timaş Yay., İstanbul 2017.

⁸⁶⁴ Ebu Yusuf, s. 195; İbn Kuteybe, I, s. 9; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 344.

⁸⁶⁵ Hindî, s. 14311; Kandehlevî, II, s. 99.

⁸⁶⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 306; İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, I, s. 53.

⁸⁶⁷ Ebu Yusuf, s. 43; Hindî, 14266; Kandehlevî, II, s. 82.

emrinde çalıştırdıkların da kötülüğe dalarlar. O zaman senin Allah yanındaki durumun, tıpkı yerin yeşil kısımlarına bakıp, beslenmeyi ve yağlanmayı isteyen ve oradan otlayan hayvanın durumu gibi olur. Hâlbuki onun ölümü se-mizliğine bağlıdır.”⁸⁶⁸

Hz. Ömer, devlet başkanının başarılı olabilmesi için gerekli şartlar husu-sunda şöyle demiştir:

“Devlet başkanı, şu dört şey olmadan başarı sağlayamaz: Meşru yollarla vergi toplama gücü, bunu gerekli şekilde harcama, zulme varmayan ölçüde sertlik, gevşekliğe varmayan ölçüde yumuşaklık.”⁸⁶⁹ Ayrıca Hz. Ömer, yöneti-cinin yapılan iyiliğe karşı teşekkür etmemesi ve yapılan kötülüğü hemen ceza-landırmasını fakirlik olarak tavsif etmiştir.⁸⁷⁰

Devlet başkanı olarak valilerinden beklentileri, profesyonel bir yönetim anlayışını ortaya koyar şekildedir. Onlardan şunları istemiştir:⁸⁷¹

Cebbar ve zalim olmamaları,
Kendilerine tâbi olunan kişiler olmaları,
Müslümanları dövmemeleri, aksi halde onların zillete düşecekleri,
Lüzumundan fazla övmemeleri,
Haklarına mani olarak zulmetmemeleri,
Haklarının zamanında verilmesi,
Halka dinlerini öğretmeleri,
Haksızlığa uğrayanın hakkının kısas yoluyla alınması,
Hastaları ziyaret etmeleri, zayıf ve kimsesizleri huzurlarına kabul etmeleri,
Bunlar ve benzer emirleri ifa etmeyenlerin azledileceği.

1.2. İnsanı yücelt ki, devlet yücelsin

Hz. Ömer’in yönetim anlayışının merkezinde insan vardır. Allah’ın rızasını kazanma amacıyla insana hizmet etmeyi, ona değer vermeyi, hakkını za-manında eksiksiz teslim etmeyi, onları devamlı Allah’ın rızasını kazandırıcı amellere sevk etmeyi gaye edinip bu uğurda çırpındığına şahit olmaktayız. Tüster’in fethinde irtidat eden (dinden dönen) birisinin öldürülmesi üzerine Hz. Ömer, “Niye hapsedediniz, tekrar telkinatta bulunmadınız?” diye komu-tanını azarlamış, daha önce haberi olsaydı böyle bir şeye izin vermeyeceğini ifade ederek Allah’tan af dilemiştir.⁸⁷² İslam’ın cevaz vermesine rağmen, önce-likle insanı kazanmayı amaç edinerek mürtede hemen ölüm cezası uygulan-

⁸⁶⁸ Ebu Yusuf, s. 43.

⁸⁶⁹ İbn Rıdvân, s. 427-28.

⁸⁷⁰ İbn Kuteybe, I, s. 3.

⁸⁷¹ Ebu Yusuf, s. 42, 189-90, 192; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 364.

⁸⁷² İbnu'l-Cevzi, s. 77.

masını hoş karşılamamıştır. İnsan odaklı hizmette mümkün olduğunca bürokrasiyi aradan kaldırmış, halkının işlerine direkt ve bizzat vâkıf olmuştur. Böylece hizmetçi yönetim anlayışının neticesinde etkili yönetim prensiplerine ulaşmıştır.

Bu konuda şu örneklerle bakabiliriz:

Bir kadının cephedeki kocasına özlem dolu sözlerini duyunca, hanımın kocasından ne kadar süre ayrı kalabileceğini kızı Hafsa'ya danışıp karar verdikten sonra, askerinin cepheye kalış süresini 4 ay olarak sınırlamıştır.⁸⁷³

Gece devriyesi sırasında, bir kadının maaş bağlanması için çocuğunu sütten kesme çabaları sonucu ağlayan çocuğa şahit olmuş, süttten kesilen çocuklara maaş bağlanması yönündeki önceki uygulamasından derhal vazgeçip, doğan her çocuğa maaş bağlanması uygulamasını icraata geçirmiştir.⁸⁷⁴

Kolaylaştırma prensibini göz önüne alarak gerekli durumlarda toleranslı uygulamalara gitmiştir. Muhtaç durumdaki zimmî Yahudi bir ihtiyara maaş bağlatmış ve bu durumdaki zimmîlerden cizyeyi kaldırmıştır.⁸⁷⁵

Kendini halktan üstün ve ayrıcalıklı görmeyip, onlar gibi yaşamayı tercih etmiş, kıtlık yılında olduğu gibi halkın yiyemediği şeyleri kendisi de yememiştir.⁸⁷⁶

Kıtlık zamanlarında veya açlıktan dolayı hırsızlık yapan kimselerin ellerini kesmeyip onları affetmiştir.⁸⁷⁷ Böylece zorunlu hallerde hükümleri uygulamayarak insanı önplana aldığını görmüş oluyoruz. Toplumun ahlakını bozucu kimi davranışların yayılmasını önlemek için bazı cezaları artırmıştır. Yalancı şahitlere tazir cezası uygulaması,⁸⁷⁸ içki içenlerden bazılarını sürgün etmesi⁸⁷⁹ gibi...

Halife Ömer, ekonomik olarak görevlilerini tatmin etmesiyle, onları ayrıca etkilemiştir. Maaşların yüksek olması hususunda Ebu Ubeyde, Hz. Ömer'e şöyle demişti: "İstihdam ettiklerini fazla ücret vermek suretiyle zengin et ki onları hıyanetten korumuş olasın." Bunun üzerine Hz. Ömer de şöyle söyle dedi: "Onlardan birini bir vazifeye tayin ettiğim vakit, bir daha muhtaç olmayacakları kadar ücret veriyorum."⁸⁸⁰

Hz. Ömer'in sade ve etkin yaşam tarzı, görevlendirdiği kişilere de etki etmiş, onların kendilerini Halife Ömer'e benzetmelerine sebep olmuştur.

⁸⁷³ *Suyûfî* 133; Kureşî, *Evveliyâtü'l-Farukî's-Siyasiyye*, s. 288-89.

⁸⁷⁴ İbn Sa'd, III, s. 280-81; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 351; İbnü'l-Cevzî, s. 69.

⁸⁷⁵ Ebu Yusuf, s. 205-6.

⁸⁷⁶ İbn Kesir, VII, s. 148.

⁸⁷⁷ Kureşî, *Evveliyâtü'l-Farukî's-Siyasiyye*, s. 416, vd.

⁸⁷⁸ Kureşî, *Evveliyâtü'l-Farukî's-Siyasiyye*, s. 448-51.

⁸⁷⁹ Kureşî, *Evveliyâtü'l-Farukî's-Siyasiyye*, s. 428-33.

⁸⁸⁰ Ebu Yusuf, s. 185-86.

Utbe b. Gazvan, savaş sonrası askerlere yaptığı konuşmada nefis muhasebesi ve nereden nereye geldikleri hakkında şunları söylemişti:

“Yemin olsun, bir zamanlar Hz. Peygamber ile birlikte bulunan yedi kişiden biri bendim. Biz uzun süre semür ağacının yaprağından başka yiyecek bir şey bulamıyorduk. Sonunda ağızlarımızın içi yaralarla dolmuştu. Bir gün elim bir elbise geçirmiştim. Bunu alıp Sa’d ile birlikte paylaşmıştık. Şimdi ise o yedi kişiden her birimiz mutlaka bir bölgenin valisiyiz. Bizden sonra da insanları deneyeceklerdir”⁸⁸¹

Hz. Ömer, her savaşta yapılması gereken İslam savaş hukukunun değişmez prensibi imana davet esasını, ehil ve etkili kişiler vasıtasıyla yapmış, böylece muhataplarının ikna sürecini kolaylaştırmıştır. Kadisiye başkomutanı Sa’d’a şöyle yazdı:

“Fars ordusunun komutanına görüş ve rey sahibi güçlü adamlarını gönder ki, onu imana davet etsinler. Çünkü Allah, bu adamlarımızın dualarını Farslıların gevşemesine ve sizin zafer kazanmanıza vesile kılacaktır.”⁸⁸²

Ayrıca gelen elçiler çok iyi karşılanmış ve ağırlanmış, onların Müslümanlar hakkında iyi intiba edinmeleri için ne gerekiyorsa yapılmıştır. Elçilerin ödülleri vardı. Onların ihtiyacı karşılanırdı. Nitekim Hz. Muhammed de elçilere bu şekilde muamele ederdi.⁸⁸³

1.3. İdarede vizyon, misyon ve sorumluluk

Halife Ömer, devlet başkanları ve yönetim kadrosundakileri bir lider olarak görmüş, “İmam ve önderleri sapmadıkça insanlar istikametten ayrılmaz”⁸⁸⁴ diyerek, onların her hal ve hareketlerinde dikkatli olmaları gerektiğine vurgu yapmıştır. Liderlerin yaşantı ve davranışlarına göre yönettiklerinin şekilleneceğinden hareketle, onları dört gruba ayırmıştır:⁸⁸⁵

a) Hem kendini hem de valilerini devlet malını yemekten engeller ki bu, Allah yolunda cihat eden kimse gibidir. Allah’ın eli ona rahmetle açılır.

b) Zaaf sahibidir, kendisini engeller ama valileri onun zaafından dolayı oburca yerler. Bu, uçurumun kenarındadır, kurtuluşu Allah’ın rahmetine kalmıştır.

c) Valilerini engeller, fakat kendisi oburca yer. Bu, Resûlullah’ın, “Güdücülerin en kötüsü, acımasız olandır (doymak bilmeyenidir)” dediği yöneticidir. Yalnız kendisi helak olur.

⁸⁸¹ İbn Kesir, VII, s. 82.

⁸⁸² Taberî, II, s. 389; İbn Kesir, VII, s. 65.

⁸⁸³ İbn Kesir, VII, s. 215.

⁸⁸⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 343.

⁸⁸⁵ Şeyzerî, s. 730-731.

d) Hem kendisi hem de valileri yemeye doymaz. Bunlar hep birlikte helak olurlar.

Hz. Ömer'in şahsî ve siyasî hayatına baktığımızda, kendisi ve bürokratlarının birinci gruba dâhil olduğunu görürüz. Çünkü hem kendisi hem de valileri devlet malı konusunda oldukça hassas davranmışlar, en küçük bir suistimali bile katı bir şekilde cezalandırmışlardır.

Hz. Ömer Müslüman toplumun dertlerine bizzat kendisi vâkıf olmak istemiş, onların dertleriyle dertlenip çareler sunabilmek için halkın arasında dolaşmıştır. Hatta bu isteğini sadece hilafet merkezi Medine şehri ile sınırlı tutmak istememiş, genişleyen İslam devleti topraklarının her yanına gidip halkla görüşmek istemiştir. Bununla ilgili olarak tarihî kayıtlara Hz. Ömer'in arzusu şu şekilde girmiştir:

"Eğer ben hayatta kalacak olsaydım, bütün İslam ümmeti içerisinde dolaşır, her türlü ihtiyaçlarını öğrenirdim. Çünkü bu ümmetin valileri onların bütün ihtiyaçlarını gidermemektedirler, biliyorum. Diğer taraftan ümmetin bu gibi fertleri bana ulaşamıyorlar. İşte ben ta Şam'a kadar gidip orada iki ay kalsam, sonra Cezire'de iki ay kalsam, sonra da Mısır, Bahreyn, Basra ve Kûfe'ye gidip de her birinde ikişer ay kalsam ve oradaki Müslümanların hallerini öğrensem... Vallahi böyle bir seyahat ne kadar mükemmel olurdu."⁸⁸⁶

Hz. Ömer'in bu vizyonunun devlet merkezi Medine'de gerçekleştiğini söylememiz mümkündür. O, pazarları gezer, geceleri yürür, halkın hangi şartlar altında yaşadığını iyi anlamak için kendisi de aynı şartlar içinde yaşar, devletin bazı bölgelerine bizzat intikal ederdi. Bunun sonucu olarak halkın problemlerini hissederdi. Eğer kendisi bunun üzerinde bizzat durmamış olsaydı, meselelere çözüm yolu bulması o kadar kolay olmayacaktı. Onun bu tutumu, halkın problemlerini koordine edip çözüm bulmasını sağlamıştır.⁸⁸⁷

Hz. Ömer'in yönetimdeki sorumluluk anlayışını ortaya koyan veciz ifadeleri, h. 17 senesinde Amvas taunundan sonra Şam'dan Medine'ye dönmek istediği zaman, kalkıp insanlara irad ettiği hutbesinde bulabilmekteyiz:

"Ben, başınıza idareci olarak tayin edildim. Allah'ın sizin yönetiminizle ilgili olarak bana verdiği görevleri inşallah yerine getirmişimdir. Ganimetlerinizi, evlerinizi ve gazvelerinizi aranızda paydık. Yanımızda bulunan şeyi size ulaştırdık. Sizin için ordular tertipledik. Yükselme yollarınızı hazırladık. Uğruna savaştığımız Şam'ınızı ve ulaşabildiğiniz kadar ganimetlerinizi genişlettik. Yiyeceklerinizi belirledik. Size maaş, erzak ve ganimet verilmesini emrettik. Yapılması gereken bir şeyi bileniniz varsa bunu bize bildirsin ki, inşallah o işi yapalım. Güç ve kuvvet ancak Allah ilemdir."⁸⁸⁸

⁸⁸⁶ Taberî, II, s. 565; İbnü'l-Esir, III, s. 61; İbn Kesir, VII, s. 128; Kettânî, I, s. 427.

⁸⁸⁷ Temmavî, s. 92.

⁸⁸⁸ Taberî, II, s. 490; İbn Kesir, VII, s. 131.

Kendini en tepede görüp makam mevki sevdasının ateşiyle istediğini yapan lider profilinden oldukça uzak bir duruş sergilemiştir. Hatta sorumluluk yükünün ağırlığını oldukça çok hissetmesinden dolayı, hilafet makamından ayrılması mümkün olsaydı, onu terk edeceğini ifade etmiştir.⁸⁸⁹

Bir hutbesinde kendini ve makamını şöyle açıklamıştır:

“Allah kuşkusuz beni sizin işlerinize başkan yaptı. Ben de sizin için bunların en yararlı olanını bildim. Ve bunda bana yardım etmesini, diğerlerinde olduğu gibi bunda da beni korumasını, aranızda hak tevziinde emrettiği gibi, bana âdil olmayı ihsan etmesini diliyorum. Ulu ve yüce Allah’ın yardımı olmadıkça ben sadece güçsüz bir Müslüman kulum.

“Sizlerin hilafet makamına gelmiş olmam benim davranışlarımdan hiçbir şey değiştirmeyecek inşallah. Azamet, yücelik ancak yüce ve ulu Allah’ındır.

“Kullarda bundan hiçbir şey yoktur. Sakın biriniz ‘Ömer halife olduktan sonra durumu değişti’ demesin. Hakkı kendiliğimden anlar, işimi size takdim eder ve açıklarım. Herhangi bir şahsın ihtiyacı olur veya zulme uğrar yahut da bir davranıştan dolayı bize kızarsa, hemen bunu bana bildirsin. Ben ancak içinizden bir ferdim. Gerek gizli, gerek aşikâr hallerinizde, namus ve şereflerinizi konusunda Allah’tan korkmanız gerekir.

“Hakkı kendiliğinizden teslim edin. Birbirinizi dava için bana sevk etmeyin. Zira insanlardan herhangi biriyle benim aramda bir kayırma söz konusu değildir. Doğruluğunuz, benim için memnuniyet vericidir. Günahkârlığınız ise bana zor gelir. Siz, tümünüz Allah’ın beldelerinde bulunan insanlarsınız ve Allah’ın verdiği dışında hem ziraatı ve hem de hayvanı olan bir beldenin halkı değilsiniz.

“Aziz ve yüce Allah size birçok ihsan vaat etmiştir. Ben ise, üzerimdeki emanetten ve aranızdaki durumdan sorumluyum. Uhdemdekini kendim bilirim, onu kimseye bırakmam. Bu görevin uzaklara uzanan kısmına ise ancak içinizde, toplumun güvenini kazanmış hayırlı kişilerle erişirim. Üzerimdeki emaneti inşallah onlardan başkasına havale etmem.”⁸⁹⁰

“Benim bu işten ne kâr ve ne de zararda olarak sıyrılmam yeterlidir. Ama başınızda kaldığım sürece aranızda hak ile hükmetmeye çalışacağım. Evinde bile otursa her Müslümana hakkı ve Allah’ın verdiği maldan nasibi verilecektir. Onun gelmesine bile gerek kalmayacaktır.”⁸⁹¹

Hz. Ömer’in uzak görüşlülüğünü, yönetim hususundaki üstün kabiliyetini, Arap toplumunun ruhî yapısını bilmekteki maharetini, halkın sorunlarını

⁸⁸⁹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 302.

⁸⁹⁰ Taberî, II, s. 573.

⁸⁹¹ Kandehevi, III, s. 193-94.

kendisine aktaran İmran b. Sevâde ile yaptığı uzun konuşmanın sonunda söylediği sözler açık bir şekilde göstermektedir:

“Ben, Muhammed’in arkadaşıyım. Vallahi yedirir doyururum, su verir suya kandırırım. Zorlukları göğüsler, engelleri aşar, ahlâksızlığa engel olurum. Şerefimi korur, adımımı sağlam atarım. İnatçıları ve tembelleri şiddetle yakalarım. Çok meneder, azarlarım; ancak az döverim. Sopyayı gösterir, elle defederim. Böyle olmasaydı hatalı olduğumu kabul ederdim.” Onun bu sözlerini duyan Muâviye b. Ebi Süfyan, “Vallahi, Ömer halkını çok iyi tanıyordu” demiştir. Hz. Ömer bu siyasetiyle, adalet ve hakları korumakla halkının rahatını tam manasıyla sağlamak istiyor, sonra da azgınları ve müfsitleri cezalandırıyordu.⁸⁹²

1.4. İdarede ulaşılabilirlik, denetlenebilirlik ve şeffaflık

Halife Ömer, vali-halk ve halife-vali ilişkisini yönetimde net olarak belirlemiş ve bu minval üzere icrasını da yapmıştır. Halife-vali-halk üçgeninin her bir unsuru, birbirlerinin ayrılmaz parçası olarak hem destekleme hem de denetim vazifesini yapar duruma gelmiştir. Halka irad ettiği bir hutbesinde şöyle demişti:

“Ey insanlar! Ben memurlarımı, sizi dövmeleri, haksız olarak mallarınızı almaları için göndermiyorum. Bu valileri size dinlerinizi öğretsinler, Resûlullah’ın sünnetini size bildirsınler diye gönderiyorum. Şayet bir kimseye böyle bir yolun dışında bir zulüm isabet edecek olursa mutlaka bu zulmünü bize iletin ve şikâyet etsin. Ömer’in nefsinin kudret elinde tutan Allah’a yemin ederim ki böyle bir şikâyetle bana gelen birisinin sıkıntısını kısas yoluyla gideririm.”⁸⁹³

Bunun üzerine; “Ey Müminlerin Emiri! Eğer senin valilerinden birisi Müslüman birini terbiye maksadıyla hırpalayacak yahut yönetirken herhangi birini dövecek olursa aynı şekilde ona kısas uygular mısın?” diye soran Mısır valisi Amr b. Âs’a kısas uygulayacağı cevabını vermiştir.⁸⁹⁴

Hac zamanı topladığı valilerini halkın huzurunda sorguya tâbi tutmuştur. Hatta haksız yere kendisine kırbaç atıldığını söyleyen bir adama, kendisinin de kalkıp valisini kırbaçlamasını istemiştir.⁸⁹⁵

Basra valisi Ebu Musa el-Eş’arî’ye şu tavsiyelerde bulunmuştur: “İnsanlarda yöneticilerine karşı nefret hissi vardır, sana ve bana bunun erişmesinden Allah’a sığınırım. Gündüzün bir vaktinde cezaları tatbik et. Sana biri ahiret,

⁸⁹² Taberî, II, s. 579; Hasan, I, s. 320-21.

⁸⁹³ İbn Sa’d, III, s. 261; Hamidullah, *el-Vesâiku’s-Siyasiyye*, Vesika No: 302.

⁸⁹⁴ Ebu Yusuf, s. 190; İbn Sa’d, III, s. 261; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 286, s. 384-85; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, X, s. 308; Taberî, II, s. 567; İbnü’l-Esir, III, s. 62.

⁸⁹⁵ Ebu Yusuf, s. 190-91; İbn Sa’d, III, s. 274.

diğeri dünya ile ilgili iki iş arz edildiğinde, sen ahiretle ilgili olanı tercih et. Çünkü dünya fani, ahiret bakidir. Fâsik insanlardan kork ve dikkatli ol. Hastaları ziyaret et, cenazelere katıl, halka kapını aç, ihtiyaçlarıyla bizzat ilgilen. Sen sadece onlardan birisin; şu var ki, Allah seni onların yükü en ağır olanı kılmıştır. Sen ve ailenin yeme içmede ve giyim kuşamda, halkta benzeri görülmeyen bir gösterişe daldığınız haberi bana ulaştı. Seni hayvanlar seviyesine düşmekten sakındırırım. Hayvanlar otlak bir vadiye daldıklarında semizlenmekten başka kaygıları olmaz. Yönetici eğer saparsa, yönettikleri de sapar. İnsanların en kötüsü, halkın kendisi yüzünden saptığı yöneticidir.”⁸⁹⁶

Hz. Ömer’in yönetim anlayışı tek taraflı değildir. Yöneticinin sorumluluğu kadar, yönetilenlere de sorumluluklar yüklemiştir. Böylece yöneten ve yönetilenler karşılıklı olarak birbirine yardımcı olduğu gibi, aynı zamanda birbirlerini denetleme görevini de ifa etmiş oluyordular.

Ömer adına valileri denetleyebilen Muhammed b. Mesleme Hz. Ömer’e, “Biz seni istediğimiz vasıflarda buluyor ve senin için hayırlar diliyoruz. Devletin gelirlerini ve ganimetleri artırıyor ve onlardan yeme hususunda da çok dürüst ve namuslu davranıyorsun. Dahası, onları adaletli bir şekilde dağıtıyorsun. Eğer bunlardan ayrılacak olursan seni, okun ateşe tutularak düzeltildiği gibi düzeltiriz” dediğinde Hz. Ömer; “Beni, haksızlık ve yanlışlıklar yaptığımda düzelterek bir kavmin başına getirdiğinden dolayı Allah’a şükürler olsun!” karşılığında bulundu.⁸⁹⁷

Yöneten ile yönetilen arasına suni mesafeler, bürokratik engeller koymamış, bunun yerine her iki tarafa da sorumluluklarını yüklemeyi tercih etmiştir. Bunun en güzel örneklerinden birisini şu ibretli hadisede görmek mümkün:

Bir adam kendisine gelerek, “Allah’tan kork ey Ömer!” diye başlayıp sözünü oldukça uzatmıştı. Bunun üzerine orada bulunan birisi adama, “Sus! Müminlerin Emirî’ne karşı fazla konuştun!” deyip onu susturmak istedi. Halife Ömer, “Bırak onu, konuşsun. Eğer onlar bize öyle söylemezlerse, onlarda hayır yoktur. Eğer biz onların doğru sözlerini kabul etmezsek, bizde hayır yoktur” diyerek⁸⁹⁸ karşılıklı olması gereken lider-izleyici sorumluluğuna dikkat çekmiştir.

1.5. Kontrolsüz güç, güç değildir

Bir komutanda veya yöneticide cesaret, bulunması gereken bir özelliktir; fakat kontrolsüz cesaret çoğu zaman zarar verir. Kontrolsüz güç, güç değildir prensibiyle hareket eden Hz. Ömer, bu bağlamda komutanlarını seçerken cesaretini kontrol altına alabilenleri tayin etmiştir. Hz. Ömer valilerine şöyle yazmıştır:

⁸⁹⁶ İbn Rıdvân, s. 425.

⁸⁹⁷ Hindî, 35763; Kandehlevî, II, s. 118.

⁸⁹⁸ Ebu Yusuf, s. 40; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 313.

“Bera b. Mâlik’i Müslüman ordulardan hiçbirine komutan tayin etmeyin. Çünkü kendisi onları tehlikenin üzerine üzerine götürür.” Berâ, Enes b. Mâlik’in kardeşi olup zühd hususunda Hz. Muhammed’in seçkin ashabından biriydi. Bununla beraber Hz. Ömer, tedbirsiz cesaretinden dolayı onun orduya komutan tayin edilmesinden sakındırdı. Çünkü o kadar gözü kara idi ki, her tehlikeye hiç aldırmandan yürürdü.⁸⁹⁹

Gücün kontrol altına alınamayabileceği veya kontrolden çıkabileceği en bariz durum savaş ânıdır. Bunun önüne geçmek için Hz. Ömer, komutanlarına sıkı tembihlerde bulunarak şöyle derdi:

“Allah’ın ismiyle ve inayetiyle, Allah’ın ve zaferin yardımıyla yürüyün. İstikamet üzere harekette ve sabırda sebat edin. Allah yolunda, Allah’a inanmayanlarla savaşın. Bununla beraber haddi tecavüz etmeyin. Çünkü Allah, haddi tecavüz edenleri sevmez. Bir karşılaşmada korkaklık göstermeyin. Yapmak iktidarınızda olduğu zaman kulak, burun gibi uzuvları kesmeyin. Galip geldiğiniz zaman ifrata gitmeyin. İhtiyarları, kadınları, çocukları öldürmeyin. İki ordu karşılaştığında, savaşın hararetli zamanında ve bir hücumun beklediği sıralarda onlara rast gelmemeye gayret edin. Ganimet üzerinde hile yapmayın. Cihadı dünya kazancından uzak tutun. Allah ile yaptığınız ahdin kazancıyla sevinin ve bu en büyük muvaffakiyettir.”⁹⁰⁰

Hz. Ömer, geniş sınırlarda kazanılan zaferlerin sarhoşluğuna asla kendini kaptırmamış, Müslüman olsun yahut olmasın bütün halkın haklarını antlaşmalarla sonuna kadar korumuştur.⁹⁰¹

Geniş topraklarda hareket halinde olan ordusunun, geçtiği veya fethettiği yerlerde yerleşik halkın malının izinsiz olarak kullanımını yasaklamıştır. Komutanlarına şu talimatı vermişti: “Bir kavimle antlaşma yaptığınızda, ordunun izinsiz yemelerinden dolayı meydana gelen zarardan onları kurtarın.” Hatta kimi zaman—eğer böyle bir zarar meydana gelirse—zararın tazmin edileceği antlaşma metinlerine de eklenmiştir.⁹⁰²

Halife Ömer, fethettiği yerler halkına gelişigüzel muamele yapılmasına asla müsaade etmemiş, insanlık onurunu rencide edici esir statüsünü mümkün olduğunca ikinci plana atmaya veya kaldırmaya çalışmıştır. Fethedilen yerlerin halkını esir almaktan ziyade, onları zimmî statüsünde haraca bağlamayı tercih ediyordu.⁹⁰³

⁸⁹⁹ Serahsî, I, s. 46.

⁹⁰⁰ İbn Kuteybe, I, s. 107-108; Hamidullah, *İslam’da Devlet İdaresi*, s. 461-62.

⁹⁰¹ Ebu Yusuf, s. 223.

⁹⁰² Taberî, II, s. 438.

⁹⁰³ Belâzurî, *Futûhu’l-Buldân*, s. 546.

Çiftçilerin toprakları ellerinde bırakılarak cizye ile birlikte onlardan ellerinde geldiğince yollar, köprüler, çarşılar, ziraî üretim yapımları, imarete önem vermeleri ve yolcuları doyurmaları istenmiştir.⁹⁰⁴

1.6. Etkin ve kalifiye yönetim kadrosu

Hız. Ömer'in siyasî ferasetinin en açık delillerinden biri, devlet çarkını döndürmek için seçtiği insanların istihdam edildikleri işe en layık kişiler olmalarıdır. Muaviye b. Ebu Süfyan, Amr b. Âs, Muğire b. Şu'be, Ziyad b. Semiyye gibi siyasî dehalarn her biri yüksek memuriyetlerde bulunuyorlardı. Hiç kimse bu kişiler gibi Suriye, Mısır ve Kûfe'yi idare edemezdi. İyad b. Ganem, Sa'd b. Ebi Vakkâs, Halid b. Velid, Numan b. Mukarrin ve benzerleri askeri seferleri idare etmek için seçilmişlerdi. Amr b. Ma'dikerib ve Talha b. Halid gerçekten daha büyük cengâverler oldukları halde, orduları sevk ve idare edemeyeceklerinden ikisine de yöneticilik vermemiştir. Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. el-Erkam edebî sanatta temayüz ettiklerinden başkâtipliklere tayin edilmişlerdi. Kadı Şureyh, Ka'b b. Sûr, Selman b. Rebîa ve Abdullah b. Mes'ud adli davaların halinde kabiliyetli olduklarından hâkimliklere tayin olunmuşlardı. Özetle, seçilen her memur, layık olduğu memuriyete tayin edilmiştir.⁹⁰⁵

Hız. Ömer, fethi tamamlanmış beldelere liyakatli yöneticiler tayin etmeye özen göstermiştir. Bazı durumlarda komutanları sivil teşkilatlanmada daha tecrübeli şahıslarla değiştirdi. Sözcülemi, askerî durumun gerektirdiği süre için Mısır'a Amr b. Âs'ı atamışken, şartlar uygun olur olmaz Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i tayin etti.⁹⁰⁶

Halife Ömer yöneticilerini seçerken bilgili, sağlam karakterli ve dinde sebat eden insanları özellikle tercih etmiştir. "Yönetici olmadan önce ilim tahsil edin!"⁹⁰⁷ şeklinde tavsiyede bulunmuştur.

Yerine göre Hız. Ömer, idareciliği daha iyi bilen insanı bulduğunda, ondan daha az bileni görevden alıp yerine tayin etmiştir. Şurahbil'i azledip yerine Muaviye'yi atadığında şu açıklamayı yapmıştır: "Seni ondan daha çok seviyorum, bir kusurdan dolayı seni azletmedim. Sadece adamdan daha güçlü bir adam istedim."⁹⁰⁸

Hız. Ömer, gönderdiği valilerini beğenmeyen Kûfe'nin problemini çözmek için sahabileri toplayarak onlarla istişare yaptı. Kûfelilere güçlü ve sert bir adamı mı, yoksa zayıf, takvalı bir adamı mı vali olarak ataması gerektiğini sordu. Muğire b. Şu'be, ona şöyle dedi:

⁹⁰⁴ Taberî, II, s. 472.

⁹⁰⁵ Şiblî, II, s. 261-62.

⁹⁰⁶ *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, s. 79.

⁹⁰⁷ Buhârî, İlim 16.

⁹⁰⁸ Taberî, II, s. 490.

“Güçlü adamın gücü hem senin hem de Müslümanların lehinedir. Sertliği de kendi nefesine fayda verir. Zayıf ve takvalı kimseye gelince, onun zayıflığı senin ve Müslümanların aleyhine olur. Takvalı oluşu ise, kendi şahsına yarar verir.” Bunun üzerine Hz. Ömer, Muğire’nin görüşünü beğenip ona şöyle dedi: “Git, seni Kûfe’ye vali olarak atadım!”⁹⁰⁹

1.7. İdarede güven ve adalet

Etkili bir liderin temel nitelikleri çerçevesinde 54.000 kişi üzerinde yapılan bir ankette⁹¹⁰ “dürüstlük” bariz farkla öne çıkmıştır. Dürüstlük, Hz. Ömer’in hayatının da ana direğini teşkil etmiştir. Yüklü miktarda kendisine gönderilen Medain ganimetlerini görünce, ordusunun güvenilirliğinden mütehasis olmuştu. Bunu duyan Hz. Ali şu karşılığı vermişti:

“Sen iffetli oldun. Dolayısıyla halkın da iffetli oldu. Eğer sen (devlet malını) bolca yiyip içseydin, halkın da yiyip içerlerdi.”⁹¹¹

Hz. Ömer, yönetimde güven ve disiplini sağlamak için, çok değerli ve başarılı komutanını bile gerektiğinde azletmekten çekinmemiştir. Hz. Ömer bu konuda oldukça hassas davranmıştır. Halid b. Velid’in kendisine hesap vermede biraz gevşeklik göstermesi üzerine, derhal onu görevinden azlederek Ebu Ubeyde’nin emrine verdi.⁹¹² “Dinine yardım edenin Allah olduğunu öğrensin⁹¹³ ve insanlar zaferin Allah’tan değil de Halid’den geldiğine inanmasınlar⁹¹⁴ diye Halid’i azledeceğim” diyerek bu konudaki hassasiyetinin bir başka yönünü ortaya koymuştur. Halid’in, halkın nezdindeki itibarı ve girdiği savaşların çoğunluğundan zaferle çıkmış muzaffer bir komutan olmasına rağmen azli, her yöneticinin kolay kolay veremeyeceği bir karardır.

Toplumsal barışın tesisi ve devamı için, iyilikleri emredip kötülüklerle engel olmaya çalışmayı herkesin görevi olarak gören Hz. Ömer, böylece toplumun kendi kendine çekidüzen vermesini sağlamaya çalışmıştır. Bir gün insanlara, “Sefih ve edepsiz bir kimsenin, onun bunun namuslarına dil uzattığını gördüğünüzde sizi, onu engellemeye çalışmaktan alıkoyan şey nedir?” diye sordu. “Biz onun dilinden korkuyoruz!” dediler. O zaman Hz. Ömer şöyle buyurdu: “Ona engel olmaya çalışmanız sizlere en azından bir şehit sevabı kazandırır.”⁹¹⁵

⁹⁰⁹ İbn Kesir, VII, s. 208.

⁹¹⁰ Covey, *8’inci Aşkanklık-Bütünlüğe Doğru*, s. 169-70.

⁹¹¹ Taberî, II, s. 466; İbn Kesir, VII, s. 113-14.

⁹¹² Mâverdi, s. 43; İbnu’l-Esir, II, s. 391; Şiblî, I, s. 242-43.

⁹¹³ İbn Hayyât, s. 150.

⁹¹⁴ Taberî, II, s. 445; İbnu’l-Esir, II, s. 490-91; İbn Kesir, VII, s. 91.

⁹¹⁵ Kandelevi, III, s. 198-99.

1.8. Yönetimde çözümcü ve yenilikçi olmak

Halife Ömer'in yenilikçi (reformist) yönünü, ilk kez kendi döneminde gerçekleştirilen icraatlarda görebilmekteyiz. Hz. Ömer'in liderlik yönünü öne çıkaran önemli etmenlerden biri, mevcut ve gelecekte öngörülen ihtiyaçlara binaen çözümler üretmesi ve bunları da kısa sürede uygulamaya koymasındır. Elbette o, ciddi muhalefet ve ithamlara muhatap olmuş, fakat bunların üstesinden gelmeyi de başarmıştır.

Teravîh namazını cemaatle kılmalarını valilerine yazdığı zaman, "Resûlullah'ın yapmadığı bir şeyi neden yapıyorsun? Bu bid'attır" şeklinde ağır bir suçlamaya maruz kalmıştı. Çünkü bid'at bir amel yapanın cehennemde olacağı ile ilgili Hz. Peygamber'in sözü⁹¹⁶ vardı. Buna rağmen Hz. Ömer'in cevabı, yenilikçi yönüyle beraber aynı zamanda onun Sünnet anlayışını da ortaya koymuştur: "Bu bid'at ise ne güzel bir bid'attır."⁹¹⁷

Takvim, bir milletin medenileşmesinde önemli bir etmendir. Hz. Ömer'in en önemli icraatlarından biri olan ve günümüzde de kullanılan hicri takvimin ihdası hususunda, Hz. Peygamber'in hicretinden itibaren başlayan bir tarih sistemi kurulmasını emretti ve yılbaşı olarak da Muharrem ayını belirledi.⁹¹⁸

Halifeliği sırasında misafir evleri kurdu, yolda kalanlara ait olmak üzere buralara erzak sağladı; un, kavut, hurma ve ihtiyaç duyulan şeyleri koydurttu. Mekke ve Medine arasında yol boyunca, yolda kalanların ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlar sağladı. İnsanların bir su sebilinden diğerine rahatlıkla ulaşabileceği mesafelerde sebiller kurdu. Şam ile Hicaz arasında da aynısını yaptı.⁹¹⁹

Hz. Ömer'in yeniliklerinden bazıları şunlardır: ⁹²⁰

Beytülmalin kurulması	Adli mahkemelerin tesisi
Hicri takvimin kabulü	Emirü'l-müminin unvanı
Askerî teşkilatlanma	Askerî maaş
Divanın kurulması	Nüfus sayımı
Kanalların inşası	Kûfe, Basra, Fustat, Musul şehirlerinin kurulması
Yabancı sermayeye giriş izni	Gece bekçiliği uygulaması

⁹¹⁶ "Her bidat dalalettir, her dalalet de ateştedir." Müslim, Cuma 43; Nesâî, İdeyn 22.

⁹¹⁷ Ya'kûbî, II, s. 118.

⁹¹⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 321; Ya'kûbî, II, 123; Taberî, II, 3-5, 476; İbn Kesir, VII, 122-23; İbnu'l-Cevzî, 61-2; Caşşiyari, 13.

⁹¹⁹ İbn Sa'd, III, s. 263; Kettânî, II, s. 25.

⁹²⁰ İbn Sa'd, III, s. 262-63; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 322-23; İbn Abdilber, s. 473; İbnu'l-Esir, *Usdü'l-Ğâbe*, IV, s. 167; İbn Kesir, VII, s. 221; İbnu'l-Cevzî, s. 61-66; Şiblî, II, s. 395-97; Kureşî, *Evveliyâtü'l-Fâruk fi'l-İdare ve'l-Kadâ*, II, s. 699-706.

Askeri alandaki yenilikler için bakınız: Halit Çil, "İslam Tarihinde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu", İTOBIAD, cilt: 2, sayı: 3, 2013; Çil, "Halife Ömer'in Askeri Şehirleri (Ordugâhlar)", Dini Araştırmalar, cilt: 12, sayı: 35, 2009; Çil, "Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", AKBA, sayı: 37, 2013.

Şecereli at ayrımı	Ordugâhların (askerî şehir) kurulması
İstihbaratçı kullanma	Teravih namazlarının cemaatle kılınması
Kıyas esaslarının belirlenmesi	İçki içene 80 kamçı cezası
Misafirhane tesisi	Vakıf hukukunu tesis
Arazi keşif ve ölçümü	Merkez ve vilayetlerde mektep tesisi
Gümrük vergisi alma	Fakir zimmîlere maaş bağlama
Sınır karakolları	Gözetleme kuleleri

2. Yönetim Prensipleri

Hz. Ömer, siyaset alanına farklı açılımlar katmıştır. Burada bazı önemli noktalarını şöylece belirtebiliriz:

1. *Yönetici olarak seçilmek, kişiyi daha iyi bir Müslüman veya birey yapmaz, fakat ona ağır bir sorumluluk yükler. "Allah, kuşkusuz beni sizin işlerinize başkan yaptı. Ben de sizin için bunların en yararlı olanını bildim. Allah'ın yardımı olmadıkça ben sadece güçsüz bir Müslüman kulum. Sizlerin hilâfet makamına gelmiş olmam benim davranışlarımdan hiçbir şey değiştirmeyecek inşallah. Sakın biriniz 'Hz. Ömer halife olduktan sonra durumu değişti' demesin."*⁹²¹

2. *Liderle takipçileri arasında aktif ilişkiye dayanan bir yönetim olmalıdır. "İyi olanları size en güzel şekliyle yapar, kötü olanları ise sizden uzaklaştırırım."*⁹²² "Kim güzel bir şey yaparsa, ona en güzel şekilde karşılığını veririz. Kim de kötülük yaparsa onu cezalandırırız."⁹²³ "Doğru yaparsam bana yardım edin, yanlış yaparsam beni düzeltin" anlayışıyla hareket eden Hz. Ömer, yanlış yaptığında "okun ateşte düzeltilmesi misali düzeltileceği" mesajını kendisine veren kişiye, "Beni, haksızlık ve yanlışlıklar yaptığımda düzelterek bir kavmin başına getirdiğinden dolayı Allah'a şükürler olsun!" şeklinde mukabelede bulunmuştur.⁹²⁴

Yapıcı eleştiri hususunda insanlara serbestiyet tanıyarak, kendilerini yönetenlere karşı hem ikaz hem de denetim mekanizmasını kullanmalarını öngörmüştür. Halife Ömer, "En sevdiğim insanlar, bana kusurlarımı söyleyenlerdir"⁹²⁵ sözüyle onları cesaretlendirmiştir. Bu iştirak edici ilişki, önemli neticelere götürmüştür. Böylece vatandaşlar sadece yönetilen değil, aktif katılımcı olmuşlardır.

⁹²¹ Taberî, II, s. 573.

⁹²² İbn Sa'd, III, s. 255.

⁹²³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 306.

⁹²⁴ Hindî, 14196; Kandehlevî, II, s. 118.

⁹²⁵ İbn Sa'd, III, s. 273; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 346.

3. *İdarenin temelinde, İslam'ın da temeli olan adalet olmalıdır. "Haksızlığa uğrayan kimsenin hakkını, zorla da olsa haksızdan alırız."*⁹²⁶ "Zayıf Müslümanın hakkını güçlüden alıncaya kadar şiddetim kat kat artacaktır."⁹²⁷

Birisiyle arasında meydana gelen anlaşmazlığı çözmesi için gittikleri Zeyd'in, halife olduğundan dolayı kendisine ayrıcalık tanınmasına oldukça kızan Hz. Ömer, "Zeyd, Ömer'le en sıradan bir Müslümanı bir tutmadıkça kadılık görevinde bulunamaz"⁹²⁸ diyerek, adalet konusundaki hassasiyetini tezahür ettirmiştir.

4. *Lider, otoritesini üst otoriteye uygunluğuyla sınırlandırılmalıdır. "Allah ve Peygamberine uyduğum sürece bana itaat edin, eğer uymazsam bana itaate mecbur değilsiniz."*⁹²⁹ Ebu Musa'ya yazdığı mektupta, "Ben, Kur'an'ın size emrettiğini emrediyorum. Muhammed'in size yasakladığını yasaklıyorum. Fıkha ve Sünnete tâbi olmanızı emrediyorum"⁹³⁰ diyerek, otoritesinin kaynağını ortaya koymuştur.

5. *Yönetici ve lider öncelikle güvenilir olmalıdır. Yaralandığı zaman kendisinden sonraki halifeyi tayin etmesi yönündeki ısrarlı taleplere net bir cevap vermemiş, bu işi altı kişilik kurula havale etmiştir. Fakat sağ olsalardı Ebu Ubeyde veya azatlı Salim'i seçeceğini belirtmiştir.*⁹³¹ Hz. Muhammed, Ebu Ubeyde hakkında "ümmetimin güvenilir adamı," Salim hakkında ise "Allah'ı en çok seven kimse" dediği için⁹³² Hz. Ömer, onları tereddütsüz hilafete layık görmüştü.

6. *Lider veya göz önündeki insanlar, davranış ve sözleriyle örnek olmalı, yanlış anlamaya sebebiyet verebilecek tavırlardan uzak durmalıdır. İhramda iken Talha b. Ubeydullah'ın üzerinde boyalı bir elbise görüp onu ikaz edince Talha, "Ey Müminlerin Emiri! O kerpiç boyasıdır" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Siz, ey halkın kendilerini lider kabul edip uyduğu kimseler! Eğer bilmeyen bir adam bu elbiseyi görse, muhakkak der ki, 'Talha b. Ubeydullah ihramlı iken boyalı elbise giyiyordu.' Onun için ey ileri gelenler! Böyle boyalı elbise cinsinden bir şey giymeyiniz" dedi.*⁹³³

Yanlış anlamaya müsait davranışından dolayı aynı ikazı, ehl-i kitaptan bir kadınla evlenen Huzeyfe'ye de yapmış ve evlenmekten vazgeçirmiştir.⁹³⁴

7. *Yönetici, Hz. Peygamber'in "güçleştirmeyip kolaylaştırma"⁹³⁵ prensibine uygun olarak kararlarını tesis etmelidir. Abdullah b. Mes'ud'un şu sözü bunu teyit etmektedir:*

⁹²⁶ Taberî, II, s. 383-84; İbn Kesir, VII, s. 62-63.

⁹²⁷ İbn Asâkir, 44:265.

⁹²⁸ Hindî, 14445; Kandehlevî, II, s. 137-38.

⁹²⁹ Âlu İsâ, II, s. 570.

⁹³⁰ Abdurrezzâk, *Musamef*, XI, s. 213.

⁹³¹ İbn Sa'd, III, s. 318.

⁹³² Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, II, s. 259.

⁹³³ *Muvatta*, Hac 4.

⁹³⁴ Abdurrezzâk, *Musamef*, VII, s. 178.

“Ömer bizi bir yola soktuğunda, onun kolay olduğunu görürdük.”⁹³⁶

8. *Karar için acele etme. Sıkı bir araştırma ve tarama sürecinden sonra karar ver.* Yaralanıp ölüm döşeğine düştüğünde, ashabın kendisinden sonraki halifeyi belirlemesi yönündeki ısrarlı talepleri üzerine, kafasındaki isimleri teker teker kurmaylarıyla müzakere etmiş, sonunda altı kişilik istişare kurulunu bu işle görevlendirmiştir.⁹³⁷

Yönetimde vazgeçmediği temel prensiplerden biri “istişare”dir. Onun bu husustaki hassasiyetini Ebu Hureyre, “Hz. Peygamber’den daha çok, arkadaşlarıyla istişare eden kimse görmedim!”⁹³⁸ şeklinde ifade etmiştir. Hz. Ömer de bu konuda şöyle demiştir: “Resûlullah, yanlarında Ebu Bekir ve ben de bulunduğum halde Müslümanların meselelerini konuşmak için gece geç vakte kadar uyanık kalırlardı.”⁹³⁹

9. *Akrabalarını kayırma ve buna önce aileden başla.* Oğulları Abdullah ve Ubeydullah, babaları Ömer büyük bir devletin başkanı olmasına rağmen bir ordu ile Irak seferine çıktılar. Dönüşlerinde Basra valisi Ebu Musa el-Eş’arî’nin ganimet mallarından verdiği parayla ticaret yapıp kâr ettiler, anaparayı da devlet hazinesine ödemek istediler. Hz. Ömer buna çok kızdı ve onlardan zorla kârlarının yarısını da alıp hazineye koydu.⁹⁴⁰

Aile fertlerine şu ihtarı yapmıştı: “Şunu ve şunu yasakladım. Çünkü insanlar sizi, yırtıcı kuşun eti gözetlediği gibi gözetlerler. Allah’a kasem ederim ki, sizden birinizin bu yasakları yaptığını görürsem, onun cezasını kat kat veririm.”⁹⁴¹ Ölüm döşeğindeyken altı kişilik şûra üyelerinden biri olan Hz. Osman’a, yakınlarını kayırmaması yönünde tavsiyede bulunmuştur.⁹⁴² Nitekim Hz. Osman’ın suikast sebeplerinden biri de bu yöndeki suçlamalar olmuştur.

10. *Yönetimde elit kültürü oluşmasına karşı uyanık ol ve gerekli tedbirleri al.* Kûfe valisi Sa’d b. Ebi Vakkâs’ın kendisi için özel olarak inşa ettirdiği köşkü yakıtması,⁹⁴³ Mısır valisi İyâd b. Ganem’in ince elbiseler giydiğini ve hacipler (muhafız) edindiğini duyunca da derhal onu çağırıp koyun güttürmesi⁹⁴⁴ gibi uygulamaları, yönetimde ayrıcalıklı bir konum istemediğini ortaya koymaktadır.

11. *Yöneticilik sözleşmesi düzenle ve böylece yöneticilerini kontrol altında tut.* Hz. Ömer, bir yere vali atadığı zaman ona bir sözleşme yazar, Muhacir ve Ensar’dan bir grubu ona karşı şahit tutardı. Beygire binmemesini, halis buğday ekmeği

⁹³⁵ “Müjdeleyin, nefret ettirmeyin; kolaylaştırın, zorlaştırmayın.” Müslim, Cihad 3.

⁹³⁶ *Dârimî*, Ferâiz 3.

⁹³⁷ İbn Sa’d, III, s. 314-17.

⁹³⁸ Tirmizî, Cihad 34.

⁹³⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, I, s. 178 (311); Tirmizî, Salât 126; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, X, s. 356.

⁹⁴⁰ *Muvatta*, Kırâz 1.

⁹⁴¹ Taberî, II, s. 568; İbn Asâkir, 44:268; Hasan, I, s. 316; Kandehlevî, III, s. 202.

⁹⁴² İbn Sa’d, III, s. 319.

⁹⁴³ Taberî, II, s. 480-81; İbn Kesir, VII, s. 125.

⁹⁴⁴ Ebu Yusuf, s. 191-92; Taberî, II, s. 568-69.

yememesini, ince dokunmuş kumaşlar giymemesini ve ihtiyaç sahiplerine kapısını kapalı tutmamasını şart koşardı.⁹⁴⁵ Ayrıca valiyi gönderirken mal miktarını yazar, görevden aldığı anda ise mallarını bölüp bir kısmını alırdı.⁹⁴⁶

SONUÇ

On yıllık yönetiminde Hz. Ömer, Peygambersiz hayata yeni intibak etmiş ve Ridde Savaşları'nı henüz atlatmış olan bir toplumu motive ederek bu toplum vasıtasıyla İslam dininin Arap Yarımadası'nın sınırları dışına taşıp yayılmasını ve medeniyet oluşturacak derecede buralarda kalıcı köklere sahip olmasını sağlayabilmiştir.

Yüzyılımıza liderlik edebilecek tarihi şahsiyetlerin başında Hz. Ömer'i görüyoruz. İslam'ın siyasal şekillenmesi ve medeniyet ufuklarında yol almasında O'nun eylemleri ve yönetimi rehberlik etmiş ve etmektedir. İslam'ın siyasi dinamiklerinden mahrumiyetimizin uzun zamandır sancısını çekiyoruz. Tüm dünya halklarının ve özelde Müslüman halkların modern zamanlarda çektikleri varlık buhranlarını, maruz kaldıkları insanlık dışılıkları, zihin-kalp ekselemindeki parçalanmışlıkları bertaraf etmede rehber ve referans olabilecek bir tecrübedir Hz. Ömer'in yönetimi. Kısıtlı imkânlarla Müslümanları şahlandıran bir Ömer mantalitesine ne kadar çok ihtiyacımız var!

Fırat kıyısında kaybolan koyunun sorumluluğu, her bir insanın problemine direkt vakıf olma ve en kısa sürede çözüme mantığı kısa sürede geniş coğrafyada kalıcı fetihleri meydana getirmiştir. Hz. Ömer'in insanı yücelten şeffaf, adaletli ve yenilikçi yönetim anlayışı, 10 yıllık kısa sayılabilecek hilafeti döneminde, İslam'ın siyasi ve sosyal boyutlarda medeniyet boyutuna ulaşmasını sağlamıştır.

O'nun yönetimini "Müslümanlıkta samimiyet, siyasette ehliyet" şeklinde özetleyebiliriz. O, insanların ait olmayı isteyecekleri bir dünya oluşturmayı başarmış gerçekte bir liderdir.

KAYNAKÇA

Abdurrezzâk, İbn Hemmâm es-San'ânî (211:826), *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut 1970.

Âlu İsâ, Abdusselam b. Muhsin, *Dirâsetun Nakdiyyetun fi'l-Meruyyâti'l-Vârideti fi Şahsiyeti Ömer b. Hattâb*, el-Câmiatu'l-İslamiyye, Medine 2002.

Belazûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Cabir (279:892), *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1. bs., Ankara 1987.

-----, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr& Riyâd Zerkây, Dârul-Fikr, Beyrut 1996.

Bennis, Warren, *Bir Lider Olabilmek*, 4. bs., çev. Utku Teksöz, Sistem Yay., İstanbul 2003.

⁹⁴⁵ Taberî, II, s. 569; İbn Kesir, VII, s. 222.

⁹⁴⁶ Kettânî, I, s. 430.

- Caşşiyarî, Muhammed b. Abdûs b. Abdullah el-Kûfî (331/942), *Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Kahire 1938.
- Covey, Stephen R., *8'inci Alışkanlık-Bütünlüğe Doğru*, çev. S. Soner, Ç. Erendağ, Sistem Yay., İstanbul 2005.
- Çil, Halit, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl*, Timaş Yay., İstanbul 2017.
- , *Hz. Ömer Dönemi Ordu ve Ordugâhlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları ABD, Ankara 1999.
- , "İslam Tarihinde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu", *İTOBİAD*, cilt: 2, sayı: 3, 2013.
- , "Halife Ömer'in Askeri Şehirleri (Ordugâhlar)", *Dini Araştırmalar*, cilt: 12, sayı: 35, 2009.
- , "Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", *AKBA*, sayı: 37, 2013.
- Deylemî, Şireveyh b. Şehredâr b. Şireveyh el-Hemezânî (509/1115), *Müsned (el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb)*, thk. Es-Saîd b. Beseyûnî Zeğlûl, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- Dilts, Robert B., *Visionary Leadership Skills*, Meta Publications, USA 1996.
- Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim (182:798), *Kitâbu'l-Harac*, çev. Ali Özek, Hisar Yay., İst. 1973.
- Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, Dâru'n-Nefâis, 6. bs., Beyrut 1987.
- , *İslam'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşcu, Nur Yay., Ankara 1979.
- Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yay., 2. bs., İstanbul 1987.
- Hindî, Alaaddin Ali el-Muttakî b. Hüsameddin (975:1567), *Kenzu'l-Ummâl*, thk. Bekrî Hayyânî, Saffet es-Sakâ, Müessesetu'r-Risâle, 5. bs., Beyrut 1985.
- İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî (463:1071), *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Adil Mürşid, Dâru'l-A'lâm, Ürdün 2002.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî (571:1175), *Tarihu Medineti Dmeşk*, thk. Ömer b. Ğalâme el-Amrevî, Cilt: 44, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.
- İbn Hanbel, Ahmed (241:855), *Müsned*, thk. Şuayb el-Erne'vut, Adil Mürşid, Müessesetu'l-Risâle, Beyrut 1995.
- İbn Hayyât, Halife (240/854), *Halife b. Hayyât Tarihi*, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara 2001.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâduddin İsmail el-Hâfız b. Ömer (774:1372), *Büyük İslam Tarihi (el-Bidâye ve'n-Nihâye)*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1994.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276:889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1996.
- İbn Rıdvân, Ebu'l-Kâsım el-Mâlikî (783:1381), *eş-Şuhubu'l-Lâmia fi's-Siyâseti'n-Nâfia*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Dâru's-Sekâfe, Mağrib 1984.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Men' ez-Zührî (230:845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Amr, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 2001.

- İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597:1201), *Menâkibu Emirri'l-Müminin Ömer b. el-Hattâb*, thk. Hilmî b. Muhammed b. İsmail, Dâr İbn Hal-dun, İskenderiye 1996.
- İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî (630:1232), *İslam Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih)*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yay., İstanbul 1985.
- İbnu'l-Esir, *Usdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. A. Muhammed Muavviz ve A. Ahmed Abdulmevcud, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1996.
- İsfahânî, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah (430:1038), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1988.
- Kandehlevi, M. Yusuf, *Hayatu's-Sahâbe*, çev. Ali Arslan, Akçağ Yay., Ankara 2004.
- Kettânî, Muhammed Abdulhayy, *Hz. Peygamberin Yönetimi*, çev. Ahmet Özel, İz Yay., İst. 2003.
- Komisyon, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti (The Cambridge History of İslam)*, çev. Komisyon, Hikmet Yay., İstanbul 1988.
- Kureşî, Gâlib b. Abdulkâfi, *Eveliyyâtu'l-Fâruk fi'l-İdare ve'l-Kadâ*, Müessesetu'l-Kütübî's-Sakafiyye, Beyrut 1990.
- , *Eveliyyâtu'l-Faruki's-Siyasiyye*, Daru'l-Vefa, Mansûre 1990.
- Mâverdü, Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *el-Ahkamu's-Sultaniye ve'l-Velâyâtu'd-Diniyye*, Kahire 1973.
- Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl (483:1090), *İslam Devletler Hukuku*, çev. İbrahim Sarmuş, M. Sait Şimşek, Eğitaş Yay., Konya 2001.
- Suyûtî, Celâluddın Abdurrahman b. Ebi Bekr (911/1505), *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut 1974.
- Şeyzerî, Abdurrahman b. Abdillâh b. Nasr b. Abdirrah-man (589/1193), *el-Menhecu'l-Meslûk fi Siyaseti'l-Mülûk*, thk. A. Abdullah el-Musa, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün 1987.
- Şiblî, Mevlana Numanî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. T.Yaşar Alp, Hikmet Yay., İstanbul 1986.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- Temmâvî, Süleyman Muhammed, *Hz. Ömer el-Faruk ve Modern Sistemler*, çev. M. Vesim Taylan, İstanbul 2004.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292:905), *Tarihu'l-Ya'kûbî*, Matbaatu'l-Garî, Necef 1358 (1939).
- Zel, Uğur, *Kişilik ve Liderlik*, Nobel Yay., Ankara 2006.

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE DİPLOMASI

*İsrafil BALCI**

GİRİŞ

Diplomasi, milletlerarası ilişkileri yürütme ve yönetme sanatı olarak tanımlanabilir. Diplomasinin hedefi ve gayesi devletlerarasındaki anlaşmazlıkları baskı veya askeri güce dayanmaksızın barışçı yollarla çözmektir. Bu yönüyle diplomasi adeta bir sanat olarak nitelenir. Günümüz devletleri, uluslararası arenadaki çeşitli oluşum veya organizasyonların yanı sıra, diğer devletlerde diplomat, büyükelçi veya maslahatgüzarı gibi resmi görevliler bulundurur ve bunlar vasıtasıyla temsil edilirler veya ilişkilerini yürütürler. Modern dönemdeki diplomatik ilişkiler devletler umumi hukukuna göre yürütülür.

Eski çağlardaki devletlerarası ilişkiler günümüzde olduğu gibi daimi elçilik şeklinde değil, gönübirlik elçilik heyetleri aracılığıyla yürütülürdü. Ayrıca ne devletler hukuk ne de diplomatik temsilci veya meslekten diplomatlar vardı. Bu nedenle kimi zaman doğrudan devleti veya siyasal idareyi temsil eden başkanlar karşılıklı görüşmeleri yürütürdü. Devletlerarasındaki ilişkilerin belli kurallara bağlanarak meslekten diplomatlar aracılığıyla yürütülmesi ve ilişkilerin daimi elçilikler statüsüne dönüştürülmesi, kabaca söylemek gerekirse XVI. yüzyıldan itibaren başlayan bir süreçtir ve daha çok Avrupa devletleri arasında şekillenmiştir. Siyasî tarih veya hukuk kitapları devletlerarası ilişkileri belirleyen hukukî kaidelerin yine bu dönemlerde ortaya atıldığını yazar. Örneğin 10 Nisan 1583-28 Ağustos 1645 tarihleri arasında yaşamış Hollandalı düşünür Hugo Grotius (Hugo de Groot), doğal hukuk teorisiyle uluslararası hukukun kurucusu olarak ün kazanmış ve ilk kez devletler hukukunun kurallarını belirleyen kişi olarak tanıtılmıştır. Bu nedenle devletler hukukunun babası olarak nitelenir.

Modern diplomasi ve devletlerarası hukukun temellerinin Batı'da atıldığı tezi genel bir kabul olarak dile getirilse de, en az 6-7 asır önce bu bağlamdaki kaidelerin İslâm'ın erken döneminden beri fiili olarak var olduğunu ve bizzat uygulandığını belirtmek, bize göre hakkın teslimidir. Malum olduğu üzere Arap yarımadasındaki kabileler veya devletler İslâm'dan çok önceleri kendi

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

geleneksel değer yargıları çerçevesinde birbirleriyle ilişkilerini sürdürüyordu. Hatta Hz. Peygamber'in beşinci göbekten dedesi Kusay'ın sefirlik (elçilik) görevi tahsis ettiği ve bunu Hz. Ömer'in kabilesi olan Adî b. Ka'b oğullarına verdiği söylenir. İslâm'dan sonra özellikle Medine dönemiyle birlikte Resûlullah'ın başta Kureyş olmak üzere, çeşitli kabile temsilcileri veya komşu devlet başkanları ya da onlara tabi olan yerel idarecilerle birçok temasının olduğunu görüyoruz. Hiç kuşku yok ki, bu ilişkiler belli kurallar çerçevesinde sürdürülmüş ve ana kaynağını hak, adalet, eşitlik, ahde vefa gibi vahyin belirlediği prensipler şekillendirmiştir.

Siyer kavramı, genel anlamda Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen bir terim olarak kullanılsa da, onun savaşları ve muhataplarıyla ilişkilerini de içine alan yönüyle aynı zamanda devletlerarası ilişkileri de ifade eden bir muhtevaya sahiptir. Nitekim onun vefatından kısa süre sonra başlayan siyer yazıcılığında bu bağlamda birçok kayıt nakledilir. Zaman içinde onun savaşları ve gayri müslimlerle ilişkilerinin mahiyet ve muhtevasını irdeleyen hukuk kitapları yazılmış ve "öteki" ile ilişkileri belirleyen çeşitli teoriler hem pratik uygulamalardan hem de teorik olarak hukuk kaidelerinden esinlenerek tanzim edilmiştir. Özellikle İmam-ı Azam'ın öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (189/805) *siyeri* büyük oranda devletlerarası ilişkileri tanzim eden veya bu ilişkilerin hangi esaslar çerçevesinde sürdürülmesi gerektiğini belirleyen açıklamalar içerir. Dolayısıyla her ne kadar devletlerarası hukukun temellerinin 15. yüzyılda Hugo Grotius tarafından atıldığı söylene de, çok daha önceden bu ilişkileri belirleyen hukukî kaidelerin Müslüman müellifler tarafından kaleme alındığını hatırlatmalıyız.

Bu tebliğ Müslümanlar için örnek gösterilen ve idealize edilen Hz. Ömer dönemindeki diplomatik ilişkileri, bu ilişkilerin seyrini, hangi ilke veya esaslar çerçevesinde sürdürüldüğünü, yabancılarla ilişkileri düzenleyen esasların neler olduğunu ortaya koymayı hedeflemektedir. Hemen belirtelim ki, Hz. Ömer dönemindeki diplomatik ilişkilerin ana çerçevesini kuzeydeki iki güçlü komşu olan Bizans ve Sâsânîler'le yürütülen münasebetler veya mücadeleler oluşturur. Dolayısıyla bu iki devletle ilişkilerin seyri üzerinden onun dönemindeki diplomasinin ana çerçevesini belirlemeye çalışacağız.⁹⁴⁷

1. Bizans'la İlişkiler

Hz. Ebu Bekir'den sonra idareye gelen Hz. Ömer, dahili problemleri büyük oranda çözülmüş bir siyasal iktidar devralmıştı, ancak iki ayrı cephede sı-

⁹⁴⁷ Geniş bilgi edinmek isteyenler "Hz. Ömer Döneminde Diplomasi" adlı eserimize müracaat edebilir.

çak savaş devam ediyordu. Deyim yerindeyse elinde iki ateş topu vardı. Bu yüzden öncelikli olarak devam eden mücadeleleri bir şekilde neticelendirmeyi hedeflemiştir. Nitekim onun ilk icraatlarından birisi, Irak ve Şam cephelerine ordu göndermek olmuştur. Her ne kadar kendisine özgü yönetim anlayışı sergilemiş ve bu cephelerdeki komutanları değiştirmişse de, selefi Hz. Ebu Bekir'in izinden gideceğini henüz ilk konuşmasında ortaya koymuştur. Dolayısıyla kendisinden önce açılan bu cephelerdeki mücadeleyi sürdürmek onun öncelikli hedeflerinden birisi olmuştur.

Şam cephesi Resûlullah zamanında açılmıştır. Burada yaşayan Arap kabileleri veya yerel idarecilere gönderdiği İslâm'a davet mektupları ile başlayan ilişkiler, Müslüman elçilerin öldürülmesi ve davetin engellenmesinden sonra olumsuz sürece girmiş, Mu'te savaşı ve Tebûk seferi ile beraber fiili savaş durumu ortaya çıkmıştı. Bu süreç Üsâme b. Zeyd komutasında hazırlanan ordu ile devam etmiş, ancak Resûlullah'ın vefatı üzerine onun hedeflerini Hz. Ebu Bekir gerçekleştirmiştir. Onun zamanında sürdürülen mücadeleler Hz. Ömer döneminde doğrudan Bizans'la mücadeleye dönüşmüştür.

Hz. Ebu Bekir'in gönderdiği ordular ilk kez 633 yılı sonlarıyla 634 yılı başlarında Filistin bölgesindeki el-Arabe'de küçük bir Bizans birliğini mağlup etmiş,⁹⁴⁸ ardından Dâsin'de (4 Şubat 634) ikinci bir çatışma yaşanmış⁹⁴⁹ ve İslâm orduları Gazze bölgesini ele geçirmiştir.⁹⁵⁰ Ayrıca Belka'nın bir köyü olan Meâb'da (Rabba) da, önemli bir başarı elde edilmiştir.⁹⁵¹ Bu ordulardan önce, Halife'nin Halid b. Said'i öncü birlik olarak gönderdiği, bu birliklerin mağlup olduğu, bu nedenle onu görevden alıp yerine Yezid b. Ebî Süfyan'ı getirdiği söylenir. el-Arabe, Dâsin ve Meâb 'da kazanılan başarılarından sonra en ciddi mücadele Ecnâdeyn savaşında yaşanmıştır.⁹⁵²

Sözü edilen başarılarından sonra, Bizans'ın kapsamlı bir ordu hazırladığı haberi alınınca, Filistin bölgesinde görevlendirilen Amr b. el-Âs yardım istemiş, Ebu Bekir de Irak bölgesine yeni gönderdiği Hâlid b. Velîd'i buraya sevk etmiş ve ona başkomutanlık yetkisi vermiştir. Hâlid, Şam bölgesine varınca Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh, Şurabhîl b. Hasene ve Yezîd b. Ebî Süfyan gibi komutanlarla birleşip görevi devralmış ve Remle ile Beytü'l-Cibrin arasındaki Ecnadeyn'de⁹⁵³ (28 Cemaziyelülâ 13/30 Temmuz 634) Bizans ordusunu mağlup

⁹⁴⁸ Belâzurî, *Fütûh*, 117; Taberî, IV, 39; İbn Asâkir, I, 130.

⁹⁴⁹ İbn Hişâm, II, 272; Belâzurî, *Fütûh*, 117; Taberî, IV, 39.

⁹⁵⁰ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, Translated by Harry Turtledove, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1982, 37.

⁹⁵¹ Taberî, IV, 39.

⁹⁵² Theophanes, 37; Belâzurî, *Fütûh*, 117; Taberî, IV, 39.

⁹⁵³ Taberî buradaki Bizans ordusunun yaklaşık olarak 90 bin civarında olduğunu söyler. Taberî, IV, 31.

etmiştir.⁹⁵⁴ İddiaya göre bozguna uğrayan Theodore, o sırada Hıms'da bulunan Heraklios'un yanına kaçmıştır.⁹⁵⁵ Savaşın kazanıldığı haberi Medine'ye geldikten kısa bir süre sonra (22 Cemaziyelâhir 13/23 Ağustos 634) Hz. Ebu Bekir vefat etmiştir.⁹⁵⁶

Ecnâdeyn savaşından kaçan Bizans birliklerini takip eden Hâlid, önce Yâkûsa'da küçük bir birliği kısırmış ve burada bulunduğu sırada Hz. Ebu Bekir'in vefat haberini almıştır.⁹⁵⁷ Yâkûsa'dan sonra Fihl üzerine yürüyen Hâlid, burada da önemli bir başarı kazanmıştır (Zilkade 13 /Ocak 635).⁹⁵⁸ Ardından Dımeşk'ı muhasara etmiş, ancak kuşatma devam ederken görevden alma kararı yeni komutan Ebu Ubeye b. el-Cerrâh'a ulaştırılmıştır.⁹⁵⁹ Bu yüzden şehri fetheden komutan Hâlid iken, fethin sonunda halka emân veren komutanın adının Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh olduğuna dair rivayetler aktarılmıştır.⁹⁶⁰

Hz. Ömer'in komutan değişikliği Bizans'a yönelik politik hamlesinden daha çok iç politikaya yönelik bir tercih gibi gözükse de, dış politikaya yönelik de önemli bir karar niteliğindedir. Bir tarafta Hz. Ömer, diğer yanda ise orduyu başarıdan başarıya koşturan Hâlid gibi komutanın sıcak savaş devam ederken görevden alınması, birçok spekülasyona neden olmuştur. Ancak bu karar daha çok yeni fethedilmiş Şam bölgesindeki ordunun içyapısıyla ilgilidir.⁹⁶¹ Dolayısıyla Ebu Ubeyde, Bizans'la ilişkilerde veya bu ülkeye karşı yürütülecek politikalarda en önemli aktör konumundadır ve Şam bölgesinin genel valisi/komutanı olmuştur.

Dımeşk'in fethinden sonra Bizanslı komutanlar kapsamlı bir mücadeleye hazırlanınca, Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh orduyu güçlendirmek amacıyla daha önce alınan şehirlerde güvenlik için bulundurulmuş birlikleri geri çağırarak ve bu yerleşim birimleri ile yapılan anlaşmaları karşılıklı rızaya dayalı olarak askıya

⁹⁵⁴ Taberî, IV, 45-46.

⁹⁵⁵ Heraklios'un onu başkente gönderip hapsedirdiği söylenir. Theophanes, 37.

⁹⁵⁶ Halife b. Hayyât, 147-148; Taberî, IV, 46; ayrıca bkn. Donner, Fred McGraw, *The Early Islamic Conquests*, Princeton University Press, New Jersey 1981, 129; Kaegi, Walter Emil, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özey, Kaknüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2000, 153-54.

⁹⁵⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 122; Taberî, IV, 55.

⁹⁵⁸ Halife b. Hayyât, 149, 155-56; Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-tâarih*, nşr. Halil Mansur, (1. Baskı), Beyrut 1419/1999, III, 309; Taberî, IV, 55, 59.

⁹⁵⁹ Halife b. Hayyât, 154-55.

⁹⁶⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 180; Taberî, IV, 55-59; İbn Asâkir, I, 147; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1966, VII, 20-21; Zehebî, 132; İbn Tiktakâ, 76.

⁹⁶¹ Hâlid, ridde savaşlarında birçok kabile mensubunu dize getirmiş ve ya babasını, kardeşini yakınını veya kabile mensubunun öldürülmesinde rolü olan birisi konumundaydı. Asabiyyet duygusu dik-kate alınca böyle bir komutanın emri altındaki kabilelerin ordu içinde çatlak olmasına yol açabilecek ihtimal söz konusuydu. Bu yüzden Ömer, bütün kabile mensuplarının kabul edeceği ve yıpranmamış bir isimle devam etmeyi tercih etmiştir. Dile getirilen bazı sebeplerin de kısmen etkisinden söz edilebilir, ancak bize göre en önemli nedenlerden birisi budur.

almıştır. Uzun hazırlıklardan sonra iki taraf Yermûk vadisinde karşılaşmış (20 Ağustos 636) ve İslâm ordusu kendisinden oldukça üstün olan Bizans ordusunu mağlup etmiştir.⁹⁶² Bu savaş Şam bölgesindeki hâkimiyet açısından her iki taraf için de önemli bir dönüm noktası niteliğindedir. Kaçan birliklerin önemli bir bölümü el-Cezîre ve Mısır'a kadar çekilmiştir.

Yermûk'tan sonra Hz. Ömer'in onayı doğrultusunda ilk hedef Dimeşk şehri olmuş ve burası ikinci kez alınmıştır. Müteakiben Hıms, Kınnesrîn, Ba'lbek, Lazkiyye, Kudüs ve Kaysâriyye gibi yerler alınarak Şam bölgesinin merkezi şehirleri ele geçirilmiş ve buradaki Bizans varlığı sona ermiştir. Bu süreçten sonra Ebu Ubeyde bölgedeki yerel idareciler veya kabile şefleriyle baş başa kalmıştır. Onlarla yapılan görüşmeler veya sürdürülen ilişkiler, Hz. Ömer dönemi diplomasisi hakkında önemli ipuçları içerir. Örneğin Ebu Ubeyde güçlü konumda olduğu halde, yerel idarecilerle karşılıklı hukuka saygı, insanî ve ahlâkî prensipler çerçevesinde görüşmeler yapmıştır. Hatta Kudüs'ün teslim alınması örneğinde olduğu gibi, şehrin idarecisinin şartlı barış teklifi kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra Dimeşk halkıyla yapılan anlaşma şartları çerçevesinde anlaşma teklif eden Ba'lbek halkı ve diğer yerleşim birimlerinin talepleri de kabul edilmiştir.⁹⁶³

Kaynakların verdiği bilgiye göre Ebu Ubeyde Bizans'ın Kınnesrîn valisi ile görüşerek halka eman vermiştir.⁹⁶⁴ Theophannes bu anlaşmanın John Kataias ile yapıldığını ve bir yıllık geçici anlaşma olduğunu söyler.⁹⁶⁵ Ancak Heraklios, Müslümanlarla anlaşma yapan vali John Kataias'ı görevden alıp yerine Ptolemaious'u getirmiş, yeni vali anlaşmayı bozunca Ebu Ubeyde Halep'e yönelmişken dönüp tekrar şehri tekrar ele geçirmiştir.⁹⁶⁶ Bu nedenle anlaşmanın bir yıl yürürlükte kaldığı söylenir. Hıms halkıyla da Kınnesrîn'de yapılan anlaşmaya benzer bir mahede akdedilmiş ve vergilerini ödedikleri sürece halkın can, mal ve kutsal mekânları teminat altına alınmıştır.⁹⁶⁷

Hıms ve Kınnesrîn gibi şehirlerin düşmesinden sonra, Bizans'ın kapsamlı bir savaş hazırlığına girmesi üzerine, Ebu Ubeyde verdiği teminatı yerine getiremeyeceği gerekçesiyle karşılıklı rızaya dayalı olarak anlaşmaları askıya almış, buna mukabil halktan koruma karşılığı aldığı vergileri iade etmiştir. Daha dikkat çeken husus ise Yermûk savaşından sonra, kimi yerleşim birimlerinin

⁹⁶² Belâzürî, *Fütûh*, 192.

⁹⁶³ Belâzürî, *Fütûh*, 196.

⁹⁶⁴ Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, II, 69-71; İbn Hibban, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve Ahbâru'l-hulefâ*, thk. Seyyid Azîz Bek ve diğl. Beyrut 1987/1407, 476.

⁹⁶⁵ Theophanes, 39; ayrıca bkn. Vâkîdî, *Fütûh*, II, 71.

⁹⁶⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 206-207.

⁹⁶⁷ Ezdî, 146; Belâzürî, *Fütûh*, 187-88.

eski anlaşmaları devam etmek için teklifte bulunmalarıdır. Müslümanların yönetim anlayışından memnun olan yerli halkın Yermük savaşının ardından kendi rızalarıyla eski anlaşmalarını sürdürmek istediklerine dair haberler nakledilmiştir.

Dımeşk, Kınnesrîn ve Hıms gibi şehirlerin alınmasından sonra, Ebu Ubeyde Kudüs ve Kaysâriyye şehirlerine yönelmiştir. Amr b. el-Âs'a haber gönderip buranın muhasara altına almasını istemiş,⁹⁶⁸ müteakiben kendisi de gelip kuşatmaya katılmıştır. Kudüs idarecisi Sophronius Bizans'tan beklediği yardımı alamaması üzerine, teslim olmaya mecbur kalmıştır. Ancak bizzat Hz. Ömer'in gelip kendilerine eman vermesi şartıyla savaşmayacaklarını bildirmiştir. Onun talebi üzerine Hz. Ömer Medine'den kalkıp Kudüs'e gitmiş ve şehri teslim almıştır.⁹⁶⁹ Hz. Ömer'in Kudüs'e kadar gitmesi ve anlaşma yapması bölgeye verdiği önemi göstermesi bakımından dikkate değer olduğu gibi, aynı zamanda barışa verdiği önemin de bir tezahürü olarak görülebilir. Kudüs'ün ardından Kaysâriyye de fethedilince Şam bölgesinin tamamı Müslümanların eline geçmiştir.⁹⁷⁰

Kaysâriyye'nin fethi (19/640) sırasında Abdullah b. Huzâfe'nin Bizans'a esir düştüğü ve bu olayın iki taraf arasında diplomatik krize dönüştüğü iddia edilir. Rivayete göre Hz. Ömer ile Bizanslı yetkililer arasında yapılan diplomatik yazışmalardan sonra Abdullah serbest bırakılmıştır.⁹⁷¹ Kimi iddialara göre Hz. Ömer esir düşen Abdullah'ın serbest bırakılması için Bizans İmparatoruna tehdit içerikli bir mektup göndermiş, şayet salıverilmezse Şam bölgesindeki Hıristiyanları kılıçtan geçireceğini söylemiş ve bu tehdit üzerine esir serbest bırakılmıştır.⁹⁷² Böyle bir iddiadan bahsedilse de, bunun sadece hikâyeyi uyduranların kurgusundan başka bir şey olmadığı anlaşılmaktadır.

Bizans ve Sâsânîler'e karşı verilen mücadele ve özellikle bu iki ülkenin nüfuz alanındaki kabilelerle sürdürülen ilişkilere bakılırsa, öncelikli hedefin savaş olmadığına dair yeteri kadar veri bulunmaktadır. Savaş, bütün diplomatik yollar tükendikten sonra, son çare olarak görülmüştür. Ömer, Şam bölgesinin tamamen ele geçirilmesinden sonra daha fazla Bizans üzerine gitmek yerine eldeki yerleri kontrol altında tutmayı hedeflemiştir. Nitekim ordunun ku-

⁹⁶⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 197; Ezdî, 248-49; İbn Kesîr, VII, 55.

⁹⁶⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 197; Ya'kûbî, II, 147; Taberî, IV, 159, 160.

⁹⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, 174; Ya'kûbî, II, 151; Ezdî, 246.

⁹⁷¹ İbn Sa'd, Ebü 'Abdillâh Muḥammed b. Sa'd b. Menî' (ö.230/845), *et-Ṭabaḳātu'l-Kubrâ*, thk. 'Alî Muḥammed 'Omer, I-X, Kâhire 1421/2001, IV, 177.

⁹⁷² Abdullah esir düşünce onun dininden döndürmek için baskı yaptıkları, ancak kabul etmediği, hatıta önüne domuz eti ve içki koydukları, ancak bunları da yiyip içmediği, sebebi sorulunca Müslüman olduğunu söylediği ve inancı nedeniyle yemediğini söylemiştir. Ebü İshâk el-Fezârî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Muḥammed, *es-Siyer*, thk. Fârûk Ḥammâde, Beyrût 1987, 223-25.

zeye doğru ilerlemesine müsaade etmeyip Anadolu ile Şam hudutları arasındaki Hatay, Antakya, Maraş ve Urfa gibi şehirleri doğal savunma hattı olarak görmüş ve buralardaki geçişleri kontrol altında tutmuştur.⁹⁷³ Sınır bölgesi konumundaki geçişleri kontrol ederek hem buradan gelebilecek muhtemel saldırıları önlemeye çalışmış hem de bölgedeki Arap kabilelerinin Bizans'a ilticalarını önlemeyi hedeflemiştir. Nitekim Meysere b. Mesruk Anadolu ile Şam arasındaki geçitleri kontrol etmekle görevlendirmiştir. Meysere, Bağrâs geçidinden Bizans'a iltica etmek isteyen Gassânî, Tenûh ve İyâd kabilelerine mensup Araplara engel olmuştur.⁹⁷⁴ Halife'nin Şam topraklarını aşip Anadolu içlerine doğru ilerlemek istememesi, daha fazla toprak kazanma gibi bir amaçla hareket etmediğini göstermesi bakımından dikkat çeker. Muâviye'nin Kıbrıs'ı fetihme önerisini kabul etmemesi de benzer aynı tutumun yansıması gibidir.⁹⁷⁵

Bir iddiaya göre Yermûk bozgunundan sonra Gassânî lideri Cebele b. Eyhem yaklaşık otuz bin⁹⁷⁶ kişilik Arap nüfusuyla birlikte Rakka yolunu kullanarak⁹⁷⁷ el-Cezîre üzerinden Anadolu'ya geçmiştir.⁹⁷⁸ Ancak bu rakamın hayli abartılı olduğu anlaşılmaktadır. İlticadan önce Cebele'nin Hz. Ömer'le görüştüğüne dair bazı iddialar vardır. Hatta bu görüşmenin Kâbe'yi ziyaret için Mekke'ye geldiği sırada gerçekleştiği gibi romantik yorumlar bulunmaktadır. İyâd kabilesi mensup büyük bir gurubun da Bizans'a iltica girişiminden bahsedilir.⁹⁷⁹ Ayrıca Lahm, Kudaa ve Tağlib gibi kabilelerinden bazı gurupların da taşınabilir mallarını alıp bu ülkeye göç etmeye çalıştıkları, ancak bu girişimin Hz. Ömer tarafından engellendiği söylenir.⁹⁸⁰

Hz. Ömer, Bizans'a karşı mücadelesini bu ülkenin nüfuzu altındaki Arap kabileleri üzerinden yürüttüğü için onlarla ilişkilere ayrı bir önem vermiştir. İlticaları önleme hedefi de aynı gayenin bir yansımasıdır. Bu kabileler Bizans'a karşı verilen mücadelelerde tampon konum sağladıkları gibi, ortak tarih ve ortak ata geleneğini ön plana çıkararak onları yanına çekmeyi hedeflemiş ve bu konuda başarılı olmuştur. Komutanlara talimat vererek onları küstürecek bir davranışa girmemelerini özellikle hatırlatmıştır. Halife Bizans'a ilticaları engelleyip sınırların boşanmamasını sağladığı gibi, halkın bu bölgelere yerleşmesi

⁹⁷³ Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, 92.

⁹⁷⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 235.

⁹⁷⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 183.

⁹⁷⁶ Cebele'nin 30 bin askeri ile Anadolu içlerindeki Kapadokya yakınlarında yerleştiğinden bahsedilmektedir. Ya'kübî, II, 147.

⁹⁷⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 194; İbn Abdi Rabbih, *Kitâbü'l-İkdi'l-Ferîd*, nşr. Ahmed Emîn-Ahmed Zeynî- İbrahim el-Ebyârî, Kahire 1956/1370, II, 56-57.

⁹⁷⁸ Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, I, 72.

⁹⁷⁹ İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, II, 532.

⁹⁸⁰ Ebu Abdillâh Bekrî, I, 75.

için teşvik edici tedbirler almıştır. Örneğin günümüz tabiriyle söylersek sınır bölgelerinde yerleşecek halka kredi vermiş ve özel iskân politikası uygulamıştır. Hatta sınırlarda yaşayanlardan vergi almamıştır. Böylece Bizans'la arasına tampon bir hat oluşturmaya çalışmıştır. Keza Arap kabilelerinin Bizans'la bağlarını koparıp onların gücünden yararlanmışlardır. Dolayısıyla bölgedeki Arap nüfusu kontrol altında tutmak, Hz. Ömer için büyük önem taşımaktaydı. Şunu da hatırlatalım ki, Hz. Ömer'in oluşturduğu ordularda çok sayıda Hıristiyan Arap birlikleri vardır ve bunlar Müslüman komutanların önderliğinde fetihlere katılmış ve süreç içinde İslâmlaşmışlardır. Dolayısıyla Şam ve Irak cephele-
rindeki başarıların arkasında bu kabilelerin önemli bir rollerinin olduğunu yeri gelmişken hatırlatalım.⁹⁸¹

Bizans'la ilişkilerin önemli ayaklarından birisi el-Cezîre bölgesinin fethi veya bu bölge için açılan cephedir. *Ada* anlamına gelen *cezîre* kelimesi, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgeye verilen isimdir ve büyük bölümü Irak topraklarına aittir. Ancak dikkat edilirse Şam bölgesinden cephe açılmıştır. Bunun nedeni Bizans'ın bu bölgeden Şam üzerine saldıracağı ve ordular sevk edeceğine dair alınan istihbarattır. Şam'ın önemli şehirleri olan Hims ve Kınnesrîn'in bu bölgeye açılan kapı konumunda olması, sözü edilen iddiayı destekler niteliktedir. Ayrıca el-Cezîre bölgesinde yaşayan Ermeni ve Araplardan oluşan birliklerin Yermûk savaşında Bizans adına savaştıklarını ve bozgunundan sonra yurtlarına çekildiklerini unutmamak gerekir.⁹⁸² Heraklios'un el-Cezîre üzerinden Şam'a yönelik saldırı hazırlığı ve bu bölgedeki kabileleri el altından desteklemesine dair haberler alınması üzerine, Hz. Ömer'in bu bölgeye ordu sevk etmeye karar verdiği ve İyâd b. Ğanm'i görevlendirdiği söylenir.⁹⁸³ Ayrıca Irak üzerinden de birlikler gönderilerek bölgenin fethine yönelik adımlar atılmıştır.⁹⁸⁴ İki koldan sürdürülen mücadeleler, bölgenin kolayca fethini sağlamıştır. Fetihden sonra Hz. Ömer burayı Irak'a değil, Şam bölgesine bağlamıştır.⁹⁸⁵ Vefat ettiği zaman Umeyr b. Sa'd buranın valisiydi.⁹⁸⁶ Bir iddiaya göre Heraklios'un yerine geçen oğlu, yeniden el-Cezîre'ye ağırlık vermiş,⁹⁸⁷ ancak bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden Muaviye, halifenin de onayını alarak

⁹⁸¹ el-Batâiyne,

⁹⁸² Belâzürî, *Fütûh*, 192.

⁹⁸³ Belâzürî, *Fütûh*, 166; Ezdî, 150-52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 491; İbn Kesîr, VII, 73.

⁹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 491; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 73; Muhammed Rıza, *el-Fârûk Ömer b. Hattâb Sâniyyi'l-Hulefâi'r-Raşıdîn (r.a.)*, 4. Baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987, 180-83.

⁹⁸⁵ Ya'kûbî, II, 150; el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, I, 165; İbnü'l-Kalânsî, *Târîh Dimeşk*, thk. Suheyl Zekkâr, Dimeşk 1403/1983, I, 104.

⁹⁸⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 252-53.

⁹⁸⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 284.

Habîb b. Mesleme el-Fihri'yi İrminiye üzerine göndermiş⁹⁸⁸ ve bu bölgeye yönelik seferlerin kapsamını genişletmiştir.⁹⁸⁹

Hz. Ömer döneminde açılan önemli cephelerden birisi Mısır'dır. Bizans'ın denetiminde olan bu bölge, Amr b. el-Âs'ın ısrarları üzerine açılmıştır. Halife Kudüs'ü teslim almak için Şam bölgesine gelince, Amr onu Mısır'a ordu gönderme konusunda ikna etmiş ve böylece Mısır cephesi açılmıştır. Amr, Bizans'ın bir ayağının Mısır'da olduğunu, Şam bölgesinin kontrol altında tutulması için bu bölgenin mutlaka fethedilmesi gerektiğini söylediği ve bu gerekçe ile Halife'yi ikna edip bölgeye cephe açıldığı söylenir. İddiaya göre Hz. Ömer Medine'ye döndükten sonra, bu kararından caymışsa da, ordunun Mısır'a ulaşması nedeniyle geri çağırılmamış, hatta buraya yardımcı kuvvetler göndererek Mısır'ın fethi gerçekleşmiştir. Bununla birlikte İslâm ordusunun daha da ilerlemesine izin vermemiştir. Böylece Şam ve el-Cezîre'den sonra Mısır'da da Bizans hakimiyetine son verilerek askeri alanda önemli başarılar kazanılmış, hatta bu başarılar diplomatik alana da yansımıştır.

Bizans'la ilişkiler genelde savaş hukukunun devam ettiği şartlarda seyretmişse de, kimi zaman iki taraf arasında karşılıklı elçilik heyetleri de gönderilmiştir. Örneğin Heraklios'un Medine'ye bir heyet gönderip, halifeye bazı sorular sorduğu ve hediyeler takdim ettiği söylenir. Heraklios halifeden tüm ilimleri özetleyen bir söz söylemesini istemiş ve tüm varlıkların özünü oluşturan nesnenin ne olduğunu sormuştur. Ayrıca hak ile bâtılı ayıran sınırın ne olduğu ve yer ile gök arasında nesnelere hakkında da bazı sorular sormuş, kendisine bilge kişilerin gönderilmesini istemiştir.⁹⁹⁰ Onun mektubuna Halife'nin şu cevabi yazıyı gönderdiği söylenir:

Kendin için istediğin şeyleri başkaları için de iste, kendin hoşlanmadığın şeyleri başkaları için de isteme ki, hikmeti yakalayasın.⁹⁹¹

Suyûtî'nin verdiği bilgilere göre Bizanslı elçiler dönünce Heraklios'a edindikleri izlenim ve karşılaştıkları manzara hakkında bilgi vermişler. Bizanslı elçiler izlenimlerini anlatırken dikkatlerini çeken hurma ve hurma ağacından bahsetmişler. Verilen bilgiler İmparator'un ilgisini çekmiş olacak ki, ağacın içe-

⁹⁸⁸ Sebéos, 145; Belâzürî, *Fütûh*, 282.

⁹⁸⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 283; Rivayete göre Heraklios'un oğlu II. Constans, Theodore Resthuni'ye rütbe verip onu Ermeni orduları başkomutanlığına getirmiştir. Bir taraftan da zaman kazanmak için Procopius'u Muaviye'ye elçi gönderip barış görüşmeleri başlatmıştır. Ancak İrminiye bölgesine askerî sevkıyatı devam ettirmiştir. İki taraf arasında yapılan görüşmelerden sonra Muaviye rehine vermeleri koşuluyla anlaşma teklifini kabul etmiştir. Rivayete göre 38-41/650-53 yılları arasında bir anlaşma imzalanmış (Sebéos, 149) ve anlaşmanın güvenliği için Heraklios'un yeğeni Gregorius rehine olarak verilmiştir (Theophanes, 44).

⁹⁹⁰ Taberî, *Târîh*, V, 52; ayrıca bkn. Muhibuddin Taberî, II, 377; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 9.

⁹⁹¹ Taberî, *Târîh*, V, 52.

riği hakkında halifeden ayrıntılı bilgi almak amacıyla şu mektubu gönderdiği iddia edilir:⁹⁹²

Sana gönderdiğim elçilerim bana geldiler. Elçiler bir ağaçtan söz etti. O ağaç eşek kulakları gibi yerden yükselip zümrüt gibi yeşilmiş. Sonra kızarıp kırmızı yakut gibi olgunlaşan meyveler veriyormuş ve feluzec tatlısından daha lezzetli bir tadı varmış. Olgunlaştıktan sonra meyveleri kuruyan bu ağaç, yolcular için azık ve koruyuculuk yapıyormuş. Şayet elçilerim doğru söylüyorlarsa sözü edilen ağaç cennet meyvelerinden birisiymiş.⁹⁹³

Heraklios'un mektubuna Hz. Ömer'in şu cevabı verdiği söylenir:

Allah'ın kulu, müminlerin idarecisi Ömer'den Rum Meliki Kayser'e. Elçiler doğru söylemiş. O ağaç Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı doğuracağı zaman Allah'ın bitirdiği ağaçtır. Allah'tan ve İsa'yı Allah'ın dışında ilah edinmekten sakının. Zira Allah katında Meryem oğlu İsa'nın yeri, topraktan yaratılan Adem gibidir.⁹⁹⁴

Sözü edilen mektuplaşmaların ne derece doğru olup olmadığı tartışılabilir, ancak iki taraf arasında bu tarz ilişkilerin kurulmuş olabileceğine dair fikir verebilir. Karşılıklı iltifat ve iyi niyet dilekleri ise dikkat çeker. Özellikle hediyeleşmeler bu ilişkilerin diplomatik nezaket kuralları çerçevesinde sürdürüldüğünü gösterir. Hatta iki tarafın eşleri arasında da hediyeleşmelerin olduğu söylenir. Rivayete göre Bizans kraliçesi Hz. Ömer'in hanımına birtakım hediyeler göndermiş, buna karşılık Ümmü Gülsüm de Medine çarşısına giderek hanımlara özgü koku ve eşyalar satın alıp elçilerle kraliçeye göndermiştir. İddiaya göre kraliçe saraydaki kadınları davet edip kendisine gönderilen hediyeleri göstermiş ve bunları Arap kralının hanımının gönderdiğini söylemiştir.⁹⁹⁵ Sözü edilen iddiaların ne derece gerçek olduğu konusu tartışılabilir. Ancak iki taraf arasında bu tür mektuplaşmaların olduğunu ve ilişkilerin diplomatik kaideler çerçevesinde sürdürüldüğüne dair fikir verebilir.

Samimi görüşmelerin yanı sıra yeri geldiği zaman restleşmeye varan yazışmaların yaşandığından da bahsedilir. İddiaya göre Hıristiyan İyâd kabilesi,

⁹⁹² Maria, 105.

⁹⁹³ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 140-41.

⁹⁹⁴ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 141; Hatırlanacağı gibi Hz. Meryem Hz. İsa'ya hamile iken Filistin'den Mısır'a gitmek üzere yola çıkmış ve bu yolculuk sırasında doğum sancısına yakalanmıştı. O, çölde acılar içerisinde kıvrılırken, Meleklerin etrafını sardığı bir hurma ağacına yaslanmış ve bebeğini dünyaya getirmişti. Taberî, *Târîh*, II, 19. Bu konuya Meryem suresinde işaret edilmiştir. Meryem 19/23-25.

⁹⁹⁵ Taberî, *Târîh*, V, 52; Hz. Ömer Bizans kraliçesinin Ümmü Gülsüm'e gönderdiği hediyeleri resmi devlet postasının getirdiğinden dolayı bunları hazine malı olarak değerlendirmiş ve bu hediyeleri *beytü'l-mala* (hazine) aktarmıştır. Bunun yanında gönderilen gerdanlığı satın alarak hanımına vermiştir. Taberî, *Târîh*, V, 52.

Bizans'ın destek ve kıskırtmaları sonucu anlaşmayı bozup yaklaşık 4.000 kişilik bir grup halinde Bizans'a sığınmak isteyince, bu mesele iki taraf arasında krize neden olmuştur. İddiaya göre Hz. Ömer, Heraklios'a haber gönderip Bizans'a iltica edenleri himaye etmesi durumunda kendi sınırları içindeki Hristiyanlarla yaptığı tüm antlaşmaları iptal edeceğini bildirmiş ve şu uyarıda bulunmuştur.⁹⁹⁶

Duyduğuma göre bir grup Arap aşireti bölgemizi terk edip sizin topraklarınıza sığınmış. Allah'a yemin olsun, onları iade etmezsen bizim hâkimiyetimizde yaşayan Hristiyanlarla yapmış olduğumuz tüm anlaşmaları ilga ederim ve onları sürgüne gönderirim.⁹⁹⁷

Sözü edilen ifadelerin gerçek olup olmadığını bilinmiyoruz. Keza böyle bir mektuplaşmanın yapıp yapılmadığı da belli değildir. Örneğin Bizans kroniklerinde bu tür iddialar yer almaz. Ancak bu tür rivayetler Hz. Ömer'in bölgedeki Arap kabilelerini kontrol altında tutmaya yönelik hamlesini destekler niteliktedir. Bunun yanı sıra şayet rivayetler doğruysa Heraklios'un da kendisini Hristiyanlığın hâmişi olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Dikkat edilirse Araplar kabile yapısı dışına çıkmadıkları için ciddi bir siyasî güç olma vasfı kazanamamıştır. Bu dağınıklık bir bakıma Heraklios'un işine gelmiş ve din faktörünü de ön planda tutarak onların koruyucusu gibi davranmıştır.⁹⁹⁸

2. Sâsânîler'le İlişkiler

Sâsânîler kuzeydeki iki güçlü devletten birisidir. Günümüzdeki İran ve Irak topraklarından başlayarak Doğu Arabistan sahilleri boyunca Yemen'e kadar uzanan hattaki irili ufaklı Arap kabilelerini kontrol altında tutan geniş bir hâkimiyet alanları vardı. Kaynaklar Arap Yarımadası'ndaki Arapların, Bizans ve Sâsânîler'den gelebilecek muhtemel bir saldırı nedeniyle hayli çekindiklerinden bahseder. Hz. Ömer'in İran cephesine ordu göndermek için yaptığı çağrısı sırasında halkın rağbet etmemesi de bu çekince ile ilişkilendirilir. Anlatılana göre halife üç gün arka arkaya namazlardan sonra halkı teşvik eden konuşmalar yapmış, ancak kimse gitmek istememiştir. İddiaya göre o sırada yardım almak için Medine'ye gelen komutan Müsennâ b. Hârîse, onları gözlerinde büyütmemeleri gerektiğini söylemiş ve yakın geçmişteki Zû Kaar savaşında kendilerinin büyük bir başarı kazandıklarını hatırlatmıştır.⁹⁹⁹

Rivayetler doğruysa Hz. Ömer'in de Sâsânîler'le karşılaşmak istemediğini anlıyoruz. "Keşke onlarla aramızda ateşten dağlar olsaydı, keşke aramızda de-

⁹⁹⁶ Taberî, *Târîh*, V, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 533.

⁹⁹⁷ Ebu Abdillâh Bekrî I, 75.

⁹⁹⁸ el-Batâiyne, 40.

⁹⁹⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 61; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 433; Muhammed Hudarî Bek, *Muhâdarat Târîhu'l-İslâmiyye ed-Devletu'l-Umeviyye*, Mısır 1969, 199.

niz olsaydı da savaşmak zorunda kalmasaydık” veya “Keşke Sâsânîler ile aramızda aşılmaz bir engel olsaydı. Böylece ne onlar bize gelebilir, ne de biz onlara gitme gereği duyardık. Bizlere ziraat alanı olarak Sevâd toprakları yeter...”¹⁰⁰⁰ gibi sözler sarf ettiği söylenir. İran cephesi komutanı Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın şu sözleri de Arapların zihnindeki algı hakkında bilgi verir mahiyettedir: “...Biz büyük ve geniş dünyanın arkasında muazzam bir güçle karşı karşıyayız.”¹⁰⁰¹

Hz. Ömer, Sâsânîler'le karşılaşmak istememişse de, var olan mücadeleyi bir şekilde nihayetlendirmeye mecbur olduğunun farkındaydı. En azından ya sürdürecekti ya da geri çekilecekti. İkinci seçenek beraberinde daha büyük sorunları getireceğinden, savaşa devam kararı almıştır. Günlerce yakın dostlarıyla müzakereler yapmış ve Sâsânîler'e karşı verilecek mücadelenin stratejisini belirlemeye çalışmıştır. Onun en önemli stratejilerinden birisi, bu ülkeye tabi olan Arap kabilelerini yanına çekip onlar vasıtasıyla başarılı olmayı hedeflemesidir. Bu nedenle söz konusu kabilelere karşı özenli bir politika gütmüş, onların desteğini sağlamak için ortak tarih ve ortak ata geleneğine vurgu yapmıştır. “İran kırsallarını Arap kabile şefleriyle çökerteceğim.”¹⁰⁰² sözü, bu konudaki stratejisinin özeti niteliğindedir. Bölgeye gönderdiği komutanlara da özel talimatlar verip Arap kabileleri ile ilişkileri sıkı tutmalarını ve onları küstürecek bir eylem içine girmemelerini istemiştir.

Gelişmelere bakılırsa Halife, bu stratejisinde hayli başarılı olmuştur. İran yanlısı olan veya onların hâkimiyetinde bulunan kuzeydeki Arap kabilelerinin çoğu bu ülkeden koparak Müslüman Araplarla ortak hareket etmiştir. Hatta Kadisiye savaşının kazanılmasında, Sâsânî ordusunda bulunan Arapların saf değiştirip Müslüman Araplarla ortak hareket etmesinin rolünden bahsedilir. Malum olduğu üzere kuzeydeki kabilelerin bir kısmı Hıristiyanlaşmıştı. Bir kısmı ise putperestlik geleneklerini sürdürüyordu. Hz. Ömer hem bu kitleleri hem de çöl içlerinden gelip orduya katılan bedevileri aynı gaye uğrunda birleştirmeye çalışmıştır. Denebilir ki, onu dış politikada başarıya götüren temel amillerden birisi bu stratejisiydi. Dikkat edilirse tertip ettiği ordunun çekirdek unsurunu Müslüman komutan ve onun emrindeki komuta kademesi oluşturuyordu, ancak kahir ekseriyet çöl içlerinden gelen ve daha çok ganimet beklentisiyle hareket eden bedevilerle kuzeydeki Hıristiyan Arap kabileleridir. Dolayısıyla onun oluşturduğu ordunun yapısı üç ana unsurdan müteşekkildi. Buna göre komuta kademesi ve merkezi birlikler Müslüman Araplardı. Bunla-

¹⁰⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 521.

¹⁰⁰¹ Taberî, *Târîh*, IV, 91.

¹⁰⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 449; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 63.

ra ilaveten Hıristiyan Araplar ile çöl içlerinden gelen ve çoğu henüz İslâm'la fazla teşriki mesaisi bulunmayan bedevilerdi. Halife bu üç ana unsuru bir arada tutmayı başarmış, aynı zamanda onların İslâmlaşmasında da önemli rol oynamıştır.

Malum olduğu üzere Hz. Ebu Bekir vaktiyle irtidat edip sonradan itaat altına alınan bedevilerin samimiyetine güvenmediği için onları orduya dahil etmemiştir. Ancak Ömer dönemine gelindiğinde bu unsurlar Müslüman Araplardan bir parça olmuştur. Bu nedenle Halife onları İslâm toplumuna dahil edip Müslümanlarla aynı potada tutmayı başarmıştır. Keza kuzeydeki Hristiyanları da bu çatı altında toplamış ve İslâm toplumuna entegre olmalarının önünü açmıştır. Dolayısıyla halifenin en önemli başarılarından birisi, farklı inanç ve eğilimdeki Arap kabilelerini aynı gaye uğrunda birleştirmesi ve bu şekilde rakiplerine karşı mücadele etmesidir.

Rivayetlere göre bî'setin başladığı dönemlerde Irak bölgesinde yaşayan Arap kabileleri İranlı yerel idarecilerin keyfi tutumlarından rahatsız olduğu için Bekr b. Vâil kabilesi önderliğinde örgütlenip direnişe geçmiş ve bu kabilenin su kuyusu olan Zû Ka'âr mevkiinde Arap kabilelerinin de içinde yer aldığı Sâsânî ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Bu çatışma süreci 627 yılında Sâsânîler'in Ninevâ'da (Musul) Bizans'a karşı aldığı ağır mağlubiyetin ardından yeniden alevlenmiştir. Yenilgiyle birlikte İran'daki merkezi idare güç kaybedince doğan boşluktan yararlanmak isteyen Arap kabileleri yeniden direnişe geçmişti. Tam bu süreçte Resûlullah vefat etmiş, Hz. Ebu Bekir başkanlığındaki idare de yeni iç savaştan çıkmıştı. Direnişin önderlerinden Müennâ b. Hârise, Hz. Ebu Bekir'den destek isteyince, Halife bu bölgeye ordu göndermiş ve böylece Irak cephesindeki mücadele Müslüman Arapların mücadelesine dönüşmüş ve yeni bir cephe açılmıştır. Daha sonradan bu cephe Hz. Ömer döneminde genişleyerek İran topraklarının tamamının fethine kadar gelişen süreç dönüşmüştür. Dolayısıyla Hz. Ömer'in Sâsânîler'le ilişkisi veya mücadelesi kendi tercihi değil, selefinin başlattığı bir mücadeledir ve bir anlamda onun vasiyeti gereği bu bölgeye ordu göndermiştir.

Hz. Ömer İran cephesine ordu göndermek için çağrı yaptığı zaman sahabenin hayli çekinceli davrandığı ve başlangıçta gitmek istemediği söylenir. Onun hararetli konuşmalarından sonra yavaş yavaş ordu toplanmıştır. Rivayete göre Halife bu birlikleri cepheye göndereceği zaman, sahabeden birisini değil, çağrısına ilk cevap veren ve gönüllü olarak bu cepheye gitmek isteyen Ebu Ubeyd b. Mes'ûd es-Sakafî'yi komutan tayin etmiştir. Resûlullah'ın yakın arkadaşları varken genç bir delikanlının komutan tayin edilmesini doğru bulmayanlar Halife'nin bu tercihinin eleştirilmesini istemişlerdir. Eleştirilere rağmen Hz. Ömer Ebu

Ubeyd'i komutan tayin etmiş ve cepheye gittiği zaman buradaki komutan Müsennâ'nın da onun emrine girmesini istemiştir. Böylece 20 yaşlarındaki bir gençle yola çıkarak Sâsânîler'le mücadeleye girmiştir.

Müsennâ ile birleşen Ebu Ubeyd komutayı devraldıktan sonra Kesker, Sakâtıyye ve Nemârik bölgelerindeki hatırı sayılır başarılarından sonra el-Cisr/Köprü savaşında ağır bir yenilgi almış ve peş peşe altı komutan şehit düşmüştür. Yenilgi halk arasında büyük bir paniğe neden olmuştur. Halife daha fazla infiale neden olmaması için bu hadisenin konuşulmamasını istemiştir. Bir süre sonra tekrar ordu toplamaya karar verince hem yenilginin etkisini kırmak hem de halkın bu bölgeye gitmesini sağlamak için alınacak gelirlerin yarısını beş yıllığına askere maaş olarak ödeyeceğini ilan etmiş ve bu yolla halkın bölgeye gitmesini sağlamaya çalışmıştır. Onun bu kararı üzerine Becîle kabilesinin ileri gelenlerinden Cerîr b. Abdullah el-Beceli, kabilesinden birçok kişiyi ikna ederek cepheye gitmek üzere Medine'ye gelmiştir. Onu diğer kabileler izlemiş ve yeteri kadar sayıya ulaşınca Halife, Cerîr önderliğinde ikinci kez bu cepheye ordu göndermiştir. Bu ordu Büveyb'de önemli bir başarı kazanmış, ancak ganimet taksimi nedeniyle bölgedeki kabilelerden oluşan ordunun başında bulunan Müsennâ ile problem yaşayınca her ikisini görevden almış ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı İran cephesi üzerine genel komutan atamıştır.

Sa'd b. Ebî Vakkâs önderliğindeki ordu Kadisiye'de büyük bir zafer kazanınca İran'la ilişkilerin bambaşka bir sürece dönüşmüştür. Müteakiben kazanılan Celûla, Ahvaz ve Nihavend savaşları ile beraber asırlarca devam eden Sâsânî hanedanının iktidarı sona ererek Müslümanlar kadim İran kültürünün vârisi olmuşlardır. Deyim yerindeyse İran'daki merkezi idare tamamen çökmüş, Müslümanların karşısında yerel yönetimler veya bölgesel liderler kalmıştır. Tıpkı Şam bölgesindeki gibi, İran cephesinde de komutanlar kendilerine göre oldukça zayıf olan bölgesel liderlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreç adeta sonucu baştan belli olan ilişkileri beraberinde getirmiştir. Diğer bir deyişle üstünlük tamamen Müslüman komutanların eline geçmiştir. Böyle bir vasatta verilen mücadele veya sürdürülen ilişkiler Hz. Ömer dönemindeki diplomasi-nin işleyişi veya hangi esaslara göre yürütüldüğü konusunda önemli ipuçları içermektedir. Nitekim tıpkı Şam bölgesinde olduğu gibi burada da bölgesel liderlerle yapılan görüşmeler adalet, eşitlik, ahde vefa, ahlakî kaidelere riayet gibi esaslar çerçevesinde yürütülmüştür. Komutanlar yeri gelmiş muhataplarını ikna etmeye çalışmış, yeri gelmiş bazı tavizler vererek ileri sürülen şartları kabul etmiştir. Örneğin Sûs, Tüster ve Ramehürmüz gibi yerlerin bölgesel idarecilerinin şartlı barış teklifleri kabul edilmiş ve bu bölge idarecilerinin isteği

doğrultusunda anlaşmalar yapılmıştır.¹⁰⁰³Dolayısıyla Hz. Ömer, diplomatik ilişkilerde gücünün haklı olduğu bir anlayışla değil, muhatabın talep ve beklentilerini de dikkate alan bir anlayış benimsemiştir.

Ahvaz'daki savaşta esir alınıp Medine'ye gönderilen ünlü İranlı komutan Hürmüzan ile Hz. Ömer arasında geçen konuşma, onun dönemindeki ilişkilerin bir başka yönünü gözler önüne serer. İddiaya göre Hz. Ömer, Hürmüzan ile karşılaşınca ilk önce neden yapılan anlaşmaları ihlal ettiklerini sormuş, tatmin edici cevap alamayınca bu sefer onu getirenleri sorguya çekerek "Yoksa siz mi anlaşmalarınızı bozup halka eziyet ediyorsunuz?" diye çıkmıştır.¹⁰⁰⁴Hürmüzan'ı Medine'ye getiren heyette yer alan Enes konu ile ilgili şunları anlatır:

Tuster'i kuşatmıştık, Hürmüzan kaleden inip teslim oldu. Onu Ömer'e ben götürdüm. Beni Ebu Mûsâ göndermişti. Ömer 'konuş' dedi.

Hürmüzan — Diriler gibi mi yoksa ölüler gibi mi konuşayım? dedi.

Ömer — 'Konuş! Korku yok.' dedi.

Hürmüzan — Biz Acemler Allah'ın bizimle sizin aranızda girmedığı sürece, sizlere hakim olduk ve sizleri öldürdük. Şimdi Allah size yardım edince biz sizin karşınızda duramadık.

Ömer — 'Ey Enes sen ne diyorsun?' diye sordu.

Ben — Arkamda güçlü, kuvvetli ve gözü dönmüş bir düşman bıraktım. Eğer sen onu öldürürsen Acemler hayattan ümitlerini keserler. Bu durum onların güç ve kuvvetlerini artırır. Eğer onu sağ bırakırsan yaşamayı ümit ederler.

Ömer — 'Ey Enes! Subhanallah, Berâ b. Mâlik ve Mecze b. Sevr'in katilini mi serbest bırakayım?' deyince,

Ben — Sen artık onu öldüremezsin dedim.

Ömer — 'Niçin? Onu sana veririm sen de intikamını alırsın.' dedi.

Ben — Hayır, çünkü sen ona 'korku yok' dedin diye cevap verdim.

Ömer — 'Ne zaman? Sana şahitlik edecek birisini getirmelisin, aksi halde seni cezalandıracağım.' dedi.

Bunun üzerine ben, Ömer'in yanında çıktım. Benim hatırladığım Ömer'in sözüne tanık olan ez-Zübeyr b. Avvâm'a rastladım. O bana şahit oldu. Bunun üzerine Ömer, Hürmüzan'ı serbest bıraktı. O, Müslüman oldu. Ömer de ona maaş (atâ) bağladı.¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰³ Taberî, *Târîh*, IV, 219; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 552; ayrıca bkn. Belâzurî, *Fütûh*, 366, (çev. 540).

¹⁰⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 549; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 87-88.

¹⁰⁰⁵ Belâzurî, *Fütûh*, 374, (çev. 552-53); Ebu Ubeyd, 149-50; ayrıca bkn. Taberî, *Târîh*, IV, 211-12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 545; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 87-88.

Rivayette de işaret edildiği üzere, Hz. Ömer Hüzmüzan hakkında ölüm kararı almış, ancak “koru yok” demesi üzerine onu öldürülemeyeceği ihtarı yapılmıştır. Bir başka rivayete göre ise, hakkında ölüm kararı verilen Hüzmüzan son istek olarak bir bardak su istemiş ve suyu içene kadar kendisine zarar verilmeyeceğinin söylenmesi üzerine, kasıtlı bir şekilde suyu tüketmemiş ve öldürülemediği gerekliğini söylemiştir. Neticede onun bu kelime oyunu canının kurtulmasını sağlamış ve suyu tüketmediği için öldürülmemiştir.¹⁰⁰⁶ Görüldüğü kadarıyla bu tür iddialar, Hz. Ömer’in ne derece sözüne sadık birisi olduğunu anlatabilmeye yönelik rivayetlerdir.

Şunu da hatırlatalım ki, Hz. Ömer Kadisiye gibi önemli bir başarıdan sonra hemen İran içlerine ordu göndermeyi doğru bulmamıştır. Ancak Yezid-cerd’in baskı ve şantajları sonucu sık sık yerel idarecilerin anlaşmaları ihlal etmesinden sonra, bölgedeki komutanların verdiği bilgiler üzerine İran içlerine ordu göndermeyi kararlaştırmıştır. Taberî, Ahnef b. Kays Yezdicird’in ortadan kaldırılmadığı sürece Müslümanların bu bölgede sürekli savaşmak zorunda kalacaklarını rapor etmiş ve ordunun İran içlerine ilerlemesinin kaçılmaz olduğunu bildirmiştir. Onun uyarısı üzerine halife söz konusu kararı almıştır.¹⁰⁰⁷ İddiaya göre Hz. Ömer İran topraklarını yedi ayrı bölge olarak değerlendirmiş ve her bir bölgeye ayrı ayrı birlikler göndermiştir. Buna göre Ahnef b. Kays’ı (67/686-87) Horasan’a, Mücâşî b. Mes’ûd’u Erdeşir ve Sabûr’a, Osman b. Ebi’l-As İstahr’a, Sâriye b. Zen’îm’i Fesâ ve Dârebcerd’e,¹⁰⁰⁸ Süheyl b. Adî Kirmân’a, Asım b. Amr’ı Sicistân’a, Hakem b. Umeyr’i (50/670?) Mekrân’a ve Ebu Mûsâ el-Eş’ârî’yi (42/662-63) Basra’ya gönderdiği söylenir.¹⁰⁰⁹

Kadisiye savaşı ile Nihavend savaşları öncesinde yoğun bir diplomatik faaliyet yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Taraflar gönderdikleri elçilik heyetleri ile birbirlerine karşı politikalarını kabul ettirmeye çalışmış, fakat ortak nokta bulunamayınca, askerî mücadele zorunlu hale gelmiştir. Savaş öncesinde Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın Hz. Ömer’i bilgilendirdiği, onun da danışmanlarını toplayıp durum değerlendirmesi yaptığı ve komutanına şu muhtevada bir mektup gönderdiği söylenir:

¹⁰⁰⁶ İmâdudîn İsmâ’il Ebû’l-Fidâ, *el-Muhtasar fı Ahbâr’l-Beşer (Târîhu Ebî’l-Fidâ)*, Beyrut, t.y. I, 163; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 550; İbn Kesîr, *Bidâye* VII, 87-88.

¹⁰⁰⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 246; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 18; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 145; Zehebî, *Târîh (Ahdu’l-Hulefâ)*, 227.

¹⁰⁰⁸ Rivayete göre Dârebcerd’in fethi sırasında halife hutbedeyken gözleri önünden perde kalkmış ve komutan Sâriye’nin oldukça zor durumda olduğunu görmüş. Bir anda kendini kaybetmiş ve dağa çekilmesi için komutanına “Ya Sâriye ila cebel, ila cebel” (Ey Sâriye dağa, dağa) diye seslenmiş, onu duyan Sâriye de orduyu bir dağın eteğine çekip büyük bir felaket önlenmiştir. Diyarbekrî, II, 243; Ya’kûbî, II, 156; Zehebî, *Târîh (Ahdu’l-Hulefâ)*, 249; İbn Hâcer, *İsabe*, III, 6.

¹⁰⁰⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 221-22; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 553-54; Zehebî, *Târîh (Ahdu’l-Hulefâ)*, 249-50.

Kisra'ya fikir ve görüş sahibi, fiziki yönden gösterişli ve etkileyici olan, aynı zamanda Arapların asillerinden oluşan cesur ve yiğit insanların bulunduğu bir elçilik heyeti gönder. Elçiler Kisra'nın huzurunda rahat davransınlar. Ayrıca diplomatik nezaket kurallarına riayet etsinler. Elçiler Kisra ile görüşmeye başladıkları zaman, ona öncelikle Müslümanların ülkesine geliş amacını anlatsınlar. Daha sonra onu barışa ve dine davet etsinler. Elçilerin rahat tavırları ve ardından onu İslâm'a davet etmeleri Kisra'yı psikolojik olarak etkileyecek ve bu yolla o, Müslümanların güçlü olduğu kanaatine varacaktır.¹⁰¹⁰

Halifenin isteği üzerine Sa'd b. Ebî Vakkâs görüş ve düşüncelerine itibar edilen insanlardan oluşan bir elçilik heyeti tertip etmiştir. Bu heyette Nu'mân b. Mukarrin,¹⁰¹¹ Busr b. Ebî Ruhm, Hamâle b. Ceviyye el-Kinânî, Hanzala b. Rebî' et-Temîmî, Furat b. Adnân el-İclî, Adiy b. Süheyl, Muğîre b. Zûrâre b. Nebbâs b. Habîb gibi ünlü isimler yer almıştır. Bunların ilaveten fizikî yönden gösterişli ve cesaretleriyle ün salmış Utârîd b. Hâcib, Eş'âs b. Kays, Hâris b. Hassân, Asım b. Amr, Amr b. Ma'dikerîb, Muğîre b. Şu'be ve ünlü komutan Müsennâ b. Hârise'nin kardeşi Müennâ b. Hârise gibi Arap aristokratların da heyette yer aldığı söylenir.¹⁰¹² İsmi sayılanların bir kısmının İran sınırına yakın bölgede yaşayan Arap kabile şeflerinden oluşması dikkat çeker. Oysa bunlar henüz İslâm'ı benimsemiş veya içselleştirmemişti. Ancak Ömer, Sâsânîler'i tanıyan bu temsilciler görevlendirmede beis görmemiştir.

Rivayete göre elçilik heyeti Muğîre b. Şu'be başkanlığında gönderilmişti. Heyet Medain'e varınca görkemli bir törenle karşılanmıştır. Ebu Yûsuf'un (182/789) verdiği bilgilere göre Kisra başında altın bir taç bulunuyordu. Tahtında otururken sağ ve sol yanında altın küpeli ve süslü elbiseler giyinmiş muhafızların onu koruduğu ve heyetin sözcüsünü bu şekilde kabul ettiği söylenir. Delegasyonun sözcüsü olan Muğîre b. Şu'be, huzura kabul edileceği zaman iki muhafız koluna girmiş ve bu şekilde içeri alınmıştır. İddiaya göre Kisra'nın makamına varan Muğîre elindeki mızrağı yerdeki haliya heybetli bir şekilde saplamış ve yanına oturmuştur. Elçinin bu davranışına öfkelenen Kisra, onu tahtından uzaklaştırmaları için muhafızlarına emir vermiş ve yaka paça tartaklanarak huzurdan kovulmuştur. Maruz kaldığı bu muamele üzerine Muğîre'nin, "Ben elçiyim, elçiye ne biçim davranıyorsunuz? Biz sizin elçilerinize böy-

¹⁰¹⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 92; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 38. Taberî'nin verdiği bilgiye göre Kadisiye Savaşı'na kadar Sa'd b. Ebî Vakkâs yaklaşık iki ayı aşkın bir süre bir taraftan hazırlıklar yaparken bir taraftan da İranlı yetkililerle bazı diplomatik görüşmeler yapmıştır. Taberî, *Târîh*, IV, 96.

¹⁰¹¹ Ya'kûbî heyetin başkanının Nu'mân b. Mukarrin olduğunu söyler. Bkn. Ya'kûbî, II, 143.

¹⁰¹² Taberî, *Târîh*, IV, 92; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 456; Belâzurî, elçilik heyetini Amr b. Ma'dikerîb ez-Zübeydî ve Eş'âs b. Kays el-Kindî başkanlığında gönderildiğini söyler. Belâzurî, *Fütûh*, 257-58; İbn Kesîr ise ayrıca Furat b. Hibbân'ın da elçilik heyete yer aldığını belirtir. İbn Kesîr, *Bidâye* VII, 38-39.

le mi davranıyoruz?” diye tepki gösterdiği söylenir.¹⁰¹³ Bir iddiaya göre elçi huzurdan kovulduktan sonra, Kisra Müslüman elçilerin üzerine toprak saçmış ve bir miktar toprağı da heyette bulunanlardan birisinin sırtına yükleyip uzaklaştırmıştır.¹⁰¹⁴ Öncelikli olarak belirtelim ki, bu tür rivayetler büyük oranda hayal ürünüdür. Dikkat edilirse Resûlullah'ın İslâm'a davet mektubunu Kisra'ya ulaştıran Abdullah b. Huzafe'nin de aynı muameleye tabi tutulduğu söylenir. Daha çok Müslüman elçileri prestijini abartmaya yönelik bu tür anekdotlara fazla itibar edilmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Öte yandan bu senaryonun bir benzerinin bu sefer Muğîre'nin Rüstem'e gönderildiği görüşmeler sırasında da yaşandığı söylenir.¹⁰¹⁵ Bu kayıтта da Muğîre'nin hükümdarın tahtına oturması ve elindeki kılıcını hızla halıya saplaması gibi hayali hikâyeler tekrar edilmiştir.¹⁰¹⁶ Bu tür hikâyeleri anlatanlar veya eserlerine alanlar, Müslüman elçinin Kisra'nın huzurunda elini kolunu sallayıp gövde gösterisinde bulunup bulunmayacağını nedense hiç düşünmemişlerdir.

Nihavend savaşı öncesi yapılan görüşmeler de, Sâsânîler'le sürdürülen diplomatik ilişkilerin mahiyetine ilişkin önemli ipuçları içerir. Savaş sonrasındaki gelişmeler ise ilişkilerin seyri açısından önemi dönüm noktalarından birisi niteliğindedir. Zira savaşın ardından Yezdicerd tamamen edilgen konuma düşmüş ve bir daha ordu toplama fırsatı bulamamıştır.¹⁰¹⁷ Nihavend savaşı (21/642) öncesinde de Müslüman elçilerin benzer şekilde diplomatik nezaket kurallarına aykırı muamelelere tabi tutuldukları iddia edilir. Anlatılana göre Nihavend bölgesinin idarecisi olan Zû'l-Hâcibeyn, Nu'mân b. Mukarrin'e elçi gönderip görüşme talebinde bulunmuş, bu istek üzerine Muğîre b. Şu'be elçi gönderilmiştir. Ancak elçi huzura kabul edildiği zaman Zû'l-Hâcibeyn'in tahtına oturunca bu davranışı nedeniyle yaka paça dışarı atılmıştır. Muğîre kendisini tartaklayanları *“Durun yapmayın, ben elçiyim.”* gibi sözlerle uyardıya çalışmıştır.¹⁰¹⁸

Aynı senaryonun hemen her görüşme öncesi veya sonrasında tekrarlanması tesadüf olamaz. Üstelik Müslüman elçilerin böylesine protokol kurallarını hiçe sayan tutumlarından da söz edilemez. Özellikle Taberî, Sâsânîler'le ilişki-

¹⁰¹³ Ebu Yûsuf, 35; Taberî, *Târîh*, IV, 93-94; Mes'ûdi, *Murûc*, II, 332.

¹⁰¹⁴ İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 41.

¹⁰¹⁵ Ebu Yûsuf, 31.

¹⁰¹⁶ Bkn. Taberî, *Târîh*, IV, 55.

¹⁰¹⁷ Dîneverî, 134.

¹⁰¹⁸ Belâzurî, *Fütûh*, 301; Taberî, *Târîh*, IV, 232, 234, 248-49. İddiaya göre elçi Muğîre beraberinde ok ve kılıcı ile huzura girmiş ve müzakereler sırasında onları yanına koymuştur. Muğîre huzura kabul edilmeden önce, Zu'l-Cenaheyn onu karşılamak için neler yapılması gerektiği noktasında danışmanları ile değerlendirme yapmış, onların teklifi üzerine hükümdar görkemli elbiseler giymiş, başına tâcını takmış, elçiyi oldukça gösterişli bir ortamda karşılamak için bütün imkânları seferber etmiş ve elçiyi huzuruna almıştır. Mes'ûdi, *Murûc*, II, 331.

ler konusunda oldukça gizemli haberler nakleder. Onun aktardığı rivayetlere göre Müslüman elçiler saray kapısına vardıklarında etrafta acayip şekilde süslenmiş ve kişneyen atlar üzerinde kendilerini bekleyen muhafızlarla karşılaşmışlar. Elçilerin geldiğini öğrenen halkın sokaklara dökülüp daha önce hiç tanımadıkları değişik kıyafetlerdeki insanları merak ve endişeyle izledikleri söylenir. Elçiler saraya girmek istediği zaman muhafızların engellemesiyle karşılaşmışlar ve bir müddet bekletilmişler. Nihayet gerekli izin alındıktan sonra huzura kabul edilmiştir.¹⁰¹⁹

Elçileri karşılayacak olan ünlü İranlı komutan Rüstem'in de süs ve ziynet eşyalarını taktığı, yerlere ipek halılar serip kendisi için altın süslemeli minderler ve yine altından bir taht hazırlattığı söylenir. Müslüman elçiler huzura kabul edildiği zaman kendileri için ayrılan altın süslemeli minderlere değil, daha sade bir yere oturmayı tercih edince, Rüstem'in bunun nedenini sorduğu heyet sözcüsünün de süs ve ziynet eşyaları üzerine oturmaktan hoşlanmadıklarını söylediği iddia edilir.¹⁰²⁰ Bütün bunlar yukarıda da işaret edildiği üzere tamamen sonradan geriye dönük kurgu olarak anlatılan hikâyelerden başka bir şey değildir. Oysa gidilecek ülkenin protokol kaidelerine uymak Hz. Ömer dönemindeki diplomatik ilişkilerin temel ilkelerinden birisidir.

Hz. Ömer tarafından Mısır Mukavkısı'na gönderilen heyetle ilgili de yukarıdaki rivayetlere benzer anekdotlar anlatılır. Amr b. el-Âs'ın gönderdiği heyetin sözcüsü olan Ubâde b. Samit'in uzun boyu ve esmer teni ile oldukça heybetli bir görünümüne sahip olduğu söylenir. İddiaya göre elçiler huzura kabul edilince Mukavkis, Ubâde'nin esmerliğini bahane ederek dışarı attırılmış ve bir başkasıyla görüşebileceğini belirtmiştir. Onun bu yakışıksız tutumundan rahatsız olan elçiler şayet Ubâde kabul edilmeyecekse, görüşmeleri kesip döneceklerini bildirmişler. Bu tepki üzerine Mukavkis tavrından vazgeçip Ubâdeyi çağırılmış ve onunla müzakerelere devam etmiştir.¹⁰²¹

Vâkıdî'de (207/882) yer alan mevsukiyeti tartışmalı bir bilgiye göre Kaysâriyye'nin fethi sırasında da şehrin valisinin, Amr b. Âs'a elçi gönderip görüşme talebinde bulunmuştur. Amr ona Bilal'i (20/641) elçi göndermiş, ancak vali onun esmer tenli birisi olduğunu bahane ederek görüşme yapamayacağını belirtmiştir. Müslüman elçi kabul görmeyince Amr b. Âs bizzat kendisi elçi olarak gitmiş, ancak huzura kabul edileceği zaman kendisine ayrılan yere değil de, başka tarafa oturunca geçici bir tartışma yaşanmıştır. Geçici süre yaşanan diplomatik krizden sonra müzakerelere geçilmiştir.¹⁰²²

¹⁰¹⁹ Taberî'nin rivayeti hakkında geniş bilgi için bkn. Taberî, *Târîh*, IV, 93-94.

¹⁰²⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 106-107; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 39-41.

¹⁰²¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki'l-Mısır ve'l-Kahire*, Kahire, 1963/1383, I, 12-13.

¹⁰²² Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, II, 11-12.

Yermûk Savaşı öncesi Bizanslı komutan Theodor'a, gönderilen Dirâr b. Ezver (13/634), Hâris b. Hişâm (18/639) ve Ebu Cendel'den (18/639) oluşan elçilik heyetinin de ipek halılarla bezenmiş görkemli taht önünde kabule zorlanmalarını heyetin kabul etmediği ve görüşme yapamadan döneceklerini bildirmeleri üzerine, Bizanslı komutanın elçilerin isteğini kabul ettiği iddia edilir.¹⁰²³

SONUÇ

Hz. Ömer döneminde diplomasi, hile ve entrika yerine daha çok "olduğu gibi görünme" anlayışına odaklı bir görüntü arz eder. Diğer bir deyişle diplomasi rakibi aldatma veya onun zaaflarından yararlanma gibi bir işlevselliğe sahip değildir. Ayrıca onun dönemindeki mücadeleler daha fazla toprak kazanmak veya hedef seçilen kitlelerin zenginliklerini ele geçirmek gibi istilacı zihniyet taşımadığını özellikle belirtmek gerekir. Hiç şüphesiz bu anlayışın özü vahye ve Resûlullah'ın uygulamalarına dayanıyordu. Onun dönemindeki diplomatik ilişkilerin özünü ilke, kararlılık, tutarlılık, ahde vefa, ahlakî kurallar çerçevesinde münasebetleri yürütme, zayıfın hak ve hukukunu gözetme, inanç ve ibadet hürriyeti tanıma, Müslümanların çıkar ve itibarını korumak için gerektiğinde misliyle mukabele, temsil kabiliyeti yüksek diplomat veya elçiler görevlendirme, anlaşma hukukuna bağlılık gibi prensipler oluşturur.

Diplomatik ilişkiler genelde kuzeydeki iki komşu olan Bizans ve Sâsânîler'le sürdürülmüştür. Savaş şartları çerçevesinde başlayan ilişkiler, bazen dostane münasebetler çerçevesinde de seyretmiştir. Özellikle Bizans imparatoru ile Hz. Ömer arasındaki mektuplaşmalar, karşılıklı hukuka saygı çerçevesinde "öteki" ile ilişkiler kurulabileceği bakımından önemli bir veri niteliğindedir.

Hz. Ömer, Bizans ve Sâsânîler'e karşı verdiği mücadeleyi her iki ülkeye bağlı Arap kabileleri üzerinden yürütmeyi hedeflemiş ve bu konuda oldukça başarılı olmuştur. Kuzeydeki Arapları kendi safına çekebilmek için ortak ata ve ortak tarihe dair vurgu dikkat çeker. Keza onları Müslüman Araplardan uzaklaştıracak tutumdan da özellikle kaçınılmasını istemiştir. Dikkat edilirse sözü edilen kabileler ya Hıristiyan ya da putperest Araplardır. Ancak Hz. Ömer din farklılığını dikkate almaksızın bu kabileleri kendi safına çekmeyi başarmış ve bu yolla hem rakibin gücünü zayıflatmış hem de onların desteğini sağlayarak kuzeydeki mücadelelerin alt yapısını veya zeminini sağlam tutmayı başarmıştır. Yerinde hamleler ve alınan tedbirlerle, sınır bölgeleri kontrol altına alınırken, aynı zamanda bu kabileler İslâm potası içine alınmış ve süreç içinde

¹⁰²³ İbn Kesîr, *Bidâye* VII, 9-10.

İslâm'a entegrasyonları sağlanarak farklı inançtaki kabilelerin İslâmlaşmasının önü açılmıştır.

KAYNAKÇA

- Batâyine, Muhammed Dayfallah, “*Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri*”, çev. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2004.
- Bekrî, Ebu Abdillâh b. Abdulazîz (öl.h.487), *Mu'cem Me'sta'cem mine'l-Esmâi'l-Bilad ve'l-Mevadî'*, Beyrut 1983/1403.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, (öl. 279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân, Beyrut 1978/1398; Türkçe çev. Mustafa Fayda, *Fütûhu'l-Buldân (Ülkelerin Fethi)*, Ankara 1987.
- Dîneverî, Ebu Hanîfe Ahmed b. Dâvud (öl. 282/895), *Ahbâru't-Tıvâl*, Kahire 1960.
- Diyarbekrî, Huseyn b. Muhammed b. Huseyn, (öl. 990/1582), *Târîhu'l-Hâmîs fî Ahvâli'l-Enfesi'n-Nefs*, Beyrut, t.y.
- Donner, Fred McGraw, *The Early Islamic Conquests*, Princeton University Press, New Jersey 1981.
- Ebû İshâk el-Fezârî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muḥammed (ö.188/804), *es-Siyer*, thk. Fârûk Hammâde, Beyrût 1987.
- Ebu Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, (öl. 223/803), *Kitâbu'l-Emvâl*, Kahire 1975/1395.
- Ebu Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm, (öl.182/789), *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire 1936.
- Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul 1970.
- Ezdî, Muhammed b. Abdillâh, (öl. 231/845), *Târîhu Futûhi's-Şâm*, thk. Abdulmu'nîm Abdullâh Amîr, Kahire 1970.
- Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-tâarih*, nşr. Halil Mansur, (1. Baskı), Beyrut 1419/1999.
- Halîfe b. Hayyât (öl. 240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî Beyrut 1398.
- İbn Abdi Rabbih, *Kitâbü'l-Ikdi'l-Ferîd*, nşr. Ahmed Emîn-Ahmed Zeynî- İbrahim el-Ebyârî, Kahire 1956/1370.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibbetullah (öl. 571/1175), *Tehzibu Târîhu Medîneti Dimeşki'l-Kebîr*, nşr. Abdulkadir Bedrân, Beyrut 1972/1407.
- İbn Hâcer Şehâbuddîn Ahmed b. Ali b. Hâcer el-Askalânî, (öl. 852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, nşr. Ali Muhammed Becâvî, Kahire 1970.
- İbn Hibban, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve Ahbâru'l-hulefâ*, thk. Seyyid Aziz Bek ve diğl. Beyrut 1987/1407.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Hımyerî, (öl. 213/828), *Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafâ Sakkâ ve diğ. Mısı, 1936/1355.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1966.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Sa'd b. Menî' (ö.230/845), *et-Ṭabaqâtu'l-Kubrâ*, thk. 'Alî Muḥammed 'Omer, I-X, Kâhire 1421/2001.

- İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki'l-Mısr ve'l-Kahire*, Kahire 1963/1383.
- İbn Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, (öl. 709/1309), *el-Fahrî fî Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, t.y.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, (öl.630/1312), *el-Kâmil fî Tarîh*, nşr. J. Tornberg, Beyrut 1965-66.
- İbnü'l-Kalânsî, Hâzma b. Esed b. 'Alî et-Temîmî (öl.555/1160), *Târîh Dimeşk*, thk. Suheyl Zekkâr, Dimeşk 1403/1983.
- İmâdudîn İsmâ'il Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Târîhu Ebî'l-Fidâ*, Beyrut, t.y.
- Kaegi, Walter Emil, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özey, Kaknüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2000.
- Maria, Nadia, *Byzantium Viewed by the Arabs*, Harvard University, 1992, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher*, nşr. M. M. Abdulhamid, Mısır 1964.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Huseyn, (öl. 346/957), *et-Tenbih ve'l-İşraf*, nşr. M.J. Goje, Brill 1967.
- Muhammed Hudarî Bek, *Muhâdarat Târîhu'l-İslâmiyye ed-Devletu'l-Umeviyye*, Mısır 1969.
- Muhammed Rıza, *el-Fârûk Ömer b. Hattâb Sâniyyi'l-Hulefâi'r-Raşidîn (r.a.)*, 4. Baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- Muhibuddin Taberî, Ebu Ca'fer Ahmed (öl. 694/1295), *er-Riyâdu'n-Nadira fî Menâkibi'l-Aşere*, Beyrut, 1984/1405.
- Sebéos, L'évêque, *Hitore d'Héraclius*, Traduite de L'Armenien et Annotee Frederic Mac-ler, İmrimerie Nationale, Paris 1904.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân, (öl. 911/1505-6), *Târîhu'l-Hulefâ*, nşr. M.M. Abdulhamîd, Mısır 1952.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (öl. 310/992), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrut, t.y.
- Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, Translated by Harry Turtledove, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1982.
- Vâkıdî, Ebu Abdurrahmân b. Omer, (öl.207/882), *Futûhu's-Şâm*, I/III, Mısır 1935.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb, (öl. 284/807), *Tarîh*, Beyrut 1960.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (öl. 748/1347), *Tarihu'l-İslâm ve Vefyâtu'l-Meşâhiri'l-A'lâm (Ahdu'l-Hulefâi Raşidîn)*, thk. Omer Abdusselâm et-Tedmurî, Beyrut 1987/1407.

HZ. ÖMER DÖNEMİ KURUMSALLAŞMA FAALİYETLERİ

Ömer SABUNCU*

GİRİŞ

Hız. Peygamber'den (s.a.s.) sonra İslâm devletinin temelleri Hız. Ebû Bekir tarafından atılmıştır. Hız. Ebû Bekir döneminde İslâm devleti ilk defa Allah Resûlü olmadan yönetilecekti. Bu durumun getirdiği zorluklar ve hilafetin 2 yıl gibi kısa bir süre devam etmesi devletin kurumlarının oluşmamasının temel sebeplerindendir. Onun döneminde sağlam temeller üzerine bina edilen devletin kurumsallaşması Hız. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Bu sebeple erken dönem İslâm tarihinde, Hız. Peygamber (s.a.s.) döneminden sonra devletin yapısı ve işleyişi açısından üzerinde durulması gereken en önemli tarihî süreç h. 13-23/m. 634-644 yılları arasını içine alan Hız. Ömer'in halifeliği zamanıdır.

Bu tarihî süreç, hem bu yıllarda gerçekleştirilen fetihler bakımından hem de ortaya konan icraatlar sebebiyle İslâm tarihinin en önemli dönemlerinden biridir.

Hız. Ömer dönemi (634-644), Müslüman Arapların hızla Arabistan dışına yayılmalarıyla dikkat çekmektedir. Bu dönemde ülke sınırları, başta İran olmak üzere Suriye ve Mısır topraklarının yanı sıra, güneyde Sind (bugünkü Pakistan), Thama Çölü (Bombay-Gücerat), kuzeyde Ermenistan, Azerbaycan ve Horasan'ı içine alan ve Afrika'nın bir bölümüne kadar uzanan geniş bir alana ulaşmıştır.¹⁰²⁴Hız. Ömer'in halifeliği döneminde, İslâm fetihleriyle beraber özellikle Sâsânî ve Bizans İmparatorluklarına karşı elde edilen askerî başarılar neticesinde Irak, İran, Cezîre, Suriye, Filistin ve Mısır toprakları Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Bu fetihlerle beraber İslâm Devleti bünyesine giren muhtelif milletlerin dinî, siyasî ve iktisadî statülerinin tespit edilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Ayrıca Arap Yarımadası sınırlarını aşarak uzak ülkelere sefere çıkan, ardından buralara yerleşen Müslümanların siyasî, iktisadî ve medenî hayatlarının yeni şartlara göre tanzimi gerekiyordu. Dev-

* Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹⁰²⁴ Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, (ö. 310/992), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülük*, Beyrut, t.y., IV, 225; Balcı, İsrail, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hız. Ömer", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,16(2003): 185.

letin, gerek Müslümanlarla, gerek gayri müslimlerle alâkalı olmak üzere ortaya çıkan farklı problem ve ihtiyaçlarını gören Hz. Ömer, bunların çözülmesi adına çeşitli düzenlemelere teşebbüs etmesinin neticesi olarak birçok yeni müessesenin kuruluşunu gerçekleştirdi.¹⁰²⁵ Hz. Ömer bu kurumlaşma faaliyetleri esnasında fethedilen ülkelerdeki Sâsânî ve Bizans İmparatorluklarının iktisadî ve idarî tecrübelerinden de geniş bir şekilde istifade etmiş; buralarda hazır bulduğu bazı müesseseleri de gerekli değişiklikleri yapmak suretiyle ıslah etmiştir.¹⁰²⁶

Bir devletin insana müreffeh bir hayat sunması, herkes için adaleti sağlama ve insanlara âdil davranmasıyla mümkün olur. Bunun için de herkes için uygulanabilecek standartlar geliştirmek, karşılaşılan sorunları çözmek açısından çok önemlidir.

Bütün zamanını Müslümanların sorunlarıyla ilgilenmeye ayıran Hz. Ömer, kurumsallaşmaya çok önem vermiştir. Hz. Ömer, standart oluşturma açısından bir öncüdür.¹⁰²⁷ Hz. Ömer'in tesis ettiği kurumlar ve standartlaştırma uygulamaları çerçevesinde getirdiği yeniliklere baktığımızda şunları sıralamamız mümkündür:

1. Beytül-mâl
2. Divan Teşkilatı
3. Adalet Teşkilatı
4. Liderlik Makamının İsmi Belirlemesi
5. Ortak Bir Takvim Başlangıcı Belirlemesi
6. Arazi Ölçümü Yaptırması
7. Cizye ve Haraç Miktarlarını Belirlemesi
8. Bir Kişinin Günlük Gıda Tüketimini Belirlemesi
9. Ticaret Mallarına Uşûr Vergisi Koyması
10. Mehire Üst Sınır Getirmek İstemesi
11. Kurulan Şehirlerde Sokak ve Caddelerin Genişliğini Tespit Etmesi
12. Kurulan Şehirlerde Yapılacak Evlerin Büyüklüğünü Tespit Etmesi
13. Ramazan'da Cemaatle Camide Teravih Namazı Kılınması
14. Asker Gönderme İle İlgili Uygulamaları

¹⁰²⁵ Hz. Ömer'in devlet idaresine getirdiği yenilikler için bk. İbn Sa'd, Muhammed ez-Zührî (ö. 230/844), *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, Thk.: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1421/2001, III, 281-282. Ayrıca bk. Fayda, Mustafa, Hz. Ömer Devri Divan Teşkilatı, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 107-108.

¹⁰²⁶ Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2(Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Neşriyat, 4. Basım, İstanbul, 2010, s. 165-166.

¹⁰²⁷ Demircan, Adnan, *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 56-54.

1. Beytülmâl

Sözlüklerde, خزينة المال (treasury- exchequer/hazine-maliye) olarak geçen ve "mal evi, devlet hazinesi" anlamına gelen Beytülmâl bir terim olarak devlet mallarının muhafaza edildiği fizikî mekânın adı olmasının yanı sıra, kamuya mahsus taşınır taşınmaz malların bütünü ve bunların idaresiyle ilgili hukukî kurumu da ifade etmektedir. Daha geniş manasıyla devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı, daha sonra da harcamaların planlandığı bağımsız bir kurum demektir.¹⁰²⁸

Beytülmâl teşkilatının kuruluşu Hz. Ömer'e nispet edilmekle birlikte, esasında bu kurumun ilk adımlarının Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından atıldığı açıktır. Nitekim Allah Resûlü (s.a.s.) ganimet, cizye ve harac cinsinden devlet gelirlerini bir araya getirdikten sonra bekletmeksizin gerekli yerlere sarf etmiştir. Bununla birlikte ihtiyaç duyulduğunda Beytülmâl'e ait nakit paranın Hz. Peygamber'in (s.a.s.) evinde muhafaza edildiği ve bunun kısa bir sürede elden çıkarıldığı bilinmektedir.¹⁰²⁹ Bu dönemde ziraî mahsul nevinden olan devlet gelirlerinin mescidin üst katındaki bir odada bekletildiği ve bu gelirlerin gerekli yerlere bu işten sorumlu olan Hz. Ömer tarafından harcandığı da zikredilir.¹⁰³⁰

Beytülmâl'in Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemindeki yapısı ve işleyişi Hz. Ebû Bekir'in kısa süren halifeliği zamanında da herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Halifenin Sühnevî mevkisindeki evinin yanında bir Beytülmâl bulunuyordu. Buraya gelen mallar derhal gerekli yerlere sarf edilirdi.¹⁰³¹ Halife Sühnevî'den Medine'nin merkezine taşındığında Beytülmâl'i de yanında getirdi. Hz. Ebû Bekir, hazineden yaptığı yardımlarda herkese eşit muamelede bulunmuş; hür-köle, erkek-kadın, büyük-küçük ayrımı yapmadan eşit bir şekilde mal taksimi yapmıştır.¹⁰³² Nitekim Bahreyn valisi olan A'lâ b. el-Hadramî topladığı malları Medine'ye ulaştırdığı zaman, halife ilk önce Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kendisine mal vermeyi vaat ettiği kimseler olup olmadığını sormuş, Câbir b. Abdullah, Rasûl-i Ekrem'in (s.a.s.) Bahreyn'den gelecek mallardan kendisine bir avuç dolusu vaat ettiğini bildirince bunun üzerine Hz. Ebû Bekir ona hakkını verdikten sonra malın geriye kalanını diğer Müslümanlara eşit bir şekilde bölüştürmüştür.¹⁰³³

¹⁰²⁸ Erkal, Erkal, Mehmet, "Beytülmâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 6, s. 90.

¹⁰²⁹ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *el-Câmiu's-sahîh*, 2. Baskı, 8 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, *Zekât* 20.

¹⁰³⁰ Buhârî, *Zekât* 60; Müslim, *Zekât* 161.

¹⁰³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 213.

¹⁰³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 213.

¹⁰³³ Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Dârü'l-ma'rife, Beyrut 1399/1979, s. 45.

Hz. Ömer döneminde Beytül mâl'in kurumlaşması ve İslâm devletinin malî yapısını oluşturacak şekilde teşkilatlanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Zira gerek savaş ganimetlerinin gerekse anlaşmalardan dolayı başkente gelen malların miktarı çok artmıştı. Halife bu kurumda Abdullah b. Erkam ve Muaykib b. Ebû Fâtıma'yı görevlendirmiş, Abdurrahman b. Ubeydullah'ı da onların yardımcılığına getirmişti. İran fetihleri sonucunda Medine'ye gelen ganimetler mescidin üst kısmında toplanmış, onların muhafaza edilmesi için Abdurrahman b. Avf ile Abdullah b. Erkam görevlendirilmiştir.¹⁰³⁴

Hz. Ömer, başkentteki Beytül mâl'in yanı sıra eyaletlerde de merkeze bağlı Beytül mâl şubeleri kurdu. Kaynaklarda halifenin eyaletlere tayin ettiği valilerden ayrı olarak, devlet gelirlerini tahsil etmek ve ihtiyaç fazlasını merkez Beytül mâline göndermek üzere görevliler tayin ettiği haber verilir. Başlangıç döneminde bu görevi valiler yürütmüşlerdi. Meselâ Amr b. el-Âs Mısır'da valilik yanında Beytül mâl amilliği görevini de deruhte etmiştir. Bazen kadınlara Beytül mâl amilliği görevi de yüklenmiştir. Örnek vermek gerekirse Abdullah b. Mes'ûd Kûfe'de kadılığın yanında Beytül mâl sorumluluğunu da yürütmüştür.¹⁰³⁵

Netice olarak ifade etmek gerekirse Beytül mâl'in, her ne kadar önceki dönemde görülse de Hz. Ömer döneminde bir kurum halini almış olması araştırmacıları Beytül mâl'in kurucusu olarak Hz. Ömer'i kabul etmeye sevk etmiştir.¹⁰³⁶

2. Divan Teşkilatı

Beytül mâl teşkilatıyla doğrudan bağlantılı bulunan ve bu kurumun tamamlayıcısı mahiyetinde olan Divan, Beytül mâl'de toplanan mal ve paranın düzenli bir şekilde hak sahiplerine dağıtılması ihtiyacından doğmuştur.

Divan, devlet idaresindeki çeşitli idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, ayrıca bu defter ve memurların bulunduğu resmî daireye verilen isimdir.¹⁰³⁷ İslâm dünyasında divan teşkilatına ilk defa

¹⁰³⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 50-51; Halife b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 240/854), *et-Tarih*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, 1993, s. 112.

¹⁰³⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s.39; Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ (ö. 279/892), *Fütûhu'l-büldân* (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ, Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1407/1987, s. 376; Apak, s. 167-168.

¹⁰³⁶ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (çev. Zeki Meğamiz), İstanbul 1970, I, 154. Beytül mâl'in kuruluşu ve işleyişi hakkında geniş bilgi için bk. Mısırlı, Murat, *Hz. Ömer Döneminde Maliye Teşkilatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2001; Erkal, Mehmet, "Beytül mâl", *DİA*, VI, 90-94.

¹⁰³⁷ Dürî, Abdülaziz, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 9, s. 378; Apak, s. 168.

ihtiyaç duyan Hz. Ömer, fetihler sonucunda elde edilen cizye, harac ve ticarî vergilerden elde edilen gelirleri sistemli bir şekilde Müslümanlara dağıtmak amacıyla bu müesseseyi kurmuş, hazineden maaş alacakları burada tutulan defterlere kaydettirmiştir.¹⁰³⁸

Hz. Ömer'in bu teşkilatı tanzim etmesine sebep olan olay kaynaklarda farklı şekillerde rivayet edilir: Bunlar arasında Ebû Hureyre rivayeti yaygındır. Buna göre Ebû Hureyre Bahreyn'den beş yüz bin dirhem parayı getirdiğinde Hz. Ömer, malların nasıl dağıtılması gerektiği konusunda ashâbile istişare etmiş, orada bulunanlardan bir kısmı kendisine divan tesis etmesini ve gelen malları divan kayıtlarına göre dağıtmasını tavsiye etmişler, halife de bu teklifi uygun bularak divan defterlerinin tanzimine karar vermiştir.¹⁰³⁹ Kaynaklarda Hz. Ömer'e divan tesisini İranlı Fîruzân¹⁰⁴⁰ veya Hürmüzân¹⁰⁴¹ isimli kişilerin önerdiği zikredilir.

Bu konuda İbn Sa'd'ın rivayetine göre ise Hz. Ömer, Beytülmâle gelen malların nasıl dağıtılması gerektiği konusunda ashâb ile görüşmesi esnasında Hz. Ali bunların tamamını hemen taksim etmesini teklif etmiş, ancak Hz. Osman "insanlara yetecek kadar mal görüyorum. Ancak alanla almayan bilinecek şekilde tespit edilmezse, bu işin karışacağından korkarım" sözleriyle teklife itiraz etmiştir. Bunun üzerine toplantıda bulunan Velîd b. Hişâm, kendisinin Şam'da bulunduğu esnada bölgenin Rum idarecilerinin divan tedvin ettiklerini ve ordularına bu suretle maaş verdiklerini bildirince, bu öneriyi benimseyen halife divan kurmaya karar vermiştir.¹⁰⁴²

Hz. Ömer, Velîd'in teklifini benimsemiş ve Akîl b. Ebû Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i çağırmıştır. Bunlar Kureys'in içinde nesep bilgisi iyi olan kimselerdi. Onlara, "İnsanları derecelerine göre yazın." demiş, onlar da Hâşimoğullarıyla başlayarak listeleri hazırlamışlardır. Onların arkasından hilafet sırasına göre Ebû Bekir ve kabilesi Teymoğullarını, akabinde Ömer ve kabilesi Adîoğullarını yazdılar. Ömer bu listeye bakınca şöyle dedi: "Vallahi bu şekilde [Resûlullah'a yakınlığının] olmasını çok arzu ederdim. Ancak Hz. Peygamber'e (s.a.s.) akrabalığı esas alarak başlayın. Önce en yakın akrabayı, ardından da onu takip eden yakın akrabayı yazın. Sonunda böylece Ömer'i, Allah'ın koyduğu sıraya koyarsınız."¹⁰⁴³

¹⁰³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 295-296.

¹⁰³⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 323-325; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 300; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 635-636.

¹⁰⁴⁰ Süllî, Ebû Bekir Muhammed, *Edebu'l-Kuttâb*, Kahire 1341, s. 190.

¹⁰⁴¹ Nüveyrî, Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-Erebfi fünunî'l-edeb*, I-XXVII, ts., (Dâriü'l-Kütüb), 197.

¹⁰⁴² Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 48-49; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 295; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 630; Taberî, *Tarih*, IV, 209-210; Apak, s. 169-170.

¹⁰⁴³ Demircan, s. 56-57.

Divan teşkilatı kurulmadan önce de Müslümanlar arasında fey taksimi yapılıyordu. Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında fey gelirlerinin miktarı çok az olduğu için toplananlar Medine'deki Müslümanlara dağıtılıyordu. Hz. Ebû Bekir zamanında bu uygulama aynı şekilde devam etmiş, başkente gelen mallar bekletilmeksizin hak sahiplerine dağıtılmıştır.¹⁰⁴⁴ Halife dağıtımda herhangi bir derecelendirmeye gitmeksizin herkese eşit miktarda mal takdir etmiştir. Kendisine insanlar arasında eşit taksim yerine, iyi geçmişi ve Müslümanlıkta önceliklere göre mal dağıtması tavsiyelerine de şöyle cevap vermiştir: “Söylediğiniz iyi bir geçmiş, fazilet ve İslâm'daki kıdem meselesini hepimizden iyi ben bilirim. Bütün bunlar, sevabı Allah'a ait olan hasletlerdir. Dağıttığım şey ise geçim vasıtasıdır. Bunda eşitlik, tercih ve takdimden daha iyidir”.¹⁰⁴⁵

Hz. Ömer halifeliği döneminde divan sisteminde gelirlerin hak sahiplerine yılda bir defa dağıtılması, maaş miktarlarının sabit bir şekilde belirlenmesi ve hazineden para almaya hak kazananların divan defterlerine kaydedilmesi gibi yenilikler getirdi.¹⁰⁴⁶ Onun gerçekleştirdiği yeniliklerden biri de divanda maaş derecelendirmesi yapılması oldu. Halife bu uygulama değişikliğini şu şekilde gerekçelendirir:

“Ebû Bekir'in bu mallar hakkında bir görüşü vardı, benim de başka bir görüşüm var. Ben, Resûlullah'a karşı savaşanlarla, onun safında savaşanları bir tutmayacağım...”¹⁰⁴⁷ “Bizler hepimiz, Allah'ın Kitabında ve Resûlullah'ın Sünnetinde beyan edilen ölçülere tabiyiz. Herkes, İslâm'daki özel durumuna, Hz. Peygamber'e yakınlığına göre ecir ve sevap alır, İslâmiyet'e yaptığı hizmete, katlandığı sıkıntılara, erken Müslüman olmasına, zenginlik ve ihtiyaç durumuna göre hak sahibi olur.”¹⁰⁴⁸

Hz. Ömer divan defterlerinin hazırlanmasında o günkü Arap toplumunda varlığını canlı bir şekilde sürdüren kabile sistemini temel almış ve divandan maaş alacakları bu esasa göre tertip etmiştir. Halife bunu gerçekleştirmek amacıyla hicretin 20. yılında (m. 641) nesep konusunda uzman olan Akıl b. Ebû Tâlib, Mahrame b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im gözetiminde kabile şecerelerini gösterir soy cetvelleri hazırlatarak insanları divana kaydetmiştir. Sistemde maaş mertebesinin en üst kısmına Hz. Peygamber'in (s.a.s.) akrabası olan Benî Hâşim yerleştirdikten sonra soyca onlara yakın kabilelere geçildi. Resûlullah'ın (s.a.s.) kabilesine eşit uzaklıktaki kabile mensupları ise ihtida önceliğine göre sıralandılar. Hz. Ömer, defterleri hazırlayan kâtiplere Benî Hâşim'den Bedir

¹⁰⁴⁴ Buhârî, *Cizye ve'l-Muvâde'a* 4, *Meğâzi* 73, *Hıyel* 3; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, I, 307-310; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 213.

¹⁰⁴⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 45-46; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 296.

¹⁰⁴⁶ Fayda, Mustafa, Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı, s. 141.

¹⁰⁴⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 46; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 296; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 632.

¹⁰⁴⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 211.

Gazvesi'ne iştirak edenler esas alınarak sıralamaya başlamalarını, daha sonra da, yine Bedir'e iştirak edenler önce yazılmak suretiyle Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabilesine yakınlıklarına göre diğer Kureyş ailelerini kaydetmelerini istemiştir.¹⁰⁴⁹ Bu esaslar dâhilinde düzenlenen Divan defterlerinde, ilk önce Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabilesinden Bedir Gazvesine iştirak eden Hz. Ali yazılmıştır. Hz. Ömer Divan kayıtlarını, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabilesinden başlanmak suretiyle tanzim ettirmekle birlikte, verilen atıyyelerin miktarları, kabile esasına göre tespit edilmemiştir.¹⁰⁵⁰ Örnekle açıklamak gerekirse Bedir Gazvesine iştirak eden Benî Hâşim'e mensup Hz. Ali ile Benî Ümeyye'den olan ve Bedir Gazvesine iştirak etmiş kabul edilen Hz. Osman, farklı sıralarda yazılmış olmalarına rağmen aynı miktarda para almışlardır. Divan listesinde Kureyşli Benî Cumah soyundan olup Mekke fethinden sonra Müslüman olan Safvan b. Ümeyye, Medineli olması sebebiyle Divan'a bütün Kureyş ailelerinden sonra kayda geçen ancak Bedir Gazvesine iştirak etmiş bulunan Muhammed b. Mesleme'den daha az atıyye almıştır. Bu bakımdan kabilelerin sıralanışı tamamen şekli bir tercihten ibarettir. Dolayısıyla Hz. Ömer'in sisteminde atıyyede asıl tercihin kabile değil, İslâm'a girmedeki öncelik olduğu anlaşılır.¹⁰⁵¹ Halife, maaş ödeme sisteminde azat edilmiş köleleri (mevâlî), onları azat eden efendileriyle aynı seviyede kabul etmiştir. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber'in (s.a.s.) azatlısı Zeyd'in oğlu Üsâme hukuken Hâşimîler'den kabul edildiği için Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'dan hem önce yazılmış, hem de daha fazla atıyye almaya hak kazanmıştır.¹⁰⁵²

Hz. Ömer, divan sisteminde hak sahiplerine durumlarına göre dağıtımda farklı maaş takdir etmiş olmakla birlikte, hayatının son döneminde bu uygulamayı kaldırmayı düşündüğünü, en alt düzeyde maaş alan ile en üst düzeyde maaş alanı eşitleyeceğini belirtmiş,¹⁰⁵³ fakat ömrü buna imkân vermemiştir.¹⁰⁵⁴

Kısaca özetlemek gerekirse, devlet gelirlerinin Müslümanlar arasında sistemli bir şekilde dağıtılması için divan teşkilatını ilk oluşturan kişi Hz. Ömer'dir. Divana kayıtlı olanların önemli bir kısmı askerlik hizmetini de ifa ediyorlardı. Onun bu alandaki uygulamaları bir standart oluşturmuş ve asırlarca devam etmiştir. Hatta ünlü tarihçi Muhammed b. Sa'd *Kitâbü't-tabakâti'l-*

¹⁰⁴⁹ Buhârî, *Menâkıbu'l-Ensâr* 35; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 282, 295-296; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 630-632, 641; Taberî, *Tarih*, III, 613-615, IV, 209-210.

¹⁰⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 301

¹⁰⁵¹ Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı*, s. 147-149.

¹⁰⁵² Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, I, 332; 295-302; bu konuda geniş bilgi için bk. Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı*, 107-176; Şimşir, Mehmet, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005, s. 265-280.

¹⁰⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 302, 304.

¹⁰⁵⁴ Apak, s. 166-169.

kebîr adlı değerli eserini iki asır sonra yazarken ele aldığı kişilerin tasnifinde Hz. Ömer'in divan tasnifini esas almıştır.¹⁰⁵⁵

3. Adalet Teşkilatı

Kur'an-ı Kerim'de adalet kavramına geniş bir anlam yüklenerek bütün Müslümanlar hayatın her alanında adaletli olmaya çağrılmış, kişinin kendine ve başkalarına karşı haksızlık etmemesi emredilmiştir. Dinin dünyevî hüküm koyması da bu adalet anlayışının bir yansıması olarak kabul edilir. Allah'ın elçisi olan peygamberler, insanlar arasında adaletle hüküm vermekle, müminler ise verilen bu hükme itaatle emrolunmuşlardır.¹⁰⁵⁶ Ayrıca dünyada yargılama ve karar verme mevkiinde bulunan kişilerin dünyevî adaletin gerçekleşmesinde önemli bir role sahip olduklarına işaret edilerek, insanlardan kendi aralarında hükmederken adaletli ve hakkaniyetli davranmaları istenmiştir.¹⁰⁵⁷ Hz. Peygamber (s.a.s.), hâkimlik mesleğinin sorumluluğunun büyük olduğunu,¹⁰⁵⁸ hâkimin adaletten sapmadığı müddetçe Allah'ın onunla birlikte olacağını ve onun cennete gireceğini, gerçeği bildiği halde haksızlık edenlerin cehenneme atılacaklarını haber vermiştir.¹⁰⁵⁹

Allah Resûlü (s.a.s.) hicretten sonra Medine'de siyâsî birliğin oluşturulması sürecinde birçok davayı bizzat karara bağlayarak adaletin tesisinde öncülük ve örneklik etmiş, yargılamaya ilişkin temel ilkeleri belirledikten sonra, zaman zaman sahâbeden bazılarını kadı olarak görevlendirmiştir. Medine sözleşmesinde de şehir vatandaşlarının aralarındaki problemleri nihâî olarak Allah Resûlü'ne (s.a.s.) götürecekleri hususu karara bağlanmıştır.¹⁰⁶⁰

Râşid Halifeler döneminde adalet hizmeti devletin temel görevlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Öyle ki, halifeler başşehir Medine'de yargı görevini bizzat kendileri ifâ etmişlerdir. Hz. Ömer gerek Hz. Peygamber (s.a.s.) gerekse selefi Hz. Ebû Bekir'i örnek almak suretiyle çarşı-pazarları denetlemesi esnasında kendisine intikal eden hukukî ihtilâfları ve şahsî husumetleri anında çözüme kavuşturmuştur.¹⁰⁶¹ Halife, zaman zaman görevlendirdiği şahıslar marifetiyle de bu vazifeyi yürütmüş, eyaletlerde ise sorumluluk daha ziyade valilere tevdi edilmiştir. Bununla birlikte hususî olarak görevlendirilen kadıların ta-

¹⁰⁵⁵ Demircan, s. 56.

¹⁰⁵⁶ Nisâ, 4/105; Mâide, 5/42, 49; Nûr, 24/48-51; Sâ'd, 38/26.

¹⁰⁵⁷ Nisâ, 4/ 58, 135; Mâide, 5/8, 42, 49.

¹⁰⁵⁸ Ebû Dâvud, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889), *es-Sünen*, 2. Baskı, 5 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, *Akziye* 1; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (ö. 273/887), *es-Sünen*, 2. Baskı, 2 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, *Ahkâm* 1.

¹⁰⁵⁹ İbn Mâce *Ahkâm* 3; et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *Sünen*, İstanbul 1413/1992, *Ahkâm* 1.

¹⁰⁶⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 150.

¹⁰⁶¹ Taberî, *Tarih*, IV, 213.

yiniyle birlikte yargının yürütmeden ayrıldığına şahit olunmuştur. Buradan yola çıkarak valilikten müstakil hale gelen ilk kurumun kadılık teşkilatı olduğu ileri sürülebilir. Diğer devlet teşkilatlarında olduğu gibi adalet kurumunun da devlet sistemine yerleştirilmesinde Hz. Ömer öncülük yapmıştır.¹⁰⁶² Valilerden ayrı ve müstakil olarak kadılar tayin eden ilk halife Hz. Ömer'dir.¹⁰⁶³ Nitekim halife, yönetimi esnasında bu göreve Medine'de Ebu'd-Derdâ'yı, Kûfe'de Ebû Kurre¹⁰⁶⁴ ile Kâdı Şüreyh'i¹⁰⁶⁵ getirmiştir. Mısır kadılığına Kays b. Ebu'l-Âs'ı, sonra da onun oğlu Osman b. Kays'ı, Basra kadılığına Ebû Meryem el-Hanefî'yi, ardından da Ka'b b. Sevr el-Lakîf'i¹⁰⁶⁶ tayin etmiştir.

Hz. Ömer, eyalet kadılarının dışında savaş esnasında orduda bulunan askerler arasında çıkması muhtemel ihtilâflara bakmak üzere askerî kadılar istihdam etmiştir. Irak cephesine gönderilen Kâdisiye ordusunda bu görevi Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî üstlenmiştir.¹⁰⁶⁷ Hz. Ömer her hac mevsiminde Mekke'de bir temyiz mahkemesi kurmak suretiyle vilâyetlerde kadılar tarafından verilen yargı kararlarını denetlemiştir. Onun Basra kadısı Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği hukuk tâlimatnâmesi ise ilk kadıların uygulamaları ve yargı usulü açısından zengin bir belge niteliğindedir:

“Şunu bil ki, sana bir dava getirildiği zaman, tatbiki mümkün olmayan delillerin faydası olmaz. İnsanlara karşı şahsî münasebetlerinde ve adaletinde eşit muamele yap ki, kuvvetli senin nüfuzundan korksun, zayıf da adaletine sığınsın. Delil göstermek davacıya aittir. İnkâr edene ise yemin etmek düşer. Bununla beraber, Müslümanlar arasında barış yapmak da caizdir. Ancak helâli haram, haramı da helâl kılan sulh mümkün olmaz. Bir davada hüküm verdikten sonra bu hükmün yanlışlığına kanaat getirdiğinde doğruya dönmekte tereddüt etme. Çünkü asıl olan doğruya ulaşmaktır ve bu esas, yanlışta devam etmekten daha hayırlıdır. Kur’ân ve Sünnet’te açık bir hüküm bulamadığın hallerde hüküm vermekte zorluk çekersen, önce buna benzer davalar ve örnekler ara ve önündeki dava ile aralarındaki ortak yanları tespit et. Ondan sonra Kur’ân ve hakka en yakın olduğunu umduğun fikre itimat et. Hak iddia edenlere bunu ispatlayabilmeleri için delil getirebilecekleri bir mühlet tan. Bu süre zarfında delil getirebilirse lehte, aksi halde aleyhte hüküm vermen gerçeğe daha yakın ve şüpheden daha uzak olur. Müslümanlar, hukukî meselelerde birbirlerine lehte ve aleyhte şahitlik edip adaletin tecelli etmesine yardımcı olmadırlar. Ancak sabıkalı olanlar, yalancı şahitliği veya iftirası sabit olanlar ve soyu bilinmeyenler bu iş için makbul kişiler sayılmaz. Çünkü Allah, insanların vicdanlarında olanları bilir, şahitlik ve yemin gibi tamamen vicdanî faktörlerle adaletin tecellisini sağlar.

¹⁰⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 282.

¹⁰⁶³ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. 2, s. 176.

¹⁰⁶⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 39, 95.

¹⁰⁶⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 101.

¹⁰⁶⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 111.

¹⁰⁶⁷ Taberî, *Tarih*, III, 489.

Davalara bakarken telâşa, çığırıklılığa ve tarafların haysiyetini kırıcı davranışlara asla müsaade etme. Çünkü adaletin yerini bulması için sükûnet ve ciddiyet şarttır. Hakkın tecelli etmesi ise ilahî adaletin itibar kazanmasına sebep olur. Bir Müslümanın niyeti iyi ise Allah, onun insanlarla olan münasebetlerini islah eder. Ama içi başka dışı başka olursa, Allah ona musibet verir. Bu durumda hâkimin görevi Allah'ın rızık ve rahmet hazinelerinin kulları arasında adaletle dağıtılmasını sağlamaktır."¹⁰⁶⁸

Hz. Ömer'in halifelîği döneminde adalet sisteminin en önemli unsurlarından biri olan hapishaneler de kurumsal hale getirilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde bu amaçla geçici mekânlar kullanılırken Hz. Ömer, Safvân b. Ümeyye'nin evini kamu adına istimlak etmek suretiyle burayı hapishaneye dönüştürmüştür.¹⁰⁶⁹ Medine'deki merkez hapishanenin ardından vilayetler ve büyük yerleşim birimlerinde de hapishaneler kurulmuştur. İlk önceleri infazı beklenen hükümlülerin konulduğu hapishaneler, daha sonraları borçlarını ödemeyenlerin tutuklanmasında da kullanılmıştır.¹⁰⁷⁰

4. Liderlik Makamının İsmi Belirlemesi

Hz. Peygamber'den sonra halife olan Hz. Ebû Bekir için Resûlullah'tan sonra geldiğini ifade etmek üzere "Halîfetü Resûlillah" deniyordu. Hz. Ebû Bekir, bir defasında kendisine "Halîfetullah" olarak hitap edilince, "Ben Muhammed'in (s.a.s.) Halifesiyim ve bundan memnunum." demişti.¹⁰⁷¹

Hz. Ömer halife olunca ona "Halîfetü halîfeti Resûlillah" denildi. Ömer'den sonra gelecek kişiye, "Allah Resûlü'nün halifesinin halifesinin halifesi" denilecek ve bu isimlendirme böyle uzayıp gidecekti. Sonraki dönemlerde de kullanılabilecek pratik bir isim bulmak için istişareler yapıldı. Allah Resûlü'nün (s.a.s.) bazı sahabîleri, "Biz mümin kimseleriz, Ömer de bizim Emîr'imiz." dediler. Böylece ondan sonra Ömer "Emîrü'l-müminîn" [Mü'minlerin Emiri] diye çağrıldı. O, kendisine bu ismin verildiği ilk şahıstır.¹⁰⁷² Ondan sonra asırlarca bu hitap şekli kullanılmıştır.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁸ Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut 1985, s. 425-437. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bk. Muhammed Hamidullah, "Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat-Ebû Mûsa el-Eş'arî'ye Gönderilen Kazai Talimatnameler", (çev. Fahrettin Atar), *İlim ve Sanat*, Ankara 1989, sy. 23, s.45-53; Arı, Abdüsselam, "Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", *İslâm Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Konya 2003, sy. 2, s. 85-99; Atar, Fahrettin, "Kaza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 44 cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 25, ss. 113-115.

¹⁰⁶⁹ Buhârî, *Husûmât* 8.

¹⁰⁷⁰ Bardakoğlu, Ali, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 16, s. 54-55. Apak, s. 174-177.

¹⁰⁷¹ İbn Sa'd, III, 168; Belâzürî, *Ensâb*, II, 187.

¹⁰⁷² İbn Sa'd, III, 262; Belâzürî, I, 528.

¹⁰⁷³ Demircan, s. 54.

5. Ortak Bir Takvim Başlangıcı Belirlenmesi

Hz. Ömer'in önemli icraatlarından biri, bugün hala birçok İslâm ülkesinde kullanılan hicrî takvim için standart başlangıç belirlenmesidir. Ondan önce Müslümanlar tarafından farklı olaylar tarih başlangıcı olarak kullanılıyordu. Bazıları peygamberliğin başlangıcını, bazıları hicreti, bazıları Resûlullah'ın (s.a.s.) vefatını esas alarak tarihlendirme yapıyorlardı. Ancak farklı tarih başlangıçları kullanılması, bazı sıkıntılara sebep olabiliyordu. Nihayet Hz. Ömer durumu ashâbla istişare ederek herkesin kabul edeceği bir tarih başlangıcı oluşturdu. Seçilen başlangıç, hak ile batılın arasını ayırdığı ifade edilen hicretti. Bu uygulama h. 16. yılının Rebûlevvel (Nisan 637) ayında hayata geçirildi.¹⁰⁷⁴ Takvim reformu Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında yapılmıştı, ancak İslâm tarihinin başlangıcı olarak hicret hadisesinin esas alınması Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından altı yıl sonra Hz. Ömer'in hilafeti zamanında benimsendi.¹⁰⁷⁵

6. Arazi Ölçümü Yaptırması

Hz. Ömer döneminde Suriye, Irak ve Mısır gibi geniş bölgeler fethedildi ve buradaki arazilere Müslümanlarda daha önce müstakil bir vergi olarak bulunmayan haraç vergisi kondu. Irak fethedildiğinde Sevâd bölgesi arazisinin ölçümü için Osman b. Huneyf ve Huzeyfe b. el-Yemân görevlendirildi. Yaptıkları ölçüm sonucu tarıma elverişli arazinin 36.000.000 cerîb (yaklaşık 50.000.000 dönüm) olduğunu tespit ettiler.¹⁰⁷⁶ Böylece Hz. Ömer, yıllarca kullanılan bu ölçümüyle Sevâd ve Cebel bölgesinin kadaastro çalışmasını yapan ilk kişidir.¹⁰⁷⁷ Daha sonraları Hz. Ömer döneminden seksen yılı aşkın bir süre sonra Emevî halifesi Yezid b. Abdümelik, Irak valisi Ömer b. Hübeyre'den Hz. Ömer döneminden sonra bir daha kadaastro çalışması yapılmayan Sevâd arazisinin tekrar ölçülmesini istemiştir.¹⁰⁷⁸

7. Cizye ve Haraç Miktarlarını Belirlemesi

Beytülmâl gelirlerinden olan haraç vergisinin alınmasına Hz. Ömer zamanında başlanmıştır. İslâm tarihinde bu vergi halifenin, fethedilmiş toprakları ve üzerinde yaşayan insanları taşınabilir ganimet mallarının aksine savaşa katılanlar arasında dağıtması kararından sonra uygulanmıştır. Hz. Ömer'in bu toprakları haraç karşılığında ziraatı iyi bilen eski sahiplerinin elinde bırakıp

¹⁰⁷⁴ İbn Sa'd, III, 262; Demircan, s. 55.

¹⁰⁷⁵ Muhammed Hamidullah, "Hicri Takvim ve Tarihi Arkapları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2000):678.

¹⁰⁷⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s.375.

¹⁰⁷⁷ İbn Sa'd, III, 262.

¹⁰⁷⁸ Demircan, s. 55.

kendi dinlerinde kalmak isteyen insanları da esir statüsü dışına çıkararak kendilerinden Tevbe sûresi 29. âyet gereğince cizye alınması emrini vermesi sonucunda ilk defa Irak'ta sonra Suriye ve Mısır'da uygulamaya konulmuştur.¹⁰⁷⁹

Gayri müslimlerden alınan cizye vergisi ile ilgili en önemli düzenlemelerden biri Hz. Ömer döneminde yapılmıştır. Bu dönemdeki uygulamalar, daha sonra mezheplerin bu konudaki görüşlerinin şekillenmesinde temel referanslardan biri olmuştur. Cizye vergisinin tahsilinde, toplu ya da ferdî, nakdî ya da aynî alınması şeklinde farklı uygulamalar olmakla birlikte Halife'nin talimatıyla bir kişiden alınacak cizye miktarının belirlenmesinde zenginden kırk sekiz, orta halliden yirmi dört ve fakirden de on iki dirhem alınması uygun görülmüştür.¹⁰⁸⁰ Hz. Ömer, asgari sınırı belirlerken, çalışan fakir bir kişinin aylık bir dirhemi rahatlıkla ödeyebileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁸¹

8. Bir Kişinin Günlük Gıda Tüketimini Belirlemesi

Hz. Ömer devlet gelirlerini halka dağıtma çalışması çerçevesinde nakdî ödemenin dışında aynî ödeme de yapıyordu. Bunun için şöyle bir standart oluşturdu: (132 litre hacminde olan) bir cerîb un getirilmesini emretti. Önce hamur yoğruldu, sonra ekmeğe pişirildi, ardından tirit yapıldı. Sonra bu tirite otuz adam davet etti. Onlar da yemeği yediler. Daha sonra yatsı vaktinde de aynı şeyi yaptı ve şöyle dedi: "Bir adama ayda iki cerîb [miktarı un] yeter." Bunun üzerine kadın, erkek ve kölenin her birine ikişer cerîb [un] olmak üzere insanlara her ay iki cerîb [unu] rızık olarak verdi.¹⁰⁸²

9. Ticaret Mallarına Uşûr Vergisi Koyması

Hz. Ömer, mütekabiliyet ilkesine önem verirdi. Müslüman tüccarlar başka memleketlere gittikleri zaman ticaret mallarından vergi alınıyordu. Rivayete göre Basra valisi Ebû Mûsa el-Eş'arî, Hz. Ömer'e bir mektup yazarak, "Buradaki bazı Müslüman tacirler düşman ülkesine ticaret için gidiyorlar. Onlardan 1/10 (onda bir) vergi alınıyor." diye bildirdi. Bunun üzerine Hz. Ömer valiye, "Sen de onların tacirlerinden, Müslüman tacirlerinden aldıkları kadar vergi al! Zimmîlerden nısfü'l-uşr (yirmide bir), Müslümanlardan ise kırk dirhemden bir dirhem al. 200 dirhemden az olan mallardan bir şey alma." şeklinde cevap yazdı.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁹ Geniş bilgi için bkz: Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidin Devri, Dört Halife Dönemi*, Kubbealtı Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 305-315.

¹⁰⁸⁰ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidin Devri*, s. 302.

¹⁰⁸¹ İbn Sa'd, III, 262-263; Demircan, s. 56.

¹⁰⁸² İbn Sa'd, III, 284; Demircan, s. 61.

¹⁰⁸³ Ebû Yusuf, s. 135; Fayda, "Uşûr [I]", 176; Demircan, s. 62.

10. Mehire Üst Sınır Getirmek İstemesi

Hz. Ömer döneminde kadınların fazla mehir istemeye başlamaları evlenmek isteyen erkekleri sıkıntıya sokmaya başladı. Konuyu ele alan Hz. Ömer mehir için bir üst sınır belirlemek istedi ve bunu mescitte yaptığı bir konuşma ile Müslümanlara açtı.

Konuşmasında özetle şöyle söylemişti: “Kadınların mehirlerini çok yükseltmeyin. Mehirleri arttırmak bu dünyada bir şeref ve Allah katında takva ölçüsü olsaydı, Allah Resûlü buna hepinizden daha layık olurdu. Hâlbuki Resûlullah’ın (s.a.s.) on iki ûkıyyeden (480 dirhem) fazla mehir karşılığında, kadınlardan herhangi birisini nikâhladığını ve kızlarından herhangi birisini de başkalarına nikâhladığını bilmiyorum.”¹⁰⁸⁴

Halife sonunda kararını şöyle açıkladı: “Kadınların mehirlerini kırk ûkıyyeden (1600 dirhem) fazla tutmayın. Bunu yapan olursa fazla kısmı Beytülmâle alırım.”

Bir kadın, “Bunu yapamazsın ey Ömer!” dedi. Ömer, “Niçin?” diye sorunca, kadın Nisa suresinin, “Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. Siz iftira ederek ve apaçık günah işleyerek onu geri alır mısınız? Vaktiyle siz birbirinizle haşır-neşir olduğunuz ve onlar sizden sağlam bir teminat almış olduğu halde onu nasıl geri alırsınız?”¹⁰⁸⁵ âyetlerini okudu. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Bir kadın Ömer’le tartıştı ve onu yendi!” diyerek bu kararından vazgeçti.¹⁰⁸⁶

11. Kurulan Şehirlerde Sokak ve Caddelerin Genişliğini Tespit Etmesi

Hz. Ömer, Kûfe, Basra ve Fustat gibi şehirleri kurunca bunların şehir planlarını kabilelere göre çizdirip Araçları buralara yerleştirdi.¹⁰⁸⁷ Hz. Ömer şehirlerin cadde ve sokaklarının genişliğinin ne kadar olacağı meselesiyle bizzat ilgilenmiş; cadde ve sokakların o günkü ihtiyaçları rahatlıkla karşılayacak şekilde planlanmasına dikkat etmiştir. Seyf b. Ömer’in rivayetine göre Hz. Ömer Kûfe’de ana caddelerin 40 (24 m.), daha küçük caddelerin 30 (18 m.), onlardan daha küçük caddelerin 20 (12 m.) ve sokakların 7 zira¹⁰⁸⁸ (4 m.) yapılmasını emretmiş; ayrıca kabilelere ayrılan mahallelerin ortasına 60 zira² büyüklüğünde (yaklaşık 1300 m²) bir meydan bırakılması uygun görülmüştür.¹⁰⁸⁹ Basra şehri kurulurken de şehrin ana caddeleri 60 zira (36 m.), ara caddeleri 20 zira (12 m.), sokakları da 7 zira (4 m.) genişlikte tutulduğu nakledilir. Ayrıca kabile-

¹⁰⁸⁴ Tirmizî, “Nikâh”, 23.

¹⁰⁸⁵ Nisâ 4/21-22.

¹⁰⁸⁶ İbn Kesîr, III, 404; Demircan, s. 62-63.

¹⁰⁸⁷ İbn Sa’d, III, 263; Demircan, s. 63.

¹⁰⁸⁸ Yaklaşık olarak 64, 65 cm.’ye karşılık gelen bir uzunluk ölçüsü birimidir. Erkal, Mehmet, “Arşın”, DİA, c. 3, s. 411-413.

¹⁰⁸⁹ Taberî, IV, 44.

leri birbirinden ayıran sınırların ortasında, ölülerine mezar yapmak, hayvanlarını bağlamak için geniş alanlar bırakarak mahalleler birbirlerine tam olarak bi-tiştirilmemiştir.¹⁰⁹⁰

12. Kurulan Şehirlerde Yapılacak Evlerin Büyüklüğünü Tespit Etmesi

Hz. Ömer, döneminde kurulan Basra ve Kûfe şehirlerinde evler önce ka-mıştan yapılmıştı. Bu konutların yangında yanması üzerine Halife'den kerpiç-ten evler yapmak için izin istediler. Hz. Ömer, Kûfelilerin kerpiçten konut yapmalarına izin verdiğinde İslâm'ın genel yaklaşımına uygun olarak israfa kaçınılmasını istemiş; bu amaçla üç odadan büyük ve yüksek evler yapı-lmaması kaydıyla ev yapmalarına izin vermiş; ayrıca benzer bir talimatı Basra-lılara da göndermiştir.¹⁰⁹¹

13. Ramazan'da Cemaatle Camide Teravih Namazı Kıldırması

Teravih namazını başlangıçta cemaate bizzat kıldırın Hz. Peygamber ümmetinin yükünü arttırabileceği düşüncesiyle bu uygulamadan vazgeçmiş-tir. Onun bu namazı iki veya üç gün mescidde kıldırıldığı, cemaatin gittikçe ço-ğaldığını görünce mescide çıkmadığı ve bunu Allah'ın farz kılabilceği endişe-siyle yaptığını söylediği rivayet edilir.¹⁰⁹² Teravihin tek başına kılınmasına Hz. Ebû Bekir döneminde devam edilmiştir. Bu uygulamanın camide meydana ge-tirdiği dağınıklığı, artık farz kılınma ihtimali bulunmadığını ve Resûl-i Ek-rem'in konuyla ilgili sözünden çıkan anlamı dikkate alan Hz. Ömer, Übey b. Kâ'b'dan cemaate teravih namazı kıldırmasını istemiş ve bu uygulama günü-müze kadar sürmüştür.¹⁰⁹³

Dolayısıyla Hz. Ömer, Ramazan ayını ihya etme geleneğini sistemleştiren, insanları bunun için cemaat halinde mescitte toplayan ve bu uygulamayı Me-dine dışındaki diğer beldelere de yazıp bildiren ilk şahıstır. Bu icraat, hicretin 14. senesindeki Ramazan (Ekim 635) ayında başlatılmıştır.¹⁰⁹⁴

14. Asker Gönderme İle İlgili Uygulamaları

Hz. Ömer döneminde aylar süren yolculuklar gerektiren yerlere kadar gi-dilerek İslâm tebliğ edilmiş ve Müslümanlarla anlaşmayı reddedip savaşanlara karşı cihat yapılmıştır. Mesafenin uzak olması, askerin cepheye gönderilmesi için ciddi bir problem oluşturuyordu.

¹⁰⁹⁰ el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 201.

¹⁰⁹¹ Taberî, IV, 44; Demircan, s. 63-64.

¹⁰⁹² Buhârî, "Teheccüd", 5, "Salâtü't-terâvîh", 1.

¹⁰⁹³ Köse, Saffet, "Teravih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 44 cilt, İstanbul: Türkiye Di-yanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 40, s. 482-483.

¹⁰⁹⁴ İbn Sa'd, III, 262; Demircan, s. 64.

Ömer, savaşın bir kısmını alıkoyup diğer kısmını gönderiyor, ertesi seferde ilkinde alıkoyduklarını gönderip diğerlerini dinlenmeleri için memleketlerinde bırakıyordu. O, böylece sıralı bir askerlik sistemi uyguluyordu.¹⁰⁹⁵

SONUÇ

Hz. Ömer'in devleti kurumlaşmaya götürme fikri ve yeteneği büyük oranda onun adalet ve sistem anlayışını gösterir. İslâm devletinin yönetimi gibi büyük bir sorumluluğu yüklenmiş olan Halife'nin, devletin teşkilatlanmasındaki hassasiyeti kendisinden sonrakilere de örnek olmuştur. O, adaleti sağlamak amacıyla standartlar oluşturmaya özellikle dikkat etmiştir. Bu yönüyle de İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir. O, fitrî kabiliyeti ve teşkilatçılığı yanında, gelişmeleri basiretle takip eden mesuliyet duygusuna ve Kur'an ahlâkına sahiptir. Devletin kurumsallaşması, hayata geçirdiği uygulamalar ve kurumların topluma katkısı onun bu konudaki başarısını gözler önüne sermektedir.

Onun uygulamaları, sonraki dönemlerde âlimlere referans olmuş ve İslâm medeniyetinde asırlar süren etkiler bırakmıştır.

KAYNAKÇA

- Apak, Âdem, Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), Ensar Neşriyat, 4. Basım, İstanbul, 2010.
- Atar, Fahrettin, "Kaza", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). 44 cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 25, ss. 113-115.
- Balcı, İsrâfil, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16(2003): 185.
- Bardakoğlu, Ali, "Hapis", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 16, ss. 54-65.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ (279/892), Fütûhu'l-büldân (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enîs et-Tabbâ), Beyrut 1407/1987.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, el-Câmiu's-sahîh (ö. 256/870), 2. Baskı, 8 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Demircan, Adnan, İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
- Dürî, Abdülaziz, "Divan", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 9, ss. 377-381.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. Es'as es-Sicistânî (ö. 275/889), es-Sünen, 2. Baskı, 5 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

¹⁰⁹⁵ İbn Sa'd, III, 285; Demircan, s. 64.

- Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî (ö. 182/798), Kitâbü'l-Harâc, Dârü'l-ma'rife, Beyrut 1399/1979.
- Erkal, Mehmet, "Beytülmâl", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 6, ss. 90-94.
- Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1981, cilt: XXV, s. 169-178.
- Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr II", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1983, cilt: XXVI, s. 327-334.
- Fayda, Mustafa, Hz. Ömer Devri Divan Teşkilatı, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 107-108.
- Fayda, Mustafa, Hulefâ-yı Râşidîn Devri, Dört Halife Dönemi, Kubbealtı Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul, 2015.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 240/854), et-Tarih, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, 1993.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Kesîr ed-Dımaşkî (ö. 774/1372), Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm (thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd.), 2. Basım, Beyrut 1408/1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, es-Sünen, 2. Baskı, 2 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Sa'd, Muhammed ez-Zührî (230/844), Kitâbü't-Tabakâtü'l-kebîr, Thk.: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1421/2001.
- Köse, Saffet, "Teravîh", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 40, ss. 482-483.
- el-Mâverîdî, el-Ahkâmü's-sultâniyye (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.
- Mısırlı, Murat, Hz. Ömer Döneminde Maliye Teşkilatı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2001.
- Muhammed Hamidullah, "Hicri Takvim ve Tarihi Arkapları", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9(2000):678.
- Nasr b. Akil, Kadâ fi Ahdi Ömer el-Hattâb, I-II, Riyad 1994.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî (ö. 733/1333) Nihâyetü'l-Erebî fî fununî'l-edeb, I-XXVII, ts., (Dârü'l-Kütüb).
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammed, Edebu'l-Kuttâb, Kahire 1341.
- Şimşir, Mehmet, "Râşid Halîfeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", İSTEM, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), 2. Basım, Dârü'l-maârif, Kahire 1969.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), Sünen, İstanbul 1413/1992.
- Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, I-V, (çev. Zeki Meğamiz), İstanbul 1970.

EVVELİYYÂTU ÖMER - İLK DEFA HZ. ÖMER TARAFINDAN YAPILAN DİNİ VE SOSYAL İCRAATLAR

*Mustafa KILIÇ**

ÖZET

Hız. Ömer sadece fazileti (Evleviyyât), adaleti ve güçlü denetim mekanizması ile değil, ilk defa ortaya koyduğu icraatlarla da İslam tarihinin zirve ismidir. Evveliyyâtu Ömer ifadesi ile onun dini ve sosyal alanda ilk defa ortaya koyduğu uygulamalar kastedilmektedir. Ordugâh şehirlerinin kurulması, teravih namazının toplu kılınması, kadı tayinleri ve Beytü'l-Mâl'in kurulması gibi ilk olarak onun başlattığı icraatlar devletin güçlenmesini ve gelişimini sağlarken İslam dininin ve toplumunun geleceğini de olumlu yönde etkilemiştir. Bu tebliğde Hız. Ömer'in öncü olduğu icraatları verilerek İslam toplumuna etkisi üzerinde durulacaktır.

GİRİŞ

Hız. Ömer İslam Tarihi ve Medeniyetinin en önemli insanlarından biridir. Hız. Peygamber sonrası dönemin siyasi ve sosyal olayları göz önüne alındığında varlığı İbn Mesud'un ifade ettiği gibi rahmettir. Hız. Ebu Bekir döneminde iç problemler niteliğindeki Ridde hareketlerinin bastırılmasından sonra başlayan fetihler, Hız. Ömer döneminde büyük bir hız kazanmıştır. İslam devletinin sınırlarını Horasan'dan Kuzey Afrika'ya, Yemen'den Kafkasya'ya ulaştıran Hız. Ömer devlet düzeninin oluşması, kurumların tesis edilmesi ve toplumsal değişimin İslam'a uygun olarak yürütülmesi için bugün takdirle andığımız birçok icraatın ve düşüncenin de sahibidir. Devlet teşkilatının kurulması, adaletin sağlanması, dini ve sosyal yaşamın huzur içinde yürütülmesi, Hız. Peygamber'in ortaya koyduğu kazanımların korunması ve devamının sağlanması düşüncesiyle yaptığı icraatlar yüksek zeka ve samimiyetin ürünü olmasının yanında İslam tarihinde ilk icraatlar olarak yerini almıştır. Evveliyyâtu Ömer literatüre girmiş bir ibare olarak devlet teşkilatı, sosyal alan, İslam hukuku ve dini hayatın devamı gibi geniş alanda ilk defa Hız. Ömer tarafından yapılan icraatları ifade etmektedir. Burada ilk defa Halife Ömer'in yapmış olduğu icraatların

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

tamamını vermek bildiri boyutuyla mümkün olmadığı için önemli bazılarını bölümler halinde sunmaya çalışacağız.

1. Sosyal ve İktisadi Alan

1.1. Medine'de gece devriyesi gezerek yanlışlıklara bizzat müdahale etmiştir.

Hz. Ömer yüklenmiş olduğu mesuliyetin ağırlığını her an zihninde taşımaktaydı. Halkın huzur ve güvenliğini sağlama mesuliyetinin kendisine ait olduğunu biliyordu. Daha önce saldırı ihtimali veya Hendek savaşında olduğu gibi muhasara anlarında gece devriye birlikleri çıkarılmıştır. Hz. Ömer ise Medine'de gece istirahat halinde olan insanların can ve mallarına her hangi bir saldırı gelmemesi için bizzat devriye gezmeye başladı. Gece bekçiliği onun bizzat yapması gereken bir görev değilken Hz. Ömer bu yönde kendine görev çıkararak gönüllü yapmaya başladı.¹⁰⁹⁶ Güvenliği tesis etmesi ve yanlış yapanlar üzerinde caydırıcı olması için taşıdığı anlaşılan Hz. Ömer'in dirresi için onun vefatından sonra "Ömer'in değneği sizin kılıçlarınızdan daha etkiliydi" denilmiştir. Halife Ömer suça ve suçluya ya da kötülüğe engel olmak için böyle davranmayı göze almıştır. Bu mevzu ile alakalı olarak ilk hapis hane de Hz. Ömer döneminde açılmıştır. İnsanlara doğruyu göstermek, yanlışta düşülmesini ve tekrarlanmasını engellemek, hatanın yaygınlık kazanmasına ve toplumu ifsat etmesine izin vermemek için Hz. Ömer sert görünmeyi göze alarak değnek taşımıştır. Dolayısıyla değnek taşımak veya hapis hane açılması hoş görünmese de zulüm ve kötülüğün mağdurları cephesinden bakıldığında bu tavır hukukun gereği olduğu anlaşılacaktır.¹⁰⁹⁷

1.2. Sevad arazisini ölçtürmüş, bölgeye haraç, burada yaşayan zimmilere durumlarına göre cizye vergisi koymuştur.

Hz. Ömer savaşla fethedildiği halde Sevad arazisini mücahitler arasında paylaşmadı. Bu toprakları eski sahiplerinin işletmesinde bırakarak kendilerine cizye, topraklarına haraç vergisi koydu. Haraç ve cizye vergisini toplamak için ilk defa özel olarak memur atadı.¹⁰⁹⁸ Sevad, Fırat ve Dicle havzasında, Tikrit-Basra-Bağdat ve Zağros dağları arasındaki bölge olarak tanımlanır. İlk defa savaşla ele geçirilen araziye dağıtmayan Hz. Ömer'in düşüncesi artık fetihlerin mümkün olmamasından dolayı, kamunun özellikle savunmanın ihtiyaçlarının karşılanmasına yarayacak kaynak oluşturmaktı. Diğer taraftan ise savaşta bulunmayan Müslümanların bu gelirden hakkı olduğunu düşünerek araziye hazine arazisine dönüştürerek vergiye tabi hale getirdi. Araziyi dağıtması gerekti-

¹⁰⁹⁶ Çâlib Abdülkâfi el-Kureşî, *Evveliyâtü'l-Fârûkî's-Siyâsiyye*, Mansure, 1990, s. 79.

¹⁰⁹⁷ Cemâleddin Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Tarihu Ömer b. el-Hattâb*, by., ts., s. 80; Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdilber, *el-İstâb*, Amman 2002, s. 474; Kureşî, *Evveliyât*, s. 106

¹⁰⁹⁸ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2012, s. 112.

ğini söyleyen sahabe Enfal suresi 41.ayetin hükmünü ileri sürüyorlardı. Hz. Ömer ise Haşr suresi 6-7. Ayete göre amel edeceğini söyleyerek karar vermiştir. Bu karara varmadan önce Hz. Ömer sahabenin görüşünü sordu. Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvam, Bilal b. Rebah taksim isterken Hz. Ali, Hz. Osman, Talha, İbn Ömer ve Muaz b. Cebel taksime karşı çıktı. Ensar'dan ise Evs'ten beş, Hazreç'ten beş insanla görüştü. Muaz b. Cebel mal ve mülkün şahıslar elinde toplanmasını ve kölelerin oluşmasını engellemek için Hz. Ömer'in böyle yapmasını doğru buluyordu. Arazi sahiplerini bu şekilde bırakarak kendilerinden cizye topraklarından haraç alacağını söyledi. Zira Hz. Ömer Kısra'nın topraklarından başka fethedilecek toprak kalmadığını dolayısıyla gelir kaynakları oluşturmak zorunda olduğunu düşünüyordu. Ona göre sınırların korunabilmesi için bu toprakların şahıslara bırakılmaması gerekiyordu. Sulh teklifini kabul etmeyen Gayri Müslimler de olsa onların ve çocuklarının Müslümanların kölesi olmasına razı olmaması bugün dahi insanlığın ulaşamadığı erdemdir. Hz. Ömer'in insan onuruna verdiği değeri mücahitlere yazdığı mektupta geçen "Sonraki gelenler bu Müslümanların ilânihaye kölesi olacaklar, ben buna asla razı değilim" cümlesinden net olarak anlayabiliriz. "Siz toprağı işleme kudretinde değilsiniz, ele geçirdiğiniz esirleri serbest bırakınız" diyerek tarımın devam etmesini sağlarken toprak dağıtımından kaynaklanacak güç dengesizliğini ortadan kaldırdı. "Sonradan gelecek Hz. Âdem'in beyaz, siyah ve kızıl çocuklarını bu feyden mahrum edemem." Diyerek o sırada veya sonraki dönemde savaşa katılmayan Müslümanların paylarını gözeten adaletini, "Düşmanlara karşı cihatta bu topraklar Müslümanlara kuvvet ve fey olsun" diyerek tedbirli ve geleceğı gören devlet adamı kimliğini bize göstermiştir.¹⁰⁹⁹

Hz. Ömer'in Gayri müslimlerin ödeyeceğı cizye miktarında da ilk uygulamaları vardır. Bunlardan biri ilk defa Gayri müslimlerin ödeyeceğı cizye miktarları onların maddi durumlarına göre belirlenmiştir. Zengin 48 dirhem, orta halli 24 dirhem fakir 12 dirhem cizye verecekti. Yine fakir ve düşkün durumdaki gayri Müslimlerden cizye vergisini de ilk defa Hz. Ömer kaldırmıştır. Hz. Ömer'in Gayri müslimlerle ilgili yaptığı ilk düzenlemelerden diğeri fakir veya çalışamayacak durumdakilere Beytü'l-Mal'den maaş verilmesi olmuştur.¹¹⁰⁰

1.3. Mısır'ı Kızıldeniz'e bağlayan bir kanalı açtırarak gemilerle erzak taşınmasını başlatmıştır.

Medine'de kuraklık ve kıtlık nedeniyle gıda ihtiyacı oluştu. Hz. Ömer eyaletlerden gıda yardımı gönderilmesini istedi. Suriye ve diğere bölgelerden gönderilen yardımlar makul sürede ulaşırken tarım bölgesi olan Mısır'dan gönderilen yardımlar zamanında ulaşmıyordu. Hz. Ömer yardımları zama-

¹⁰⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, s. 93; el-Kureşî, *Evveliyât*, s. 229.

¹¹⁰⁰ el-Kureşî, *Evveliyât*, s.243.

nında alabilmek için Mısır'ın Nil nehrini Kızıldeniz'e bağlayarak su yoluyla hız kazanmayı düşündü. Amr b. As, Halifenin talimatıyla Nil nehri kenarında bulunan Babilon'dan Kızıldeniz kenarında bulunan Kulzum limanını birbirine bağlayacak bir kanal açtı. Aslında bu kanal Firavunlar döneminde kullanılan zamanla kapanan bir kanaldı. Kanala Halîcu Emiri'l-Müminîn adı verildi. 111 km uzunlukta ve altı ay gibi kısa sürede açılan kanalla Mısır'dan Kızıldeniz'e bağlanan gemiler hızlı bir şekilde yardımları ulaştırmaya başladı. Hz. Ömer'in açtırdığı kanalla Medine'nin gıda ihtiyacı karşılanırken Mısır ile Yemen ve Hindistan gibi bölgeler arasında da yeni ticaret köprüsü kuruldu. Hz. Ömer önemli bir ihtiyacı coğrafyanın imkânlarından yararlanarak teknik bir projeye çözmüş oldu. ¹¹⁰¹

1.4. Dâru'd-Dekâk'ı kurmuştur.

Un evi anlamına gelen bu binaya un, kavut (sevik), hurma, kuru üzüm ve diğer ihtiyaç maddeleri konuluyordu, misafir ve fakirlere (münkati) dağılıyordu. Toplumun bütün katmanlarını muhatap alan sosyal devlet düşüncesine sahip olan Hz. Ömer ihtiyaç sahiplerinin rencide edilmeden gıda ihtiyaçlarını gidermek istemiştir. ¹¹⁰² Hz. Ömer Mekke ile Medine arasında belli mesafelerde menzilhaneler yaptırarak buraya yolcuların ihtiyaç duyacağı temel gıda maddelerini de koydurmuştu.

1.5. Mescid-i Nebevi'nin zeminini düzeltme ve genişletme çalışmasını yapmıştır.

Mescidin zeminini ufak taşlarla kaplayarak tesviye ettirmiştir. Bundan önce insanlar kafalarını secdeden kaldırdıklarında elleriyle tozları silkeliyorlardı. Zemin üzerinde yapılan çalışmayla mescid toz ve topraktan arındırılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in inşa ettiği Mescid ilk defa Hz. Ömer zamanında genişletilmiştir. Medine nüfusunun artması nedeniyle mescidin genişletilmesine karar vermiştir. Bu sebeple Peygamberimizin amcası Abbas evini bağışlamıştır. Mescidin etrafı bir adam boyu yüksekliğinde duvarla çevrilmiştir. ¹¹⁰³

1.6. Halifelerden ilk defa kendisine Emîru'l-Mü'minîn denilmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun yönetimle ilgili makamına geçecek kişinin seçimi yani hilafet meselesi en önemli tartışmalardan biri oldu. Bu mevzuda seçilen kişiye ne ad verileceği de tartışıldı. Hz. Ebu Bekir'e Hz. Peygamber'in ardından gelen anlamında "Halifetü Resulillah" denildi. Hz. Ömer'in seçiminde ise Resulullah'ın halifesinin halifesi ibaresini kullanımı zor olduğu için Emiru'l-Müminin denmesine karar verildi. Bazı sahabenin Hz. Ömer için "Bizler Müminleriz, o da Emiru'l-Müminin'dir" dedikleri bildirilir.

¹¹⁰¹ İbn Abdilhakem, *Fütuhu Mısır ve Ahbaruha*, by. ts. s. 112; İbrahim Sarıçam, *Hz. Ömer*, Ankara, 2010, s. 149.

¹¹⁰² Celaleddin es-Suyutî, *Tarihü'l-Hulefâ*, Katar, 2013, s. 246.

¹¹⁰³ Hasan Eyyub, *el-Hulefâu'r-Râşidûn*, Kahire, 2003, s. 84.

Bununla ilgili olarak Irak'tan Hz. Ömer'le görüşmeye gelen Lebid b. Rebia ve Adiy b. Hatem "Bize Emiru'l-Mümininle görüşmek için izin ver" dediklerinde Amr b. el-As şaşırarak ayağa kalktı. Mescidde bulunan Hz. Ömer'in yanına girerek ona "es-Selamu aleyke Ya Emira'l-Mümin" dediği rivayet edilmektedir. Hz. Ömer kendisine şimdiye kadar böyle hitap edilmediğini söylemesi üzerine ona " Ben, ikiniz onun ismi konusunda isabetli düşündünüz, O emir bizler müminleriz" dedim diye cevap verdi. Yine Dahhak'ın bildirdiğine göre Hz. Ömer "Sizler Müminlersiniz ben sizin emirinizim" demiştir. O günden sonra Hz. Ömer'e Emiru'l-Müminin denilmeye başlandı. Bu isimle devlet teşkilatına, halifeyi karşılayan yeni bir unvan kazandırılmış oldu. Kelime Hz. Ömer'in şahsında müminlerin emiri ifadesiyle hizmet veya sorumluluk yönü daha fazla bir anlam da kazandı.¹¹⁰⁴

1.7. Hayber'de bulunan ve Semğ adıyla bilinen topraklarını vakf ederek vakıf uygulamasını başlatmıştır.

İbn Ömer'den nakledilen bir hadise göre Hz. Ömer Hayber'deki çok beğendiği Semğ denilen arazisiyle ilgili Hz. Peygamber'in görüşünü sordu. Hz. Peygamber ona bu arazinin aslını hapsedmesini gelirlerini tasadduk etmesini söyledi. Hz. Ömer bunun üzerine aslının satılamayacağı, satın alınamayacağı, miras ve hibe bırakılamayacağı şekliyle Semğ arazisini fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine vakfederek vakıf uygulamasını başlatmıştır.¹¹⁰⁵

1.8. Ticaret Mallarına Öşür vergisini koymuştur.

Hz. Ömer, Basra valisi Ebu Musa el-Eş'ar'ın mektubu üzerine İslam devletinin vatandaşı olmayan Gayri Müslimlerden yani harbîlerin ticaret mallarından vergi alınmasını emretmiştir. Bu mektupta diğer devletlerin Müslüman tüccarların ticaret mallarından vergi aldıkları bildirilmişti. Hz. Ömer kendisine sorulan bu meselede misli gibi vergi alınmasını emretmiştir. Mütakabiliyet esasına uyarak İslam ülkesine giren başka devletin vatandaşı gayri Müslim (harbî) tüccarlardan vergi alınmaya ilk defa Hz. Ömer döneminde başlanmıştır. Hz. Ömer bu kararla İslam devletinin kimliğini ve ciddiyetini ortaya koyarken hazinenin gelir temin etmesini sağlamıştır.¹¹⁰⁶

2. Dini ve Hukuki Alan

2.1. Teravih namazının toplu olarak kılınmasını başlatmıştır.

Hz. Peygamber Ramazan ayında gece bir vakitte mescide çıktı ve namaz kılmaya başladı. Sahabe onunla namaz kıldı. Ertesi gün bu durum konuşuldu ve

¹¹⁰⁴ Cemaleddin Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Târihu Ömeribni'l-Hattâb*, s. 56; el-Kureşî, *Evveliyâtü'l-Fârûk*, s.74; Sarıçam-Erşahin, s. 88.

¹¹⁰⁵ Müslim, *Sahih*, 1632.

¹¹⁰⁶ el-Kureşî, *Evveliyât*, s.378; Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, İstanbul, 2016, s. 316; Sarıçam-Erşahin, s. 114.

ikinci gece Hz. Peygamber namaza çıktığında bu kez daha fazla sayıda Müslümanla namaz kıldılar. Üçüncü gece de sayı Mescide sığmayacak kadar artınca Hz. Peygamber dördüncü gece namaza çıkmadı. İnsanlar namaz kılmak için beklediklerini konuşmalarına rağmen Hz. Peygamber sabah namazında Mescide geldi. “Geceyi ihya etme konusundaki isteğinizi biliyorum, fakat bu namazın (teravih) size farz kılınmasından ve sizin bunu yerine getirmeye gücünüzün yetmeyeceğinden korktum” buyurdu. Hz. Peygamber “Kim inanarak ve sevabını Allah’tan bekleyerek Ramazanı ihya ederse Allah geçmiş günahlarını bağışlar” buyurarak Müslümanların güçlerinin yettiği nispette davranmalarını istedi. Hz. Peygamber vefat ettiğinde durum bu şekildeydi. Hz. Ömer bir gece Mescidi doluşturduğunda insanların tek başına veya gruplar halinde ama ayrı ayrı namaz kıldıklarını gördüğünde “Bu insanları bir kârî (imam) altında birleştirelim” dedi. Übey b. Ka’b’ı imam tayin etti. İnsanların toplu ve düzenli bir şekilde teravih namazını kıldıklarını gördüğünde ise “Ne güzel bir bidat oldu bu” dedi. İbadet hayatının devamı kadar tertibi de önemlidir. Hz. Ömer teşkilat becerisini dini hayatın devamı ve düzeni konusunda da göstermiştir.¹¹⁰⁷

2.2. Abdurrahman b. Avf’in sözünü kabul ederek içki içen kimseye (Hamr cezası) seksen değnek (celde) cezasını uygulamıştır.

Sünnetle sabit olan içki içene (hamr) had cezası Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir döneminde kırk değnek veya ona yakın şekilde uygulandı. Ancak Hz. Ömer dönemine gelindiğinde İslam coğrafyasının genişlemesi ve yeni toplumların katılmasıyla oluşan hayat standardının yükselmesine ilave olarak İslami eğitim ve fıkıh bilgisi tam olmayan insanlar arasında, kırk değnek olarak uygulanan hamr cezasına rağmen, içki içenlerin sayısı gözle görünür bir şekilde arttı. Hz. Ömer bu meseleyi sahabeye istişare ederek içki içene had cezası olarak seksen değnek vurulmasına karar vermiştir. Bu sayıda kendisine muhalefet eden olmadı sahabenin büyüklerinin icmasıyla oluştu. Ancak onun vefatından sonra bu sayıya muhalif olanlar oldu. Had cezasının seksen değneğe çıkarılmasına Abdurrahman b. Avf’in işaret ettiğini söyleyen rivayet olduğu gibi ona bu konuda Hz. Ali’nin işaret ettiği de bildirilmektedir.¹¹⁰⁸

2.3. Ümmühâtü’l-Evlâd’ın satışını yasaklamıştır.

Bundan öncesinde efendisinden çocuk doğuran kadının (cariye) satılmayacağı, miras bırakılmayacağı ve başka birine verilemeyeceği yönünde uygulamada netlik yok iken Hz. Ömer hilafete geldiğinde ümmü veledin satışını kesin olarak yasaklamıştır. Bu durum onun adaletine insan onuruna ve özellikle kadınların haysiyet ve hürriyetlerine ne kadar önem verdiğini göstermiştir.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁷ İbnü’l-Cevzî, s. 61-62; el-Kureşî, *Evveliyyât*, s.100.

¹¹⁰⁸ Çâlib Abdulkâfi el-Kureşî, *Evveliyyâtü’l-Fârûkâ’s-Siyâsiyye*, Mansûre, 1990, s. 425.

¹¹⁰⁹ el-Kureşî, *Evveliyyât*, s.187-190

2.4. Cenaze namazının dört tekbirle kılınmasına karar vermiştir.

Hz. Ömer'den önce cenaze namazlarında tekbir sayısında birlik olmayıp dört, beş veya altı tekbir getiriliyordu. Hz. Ömer sahabeyi toplayarak tekbir sayısına düzen getirilmesini istemiştir. Oluşan meşveret meclisinde sahabe Hz. Peygamber'in çoğunluklu dört tekbir getirdiğinde ittifak edince Hz. Ömer cenaze namazlarının dört tekbirler kılınmasını hükme bağlamıştır.¹¹¹⁰

2.5. Zekâtın Müellefe-i Kulub'a pay verme uygulamasını kaldırmıştır.

Zekâtın sarf yerlerinden biri de Müellefe-i Kulub'tur. Bu sınıfa kalbini İslam'a meylettirmek, kalbini İslam dini üzere sebat ettirmek, Müslümanları şerirden korumak, savunmada destekleri veya düşmana karşı yardım etmesi umulan kişiler girmektedir. Hz. Ömer Hz. Peygamber'in Müellefe-i Kulub'a zekâtın pay vermesini zorunlu bir sünnet değil o sırada bu insanların kalplerini İslam'a meylettirmeye dönük geçici bir amel olarak görüyordu. Hz. Ömer hilafete geldiğinde İslam dini güce eriştiği için "Artık kimseye İslam olması için bir şey vermeyeceğiz, isteyen iman eder isteyen etmez" diyerek Müellefe-i Kulub'a pay verilmesini kaldırmıştır. Hz. Ömer'in bu kararı hiçbir şartta artık verilmez anlamında değildir, ihtiyaç hâsıl olduğunda yani İslam devleti ve toplumun menfaati söz konusu ise yine pay verilebilir.¹¹¹¹

3. İdari ve Siyasi Alan

3.1. Askerlik hizmetini zorunlu hale getirmiştir.¹¹¹²

Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir döneminde olduğu gibi İslam toplumunu canlı tutmak, ulvi bir gaye etrafında buluşturarak gereksiz ve zararlı tartışmalara girmesine engel olmak için cihada bağlı tutmaya çalıştı. Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslam devletinin güçten düştüğünü varsayan Bizans'ın ortaya koyduğu saldırılara hemen cevap verilmişti. İslam'ın yayılmasını sağlamak ise bu eylemin temel amacıydı. Hz. Ömer'in Sasani devletinin saldırılarına cevap vermek için İran cephesine yoğun bir hareket başlattığı görülmektedir. Bu fetih hareketini sürdürebilmek bölgede caydırıcı bir güce sahip olmanın zorunlu askerlikle mümkün olacağına hükmetti. Müslümanların genelinde savaşa gitme konusunda geri durma fikri yoktu. Ancak artık bölgenin en önemli gücü haline gelen İslam devletinin tehdit anında zafiyet ve gecikme yaşamaması, başlatmış olduğu fetih hareketinin geliştirilmesi için sistemli bir askeri gücü olması gerekiyordu. O'nun zirve devlet adamı olduğunun en önemli göstergesi devletin temel teşkilatı olan askerlik kurumunu başlatmış olmasıdır. Askerlik hizmetiyle alakalı Hz. Ömer'in yaptığı ilk icraatlardan biri de ordu seferde iken askerin

¹¹¹⁰ el-Kureşî, *Evveliyyât*, s. 106.

¹¹¹¹ el-Kureşî, *Evveliyyât*, s. 112.

¹¹¹² Faruk Said Mecdelâvî, *el-İdaretü'l-İslamiyye fi Ahdi Umerubnu'l-Hattâb*, Beyrut, 1991, s.129-130.

hukuki sorunları veya soruları için Kazasker tayin etmesi olmuştur. Ordu kadısı anlamında Kazasker sefere orduyla birlikte çıkıyor ve oluşabilecek meselelere hukuki cevaplar veriyordu. Yine seferde askerin sağlık sorunları için bir tabibin atanması da ilk defa Hz. Ömer tarafından icra edildi. Müslümanın yaşamı önceliğine göre talimat veren ve buna göre strateji belirlenmesini isteyen Halife, Askeri Tabip diyebileceğimiz ilk uygulamayı da başlatarak askerlerine ne kadar önem verdiğini göstermiştir.

3.2. *Beytü'l-Mal'i kurmuştur.*

Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir döneminde müstakil Beytü'l-Mal kurumu yoktu. Devlet gelirlerini beketmeden dağıtan Hz. Peygamber'in evinin üst kısmında ziraat gelirlerini dağıtıncaya kadar tuttuğu bir yer olduğu Ebu Ubeyde b. Cerrah, Bilal-i Habeşî, Hz. Ömer ve Muaz b. Cebel'in bu dönemde Beytü'l-Mal hizmetini yerine getiren görevliler olduğu bilinmektedir. Hz. Ebu Bekir döneminde kısa bir süre Sunh mevkiinde bir yerin gelirlerin tutulmasına tahsis edildiği bilinmektedir. Ancak bu dönemde fazla bir gelir olmadığı için Beytü'l-Mal'in kuruluşu için bir çalışma olmadığı anlaşılıyor. Hz. Ömer döneminde ise İslam fetihlerinin genişlemesiyle artan gelirlerin kaydının yapılması, muhafazası, doğru ve düzenli dağıtımının sağlanması için kurumsal bir Beytü'l-Mal'e ihtiyaç duyuldu. Ebu Hureyre'nin Bahreyn'den getirdiği 500.000 dinar tutarındaki gelir bu konuda örnek gösterilebilir. Dolayısıyla binası, görevlileri ve kayıt sistemi oluşturulmuş kurumsal anlamdaki Beytü'l-Mal Hz. Ömer zamanında kurulmuştur sonucuna varılmıştır. Medine'de merkez Beytü'l-Mal'i olduğu gibi vilayetlerde de Beytü'l-Mal kurulmuştur. Hz. Ömer, Akil b. Ebi Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mutim'i Ebu Hureyre'nin getirdiği gelirin kaydedilmesi için görevlendirerek kurumun temellerini atmıştır. Medine Beytü'l-Mal'inde Abdullah b. Erkam ve Muaykib b. Ebu Fatıma resmen görevlendirildi. Onlara Abdurrahman b. Ubeydullah el-Kâri yardımcı olarak atandı. Hz. Ömer vilayetlere tayin ettiği valilerden bağımsız Beytü'l-Mal görevlisi tayin ettiği gibi iki görevi Abdullah b. Mesud'da olduğu gibi birleştirdiği de olmuştur.¹¹¹³

Beytü'l-Mal ile ilgili Hz. Ömer dönemindeki yapılan icraatlardan biri de ilk defa dirhem bastırılmış olmasıdır. İslam coğrafyasında bu döneme kadar farklı ağırlıklara sahip dört çeşit dirhem piyasada kullanılıyordu. Hz. Ömer halife olduktan sonra bu çeşitliliğe son verip tek tip dirhem kullanılmasını istedi. Sasani dirhemi şeklini korumakla beraber bazılarında "Elhamdulillah", "Muhammed Resulullah" "La İlahe İllahu Vahdeh" ibarelerinin yazılı olduğu, on dirhem altı veya yedi miskal geldiği dirhemleri bastırıldı. Böylece kullanılan

¹¹¹³ İbnü'l-Cevzî, s. 100-102; Sarıçam-Erşahin, s. 113.

paralarda standardizasyon sağlanırken üretici-tüketici kayıplarının önüne geçilmesi ve piyasanın kontrolü yönünde önemli bir adım atılmış oldu. ¹¹¹⁴

3.3. Kufe, Basra ve Fustat kentlerini kurmuştur.

Müslümanların kurduğu ilk şehirler Kûfe, Basra ve Fustat'tır. Hz. Ömer fetih hareketlerinin düzenli bir şekilde yürütmesi için yeni şehirler kurmaya karar verdi. Artık Irak, el-Cezire ve Mısır yönünde hareket eden İslam ordusunun savaşın olmadığı zamanlarda Hicaz'a dönmesi mesafe ve zaman olarak doğru değildi. Fetih bölgesinde bulunan askerin savaşın yapılmadığı zamanlarda makul mesafede kurulan yeni şehirlere çekilmesi savaş zamanında ise hemen sefere gitmesi planlandı. Dolayısıyla ordugâh şehir hüviyetindeki yeni yerleşim yerlerinde askerler aileleriyle kalabiliyordu. Başlangıçta basit malzemelerle yapılan bu şehirler daha sonra dayanıklı ve planlı şehirlere dönüştürüldü. Bunlardan Basra, 635 veya 637 yılında ordugâh şehri olarak Irak bölgesinde Hureybe mevkiinde Utbe b. Gazvan tarafından kuruldu. Utbe, Hz. Ömer'e mektup yazarak askerlerin kış mevsimini geçirecekleri ve savaşın olmadığı sürede kalacakları bir yere ihtiyaçları olduğunu bu konudaki görüşünün ne olduğunu sordu. Hz. Ömer ona suya yakın verimli bir arazi seçmesini ve askerleri orada konuşturmasını söyleyerek bugünkü Basra'nın 25 km uzağında Basra ordugâh şehrini kurdurmuş oldu. Kûfe 638 yılında Kadisiye'den sonra Sa'd b. Ebi Vakkas tarafından kuruldu. Şehri dört kısma ayırdılar, 25 m cadde, 10 m ara cadde 3.5 m sokaklar açıldı. İnsanlar kabilelerine göre iskan ettirildi. Merkezde cami, künase (Pazar) ve idare merkezi bulunmaktadır. Her kabilenin mahallesinde özel mescid ve mezarlık bulunmaktadır. Cadde ve sokaklara isim verilmiştir. Fustat ise 642 yılında Amr b. As tarafından kuruldu. Hz. Ömer ilk şehirleri kurarken ordugâh olarak düşündü. Ancak bu şehirler aynı zamanda İslam şehir modelleri olarak da görülebilir. Yeni şehir kurarak fetihlerin düzenli ve etkili yürütmesini temin etmenin yanında bölgede Müslüman nüfusun oluşması ve İslam'ın yayılmasına da katkı sağladı.

3.4. Büyük kentlere (Emsâr) kadı tayin etmiştir.

Hz. Ömer'den önce resmi olarak kadı tayini yapılmamıştır. Medine'nin dışındaki şehirlere atanan valilerin dışında adalet sistemini yürütecek müstakil bir kadı atanmamıştır. Vali kendisine iletilen davalara baktığı gibi sahabeye de meseleler arz edilir hüküm istenirdi. Hz. Ömer ise İslam'a yeni girmiş insanların bulunduğu şehirlere adalet kurumunun temsilcisi olarak kadı tayin etmiştir. Devletin varlığını hissettiren en önemli kurumun adalet teşkilatı olduğunu düşünürsek bu atamalar taşra teşkilatı açısından önemlidir. Medine İslam devleti artık Hicaz'ın dışında var olan bir yapıya kavuştuğuna göre bunu gösterecek husus adaletin varlığı olacaktır. Hz. Ömer devletleşmenin adaletin tesisine

¹¹¹⁴ el-Kureşî, *Evveliyât*, s. 347.

bağlı olduğuna inanıyordu. Müslüman bir devlet başkanı olarak adaletin tesisinin dini bir emir olduğunu düşündüğü için kadı atamasını önemsemiştir. Ebu'd-Derdâ'yı Medine'ye, Şureyh'i Basra'ya ve Ebu Musa'yı Kufe'ye kadı tayin etti.

3.5. *Divan teşkilatını kurmuş insanları kabilelerine göre yazdırarak onlara maaş ödemiştir.*

İslam tarihinde ilk divan Hz. Ömer zamanında gayri Müslimlerden alınan ganimet ve fey adı verilen gelirlerin Müslümanlara maaş olarak dağıtılması (atıyye) amacıyla 641 yılında kuruldu.¹¹¹⁵Daha önce ihtiyaç olmamasının nedeni ganimetin az olmasıdır. Hz. Peygamber fey gelirlerinin hemen dağıtırdı. Artan ganimetin nasıl ve neye göre dağıtılması konuşuldu. Ebu Hureyre'nin beş yüz bin dirhemlik ganimetin dağıtımını bu konuşmanın konusu oldu. Sistem konusunda Hürmüzan'ın İran'dan örnekler verdiği belirtilir. Divan, kayıtların yazıldığı deftere ve defterlerin saklandığı yere verilen addır. Deftere yazım usulünde Hz. Peygamber'e yakınlık, maaş ödemede İslam'a giriş zamanı ve hizmetin dikkate alınması (Hadid, 57/10) ve kayıtların Arapça tutulması gibi hususlar nedeniyle Hz. Ömer'in kurduğu divan özgündür. Medine dışında Irak, Suriye ve Mısır'da bürolar açıldı. Fethedilen yerlerdeki Bizans ve Sasani-ler döneminden kalma vergileri tespit eden ve toplayan divanlar (Divanu'l-Haraç) eskiden olduğu gibi ve o bölgenin diliyle yazılmaya devam etti. Fey gelirleri yıllık olarak dağıtılır. Başlangıçta atıyye alabilmek için cihada katılma şartı vardı. Hz. Ömer döneminde ise herkese atıyye dağıtıldı. Hz. Ömer maaş ödeme konusunda herkese eşit miktar ödemeyeceğini söyleyerek bu yönde ilk olmuştur. Hz. Peygamber'e yakınlık, Benî Haşim'den olmak deftere yazılıştaki bir öncelik, İslam'a girme zamanı, Bedir'e katılmak ve dine hizmet gibi hususlar ise fazla maaş alma nedeni olmuştur. Benî Haşim'den, Bedir ehlinde Hz. Ali listenin başına, Hz. Osman Benî Ümeyye kısmında daha alt sıralarda deftere yazılmış fakat aynı maaşı almışlardır. Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan ve listeye Kureyş içinde yazılan Safvan b. Ümeyye, ondan daha alt sıralarda Ensar arasında yazılan fakat Bedir'e katılmış olan Muhammed b. Mesleme'den çok daha az maaş almıştır. Aynı usulle kadınlara da maaş ödendi. Maaş ödemede onun zamanında başka bir ilk ise her doğan çocuğa belli maaş ödenmesi uygulamasının başlamasıdır. Normalde süttan kesilen çocuklar divana kaydettirilerek maaştan payları alınıyordu. Ancak anne babalar biran önce maaş alabilmek için çocukları süttan erken kesmeye başlayınca Hz. Ömer buna engel olmak için her doğan çocuğa maaş ödeme uygulamasını başlattı.

¹¹¹⁵ Sarıçam-Erşahin, s. 114.

Emeviler döneminde Hz. Ömer'in kurduğu bu divan Divanu'l-Cünd'e dönüştürülürken devletin gelişimine paralel olarak yeni divanlar da kurulmuştur.¹¹¹⁶

3.6. Hicri takvim uygulamasını başlatmıştır.

Devlet işleri başta olmak üzere hayatın düzenli ve zamanında yürüyebilmesi için insanlık tarihi boyunca bazı önemli olaylar tarih başlangıcı olarak kullanılmıştır. Arapların İslam'dan önce Fil hadisesini tarih başlangıcı olarak kullandıkları buna örnek olarak gösterilebilir. İslamî dönemde ise olayları tarihlendirme yine bir ihtiyaç olarak kendisini gösterdi. Bununla ilgili rivayetlerden biri Ebu Musa el-Eşari'nin Halife Ömer'e bir belgenin tarihlendirilmediği ile ilgili yazdığı mektuptan bahsedilir. Başka bir rivayet ise Hz. Ömer önüne gelen bir belgedeki Şaban ayı ifadesine hangi Şaban ayı içinde bulunduğumuz mu? Gelecek Şaban ayı mı? Şeklinde soru sormuştur. Bunun üzerine ilk defa Hz. Ömer zamanında çeşitli teklifler arasında Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesi olayı tarih başlangıcı olarak kabul edilmiş ve Muharrem ayı yılın ilk ayı olarak tarihlendirilmeye başlanmıştır. Yine bu konuda Rebiulevvel 16/Nisan 637 tarihinde Hz. Ali'nin teklifi üzerine Hz. Ömer İslam devletinde Hicret hadisesinin tarih başlangıcı yapılmasına karar verdiği de ifade edilmektedir.¹¹¹⁷

3.7. Valiler toplantısını başlatmıştır.

Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir döneminde vilayetlerdeki sorunları görüşmek üzere valiler için özel bir toplantı düzenlenmiyordu. Hz. Ömer halife olduktan sonra Hac mevsiminde bütün valilerin kendi bölgeleriyle ilgili şikayet, talep veya planlamaların görüşüldüğü genel toplantıya katılmalarını emretti. Buradaki amaç valilerin yılda bir toplanmasını sağlamak, aynı vakitte hac ibadeti için gelen vatandaşların şikayet ve taleplerini dinlemek, en yetkili makamın nezaretinde ilgili valinin yanında talebin hızla yerine getirilmesini sağlamaktı. Her yıl toplantıya katılmak zorunda olan valinin, vatandaşın yaşadığı ildeki sorunu halifeye yani devlet başkanına iletme imkanını bildiği için yanlış veya hukuksuz iş yapması zorlaşıyor veya mümkün olmuyordu. Mülki amirlerin etkin bir şekilde kontrol edildiği bu sistem, halifenin ciddiyetiyle bütünleşince taşranın doğru yönetilmesini sağlıyordu.

SONUÇ

Hz. Ömer İslam Medeniyeti içerisinde adı çok geniş alanda sıklıkla zikredilmesi gereken bir sahabî, yönetici ve fikir adamıdır. Aklını ve gayretini İslam'ın doğru bir şekilde geniş kitlelere ulaştırılması ve yaşanması için tahsis etmiştir. Bu dinin yerleşmesi için onun mesaisinde ve düşüncesinde devlet teş-

¹¹¹⁶ el-Kureşî, *Evveliyât*, s. 362.

¹¹¹⁷ İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 13; el-Kureşî, *Evveliyât*, s.76-77.

kilatının özel bir yeri vardı. Zira İslam'ın yaşanması ve ideallerinin sağlanabilmesi devlet düzeni içerisinde kurumlarla mümkün olabilirdi. Hz. Ömer birçok icraatı ilk defa ortaya koymuştur. İslam'ı ve Müslümanları merkeze alırken insanı ve insanlığı göz ardı etmeyen bir adalet ve merhamet sistemi kurmuştur. O dönem içerisinde sağlanan gelişme sonucunda devletin ihtiyaç duyduğu kurumlar ihdas edilmiş bir kısmı da geliştirilmiştir. Beytü'l-Mal hizmet alanı Hz. Ömer ile binası, görevlileri, görev alanları ve sahip olunan kıymetlerle devletin maliyesine yön veren kuruma dönüşmüştür. Teravih namazı kılınıyordu, fakat Hz. Ömer döneminde kutlu ayda en önemli ikinci ibadet ümmetin muhabbetle bir araya gelerek kıldığı namaz haline gelmiştir. Savaşla fethedilen Sevad arazisi ganimet olarak dağıtılabildi, fakat devletin geleceğini, savaşmayanların hakkı ve gayri Müslimlerin dini tercihlerini değil insan olduklarını dikkate alarak köle yapılmasına izin vermemesi merhametin ve basiretin zirve noktası olmuştur. İslam Medeniyetinde Hz. Peygamber'den aldığı eğitim ve terbiye ile birçok ilki ortaya koyan Hz. Ömer'in icraatlarının geniş bir düşüncenin ve samimiyetin mahsulü oldukları anlaşılmıştır. Bu ilklerin ise bize sadece tarih bilgisi olarak yansımaması icraatın arkasındaki düşünceyi kavrayarak yaşadığımız dünyayı okumada ve inşa etmede ışık tutması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, İstanbul, 2016.
- Hasan Eyyub, *el-Hulefâu'r-Râşidûn*, Kahire, 2003.
- İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah, *el-İstîâb*, Amman 2002.
- İbn Abdilhakem, *Fütuhu Mısır ve Ahbaruha*.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâleddin Ebu'l-Ferec, *Tarihu Ömer b. el-Hattâb*, by., ts.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. Tornberg, Beyrut, 1982.
- Kureşî, Gâlib Abdülkâfi *Eveliyyâtü'l-Fârûki's-Siyâsiyye*, Mansure, 1990.
- Mecdelâvî, Faruk Said, *el-İdaretü'l-İslamiyye fi Ahdi Umerubnu'l-Hattâb*, Beyrut, 1991.
- Müslim, Müslim b. Haccâc, (ö. 261/875), *Sahîhu Müslim*, Riyad, 1998.
- Sarıçam, İbrahim -Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2012.
- Sarıçam, İbrahim, *Hz. Ömer*, Ankara, 2010.
- Suyutî, Celaleddin, *Tarihu'l-Hulefâ*, Katar, 2013.

HZ. ÖMER DÖNEMİ İÇ GÜVENLİĞİN TEMİNİNE YÖNELİK KURUMSALLAŞMA TEŞEBBÜSLERİ

*Metin YILMAZ**

ÖZET

Adalet mülkün temeli ise bu güvenli bir ortamın tesisi ile mümkündür. Tarihte adalet ve emniyet dendiğinde ilk akla gelecek kişilerden biri olan Hz. Ömer'in gerçekleştirdiği reformları iyi analiz etmek mecburiyeti vardır. Bu tebliğde Hz. Ömer'in başarıya ulaştıran en önemli iç güvenlik teşebbüsleri ele alınacaktır. Yeni kurumsallaşma aşamasında olan devletin ehemmiyet verdiği en temel husus iç güvenliği sağlamaya yönelik adımlar atmaktır. Bizzat Hz. Ömer'in bizzat kendi uygulaması ile yaygınlaşan gece bekçiliğinden eyaletlerdeki emniyet tedbirlerine varıncaya kadar atılan adımlar İslam coğrafyasını güvenli bir ülke haline getirmiştir.

GİRİŞ

Toplumda yaşayan her fert için bütün zamanlarda ve mekânlarda malını, canını, namusunu güvende hissetme arzusu en önde gelen temel ihtiyaç olarak kabul edilmiştir. Zira emniyet olmaksızın dünyada mevcut olan hiçbir şeyin kendisi için anlamı olmayacaktır. Devlet idaresinden mesul olan yöneticilerin de tebasına hizmet edebilmeleri, onlara rahat bir yaşam hakkı tanımaları için karmaşadan ve güvensizlikten uzak huzurlu ortama ihtiyaçları vardır. Bu gerekçeyle tarihin her aşamasında idareciler kendilerinin ve halkının emniyetini sağlayacak kurumları korumuş ve kollamışlardır. İslam tarihi içerisinde idealize edilen Hz. Ömer döneminin temeyyüz ediş nedeni de tam bu nokta üzerine kurgulanmalıdır. Hz. Ömer emniyet ve adalet sistemini disipline etmekle bir güven toplumu oluşturmayı hedeflemiş ve bunu da asırlara örnek olacak boyutta gerçekleştirme imkanı bulmuştur.

Tebliğ komunuz olan Hz. Ömer'in hilafeti döneminde iç güvenliğe dair gerçekleştirilen faaliyetleri ve kurumsallaşma teşebbüslerini ele almadan önce bu sürece kadar yürütülen emniyet faaliyetlerinden kısaca bahsetmenin konunun anlaşılması açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

Cahiliye döneminde Arap yarımadasında emniyet teşkilâtının varlığından bahsetmek mümkün görünmemektedir.¹¹¹⁸ Bu dönemde kaza fonksiyonunu yerine getirecek, devlete bağlı adli bir organ dahi mevcut değildir.¹¹¹⁹ Her birey veya kabile kendi güvenliğini sağlayacak önlemlere baş vurmakta, kabile içerisinde otorite kabul edilen hakemlerin özel ve objektif olmayan gayretleri dışında iç emniyeti sağlayacak bir mekanizma bulunmamaktadır. Eğer kişi maddi yönden ve nesep açısından güçlü ise hakkını aramada problem yaşamaz, zayıfsa hakkı gasp edilir ve hiç bir talepte bulunamazdı, bulunduğu takdirde de yerine getirmesi imkansızdı.¹¹²⁰ Bireysel hak arayışları toplumsal iç çatışmayı tetiklemekte, bu da yıllar boyu devam eden kan davalarını yol açmaktaydı.¹¹²¹ Cahiliye Arap toplumunda güvende kalmanın en kestirme yolu güçlü bir kabile mensubu olmaktan geçmekteydi.

İfade ettiğimiz gibi bu dönem içerisinde tek medenice yaklaşım olarak, Benî Hâşim, Benî Mahzûm ve diğer önemli kabile büyüklerinin sulh maksadıyla devreye girme ve problemleri kısmen de olsa çözüme işlemi olan *tahkim* uygulamasını gösterebiliriz. Kabile içerisinde çıkan, ihtilaflar, şan ve şeref sahibi, doğru, emin, tecrübeli ve şahsiyetli kişilerce çözülmeye çalışılırdı.¹¹²² Miras taksimatıyla ilgili olarak ortaya çıkmış anlaşmazlık ve kavgalar ise günübürlük yapılan toplantılarda çözüme kavuşturulmaya çalışılırdı.¹¹²³ Kabilesinde sorun çıkartan, yani, örf muhalif davrananlara kabile meclisinin aldığı karar çerçevesinde ölüm, sürgün gibi cezalar uygulanırdı.¹¹²⁴ Fakat bunlara, itiraz anında yaptırım uygulayabilecek, kaçtığına yakalayabilecek, arabuluculukta hakeme yardımcı olacak bir kurumsal yapı yoktu.¹¹²⁵ Mekke'yi coğrafi konumu ve dinî merkez olması nedeniyle, diğer bölgelerden güvenlik açısından biraz farklı değerlendirmek gerekmektedir. Üç ayrı fuar merkezinin Mekke civarında kurulması, fuar zamanlarını haram aylara denk getirmeleri, Kabenin konumu, örfen tesis edilen sulh ortamının en ciddi şekilde uygulanma merkezinin bu bölge olmasına yol açmıştır. Zira ticari alışverişlerin, kültürel aktivitelerin organize bir şekilde yapılabilmesi için, Mekke idari fonksiyonlarının işleyişi, tevarüs yoluyla belirlenmiş fertler eliyle

¹¹¹⁸ Mustafa Cevat, "Evveliyetü'ş-Şurta ve Etvâruhâ ve Esnâfuhâ 'inde'l-Arab", *Mecelletü'ş-Şurta ve'l-Emn*, Sayı: 1, Bağdat, 1968, s. 15.

¹¹¹⁹ Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi) Ankara, 1991, s.36.

¹¹²⁰ H.İbrahim Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İst., 1985, I, 73.

¹¹²¹ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF. Yayınları, Ankara, 1982, s. 100

¹¹²² Ersen Musa, Reşid, *eş-Şurta fi'l-'Asril-Emevî*, Mektebetü's-Sind, Kuveyt, 1990, s. 17.

¹¹²³ Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF. Yayınları, Ankara, 1982, s. 100.

¹¹²⁴ Enver Raffi, *İslâm'da Sosyal Düzen* Ahsen Batur (çev), İstanbul, 1986, s. 14.

¹¹²⁵ Ersen, *Şurta*, ss.17-18; Atar, *Adliye Teşkilatı*, s. 36.

gerçekleşmekteydi.¹¹²⁶ Bu hizmet birimleri içerisinde en önemli yeri düzenin sağlanması, şikayet ve davaların görülmesi amacıyla belirli bir süreyle görev yapan geçici gayr-ı resmi güvenlik güçleri oluşturmaktaydı.¹¹²⁷ Kur'an'da, Kureyş kabilesine işaretlerle Kutsal Beyt'in Rabbi'ne ibadet ve kulluk şartıyla Allah'ın onları her çeşit korkudan emin kıldığı ifade edilmektedir.¹¹²⁸ Aynı şekilde Mekke'ye has olarak, haram aylar dışında kalan diğer sekiz ay içerisinde de *basl*¹¹²⁹ olarak isimlendirilen ve halkı yağmadan zarardan koruyan gönüllü birimlerin varlığından söz edilmektedir. Bunlar dışında *hulf ul-fudûl*¹¹³⁰ teşkilâtı, Nedve (şehir parlamentosu) Kâbe'nin Muhafazası (*sidâne*), (*Eşnak*) görevleri Mekke emniyetini sağlamaya yönelik bazı oluşumlardır.¹¹³¹ Mekke'nin özel durumuna bağlı bu farklılığa rağmen amacı salt emniyeti sağlamak olan düzenli bir kurum burada da mevcut değildir.

Yemen bölgesinde ise durum biraz daha farklıdır. Yönetimin verasete dayalı krallık rejimine dayanması, Hicaz bölgesine nazaran teşkilâtların oluşması bakımından farklılık göstermiştir. Yemen Kralları kendilerini emniyet içerisinde hissetmeleri için özel güvenlik güçlerine ihtiyaçları vardı. Taberî'nin naklettiğine göre, yemen kralları saraylarını korumak için özel bekçiler tutmaktaydı.¹¹³² Ancak bunlar, toplumun genelini değil de sadece yönetici sınıfını korumak amacıyla görevlendirilen ve "*hares*" ismi verilen özel korumalardan ibaretti.¹¹³³

1. Bi'setten Hz. Ömer Dönemine Kadar İslam Toplumunda İç Güvenliğin Temini

Vahiy merkezli oluşturulan İslam toplumunun temel hedeflerinden birisi güvenli yapı inşa etmektir. Mekke şehrinin Beledü'l-Emîn/güvenli şehir olarak isimlendirilmesi, Yesrib İsminin hicretle birlikte Medine'ye dönüştürülmesi, Yemenli bir kadının tek başına Mekke de hac yapıp Suriye'ye deve sırtında ulaşacağı günlerin Allah Resulü tarafından hedef olarak konulması iç güvenli-

¹¹²⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi* (Hayatı ve Faaliyetleri), Salih Tuğ (çev), İrfan Yayımcılık, İstanbul, 1993, I, 24; Ayrıca Mekke'de kurulan panayırlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Yılmaz, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, (Basılmamış Doktora Tezi) A.Ü.S.B.Enstitüsü, Erzurum, 1997.

¹¹²⁷ Çağatay, *İslâm Öncesi*, s. 113.

¹¹²⁸ Kur'an, Kureyş, (106): 1.

¹¹²⁹ Kelime asıl anlam itibarıyla savaşa cesaretlendirmek manası yanında *menetmek, yasaklamak* gibi harbe karşı duruş anlamı da taşımaktadır. Kelimenin daha geniş anlamı için bkz. Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, Beyrut, 1979, s. 37.

¹¹³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arabî'l-Muhît*, Kahire, t.y; Beyrut, 1968, XI, s. 527.

¹¹³¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, ss. 847-48.

¹¹³² Taberî, *Târihu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I-X, Muhammed İbrâhim (thk), Kahire, 1964; Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987, Beyrut, 1407, I, ss. 331-332.

¹¹³³ Ersen, *Şurta*, s. 19.

ğe dair verebileceğimiz birçok somut örnekten sadece birkaçıdır. Özellikle Mekke döneminde bireylerin zihinsel anlamdaki tevhidi restorasyonu bir arada yaşama kültürünü benimsemiş barış toplumu oluşturmanın temelini teşkil etmektedir. Bu dönüşümü sağlayan bireyler hem Hz. Peygamber ve hem de sonraki dönemlerde asabiyettin panzehiri olan İslam kardeşliği ilkesi üzerine yeni bir sistem tesis etmişlerdir. Ancak, bütün bu iyileştirmelere ve dönüşümlere rağmen her alanda hızlı ve köklü bir kurumsallaşmanın gerçekleştiğini söyleme imkanımız yoktur. Her ne kadar muasır araştırmacılardan bazıları bu gün var olan kurumların çoğunluğunu Hz. Peygamber dönemine dayandırma alışkanlığına sahip olsa da bunlar temenni ötesine geçememektedir. Buradan yola çıkarak daha başlangıçta Hz. Peygamber döneminde kurumsal anlamda güvenlik teşkilâtının bulunmadığını söyleyebiliriz. Buhârî¹¹³⁴ ve Makrîzî de¹¹³⁵ yer alan rivayetlerde şurta/polis isminin geçmesi ile Hz. Peygamber döneminde kurulduğu iddiasında bulunmak tarihi gerçekliklerle örtüşmemektedir. Örneğin Muasır tarihçilerden Abdüsselam Nasıf, Peygamber döneminde şurta teşkilâtının varlığı iddiasında bulunurken iki delil öne sürmektedir. Bunlardan birincisine göre Rasûlullah'ın Huzeyfe b. Yeman (9/630) 'a yapmış olduğu şu nasihatıdır: “*Sen onlara ancak kadılık yap, câbî¹¹³⁶, arîf, (bilirkişi) veya şurta olma.*”¹¹³⁷ Hadiste geçen şurta kelimesini teşkilâtın varlığına delil göstermek, ferde işaret eden hitabı umumileştirmek anlamına gelmektedir. Zira arîflik ve câbîlik ismiyle başka bir müessesenin varlığı da gündeme gelecektir ki, bu dönem ile ilgili tarihi kaynaklarda böyle bir müesseseye rastlama imkanı yoktur. Bu tür görevler daha ziyade ferdi ilgilendiren konulardır. Şurta kelimesinin peygamber döneminde kullanılması gayet doğaldır. Şurta, Arapça asıllı bir kelimedir ve o dönem de kullanılmaktadır. Zira, başka bir dilden alıntı olduğu düşünülse dahi o dönem itibarıyla kelimenin Arap dilinde kullanıldığı, ancak bir teşkilât yapısını ifade etmediği açıktır.

Müellifin iddiasına delil gösterdiği diğer rivayet ise Suyûtî'ye dayandırılmaktadır. “*Kays b. 'Ubâde el-Ensârî'nin Allah Rasûlü yanındaki konumu sahibu's-şurta gibiydi.*”¹¹³⁸ şeklindeki ifade kendi içerisinde zaten bir muğlaklığı barındırmaktadır. “*sahibu's-şurta gibiydi*” ifadesinden aslında böyle bir kurumun olmadığı, ancak benzetmede bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır.

¹¹³⁴ Buhârî, *Sahîh*, Cihad, 58/70, nr.2885-86-87.

¹¹³⁵ Makrîzî, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, Beyrut, ty. II, s. 187.

¹¹³⁶ Harac divânında çalışan vergi tahsildarı için kullanılan bir terimdir. Hasan-Ali, İbrahim, *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, Mektebe Nahdati'l-Mısriyye, Kahire, ty.s. 224.

¹¹³⁷ Ebû Bekr Abdullah Malikî, *Riyâdu'n-Nüfûs fî Et-Tabakâti'l-'Ulemâi'l-Kayrevân ve 'Ifrikiyye*, Kahire, 1951, I, s. 172.

¹¹³⁸ Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Hüsni'l-Muhadara fî Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, Kahire 1967-1968, II, s. 227.

Adliye teşkilatının ortaya çıkış sürecini Resûlullah dönemine dayandıran Fahrettin Atar bu kuruma yakın ilişki içerisinde olan emniyet teşkilatının çıkış sürecini de aynı döneme dayandırmıştır.¹¹³⁹ *Ases* ve *hares*, istihbarat, muhtesip görevlileri gibi doğrudan devlet başkanı veya ordu komutanı tarafından bireysel anlamda anlık görevlendirilen sahabelerden yola çıkılarak bir teşkilat yapılması sonucuna ulaşılmaya çalışıldığı kanaatindeyiz.¹¹⁴⁰ Enes b. Malîk'in şu ifadesi görüşümüzü teyit etmektedir:

“Şüphesiz bugün *Sahibu'ş-Şurta/Emniyet Müdürü* olarak isimlendirdiğimiz bu görevliye Hz. Peygamber zamanında *Sahibu'l-Ases veya hares adı* vermiştik.”¹¹⁴¹

Tebliğimizin başında da ifade ettiğimiz gibi ilk yaratılıştan itibaren her birey kendini ve yaşadığı toplumu koruma ihtiyacı hissetmiştir. Dolayısıyla bireyin yaşam hakkını ve güvenliğini her şeyin üstünde tutan bir dini öğretim tebliğcisi olan Hz. Peygamberin bir takım güvenlik tedbirleri alması da doğaldır.

Bilindiği gibi, Resûlullah Medine'ye hicretine müteakip, şehir halkının omurgasını oluşturan Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki anlaşmazlığa son vererek huzuru sağlamış ve şehirdeki gayr-ı müslim unsurların da katıldığı bir site devleti kurmuştur. Peygamberin uzlaşmacı tutumu ve yıllardır barışa hasret topluluğun önderlerine tam bir sadakatle bağlanmaları, iç güveni sarsacak olumsuz yaklaşımları neredeyse ortadan kaldırmıştır.¹¹⁴² Müslüman topluluk bir arada yaşadıkları gayri müslimlerle Medine Anayasası çerçevesinde, birlikte yaşamının zorunlu gereği olarak barışta ve savaşta birbirlerine karşı saygı ölçüsü içerisinde hareket edeceklerine dair taahhütte bulunmuşlardır.¹¹⁴³ Tedbirlere rağmen cezâi müeyyideyi gerektirecek cürümler işlendiğinde veya teşebbüs aşamasında iken Resûlullah bunlara bizatihi müdahil olmuş ve çözüme kavuşturmuştur. Örneğin hırsızlıkla suçlanan bir şahıs şikayet edildiğinde, Hz. Peygamberin bizatihi olayla ilgilendiği ve gereken cezayı verdiği bilinmektedir.¹¹⁴⁴

Tüm bu ihtiyati tedbirlere rağmen Rasulullah savaşta ve barışta kendi şahsını korumakla görevli küçük çapta özel güvenlik birimleri kurmuştur. Da-

¹¹³⁹ Atar, Adliye Teşkilâtı, s. 180.

¹¹⁴⁰ Atar, Adliye Teşkilâtı, s. 180; Ersen, Şurta, ss. 26-27; MahfuzSöylemez, Bedevilikten Hadariliğe Küfe, Ankara, 2001, ss. 202-203.

¹¹⁴¹ Kastalânî hadisin şerhinde Enes b. Mâlik'ten gelen rivayeti zikrettikten sonra, kendisi de Hz. Peygamber döneminde şurta isminde bir devlet çalışanının olmadığını açık biçimde ifade etmektedir. Ebû Abbâs Şihâbüddîn Ahmed el-Kastalânî, *İrşâdü's-Sârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1990, s. 94/Ahkâm 11 no:7155, XV, 121-123.

¹¹⁴² Ersen, Şurta, s. 26.

¹¹⁴³ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Mustafa Saka ve diğerleri (nşr), Mısır, 1955, II, s. 106; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye li'l-Ahdin-Nebevi ve Hilâfetir-Râside*, Beyrut, 1983, s. 57;(16, 24-31, 37a-b, 44-45 maddeleri özellikle Medine Yahudileriyle ortak savunma ve bir arada yaşam projesine yönelik tanımlamalar içermektedir.)

¹¹⁴⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, Muhammed Hamidullah (nşr), Kahire, 1958, I, s. 278.

ha hicret esnasında müşrikleri aldatmak amacıyla Hz. Ali'nin yardımına başvurması, yol güvenliğinin sağlanması açısından yanına Hz.Ebû Bekr'i¹¹⁴⁵ alması, onun can güvenliğine ne denli önem verdiğini göstermektedir.

Hz. Âişe'den nakledildiğine göre Resûlullah Medine'ye geldiği ilk sıralarda bir gece kendisini uyku tutmadı ve şöyle buyurdu: "Keşke salih (güvenli) bir adam olsa da beni korusa!" O sıra da silah sesi duyuldu ve Resûlullah "kim o?" dedi. Dışarıdaki adam: "Sa'd b. Ebî Vakkas" dedi. Resûlullah ona "niçin geldin?" deyince o, şu karşılığı verdi: 'Resûlullah hakkında içime bir korku düştü, onu korumaya geldim.'" Bunun üzerine Resûlullah ona dua etti ve uyudu.¹¹⁴⁶

Hz. Peygamberi birtakım tereddütlere sevk eden olayların hasıl olması, güvenliği artırıcı projeler çerçevesinde şahsının koruma altına alınması ve Medine sokaklarının emniyeti gibi yeni bir takım bekçiler tayin etmeyi gerekli kılmıştır. Örneğin, Bedil b.Varaka, Evs b. Sabit, Rafi' b. Hudeyc ve diğer bir kısım sahabe bekçi olarak görevlendirilmiştir.¹¹⁴⁷

Savaş esnasında gönüllü olarak Hz. Peygamberi koruyan muhafızların mevcut olduğu da bilinmektedir. Bedir gazvesinde Sa'd b. Muaz,¹¹⁴⁸ ensardan bir gurup arkadaşıyla birlikte Resûlullah'ın karargahını koruyorlardı.¹¹⁴⁹ Yine Hayber'in fethi sırasında Ebû Eyyüb el-Ensârî kılıcını kuşanmış sabaha kadar Resûlullâh'ın çadırı başında muhafızlık yapmış, buna mukabil Allah Resûlü Ebû Eyyüb'e hayır duada bulunmuştur.¹¹⁵⁰ Hayber'de Ebû Eyyüb'le birlikte Abbâd b. Bişr¹¹⁵¹ ve Sa'd b. Ebî Vakkas da özel koruma görevi üstlenmişlerdir. Uhud savaşında Zekvân b. Abdullah b. Kays, Muhammed b. Mesleme, Hendek savaşında Zübeyr b. Avvâm kimi arkadaşlarıyla birlikte gönüllü muhafızlık yapmışlar adeta Resûlullah'ın etrafında etten duvar örmüşlerdir.¹¹⁵² Medine'de diğer sahabilere nazaran Muğire b. Şube'yi koruma görevindeki sürekliliği açısından daha önde görmekteyiz.¹¹⁵³ Şiblî'nin, Kays b. Sa'd'ın Resûlullah'ın baş koruması hatta o dönem içerisinde mevcudiyeti söz konusu olmasına rağmen emniyet müdürlüğü makamında olduğuna dair ortaya attığı

¹¹⁴⁵ İbn Hişâm, *Sîret*, II, ss. 482-484.

¹¹⁴⁶ Ebû İshâ Muhammed b. İsa Tirmizî, *el-Câmiu's-Sâhîh*. Ahmed Muhammed Şakir (thk), Dâru'l-Hadîs, Kahire, ty., 50/Menâkıb 27, nr.3756;V, 308-309; Buhârî, *Sahîh*, 58/Cihad, 70, nr.2885,86,87, II, 890-891.

¹¹⁴⁷ Muhyiddîn İbn Arabî, *Fütühâtü'l-Mekkiyye*, Kahire, 1290, II, s. 433.

¹¹⁴⁸ Nüveyrî Sa'd b. 'Ubâde olarak belirtmiştir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûnu'l-Edeb*, Kahire, 1983, XVIII, s. 236.

¹¹⁴⁹ İbn Hişâm, *Sîret*, I, s. 628; Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, II, 117.

¹¹⁵⁰ İbn Hişâm, *Sîret*, II, ss. 339-340.

¹¹⁵¹ Bu şahıs Tebuk Seferinde de aynı görevi üstlenmiştir. Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye*, Beyrut, ty. II, s. 119.

¹¹⁵² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XVIII, s. 236; Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, II, ss. 117-119.

¹¹⁵³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, III, ss. 313-314.

iddia,¹¹⁵⁴ Kays'ın gerek babası Sa'd b. 'Ubâde'nin yerine, gerekse bizzat Resûlullah tarafından görevlendirme sonucu sıkça seriyyelere katılmış olması ve merkezden uzak görevlere atanması nedeniyle tutarsız görünmektedir.¹¹⁵⁵ Sürekli bir arada bulunduğu Hz. Ebû Bekr ve Ömer'i de hares ismiyle bilinen özel korumalar arasında saymamız yanlış olmaz.¹¹⁵⁶

Sayıdığımız bu sahabeleri emniyet teşkilâtına bağlı polisler olarak kabul edersek, ilkel koşullarda da olsa bir emir komuta zincirinin, tayin edilmiş maşalarının, görev taksimatının, alt birimlerin ve görev sürekliliğinin mevcut olması gerekmektedir. Hz. Peygamber döneminde şurtanın varlığını savunan tarihçilerin tümü bekçilik ve özel koruma görevini şurta olarak değerlendirme yanılışına düşmüşlerdir.¹¹⁵⁷ Bu bir kısım tarihçinin çok boyutlu sorgulama yöntemiyle de olsa teşkilâtın varlığında ki ısrarcı tutum ve tespitlerini, olsa olsa ileriki dönemlerde tedricen oluşacak olan teşkilâtın alt yapısıyla ilgili girişimler olarak değerlendirebiliriz. Nitekim bu görevde iç güvenliği sağlamaya yönelik bir adımdı.

Netice olarak Hz. Peygamber döneminde düzenli bir emniyet teşkilâtının varlığından söz etmek mümkün gözükmemektedir. Bırakınız bir teşkilâtın varlığından söz etmeyi, o dönemde hükümet merkezini ve devlet başkanını koruyacak düzenli bir birim dahi mevcut değildi. İç güvenliğin sağlanması, Mescid-i Dırar örneğinde olduğu gibi,¹¹⁵⁸ Resûlullah'ın ilahi vahyin etkin gücünü de kullanarak, ortaya çıkan bir takım olumsuz fiillerin devlet başkanının keskin zekasıyla çözüme kavuşturulması sayesinde gerçekleşmiştir.

Şurta teşkilâtının yerleşik her toplum için zorunluluğu tartışılmamasına ve kurulması için gerekli olan unsurların mevcut olmasına rağmen, bu teşkilâta gereksinim duyulmamasının bir diğer nedeni olarak, devletin yeni oluşum sürecinde olması, cahiliye toplumundan süregelen iç ve dış tehditlere kar-

¹¹⁵⁴ Suyûtî, (,)Hüsnü'l-Muhâdara fi Târîh-i Mısır ve'l-Kâhire, I-II, Kahire, 1967-1968, II, ss. 227; Şibli,Asr-ı Saadet, çev.Ömer Rıza Doğrul, İst.1921, I, s. 454.

¹¹⁵⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahabe*,nşr. Ali Muhammed Becâvî, Beyrut, 1992, III, s. 53; M.Yusuf Kandehevî,*Hayâtü's-Sahâbe*,.Sıtkı Güllü (çev), İstanbul, 1996, II, s. 247, 254,255.

¹¹⁵⁶ Kettânî,*Terâtibü'l-İdâriyye*, II, 117.

¹¹⁵⁷ Abdusselam Nâsîf, *eş-Şurta fi Mısır'l-İslâmî*, adlı eserinde Suyûtî'nin *Hüsnü'l-Muhâdara* adlı eserinden nakille Kays b. Sa'd b. 'Ubâde'nin Resûlullah'ın sâhibuş'-şurta'sı olduğu görüşünden yola çıkarak o dönemde Şurta teşkilâtının varlığında ısrarcı davranmıştır.)

¹¹⁵⁸ İçeriden İslâm Devletini çökertmeye yönelik münafıkların dindarlık kisvesi altında başlatmış oldukları bölücü faaliyet Allah'ın vahiyle Peygamberini uyarması neticesinde bertaraf edilmiştir. (*Kur'an, Tevbe, 9/107-109*) Kur'an'ın, Mescid-i Dırar olarak isimlendirdiği Kuba'daki terör yuvası Resûlullah'ın önderliğinde bir gurup sahabe tarafından yıkılmış, böylelikle illegal örgütlenmenin önüne geçilmiş, sonraki dönemlere yönelik ortaya çıkabilecek nifak hareketlerine karşı net olarak takınılması gereken resmî tavra örnek teşkil etmiştir. (Daha geniş bilgi için bkz. Sezikli, Ahmet, *Hz.Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri*, Ankara 1994, ss. 155-169; A.Serdar Özlü,Asr-ı Saadette İç Güvenlik Meselesi,Ankara, 1995, s.44.

şı topyekün karşı koyma ve her ferdin kendini bu görevle sorumlu tutma gele-
neğinin¹¹⁵⁹ İslâmi dönemde de devam ediyor olmasını gösterebiliriz.

Hz. Muhammed'in vefatı sonrası ortaya çıkan irtidat hareketleri ilk halife Hz. Ebû Bekr'in birinci sıradaki uğraş alanı olmuştur. İsyancıları bastırmak maksadıyla gönderilen ordular yürüyüş mesafesiyle kırk günlük uzaklıkta bulunmaktaydı.¹¹⁶⁰ İslâm ordusunun bu kadar uzak mesafede olduğunu bilen kabileler Medine için tehlike teşkil edebilirdi. Herhangi bir baskın durumunda ordunun Medine halkına yardım etmesi imkansızdı. Bu tehlikeyi önceden tahmin eden Hz. Ebû Bekr eli silah tutan herkesin Mescidü'n-Nebevî'de hazır vaziyette beklemelerini emretti. Daha sonra Medine çevresinde Ali b. Ebî Talib, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Abdullah b. Mesud'dan oluşan, koruma ve gözetleme amaçlı (Hurrâs) bekçiler görevlendirdi. Bu bekçilerin görevi mescitte şehri savunmaya hazır vaziyette bekleyen guruba düşman tarafından düzenlenecek her hangi bir baskını anında haber vermektir. Ridde olayları sona erip ordu Medine'ye dönene kadar bu teyakkuz hali devam etmiştir.¹¹⁶¹

Hz. Muhammed döneminde olduğu gibi bekçilerin bir diğer görevi de, değişimli olarak halifeyi her hangi bir saldırıya karşı korumaktır.¹¹⁶²

Geceleri sokakların emniyetini sağlamakla yükümlü olan gece bekçiliği (aseslik) uygulamasının da bu dönemde var olduğu görülmektedir. Hatta Makrîzî, ilk aseslik görevinin Hz. Ebû Bekr döneminde ortaya çıktığı iddiasında bulunmuştur.¹¹⁶³ Ömer b. Hattab, ve Abdullah b. Mesud geceleri sokaklarda dolaşarak halkın güvenliğini sağlamakta, Hz. Ebû Bekr'in azatlısı Eslame de onlara eşlik etmekteydi.¹¹⁶⁴

Şehri savunmaya yönelik olarak, ridde olayları sonuna kadar bekçilik/koruma (hareslik) ve gece bekçiliğinden meydana gelen ve geçici bir süre için kurulan bu oluşumu düzenli bir polis örgütü olarak nitelendirmek yanlış olur. Anlık bir kararla düzenli bir örgütlenmeye dayanmadan eli silah tutan bütün fertlerin bir araya gelmesiyle teşekkül eden bu birlik ancak, Rasûlullah döneminde savaşa çıkıldığında geride bırakılan şehri koruma amaçlı muhafızlarla özdeşleştirilebilir.¹¹⁶⁵

¹¹⁵⁹ Çağatay, *İslam Öncesi*, s.128-129.

¹¹⁶⁰ İbn Hayyât, *Târîh*, I, s. 79; Ersen, *Şurta*, s.27.

¹¹⁶¹ Taberî, *Târîh*, Beyrut, 1407, II, ss. 264-265.

¹¹⁶² İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, nşr. Ebu'l-Kasım İmâmî, Tahran, 1987, I, ss. 294, 295.

¹¹⁶³ Makrîzî, *Hitat*, II, s. 223.

¹¹⁶⁴ Dureyd, "eş-Şurta fi'l-Irak Hilâl Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel", el-Müerrihu'l-Arabî, sayı: 29; Bağdat, 1986, s.216.

¹¹⁶⁵ Örneğin Bedir Gazvesi esnasında savaşa katılmak isteyen ancak yaşının küçük olması nedeniyle Rasulullah tarafından ordudan çıkarılan, İbn Fethun, Evs b. Sâbit, Evs b.Arâbe, ve Rafî b. Hu-

Tarihi bilgiler Hz. Ebû Bekr döneminde gerek hilâfet döneminin kısa olması gerekse bu zaman diliminde iktidarın sürekli iç karışıklıklarla meşgul olması, kabile saldırılarına karşı iç güvenliğin tesisinin gerekliliğine rağmen kurulma imkanı bulunamamıştır. Yine Peygamber döneminde olduğu gibi şehrin iç güvenliği gönüllüler sayesinde sağlanmıştır.¹¹⁶⁶

2. Hz. Ömer Döneminde Kurumsallaşmaya Bağlı Yeni Güvenlik Teşebbüsleri

Hz. Ömer döneminin İslâm Devletinin kurumsallaşma açısından atılım dönemi olduğu hususunda tüm araştırmacılar görüş birliği içindedir. Genişleyen topraklar içerisinde merkezi otoritenin gücünü her zaman zirvede tutan Hz.Ömer, geçmişten itibaren tescil edilmiş olan karizmasının da yardımıyla her vilayette güvenli, huzurlu bir ortamın oluşmasını öncelikli görev olarak telakki etmiş ve bunda da başarılı olmuştur.

Hz. Ömer'in hilafeti ile birlikte toprakların genişlemesi ve nüfusun artması sonunda müesses nizamın idamesi için devletin kurumsallaşması zorunlu hale gelmiştir. Bugünkü anlamda devlet bakanlıklarına tekabül eden divanların ortaya çıkışı ve bu divanlar arasında Dîvânü'l-Kaza'nın (Adalet Bakanlığı) önemli bir yere sahip olması, iç ve dış güvenliği sağlamaya yönelik yeni adımların atılması sonucunu doğurmuştur.¹¹⁶⁷ Hz. Ömer'in kişiliği ile özdeşleştirilen adalet ve disiplin kavramlarının aslında kendi güçlü ve karizmatik yapısından kaynaklandığı görüşü yaygınlık kazanmış olsa da 10 yıllık halifeliği sürecinde ortaya çıkan sorunların bertaraf edilmesinde örgütlenmeye ait atılmış olduğu reformist adımların payı gözardı edilmemelidir. Yargının müessesleştirilmesi yanında yargı süreci ile infazı birbirinden ayıran, daha ötesi bu süreci siyasi otoritenin yetki alanından çıkartarak bağımsız hala getiren de Hz. Ömer olmuştur.¹¹⁶⁸ Dolayısıyla yargının disipline edilip aşamalarının tayin edilerek kurum hüviyetine büründürülmesi, buna bağlı yeni güvenlik oluşumlarını da beraberinde getirmiştir. Zira, suçun vukuundan önce önlenmesi veya suçluyu yargı önüne çıkartma ve yargılama sonrası cezalandırılması faaliyetleri yargıçlardan öte güvenlik birimlerinin gerçekleştireceği faaliyetler arasındadır.¹¹⁶⁹ Yani adaletin hakim kılınması, Dicle kenarındaki kuzuyu kurttan korumak için Dicle kenarında emniyeti sağlayacak güvenlik birimleriniz olmalıdır. Hz.

deyc'le birlikte Medine'yi muhafaza amacıyla geride bırakılmıştır. İbn Hacer, *el-İsâbe*, I,80; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdariyye*, II, 118.

¹¹⁶⁶ Makrîzî, *Hitat*, II, s. 223.

¹¹⁶⁷ Taha J. Elvânî "The Rihts of The Accused in Islam", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, XI/3 Herndon, 1994, s.350.

¹¹⁶⁸ MetinYılmaz, *Emevî ve Abbasiler Döneminde Polis (Şurta) Teşkilatı*, Samsun, 2005, s.54.

¹¹⁶⁹ Emin, *eş-Şurta*, s.74.

Ömer dönemi yargı sistemi başka bir tebliğ konusu olduğu için bu hususa sadece kurumun güvenlik birimleri ile olan irtibatı oranında değineceğiz.

2.1. İlk Sahibu'l-Ases/Asesbaşı Olarak Hz. Ömer

Gece bekçiliği anlamında kullanılan *ases* kelimesi, Arapça kökenli olup, aynı anlamda “*ass*” kelimesinin çoğuludur.¹¹⁷⁰ Kelime, mastar olarak geceleyin meskün bölgelerde dolaşarak gece bekçiliği yapmak anlamına gelmektedir. Geceleri şüphelileri yakalayan, hırsızlık, gasp, katl gibi birtakım suçları önlemeyi kendilerine gaye edinmiş, polis teşkilâtı öncesinde yer alan ve bu yapılanmanın temelini oluşturan emniyet birimini, ases olarak tanımlayabiliriz.¹¹⁷¹

Ases, bazen sürekli sokaklarda dolaşması nedeniyle *tavf* (الطوف) veya *taif* (الطائف) olarak da isimlendirilmiştir. *Âss* kelimesi, yalnız geceleri kolluk görevleri yapanları ifade etmek için özellikle seçilmiştir. Gündüz şehirde dolaşmak suretiyle kolluk görevi icra edenler için bu isim kullanılmamıştır.¹¹⁷² Ayrıca doğuda ases ismiyle bilinen gece bekçileri, Endülüs'te, *derrâbûn*¹¹⁷³ ve *ashâbu'l-leyl* (geceleyin görev yapanlar)¹¹⁷⁴, Kayravan'da *assâs* veya *hurrâs*, özellikle surlarla çevrili bölgelerde ise, sur içlerini korumaları ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere önceden mani olmak gayesiyle surun belirli bölgelerinde gözetlemede bulunmaları nedeniyle *sâhibu's-sûr* olarak isimlendirilmektedir.¹¹⁷⁵

Ases, akşamın karanlığı ile birlikte cadde ve sokakları dolaşmaya başlar ve sabah ezanı okunup şafak sökene kadar sürekli uyanık halde kalırdı.¹¹⁷⁶ Yatsı namazı sonrası kapatılan şehrin kapılarını sabah ezanı ile birlikte açarlardı. Sur içerisini korumaya yönelik bu görev halkın rahat bir biçimde gecelemesini sağlamaktaydı.¹¹⁷⁷ Kapıların kapanmasından sonra insanlar evlere çekilir, sokağa çıkmazlardı. Gecenin geç saatinde çıkan siviller ise, ases tarafından derhal toplanarak sorguya alınırdı. Şayet kişi yabancı şehirden, dışarıdan gelen ve kendisinden şüphelenilen birisi ise, ases onun en ince ayrıntısına kadar ifadesini alırdı. Bu kişiler konuşmama konusunda direndikleri takdirde ise, gerekli sorgulama biçimleri uygulanarak kendilerinden tüm bilgilerin alınması sağla-

¹¹⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, s. 139.

¹¹⁷¹ Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, I, 292-294, 356-359; Atar, *Adliye Teşkilâtı*, s.175; Özcan, Abdülkadir, “Asesbaşı”, *DİA*, İst., 1991, III, s. 464.

¹¹⁷² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, s. 129.

¹¹⁷³ Taif kelimesinde olduğu gibi *d.r.b.* kökünden gelen *derrâb*, yolların güvenliğini sağlayan kimse anlamında ases için kullanılmıştır. İbn Manzûr *Lisânü'l-Arab*, I, s. 374-375.

¹¹⁷⁴ Makkârî, *Nefhu't-Tib min Gusni'l-Endelüs er-Retfb*, I-X, Kahire 1949. I, s. 219.

¹¹⁷⁵ H. II. Asırda Medine'de görev yapan asesler için *sahibu's-sûr* ismi verildiği bilinmektedir. (Vek'i, Muhammed b.Halef, *Ahbâru'l-Kudât*, Kahire 1950, I, s. 253.) Rahmûnî *sahibu's-sur* ifadesinin ases yardımcıları için kullanılabileceğini iddia etmiştir. Rahmûnî, *Nizâmu'ş-Şurta fi'l-İslâm ilâ Evâhîri'l-Karni'r-Râbi'l-Hicrî, Dâru'l-Arabiyyetü'l-Küttâb*, 1983, s. 173.

¹¹⁷⁶ Tenûhî, *Nişvârü'l-Muhadara ve Ahbâru'l-Müzakere*, nşr. 'Ubûd Şalçı, yy., ty.II, s. 220.

¹¹⁷⁷ Tenûhî, *el-Ferec*, I, 130.

nırdı.¹¹⁷⁸ Gece karanlığının gündüzün aydınlığına oranla daha fazla kötülüğe ve suça kapı açması, asesi musibete yol açacak her türlü olayın karşısında duruş sergileyen önemli bir konuma yükseltmiştir.

Resûlullah ve Hz. Ebû Bekr döneminde bir kısım insanların gece bekçisi olarak görevlendirildikleri¹¹⁷⁹ bilinmesine rağmen, Hz. Ömer'in bizatihi kendisinin bu görevi üstlenmesinden ve önemine binaen yeniden yapılandırmasından dolayı O, ases teşkilâtının kurucusu olarak bilinmektedir.¹¹⁸⁰ Bizzat gece bekçiliği görevi yapması hasebiyle de biz onu ilk ases başı olarak tanımladık. Hz. Ömer geceleri elinde kırbaç vekendisine eşlik eden sahabeden bazı kişilerle birlikte -ki bunların başında Abdurrahman b. Avf gelmektedir- sokakları dolaşır, mahremiyete gölge düşürmeyecek şekilde¹¹⁸¹ evlerde olup biten olağan dışı hallere müdahale eder, halkın nabzını tutardı.¹¹⁸² Nitekim, Hz. Ömer'in kıyafet değiştirerek, güç durumunda olan insanlara üzmeden, incitmeden ne şekilde yardımcı olduğu bugün hala menkıbeler şeklinde halk arasında dahi sıkça anlatıla gelmektedir.¹¹⁸³ Verecek olduğumuz iki örnek Hz. Ömer'in aseslik görevini belirginleştirmek açısından önemlidir. Hz. Ömer bir gece yarısı Abdurrahman b. Avf'ın evine geldi. O, namaz kılmaktaydı. Karşısında Halife Ömer'i görünce şöyle dedi:

“Bu saatte problem nedir Ey Emîre'l-Mümminin? Hz. Ömer: ‘Halktan bir kısım hırsızlık korkusu nedeniyle çarşıda toplanmışlar, kalk onları koruyalım.’ dedi. Beraberce çıkıp yüksek bir gözetleme mahallinde hırsızlara pusu kurup, ortaya çıkmalarını beklemişlerdir.¹¹⁸⁴

¹¹⁷⁸ Tenûhî, *el-Ferec*, I, 130.

¹¹⁷⁹ Abdulkadir Özcan, ‘Asesbaşî’, *DİA*, III, İstanbul, 1991, s. 464; Nasîf, *eş-Şurta fî Mısri'l-İslâmî*, yy. 1987, ss.113-114.

¹¹⁸⁰ Yakübî, *Tarih*, II, 110; Taberî, *Tarih*, Kahire, 1971, IV, 1209; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 59; Suyûtî, *Tarihü'l-Hulefa*, Kahire, 1975, I, 1220; Hasan İbrahim, *Tarihü'l-İslâm*, I, s. 581; Adem Metz, *Hadâratü'l-İslâmiyye fî Karnî'r-Râbi'*, Muhammed Abdulhadî Ebû Reyde (çev), Beyrut, 1967, II, 281; Dureyd, *eş-Şurta fî'l-İrak*, s.216; Ersen *Şurta*, s.29, Söylemez, *Kûfe*, s. 208.

¹¹⁸¹ Hz.Ömer şehir bekçileriyle teftişe çıktığı esnada, gecenin geç saatinde bir evde ışık yandığını görmüş ve dış kapıya doğru yaklaşmıştı. İçerden yüksek seslerin geldiğini duyduğunda Hz. Ömer, Abdurrahman b.Avf'a bu evin kime ait olduğunu sordu. Abdurrahman Rebia b.Ümeyye b. Haleb'in evi olduğunu ve içki içtiklerini söyleyerek , hiddetli bir biçimde “görmüyor musun?” şeklinde serzenişte bulundu. Bunun üzerine Ömer , evet görüyorum. Biz Allah'ın yasakladığı bir işi yapıyoruz. Zira Allah, “Gizlilikleri araştırmayın” (*Kur'an, Hucurat 49/12*) buyurdu. Daha sonra Hz. Ömer bulunduğu yeri terk etti. Diğerleri de ayrılmak zorunda kaldılar. Yakübî, *Tarih*, II, 110-134; Makrîzî, *Hıtat*, II, 223.

¹¹⁸² Taberî, *Tarih*, IV, s. 205; İbn Abdi Rabbih, *İkdü'l-Ferîd*, V, s. 21.

¹¹⁸³ Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebu'l-Ferec b. Cevzî, *Menâkıbu Emîri'l-Mü'minin Ömer b. Hat-tab*, M.E. el-Hancı Kahire, 1924, ss. 86-87.

¹¹⁸⁴ İsmail b.Ali b. Muhammed Ebu'l-Fida, *Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, Kahire, 1325, I, s165; Naci, “Selâhiyyetü Sâhibi'ş-Şurta ve'l-Kâdî fî Asri'l-İslâmî”, *Mecelletü ş-Şurta*, Sayı:28, Bağdat, 1974, s. 35; Dureyd, *a.g.m.*, s. 28.

İbn Abbas'tan gelen diğer bir rivayette ise, gecenin karanlığında Ömer b. Hattab onun, kapısını çalmış ve şehrin sokaklarını gözetlemek maksadıyla kendisine eşlik etmesini istemişti. İbn Abbas Hz. Ömer'in yalın ayak ve boyunda kırbaçı olduğu halde evine geldiğini belirtmektedir.¹¹⁸⁵

İslâm Devlet teşkilâtının kurucusu olarak kabul edilen Hz. Ömer'in ases teşkilâtı daha düzenli bir şekilde tekrar tesisi, kişilik olarak disiplin ve güvenliği sürekli birinci planda tutması, kuruluş zamanı itibariyle tartışma konusu olan polis teşkilâtının bu dönemde ortaya çıkmış olabileceğini akla getirmektedir. Mısır tarihiyle ilgili bazı kaynaklarda,¹¹⁸⁶ daha önce de belirttiğimiz gibi Yâkübî'nin tarihinde¹¹⁸⁷ polis teşkilâtının Ömer döneminde kurulduğu görüşü öne sürülmüştür. Hz. Ömer döneminin idârî yapısı bir bütün olarak incelendiğinde sanki bu iddianın doğruluk payının olabileceği düşünülür. Fakat Hz. Ömer'in bizatihi kendisinin gece bekçiliği görevi üstlenmesi, hilâfeti süresinde karizması gereği kendisini zorlayabilecek herhangi bir iç ihtilafın ve karışıklığın olmaması, suç işleyenlere karşı tavrının net olması, mevcut ases teşkilâtının güvenliğinin sağlanmasında yeterli olup, yeni bir kurumun tesisine ihtiyaç duyulmaması, polis teşkilâtının kurulmamasına etki eden nedenler arasında sayılabilir.

Hz. Ömer döneminde emniyet teşkilâtının tesisi iddiasında bulunanlardan bazıları bu konuda net bir ifade kullanmayıp, Hz. Ömer döneminde ortaya çıkmaya başladığını, Hz. Osman döneminde ilk defa bu isimle zikredildiğini, Hz. Ali döneminde de tam olarak kurumsallaştığını ifade etmektedirler.¹¹⁸⁸

Polis teşkilâtı Hz. Ömer döneminde kurulmuş olsaydı, Hz. Ömer'in geceleri silahını kuşanıp Medine sokaklarında dolaşmasının bir anlamı olmazdı. Teftiş maksadıyla olduğu iddia edildiği takdirde de sürekli olarak aynı görevi ifa etmesi bu varsayımı ortadan kaldırmaktadır.¹¹⁸⁹ Polis teşkilâtının başında Abdullah b. Abbas'ın bulunduğu iddiasına¹¹⁹⁰ gelince bu şahsın o dönemlerde yaşının oldukça küçük ve tecrübesiz olması sebebiyle, bu iddianın da sağlam bir dayanağının olmadığı görülmektedir.¹¹⁹¹ Hz. Ömer döneminde her ne kadar teşkilâtın varlığı söz konusu değilse de oluşması için altyapının hazır olduğu-

¹¹⁸⁵ Yâkübî, *Târîh*, II, 110.

¹¹⁸⁶ İbn Abdu'l-Hakem, *Futûh-u Mısır ve'l-Mağrib*, Kahire 1961, s.190.

¹¹⁸⁷ Yâkübî, *Târîh*, II, s. 149.

¹¹⁸⁸ Emin, *eş-Şurta fi't-Tarih*, s.77-78. Aynı müellif bir başka çalışmasında şurtadan bahsederken, ilk olarak Muaviye'nin şurtayı kullandığını iddia etmiştir. Hüseyin Emin, *en-Nizâmü'l-İdâri'l-Emn fi Turâsine'l-İslâmi'l-Hâlid*, sayı: 3, Bağdat, 1957, ss.21-23.

¹¹⁸⁹ Ersen, *Şurta*, s.19

¹¹⁹⁰ Yâkübî, *Tarih*, II, s. 149.

¹¹⁹¹ Söylemez, *Küfe*, s. 203

nu söyleyebiliriz. Ases teşkilâtı polis teşkilatının oluşumu için bir başlangıç teşkil etmiştir diyebiliriz.¹¹⁹²

Asesler her ne kadar bu işe yatkın kişiler arasından seçiliyor olsa da sürekli devletten maaş alan düzenli bir birim olma ötesinde muhtesip örneğinde olduğu gibi gönüllülük esasına dayanmaktadır. Daha ziyade Medine merkezli şekillenen aseslik görevinin diğer vilayetlerdeki durumuna dair detaylı bilgilere ulaşmasak da, Hz. Ömer'in eyalet güvenliğine verdiği önemi binaen burarlarda da aseslik görevinin devam ettirildiğini düşünebiliriz. Aseslerin maaşları Emeviler dönemi ile birlikte önce hazineden daha sonra şehir esnafından toplanan paralarla ödenmiş ve emniyet teşkilatının en önemli alt birimi haline gelmiştir.¹¹⁹³

Hz. Ömer'in halifelîği ile birlikte devlet yapısındaki gelişmeler ve emniyetin tam olarak sağlandığı düşünüldüğünde, ayrıca aseslik müessesesinin biza-tihi halifenin kendisi tarafından yürütülmesi ve denetlenmesine ilişkin faaliyetler bildiğimiz anlamda bir emniyet teşkilatı olmasa da şehir güvenliğini sağlayacak olan bir birimin tesis edildiğini göstermektedir.

2.2. Gönüllü Güvenlik Birimi Olarak İhtisâb Kurumunun Teşekkülü

Arapça'da saymak, hesap etmek, yeterli olmak¹¹⁹⁴ anlamında *hasb* kökünden türeyen *ihtisâb*, kelime anlamı olarak, sevap ummak,¹¹⁹⁵ tecrübe etmek,¹¹⁹⁶ inkar etmek,¹¹⁹⁷ zanda bulunmak,¹¹⁹⁸ hazırlanmak, anlamına gelmektedir. *Hisbe* ise, *ihtisab* mastarından isimdir.¹¹⁹⁹ Günümüzde, vazife ve salahiyetlerini yalnız bir müessesede toplayamayacağımız hisbe,¹²⁰⁰ ıstlahi olarak, *emri bi'l-ma'rûf nehy 'ani'l-münker* (iyiliği emretme, kötülükten sakındırma)¹²⁰¹ çerçevesinde

¹¹⁹² Nâcî, *Selâhiyyetü Sâhibi'ş-Şurta ve'l-Kâdî fi Asri'l-İslâmî*, s.35.

¹¹⁹³ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Metin Yılmaz, *Erken Dönem İslam Tarihinde Polis Teşkilatı*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016, s.196 vd.

¹¹⁹⁴ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 83.

¹¹⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, s. 631.

¹¹⁹⁶ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 83.

¹¹⁹⁷ Firuzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, thk. Muhammed Beşir, el- Mektebetü'l- 'Ilmiyye, Beyrut, 1978; 1981, I, 57.

¹¹⁹⁸ Kur'an, Zümer, (39):47, Talak,(65): 2-3, Haşr, (59): 2 ayetlerinde geçen ihtisab kelimesi zan anlamlarını ihtiva etmektedir.

¹¹⁹⁹ Cevherî, *Tâcü'l-Lüğa es-Sihahü'l-Arabîyye*, Ahmed Abdu'l-Gafûr (nşr), Beyrut, 1979. I, s. 110; İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, I, s. 620; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Münîr*, s. 52; Firuzabâdî, *Kamûs*, I, s. 56.

¹²⁰⁰ Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtının Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluşu ve Gelişmesi*, Baylan Matbaası, Ankara, 1975, s. 145; Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1987, s. 14. Kavakçı, Hisbe teşkilâtının hiçbir kuruma benzemediğini belirtmekle birlikte belediyeler, maliye, ticaret, iktisat, sanayi, sağlık bakanlıkları ve Diyanet İşleri Başkanlığının gördüğü işlerden bir kısmını yerine getirdiğini söylemektedir. Kavakçı, *Hisbe*, s. 55.

¹²⁰¹ Hisbe teşkilâtının oluşumuna en önemli etken , Kur'an'da geçen ve tüm müslümanları kapsayan ilahi emirler olmuştur. "Sizden öyle bir cemaat bulunmalıdır ki onlar herkesi hayra çağırırlar,

kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve bunu sağlamayı kendine vazife edinmiş olan kurumunu ifade etmektedir.¹²⁰² Bu işle görevli memura da *Muhtesib* denmektedir.¹²⁰³

Hisbe teşkilâtının kadı görevlerini içeren hususları kendi vazife alanı içerisinde görmesi, yargı müessesesinin aslî unsuru olan kadılarla olduğu kadar,¹²⁰⁴ emniyet teşkilatı ile de ilişkisini gerekli kılmıştır. Polis teşkilâtında olduğu gibi, hisbe teşkilâtının ortaya çıkış sürecinin tespitinde de farklı görüşler ortaya atılmıştır. Örneğin, Makrîzî başta olmak üzere bir kısım tarihçi¹²⁰⁵ hisbenin Hz. Peygamber döneminde var olduğunu bildirirken, diğer bazı tarihçiler Hz. Ömer¹²⁰⁶ dönemi veya daha sonraları çıktığı görüşünü ortaya atmışlardır.¹²⁰⁷

Neredeyse tüm kurumların ortaya çıkış zamanına ilişkin tartışmaların şurta teşkilâtının ortaya çıkış sürecini izah ederken belirttiğimiz gerekçelere dayandığı kuvvet kazanmaktadır. Atar, hisbe teşkilâtının Hz. Peygamber zamanında varlığını kabul etmek gerektiğini belirterek, bu tartışmayı kendi açısından sona erdirmiştir.¹²⁰⁸ Ancak, şunu açıklamak yerinde olacaktır ki, aslî itibarıyla tüm Müslümanlar için farz-ı kifaye (sosyal görev) olan ve dîni bir muhtevası bulunan muhtesiblik¹²⁰⁹ görevinin daha erken dönemlerde ortaya çıkması muhtemeldir.¹²¹⁰ Zira, emir Kur'an'ın emridir ve nüzülü ile birlikte belirli bir

iyiliği emretsinler, kötülükten vaz geçirmeye çalışsınlar." Kur'an, Âl-i İmran, (3):104 ifadesi toplumda gönüllü bir kurumun ortaya çıkmasını açık biçimde talep etmektedir. Başka Ayet'lerde de bu talep yinelenmektedir. Bkz. Kur'an, Âl-i İmran, (3):110,114, Tevbe, (9):71, 112, Hâc, (22):41.

¹²⁰² Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Diniyye*, Beyrut, 1994, s. 240; Şeyzerî, *Hisbe*, çev., Abdullah Tunca, *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1993, s. 33; İbn Teymiyye, *el-Hisbe fi'l-İslâm*, s. 11 krş., Vecdi Akyüz, *Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, s. 28; Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşâ*, III, ss. 298-299.

¹²⁰³ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 240. Teşkilât idarecisine muhtesib yanında .valil'l-hisbe, veliyü'l-hisbe, mütevellî'l-hisbe, nazıru'l-hisbe de denmektedir. Hasan Paşa, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif ale'l-Asri'l-Arabiyye*, Kahire, 1965, III, s. 1027; Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 133. Hisbe kelimesinin lügat ve terim anlamı ile ilgili geniş tahlil için bkz. Fazlı İlahî, *el-Hisbe Ta'rifuhâ ve Meşrûiyyetühâ ve Vücûbuhâ*, Riyad, 1993, ss. 9-20. Müellif eserinde hisbe kelimesinin tarifine ilişkin tüm rivayetleri toplayıp, tahlilini yaparak değişik mülâhazalarda bulunmuştur. Ayrıca bkz. Metin Yılmaz, *İslam Tarihinin İlk Dört Asrında Kurumsal İş Birlikliliğine Bir Örnek: Muhtesib-Polis Dayanışması*, Marife, yıl, 4, sayı, 1, bahar 2004, ss. 49-63.

¹²⁰⁴ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 241; Hasan-Ali İbrahim, *Nüzumu'l-İslâmiyye*, s. 297.

¹²⁰⁵ Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ*, s. 1054, naklen, Atar, *Adliye Teşkilatı*, s. 174; Kettânî, *Terâtîbü'l-İdâriyye*, I, ss. 284, 287.

¹²⁰⁶ Taberî, *Tarih*, IV, s. 209.

¹²⁰⁷ Kavakçı, *Hisbe*, ss. 42-43; Yılmaz, *Polis Teşkilatı*, ss. 287-288.

¹²⁰⁸ Atar, *Adliye Teşkilatı*, s. 175.

¹²⁰⁹ İbn Teymiyye, *Hisbe*, s. 28; Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1987, s.14; Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, s. 133.

¹²¹⁰ Hz. Peygamber'in ilk dönemlerde Medine'de çarşı pazarlarda dolaşmak ve meşru olmayan davranışlarda bulunanlara uyarıda bulunmak suretiyle muhtesiplik görevini bizzat yerine getirdiğine ilişkin çok sayıda rivayetler mevcuttur. Müslim, *Sahîh*, İmân, 43/164, I, s. 99. Ayrıca, Semra bint.

grubun/heyetin yapması gereken görevdir. Müsteşriklerin bir kısmı ise, kelimelerin Grek ve Romalılar'dan alındığını, dolayısıyla İslâm öncesi dönemde bazı medeniyetlerinde yürürlükte olan bir müessese olduğu iddiasındadırlar.¹²¹¹

Hz. Peygamber döneminde Muhtesib olan Semra bint Nüheykil, Hz. Ömer'in¹²¹² halifeliği döneminde de aynı görevini sürdürmüştür. Semra'nın uzun süre bu görevde kalmasının nedeni olarak, çarşı pazar denetlenmesinde gerekli olan iktisadi bilgiye sahip olması gösterilebilir.¹²¹³ Bu hanım sahabe dışında muhtesip olarak görev yapan diğer görevliler hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

Her ne kadar fiili anlamda görev örneklerine dair Hz. Ömer döneminde fazla bir detaya sahip olamazsak da temel klasiklerde görev tanımı en detaylı bir şekilde belirlenen güvenlik kurumu muhtesiptir. Bu durum ihtisab kurumunun erken dönemlerde hakkında müstakil bir eser yazılmasına kadar uzanmıştır. Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî (öl.589/1193) Muhtesib'in görev tanımını ortaya koyan değerli bir eser kaleme almıştır.¹²¹⁴

Muhtesibin zaman zaman kadiya vekalet etmesi onun emniyet ve yargı ilişkisini ortaya koymakta ve iç güvenliğin sağlanmasında ne denli önemli olduğunu delillendirmektedir. Tam teşekküllü bir emniyet teşkilatı ortaya çıkmadan önce Hz. Ömer döneminde gece asesler gündüz muhtesipler şehrin güvenliğini sağlayan iki önemli dinamiktir.¹²¹⁵

Bu dönemde Hisbe teşkilâtına ait müstakil bir merkezlerinin bulunmaktadırlar. Belirli maaşları olan ve organize bir şekilde çalışan bu ciddi kurumun davalara camide baktığı söz konusu olsa dahi, yardımcılarını ile istişare ve çalışmalarını ilgili bir takım planlar yapmak gayesiyle muhtesip binasının bulunması gerekli görülmektedir. Birkaç merkeze dikkat çekilse de,¹²¹⁶ bunların

Nüheykil ismindeki kadını Medine'de muhtesip olarak görevlendirmiştir. R.P.Buckley, *The Muhtesib, Arabica*, XXXIX/1, Leiden, 1992, s. 60.

¹²¹¹ Dmemombynes, hisbenin Bizanslıların *agorenome* olarak isimlendirdikleri teşkilâtın taklit edilmesi ile şekillendiğini, bu vazifenin Bizans'ta 5/11 yüzyılda aynıyla var olduğunu iddia etmektedir. Demombynes, *Nüzum*, s. 210; Nicola A.Ziadeh, *The Muhtesib, Theological Review*, VI/2 Beirut, 1985, s. 57; A.I. Omer, *The Institution of al-Hisba in the Islamic Legal System, Journal of Islamic and Comparative Law*, Zaria, 1981, Vol.10, s. 63 vd. Teşkilâtın kökeni ile ilgili tartışmalar için bkz. Hüsameddin Sâmerrâî, *el-Hisbe fi'l-İslâm 'Inde'l-Mâverdi, Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, Bağdat, 1977, ss. 304-307.

¹²¹² Hz. Ömer'in gece sokakları denetleme ve halkın emniyetini sağlamaya yönelik kendisinin yaptığı asleslik görevini, muhtesiplikle özdeşleştirilenler ve ilk olarak ihtisab müessesesini kuranın O, olduğunu iddia edenler olmuştur. Hasan-Ali İbrahim, *en-Nüzum*, s. 298; Sâ'd b. Abdullah b. Sa'd el-Ârifî, *el-Hisbetü'n-Niyâbetü'l-Âmme*, Riyad, 1407, s. 71 Muhtesiplik görevinin kökenindeki çok yönlülük düşünüldüğünde Hz. Ömer'in faaliyetini bir nevi muhtesiplik olarak da algılayabiliriz.

¹²¹³ Atar, *Adliye Teşkilâtı*, s. 175.

¹²¹⁴ Şeyzerî, *Nihâyetü'r-Rutbe fi Talebi'l-Hisbe*, Beyrut, 1969.

¹²¹⁵ Kallek, *"Hisbe"*, *DÎA*, XVIII, s. 137.

¹²¹⁶ Emine Baytar, *Tarihu'l-Asri'l-Abbâsî, Dimaşk*, 1997-98, s. 346.

mescit içerisinde bir bölüm mü, yoksa farklı bir bina mı olduğu noktasında net bir bilgi yoktur.¹²¹⁷ Kanaatimizce henüz bu dönemde güvenlik merkezi olarak inşa edilen bir binanın mevcut olmaması nedeniyle muhtesipler adına da bir merkez inşa edilmemiştir.

Hz. Ömer döneminde tam anlamıyla şekillendiği anlaşılan ihtisab kurumunun görev tanımlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Hisbenin teşekkülünün temel dayanağı ve diğer tüm vazifelerin çıkış noktası olan ‘iyiliği emretme kötülükten alkoyma’ görevini yerine getirmek.¹²¹⁸ Bu görevin birinci kısmı yani ‘iyiliği emretme’ çoğunlukla Allah’a karşı olan hakları ihtiva etmektedir. Örneğin, halka beş vakit namazı vaktinde kılmayı emretmesi, müezzinleri denetlemesi, namazda safları düzenlemesi bunlardan bir kısmıdır.¹²¹⁹

2-Toplum, yoksullara yardımcı olmaya, mescit ve okul binaları, su yolları yapmaya teşvik etmek gibi iyiliğe yönelik hususlarda önderlik yapmak.¹²²⁰

3-Kadınların toplum içerisinde ve özel yaşamlarında bir takım prensiplere dikkat etmelerini,¹²²¹ tüm canlı varlıklara karşı insanların merhametli olmalarını ve hayvanlara taşıyamayacakları ağır yükü yüklememelerini emretmek.¹²²² Bu madde, Allah ve kul haklarının bir arada yer aldığı konulara ilişkin muhtesibin emretmesi gereken hususlardır.

4-‘İyiliği emretme’ den sonra ‘kötülükten alkoymaya’ ait görevler de aynı şekilde Allah, kul, hem Allah hem kul haklarını kapsayacak biçimde bölümlenmektedir. Allah’a ait haklardan kötülüğü engellemeye dair görevler, örneğin, namaz, oruç zekat gibi dini emirleri engelleyecek faktörleri yasaklama, şüpheli konulara mani olma, bütün kötü alışkanlıkları yasaklama gibi konuları buna dahil edebiliriz.¹²²³

5-Zina, bozgunculuk, ve aldatma gibi kötü muameleleri engellemek.¹²²⁴

¹²¹⁷ İbnü'l- Cevzî, *Muntazam*, X, s. 223.

¹²¹⁸ Mâverdî iyiliği emretme kötülükten menetmeyi üç ayrı kısma ayırmıştır. 1- Allah'ın haklarına ait olan ve genellikle dîni konuları kapsayanlar. 2- Kul haklarına yani, insan haklarına ilişkin olanlar. 3- Hem Allah hem de insan haklarına ait olanlar. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 243.

¹²¹⁹ Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 243; İbn Teymiyye, *Hisbe*, s.34; Şeyzerî, *Hisbe*, s. 163.

¹²²⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 245.

¹²²¹ Abdurrahman eş-Şeyzerî, muhtesibin, kadınların erkeklerle bir arada bulunduğu yerlerdeki durumu, cenazelerde takınması gereken tavırları gibi bir çok konuda ne yapması gerektiğini detaylı biçimde izah etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Şeyzerî, *Hisbe*, s. 16. Özellikle Mısır'da şurthanın kadınlar üzerindeki sıkı denetimini ve özel yaşamlarına ilişkin hareket alanlarının daraltılmasına yönelik baskılarını, muhtesibin uygulamalarında da görmekteyiz.

¹²²² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 247; İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 201.

¹²²³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 247.

¹²²⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 251; Şeyzerî, *Hisbe*, s. 160.

6-Pazarların denetimini yapmak, sokaklarda emniyeti sağlamak, işçileri gözeterek tembellik yapmalarına mani olmak.¹²²⁵

7-Ölçü ve tartı aletlerini denetlemek.¹²²⁶

8-Evlerin yüksekliği veya inşa edildiği mekanın konumu ve yüksekliğinin denetimi, cami imamlarını ve kadıları teftiş ederek, görevlerine riayetlerini sağlama, onlara mahkemelerde yardımcı olma, camilerin temizliğini sağlama gibi her iki görevi de kapsamına alan görevleri yerine getirmek.¹²²⁷

9-Yolların daraltılmasına sebebiyet veren engelleri kaldırmak.¹²²⁸

10-Tazir cezalarını tatbik etmek, kadınların kabirlerde, hamamlarda ve düğünlerde aşırı üzüntü veya sevinçlerinden kaynaklanan anormallikleri engelleme.¹²²⁹

11-Başarısızlık veya bir başka gerekçeyle öğrencileri ağır biçimde cezalandıran öğretmenlere engel olmak.¹²³⁰

12- Bazı durumlarda tarafların vekaletini almak ve mahkemelerde bugünkü anlamda avukatlık¹²³¹ veya toplum maslahatına yönelik savcılık yapmak.¹²³²

Şehirlerin ve sokakların temizlenmesi,¹²³³ Ehl-i kitap'tan olanların farklı bir elbise giymelerini ve kendilerini tanıtan kemeri takmalarını sağlamaya yönelik denetimde bulunmak¹²³⁴ cenaze törenlerini idare etmek,¹²³⁵ halkı ilgilendiren fermanları ilan etmek,¹²³⁶ bidatlerle mücadele etmek,¹²³⁷ vaizleri denetlemek, hiç bir faydası olmayan ve zaman israfına yol açan oyunları yasakla-

¹²²⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, s. 255; Makrîzî, *Hitat*, I, s. 463.

¹²²⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, Ali Abdulvahid Vafî (nşr), Kahire, ty.s. 202; Makrîzî, *Hitat*, I, 464; Ölçü ve tartı aletlerinin tespitine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Şeyzerî, *Hisbe*, s. 45; Kavakçı, *Hisbe*, s. 84.

¹²²⁷ Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultaniyye*, s. 256; İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 201.

¹²²⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 201; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 461; Makrîzî, *Hitat*, I, 463. 279/892'de Bağdat'ta halkın mescitlerde oturmamaları, kitap satıcılarının kelim ve münazara içeren kitapları cadde ve sokaklarda satmamalarını belirten ferman yayınlanmıştır. İbnü'l-Esîr, *Kamil*, VII, s. 453. bu fermanın yayınlanmasının amacını, hem cadde ve sokaklardaki izdihamı, hem de münakaşaya ve huzursuzluğa sebebiyet verecek yayınların halk arasında yaygınlaşmasını önlemeye yönelik bir adım olarak görebiliriz.

¹²²⁹ İbn Teymiyye, *Hisbe*, s. 82 vd.; Şeyzerî, *Hisbe*, s. 161.

¹²³⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 201.

¹²³¹ Şeyzerî, *Hisbe*, s. 167.

¹²³² Muhtesipler Allah haklarına tecavüz edenleri hakim huzuruna çıkartıp amme menfaatini savunmakla savcıların görevlerinden bir kısmını yerine getirmiş olurlar. Atar, *Adliye Teşkilâtı*, s. 177.

¹²³³ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, X, 261.

¹²³⁴ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, X, 261; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zahire fi Müllüki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire, 1930, XIV, ss. 81-82.

¹²³⁵ Makrîzî, *Hitat*, I, 463.

¹²³⁶ İbn Y'yâs, *Bedâi'u'z-Zuhûr fi Vakâi'id-Duhûr*, Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire, 1960-1963, V, ss. 79-80.

¹²³⁷ Nasif, *eş-Şurta fi Mısır*, s. 235.

mak,¹²³⁸ hububatçılar, ekmekçiler, marangozlar, helvacılar, meşrubatçılar gibi akla gelebilecek tüm üreticileri denetlemek,¹²³⁹ şehir temizliğinin yanında, yiyeceklerin temiz şekilde tüketimini sağlamak,¹²⁴⁰ en önemlisi de halifelere, emirlere, valilere, ¹²⁴¹ halka karşı yumuşak davranmalarını tavsiye etmek, Kur'an Ayetlerini ve hadisleri onlara hatırlatmak gibi daha bir çok görev muhtesibin salahiyet alanı içerisindeydi.¹²⁴²

Hz. Peygamber döneminde başlatılan ihtisab kurumu Hz. Ömer döneminde tam olarak kurumsallaşmış, merkez Medine ve taşra da iç güvenliğin sağlanmasına yönelik önemli bir yük üstlenmiştir.

2.3. İlk Müstakil Hapishanenin İnşası

Sınırları Arap Yarımadası dışına taşmış büyük bir devletin güvenlik anlayışı elbette palyatif tedbirler üzerine bina edilemezdi. Müesses nizamın oluşabilmesi, sürdürülebilirliği amacıyla suçun ve suçlunun denetlenebilirliği, kontrolü gerekiyordu. Bu zorunluluk nedeni ile Hz. Ömer, Saffân b. Ümeyye isimindeki sahabenin evini 4.000 dirheme satın alarak hapishaneye dönüştürmüştür.¹²⁴³ Bu konuda tarihçiler arasında herhangi bir ihtilafa yer verilmezken, *İslam Tarihi'nde ilk hapishane inşa edenin kim olduğu hususunda* her kurumun ilk ortaya çıkış sürecine ilişkin yapılan tartışmanın bir benzeri burada da tekrarlanmış, bazıları ilk hapishane binasını yapanın Hz. Ömer olduğunu iddia ederken, bazıları ise bu binanın bir ev olduğunu hapishanelerin daha sonraki dönemlerde kurulduğunu ifade etmiştir. Örneğin İbn Kayyım, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde müstakil hapishanelerin olmadığını, mahkumların mümkün olduğu ölçüde ev, mescit ve depo gibi hücrelere hapsedildiğini, ilk hapishaneyi ise Hz. Ali'nin inşa ettiğini ifade etmektedir.¹²⁴⁴ Kettânî ise ilk hapishaneyi Hz. Ömer'in inşa ettiğini iddia etmektedir.¹²⁴⁵

¹²³⁸ Makrîzî, *Sütlük*, I, 406.

¹²³⁹ Şeyzerî, kırk ayrı sanat dalının muhtesibin denetiminde olduğunu izah etmiş ve bu sanat dallarının muhtesib tarafından denetlenmesini en ince ayrıntısına kadar açıklamıştır. Bu bilgiler çerçevesinde muhtesibin sanat dallarına ilişkin kontrol görevinin tam olarak belediye zabıtalına denk düştüğünü görürüz. Şeyzerî, *Hisbe*, ss. 39-158.

¹²⁴⁰ Kalkaşandî, *Subhu'l-Â'sâ*, II, 37; Makrîzî, *Hıtat*, I, 246.

¹²⁴¹ Muhtesib, diğer devlet görevlilerinde olduğu gibi, şurtanın ahlakî yönü ve görevi başındaki uygulamalarını sürekli gözlemlemekteydi. Fuat Cemil, *eş-Şurta ve Sâhibu's-Şurta*, s. 27.

¹²⁴² Muhtesibin görevlerine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 241 vd.; Şeyzerî, *Hisbe*, s. 33 vd.; İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 201; İbn Teymiyye, *Hisbe*, s. 35-36.; Hasan-Ali İbrahim, *Nüzum*, ss. 297-298; Faruk Ömer, *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, Ayn, 1983, s. 128.

¹²⁴³ Buhârî, *Sahîh*, İst. 1979, I, 91, Husûmât, 44/8; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Turuku'l-Hukmiyye fi Siyâseti'l-Hukmiyye*, Beyrut, ty.,s. 102; Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Beyrut, s.1352.

¹²⁴⁴ İbn Kayyım, ss. 102-103.

¹²⁴⁵ Kettânî, s. 74.

Rivayetler değerlendirildiğinde her iki farklı görüşün uzlaşabileceği görülmektedir. Şayet Hz. Ömer'in satın aldığı ev, Hz. Peygamber ve Ebû Bekr dönemindeki kullanımı gibi düşünülüyorsa müstakil bir hapishaneden bahsedilemez; ancak evin satın alınıp tadilatından geçirildikten sonra sürekli hapishane olarak kullanıldığı düşünülürse İslam tarihinde ilk hapishaneyi Hz. Ömer'in kurduğu söylenebilir.

Medine'deki bu hapishane dışında farklı şehirlerde yine Hz. Ömer'in izni ile valiler tarafından yeni hapishanelerin kurulması aslında tam teşekküllü olmasa da müstakil hapishane kavramının bu dönemde ortaya çıktığını göstermektedir. Basra şehri Hz. Ömer'in emri ile Utbe b. Ğazvân tarafından 17/638 tarihinde kurulduğunda merkeze cami, caminin yanına vali konağı (Dâru'l-İmâra) ve hapishane inşa edilmiştir.¹²⁴⁶ Şehirdeki tüm binalar ilk kuruluşunda kamıştan yapılmıştır. Daha sonra Muaviye döneminde Basra valisi olan Ziyâd, şehri taş ve kerpiçten yeniden inşa etmiştir.¹²⁴⁷ Belâzûrî'nin naklettiğine göre Hz. Ömer döneminde kurulan diğer bir şehir olan Kûfe'de de bir hapishane binasının yapıldığı anlaşılmaktadır. Muğire b. Ş'ube, M'an b. Zâide isimdeki bir şahsı halifeyi tezvîr ve yolsuzluk suçlaması ile tutuklayıp daha sonra Kufe'de kamıştan yapılmış bir hapishaneye atmış ve zincirlerle bağlamıştır. Hapishane kamıştan ve korunaksız olduğu için bu kişi bir yolunu bulup firar etmiştir.¹²⁴⁸ Medine'ye giden Ma'n orada tekrar tutuklanarak Hz. Ömer tarafından kırbaçlandıktan sonra uzun süre Medine hapishanesinde kalmıştır.¹²⁴⁹ Hz. Ömer'in Şam valisi Muaviye'ye hitaben yazdığı bir mektupta: "kimsesiz mahkumları koruması, hapis sürelerini gereğinden fazla uzun tutmaması, aksi takdirde kalplerine korku düşeceği, gerek hapsedilirken gerekse tahliye olurken haklarının çiğnenmemesi gerektiği"¹²⁵⁰ ifade edilirken hem mahkum haklarına riayetle bahsetmiş, hem de kendi döneminde Medine'de olduğu gibi Şam'da da hapishanelerin varlığını ortaya koymuştur.

Tarih kaynaklarında Hz. Ömer'in ve görevlendirdiği yargıçların hangi suçlara karşılık hapis cezası verdiği değişik örneklerle aktarılmıştır. Örneğin

¹²⁴⁶ Belâzûrî, *Fütûh*, s.347.

¹²⁴⁷ Belâzûrî, *Fütûh*, s.341.

¹²⁴⁸ Belâzûrî, *Fütûh*, s.507. Bu kişi Hz. Ömer'in mührüne benzer sahte bir mühür kullanarak vali Muğire'yi aldatmış ve haraç mallarından haksız kazanç elde etmiştir. Bu nedenle tutuklanmış ve kendisi için özel olarak kamıştan yapılan hapishaneye atılmıştır. Kûfe şehrinin ilk hapishanesi de burasıdır. Maḥfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001, s.81; İsrail Balcı, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara, 2006, s.171-172.

¹²⁴⁹ Belâzûrî Ma'n için "Allah'ın dilediği süre kadar hâpiste kaldı." İfadesine yer vermiştir. Daha sonra ise mallarının yarısına el koyarak serbest bırakıldığından bahsedilmektedir. Belâzûrî, *Fütûh*, ss. 449-450.

¹²⁵⁰ Amr b. Bahr el-Cahuz, *Resâilü'l-Cahuz*, nşr. Abdusselam Harun, Kahire, 1979, II, s. 31.

Hutay'e ismindeki şairi Zibrikan b. Bedr adında bir kişiyi ağır bir şekilde hicv etmesinden dolayı hapsedmiştir. Şair, hapse atıldıktan sonra hapishaneyi tasvir eden şu ifadelere yer vermiştir:

*Zû Merah'taki taze filizlere ne dersin.
Ne su ne ağaç arda kalan kızillık.
Onurla bakamı attın bir karanlığın dibine
Allah'ın selamı merhameti sana olsun ey Ömer!*¹²⁵¹

Medine'de hapse atılan şair, Arap şiirinin vazgeçilmezi olan mübalağa sanatına baş vurmuyorsa, hapsedildiği yer; karanlık, kuyuya benzeyen bir mekandır. Buranın evden çevrilen hapishane olduğu düşünülürse son derece mamur ve mahkumların kaçışına müsait olmayan bir mekan olduğu anlaşılır. Ancak ev, mescit veya evden hapishaneye çevrilen mekanlar dışında *Nakîr*¹²⁵² isminde yere açılmış kuyuların da hapishane olarak kullanıldığı iddia edilmektedir. Bu kuyular serinlemek veya yiyecek depolamak için yeraltına açılmış, yüzlerce kişiyi alabilecek mekanlardı. Daha ziyade önceki dönemlerden kalan bu yer altı odalarının girişlerinin dar olmasına ve güneş ışığı almasına özen gösterilirdi. Hz. Ömer'in buraları da hapishane olarak kullandığı düşünüldüğünde,¹²⁵³ Hutay'e'nin hapsedildiği mekânın bu kuyulardan biri olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Hz. Ömer, hırsızlığın cezası Kur'an'da açıkça el kesme olarak belirtilmesine rağmen kıtlık dönemlerinde hırsızlık yapanlara hat cezası uygulamayıp affettiği gibi, normal zamanlarda mükerrer defalar bu suçu işleyenlerin diğer elleri de kesilmesi gerekirken onun yerine hapis cezası uygulamıştır. Hırsızın her iki eli kesildiğinde Allah'a ellerini açıp dua edemeyeceğini, abdest alıp namaz kılamayacağını bu uygulamaya gerekçe göstermiştir.¹²⁵⁴

Hz. Ömer, Ebû Musa el-Eş'arî'nin irtidat eden bir grup insanı öldürmesi sonucu, Resulullah'ın böyle cezalandırılmadan önce bu kişilerin üç gün hapsedilmesi, aynı zamanda yedirilip içirilmesi ve tövbe etmeleri hususunda telkinde bulunulması yönünde bir yaklaşımının bulunduğunu ifade ederek, mürtetlerin ilk olarak hapisle cezalandırılmaları yönünde görüş ortaya koymuştur.¹²⁵⁵

¹²⁵¹ Muhammed b. Yezid el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl, Kahire, 1956, II, ss. 192-193; İbn Kayyim, *Turuku'l-Hukmiyye*, s. 103; Ebu'l-Ferec İsfehânî, *Eğânî*, Beyrut, t.y., IV, s. 55.

¹²⁵² "Nakîr" kelimesi açılan delik anlamına gelmektedir. (İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, nkr md.)

¹²⁵³ Kettânî, I, 295.

¹²⁵⁴ Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harâc*, Beyrut, t.y., s.174.

¹²⁵⁵ İbnü U'mrân el-Abdî, *el-Afo ve'l-Itizâr*, nşr. Abdu'l-Kuddûs Ebû Salih, Riyad, 1981, I, ss. 91-92.

O, yalancı şahitlik yapanlara da önce kırk kırbaç vurup, daha sonra yüzünü siyaha boyatarak uzun süre hapse attırıştır.¹²⁵⁶

Bu dönemde sahabeden önemli şahsiyetler hiçbir ayrımcılığa tabi tutulmaksızın kuralları çiğnediklerinde hapisle cezalandırılmışlardır. Abdullah b. Mesud, Ebû Mesu'd el-Ensârî ve Ebu'd-Derdâ gibi önde gelen sahabelerden üçü hadis yazımı yasaklanmasına rağmen bundan vazgeçemedikleri için hapsedilmişlerdir.¹²⁵⁷ Yine Ebû Süfyan b. Harb, oğlu Muaviye tarafından bir Rum kalesinde ele geçirilen malları devlet hazinesine teslim etmeyip sadece Muaviye'nin gönderdiği mektubu Hz. Ömer'e ulaştırdığı için, malları iade edene kadar hapsedilmiştir.¹²⁵⁸ Kadisiye savaşı sırasında içki içerek kör kütük sarhoş olan Ebû Mihcen es-Sakafî, Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından elleri ayakları bağlanarak Kadisiye'deki Kasru'l-Azîb'in bir odasına hapsedilmiştir.¹²⁵⁹

Halifelik öncesi ve sonrasıyla son derece sert ve katı bir kişilik görüntüsü çizen Hz. Ömer örneklerde görüldüğü gibi cezalandırma usullerine ilişkin yeni durumlar karşısında içtihatla bulunarak doğrudan hapis cezasına karar verdiği gibi, hat cezalarını zaman zaman hapis cezasına, bazen de hapis cezasını sürgüne çevirmiştir. Muharrir b. Rafi adındaki bir Müslümanı öldüren ve Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'a suikast düzenleyen Yahudiler, Suriye'ye; öbür taraftan Necran Hıristiyanları da farklı nedenlerden dolayı toplu olarak Kûfe taraflarına sürülmüşlerdir.¹²⁶⁰ Yine Dâbiğa et-Temîmi isimli şahıs, Kur'an'daki bazı surelere ilişkin sorduğu sorular nedeni ile önce hapsedilmiş, daha sonra da dövülüp Irak'a veya başka görüğe göre Basra'ya sürülmüştür.¹²⁶¹

Hz. Ömer'in toplumsal maslahatı düşünerek hiçbir suç karşılıksız bırakmadığı, ancak ceza usullerinde mümkün olduğunca ıslah yöntemleri kullanılarak sürgün ve hapis gibi hafif cezaları teşvik ettiği görülmektedir. Yukarıdaki örnekler yanında ağır suç işleyen kölelerin, kısas hariç, ölüm cezasına çarptırılabilen celde (sopa) veya hapisle cezalandırıldıkları bilinmektedir.¹²⁶²

Hz. Ömer her ne kadar Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekr döneminde olduğu gibi farklı amaçlarla kullanılan mekanların hapisane olarak kullanımına devam etse de, buraların ihtiyaca cevap vermemesi sebebiyle olacak ki hem hilafet merkezinde hem de yeni fethedilen diğer bölgelerde ilk defa müstakil hapisane binaları inşa ettirmiş ve birçok idari yapılanmada olduğu gibi, ileriki

¹²⁵⁶ Muhammed b. Huseyin el-Ferrâ el Hanbelî Ebû Ya'la, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, nşr. Muhammed Hamid el-Fakî, Beyrut, 1983, s.283.

¹²⁵⁷ Muhammed Accâc el- Hatîb, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, Dimeşk, 1971, s.106.

¹²⁵⁸ Taberî, *Tarih*,II, s. 221.

¹²⁵⁹ Ebû Yusuf, *Harâc*, s. 31.

¹²⁶⁰ İbn Talla', *Akziye*,ss. 8-9; Geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s.183-194.

¹²⁶¹ Amir, s. 362. ayrıca bkz. Cemaleddin, s.54.

¹²⁶² Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübra*, Beyrut, 1352, VII, s. 37.

dönemlerde ortaya çıkacak olan sistemli hapisane teşkilatının öncülüğünü yapmıştır. Hz. Ömer'in kurduğu hapisaneler daha sonraki dönemlerde siyasi suçluların bertaraf edilmesine yönelik kullanılan ölüm zindanları olmaktan öte halkın ıslahı amacıyla suçların hafifletildiği mahaller olmuştur.

2.4. Hz. Ömer Dönemindeki Diğer İç Güvenlik Teşebbüsleri

Hz. Ömer döneminde iç güvenliğe dair gerçekleştirilen faaliyetler yukarıda saymış olduğumuz kurumsal yapılar veya başka bir tebliğ konusu olması hasebiyle detaylandırmadığımız Adliye Teşkilatı olmayıp bunlar dışında özellikle yeni fethedilen topraklardaki asayişini temin maksadıyla oluşturulan kurumsal yapılar veya gönüllü teşebbüslerde mevcuttur. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Berid/Posta Teşkilatının bu dönemde şekillenmeye başlaması, merkez taşra arasındaki irtibatı sağlayarak, merkezi otoritenin diğer bölgelerdeki otoritesini güçlendirmiştir. Zaman zaman yerel yöneticilerden ve ordu komutanlarından kaynaklanan problemler oluşturulan posta merkezleri sayesinde anlık hilafet merkezine iletilmiş böylelikle halk kendini güvende hissetmiştir. Fetih hareketlerinin birçok bölgede bir anda devam etmesi, bu bölgelerle hilâfet merkezi arasındaki irtibatın sağlanmasını zorunlu kılmaktaydı.¹²⁶³ Posta teşkilatının aynı zamanda istihbarat görevi yaptığı düşünüldüğünde, ülkenin bütün bölgelerinden güvenliği tehdit eden faaliyetler hakkında bilgi ilgili mercilere ulaştırılmaktaydı.¹²⁶⁴ Ancak Hz. Ömer'in bu tür tehditleri çok önceden haberdar olmasına rağmen kendi güvenliğine dair tedbir almamış olmasının bedelini canı ile ödemiştir. İleride halife özel korumalığı görevi olarak ihdas edilecek Hares kurumunu beklide aşırı özgüveni nedeni ihmal etmiştir. Hz. Osman dönemindeki fitne adımı önceden haber alındı ve önlendi.

2-Hz. Ömer'in izlemiş olduğu teftiş politikası iç güvenlik adına gerçekleştirdiği önemli faaliyetlerden bir diğeridir. Yerinde teftiş yanında her yaz hac mevsiminde Mekke'de hem yerel yöneticiler, hem de ülkenin değişik bölgelerinden gelen halk katmanları ile yaptığı resmi ve gayri resmi toplantılar sayesinde en sağlıklı bilgiye ulaşım gerekli adımlar atılmıştır. Aslında bir anda sürpriz sayılabilecek görevden almalar ve yeni atamalar bu tür teftişler sonrasında gerçekleşmiştir.

¹²⁶³ Hz. Ebû Bekr'in vefatı sonrası, halk, Hz. Ömer'in halife olduğunu, Halid b. Velid'in azledilip yerine Ebû 'Ubeyde b. Cerrâh'ın başkomutan olarak atandığı haberini elçiler vasıtası ile öğrenmiştir. Yine muhafızların dinlenmeleri maksadıyla posta evlerini andıran ribatların inşa edilmesi bu dönemdeki posta faaliyetleri arasında gösterilmektedir. Kettânî, *Terâtübü'l-İdâriyye*, I, s. 192; Harekât, "Berîd", *DİA*, V, s. 499; Aykaç, *Divanlar*, s. 50; Nadiye Ahmed Ali Hezzâl, *el-Berîd ve Turukuhu fi Bilâdi's-Şâm ve'l-İrak fi'l-Asri'l-Abbâsî*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ürdün, 1996, s. 43.

¹²⁶⁴ Yılmaz, *Polis Teşkilatı*, s. 306 vd.

3-Merkezi otoriteyi sarsıcı bürokratik ve askeri girişimlere asla imkan tanınmamış olması. Halid b. Velid, Ammar b. Yasir gibi önemli şahsiyetleri hiç tereddüt etmeden görevden alması, halk tarafından fazlaca itibar gören sahabelerin dolaşım haklarını kısıtlaması, Haşimoğullarını önemli görevlere getirmemiş olmasının bu kaygıdan kaynaklandığını düşünüyoruz.

4-Önemli görevlere atadığı çalışanlarını bütün kaygılardan uzak liyakat esası üzerine seçmiştir. Valilerinin bir çoğunun *Tulekâdan* olması bunun kanıtlarındandır.

5-Divanların Kurulması. Devlet bakanlıklarına tekabül eden divanlar fet-hedilen geniş topraklar üzerinde siyasi sosyal ve ekonomik anlamda istikrarı sağlayan en önemli devlet kurumudur. Tüm divanların ortak hizmet alanı devletin istikrarını sağlamak, yönetilebilirliğini güçlendirmektir. Askeri alanda güçlü olamayan, diplomasisi zayıf, ekonomisi sağlıklı işlemeyen bir toplumda iç güvenliği temin imkânsızdır.

6.Ahlaki boş insanlar ile asla fırsat vermemiş, cemaat oluşumlarını bertaraf etmiştir. Dünyadan elini eteğini çekmiş iki zahidi rızıklarını aramadıkları için cezalandırmıştır.

7. Bitad olarak gördüğü hakikat dışı oluşumlara izin vermemiş.

8. Halkı gelecek politika izlememiş esnek bir politika izlemiştir. Fetihler sonrası yapılan antlaşmalar bunu göstermektedir.

9. Gönüllü görevliler belirleyerek iç güvenliğin denetimini sağlamıştır.

SONUÇ

İslam tarihinin örnek simalarından olan, hem Hz. Peygamber dönemindeki duruşu ve tutumu ile hem de on yıllık hilafetindeki yönetim anlayışı ile seçkin bir konuma yükselen Hz. Ömer'in en belirgin özelliği adaleti olmuştur. Adalet ise güven ve barış ortamının olmazsa olmazıdır. Adaleti tesis etmek müesses bir nizamın inşası ile mümkündür. Hz. Ömer'in reform niteliğinde gerçekleştirdiği kurumsallaşma faaliyetleri arasında iç güvenlik birimleri önemli bir yer tutmaktadır. Aslında tüm gerçekleştirmiş olduğu yenilikler ridde olaylarında yaşanmış olan acı tecrübenin bir daha yaşanmaması, Çin sınırlarına kadar uzanan büyük İslam devletinin her bölgesinde barışın tesis edilmesine matuftur. Hz. Ömer'in güvenlik amaçlı gerçekleştirdiği teşebbüsler suçluyu cezalandırmaktan öte suçun işlenmesine mani olacak girişimler olmuştur. Hilafeti döneminde kendisine sınırlı sayıda davanın intikal etmesinin temel sebebi de bu olmalıdır. Hz. Ömer sonrası kısa ve uzun vadede ortaya çıkan büyük bir fitneye dönüşen toplumsal olayların elbette bir çok nedeni olabilir ancak, en temel nedenin Hz. Ömer'in yönetim ilkesinden uzaklaşılması ol-

duğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Zaman ve şartlar çok farklı olsa da, bu gün İslam dünyasını boğan tefrika ve terör illetinden, güven bunalımından kurtuluşun çaresinin Ömerî bir yönetim anlayışını benimsemek olduğunu söylemek zorundayız.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Vecdi, *Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989.
- Atar, Fahrettin *İslâm Adliye Teşkilatı*, (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi) Ankara, 1991, s.36.
- Balcı, İsrail, *Hz. Ömer Döneminde Diploması*, Ankara, 2006.
- Baytar, Emine *Tarihu'l-Asri'l-Abbâsî*, Dimaşk, 1997-98.
- Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Muhammed Hamidullah (nşr), Kahire, 1958.
- Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Beyrut.
- Buckley, R.P. *The Muhtesib, Arabica*, XXXIX/1, Leiden, 1992.
- Cevat, Mustafa, "Evveliyetü'ş-Şurta ve Etvâruhâ ve Esnâfuhâ 'inde'l-Arab", *Mecelletü'ş-Şurta ve'l-Emn*, Sayı: 1, Bağdat, 1968.
- Cevherî, *Tâcü'l-Lüğâ es-Sihahü'l-Arabiyye*, Ahmed Abdu'l-Gafûr (nşr), Beyrut, 1979.
- Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebu'l-Ferec b., *Menâkıbu Emîri'l-Mü'minîn Ömer b. Hattab*, M.E. el-Hancı Kahire, 1924.
- Çağatay, Neşet *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF. Yayınları, Ankara, 1982.
- Dureyd, "eş-Şurta fi'l-İrak Hilâl Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel", *el-Müerrihu'l-Arabî*, sayı: 29; Bağdat, 1986.
- Hüseyin, Ebû Bekir Ahmed b. *es-Sünenü'l-Kübra*, Beyrut, 1352.
- Ebû Ya'la, Muhammed b. Huseyin el-Ferrâ el Hanbelî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, nşr. Muhammed Hamid el-Fakî, Beyrut, 1983.
- Ebu'l-Fida, İsmail b. Ali b. Muhammed *Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Kahire.
- el- Hatîb, Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, Dimeşk, 1971.
- el-Ârifî, Sâ'd b. Abdullah b. Sa'd, *el-Hisbetü'n-Niyâbetü'l-Âmme*, Riyad, 1407.
- el-Abdî, İbnü U'mrân *el-Afo ve'l-Itizâr*, nşr. Abdu'l-Kuddûs Ebû Salih, Riyad, 1981.
- el-Cahuz, Amr b. Bahr, *Resâilü'l-Cahuz*, nşr. Abdusselam Harun, Kahire, 1979.
- el-Kastalânî, Ebû Abbâs Şihâbuddîn Ahmed, *İrşâdü's-Sârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1990.
- el-Müberred, Muhammed b. Yezidel-Kâmil *fi'l-Luğâ ve'l-Edeb*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl, Kahire, 1956.
- Elvânî, Taha J., "The Rihts of The Accused in Islam", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, XI/3 Herndon, 1994.
- Emin, Hüseyin, en-Nizâmü'l-İdârî'l-Emn fi Turâsine'l-İslâmî'l-Hâlid, sayı: 3, Bağdat, 1957.
- es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman, *Hüsnü'l-Muhadara fi Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, Kahire 1967-1968.
- Fayda, Mustafa Hz. *Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989.

- Firuzâbâdî, el-Kâmûsu'l-Muhît,thk. Muhammed Beşir, el- Mektebetü'l- 'Ilmiyye, Beyrut, 1978; 1981.
- Hamidullah, Muhammed, el-Vesâiku's-Siyâsiyye li'l-Ahdin-Nebevî ve Hilâfetir-Râşide, Beyrut, 1983.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi)(Hayatı ve Faaliyetleri)*, Salih Tuğ (çev), İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Hasan Paşa, el-Fünûnu'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif ale'l-Asri'l-Arabiyye, Kahire, 1965.
- Hasan,H.İbrahim *Siyâsî Dinî Kültürel İslam Tarihi*,çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İstanbul, 1985.
- Hezzâl, Nadiye Ahmed Ali *el-Berîd ve Turukuhu fî Bilâdi's-Şâm ve'l-Irak fi'l-Asri'l-Abbâsî*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ürdün, 1996.
- İbn Abdu'l-Hakem,*Futûh-u Mısır ve'l-Mağrib*, Kahire 1961.
- İbn Arabî, Muhyiddîn *Fütûhatü'l-Mekkiyye*, Kahire, 1290.
- İbn Hacer,*el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahabe*,nşr. Ali Muhammed Becâvî, Beyrut, 1992. Kandehlevî,M.Yusuf, *Hayâtü's-Sahâbe*,Sıtkı Güllü (çev), İstanbul, 1996.
- İbn Haldûn,*Mukaddime*, Ali Abdulvahid Vafî (nşr), Kahire, ty.s.
- İbn Hişam,*es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Mustafa Saka ve diğerleri (nşr), Mısır, 1955.
- İbn İ'yâs,Bedâi'u'z-Zuhûr fî Vakâi'ı'd-Duhûr, Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire, 1960-1963.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arabi'l-Muhît*, Kahire, t.y; Beyrut, 1968, XI, s. 527.
- İbn Miskeveyh,*Tecâribu'l-Umem*, nşr. Ebu'l-Kasım İmâmî, Tahran, 1987.
- İbn Tağriberdî, en-Nücûmu'z-Zahira fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire, Kahire, 1930, XIV, ss. 81-82.
- İbrahim, Ebû Yusuf Yakub b. *Kitâbu'l-Harâc*, Beyrut, t.y.
- İbrahim, Hasan-Ali, en-Nüzumu'l-İslâmiyye, Mektebe Nahdati'l-Mısriyye, Kahire, ty.
- İlâhî, Fazlı, el-Hisbe Ta'rifuhâ ve Meşrûiyyetühâ ve Vücûbuhâ, Riyad, 1993.
- İsfehânî, Ebu'l-Ferec, *Eğânî*, Beyrut, t.y.
- Kallek, Cengiz "*Hisbe*", *DİA*, İstanbul, 1998.
- Kavakçı, Yusuf Ziya Hisbe Teşkilâtının Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluşu ve Gelişmesi, Baylan Matbaası, Ankara, 1975.
- Kazıcı,*Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1987.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1987.
- Kettânî, et-Terâtibu'l-İdariyye Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye, Beyrut.
- Makkâri, Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüs er-Retîb,I-X, Kahire 1949.
- Kitâbu'l-Mevâ'ız ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr, Beyrut, ty. II, s. 187.
- Malikî, Ebû Bekr Abdullah Riyâdu'n-Nüfûs fî Et-Tabakâti'l-'Ulemâi'l-Kayrevân ve'İfrikiyye, Kahire, 1951.
- Mâverdî, Ahkâmu's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye, Beyrut, 1994.
- Metz, Adem, *Hadârâtü'l-İslâmiyye fî Karni'r-Râbi'*, Muhammed Abdulhadî Ebû Reyde (çev), Beyrut, 1967.

- Musa, Ersen, Reşid, *eş-Şurta fi'l-'Asril-Emevî*, Mektebetü's-Sind, Kuveyt, 1990.
- Naci, "Selâhiyyetü Sâhibi's-Şurta ve'l-Kâdı fî Asri'l-İslâmî", *Mecelletü's-Şurta*, Sayı:28, Bağdat, 1974.
- Nasif, *eş-Şurta fi Misri'l-İslâmî*, yy. 1987.
- Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûnu'l-Edeb*, Kahire, 1983.
- Omer, A.I. The Institution of al-Hisba in the Islamic Legal System, *Journal of Islamic and Comparative Law*, Zaria, 1981.
- Özcan, Abdulkadir, '*Asesbaşî*', *DİA*, III, İstanbul, 1991.
- Özlü, A.Serdar, *Asr-ı Saadette İç Güvenlik Meselesi*, Ankara, 1995.
- Rafîû, Enver, *İslam'da Sosyal Düzen* Ahsen Batur (çev), İstanbul, 1986.
- Rahmûnî, Nizâmu's-Şurta fi'l-İslâm ilâ Evâhırn'l-Karnir'Râbi'ı'l-Hicrî, *Dâru'l-Arabiyyetü'l-Küttâb*, 1983.
- Sâmerrâî, Hüsameddin, *el-Hisbe fi'l-İslâm 'Inde'l-Mâverdî*, *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, Bağdat, 1977.
- Sezikli, Ahmet, *Hz.Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri*, Ankara 1994.
- Söylemez, Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001.
- Suyûtî, Hüsnu'l-Muhâdara fî Târîh-i Mısır ve'l-Kâhire, I-II, Kahire, 1967-1968.
- Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefa*, Kahire, 1975.
- Şeyzer'i, *Nihâyetü'r-Rutbe fî Talebi'l-Hisbe*, Beyrut, 1969; çev. Abdullah Tunca, *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1993.
- Şiblî, Asr-ı Saadet, çev. Ömer Rıza Doğrul, İst.1921.
- Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, I-X, Muhammed İbrâhim (thk), Kahire, 1964; *Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye*, Beyrut, 1407/1987, Beyrut, 1407.
- Tenûhî, Nişvârul-Muhadara ve Ahbâru'l-Müzakere, nşr. 'Ubûd Şalcı, yy., ty.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sâhîh*. Ahmed Muhammed Şakir (thk), *Dâru'l-Hadîs*, Kahire, ty.
- Yılmaz, İbrahim, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, (Basılmamış Doktora Tezi) A.Ü.S.B.Enstitüsü, Erzurum, 1997.
- Yılmaz, Metin, *Erken Dönem İslam Tarihinde Polis Teşkilatı*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016.
- Metin, *Emevî ve Abbasiler Döneminde Polis (Şurta) Teşkilatı*, Samsun, 2005.
- Metin, *İslam Tarihinin İlk Dört Asrında Kurumsal İş birlikteliğine Bir Örnek: Muhtesib-Polis Dayanışması*, Marife, yıl, 4, sayı, 1, bahar 2004.
- Zemaşerî, *Esâsü'l-Belâğâ*, Beyrut, 1979,.
- Ziadeh, Nicola A. *The Muhtesib, Theological Rewiew*, VI/2 Beirut, 1985.

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE ADLÎ TEŞKİLAT

*Mustafa Necati BARIŞ**

ÖZET

İslâm Devleti'nin temelleri, hiç şüphesiz Hz. Peygamber ve ilk halife Hz. Ebû Bekir dönemlerinde atılmış ancak devletin kurumsallaşması Hz. Ömer döneminde mümkün olabilmıştır. Hz. Ömer'in hilâfeti dönemi, İslâm'ın kuzey-güney, doğu-batı istikametinde çok hızlı ve geniş bir şekilde yayıldığı bir zaman dilimidir. Nitekim Müslümanlar kuzeyde Anadolu ve Hazar Denizi eteklerine, güneyde Nûbe'ye, doğuda Afganistan ve Çin sınırlarına, batıda ise Tunus'a ulaşmışlardır.

Devletin sınırları genişledikçe nüfus önceki dönemlere göre üç-dört kat artmış; farklı dil, din ve ırka mensup topluluklar İslâm toplumuna dâhil olmuş ve bunların dinî, siyasî ve ekonomik statülerinin tespit edilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Yine Arap yarımadası sınırlarını aşarak muhtelif ülkelere sefere çıkan, ardından buralara yerleşen Müslümanların siyasî, ekonomik ve sosyal hayatlarının da yeni şartlara göre tanzim edilmesi gerekmiştir. Devletin ya da toplumun büyümesi ve gelişmesi ile ortaya çıkan sosyal ihtiyaçlara sistemin cevap verebilmesi için yeniden yapılanma, gerekli hale gelmiştir.

Hz. Peygamber'den sonra İslâm Devleti'nin ikinci, idarî teşkilâtının ise ilk kurucusu olarak kabul edilen Hz. Ömer'in, hilâfeti döneminde yeniden yapılanma ve kurumsallaşma adına en çok uğraş verdiği alanlardan bir tanesi, devletin yargı kurumu ya da adlî teşkilatı olmuştur.

İslâm kurumları tarihi ve İslâm yargı tarihi açısından son derece önemli gördüğümüz ve adını "Hz. Ömer Döneminde Adlî Teşkilat" olarak belirlediğimiz bu çalışmada, Hz. Ömer döneminde bölge ve şehirlere yapılan kadı atamaları, ataması yapılan söz konusu kadıların tayin ve görevden alınma usulleri, tayinlerinde dikkat edilen hususlar ve son olarak da maaşları ele alınacaktır.

GİRİŞ

Hz. Ömer'in halifeliği on yıl kadar sürmüş, bu on yıllık döneme de fetih hareketleri ve devletin kurumsallaşması damgasını vurmuştur. Fetihler sonu-

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

cunda devletin sınırları genişleyince, idaresini kolaylaştırmak, servet ve gelirlerinin kontrolünü sağlamak için, ülkenin ilk defa büyük idarî bölgelere ya da vilâyetlere ayrılması Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Birbirinden farklı birçok rivâyet bulunmakla birlikte genel olarak bu idarî bölgeler şöyledir: Mekke, Medine, Şam (Suriye), el-Cezîre, Basra, Kûfe, Mısır ve Yemen. Bu ana bölgeler de kendi içlerinde farklı bölgelere ayrılmıştır.¹²⁶⁵

Yeni fethedilen ya da idarî taksimata tabi tutulan bölgelerde yönetim tarzı genellikle mevcut hali ile korunmakla beraber devlet tarafından bu bölgelere çoğunlukla şu memurlar tayin edilmiştir:

1. Valiler.
2. Kâtibler.
3. Dîvân Kâtibleri (Askerin atama, terfi ve aylık işlerinden sorumludur).
4. Kadılar (Hukûkî konulardan sorumludur).
5. Sâhibu'l-Harâc (Vergilerin toplanmasından sorumludur).
6. Sâhibu Beytî'l-Mâl (Devlet gelirlerinden ve maliyeden sorumludur).
7. Ahdâs/Şurta (Şehir içi güvenlikten sorumludur).

Rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda Hz. Ömer gerekli hallerde bu görevlerden birkaçını tek kişinin sorumluluğuna verdiği de olmuştur.¹²⁶⁶ Hz. Ömer tarafından bölgelere görevlendirilen bu memurlar içerisinde özellikle kadı atamaları¹²⁶⁷ çalışmamız açısından son derece önemli ve dikkat çekicidir.

1. Bölge ve Şehirlere Yapılan Kadı Atamaları

Hz. Peygamber zamanında, Hz. Ebû Bekir'in halifeliliği döneminde ve Hz. Ömer'in hilâfetinin ilk yıllarında valiler ve zaman zaman da beytül-mâl sorum-

¹²⁶⁵ İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kahire, 2001, III, 263-264; Halife b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Târîhu Hâlife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. Baskı, Riyad, 1985,153-156; et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk)*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Kahire, 1967, IV, 241; el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (292/905), *Târîh*, I-III, Leiden, 1883, II, 176, 183-184; İbnu'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rîfeti's-Sahâbe*, thk. ve tlk. Ali Muhammed Muavvid-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, I-VII, Beyrut, 1996, IV, 157, 159; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, I-XXI, Cîze, 1997, IX, 659-660, X, 181; es-Suyûtî, Celâluddîn eş-Şafîî (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut, 1974, 128; Danışman, Zuhûrî, *Büyük İslâm Tarihi*, I-III, İstanbul, 1968, III, 262-263; Şiblî, Numanî, Hz. Ömer, çev. Fatih Güngör-Beyhan Demirci-M. Sait Konar, İstanbul, 2004, 238-240; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi (Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal)*, trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, I-VII, İstanbul, 1987, II, 152; Çağatay, Neşet, *Yüz Soruda İslâm Tarihi*, İstanbul, 1972, 343; Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1999, 521; Sarıçam, Hz. Ömer, 4. Baskı, Ankara, 2012, 114

¹²⁶⁶ Şiblî, 240; Danışman, III, 263; Hasan, II, 159; Çağatay, 343-344; Hizmetli, 521, Sarıçam, 114; Ayrıca bkz. Halife b. Hayyât, 153-156; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebu'l-Firâ' Abdullah el-Kâdî, I-X, Beyrut, 1987,II, 363, 370-371, 401, 421, 423-424, 429; İbn Kesîr, IX, 616, X, 28, 75-76

¹²⁶⁷ İbn Sa'd, III, 263; İbn Kesîr, X, 181; Suyûtî, 128

luları görevli buldukları şehirlerde, idarî ve hukukî işleri birlikte yürütmekte iken sonraki süreçte devletin sınırları genişleyip çözülmesi gereken problemlerin çoğalmasıyla valilerin bu iki görevi bir arada yürütmeleri zorlaşmıştır. Hz. Ömer de önemli bölgelere sadece davalara bakmakla görevli kadılar atamış ve bunun sonucunda yargıyı idareden ya da bir başka deyişle yürütmeden ayırmıştır.¹²⁶⁸

1.1. Başkent Medine'ye Yapılan Atamalar

Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde kadılık yaptığı gibi halife olduktan sonra da kadılık yapmaya devam etmiş ve insanlar arasında adaletle hükmetmiştir.¹²⁶⁹ Hatta rivâyetler incelendiğinde ona giden davalar arasında şahitlik, dinden dönme (irtidât), sokağa bırakılan (terk edilmiş) çocuk, babası belli olmayan çocuk, başkasının arazisi üzerinde su kanalı açma (toprak mülkiyeti), hırsızlık, kayıp eşya ve hayvan¹²⁷⁰ gibi konular göze çarpmaktadır.

Her ne kadar başkent Medine'de davalara Hz. Ömer baksa da asıl yargı görevini diğer şehirlerde olduğu gibi başka ilim ve fıkıh ehli olan kimselere bırakmıştı. Örneğin Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Ubeyy b. Ka'b, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebu'd-Derdâ', Ebû Saîd el-Hudrî ve Abdullah b. Abbâs gibi isimler o dönemin önde gelen ilim ve fıkıh ehli olan kimselerdendi.¹²⁷¹

1.1.1. Hz. Ali (40/661)

Hz. Ömer'in, hilâfet makamına geldiği 13/634 yılında, bu isimler arasından ilk görev verdiği kişi Hz. Ali'dir.¹²⁷² Aslında Hz. Ali Hz. Peygamber zamanında da kadılık yapmış ve tecrübe kazanmış biriydi. Herhalde Hz. Ömer de onun bu tecrübesinden istifade etmek istediğinden olacak ki göreve geldiği ilk yıl ona bu

¹²⁶⁸ Âli İsâ, Abdusselâm b. Muhsin, *Dirâse Nakdiye fi'l-Merviyyâti'l-Vâride fi Şahsiyeti Ömer b. el-Hattâb ve Siyâseti'l-İldâriyye*, I-II, Medine, 2002, II, 764; Berki, Ali Himmet, *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku*, Ankara, 1955, 36-37; et-Temmâvî, Süleyman Muhammed, *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, trc. Muhammed Vesim Taylan, İstanbul, 1993, 297-298; ez-Zuhaylî, Muhammed, *Târîhu'l-Kadâ' fi'l-İslâm*, Dimaşk, 1995, 90-91; Şibli, 269-270

¹²⁶⁹ Taberî, IV, 213

¹²⁷⁰ Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri (179/795), *Muvattâu'l-İmâm Mâlik*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-VIII, Abu Dabi, 2004, IV, 1041-1043, 1066, 1068-1069, 1071-1073, 1079-1081, 1083, 1097-1099 (Akdiyye, had no: 2663, 2666, 2728, 2733, 2737-2739, 2760-2761, 2767, 2803, 2808)

¹²⁷¹ Ya'kûbî, II, 185

¹²⁷² Taberî, III, 479; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûki ve'l-İmâm*, I-XVIII, Beyrut, 1992, IV, 136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 295; İbn Kesîr, IX, 602

görevi vermişti. Hatta Hz. Ömer, “Ali bizim kadımızdır” demiş¹²⁷³ ve bir zina davasında verdiği recm cezasından vazgeçirdiği¹²⁷⁴ için “Ali olmasa Ömer helak olurdu” sözüyle ona olan saygısını ve minnettarlığını açıkça dile getirmişti. Ayrıca Abdullah b. Mes’ûd da “Medine ehlinin en büyük kadısı Hz. Ali’dir” demek suretiyle onun bu işte ne kadar ehil birisi olduğunu dile getirmiştir.¹²⁷⁵

1.1.2. Zeyd b. Sâbit (45/665-666)

Hz. Ömer’in Medine’de kadı olarak görev verdiği, hatta kendisine bu görevinden dolayı maaş bağladığı bir diğer isim ise, aynı zamanda Hz. Peygamber’in vahiy kâtipliğini de yapmış olan Zeyd b. Sâbit’tir.¹²⁷⁶ İbn Sa’d’ın, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin hilâfetleri döneminde Medine eşrafından yargı, fetva, Kur’ân ve ferâiz konusunda en yetkili kimsenin Zeyd b. Sâbit olduğunu rivâyet etmesi oldukça manidardır.¹²⁷⁷ Yine Hz. Peygamber’in komşu devletlerin hükümdarlarına göndermiş olduğu davet mektuplarının yazarı olan ve çok kısa bir sürede Süryanice,¹²⁷⁸ İbranice, Farsça, Habeşçe, Rumca ve Kıptice’yi¹²⁷⁹ öğrenen Zeyd b. Sâbit hakkında Hz. Ömer’in bir konuşmasında “Kim ferâiz konusunda bir şey sormak istiyorsa Zeyd b. Sâbit’e gitsin” demesi ona bu görevi niye verdiği çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.¹²⁸⁰

1.2. Basra’ya Yapılan Atamalar

İslâmiyet’in gelişi ve yayılmasıyla birlikte, Müslümanların hâkimiyeti altına giren topraklarda hızlı bir şehirleşme faaliyetinin cereyan ettiği, daha önce göçebe olan ve şehir kültürüne pek alışık olmayan Arapların yerleşik hayata geçtikleri görülmektedir. Müslümanların böylesine hızlı bir şekilde şehirler kurup yerleşik hayata geçmelerinin siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel pek çok sebebi vardır. Örneğin fethedilen bölgeyi elde tutmak, oraya hükmetmek, askerî ikmâl noktaları tesis etmek, vergi ve ganimetleri toplamak, fethedilen topraklar üzerinde şehirler kurmayı gerektiren en önemli sebeplerdendir. Bunla-

¹²⁷³ İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstîâb fi Ma’rifeti’l-Ashâb*, tşk. Ali Muhammed Bicâvî, I-IV, Beyrut, 1992, III, 1102, 1104; Ayrıca bkz. Yılmaz, Orhan, *Rivâyetlerde Hz. Ali*, Ankara, 2015, 115

¹²⁷⁴ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebî Dâvud*, tşk. Muhammed Nâsirüddin el-Albânî, Riyad, 2003, 789-790 (Hudûd 16, had. no: 4399-4402)

¹²⁷⁵ İbn Abdülber, III, 1102-1103

¹²⁷⁶ İbn Sa’d, II, 310; Vekî’, Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918), *Ahbârü’l-Kudât*, I-IV, Beyrut, t.y., I, 76; İbnü’l-Cevzî, V, 213-214; İbn Kesîr, XI, 170

¹²⁷⁷ İbn Sa’d, II, 310; Ayrıca bkz. İbn Abdülber, II, 539; İbnü’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, II, 347; İbn Kesîr, XI, 170

¹²⁷⁸ İbn Abdülber, II, 538; İbnü’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, II, 347

¹²⁷⁹ İbnü’l-Cevzî, V, 214; İbn Kesîr, XI, 170

¹²⁸⁰ Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (224/838), *Kitâbu’l-Envâl*, Beyrut, 1989, 312; İbn Sa’d, II, 310

rın yanında hepsinden önemlisi, İslâm'ı bir bütün olarak yaşayabilmek, öğrenebilmek ve öğretebilmek için de belirli iskân yerlerine ihtiyaç duyulmuştur. Müslümanların yerleşik hayata geçişinde asıl etkili güç de bu olmuştur.¹²⁸¹

Müslümanlar tarafından inşa edilen ilk şehirler, fetih topraklarında kurulmuş ordugâhlardan doğmuş şehirlerdir.¹²⁸² Bu şehirler, taşranın askerî ve siyasî merkezleri olmuşlardır.¹²⁸³ İslâm Tarihi'nde "Emsâr" adı altında bilinen bu ordugâh şehirler, fethedilen ülkelerde Arap tesirinin yayılmasında ve yerleşmesinde hayati bir rol oynamıştır.¹²⁸⁴

Müslümanların belki de ilk kurduğu şehir diyebileceğimiz Basra, Basra Körfezini, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutabilmek, stratejik mevki sebebiyle burayı askerî bir üs olarak kullanmak, İslâm Devleti'nin doğu seferlerinin hareket üssü yapmak ve özellikle Irak'a deniz yoluyla girme teşebbüslerini engellemek maksadıyla kurulmuş bir şehirdir.¹²⁸⁵ İlk vali Utbe b. Gazvân tarafından 14/635 yılında fethedilip askerî bir üs olarak kullanılmaya başlanmıştır¹²⁸⁶ ancak asıl kuruluşu 16/637 yılında gerçekleşmiştir.¹²⁸⁷

1.2.1. Ebû Meryem el-Hanefî

Basra'ya yapılan ilk kadı ataması Ebû Meryem el-Hanefî'dir.¹²⁸⁸ Tabiîn'den olup Yemâme savaşından hemen sonra Müslüman olan ve bu savaşta Hz. Ömer'in kardeşi Zeyd b. Hattâb'ı şehid eden¹²⁸⁹ Ebû Meryem'in göreve başlama tarihi ile ilgili kaynaklarda açık bir tarih belirtilmemekle birlikte Vekî'nin Utbe b. Gazvân'ın Basra valiliğine atandığı 14/635 tarihinde göreve başladığını ve o ölene kadar da bu görevde kaldığını hatta Utbe'den sonra vali olan Muğire b. Şu'be döneminde de bir müddet kadılık görevini sürdürdüğünü rivâyet etmektedir.¹²⁹⁰ Vekî'nin bu rivâyetini teyit edecek başka bir rivâyete rastlayamasak da kaynaklarımızda Ebû Meryem'in 17/638 yılında Basra kadısı olarak görev yaptığı¹²⁹¹ ve 18/639 yılında bu göreve Ka'b b. Sûr'un atandığı¹²⁹²

¹²⁸¹ Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara, 1995, 24-25

¹²⁸² Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, 94

¹²⁸³ Mantran, 93

¹²⁸⁴ Lewis, Bernard, *Tarihte Araçlar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2009, 78-79

¹²⁸⁵ Hartmann, R., "Basra", *İA*, İstanbul, 1949, II, s. 320-327, 320

¹²⁸⁶ el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cerîr (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002, 497-498; Taberî, III, 590; İbnü'l-Cevzî, IV, 180; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 334; İbn Kesîr, IX, 639

¹²⁸⁷ Taberî, III, 590; İbn Kesîr, IX, 639

¹²⁸⁸ Halife b. Hayyât, *Kitâbu't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 1. Baskı, Bağdat, 1968, 200; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 154; Belâzürî, 132; Vekî, I, 173; Sadece İbn Sa'd bu göreve İmrân b. Husayn'dan sonra başladığını rivâyet etmektedir. Bkz. İbn Sa'd, IX, 90

¹²⁸⁹ İbn Sa'd, IX, 90; Vekî, I, 174; İbn Kesîr, IX, 495

¹²⁹⁰ Vekî, I, 173

¹²⁹¹ Taberî, IV, 95; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 395

ile ilgili rivâyetlerden yola çıkarak bu görevi birkaç sene yürüttüğünü net bir şekilde söyleyebiliriz.

1.2.2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (50/670)

Basra valisi Muğîre b. Şu'be'nin şikâyet edilmesi üzerine Hz. Ömer, ashâbdan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi 17/638 yılında buraya vali olarak görevlendirmiştir. Ebû Mûsâ'nın Basra'ya tayin edildiğinde Ebû Meryem de orada kadı olarak görev yapmaktadır.¹²⁹³ Ancak kısa bir süre sonra Ebû Meryem, Hz. Ömer tarafından görevden alınmış ve Ebû Mûsâ valilik görevinin yanında kadılık görevini de yürütmek zorunda kalmıştır.¹²⁹⁴ Devam eden fetihlerle birlikte Basra'nın vilayet sınırları gün geçtikçe genişlemekte, nüfusu günden güne artış göstermekte ve dolayısıyla idaresi de gittikçe zorlaşmaktaydı. Durumun farkında olan Hz. Ömer, artık bir şeyler yapmak, valinin sırtındaki bu yükü birazcık olsun hafifletmek zorunda olduğunun farkındaydı ve bu maksatla 18/639 yılında Ka'b b. Sûr'u kadı olarak Basra'ya görevlendirmişti.¹²⁹⁵

1.2.3. Ka'b b. Sûr el-Ezdî (36/656-657)

Ebû Meryem'in görevden alınmasından sonra kısa bir süre şehrin valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından idare edilen Basra kadılığına Ka'b b. Sûr el-Ezdî atanmıştır.¹²⁹⁶ Ka'b, Ezd kabilesinin Benî Lakîr kolundan olup Hz. Peygamber'in sağlığında Müslüman olmuş ancak kendisiyle görüşmemiştir (muhadramûndandır).¹²⁹⁷ Hz. Ömer vefat edinceye kadar Basra kadılığı görevine devam eden Ka'b b. Sûr, Hz. Osman döneminde görevden alınmış ve yerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî atanmıştır.¹²⁹⁸ Kaynaklara göre Ebû Mûsâ'nın valilik görevinden alınması ise 29/649-650 yılında olmuş ve yerine Abdullah b. Âmir b. Kureyz atanmıştır.¹²⁹⁹ Abdullah b. Âmir de göreve başladıktan hemen sonra Ka'b b. Sûr'a tekrar kadılık görevini vermiş¹³⁰⁰ ve o ölene kadar bu görevde kalmıştır.¹³⁰¹

¹²⁹² Taberî, IV, 101; İbnü'l-Cevzî, IV, 254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 403; İbn Kesîr, X, 75-76

¹²⁹³ Taberî, IV, 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 395

¹²⁹⁴ Geniş bilgi için bkz. Vekî', I, 173-175

¹²⁹⁵ Taberî, IV, 101; İbnü'l-Cevzî, IV, 254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 403; İbn Kesîr, X, 75-76

¹²⁹⁶ İbn Sa'd, IX, 91; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 154; Vekî', I, 175-176; Taberî, IV, 101; İbn Abdülber, IV, 1318; İbnü'l-Cevzî, IV, 254, V, 115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 403; İbn Kesîr, X, 75-76; Ayrıca bkz. Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 201

¹²⁹⁷ İbn Abdülber, IV, 1318; Özel, Ahmet, "Ka'b b. Sur", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 6

¹²⁹⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 179; Vekî', I, 181

¹²⁹⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 161; Taberî, IV, 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 491; İbn Kesîr, X, 230

¹³⁰⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 179; İbn Abdülber, IV, 1319

¹³⁰¹ İbn Abdülber, IV, 1319

1.3. Kûfe'ye Yapılan Atamalar

Askerî bir kamp ve garnizon olarak düşünölen, zamanla gelişerek bir kente dönuşen Kûfe, bölgenin idarî, ticarî ve költür merkezi haline gelmesinde önemli roller üstlenerek iki dönem (Hz. Ali ve Abbasî halifesi Ebu'l-Abbas es-Seffâh döneminde) İslâm âleminin başkentliğini yapmıştır. Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde yapılan fetihlerde büyük bir öneme sahip olan Kûfe, klasik adıyla el-Cezîre bölgesi, Mâsebezân, Tüster, Râmehürmüz, Nihavend, Hemedân, Mahân, Cürcân, Azerbaycân, İsfehân, ve Mukrân'ın fethinde üs olarak kullanıldığı gibi bu bölgelerin Müslümanlaşmasında da önemli bir rol üstlenmiştir.¹³⁰²

Basra şehrinde olduğu gibi Kûfe de, şehrin ilk valisi olan Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından 15/635 yılında fethedilip askerî bir üs olarak kullanılmaya başlanmış¹³⁰³ ancak asıl kuruluşu 17/638 yılında gerçekleşmiştir.¹³⁰⁴

1.3.1. Selmân b. Rebîa el-Bâhilî (32/652-653)

Kûfe'ye yapılan ilk kadı ataması Selmân b. Rebîa el-Bâhilî'dir. Muhtemelen 15/636 yılında ataması gerçekleşen Selmân, yaklaşık 40 gün kadar görevde kalmış ve bu süre zarfında kendisine bir tek davacı bile gelmemiştir.¹³⁰⁵ Verdiği bazı mahkeme kararları elimizde olan¹³⁰⁶ Selmân, çok kısa bir süre sonra Hz. Ömer tarafından görevinden alınmış ve daha önce Kâdisiye savaşında olduğu gibi Kûfe süvari birliklerinin komutanı sıfatıyla savaşmak üzere orduda görevlendirilmiştir.¹³⁰⁷ Ayrıca Vekî', İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr onun Medâin şehrinde de kadılık yaptığından bahsetmektedir.¹³⁰⁸ Ashâbdan mı yoksa tabîinden mi olduğu tartışma konusu olan Selmân, Hz. Osman zamanında Hazar bölgesine yapılan akınlar sırasında bir birliğe komutan olarak görevlendirilmiş ve Belencer'de şehit edilmiştir.¹³⁰⁹

¹³⁰² Söylemez, M. Mahfuz, *Bede'vîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara, 2001, 22; Avcı, Casim, "Kûfe", *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, s. 339-342, 339

¹³⁰³ Taberî, III, 598; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 338; İbn Kesîr, IX, 648

¹³⁰⁴ Belâzürî, 394-395; Ya'kûbî, II, 171; Taberî, IV, 40-48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 368-369; İbn Kesîr, X, 34-35

¹³⁰⁵ İbn Sa'd, VIII, 252; Belâzürî, 292; Vekî', II, 354-355; İbn Abdülber, II, 632; İbnü'l-Cevzî, V, 6; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 508-509; İbn Kesîr, X, 402; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalanî, (852/1449), *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-IV, Beyrut, 1995, II, 68; Elli (50) gün görevde kaldığı rivâyeti de vardır. Bkz. Vekî', II, 355

¹³⁰⁶ Vekî', II, 355

¹³⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 301, 376; Ayrıca bkz. Taberî, IV, 52; İbn Abdülber, II, 632-633; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 509

¹³⁰⁸ Vekî', II, 354; İbnü'l-Cevzî, V, 5-6; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 508; Kâdisiyye şehrinde kadılık yaptığı da rivâyet edilmektedir. Bkz. Vekî', II, 354-355

¹³⁰⁹ İbn Sa'd, VIII, 252; Belâzürî, 291-292, 371; İbn Abdülber, II, 633; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 509; İbn Kesîr, X, 402; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 68; Ölüm tarihi konusunda 28/648-649 ila 32/652-653 tarihleri arasında beş ayrı rivâyet bulunmaktadır. Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 163; İbnü'l-Cevzî, V, 6; İbn

1.3.2. Urve b. İyâd el-Bârikî

Selmân b. Rebîa'dan sonra boşalan kadılık makamına Hz. Ömer, ashâbdan Urve b. İyâd (Ebî'l-Ca'd) el-Bârikî'yi getirmiştir. Muhtemelen Selmân gibi 15/636 yılında işbaşına gelen ve çok kısa bir süre görev yapan Urve hakkında, bu göreve Selmân ile birlikte atandığı¹³¹⁰ ya da Şa'bî'den gelen bir başka rivâyette Kûfe'nin ilk kadısı olduğu¹³¹¹ dışında, kayda değer herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

1.3.3. Ebû Kurre el-Kindî

Selmân ve Urve'nin bir sene bile sürmeyen bu kısa kadılık görevlerinden sonra Hz. Ömer yine 15/636 yılında Kûfe'ye kadı olarak ashâbdan Ebû Kurre el-Kindî'yi atamıştır.¹³¹² Çok az miktarda hadis rivâyet etmekle tanınan Ebû Kurre¹³¹³ 15/636, 16/637 ve 17/638 yıllarında olmak üzere yaklaşık üç yıl kadar bu görevi sürdürmüştür.¹³¹⁴

1.3.4.Şureyh b. Hâris el-Kindî (Kadı Şureyh, 78/697-698)

Daha önce belirttiğimiz gibi, asıl yerleşimi 17/638 yılında gerçekleşen ve bunun sonucunda nüfusu kalabalıklaşmaya başlayan Kûfe şehrine Ebû Kurre'den sonra 18/639 yılında, belki de gerçek anlamda ilk ve en uzun süreli kadısı diyebileceğimiz, Şureyh b. el-Hâris el-Kindî kadı olarak tayin edilmiştir.¹³¹⁵ Tabiîn devrinin ileri gelen fakihlerinden olan Şureyh'in, Hz. Peygamber henüz hayatta iken Müslümanlığı kabul eden, ancak kendisiyle görüşemeyen kimselerden (muhadramûndan) olup Hz. Ebû Bekir döneminde Yemen'den Medine'ye göç ettiği rivâyet edilmektedir. İslâmiyet'i daha Yemen'de iken Muâz b. Cebel'den öğrendiği Şureyh; Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Âişe, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mes'ûd, Abdurrahman b. Ebû Bekir ve Urve b. İyâd (Ebî'l-Ca'd) el-Bârikî gibi sahâbîlerden rivâyette bulunmuştur.¹³¹⁶

Hz. Ömer tarafından tayin edilen Şureyh, Emevî halifesi Abdülmelik dönemine kadar yaklaşık 60 yıl kadılık makamında kalmış,¹³¹⁷ ölümünden bir yıl

Abdülber, II, 632; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 509; Şenel, Abdülkadir, "Selmân b. Rebîa", *DİA*, XXXVI, s. 443-444

¹³¹⁰ İbn Sa'd, VIII, 156; Vekî, II, 354, 356; İbn Abdülber, III, 1065; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 28; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, I-XIII, Kahire, 1414/1993, VIII, 84, *Tehzîb*, III, 91

¹³¹¹ Vekî, II, 354; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 91

¹³¹² Vekî, II, 354; Taberî, III, 623; İbnü'l-Cevzî, IV, 198; Ayrıca bkz. İbn Sa'd, VIII, 269; Vekî, II, 354

¹³¹³ İbn Sa'd, VIII, 269; et-Tarîfî, Nâsir b. Akîl b. Câsir, *Kadâ' fî Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, I-II, 2. Baskı, Riyad, 1994, II, 779

¹³¹⁴ Taberî, III, 623, IV, 39, 95; Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 395

¹³¹⁵ Taberî, IV, 101; İbnü'l-Cevzî, IV, 254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 403; İbn Kesîr, X, 75

¹³¹⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 66, *Tehzîb*, II, 160

¹³¹⁷ Vekî, II, 364; İbn Abdülber, II, 701-702; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 625

önce Irak valisi Haccâc döneminde görevden affını istemek suretiyle istifa etmiş¹³¹⁸ ve istifasından bir yıl sonra yani 78/697-698 yılında yaklaşık 100 yaşında iken vefat etmiştir.¹³¹⁹ Yargılama usûlü, ictihâdları ve mahkeme kararları kaynaklarımızda yer alan Şureyh,¹³²⁰ hayatı boyunca önüne bir dava geldiğinde her zaman, “(Ona dedik ki:) *Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma ...*”¹³²¹ meâlindeki âyeti okuduğu ve daima “Zalim cezayı, mazlum da yardımı bekler” dediği rivâyetlerde yer almaktadır..¹³²²

1.4. Şam Bölgesine Yapılan Atamalar

Hz. Ebû Bekir tarafından Şam bölgesinde¹³²³ başlatılan fetih harekâtı, Hz. Ömer zamanında genişleyerek devam etmiştir. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın başkomutanlığında Hâlid b. Velîd, Amr b. el-Âs, Şurahbil b. Hasene ve Yezîd b. Ebî Süfyân'ın komuta ettikleri ordular kısa sürede büyük başarılar kazanmışlardır.¹³²⁴ Bölgenin fethi neredeyse tamamlanmak üzereyken 18/639 yılında Kudüs'ün 33 km. kuzeybatısında bulunan “Amvâs” adlı yerde¹³²⁵ çıkan veba salgınında bölge valisi ve başkomutanı Ebû Ubeyde ve çok kısa bir süre sonra yerine vekil olarak bıraktığı Muâz b. Cebel vefat etmiştir. Muâz'ın vefatından kısa bir süre sonra da yerine bölge valiliğine ve başkomutanlığına vekâlet eden Yezîd b. Ebî Süfyân da vefat etmiştir.¹³²⁶

Hz. Ömer Yezîd'den sonra, o sıralarda Kayseriya kuşatmasında komutan olarak görev yapan, kardeşi Muâviye b. Ebî Süfyân'ı 18/639 yılında Şam bölgesine vali ve başkomutan olarak ve onunla birlikte ashâbın önde gelen simalarından Ebu'd-Derdâ'yı Dimaşk'ta¹³²⁷ ve Ubâde b. es-Sâmit'i Hıms (Humus)'ta yargı ve namaz kıldırma işleriyle görevlendirmiştir.¹³²⁸

¹³¹⁸ Taberî, IV, 101; İbn Abdülber, II, 701-702; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 625; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (681/1282); *Vefeyâtü'l-A'yân (ve Enbâu Eb-nâi'z-Zamân)*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut, 1994, II, 460

¹³¹⁹ İbn Sa'd, VIII, 265; Vekî', II, 364; İbnü'l-Cevzî, VI, 186; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 625; İbn Hallikân, II, 463; İbn Kesîr, XII, 282

¹³²⁰ İbn Sa'd, VIII, 254-264; Vekî', II, 380-389, III, 391-433

¹³²¹ Sâd, 38/26

¹³²² İbn Sa'd, VIII, 256; İbn Kesîr, XII, 282

¹³²³ İlk dönem kaynakları incelediğimizde görmekteyiz ki “Bilâdu'ş-Şâm” (Şam beldeleri-bölgesi) ifadesi ile bugünkü “Suriye, Ürdün, Filistin (İsrail) ve Lübnan” toprakları kastedilmektedir.

¹³²⁴ Belâzürî, 167; Geniş bilgi için bkz. Belâzürî, 156-218; Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyân*, Ankara, 2001, 54-60

¹³²⁵ Sarıçam, 104

¹³²⁶ Belâzürî, 199-201; Taberî, IV, 60-62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 399; İbn Kesîr, X, 81-82

¹³²⁷ İlk dönem kaynaklar incelendiğinde “Dimaşk” ifadesi ile bugünkü “Şam” şehri kastedilmektedir.

¹³²⁸ Belâzürî, 200-201; Ebu'd-Derdâ'nın Dimaşk ile birlikte aynı anda Ürdün'e, Ubâde b. es-Sâmit'in Hıms ile birlikte aynı anda Kunnesrîn şehrine görevlendirildiği de rivâyet edilmektedir. Bkz. Belâzürî, 201

1.4.1. Ebu'd-Derdâ' (Uveymir b. Âmir, 32/652-653)

Ashâb arasında âlim ve fakih olarak bilinen Ebu'd-Derdâ',¹³²⁹ "Bir saat düşünmek, bir gece boyu ibadet etmekten daha hayırlıdır," der ve önüne gelen davalardan dolayı birçok zaman gece uyumadan sabahlamak zorunda kalırdı.¹³³⁰ Daha önce Yermük Savaşı'nda ordu kadılığı yapan Ebu'd-Derdâ',¹³³¹ tespit edebildiğimiz kadarıyla Dımaşk'a görevlendirilen ilk kadı olup¹³³² Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde de hiç ara vermeksizin aynı göreve devam etmiş¹³³³ ve 32/652-653 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.¹³³⁴ Vekî'in eserine aldığı bir diğer rivâyette ise onun hem Hz. Ömer hem de Hz. Osman dönemlerinde ordu kadılığı yaptığı belirtilmektedir.¹³³⁵

1.4.2. Ubâde b. es-Sâmit (34/654-655)

Yine Ebu'd-Derdâ' ile birlikte aynı bölgeye görevlendirilen ashâbdan Ubâde b. es-Sâmit de bu görevinden daha önce bölge fetihlerinde etkin bir rol üstlenmiş, 15/636'da Hims'in fethinden sonra bölge valisi ve başkomutanı Ebû Ubeyde'nin emriyle İslâm devletinin temsilcisi olarak kısa bir süre Hims'ta kalmış, sonrasında Lazkiye, Cebele ve Antartus (Tarsus) fetihlerini gerçekleştirmiş¹³³⁶ ve son olarak az önce de belirttiğimiz gibi 18/639 yılında kadı olarak Dımaşk yakınlarındaki Hims şehrine geri dönmüştür. Hims'taki görevi sırasında bölge valisi Muâviye ile takışan ve sonrasında Hims'ı terk edip Medine'ye geri dönen Ubâde'yi, Hz. Ömer tekrar kadı olarak Filistin'e göndermiş ve bu yüzden Muâviye'yi de azarlamıştır.¹³³⁷ Hims'in da Filistin'in de ilk kadısı olan Ubâde, 34/654-655 Kudüs (Beytü'l-Makdis)'te ya da yakınlarındaki Remle'de vefat etmiş ve muhtemelen vefatına kadar bu görevi sürdürmüştür.¹³³⁸

1.4.3. Hâbis b. Sa'd et-Tâî (37/657)

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ubâde'den boşalan Hims kadılığına ashâbdan Hâbis b. Sa'd et-Tâî getirilmiştir. Hz. Ömer Hâbis'i Hims'a kadı olarak tayin etmek istediği zaman yanına çağırır ve kadılık yaparken nasıl bir yol

¹³²⁹ İbn Abdülber, IV, 1647; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, VI, 94; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IX, 57

¹³³⁰ İbn Sa'd, IX, 396

¹³³¹ Taberî, III, 397; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 376-377; İbn Kesîr, VII, 15-20

¹³³² İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfî (571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibuddîn Ebû Said Ömer b. Ğarâme el-Amravî, I-LXXX, Beyrut, 1995-2000, XLVII, 93-94, 102; İbn Abdülber, IV, 1647-1648; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IX, 60, 62

¹³³³ İbn Abdülber, IV, 1646-1647; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, VI, 95; Ayrıca bkz. Vekî, IV, 616

¹³³⁴ İbn Sa'd, IX, 397; Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 95, 303; İbnü'l-Cevzî, V, 18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 24; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IX, 62

¹³³⁵ Vekî, IV, 616

¹³³⁶ Belâzürî, 187,189-190; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 339-340

¹³³⁷ İbn Abdülber, II, 808; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, III, 159

¹³³⁸ İbn Sa'd, IX, 391; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 168; İbn Asâkir, XXVI, 183-184, 205-208; İbn Abdülber, II, 808; İbnü'l-Cevzî, V, 47; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, III, 160, *Târîh*, III, 45

takip edeceğini sorar. Hâbis de cevaben Kur'ân ve Sünnet'te bulamayacağı hususlarda reyiyile ictihâd edeceğini veyahut mahkemede bulunduracağı heyetle istişare edeceğini söyler. Aldığı cevaptan memnun olan Hz. Ömer, Hâbis'e hemen gidip vazifesine başlamasını söyler.¹³³⁹ Aldığı bu görevi ne kadar süre devam ettirdiği belli olmayan Hâbis, Sıffin Savaşı'nda Muâviye'nin ordusunda yer almış, Tay kabilesinin sancaktarlığını yapmış ve savaşın sonunda hayatını kaybetmiştir.¹³⁴⁰

1.5. Mısır'a Yapılan Atamalar

Müslümanların Şam ve Filistin bölgelerinde Bizanslılara karşı kazandığı zaferlerden sonra, Bizanslıların Müslümanlara karşı ânî bir saldırıda bulunmaması için Mısır'ın fethi adeta zorunlu hale gelmişti. Bu durumun farkında olan Hz. Ömer, Mısır'ın bu bölgedeki önemini de göz önünde bulundurarak Amr b el-Âs'ı Mısır'ın fethi için görevlendirmiştir. Bunun üzerine Amr b. el-Âs, emrindeki orduyla birlikte Mısır'a doğru harekete geçmiş ve ilk olarak 19/640 yılında Fermâ'ya girmek suretiyle başlattığı Mısır fethini 21/642'de İskenderiye'yi fethederek sonuçlandırmıştır.¹³⁴¹ Daha sonrasında ise Amr, 22/642-643 yılında Mısır'ın batısına doğru harekete geçmiş ve önce Berka'yı (Antâbü'lüs) ardından Trablus'u (Etrâbü'lüs) fethetmiş ve sonra da halifeye mektup yazarak Kuzey Afrika'ya doğru ilerlemek için izin istemiştir. Ancak Hz. Ömer bu toprakların Müslümanlar için tehlikelerle dolu olduğunu ileri sürerek bu teklifi geri çevirmiştir.¹³⁴²

Bölgenin fethi tamamlandıktan sonra sıra idarî, malî, siyâsî, askerî ve hukukî açıdan yapılandırılmasına gelmişti. Bu anlamda öncelikli olarak yapılacak iş bölgeye bir yönetim merkezi belirlemek olmalıydı. İskenderiye'nin fethi tamamlandıktan sonra Amr, bu şehri bölgenin yönetim merkezi yapmak istemiş ve bu isteğini bir elçi aracılığıyla Hz. Ömer'e bildirmiştir. Hz. Ömer'den gelen mektup üzerine¹³⁴³ Amr b. el-Âs İskenderiye'yi yönetim merkezi yapma fikrinden vazgeçmiş ve İskenderiye fethinden önce konaklayıp çadırını kurduğu mevkie geri dönmüştür. Bu mevki Babilyon kuşatmasından önce ordugâhın kurulduğu mevkidir. Amr bu mevkie geldiğinde kurduğu çadırın hâlâ burada

¹³³⁹ İbn Abdülber, I, 279; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, I, 584; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 323; Ayrıca bkz. İbn Asâkir, XI, 347-350

¹³⁴⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 200; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 323; Geniş bilgi için bkz. İbn Asâkir, XI, 350-353

¹³⁴¹ Geniş bilgi için bkz. İbn Abdülhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (257/870), *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, ed. Charles C. Torrey, Leiden, 1920, 55-84; Belâzürî, 303-321; Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, 2009-2011, II, 157-163

¹³⁴² Geniş bilgi için bkz. İbn Abdülhakem, 170-173; Belâzürî, 321-324; Apak, II, 164-165

¹³⁴³ İbn Abdülhakem, 91-92; Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah (626/1226), *Kitâbu Mu'cemu'l-Buldân*, I-VIII, Mısır, 1906, VI, 379; el-Makrîzî, Takiyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845/1442), *Kitâbu Hitati'l-Makriziyye*, I-IV, Mısır, 1324/1906-1907, II, 75-76

olduğunu görmüş ve yönetim merkezini yani Fustât şehrini burada kurmaya karar vermiştir.¹³⁴⁴ Şehrin kuruluşundan sonra yapılacak en önemli işlerden biri de bölgeye bir kadı atamak olmuştur.

1.5.1. Kays b. Ebi'l-Âs (23/644)

Hz. Ömer yönetim merkezi olan Fustât'ın kuruluşunun tamamlanmasından ve Trablus'un fethinden kısa bir süre sonra aynı zamanda bölge valisi de olan başkomutan Amr b. el-Âs'a bir mektup göndermiş ve bu mektubunda ashâbdan Kays b. Ebi'l-Âs'ın Fustât'a kadı olarak görevlendirilmesini istemiştir. Rabîulevvel 23/Ocak-Şubat 644 yılında Fustât'a atanan ve aynı zamanda bölgenin fethine de iştirak eden Kays, Mısır'ın ilk kadısı olarak ancak 3 ay gibi çok kısa bir süre görev yapmış ve sonra vefat etmiştir.¹³⁴⁵

1.5.2. Ka'b b. Yesâr el-Mahzûmî

Kays b. Ebi'l-Âs'ın ölümü üzerine Hz. Ömer, bölge valisi Amr'a bir mektup daha göndermiş ve bu mektubunda da ashâbdan Ka'b b. Yesâr el-Mahzûmî'nin kadı olarak görevlendirilmesini istemiştir. Amr da gelen bu mektup üzerine Mısır'ın fethine de iştirak etmiş olan Ka'b'ı yanına çağırarak ve kadı olarak görevlendirildiğini kendisine bildirmiştir.¹³⁴⁶ Amr Hz. Ömer'in talimatını Ka'b'a bildirince, Ka'b câhiliye döneminden kalma tecrübesine dayanarak görevden affını istemiş, Amr da bu isteğini Hz. Ömer'e bildireceğini ancak halifeden cevap gelene kadar göreve devam etmesi gerektiğini söylemiştir. Daha sonra Amr, Ka'b'ın bu isteğini halifeye bir mektupla bildirmiş, Ka'b da Hz. Ömer'den cevap gelene kadar yani iki ay süreyle görev başında kalmış ve halifenin cevabî mektubu ulaştığında görevden ayrılmıştır.¹³⁴⁷

1.6. Yemen Bölgesine Yapılan Atamalar

Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında Yemen ve ona bağlı Bahreyn, Uman, Necran ve Cened bölgelerinde hukukî işlerin yürütülmesi için Hz. Peygamber zamanından farklı bir yapılanmaya gidilip gidilmediği hakkında herhangi bir rivâyete rastlayamadık. Muhtemelen bu bölgelere tayin edilen, vali ya da âmiller hukukî işleri de diğer işleriyle birlikte yürütmüşlerdir. Ya da buralara da kadılar tayin edilmiş ancak isimleri kaynaklarda zikredilmemiştir. Yalnızca Belâzürî, eserine almış olduğu Ebû Hureyre ile ilgili birkaç rivâyetten birinde, onun Hz. Ömer zamanda Bahreyn'de namaz kıldırma ve kadılıkla görevlendi-

¹³⁴⁴ İbn Abdülhakem, 91; Yâkût el-Hamevî, VI, 379-380; Makrîzî, II, 76

¹³⁴⁵ Kindî, Ebû Ömer Nuhammed b. Yûsuf el-Misrî (350/961), *el-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, ed. Rhuvon Guest, Beyrut, 1908, 300-301; Ayrıca bkz. İbn Abdülhakem, 229-230; Vekî, IV, 631; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 200

¹³⁴⁶ İbn Abdülhakem, 229-230; Vekî, IV, 631; İbn Abdülber, III, 1326; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 463-464; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-II, Kahire, 1967, I, 230

¹³⁴⁷ Kindî, 304-305; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 307

rildiğini söylemektedir.¹³⁴⁸ Ancak genel kabul gören görüşe göre Ebû Hureyre Bahreyn'e vali olarak tayin edilmiştir.¹³⁴⁹

1.7. Orduya Yapılan Atamalar

Hz. Ömer, 14/635 yılındaki Kâdisiye Savaşı'nda birbirinden farklı hizmetleri rahatlıkla yürütebilmek için İslâm ordusuna doktor, polis kâtip, tercüman ve öncü gibi görevliler gönderirken, ordu içinde kadılık yapması ve ganimetlerin paylaşılması için de Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî'yi görevlendirmiştir. Hz. Ömer zamanında Kûfe kadılığı görevinde bulunmuş Selmân b. Rebîa'nın kardeşi olan Abdurrahman'ın, Hz. Peygamber'in zamanına yetişmekle birlikte ondan hiçbir hadis duyup nakletmediği ve Hz. Osman'ın halifeliğinin sekizinci yılında yani 32/652-653 yılında Hazarlar ile yapılan bir savaş sırasında kardeşinden önce Belencer'de şehit düştüğü rivâyet edilmektedir.¹³⁵⁰

2. Kadıların Atanmaları ve Görevden Alınmaları

Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde kadıların atanması genellikle başkentten yani bizzat devlet başkanı tarafından yapılmaktaydı. Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında ise kadıların tayini hususunda farklı bir yol takip edilmiştir. Hz. Ömer vilayet kadılarının tayini işiyle bizzat kendisi meşgul olmuş, vilayetlere bağlı bölgelerin kadılarının tayin edilmesi için ise valilere yetki vermiştir.¹³⁵¹ Mesela Basra valisi ve aynı zamanda kadısı olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi,¹³⁵² Kûfe kadısı Şureyh'i¹³⁵³ ve yine Basra kadısı olan Ka'b b. Sûr'u¹³⁵⁴ bizzat kendisi tayin etmesine rağmen Şam bölgesinde farklı bir siyaset izlemiş ve şu mektubuyla kadı tayin etme yetkisini bölge valisi olarak görev yapan Ebû Ubeyde'ye ve Muâz b. Cebel'e bırakmıştır: "İçinizdeki salih kişiler arasından âlim olanları kadı tayin ediniz ve onlara bolca maaş veriniz."¹³⁵⁵

¹³⁴⁸ Belâzürî, 119

¹³⁴⁹ İbn Sa'd, V, 252-253; Belâzürî, 118-119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 424; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 98

¹³⁵⁰ Taberî, III, 489; İbn Abdülber, II, 832; İbnü'l-Esîr, *Târîh*, II, 301, III, 25, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 441-442; İbn Kesîr, IX, 616, X, 243-244; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 279; Ayrıca bkz. Önkal, Ahmet, "Bâhilî, Abdurrahman b. Rebîa", *DİA*, İstanbul, 1991, IV, s. 483-484, 483

¹³⁵¹ el-Kettânî, Muhammed Abdulhayy, *et-Terâtibu'l-İldâriyye (Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye)*, I-II, Beyrut, 1996, I, 223-224; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, Ankara, 2003, II, 937

¹³⁵² Halife b. Hayyât, *Târîh*, 135; Vekî', I, 181, Taberî, IV, 72; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 384; İbn Kesîr, X, 48-49

¹³⁵³ İbn Sa'd, VIII, 254; Vekî', II, 357; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 625; İbn Hallikân, II, 460

¹³⁵⁴ İbn Sa'd, IX, 91; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 154; Vekî', I, 176

¹³⁵⁵ İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (620/1223), *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, I-XV, Riyad, 1997, XIV, 9; İbn Mâze, Husâmuddîn Ömer b. Abdulazîz el-Buhârî (536/1141), *Kitâbu Şerhi Edebi'l-Kâdi li'l-Hassâf*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân, I-IV, Bağdat, 1977, II, 9; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1985, 439 (Belge no: 329/b); Kettânî, I, 224

Aynı şekilde Hz. Ömer, ilk başta kadılık görevini de uhdesinde bulunduran Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye de kadı tayin etme yetkisi vermiş ve görev vereceği kadılarda şu özellikleri aramasını istemiştir: "Eğer bir kimse asil, soylu ve zengin değilse onu kadılığa tayin etme. Çünkü zengin olan kişi başkasının malına göz dikmez. Soyu asil olan kimse ise insanlar arasında vereceği kararların sonuçlarından korkmaz."¹³⁵⁶

Hz. Ömer bölge valilerine kadı tayin etme yetkisi verirken bazen de tayini yapılacak kadıyı bizzat kendisi belirliyor ve gönderdiği talimatnamede ismini zikrediyordu. Örneğin Mısır valisi Amr b. el-Âs'a göndermiş olduğu talimatlarda görüleceği üzere Kays b. Ebî'l-Âs¹³⁵⁷ ve Ka'b b. Yesâr el-Mahzûmî'nin¹³⁵⁸ kadı olarak tayin edilmesini bizzat halife istemiştir.

Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde kadıların görevden alınmaları ya da ayrılımları da birkaç şekilde gerçekleşmekteydi. Mesela Basra kadısı Ebû Meryem el-Hanefî kadılık mesleğinde muktedir ve ehliyet sahibi olmayışı sebebiyle halk tarafından Hz. Ömer'e şikâyet edilmiş ve Hz. Ömer bu şikâyetler üzerine, "Ben ancak baktığı zaman suçluyu suçsuzdan ayırabilen kişiye yargı görevi veririm" diyerek Ebû Meryem'i görevden almıştır.¹³⁵⁹

Yine daha önce isimlerini zikrettiğimiz Fustât kadısı Kays b. Ebî'l-Âs ölümü nedeniyle,¹³⁶⁰ Ka'b b. Yesâr el-Mahzûmî de yargı görevinin ne kadar mesuliyetli bir iş olduğunu câhiliye döneminden kalma hakemlik tecrübesine dayanarak görevden affını istemek suretiyle¹³⁶¹ kadılık görevinden ayrılmışlardır.

Hıms kadısı Ubâde b. es-Sâmit'in ise görevi sırasında Şam valisi Muâviye ile araları bozulmuş ve sonrasında bir nevi istifa etmek suretiyle Hıms'ı terk edip Medine'ye geri dönmüştü. Hz. Ömer onu tekrar kadı olarak Filistin'e göndermiş ve bu yüzden Muâviye'yi de azarlamıştır.¹³⁶²

3. Kadı Atamalarında Dikkat Edilen Hususlar

3.1. Hukuk Bilgisi (İlmî Yeterlilik ve Tecrübe)

Hz. Ömer, kadıların seçiminde çok titiz davranır, yargı konusunda tecrübesine, bilgi ve birikimine güvendiği kişilere görev verirdi. Örneğin başkent Medine'de görevlendirdiği Hz. Ali, Hz. Peygamber zamanında da kadılık

¹³⁵⁶ Vekî, I, 57; Hamidullah, *Vesâik*, 437 (Belge no: 328/a)

¹³⁵⁷ Kindî, 301; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 200

¹³⁵⁸ Vekî, IV, 631; İbn Abdülber, III, 1326; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 463-464

¹³⁵⁹ Vekî, I, 173-175; Kal'acî, Muhammed Ravvâs, *Mevsûatu Fikhi Ömer b. el-Hattâb*, 4. Baskı, Beyrut, 1989, 724

¹³⁶⁰ Kindî, 301; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 200

¹³⁶¹ Vekî, IV, 631; İbn Abdülber, III, 1326; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 463-464

¹³⁶² İbn Abdülber, II, 808; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 159

yapmış ve tecrübe kazanmış biriydi.¹³⁶³ Hatta Hz. Peygamber dönemindeki kadılar arasında ismi geçen Abdullah b. Mes'ûd'un,¹³⁶⁴ "Medine ehlinin en büyük kadısı Hz. Ali'dir" sözü onun Hz. Ömer tarafından bu göreve neden atan-
dığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.¹³⁶⁵

Yine Hz. Ali gibi Medine'de kadılık yapan ve Hz. Peygamber hayatta iken de kadılık yapmış olan Zeyd b. Sâbit; Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilâfetleri döneminde Medine eşrafından yargı, fetva, Kur'ân ve ferâiz konusun-
da en önde gelen isimler arasındaydı.¹³⁶⁶ Hz. Peygamber'in komşu devletlerin hükümdarlarına göndermiş olduğu davet mektuplarının yazarı olan ve çok kısa bir sürede Süryanice,¹³⁶⁷ İbranice, Farsça, Habeşçe, Rumca ve Kıptîce'yi¹³⁶⁸ öğrenen Zeyd b. Sâbit hakkında Hz. Ömer'in "Kim ferâiz konusunda bir şey sormak istiyorsa Zeyd b. Sâbit'e gitsin" demesi de dikkat çekicidir.¹³⁶⁹

Basra valiliğine ve kadılığına atanan Ebû Mûsâ el-Eş'arî ise Kur'ân-ı Kerîm'i bizzat Hz. Peygamber'den öğrenerek ezberleyen ashâbın sayılı isimle-
rinden biriydi. Güzel sesiyle Kur'ân okuyuşu herkesi hayran bırakırdı. Hz. Peygamber bir gece Ebû Mûsâ'nın Kur'ân okuyuşunu dinlemiş, kendisine Hz. Dâvûd'unkine benzer bir ses verildiğini söylemişti.¹³⁷⁰ Tabîin âlimlerinden Şa'bî, Hz. Peygamber dönemindeki kadıların dört kişiden ibaret olduğunu söylemiş ve bu dört isimden biri olarak Ebû Mûsâ'yı zikretmiştir.¹³⁷¹ Katâde ise Hz. Peygamber döneminde altı tane kadı bulunduğunu ve yine bu isimlerden birinin de Ebû Mûsâ olduğunu söylemiştir.¹³⁷² Verdiği fetvalar küçük bir cüz hacminde olan Ebû Mûsâ,¹³⁷³ "Gerçek gün ışığı gibi ortaya çıkmadan bir kadının hüküm vermesi doğru değildir" derdi.¹³⁷⁴

Öte yandan, önce Hims daha sonra Filistin kadılığına getirilen Ubâde b. es-Sâmit, Hz. Peygamber hayatta iken Kur'ân'ın cemedilmesinde görev alan beş kişiden biriydi ve Hz. Peygamber onu Ashab-ı Suffa muallimliğine tayin

¹³⁶³ Taberî, III, 148-149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 277-278; Makrîzî, *İmtâ'ul-Esmâ' (bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâli ve'l-envâli ve'l-hafedeti ve'l-metâ')*, thk. ve tlk. Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî, I-XV, Beyrut, 1999, II, 102

¹³⁶⁴ İbn Sa'd, II, 303; Vekî, I, 74; Kettânî, I, 222

¹³⁶⁵ İbn Abdülber, III, 1103

¹³⁶⁶ İbn Sa'd, II, 310; Ayrıca bkz. İbn Abdülber, II, 539; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 347; İbn Kesîr, XI, 170

¹³⁶⁷ İbn Abdülber, II, 538; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, II, 347

¹³⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, V, 214; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 170

¹³⁶⁹ Ebû Ubeyd, 312; İbn Sa'd, II, 310

¹³⁷⁰ el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. ve şrh. Muhyiddîn el-Hatîb, I-IV, Kahire, 1400/1980, III, 351 (Fedâilu'l-Kur'ân 31, had. no: 5048); İbn Sa'd, II, 297-298; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 195

¹³⁷¹ İbn Sa'd, II, 303; Vekî, I, 74

¹³⁷² Vekî, I, 74

¹³⁷³ Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, s. 190-192, 191

¹³⁷⁴ İbn Sa'd, II, 298

etmişti.¹³⁷⁵ Yine ashâb arasında âlim ve fakih olarak bilinen¹³⁷⁶ ve Ubâde gibi Hz. Peygamber hayatta iken Kur'ân'ın cemedilmesinde görev alan beş kişiden bir diğeri de Dımaşk kadısı Ebu'd-Derdâ' idi.¹³⁷⁷ Ayrıca o, daha önce Yermük Savaşı'nda da ordu kadılığı yapmıştı.¹³⁷⁸

Yine Hz. Ömer'in bölge valisi Amr b. el-Âs'a talimat göndermek suretiyle kadı olarak atanmasını bizzat istediği Ka'b b. Yesâr el-Mahzûmiise câhiliye döneminde hakemlik yapmış ve bu konuda tecrübe kazanmış biriydi.¹³⁷⁹

Hz. Ömer kadılık makamına atanacak kişileri genellikle kendi seçerdi. Bu makama görevlendirilecek kişilerin bu alandaki şöhretleri ve yetenekleri yeterli olmasına rağmen bazen de Hz. Ömer bu kişilerin beceri ve tecrübelerini bizzat müşâhade etmeye çalışırdı. Örneğin verdiği hükümlerin ihtilâfa yol açmayacak derecede isabetli olduğu kaydedilen¹³⁸⁰ Ka'b b. Sûr el-Ezdî'nin Basra'ya atanmasına şu olayın vesile olduğu rivâyet edilir:

Günün birinde Ka'b b. Sûr halifenin yanında bulunduğu sırada bir hanım kocasını şikâyet etmek üzere Hz. Ömer'e gelerek: "Sana dünyadaki insanların en hayırlısını şikâyet etmeye geldim. Dünyada onun kadar salih amel işleyen bir kişi daha yoktur. İnsan onu ancak, onun yaptığı amelleri yaparak geçebilir. O gecesini ibadetle gündüzünü de oruçla geçirir..." dedikten sonra, hayâ ve utancından gerisini getiremeyerek: "Ey Müminlerin emiri! Beni bu şikâyeti tamamlamaktan başışla!" demiş ve Hz. Ömer de ona: "Allah sana mükâfatını versin. Sen kocanı çok güzel bir şekilde övdün. Seni başışlıyorum" diye karşılık vermiştir. Kadının oradan ayrıldıktan sonra Ka'b b. Sûr: "Ey Müminlerin emiri! O kadın utanarak gerisini getiremediyse de, bence size açık bir şekilde birisini şikâyet etti" demiş ve Hz. Ömer'in: "Peki o kimi şikâyet etti?" diye sorması üzerine de Ka'b: "Kocasını şikâyet etti. Çünkü o, karısının kendisi üzerindeki haklarından biri olan zevciyet hakkını gözetmemektedir" diye karşılık vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Derhal bana o kadınla kocasını getirin!" diye emretmiş ve onların gelişinden sonra da, "Bunların davalarını sen hallet" demek suretiyle bu işi Ka'b'a bırakmıştır. Ka'b: "Senin bulunduğun yerde, ben nasıl hakemlik yapabilirim?" diye itiraz etmek istediyse de Hz. Ömer: "Bu davaya sen bakmalısın. Çünkü ben kadının ne demek istediğini anlayamadığım halde sen çok iyi anladın. Bu yüzden de bunların arasında hakemlik yapmak benden çok senin hakkındır" demiş ve daha sonra Ka'b'ın verdiği hükmü din-

¹³⁷⁵ İbn Asâkir, XXVI, 194; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 159; İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 323

¹³⁷⁶ İbn Abdülber, IV, 1647

¹³⁷⁷ İbn Asâkir, XXVI, 194; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 159

¹³⁷⁸ Taberî, III, 397; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 376-377; İbn Kesîr, VII, 15-20

¹³⁷⁹ Vekî', IV, 631; Kindî, 305; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, IV, 463; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 307

¹³⁸⁰ Özel, XXIV, 6

leyen Hz. Ömer: “Senin bu yaptığın, birincisinden de güzeldir” diye karşılık vermiş ve daha sonra suretiyle onu Basra kadılığına tayin etmiştir.¹³⁸¹

Hz. Ömer tarafından Kûfe’ye atanan Şureyh de ağırbaşı, keskin zekâli, muhsin, yargılama konusunda insanların en bilgilisi, muhaddis ve şair olarak tanınan, hatta şiirleri günümüze kadar ulaşmış olan biriydi.¹³⁸² Yaklaşık 60 yıl boyunca Kûfe kadılığı görevini sürdürmesi ise onun bu görevde ne kadar ehil biri olduğunu açıkça göstermektedir. Hatta kendisi de kadılık yapmış olan Hz. Ali, Şureyh’e “akde’l-Arab” yani Arapların en büyük kadısı diye seslenirdi.¹³⁸³ Yine Kadı Şureyh’in Kûfe’ye atanması hakkında da şöyle bir olay nakledilmektedir:

Hz. Ömer bir gün pazarlık yaparak bir at satın alır. Yalnız Hz. Ömer atı götürüp deneyecek, ondan sonra satın alıp almayacağına kesin olarak karar verecektir. Atı denemek için alıp götürdüğünde atın ayağında bir aksama meydana gelir. Hz. Ömer, atı geri vermek ister, fakat satıcı geri almak istemez. Bunun üzerine Hz. Ömer, satıcıdan aralarında hüküm verecek bir kişiyi belirlemesini ister ve satıcı da Şureyh’in aralarında hükmetmesini ister. Şureyh olayı dinledikten sonra Hz. Ömer’e: “Ey müminlerin emiri! Atı nasıl ki sağlam bir şekilde satın aldıysan aynı şekilde sağlam olarak geri vermen gerekirdi” der. Şureyh’in verdiği bu hüküm Hz. Ömer’in çok hoşuna gider ve daha sonra onu Kûfe’ye kadı olarak tayin eder.¹³⁸⁴ Hz. Ömer, kendi aleyhine hükmetmiş olmasına rağmen adaletle hükmettiğini anladığı için Şureyh’i kadı tayin ederek, kendisiyle şöhret bulduğu adaletini bir kez daha ortaya koymuştur. Şureyh de haksız gördüğü kişinin devlet başkanı olmasına aldırmaaksızın onun aleyhine hüküm vererek hem dirayetini hem de kadılık görevindeki liyakatini ortaya koymuştur.

3.2. Yaş

Hz. Ömer görev vereceği kadıların hukuk ilmi bakımından yeterliliğini göz önünde bulundururdu. Adayın genç veya yaşlı olmasını önemsemezdi. Kendi hilâfeti döneminde Şam’da görev yapan genç bir Kadı’nın yaşının küçüklüğünden ya da gençliğinden dolayı şikâyet edilmesi üzerine Hz. Ömer, o kadının hukuk ilmi yönünden durumunu tekrar kontrol etmek için yanına çağırılmış ve ona, “Davalara bakarken ne ile hüküm verirsin?” demiş, o da “Al-

¹³⁸¹ İbn Sa’d, IX, 91; Vekî, I, 176-177; el-Mâverdi, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *Kitâbu’l-Ahkâmî’s-Sultâniyye ve’l-Vilâyetu’d-Dîniyye*, thk. Ahmed Mubarek el-Bağdâdi, Kuveyt, 1989, 122-123; İbn Abdülber, IV, 1318-1321; İbnü’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, IV, 453; İbn Kayyum el-Cevziyye, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed (751/1350), *et-Turuku’l-Hukmiyye fi’s-Siyâseti’s-Şer’iyye*, Mısır, 1317, 24-25

¹³⁸² İbn Sa’d, VIII, 253; Vekî, II, 367; İbn Abdülber, II, 702; İbnü’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, II, 625; İbn Halikân, II, 461

¹³⁸³ Vekî, II, 361; İbnü’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, II, 625; İbn Hacer, *İsâbe*, V, 67

¹³⁸⁴ İbn Sa’d, VIII, 253-254; Vekî, II, 357

lah'ın kitabında olanla hüküm veririm" diye cevap vermişti. Bu cevap üzerine Hz. Ömer tekrar, "Allah'ın kitabında bulamazsan ne ile hüküm verirsin?" diye sormuş, o da "Rasûlullah'ın hükümleriyle karar veririm" demişti. Hz. Ömer tekrar, "Karşılaştığın olayı Rasûlullah'ın hükümleri içinde bulamazsan ne ile hüküm verirsin" diye sorunca, o da "Ebû Bekir ve Ömer'in hükümleriyle karar veririm" diye cevap vermişti. Bu sefer de Hz. Ömer, "Ebû Bekir ve Ömer'in hükümleri içinde de bulamazsan" demiş, o da "Kendi görüşümle hüküm veririm" diye cevap vermişti. Aldığı cevaplardan memnuniyet duyan halife ona son olarak şöyle demiştir: "Sen Şam'da kadılık yapmaya devam edeceksin ve ben de bu yolda sebat ettiğin sürece seni bu görevden almayacağım."¹³⁸⁵

3.3. Diğer Hususlar

Yukarıda saydığımız hususlar dışında Hz. Ömer kadı olarak görevlendirilecek kimselerde şu özellikleri arardı:

1. Kadı olarak görevlendirilecek kimse hiçbir zaman rüşvete tevessül etmemeli, baskılara boyun eğmemeli, mala ya da servete karşı tamahkâr olmamalıdır.¹³⁸⁶

2. Yine kadılık görevi verilecek kimse salih yani takva sahibi, erdemli ve faziletli olan kişiler arasından seçilmeli ve kendilerine bolca maaş verilmelidir.¹³⁸⁷

3. Eğer mümkünse kadı olarak görevlendirilecek kimse asil ve zengin kimseler arasından seçilmelidir. Çünkü zengin olan kimsenin paraya ihtiyacı yoktur ve bundan dolayı başkasının malına göz dikmez. Asil olan kimse de verdiği ya da vereceği kararlardan dolayı hiç kimseden korkmaz ve çekinmez.¹³⁸⁸

4. Kadılık yapacak kişi baktığı zaman suçluyu gözünden tanıyabilecek kadar firaset sahibi olmalıdır.¹³⁸⁹

4. Kadıların Maaşları

Hz. Ömer döneminde kadılar devletin en önemli memurlarından biri olup görevlerinin önemine binaen devletten ya da beytülmâlden bol miktarda maaş alıyorlardı.¹³⁹⁰ Mesela Hz. Ömer Medine'de kadılık yapan Zeyd b. Sâbit'e yaptığı görevden dolayı maaş bağlamıştı.¹³⁹¹ Yine Kûfe'ye vali olarak gönder-

¹³⁸⁵ es-Serahsî, Şemsuddîn (483/1090), *Kitâbu'l-Mebsût*, I-XXX, Beyrut, 1980, XVI, 67-68

¹³⁸⁶ Vekî', I, 54

¹³⁸⁷ es-Simnânî, Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Ahmed (499/1106), *Ravdatu'l-Kudât ve Tarîku'n-Necât*, thk. Selâhuddîn en-Nâhî, I-IV, Amman, 1984, I, 86; İbn Mâze, II, 9; İbn Kudâme, XIV, 9; Kettânî, I, 224

¹³⁸⁸ Vekî', I, 57

¹³⁸⁹ Vekî', I, 173

¹³⁹⁰ Hz. Ömer'in Şam (Suriye) valisi Ebû Ubeyde'ye ve Muâz b. Cebel'e gönderdiği mektup için bkz. İbn Kudâme, XIV, 9; İbn Mâze, II, 9; Hamidullah, *Vesâik*, 439 (Belge no: 329/b), Kettânî, I, 224; Ayrica bkz. Buhârî, IV, 334 (Ahkâm 17, had. no: 7163)

¹³⁹¹ İbn Sa'd, II, 310; Vekî', I, 76; İbn Kudâme, XIV, 9-10; İbn Mâze, II, 11-12

diği Ammâr b. Yâsir'e günlük sakatatıyla birlikte bir koyunun yarısını, diğer yarısını da ikiye bölerek beytülmal sorumlusu olarak gönderdiği Abdullah b. Mes'ûd'a ve araziyi ölçmek üzere gönderdiği Osman b. Hunejf'e tahsis etmişti.¹³⁹² Ancak her gün için bir koyun masrafı olan arazinin, yok olup gideceği endişesiyle bu görüşünden daha sonra vazgeçmişti.¹³⁹³ Kûfe kadısı Şureyh de Hz. Ömer zamanında devletten 100 dirhem maaş alıyordu.¹³⁹⁴ Hz. Ali, hilâfeti döneminde Şureyh'in maaşını 500 dirheme yükseltmişti.¹³⁹⁵ Çünkü Hz. Ömer döneminde Şureyh'in aile fertleri azdı ve gıda maddeleri ucuzdu. Hz. Ali döneminde ise Şureyh'in aile fertleri çoğalmış, gıda maddeleri pahalalmıştı.¹³⁹⁶ Hz. Ömer tarafından Kûfe kadılığına ilk defa tayin edilen Selmân b. Rabîa el-Bâhilî'ye ise aylık 500 dirhem maaş veriliyordu.¹³⁹⁷

Serahsî özellikle Selmân b. Rebîa'ya verilen maaşa istinaden şunları söylemektedir: "Bu rivâyet, devlet başkanının kadıya hazineden geçimini sağlamak için maaş verdiğini ve kadının bunu almasında herhangi bir sakınca olmadığını göstermektedir. Çünkü o, zamanını Müslümanların işi için ayırmıştır. Bu yüzden kendinin ve ailesinin geçimini sağlayacak parayı devletten alır."¹³⁹⁸

SONUÇ

Hz. Ebû Bekir'den sonra hilâfet makamına geçen Hz. Ömer, devletin ortaya çıkan farklı problem ve ihtiyaçlarına çözüm üretmek için çeşitli düzenlemelere başvurmak zorunda kalmış ve bu düzenlemeler sayesinde devletin idarî, malî, askerî ve adlî açıdan kurumsallaşmasını sağlamıştır. Hz. Ömer dönemine damgasını vuran bu kurumsallaşma sürecinde en fazla dikkatleri çeken gelişme yargının kurumsal bir kimlik kazanma süreci olmuştur.

Hz. Peygamber zamanında, Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde ve Hz. Ömer'in hilâfetinin ilk yıllarında valiler ve diğer bazı devlet memurları görevli buldukları şehirlerde, idarî ve hukukî işleri birlikte yürütmekte iken sonraki süreçte devletin sınırları genişleyip çözülmesi gereken problemlerin çoğalmasıyla valilerin bu iki görevi bir arada yürütmeleri zorlaşmıştır. Hz. Ömer de önemli bölgelere sadece davalara bakmakla görevli kadılar atamış ve bunun sonucunda yargıyı idareden ya da bir başka deyişle yürütmeden ayırmıştır.

¹³⁹² Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrahim (182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, Beyrut, 1979, 36; Belâzürî, 385; İbnü'l-Cevzî, IV, 309; İbn Kudâme, XIV, 9

¹³⁹³ Ebû Yûsuf, 36; İbnü'l-Cevzî, IV, 309

¹³⁹⁴ Serahsî, XVI, 102; İbn Kudâme, XIV, 9; Ayrıca bkz. Abdürrezzâk, b. Hemmâm es-San'ânî (211/827), *el-Musannef*, thk.-thc.-tlk. Habîburrahmân el-A'zamî, I-XII, Beyrut, 1970-1983, VIII, 297 (Buyû', had. no: 15282)

¹³⁹⁵ İbn Sa'd, VIII, 259; Serahsî, XVI, 102; Simnânî, I, 86; İbn Mâze, II, 13; el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (587/1191), *Kitâbu Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi'*, I-VII, Beyrut, 1974, VII, 14; Söylemez, 201

¹³⁹⁶ Serahsî, XVI, 102; Ayrıca bkz. İbn Mâze, II, 13; Kâsânî, VII, 14;

¹³⁹⁷ Serahsî, XVI, 102; Ayrıca bkz. Abdürrezzâk, VIII, 297 (Buyû', had. no: 15282); Kettânî, I, 226

¹³⁹⁸ Serahsî, XVI, 102

Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde kadı atamaları genellikle başkentten yani bizzat devlet başkanı tarafından yapılmakta iken Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında ise kadıların tayini hususunda farklı bir yol takip edilmiştir. Hz. Ömer vilayet kadılarının tayini işiyle bizzat kendisi ilgilenmiş, vilayetlere bağlı bölgelerin kadılarının tayin edilmesi için ise valilere yetki vermiştir. Yine atanan bu kadılar ya yanlış kararlarından dolayı bizzat halife tarafından görevden alınmış ya da farklı sebeplerle kendileri istifa etmişlerdir.

Hz. Ömer, kadıların seçiminde çok titiz davranmış, yargı konusunda tecrübesine, bilgi ve birikimine güvendiği kişilere görev vermiştir. Meselâ başkent Medine'de görevlendirdiği Hz. Ali, Hz. Peygamber zamanında da kadılık yapmış ve tecrübe kazanmış bir kimsedir. Yine Hz. Ömer görev vereceği kadıların hukuk ilmi bakımından yeterliliğini göz önünde bulundurmuş, adayın genç veya yaşlı olmasını önemsememiştir.

Hz. Ömer kadılık makamına atanacak kişilerin seçimini genellikle kendi yapmış ve onların bu alandaki şöhretleri yeterli olmasına rağmen bazen de bu konudaki tecrübe ve yeteneklerini bizzat müşahade etmeye çalışmıştır. Yine kadı olarak atanacak kimsenin hiçbir zaman rüşvete tevessül etmemesini, basıkılara boyun eğmemesini, mala ya da servete karşı tamahkâr olmamasını, salih ya da takva sahibi, erdemli ve faziletli olmasını, kendilerine dolgun bir maaş verilmesini istemiştir. Ayrıca eğer mümkünse kadı olarak atanacak kimsenin asil ve zengin kimseler arasından seçilmesini ve baktığı zaman suçluyu gözünden tanıyabilecek kadar firaset sahibi olmasını istemiştir.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk, b. Hemmâm es-San'ânî (211/827), *el-Musannef*, thk.-thc.-tlk. Habîburrahmân el-A'zamî, I-XII, Beyrut, 1970-1983
- Âli İsâ, Abdusselâm b. Muhsin, *Dirâse Nakdiye fi'l-Meriviyâtî'l-Vâride fi Şahsiyeti Ömer b. el-Hattâb ve Siyâseti'l-İdâriyye*, I-II, Medine, 2002
- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, 2009-2011
- Avcı, Casim, "Kûfe", *DİA*, İstanbul, 2002, XXVI, s. 339-342
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, Ankara, 2001, 54-60
- el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cerîr (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. ve şrh. Muhyiddîn el-Hatîb, I-IV, Kahire, 1400/1980
- Berki, Ali Himmet, *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku*, Ankara, 1955
- Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara, 1995
- Çağatay, Neşet, *Yüz Soruda İslâm Tarihi*, İstanbul, 1972
- Danışman, Zuhûrî, *Büyük İslâm Tarihi*, I-III, İstanbul, 1968
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebî Dâvud*, tlk. Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, Riyad, 2003

- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (224/838), *Kitâbu'l-Envâl*, Beyrut, 1989
- Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrahim (182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, Beyrut, 1979
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Kitâbu't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 1. Baskı, Bağdat, 1968
- _____, *Târîhu Hâlîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. Baskı, Riyad, 1985
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, Ankara, 2003
- _____, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1985
- Hartmann, R., "Basra", *İA*, İstanbul, 1949, II, s. 320-327
- Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi (Siyâsî-Dînî-Kültürel-Sosyal)*, trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, I-VII, İstanbul, 1987
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara, 1999
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, I-IV, Beyrut, 1992
- İbn Abdülhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (257/870), *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, edt. Charles C. Torrey, Leiden, 1920
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî (571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibuddîn Ebû Said Ömer b. Ğarâme el-Amravî, I-LXXX, Beyrut, 1995-2000
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, (852/1449), *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, I-XIII, Kahire, 1414/1993
- _____, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-IV, Beyrut, 1995
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (681/1282); *Vefeyâtü'l-A'yân (ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân)*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut, 1994
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed (751/1350), *et-Turuku'l-Hukmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Mısır, 1317
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, I-XXI, Cize, 1997
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (620/1223), *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, I-XV, Riyad, 1997
- İbn Mâze, Husâmuddîn Ömer b. Abdulazîz el-Buhârî (536/1141), *Kitâbu Şerhi Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân, I-IV, Bağdat, 1977
- İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kahire, 2001
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûki ve'l-İmâm*, I-XVIII, Beyrut, 1992
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebu'l-Firâ' Abdullah el-Kâdî, I-X, Beyrut, 1987
- _____, *Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. ve tlk. Ali Muhammed Muavvid-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, I-VII, Beyrut, 1996
- Kal'acî, Muhammed Ravvâs, *Mevsûatu Fikhi Ömer b. el-Hattâb*, 4. Baskı, Beyrut, 1989

- Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, s. 190-192
- el-Kettânî, Muhammed Abdulhays, *et-Terâtibu'l-İdâriyye (Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye)*, I-II, Beyrut, 1996
- Kindî, Ebû Ömer Nuhammed b. Yûsuf el-Mısırî (350/961), *el-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, edt. Rhuvon Guest, Beyrut, 1908
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2009
- el-Makrîzî, Takiyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845/1442), *İmtâ'ul-Esmâ' (bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâli ve'l-emvâli ve'l-hafedeti ve'l-metâ')*, thk. ve tlk. Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî, I-XV, Beyrut, 1999
- _____, *Kitâbu Hitatî'l-Makriziyye*, I-IV, Mısır, 1324/1906-1907
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri (179/795), *Muwattâu'l-Îmâm Mâlik*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-VIII, Abu Dabi, 2004
- Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981
- el-Mâverîdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *Kitâbu'l-Ahkâmî's-Sultâniyye ve'l-Vilâyetu'd-Dîniyye*, thk. Ahmed Mubarek el-Bağdâdî, Kuveyt, 1989
- Önkâl, Ahmet, "Bâhilî, Abdurrahman b. Rebîa", *DİA*, İstanbul, 1991, IV, s. 483-484
- Özel, Ahmet, "Ka'b b. Sur", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 6
- Sarıçam, İbrahim, *Hz. Ömer*, 4. Baskı, Ankara, 2012
- es-Serahsî, Şemsuddîn (483/1090), *Kitâbu'l-Mebsût*, I-XXX, Beyrut, 1980
- es-Simnânî, Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Ahmed (499/1106), *Ravdatu'l-Kudât ve Tarîku'n-Necât*, thk. Selâhuddîn en-Nâhî, I-IV, Amman, 1984
- Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara, 2001
- es-Suyûtî, Celâluddîn eş-Şafî (911/1505), *Hüsnü'l-Muhâdara*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-II, Kahire, 1967
- _____, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut, 1974
- Şenel, Abdülkadir, "Selmân b. Rebîa", *DİA*, XXXVI, s. 443-444
- Şiblî, Numanî, *Hz. Ömer*, çev. Fatih Güngör-Beyhan Demirci-M. Sait Konar, İstanbul, 2004
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ce'rîr (310/922), *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk)*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Kahire, 1967
- et-Tarîfî, Nâsır b. Akîl b. Câsir, *Kadâ' fi Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, I-II, 2. Baskı, Riyad, 1994
- et-Temmâvî, Süleyman Muhammed, *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, trc. Muhammed Vesim Taylan, İstanbul, 1993
- Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-IV, Beyrut, t.y.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (292/905), *Târîh*, I-III, Leiden, 1883
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah (626/1226), *Kitâbu Mu'cemu'l-Buldân*, I-VIII, Mısır, 1906
- Yılmaz, Orhan, *Rivâyetlerde Hz. Ali*, Ankara, 2015
- ez-Zuhaylî, Muhammed, *Târîhu'l-Kadâ' fi'l-İslâm*, Dımaşk, 1995

HZ. ÖMER'İN DEVLET YÖNETİMİNDE SOSYAL HİZMET UYGULAMALARI

Yılmaz ÇELİK*

GİRİŞ

Öncelikle İslâm'daki sosyal hizmet anlayışının kaynağına dikkat çekmekte fayda vardır. İslâm fert ve toplum hayatında adalet, yardımlaşma ve dayanışmanın gerçekleşebilmesi için gerekli olan her türlü sosyal, siyasî, iktisadî, hukukî ve ahlâkî kaideleri bütün açıklığıyla ortaya koymuş evrensel bir dindir. Bu din her yönüyle bir hayat nizamıdır.¹³⁹⁹ Bu nizamın kaynakları; Allah'ın insanlara gönderdiği yazılı rehber Kur'ân ve bu yazılı rehberi söz ve fiilleriyle açıklayan Hz. Peygamberdir. Bu iki temel kaynak, asırlar boyunca fert ve toplumlara yol göstermiş ve insanlığın karşılaştığı her türlü sıkıntıya, çaresizliğe, probleme karşı çözümler sunmuştur. Bu dönem, *sosyal hizmetlerin* temellerinin atıldığı dönem olmuştur. Modern bir terim olan sosyal hizmetler, toplumda dezavantajlı gruplar olarak tanımlanan yaşlı, engelli, hasta, desteğe muhtaç kadın ve çocuklar başta olmak üzere bütün bireylerin desteklenmesini hedefleyen bir disiplindir. Batı dünyasında XIX. yüzyılda pratiğe geçirilen sosyal hizmetler Hz. Peygamber tarafından VII. yüzyılda teorinin ötesinde uygulanabilir olarak hayat bulmuştur. Muâhât, mescidler, Suffa, zekât, sadaka ve çeşitleri, vakıflar, şehir planlaması, muhâcirlerin konut ihtiyacının karşılanması, yetimlerin ve kimsesiz kadınların himayesi, muhtaç aile ve fertlere yapılan yardımlar bunun en açık göstergesidir. Hz. Peygamber'den sonra, İslâm'ın bu temel siyasetinin uygulanmasına devam edilmiştir. (Çelik, 2016: 10)

Hz. Ömer (634-644), Hz. Peygamber'in Medine'de başlattığı bu hizmetlerin önemli bir bölümünü yeni fethedilen bölgelerde de geliştirerek uygulamıştır. O, İslâm toplumunda gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimlerle ilgili olarak ortaya çıkan problemlere çözüm getirirken birçok konuda kurumsallaşmanın yolunu açmıştır. Bu kurumlar toplumdaki farklı gruplara yönelik

* Yrd. Doç. Dr., Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹³⁹⁹ Konunun geniş açıklaması için bkz. Kutub, Seyyid, *İslâm'da Sosyal Adalet*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1986, s. 35 vd., 51 vd.; Ulvan, Abdullah Nasih, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, Çev. İsmail Kaya, Konya, 1990, s. 30 vd.

sosyal hizmetlerin gerçekleştirilmesini de beraberinde getirmiştir. Hz. Ömer'in devlet yönetiminde tesis ettiği nizam, İslâm Medeniyeti'nin yükselişinde önemli bir paya sahiptir. Halifeliği döneminde halkın huzur, güvenlik ve refâhını en temel sorumlulukları arasında sayan Hz. Ömer, bunu sağlamak için siyasi, askeri ve mali alanda reformlar yapmış, Hz. Peygamber'in başlattığı sosyal hizmet pratiğini ileri taşımıştır.

1. Bir Kavram Olarak Sosyal Hizmetler

Sosyal hizmetler, başta dezavantajlı gruplar olmak üzere toplumun hemen hemen bütününe hitap eden modern bir kavramdır. Sosyal hizmetlerin pek çok tanımı yapılmıştır. En kapsamlı tanımlardan biri şu tanımdır:

*“Sosyal hizmetler; kişi, grup ve toplulukların yapı ve çevre koşullarından doğan ya da kendi denetimleri dışında kalan yoksulluk ve eşitsizliklerini gidermek; toplumun değişen koşullarından ortaya çıkan sorunları önlemek ve insan kaynaklarını geliştirmek; kişi, aile ve toplum refahını sağlamak amacıyla düzenlenen hizmet ve programları kapsayan bir alandır. Bu alan, örneğin sosyal yardım hizmetleri, çocuk ve aile refahı hizmetleri, fiziksel ve ruhsal sakatlar için yapılan hizmetler, ıslah hizmetleri, sosyal sigortalar, aile planlaması, konut sorunları ve toplum kalkınması gibi hizmet ve programları kapsar.”*¹⁴⁰⁰

Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'ne bağlı uzmanlar grubunun yaptığı tanım da kısa olmakla birlikte oldukça kapsamlıdır:

*“Sosyal hizmetler, bireylerin birbiriyle ve çevresi ile uyum sağlamasını kolaylaştırmak amacıyla taşıyan örgütlenmiş çalışmalardır.”*¹⁴⁰¹ Bu tanımlar göz önüne alındığında Hz. Peygamber'in, Medine'de mükemmel bir sosyal hizmet çalışması yaptığını görmek mümkündür. *Muâhât*, *Mescidler*, *Suffa*, *zekât*, *sadaka* ve çeşitleri, *vakıflar*, *şehir planlaması*, muhâcirlerin konut ihtiyacının karşılanması, *yetimlerin* ve *kimsesiz kadınların* himayesi, *muhtaç aile ve fertlere* yapılan yardımlar bu çalışmanın sacayaklarını oluşturmaktadır. Râşid Halifeler döneminde, Hz. Peygamber'in Medine'de başlattığı bu hizmetlerin önemli bir bölümü İslâm coğrafyasının diğer bölgelerinde geliştirilerek uygulanmıştır.

Günümüz araştırmacıları da “sosyal hizmetler” terimini içerik ve kapsam olarak birbirine yakın olmakla birlikte farklı cümlelerle tanımlamışlardır. Bu tanımlardan bir kısmında sosyal hizmetler; kişi, grup ve toplumlara sosyal, ruhsal, ekonomik ve fiziksel yönlerden, imkanlar çerçevesindeki en yüksek re-

¹⁴⁰⁰ Arıcı, Kadir, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, Ankara, 1999, s. 147; Yolcuoğlu, İsmet Galip, *Sosyal Hizmete Giriş*, Ankara, 2012, s. 106; Ayrıca bkz. III' üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansı, 11-14 Aralık 1968, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını*, Yayın, No: 54, s. 305, 364.

¹⁴⁰¹ Arıcı, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, 147.

fah düzeyine ulaşabilmeleri için yardım yapılması ve desteklenmesi gibi çok kısa ama kapsayıcı şekilde tarif edilmektedir.¹⁴⁰²¹⁴⁰³¹⁴⁰⁴

Tarihsel çerçeve içinde ele alındığında, sosyal hizmetlerin, bireyin refahını geliştirmeye yönelik uygulamalar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bireyin refahını ise sosyal refah hizmetleri belirler. Bu hizmetlerin amacı, bireyin refahı ile içinde bulunduğu toplumun refahı arasında bir denge kurmaktır.¹⁴⁰⁵ Kısacası sosyal hizmet, hem fert hem de toplum refahını aynı anda hedeflemektedir. Hz. Peygamber'in başlattığı, Râşid Halifeler'in devam ettirdiği, çeşitli nedenlerle toplumdan soyutlanmış köle, engelli, kimsesiz çocuk ve kadın, yoksul ve buna benzer gruplara yönelik izlediği kucaklayıcı uygulamalar, yukarıda verilen bütün anlam ve tanımlarının pratiğe dökülmüş şeklidir.

Sosyal hizmetin kapsamı konusunda birçok yorum yapılmıştır. Sosyal hizmet alanlarını gösteren BM listesi oldukça geniş bir çerçeve sunmaktadır. Bu listede sosyal hizmet alanları şu şekilde sıralanmıştır: “*Aile ve çocuk bakım ve yardımı hizmetleri, evlenme konusunda danışmanlık, çocuk bakımevleri ve yuvaları, normal bir aile ilişkisi olmayan çocuklara hizmetler, evlat edinme, vasilik, koruyucu aile, gönüllü çalışmalar, yaşlılara bakım ve yardım, kronik hasta ve sakatlara bakım ve yardım, olağanüstü durumlar yardımı, yoksullara yardım, aşevleri, bedensel ve ruhsal sakatların bakım ve rehabilitasyon hizmetleri, evlenmemiş annelere yardım, göçmen ve sığınmışlara yardım, fuhuş yoluna sapmış ve ahlâksal bakımdan tehlikeye düşmüş kızların rehabilitasyonu, sosyal tıp hizmeti, ruhsal hijyen ya da psikiyatrik sosyal çalışma, okulda sosyal çalışma, askerî yerlerde sosyal çalışma, işletmelerde sosyal çalışma, meslek danışmanlığı ve iş bulmaya ilişkin sosyal çalışma, yargı alanında sosyal çalışma, konut yapımında sosyal çalışma, sosyal güvenliğin yönetim örgütlerinde sosyal çalışma, toplum kalkınması programlarında sosyal çalışma, suçlulara yardım vb.*”¹⁴⁰⁶ Bu

¹⁴⁰² Bkz. Dilik, Sait, “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler”, *AÜSBF Dergisi*, XXXV, 73-84, Ankara, 1980, s. 73.

¹⁴⁰³ 1983 tarih ve 2828 sayılı Kanun'un 3. Maddesinde Sosyal Hizmetler şöyle tanımlanmaktadır: “*Kişi ve ailelerin kendi bünye ve çevre şartlarından doğan veya kontrolleri dışında oluşan maddi, manevi ve sosyal yoksunluklarının giderilmesine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına, sosyal sorunlarının önlenmesi ve çözümlenmesine yardımcı olunmasını ve hayat standartlarının iyileştirilmesi ve yükseltilmesini amaçlayan sistemli ve programlı hizmetler bütünüdür.*” Seyyar, Ali, *Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, Ankara, 2007, s. 270.

¹⁴⁰⁴ Mesela bkz. Yolcuoğlu, İsmet Galip, *Sosyal Hizmete Giriş*, 108; benzer bir tanım için bkz. Duyan, Veli, “Sosyal Hizmet Etiği”, *Sosyal Politika ve Kamu Yönetimi Bileşenleriyle Sosyal Hizmet*, Yay. Haz. H. Acar-N. Negiz-E. Akman, 109-117, Ankara, 2013, s. 109; Seyyar, *Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri*, 270-271.

¹⁴⁰⁵ Kongar, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Ankara, 1972, s. 11; Acar, Hakan, “Dünyada Sosyal Hizmet Mesleğinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, C. 14, Sayı 1, Sayfa 1-19, s. 2.

¹⁴⁰⁶ Dilik, bu listeyi maddeleştirerek geniş bir açıklımını vermiştir, Dilik, “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler”, *AÜSBF Dergisi*, XXXV, 74-76; benzer bir kategorize için bkz. Seyyar, *Bakım Terimleri*, 271.

kapsam o kadar geniştir ki, adeta insanla ilgili ne varsa hepsini içermektedir.¹⁴⁰⁷ Dolayısıyla devletin ve toplumun güvenliğini sağlama görevinde bulunan askerlerin ailelerinin her alanda desteklenmesi sosyal hizmet alanında önemli bir yere sahiptir. Râşid Halifeler dönemi sosyal hizmetin kapsamına girer birçok hizmetin gerçekleştirildiği nadir dönemlerden biridir.

2. Hz. Ömer'in Sosyal Hizmet Anlayışı

Hz. Ömer'in en önemli özelliklerinden biri, toplumda zayıf kalmış, desteğe muhtaç fertlere karşı çok duyarlı olmasıdır.¹⁴⁰⁸ Bu yüzden öncelikli olarak bu gruplar için önemli sosyal hizmet uygulamalarında bulunmuştur. O, devlet başkanı olmadan önce de bu konuda faaliyette bulunmuştur. Mesela Semg Arazisi bu konuda önemli bir örnektir. Hz. Ömer, Hayber'de *Semg* denilen kıymetli bir araziye sahip olmuştu. Sonra da bu arazisini hayır olarak kullanmak istediği zaman, nasıl davranacağı konusunda Hz. Peygamber'e danışmıştı. Hz. Peygamber ona: "*Aslını tahbis (vakf) edip gelirini sadaka yapabilirsin*" demiş ve o da buna göre şartnâmeye; "*Aslı satılmama, başışlanmama ve mirasçı olunmama*" kayıtlarını koymuş, yararlanacak sınıfları da; "*yoksullar, kendi yakınları, köleler, Allah yolunda mücadele edenler, misafirler ve yolcular*" olarak tespit etmişti.¹⁴⁰⁹ Rivâyette görüldüğü gibi, aslı Peygamber'in yönlendirmesine dayanan bu şartlar, ilgili kaynaklarda "*vakıf şartnamesi*" olarak gösterilir ki bu, ortaya çıkan ilk şartname olmaktadır.¹⁴¹⁰ Ayrıca yukarıda sayılan gruplar, toplumda sosyal hizmete muhtaç gruplar olarak dikkat çekmektedir. Abdullah b. Ömer, Hz. Ömer'in vakfına velîlik etmiş, bu maldan Mekke ahalisinden insanlara hediye etmiştir.¹⁴¹¹ Yine Hz. Ömer, Hz. Peygamber döneminde, Allah yolunda

¹⁴⁰⁷ Sosyal hizmetin tanım ve kapsamı hakkında geniş bilgi için bkz. Çelik, Yılmaz, *İslâm'da Sosyal Hizmetler*, Hz. Peygamber Dönemi, Çizgi Yay. Konya, 2017, s. 15-20.

¹⁴⁰⁸ Şu olay, Hz. Ömer'in hassasiyeti için örnek verilebilir: Hz. Ömer, valilerinden bazılarına şöyle yazdı: "*Sonra zekât olarak toplanan malları fakirler arasında dağıt. Dağıtmaya en fakir olanlardan, yetimlerden, dullardan ve ihtiyaçlardan başla.*" San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî' es-San'ânî el-Himyerî (Ö. 211/ 827), *el-Musannef*, Çev. Hüseyin Yıldız, I-XII, Ocak Yay. İstanbul, 2012, IV, 36-37.

¹⁴⁰⁹ Hadisin daha geniş açıklaması için bkz. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (Ö. 255/869), *Sahîhu'l-Buhârî*, Nşr. Beytu'l-Efkâr, Riyâd, 1998, Şurût, 19; Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc (Ö. 261/874), *Sahîh-i Müslim*, Nşr. Beytu'l-Efkâr, Riyad, 1998/1419, Vasiyye, 15; Kettânî, vakfiye metnini farklı kaynaklardan aktarmakla birlikte, Hz. Ömer'in, vakfiyeyi kendi hilafeti döneminde yazdırmış olabileceği yorumunu yapmaktadır, Kettânî, Muhammed Abdulhay, *et-Terâfîbu'l-İldâriyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi)*, Çev. Ahmet Özel, I-II, İstanbul, 2003, I, 589-590.

¹⁴¹⁰ Yeniçeri, Celal, *İslâm'ın Dayanışma - Paylaşma Medeniyeti*, İFAV Yay. İstanbul, 2013, s. 555; Ziya Kazıcı, bunun İslâm tarihindeki ilk vakfiye olduğunu ve Hz. Ömer'in hilafeti döneminde yazıldığını kaydetmiş ve vakfiyenin genel bir tanıtımını yapmıştır, Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 275.

¹⁴¹¹ Buhârî, Vekâle, 12.

kullanılmak üzere bir *at* vakfetmişti.¹⁴¹²Hz. Ömer, birçok defa Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Talhâ b. Ubeydullah, Abdurrahman b. Avf gibi sahabîlerle birlikte, savaş hazırlıkları sırasında fakir askerlerin donanımını sağlamıştır.¹⁴¹³

Hz. Ömer, devlet başkanı olduktan sonra siyasî, idarî, adlî, malî anlamda önemli değişim ve yeniliklere imza atmıştır. Bu dönemde fetihlerin artması, ticaretin gelişmesi sonucunda devlet gelirlerinin artması Hz. Ömer'in işini kolaylaştırmıştır. O, bu sayede dezavantajlı gruplara daha kolay destek olma imkanını bulmuştur.

Hz. Ömer döneminde dezavantajlı gruplar devlet tarafından himaye edilmiş, ihtiyaçları karşılanmıştır. Başta desteğe muhtaç çocuklar olmak üzere bütün çocuklara yönelik önemli sosyal hizmet uygulamalarında bulunulmuştur. Özellikle yetim ve kimsesiz çocukların hukuk, eğitim ve mali alanlarda desteklenmesine özen gösterilmiştir. Hz. Ömer döneminde ailelere çocuk yardımı, aylık olarak ve düzenli şekilde yapılmıştır.

Hz. Ömer döneminde eğitimde kurumsallaşma konusunda önemli adımlar atılmıştır. Hz. Ömer, hem eğitim-öğretim kurumları açma, hem öğretmen atama ve maaş bağlama hem de müfredat belirleme konularında icraatlarda bulunmuştur. Hz. Ömer döneminde ayrıca, başta çocuklar olmak üzere toplumun zayıf grupları, hukukî anlamda koruma altına alınmışlardır.

Hz. Ömer döneminde engelli ve kronik hastaların desteklenmesine de önem verilmiştir. Aşağıda görüleceği gibi Hz. Ömer dönemi, sosyal hizmet uygulamaları açısından zengin örneklerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

Bunlar dışında, tarihî bilgiler, Hz. Ömer döneminden başlayarak İslâm coğrafyasında ribât, han, kervansaray gibi sosyal hizmet müesseselerinin yapıldığını açıkça ortaya koymaktadır.¹⁴¹⁴

3. Desteğe Muhtaç (Dezavantajlı) Gruplar ve Hz. Ömer

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, on dört asır önce pratiğe dökülen sosyal hizmet uygulamalarında, son yüzyıldaki sosyal devlet sisteminin planlı, teorik ve kurumsal düzenini aramak yanlıştır. Ancak, bu sistemin öngördüğü temel ilke ve pratik bir bütün olarak değerlendirildiğinde, sosyal hizmet anlayışını başta Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemi olmak üzere İslam medeniyet tarihindeki birçok uygulamada görmek mümkündür. Özellikle Hz. Ömer dönemi bu konuda bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde, günü-

¹⁴¹² Buhârî, Vesâyâ, 31.

¹⁴¹³ Örnekler için bkz. Çelik, İslâm'da Sosyal Hizmetler, 62-65.

¹⁴¹⁴ Bkz. Belâzurî, Ebû'l-Abbas Ahmet b.Yahyâ b. Câbir (Ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, Trc. Mustafa Fayda, Siyer Yay. İstanbul, 2013, s. 59, 315;İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed (Ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. A. Ağırakca-M. B. Eryarsoy-Y. Apaydın, I-XII, Bahar Yay. İstanbul, 1986, II, 492;Kettânî, II, 25, 31.

müzde sosyal devletin el atması gereken toplumsal gruplara yönelik sosyal hizmet uygulamaları gerçekleşmiştir. Yaşlı, yardıma muhtaç çocuk ve kadın, engelli, fakir, miskin, borçlu vb. bütün gruplar sosyal hizmet uygulamalarından paylarını almışlardır.

3.1. Kadınlar

Son yüzyıla kadar toplumların çoğunda dışlanmış, aşağılanmış, pek çok haktan mahrum bırakılmış olan kadınlar,¹⁴¹⁵ Hz. Peygamber döneminden itibaren değer görmüş, temel haklarına kavuşmuşlardır. Bunun ötesinde kadınlar, İslâm toplumunun sosyal, kültürel ve ticarî hayatında önemli görevler üstlenmişlerdir. Böylece kadınlar, toplumda bir problem olmaktan çok, problemlerin önlenmesinde hatta çözümünde birer özne olmuşlardır. Hz. Ömer, kadınların her türlü haklarının korunması konusunda kurumsal uygulamalarda bulunmuştur.

Hz. Ömer döneminde kadınlar malî anlamda desteklenmişlerdir. Bu dönemde divandan kadınlara ve bebeklerine maaş bağlanmıştır. Hatta divanlardaki maaş kütüklerinde -kocadan ayrı olarak- kadın ve çocukların adları tek tek yazılmış ve bunlara maaş bağlanmıştır. Meselâ, Muhâcir kadınların her biri için üç bin dirhem maaş tahsis edilmiştir.¹⁴¹⁶ Belâzurî'nin aktardığına göre; Hz. Ömer, Huzaa Kabilesinin divan defterlerini yüklenip Kudeyd'e gelmiş, buradaki gerek bakire gerek dul, bütün kadınlar onun yanına gelmişler, Hz. Ömer de atıyyelerini onların ellerine vermiştir. Hz. Ömer, Ufan'a da giderek aynı şeyi yapmıştır. Belâzurî'nin aktardığına göre Hz. Ömer, hayatının sonuna kadar böyle hareket etmiştir.¹⁴¹⁷

İslâm'da kadının mülk sahibi olması hukukî bir temele oturtulmuştur. Hz. Peygamber'in uygulamalarında, aile birliğine önem verilmeyle birlikte, hukukî olarak kadının malıyla ve şahsiyetiyle bağımsız bir fert olduğu görülmektedir. Dolayısıyla İslâm'da kadının kendi mülkünde istediği gibi tasarrufta bulunabileceği, kadına karşı işlenen suçlarda cezâî müeyyidenin ayırım yapılmadan uygulanacağı belirtilmiş ve uygulanmıştır. Hz. Ömer, bu konuda hassas davranmıştır. Bununla ilgili bir örnekte; Becîle kabilesinde Ümmü Kürz adında bir kadın Sevad'taki hissesini devretmek istememiş, Hz. Ömer kadını ancak istediği miktardaki altını vererek ikna etmişti.¹⁴¹⁸

¹⁴¹⁵ Farklı toplumlarda kadınlara bakış açısı hakkında geniş bilgi için bkz. Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler*, s. 71-73.

¹⁴¹⁶ Bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 516; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, Trc. İ. Yiğit-S. Gümüş, I-VI, Kayıhan Yay. İstanbul, 1991, II, 145; diğer örnekler için bkz. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (Ö.224/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, Çev. Cemaleddin Saylık, İstanbul, 1981, s. 274.

¹⁴¹⁷ Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, 517.

¹⁴¹⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 304.

Hz. Ömer döneminde, kadının irade sahibi hukukî bir özne olarak kabul edildiğini gösteren önemli uygulamalar gerçekleşmiştir. Öncelikle belirtmeliyiz ki gerek Hz. Peygamber döneminde gerekse Hulefâ-i Râşidin döneminde kadın, sözleşme olan nikâhta akdin tarafı olarak görülmüştür. Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'in uygulamalarında; emzirme konusunda kadın ve erkeğin şahitliğinin aynı olması,¹⁴¹⁹ savaşlarda kadınların düşmana verdikleri emânın bağlayıcı olması,¹⁴²⁰ kadının, vekâleten babasının yerine hacedebileceği¹⁴²¹ gibi örnekler önemlidir. İbn Ebî Şeybe'nin Musannefi'nde kadınların vâsi (vasiyeti yerine getirmek üzere) tayin edilmesi ile ilgili örneklere¹⁴²² bakıldığında İslâm'da kadın haklarının geldiği seviye açıkça görülmektedir. Ayrıca kadının cinsel birer metâ' olarak görüldüğü bir toplumda, kendisini tacize yeltenen kişiyi öldüren kadının sorumlu olmayacağı hükmü¹⁴²³ devrim niteliğindedir. Hz. Ömer, İslâm'ın kadına verdiği hakların uygulanması konusunda taviz vermemiş, yargıyı kurumsallaştırarak aslında kadın haklarını da kurumsal hale getirmiştir. Hz. Ömer, kadınların fikirlerine de önem vermiş, onların ortaya koydukları haklı savunmalarına karşı kendi fikrinden ve uygulamasından vazgeçmiştir. Mesela Hz. Ömer, bir hutbede nikâhta kadınlara verilecek mehir konusunda sınır koyulması konusunda konuşunca, hutbeyi dinleyenler arasında bulunan bir kadın Hz. Ömer'e âyetle itirazda bulunmuştu. Hutbe sırasında itirazı dinleyen Hz. Ömer kadını haklı bularak az önce savunduğu fikrinden vazgeçmiştir.¹⁴²⁴

Hz. Ömer, kadınların istihdamı konusunda da uygulamalarda bulunmuştur. Sağlık hizmetlerindeki faaliyetleriyle tanınan hanım sahâbi Şifâ bt. Abdullah bu konuda önemli bir örnektir. Asıl ismi Leylâ iken hastaları tedavi konusundaki bilgisi ve bu alanda yaptığı hizmetler sebebiyle Şifâ diye tanınmıştır. Şifâ, okuma-yazma bilen az sayıdaki kadınlardan biri olduğu için özellikle kadınlara yönelik eğitim faaliyetleri yürütmüş ve Hz. Peygamber'in hanımı Hafsa'ya da Okuma-yazma öğretmiştir. Hz. Ömer pek çok alanda yeteneğe sahip bu hanım sahâbiye önemli görevler yüklemiştir. Bu hanım sahâbî Hz. Ömer

¹⁴¹⁹ Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman (Ö.807/1405), *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Trc. Heyet, Ocak Yay. İstanbul, 2011, VII, 248-249.

¹⁴²⁰ Abdürrezzâk Sar'ânî, *Musannef*, V, 268-269; Hz. Âişe ve Hz. Ömer'in ortak sözü: "Kadın, Müslümanlar adına emânlahid verirdi ve onun emân vermesi caiz/muteber idi." Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 220-221; "Rasûlullah (sav), Ümmü Hânî'nin başkası hakkındaki emânını kabul etmişti." Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 220.

¹⁴²¹ Buhârî, *Cezâu's-Sayd*, 34.

¹⁴²² İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Absî el-Kûfî (Ö.235/849), *el-Musannef*, Çev. Yaşar Güngör-Yusuf Özbek, I-XVI, Ocak Yay. İstanbul, 2010, XII, 484.

¹⁴²³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XI, 157-158.

¹⁴²⁴ Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, VII, 483-484.

döneminde vefat edene kadar aralıklarla hem sağlık alanında hem de muhtesib olarak hizmetlerine devam etmiştir.¹⁴²⁵

3.2. Çocuklar

Hz. Ömer, toplumun en korumasız dezavantajlı grubu olan çocuklar konusunda hassas davranmış, malî, hukukî ve eğitim alanında çocuklara yönelik pek çok sosyal hizmet uygulamasında bulunmuştur. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Hz. Ömer, devlet başkanı olmadan önce de toplumun farklı dezavantajlı gruplarına yönelik sosyal hizmet faaliyetlerine önem vermiştir. Mesela Hz. Ömer'in gözetiminde yetimler bulunuyordu.¹⁴²⁶ Saîd b. el-Âs Hz. Ömer'in evinde ve himayesinde büyümüştür.¹⁴²⁷

Hz. Ömer, devlet başkanı olduktan sonra bu konuya daha fazla eğilmiştir. “Devlet başkanı, velisi olmayanın velisidir”¹⁴²⁸ anlayışıyla hareket eden Hz. Ömer döneminde, kimsesiz çocuklar için bakım ve koruma önlemleri alınmıştır. Hz. Peygamber'in uygulamalarından yola çıkan Hz. Ömer, bu konuda önemli adımlar atmıştır. Özellikle kimsesiz çocuklar gerek Hz. Peygamber'in gerekse Hz. Ömer'in önem verdikleri konular arasında yer almıştır. Hz. Ömer, kendisine buluntu bir çocuğu (lakît) getiren adama “Bu hürdür, velâyeti senin, nafakası ise bizim sorumluluğumuzda beytül mâlden karşılanacaktır” demiştir.¹⁴²⁹ Hz. Ömer, kendisine bir lakîti (buluntu çocuk) getiren adama çocuğun sorumluluğunu vererek ve nafakasını da devlete yükleyerek Hz. Peygamber'in başlattığı önemli bir sosyal hizmet uygulamasını devam ettirmiştir. Bugünkü “koruyucu aile”¹⁴³⁰ uygulamasına çok benzeyen uygulamalar aslında İslâm'ın erken dö-

¹⁴²⁵ Şifâ bt. Abdullah hakkında bkz. İbn Sa'd, Muhammed (Ö. 230/844), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kâhire, 2001, X, 254; Uraler, Aynur, “Şifâ bint Abdullah”, *DİA*, XXXIX, ss. 138-139, İstanbul, 2009, s. 138.

¹⁴²⁶ Abdürrezzâk Sar'ânî, *Musannef*, IV, 101-102; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 504, 516.

¹⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 112 (31. Yıl olayları)

¹⁴²⁸ Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, VII, 488-490.

¹⁴²⁹ Abdürrezzâk Sar'ânî, *Musannef*, VII, 611, 614; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, VII, 157-158; *Muvattâ'* da geçen rivâyet şöyledir: Hz. Ömer, kendisine sokağa atılmış bir çocuk getiren adama “çocuk hürdür, onun mirası sana aittir. Bakımı da devlete aittir.” demiştir. Mâlik b. Enes (Ö. 179/795), *el-Muvattâ'*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Beyrut, 1985, Akdiyye, 19; Hz. Ömer'in uygulama örnekleri için bkz. Abdürrezzâk Sar'ânî, *Musannef*, VII, 97-98; İbn Sa'd, III, 277-278; Buhârî, *Şehâdât*, 16; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 517 vd.

¹⁴³⁰ *Koruyucu ailenin farklı tanımları olmakla birlikte en kapsamlı tanımlardan birisi şudur: “Öz ailesi tarafından bakılmayacak durumda olan ya da öz ailesi yanında kalması bedensel, ruhsal ve sosyal gelişimi bakımından sakıncalı olduğu kabul edilen, evlatlık verilmesinin olanaklı olmadığı ya da uygun görülmediği durumlarda, evlerinde kalacağı, öz ana babasının yerini alabilecek, ona her bakımdan sürekli ya da geçici, gönüllü ya da ücretli bakım ve eğitim sağlayabilecek aile”* olarak tanımlanmaktadır. Ünal, “Dünden Bugüne Kültürümüzde Koruyucu Aile”, 882; Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının Koruyucu Aile Yönetmeliğine göre koruyucu aile şu şekilde tarif edilmektedir: “Belirlenen sürede, il veya ilçe müdürlükleri denetiminde, ödeme karşılığı ya da karşı-

nemlerinden itibaren uygulama sahasına girmiştir. Bu anlamda aşağıdaki olay çok ilginçtir: “Kimsesiz çocuk getirilince Ömer, ona yüz dirhem tahsis eder, ayrıca onun için yiyecek de tahsis eder, bu yiyeceği ona bakacak olan velisi her ay alırdı. Daha sonra da her yıl bu miktarı artırırdı. Ömer, bu çocuklar hakkında hayır tavsiye eder ve yiyeceklerini beytülmâlden karşılardı.”¹⁴³¹ Yukarıdaki uygulamalar göz önüne alındığında, bugün uygulanan koruyucu aile sisteminin o dönemde uygulandığı açıkça görülmektedir.

Kimsesiz çocukların himaye ve desteklenmesi konusunda önemli uygulamalarda bulunan Hz. Ömer, yetimlerin mallarının korunması konusuna da eğilmiştir. Öncelikle, kendi özel himayesinde bulunan yetimlerin mallarını ticarete değerlendirmek için araştırmalarda bulunmuş ve çözümler üretmiştir.¹⁴³² Hz. Ömer ayrıca, halifeliği döneminde, zekât alımı sebebiyle azalmaması için veli ve vasilerden, yetim mallarının ticarete çalıştırılıp nemalandırılmasını istemiş ve şöyle demiştir: “Yetimlerin mallarıyla ticaret yapın ki zekât onları yiyip bitirmesin.”¹⁴³³

Burada Hittî'nin tespitine yer vermekte fayda vardır: “Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde kadılar, hukukî ihtilafları çözmelerinin yanında vakıfların, yetim ve acizlerin mallarını idare gibi işlere de bakmışlardır.”¹⁴³⁴ Bu tespite göre Hz. Ömer ve diğer halifeler, yargıya sosyal hizmete muhtaç dezavantajlı grupların desteklenmesi konusunda yetki ve sorumluluk vermişlerdir.

Hz. Ömer döneminde ailelere çocuk yardımı, aylık olarak ve düzenli şekilde yapılmıştır. Kaynaklarda bu konuda oldukça ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Hz. Ömer, hilafetinin ilk yıllarında sadece süt dönemini aşmış çocuklar için ailelerine yardımda bulunurken, daha sonraları yeni doğan bütün çocuklar için ailelerine yardımda bulunmuştur. Hz. Ömer, her çocuğa babasının aldığına ek olarak altı dirhem vermiştir. Çocuk büyüdükçe tazminatı da artmıştır.¹⁴³⁵

liksiz olarak çocuğun bakımını ve yetiştirilmesini üstlenen, aile ortamında yaşamını sağlayan, tercihen belirtilen eğitimlerden en az birini almış aileye denir.”¹⁴ Aralık 2012 tarih ve 28497 sayılı Resmi Gazete. Koruyucu aile hakkında geniş bilgi için bkz. Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler*, 144-153.

¹⁴³¹ Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, 517.

¹⁴³² Abdürrezzâk San'ânî, *Musannef*, IV, 101-102.

¹⁴³³ Mâlik b. Enes. *Muvattâ'*, Zekât, 12.

¹⁴³⁴ Hittî, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, Çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul, 1995, C. II, s. 356.

¹⁴³⁵ Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, 525; Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, Çev. İbrahim Sarmış, Ankara, 1999, s. 287; Hz. Ömer döneminde devlet gelirleri artınca çocuklara düzenli olarak tahsisât/maaş bağlanmıştır. Hz. Ömer, ister kız ister erkek olsun yeni doğmuş çocuklara yüz dirhem, biraz büyüyünce iki yüz dirhem tahsis etmiş, olgunluk çağına gelince daha da artırmıştı. Hz. Ömer, mâlî yardıma ek olarak aynı yardım yapan valilerini de desteklemiş ve böyle olması gerektiğini söylemiştir. Bkz. İbn Sa'd, III, 277-278; Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, 517; Hz. Ömer ayrıca, muhâcirlerin küçük çocuklarına Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanların (yetişkinlerin) miktarını tahsis etmiştir. bkz. Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, 515 İbn Sa'd, hem Muhâcir hem de Ensarın çocuklarına Mekke'nin fet-

Hz. Ömer, devlet gelirleri artınca çocuklara düzenli olarak tahsisât/maaş bağlatmıştır. O, ister kız ister erkek olsun yeni doğmuş çocuklara yüz dirhem, biraz büyüyünce iki yüz dirhem tahsis etmiş, çocuk olgunluk çağına gelince daha da artırmıştı.¹⁴³⁶ 200 dirhem yaklaşık 85 gr. altın karşılığıdır. İlk mali hadis ve haberleri toplayan Ebu Ubeyd'in tespitine göre Hz. Osman bu miktarın yarısını yani 50 dirhem ve ayrıca giyecek şeyler tahsis etmiş, çocuk bir yaşına geldiğinde de maaşını 100 dirheme çıkarmıştır. Hz. Ali de Hz. Ömer gibi, çocuk doğduğunda 100 dirhem ödemiştir.¹⁴³⁷ Bu bilgilerden de anlaşılmaktadır ki, Hz. Ömer'den sonra Hz. Osman ve Hz. Ali, çocuk yardımını devam ettirmişlerdir.¹⁴³⁸

Hz. Ömer, İslâm'ın çocuklar için getirdiği hakların uygulanmasında azami dikkat göstermiştir. İslâm hukukunda büyüklere uygulanan birçok ceza, henüz akıl bâliğ olmadıkları veya başka bir ifade ile sorumluluk çağına gelmedikleri için çocuklara uygulanmaz.¹⁴³⁹ Bu noktadan hareket eden Hz. Ömer, hırsızlık yapan ve reşit olmayan erkek/kız çocuklara kısas uygulamamıştır.¹⁴⁴⁰ Günümüzde çocuk hakları açısından çok önem verilen bu konu daha VII. yüzyılın ortalarında iken Müslümanlar tarafından uygulamaya konulmuştur. Batı'da çocuğun değerli bir varlık olduğu ve onun da hakları olabileceği anlayışına çok geç bir dönemde ulaşılmıştır. Yakın bir zamana kadar çocuklar, büyüklere eşit tutuldukları için işledikleri suçlara karşı ağır cezalar verilmiştir. İngiltere'de dükkandan eşya çalan bir çocuk idama mahkum olmaktan kurtulamamıştır.¹⁴⁴¹ Hz. Ömer, çocuklara karşı işlenen suçların cezalandırılması konusunda da taviz vermemiştir. Hz. Ömer ve Hz. Ali, farklı zamanlarda meydana gelen iki olayda, sünnet ettikleri çocuklara verdikleri zarardan dolayı sünnetçi olduklarını iddia eden kadınları sorumlu tutmuşlardır.¹⁴⁴²

hinde Müslüman olanlara verilen 2 bin dirhemini verildiğini yazmaktadır. İbn Sa'd, III, 276; Başlangıçta Hz. Ömer bebekleri, süten kesildiklerinde maaşa bağlıyordu. Fakat bir an önce kütüğe kaydettirmek için kadınların, çocuklarını erken süten kesmeye yönediklerini görünce bunu çocuklar aleyhine görerek bu uygulamasından vazgeçmiştir. Bunun üzerine bütün illerde, çocukların doğar doğmaz maaşa bağlanacakları duyuruları yapılmıştır. Bkz. Abdürrezzâk San'ânî, *Musannef*, V, 369.

¹⁴³⁶ Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, 517; İbn Sa'd, III, 277.

¹⁴³⁷ Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma.-Paylaşma Medeniyeti*, 458; "Hz. Ali, yeni doğan çocuğa yüz dirhem atıye bağladı." Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, 525.

¹⁴³⁸ Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, 287.

¹⁴³⁹ Abdürrezzâk San'ânî, *Musannef*, IX, 595-596, X, 93.

¹⁴⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XI, 263-265.

¹⁴⁴¹ Sancaklı, Saffet, "Hz. Peygamber'in Çocuklara Verdiği Değer Bağlamında Sokak Çocukları Sorununa Genel Bir Bakış", *"Manevi Sosyal Hizmetler"*, Edt. Ali Seyyar, İstanbul, 2008, s. 477.

¹⁴⁴² Hz. Ali'nin uygulaması, İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XI, 111; Hz. Ömer'in aynı uygulaması, İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XI, 112.

Hz. Ömer, dağılan bir ailede anne-baba seçimini çocuğa bırakmış, çocuk annesinin yanında kalmayı seçmiştir.¹⁴⁴³ Yine o, kendi çocuğunu kızgınlıkla kılıcını sallarken öldüren Katâde'den diyet alarak ölen çocuğun kardeşleri arasında paylaşmış ve Katâde'yi de çocuğun mirasından mahrum etmiştir.¹⁴⁴⁴ Bu olayda kasti bir durum söz konusu olmadığı için diyetle yetinilmiştir. Ancak kasıtlı öldürmelerde durum farklıdır.

Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in, özellikle küçük çocuklarla annelerinin birbirlerinden ayrılmamaları konusuna gösterdiği özeni¹⁴⁴⁵ devam ettirmiş, bu konuda talimatlar vermiştir.¹⁴⁴⁶ Bu uygulama, esir veya köle durumunda bile olsa çocuklara karşı gösterilmesi gereken hukukî tavrı gözler önüne sermesi açısından önemlidir.

Hz. Ömer, çocukların eğitimine önem vermiştir. O, hem eğitim-öğretim kurumları açma, hem öğretmen atama ve maaş bağlama hem de müfredat belirleme konularında icraatlarda bulunmuştur. O, Basra halkına Abdullah b. Muğaffelin de aralarında bulunduğu yedi öğretmen göndermiştir.¹⁴⁴⁷ Aynı şekilde İmrân b. Husayn'ı, Ebû Musa'nın vali olduğu Basra'ya öğretmen olarak görevlendirmiştir.¹⁴⁴⁸ Hitti, Hz. Ömer'in, Hicrî 17(638) gibi erken bir devirde idaresi altına aldığı bütün bölge ve ülkelere öğretmenler gönderdiğini kaydetmektedir.¹⁴⁴⁹ Kaynaklarda Hz. Ömer'in, görevlendirdiği öğretmenlere maaş bağladığı kaydedilmektedir. Mesela İbn Ebî Şeybe'nin aktardığına göre Hz. Ömer, Medine'de çocuklara öğreticilik yapan üç öğretmenin her birine ayda 15 dirhem maaş ödemekteydi.¹⁴⁵⁰ Kallek, bu öğretmenler için "Sıbyan Mektebi öğretmeni" ifadesini kullanmaktadır.¹⁴⁵¹

¹⁴⁴³ Abdürrezzâk San'ânî, *Musannef*, VII, 228-229.

¹⁴⁴⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XI, 188.

¹⁴⁴⁵ Hz. Peygamber, Benî Kurayza esirleriyle ilgili olarak, gerek ganimet taksimi gerekse satış sırasında, annelerle henüz ergenlik çağına gelmemiş çocuklarının birbirinden ayrı düşürülmesini yasaklamış ve şöyle demiştir: "Kim bir anne ile çocuğunu ayırırsa Allah da kıyamet günü onunla sevdiğini ayırsın." Tirmizî, Muhammed b. İsa (Ö. 279/892), *es-Sünen*, Thk. Muhammed b. Sâlih er-Râchîhî, Riyad, 1999, Büyü'ü, 52; Özel, Ahmet, *İslâm Devoletler Hukukunda savaş esirleri*, Ankara, 2014, s. 68-69.

¹⁴⁴⁶ Abdürrezzâk San'ânî, *Musannef*, VIII, 383-384.

¹⁴⁴⁷ Bkz. Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, IX, 119-120.

¹⁴⁴⁸ Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, 433.

¹⁴⁴⁹ Hitti, *İslâm Târîhi*, II, 397; Mustafa Fayda, Hz. Ömer'in görevlendirdiği öğretmenleri şöyle sıralamaktadır: Şam bölgesine Ebû'd-Derdâ (Dımaşk), Muâz b. Cebel (Filistin), Übey b. Ka'b ve Ubâde b. Sâmî; Basra'ya Abdullah b. Muğaffel, Ebû Musa el-Eş'arî, İmrân b. Husayn ve Enes b. Mâlik; Küfe'ye Abdullah b. Mes'ûd. Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, İstanbul, 2014, s. 341; ayrıca bkz. Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (Ö.748/1374), *Târîhu'l-İslâm*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-LIII, Beyrut, 1990-2000, C. III, s. 423.

¹⁴⁵⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VIII, 272.

¹⁴⁵¹ Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, İstanbul, 1997, s. 140; ayrıca bkz. Gözütok, Şakir, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, İstanbul, 2012, s. 69.

Medine'de çocukların eğitimi için görevliler tayin eden Hz. Ömer, çocuklara Kur'ân-ı Kerim, okuma yazma ve Arap dili kaidelerinin yanında ensâb bilgisi, şiir, darbimesel, yüzme, binicilik ve atıcılığın öğretilmesini istemiş, bu konuda valilere emirler göndermiştir. Bu öğretim faaliyetlerinden hür veya köle bütün çocuklar faydalanmaktaydı. Ayrıca Hz. Ömer, Müslüman olan mevâli zümresi yanında çocuklarının da sayısı çoğalınca, onların eğitim ve öğretimi için görevliler tayin etmiş, başta namaz olmak üzere ibadetlerin, ferâiz, Kur'ân-ı Kerim, okuma yazma ve Arapça dil kaidelerinin öğretildiği faaliyetleri başlatmıştır. Hz. Ömer'in diğer bir uygulaması da, 6 yaşındaki bütün kız ve erkek çocuklarının, hür veya köle olmalarına zengin veya fakir ailelerden geldiklerine bakılmaksızın camilerde yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerine katılmaları ve temel eğitimden faydalanmalarını sağlamak olmuştur.¹⁴⁵²

Hz. Ömer, çocukların eğitimi konusunda kurumsallaşmaya gitmiş, Hz. Peygamber döneminde temelleri atılan küttâbları daha sistemli kurumlar haline getirmiştir. Kaynaklar, Hz. Ömer'in küttâb açtırdığını ve öğretmenlerine maaş bağladığını kaydetmektedirler.¹⁴⁵³ Hatta Ebû Ubeyd'in aktardığına göre Hz. Ömer, bazı âmillerine, Kur'ân öğrenimi görenlere tahsisat bağlamalarını emrettiğini kaydetmektedir.¹⁴⁵⁴ Bu talimat muhtemelen küttâblarda yatılı eğitim gören çocuklar için verilmiştir. İbn Ebi Şeybe, Hz. Ömer'in, Medine'de çocuklara öğreticilik yapan üç öğretmenin her birine ayda 15 dirhem maaş ödediğini aktarmaktadır.¹⁴⁵⁵ İbn Sa'd'ta küttâb hakkında birkaç rivâyet geçmektedir. Bunlardan birinde Osman b. Abdullah adındaki bir küttâb öğrencisi, Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer ve bazı sahabîlerin, kendisinin bulunduğu küttâba uğradıklarını söylemektedir.¹⁴⁵⁶ Bu olayın tarihsel olarak Hz. Peygamber döneminde olmadığı kesindir. Çünkü İbn Sa'd'ın verdiği bilgiye göre Osman b. Abdullah, Hz. Ömer'in en küçük kızı olan Zeyneb'in oğludur.¹⁴⁵⁷ İbn Ömer'in küttâbı ziyareti başka bir rivâyette, farklı kişilerle nakledilmektedir.¹⁴⁵⁸

Çağdaş yazarlardan bazıları küttâbların; Okuma-yazma öğretimi yapan küttâblar ile Kur'ân ve İslâm dini esasları öğretimi yapan küttâblar olmak üzere

¹⁴⁵² Daha geniş değerlendirme için bkz. Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 340-341.

¹⁴⁵³ Meselâ bkz. İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VIII, 272; Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 140.

¹⁴⁵⁴ Ebû Ubeyd, *el-Envâl*, 292.

¹⁴⁵⁵ İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VIII, 272; Kallek, bu öğretmenleri "*Sıbyan Mektebinin muallimleri*" olarak adlandırmaktadır, Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 140.

¹⁴⁵⁶ İbn Sa'd, III, 517; Osman b. Abdullah, diğer bir rivâyette, Ebû Katâde'nin sakalını boyadığı hakkında bilgi verirken, kendisinin o sırada küttâbta olduğunu belirtmektedir. İbn Sa'd, IV, 381.

¹⁴⁵⁷ İbn Sa'd, VII, 240.

¹⁴⁵⁸ Kettânî, II, 364; Varol, Bahaüddin, "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (II) (Eğitim-Öğretim Kurumları Ve Metodları)" *SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XI, ss. 157-175, 2001, s. 168.

re iki ayrı çeşit olduklarını belirtmektedirler. Bunlardan ilki Hz. Peygamber döneminde, ikincisi ise Hz. Ömer döneminde kurulmaya başlamışlardır. Yani Kur'ân ve temel İslâmî bilgilerin öğretildiği kütâblar, okuma ve yazma eğitimi yapan kütâblardan daha sonra ortaya çıkmıştır.¹⁴⁵⁹ Her ne olursa olsun, Hz. Ömer döneminde çocuklara yönelik eğitim-öğretimin daha kurumsal hale geldiği kesindir.

3.3. Asker Aileleri

Devlet adına savaşa giden askerlerin ailelerin desteklenmesi ve korunması sosyal hizmetlerde üzerinde durulan önemli bir konudur. Asker aileleri çeşitli problemlerle karşılaşmaktadırlar. Bunlardan biri, askerlik süresince ailenin asker ferdi için, savaşta olmasının getirdiği risklerden dolayı duyulan hayati endişe, diğeri ise, eve gelir getiren kişinin uzun süre evden ayrı kalmasının sonucu olarak ailenin içine düştüğü ekonomik sıkıntıdır. Ayrıca, baba eksikliğiyle ortaya çıkacak otorite boşluğunun, çocukların gelişimi üzerinde meydana getireceği olumsuzluklar da söz konusudur. İşte bu ailelere yönelik hem psikolojik hem de ekonomik desteğe yönelik sosyal hizmet, hem devletin hem de toplumun görevidir. Günümüzde buna “askerî sosyal hizmet” adı verilmektedir.¹⁴⁶⁰

Hz. Ömer dönemine gelene kadar askerlerin düzenli bir gelirleri yoktu. Hz. Peygamber; ganimet, cizye ve harac gelirlerini beytülmâlde bir araya topladıktan sonra bekletmeksizin gerekli yerlere sarf etmiştir.¹⁴⁶¹ Özellikle sefere çıkan askerlere ve ailelerine daha fazla pay verilmiştir. Hz. Peygamber, kendisinin askerî seferlere çıkmadığı durumlarda asker ailelerine destek olmuş, problemleriyle ilgilenmiştir.¹⁴⁶² Kendisinin seferlere çıktığı zamanlarda da asker ailelerinin desteklenmesi işini, yerine görevlendirdiği sahabiler yapmıştır.¹⁴⁶³ Hz. Ebû Bekir döneminde de bu uygulamalara devam edilmiştir. Hz. Peygamber döneminde oluşturulmuş beytülmâl yine aynı fonksiyonuna devam etmiş, başta halife olmak üzere devlet memurlarının atâ ve maaşları buradan öden-

¹⁴⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Trc. Ali Yardım, İstanbul, 1976, s. 35-38; Varol, “Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (II)”, 168-169.

¹⁴⁶⁰ Bu konunun geniş şekilde ele alındığı çalışma için bkz. Laser, Julie Anne, “Klinik Sosyal Hizmet Bağlamında Asker Aileleriyle Çalışma (Askerî Sosyal Hizmet)”, Çev. İmdat Artan, <http://www.psi-kososyalthizmet.com/6/cmsw.pdf> (ET: 20.10.2015).

¹⁴⁶¹ Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (2)*, İstanbul, 2012, s. 167.

¹⁴⁶² Mesela, babası Uhud Savaşı'nda şehid düşünce yetim duruma gelen Bişr b. Akrabe ile ilgilenmiş ve hatta himaye teklif etmiştir. Eser, Mithat, *Engelli Sahabîler*, İstanbul, 2013, s. 56.

¹⁴⁶³ Hz. Peygamber'i her konuda örnek alan sahabiler de bu konuda hassas davranmışlardır. Mesela, Uhud Savaşı'nda şehid olan Hz. Hamza'nın yetim kızını himaye etmek konusunda bazı sahabiler adeta yarışa girmişlerdi. Olayın ayrıntısı için bkz. Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, VII, 597-598.

miştir. Bu çerçevede asker ailelerinin desteklenmesine devam edilmiştir. Ancak Hz. Ebû Bekir, beytül mâlde biriken gelirleri eşit şekilde dağıtır, ayrıma gitmezdi.¹⁴⁶⁴

Hz. Ömer döneminde asker ailelerinin desteklenmesi daha sistemli hale gelmiştir. Bu çerçevede Hz. Ömer tarafından 15/636 yılında kurulan *Divan*, askerlerin sayılarını ve isimlerini kayıt altına alarak, *maaş'Atâ*¹⁴⁶⁵ miktarlarını tayin etmek, takdir edilen miktarı zamanında ödemek gibi görevleri ifa etmekteydi.¹⁴⁶⁶ Uzun seferlere çıkan askerlerin, arkalarında bıraktıkları ailelerine ilişkin geçim endişesini kafalarından silmesi, hem askerlerin kendileri hem de aileleri için önemli bir moral kaynağı olmuştur. Bu yönüyle Hz. Ömer'in uygulaması mevcut şartlar içerisinde reform niteliği taşıyan önemli bir sosyal hizmet uygulamasıdır.

Hz. Ömer'in divan defterlerinde asker olsun sivil olsun, *fey'* gelirlerinden istihkakı olan insanlar kayıt altına alınmıştır. Dolayısıyla divan defterleri, hem asker sayısı hem de genel nüfusun tespitinde önemli rol oynamıştır. Kayıt altına alınanlar arasında asker ailesi olup maaş bağlanan bazı gruplar şunlardır:

1. Bedir gazilerinin hanımları-500 Dirhem
2. Bedir ile Hudeybiye arasında Müslüman olanların hanımları-400 Dirhem
3. Onlardan sonraki savaşlarda ve olaylarda yer almış olanların hanımları-300 Dirhem
4. Kadisiyye Savaşı'na katılmış olanların hanımları-200 Dirhem
5. Bunların dışındaki diğer hanım ve çocuklar-100 Dirhem.
6. Ayrıca sadece savaş zamanında askerlik yapanlar ve daha sonra terhis olanlara da maaş verilmekteydi.¹⁴⁶⁷

Hz. Ömer döneminde, askerlerin bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanırken, bunun yanında gerek eşlerine ve gerekse de süttan kesilmemiş çocuklarına durumlarına göre maaşlar bağlanmıştır.¹⁴⁶⁸ Hatta divanlardaki maaş kütüklerinde -kocadan ayrı olarak- kadın ve çocukların adları tek tek yazılmış ve

¹⁴⁶⁴ Şimşir, Mehmet, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İstem*, Konya, 3/6 (2005): 265 -280, s. 270-271.

¹⁴⁶⁵ 'Atâ, emek ve doğrudan bir hizmet karşılığı olmayan bağış türü maaş anlamına gelir ki burada aslında bütçe fazlası gelirlerin bu yolla onların gerçek sahibi halka dağıtılması söz konusudur. Bunlar öncelikle ve özellikle askerlere ve ailelerine ödenirdi. Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, 651.

¹⁴⁶⁶ Cahşiyârî ve Sûlî'ye göre Hz. Ömer'in divanları kurma amacı, "gelirleri saymak ve orduda savaşanların ailelerine dağıtmaktır." Bakır, Abdulhâlık, *Hz. Ali Dönemi*, Ankara, 1991, s. 231; Yılmaz-Terzi, "Klasik İslâmî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri", *OMÜİF Dergisi*, 217.

¹⁴⁶⁷ Geniş bilgi için bkz. Ebû Yûsuf (Ö.182/798) *Kitâbu'l-Harâc*, Çev. Ali Özek, İstanbul,1973, s. 84-89.

¹⁴⁶⁸ Barış, M. Necati, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara, 20016, s. 27.

bunlara maaş bağlanmıştır.¹⁴⁶⁹ Meselâ, Muhâcir kadınların her biri için üç bin dirhem maaş tahsis edilmiştir.¹⁴⁷⁰ Hz. Ömer, askerlerin eş ve çocuklarına onar dinar maaş bağlamıştır. Hz. Osman ve ondan sonra gelen valiler de aynı şeyi devam ettirmişlerdir.¹⁴⁷¹ H. İbrahim Hasan, Hz. Ömer'in sefere çıkan askerlerin ailelerine 1000 (bin) dirhem destek verdiğini aktarmaktadır.¹⁴⁷² Bunun dışında, erzak ve giyecek yardımı da yapmıştır. Bunlardan birinde Hz. Ömer, kocası Hudeybiye seferine katılmış bir kadına erzak ve giyecek yardımı yapmıştır.¹⁴⁷³

Hz. Ömer, *Dâru'd-Dakîk*'i kurmuştur. Burada; un, kavut (kavrulmuş arpa, buğday), hurma, kuru üzüm ve kuru incir bulundurulmakta, ihtiyacı olanlara buradan dağıtım yapılmaktaydı. Ayrıca ganimet ve avlanma neticesinde elde edilen gıda maddeleri de ordunun ihtiyacını gidermede kullanılmaktaydı.¹⁴⁷⁴

Hz. Ömer, askerlik bahanesiyle ailesiyle haberleşmeyi kesen, onları ihmal edenleri uyarmış ve bu yüzden zor durumda kalan aile fertlerini beytülmâlden desteklemiştir. Hz. Ömer, bu tür askerlerle ilgili olarak ordu komutanlarına şöyle bir talimat göndermiştir: “(Medine’den ayrılan) filan kişileri çağırın. Ya eşlerinin yanına dönsünler ya da onların nafakalarını göndersinler ya da onları boşayıp geçmişe dönüknafakalarını ödesinler.”¹⁴⁷⁵

Hz. Ömer'in üzerinde durduğu diğer bir konu da; savaşların yaygınlaşması sonucu sayıları her geçen gün artan dul kadınların karşılaştıkları problemlerin çözümüdür. Gerek Hz. Peygamber döneminde, gerekse Râşid Halifeler döneminde kadınların dul kalmalarındaki en büyük etken savaşlardır. Savaşların uzun sürmesi, savaşlarda ölümlerin oldukça fazla olması, toplumdaki dul sayısının artışı da beraberinde getirmiştir. Dul kadınlara yardım ve problemlerinin çözümü, askerî sosyal hizmetin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Toplumda dul kalmış kadınların konumu sadece kendilerini değil, annesini, babasını, kardeşleri, komşuları ve eğer varsa özellikle çocuklarını önemli oranda etkilemektedir. Çocukları olan dul bir kadın maddi anlamda zorda kaldığı zaman bunun kendi çocukları ve toplum üzerindeki yan etkileri fazla olmaktadır.

¹⁴⁶⁹ Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, 457-458.

¹⁴⁷⁰ Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, 516; Hasan İ.Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 145; diğer örnekler için bkz.Ebü Ubeyd, *el-Emvâl*, 274.

¹⁴⁷¹ Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, 524;Ebü Ubeyd, 10 dinar yerine 10 dirhem rakamını vermektedir, Ebü Ubeyd, *el-Emvâl*, 273;

¹⁴⁷² H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 145; Ayrıca bkz. Hamidullah, Muhammed, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, I-II, İrfan Yay. İstanbul, 1991, II, 914.

¹⁴⁷³ Ebü Ubeyd, *el-Emvâl*, 293.

¹⁴⁷⁴ Bkz. Buhârî, Humus, 20, Hibe, 4, Sayd, 16, Serike, 1, Cihad, 123; Ebü Dâvûd, Süleyman b. Eş as es-Sicistânî (Ö. 275), *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Thk. Muhammed b. Sâlih er-Râchî, Riyâd, 1999, Cihad, 137-138; Müslim, Cihad, 72, Sayd, 18.

¹⁴⁷⁵ San'ânî, *Musannef*, VII, 145; Ayrıca şöyle geçiyor: “Şayet boşamaya yanaşmıyorlarsa (eşlerinin) geçmişe ve geleceğe dönük nafakalarını kendilerinden tahsil edin.”, San'ânî, *Musannef*, VII, 145.

Zor durumda kalan bir anneden iyi eğitim ve maddi destek alamayan çocukların hırsızlık, gasp vb. suçlara yönelmeleri kaçınılmazdır. Bu gibi olumsuzluklar toplumda vahim sonuçlara neden olabilmektedir. Ayrıca maddi olarak zorda kalan bu durumdaki kadınlar ve çocukları, para kazanmak için gayr-i ahlâkî yöntemlere yönelebilmekte ve hatta kötü niyetli kişiler ve kurumlar tarafından istismar edilebilmektedirler. Bu açıdan dul kalmış kadınları maddi-manevi desteklemek, devletin ve toplumun önemli bir sosyal hizmet görevidir.

Hz. Peygamber, *“Dul kadınların ve fakirlerin nafakalarını kazanmaya koşan Müslüman, Allah yolunda harb eden mücâhid, yahut gece namazlı, gündüz oruçlu âbid kimse gibidir.”*¹⁴⁷⁶ sözüyle boşanma ya da savaşlarda eşini kaybetme nedenlerinden dolayı dul kalmış kadınların korunmasının önemine vurgu yapmıştır.¹⁴⁷⁷

Hz. Ömer, dul kadınların maddi sıkıntı çekmemeleri konusunda çok hassas davranmıştır. Bu hassasiyeti ona Sevad'ın fethinden sonra şu sözü söylemiştir: *“Eğer bir müddet daha halife olarak kalırsam Irak'ın “dul”larını, benden sonra gelecek emîre muhtaç olmayacak şekilde zengin edip bırakacağım.”*¹⁴⁷⁸

Hz. Ömer'in bu faaliyetleri, savaşların yaygın olduğu bir dönemde, desteğe muhtaç asker aileleri için önemli sosyal hizmet uygulamalarının gerçekleşmesini sağlamıştır.

3.4. Diğerleri

Hz. Ömer; kadın ve çocuklar dışındaki diğer dezavantajlı grupların desteklenmesine de önem vermiştir. Hz. Ömer döneminde, kimsesizlere, yaşlılara ve engellilere sahip çıkılmış, onların geçimini sağlayacak derecede beytûlmâlden maaş bağlanmış ve bu konuda Müslüman-gayrimüslim ayrımı da yapılmamıştır. Hz. Ömer, kapı kapı dolaşarak dilenen yaşlı bir zimmîye beytûlmâlden maaş bağlamış, mâlî durumu zayıf olan ehl-i zimmenin cizyelerini azaltmış veya kaldırmıştır.¹⁴⁷⁹ Hatta Hz. Ömer, bu yaşlıyı o halde görünce: *“İnsaftan değildir ki, gençliğinde senden cizye almışken, şimdi seni zaruretle baş başa bırakalım”*

¹⁴⁷⁶ Buhârî, Nafakât, 1, 3.

¹⁴⁷⁷ Hz. Peygamber, toplumlarda dul kadınlara yönelik olumsuz algının tam aksine onlara hem psikolojik danışmanlık yapmış hem de ekonomik destekte bulunmuştur. En önemlisi de evlenmeleri konusunda destek olmuştur. Hz. Peygamber, kendisine müracaat eden pek çok dul kadının evlenmesine destek olmuştur. Mesela, kocasından ayrılan ve kendisinden destek isteyen Fâtıma bt. Kays'a destek olmuş ve evlenmesi için yardımcı olmuştur. Mâlik b. Enes. *Muvattâ'*, Talâk, 67; Nesâî, Ebû Abdurrahman b. Şuayb (Ö. 303/915), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Thk. Hasan Abdulmunim Şelebi, I-XII, Beyrut, 2001, Nikâh, 8.

¹⁴⁷⁸ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 75, 76.

¹⁴⁷⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 61-62.

demiş ve maaş bağlatmıştı. Beytülmâl sorumlusuna da bu gibilerle ilgilenmesini emretmişti.¹⁴⁸⁰

Hz. Ömer, engelliler ve engelli derecesinde kronik hastalığı olanlarla da ilgilenmiş, onların tedavi edilmeleri veya sosyal yaşama uyumları, hayatlarının kolaylaştırılması konusunda uygulamalarda bulunmuştur. Hatta onları önemli görevlere getirmiştir. İmrân b. Husayn (ö. 52/672) bu konuda önemli bir örnektir. İmrân b. Husayn, midesi su topladığından otuz yıl kronik hasta olarak yaşamış, zamanın şartlarına göre midesinden operasyon geçirip yağları alınmış ve yatağında yatamaz hale geldiğinden kendisi için yapılan özel bir yatakta yaşamına devam etmiştir. Ayrıca basur rahatsızlığı da vardı. Namaz kılmakta zorlanır hale gelince Hz. Peygamber namazı ayakta kılmasını, eğer buna gücü yetmiyorsa oturarak kılmasını, buna da gücü yetmiyorsa yan tarafına yaslanarak kılmasını söylemiştir. Hz. Ömer, İmrân'ın engelli olduğuna bakmadan onu Basra'ya önce öğretmen, daha sonra da kadı olarak görevlendirmiştir. Adil bir kadılık yapmadığı yönünde gelen itirazlar üzerine görevinden istifa eden İmrân, ömrünün sonuna kadar Basra Mescidi'nde öğrenci okutmuştur.¹⁴⁸¹

Hz. Peygamber'den sonra da cüzzâmlılara yönelik destekleyici ve tedavi edici yaklaşım devam etmiştir. Özellikle Hz. Ömer¹⁴⁸² ve Emevî halifeleri Velîd b. Abdülmelik¹⁴⁸³ ile Ömer b. Abdülazîz'in¹⁴⁸⁴ bu konudaki uygulamaları sağlık

¹⁴⁸⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 66; Ebû Yûsuf'un aktarımı daha ayrıntılı ve ilginç bilgiler içermektedir: "Hz. Ömer, adamın (dilenen yaşlı bir Yahudi) elinden tuttu, kendi evine götürdü, ona bir miktar sadaka verdi. Sonra adamı beytülmâlin hazinedarına yolladı ve şöyle dedi: "Bu adama ve benzerlerine bakınız! Vallahi biz bunlara insaflı davaranmalıyız. Gençliğinde cizyesini aldık. Sonra ihtiyaçladığında böyle perişan vaziyette bırakmamız doğru olmaz. 'sadakalar ancak fakirler ve miskinler içindir' âyetinde geçen fakirlerden gaye Müslümanlardır. Miskinlerden gaye ise ehl-i Kitâb'ın fakirleridir. Bu adam ehl-i Kitâbın miskinlerindedir." Hz. Ömer, o adamdan ve benzerlerinden cizyeyi kaldırdı." Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 205, 206.

¹⁴⁸¹ Eser, *Engelli Sahabiler*, 100-101; Acara, Yusuf, "Saadet Asrı Model Toplum Tecrübesinin Engellilere İlişkin Kodları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13/1 (2013): 131-171, s. 155.

¹⁴⁸² Dimeşk toprağındaki el-Câbiye'ye gelirken yolda cüzzâm hastalığına tutulmuş Hristiyanlara rastlayan Hz. Ömer görevlilere, onlara zekât gelirlerinden vermelerini ve yiyecek tahsis etmelerini emretmiştir. Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 152.

¹⁴⁸³ Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik'in engelliler konusunda daha sistematik bir yardım şekli ortaya koyduğu görülmektedir. O, her kötürüm ve müzmin hastaya bir bakıcı, her âmâyâ bir yedici/yardımcı tayin etmiş, ayrıca âmâ ve cüzzâmlılara maaş bağlayarak dilenmelerini yasaklamıştır. Bütün bunlardan daha önemlisi Velîd, cüzzâmlıların belli yerlerde tutulup tedavi edilmelerini emretmiş ve böylece onların kendi hallerine bırakılıp ölüme terk edilmelerini de önlemiştir. Bkz. Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (Ö. 292/905), *Târihu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut, 1960, II, 290-291; Kalkaşandî, Ebû'l-Abbas Ahmed (Ö.821/1418), *Subhu'l-A'sâ fi Smâati'l-İnsâ*, I-XIV, Kâhire, 1922/1340, I, 431; krş. Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (Ö. 310/922), *Târihu'r-Rusuli ve'l-Mülük*, Thk.Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, I-XI, Kâhire, 1967, VI, 437; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 478; ayrıca bkz. Kettânî, II, 32; Yeniçeri, *İslâmın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, 753, 756; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 349; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 229; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 307, 348; Velîd'in başlattığı bu faaliyet, kendisinden sonraki İslâm devletlerinde örnek alınmış olup, birçok İslâm ülkesinde, başlıca şehirlerin civarında cüzzâmlıların barınacağı "miskinhâne" denilen cüzzâmhaneler (leprosarium) kurulup hem hastalığın yayılması önlenmiş, hem de tedavi-

alanındaki sosyal hizmetler konusunda önemli bir yere sahiptir. İlk Müslümanlardan Muaykîb b. Ebî Fâtma (Ö. 40/660), cüzzâm hastalığına yakalanmıştır. Bu hastalığa ne zaman yakalandığı ihtilafıdır.¹⁴⁸⁵ Ancak bu önemli değildir. İster Hz. Peygamber döneminde ister Hz. Ömer döneminde hastalansın, Muaykîb'in engelli olması, devlet kademelerinde görev almasını ve desteklenmesini engellememiştir. Okuma-yazması olan ve bu niteliğiyle Hz. Peygamber'e resmi yazışmalarda, özellikle de diplomatik ilişkilerde kâtiplik ve mühürdarlık yapan bu sahabî, aynı görevi ilk üç halife döneminde de sürdürmüştür. Ayrıca hazineden sorumlu memur olarak da görev yapmıştır. Hz. Ömer onunla bizzat ilgilenmiş ve Yemen'den getirttiği iki doktorun uyguladığı tedavi sayesinde Muaykîb iyileşerek görevine devam etmiştir.¹⁴⁸⁶ Hz. Ömer'in Muaykîb'e hastalığı sırasındaki yaklaşımı, ona moral vermesi, psikolojik olarak desteklemesi, Hz. Peygamber'in engellilere yönelik rehabilite edici tedavi yönteminin kendisinden sonra da devam ettiğini göstermektedir. Başka bir aktarımda da, Dimeşk toprağındaki el-Câbiye'ye gelirken yolda cüzzâm hastalığına tutulmuş Hristiyanlara rastlayan Hz. Ömer'in, cüzamlılara zekât gelirlerinden verilmesini ve yiyecek tahsis edilmesini emrettiği anlatılmaktadır.¹⁴⁸⁷

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Hz. Ömer dönemi, Hz. Peygamber tarafından temelleri atılan İslâm Medeniyetinin kurumsallaşması yolunda büyük adımların atıldığı bir dönemdir. Bu dönem içerisinde sosyal, ekonomik, askerî, siyasî ve kültürel anlamda önemli mesafeler kat edilmiştir. Hz. Ömer dönemindeki bu gelişim ve ilerleme,

leri dahil hastaların bütün ihtiyaçları karşılanarak geri kalan ömürlerini daha rahat bir şekilde geçirmeleri sağlanmıştır. Ayrıca cüzzâm hastalarına yönelik tedavi çalışmaları, yapılan araştırmalar ve yazılan eserlerle desteklenmiştir. İslâm hekimleri eski Yunan, Hind ve Fars tıp literatüründen büyük ölçüde faydalanmış olmakla birlikte cüzzâm hastalığına onlardan daha çok önem vermişler ve gerek teşhis gerekse tedavi açısından çok daha pratik yöntemler geliştirmişlerdir. Genellikle tıp alanında eser veren her Müslüman hekim ve müellifin kitabında cüzzâma ayrı bir yer verdiği veya bu alanda müstakil bir çalışma yaptığı görülmektedir. Palalı, M. Zeki, "Cüzzâm", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 151-152.

¹⁴⁸⁴ Emevîler Döneminde sosyal hizmetlere büyük önem veren ve buna yönelik uygulamalarıyla bilinen Ömer b. Abdülazîz, fakirlikle mücadele kapsamında halkın maddî durumlarının araştırılması ve ülke toprakları içinde ihtiyaç sahibi hiçbir insanın kalmaması için talimatlar vermiştir. Buna bağlı olarak yetim, dul, engelli, yaşlı vb. durumda olan insanları tespit ettirerek, sosyal yardım yöntemleriyle kendilerine aynı veya nakdi destekler sağlanmıştır. Ayrıca kronik hastalığı olanlara da maaş bağlamıştır. Bkz. Ağırakça, Ahmet, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülazîz*, İstanbul, 1995, s. 196; Köse, Murtaza, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Siyaseti", *AÜİF Dergisi*, Erzurum, 34 (2010): 75-98, s. 87.

¹⁴⁸⁵ Bu konudaki tartışmalar için bkz. Eser, *Engelli Sahabiler*, 106-107; Acara, "Saadet Asrı Model Toplum Tecrübesinin Engellilere İlişkin Kodları", 154.

¹⁴⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, IV, 109-111.

¹⁴⁸⁷ Belâzurî, *Fütühü'l-Bıldân*, 152.

topluma yönelik sosyal hizmetlerin daha etkin şekilde uygulanması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Çünkü sosyal hizmetler, ideal anlamda ancak güçlü devletler tarafından gerçekleştirilebilecek uygulamalardır. Toplumdaki fakir, kimsesiz, yaşlı, engelli vb. dezavantajlı grupların desteklenmesi, ihtiyaçlarının karşılanması güçlü bir siyasi organizasyonu, güçlü bir ekonomiyi ve bunu gerçekleştirecek geniş bir vizyonu gerektirmektedir. Hz. Ömer bu vizyonu kazanmış ve tarihte eşine az rastlanır uygulamalar ortaya koymuştur.

Hz. Ömer döneminde sosyal hizmet anlamında önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Sosyal hizmetlerin üzerinde durduğu koruma ve bakıma muhtaç çocuk, yardıma muhtaç kadın, yaşlı ve engelli gibi dezavantajlı gruplar desteklenmiştir. Hz. Peygamber döneminde temelleri atılan sosyal hizmet uygulamaları, Hz. Ömer döneminde artan malî gücün de desteğiyle geliştirilmiş, kurumsallaşma anlamında önemli adımlar atılmıştır.

Hz. Ömer döneminde kadınlar malî, hukukî ve sosyal anlamda desteklenmişlerdir. Genelde bütün çocuklar, özelde kimsesiz ve yetim çocuklara yönelik önemli sosyal hizmet uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Engelliler, kronik hastalar ve yaşlıların hayatlarının kolaylaştırılması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Hz. Ömer döneminde; savaşların, hayatın vazgeçilmez rutini haline geldiği bir dönem olması nedeniyle askerî sosyal hizmet alanına öncelik verilmiştir. Fetihler sonucu kazanılan milyonlarca metrekarelik coğrafyalarda yaşayan insanların sağlık, eğitim, ekonomik, kültürel ve sosyal alanda pek çok problemi ortaya çıkmıştır. Bunun dışında, fethedilen yüz binlerce askerin ve ailelerinin de durumu farklı değildir. Askerî seferlerin uzun sürmesi nedeniyle ordugah şehirler kurulmuş, asker aileleri çoğunlukla bu şehirlere taşınmış ve desteklenmişlerdir. Şehit olan veya savaşta yaralanan askerlerin eşleri ve çocuklarına yönelik sosyal hizmet uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Ailelere maaş bağlanması, çocukların eğitim-öğretimi, moralmen desteklenmeleri, hukukî anlamda haklarının korunması devletin birer sosyal hizmet görevidir. Hz. Ömer, bu sosyal hizmet uygulamalarını önemli oranda hayata geçirmiştir. Çok kısa sürede ortaya çıkan bu problemlerin çözüme kavuşturulması, Hz. Ömer dönemindeki güçlü yönetimi göstermesi açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

- Acar, Hakan, "Dünyada Sosyal Hizmet Mesleğinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, Ankara, 14/1 (2003): 1-19.
- Acara, Yusuf, "Saadet Asrı Model Toplum Tecrübesinin Engellilere İlişkin Kodları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13/1 (2013): 131-171.
- Ağrakça, Ahmet, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülazîz*, İstanbul, 1995.
- Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Trc. Ali Yardım, İstanbul, 1976.

- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, Ensar Yay. İstanbul, 2012.
- Arıcı, Kadir, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, Seçkin Yay. Ankara, 1999.
- Bakır, Abdulhalik, *Hz. Ali Dönemi*, Mehter Yay. Ankara, 1991.
- Bariş, M. Necati, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara, 20016.
- Belâzurî, Ebû'l-Abbas Ahmet b. Yahyâ b. Câbir (Ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, Trc. Mustafa Fayda, Siyer Yay. İstanbul, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (Ö. 255/869), *Sahîhu'l-Buhârî*, Nşr. Beytu'l-Efkâr, Riyâd, 1998.
- Çelik, Yılmaz, *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*, Çizgi Yay. Konya, 2017
- Dilik, Sait, "Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler", *AÜSBF Dergisi*, Ankara, XXXV (1980): 73-84.
- Duyan, Veli, "Sosyal Hizmet Etiği", *Sosyal Politika ve Kamu Yönetimi Bileşenleriyle Sosyal Hizmet*, Yay. Haz. H. Acar-N. Negiz-E. Akman, Ankara, 2013, ss. 109-117.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (Ö. 275), *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Thk. Muhammed b. Sâlih er-Râcîhî, Riyâd, 1999.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (Ö.224/838), *Kitâbu'l -Emvâl*, Çev. Cemaeddin Saylık, İstanbul, 1981.
- Ebû Yûsuf, (Ö.182/798) *Kitâbu'l-Harâc*, Çev. Ali Özek, Hisar Yay. İstanbul, 1973.
- Eser, Mithat, *Engelli Sahabîler*, Nesil Yay. İstanbul, 2013
- Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, İstanbul, 2014.
- Gözütok, Şakir, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, Nesil Yay. İstanbul, 2012.
- Hamidullah, Muhammed, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, I-II, İrfan Yay. İstanbul, 1991.
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, Trc. İ. Yiğit-S. Gümüş, I-VI, Kayıhan Yay. İstanbul, 1991.
- Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman (Ö.807/1405), *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Trc. Heyet, Ocak Yay. İstanbul, 2011.
- Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, Çev. Salih Tuğ, I-II, İFAV Yay. İstanbul, 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Absî el-Kûfî (Ö.235/849), *el-Musannef*, Çev. Yaşar Güngör-Yusuf Özbek, I-XVI, Ocak Yay. İstanbul, 2010.
- İbn Sa'd, Muhammed (Ö. 230/844), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kâhire, 2001.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed (Ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Çev. A. Ağırakca-M. B. Eryarsoy-Y. Apaydın, I-XII, Bahar Yay. İstanbul, 1986.
- Kalkaşandî, Ebû'l-Abbas Ahmed (Ö.821/1418), *Subhu'l-A'sâ fi Smâati'l-İnşâ*, I-XIV, Kâhire, 1922/1340.
- Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, İz Yay. İstanbul, 1997.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2010.

- Kettânî, Muhammed Abdulhay, et-*Terâtîbu'l-İdâriyye* (Hz.Peygamber'in Yönetimi), Çev. Ahmet Özel, I-II, İstanbul, 2003.
- Kongar, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Sosyal Bilimler Derneği Yay. Ankara, 1972.
- Köse, Murtaza, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Siyaseti", *AÜİF Dergisi*, Erzurum, 34 (2010): 75-98.
- Kutub, Seyyid, *İslâm'da Sosyal Adalet*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1986,
- Laser, Julie Anne, "Klinik Sosyal Hizmet Bağlamında Asker Aileleriyle Çalışma (Askerî Sosyal Hizmet)", Çev. İmdat Artan, <http://www.psikososyalhizmet.com/6/cmsw.pdf> (ET: 20.10.2015).
- Mâlik b. Enes (Ö. 179/795), *el-Muvattâ'*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Beyrut, 1985.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc (Ö. 261/874), *Sahîh-i Müslim*, Nşr. Beytül-Efkâr, Riyad, 1998/1419.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman b. Şuayb (Ö. 303/915), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Thk. Hasan Abdumunim Şelebi, I-XII, Beyrut, 2001.
- Özel, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 2014.
- Palalı, M. Zeki, "Cüzzâm", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, ss. 150-152.
- San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (Ö. 211/827), *el-Musannef*, Çev. Hüseyin Yıldız, I-XII, İstanbul, 2012.
- Sancaklı, Saffet, "Hz. Peygamber'in Çocuklara Verdiği Değer Bağlamında Sokak Çocukları Sorununa Genel Bir Bakış", *"Manevi Sosyal Hizmetler"*, Edt. Ali Seyyar, İstanbul, 2008.
- Seyyar, Ali, *Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, Şefkatli Eller Yay. Ankara, 2007.
- Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, Çev. İbrahim Sarmış, Hibaş Yay. Ankara, 1999.
- Şimşir, Mehmet, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İstem*, Konya, 3/6 (2005): 265 -280.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (Ö. 310/922), *Târîhu'r-Rusuli ve'l-Mülûk*, Thk.Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, I-XI, Kâhire, 1967.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa (Ö. 279/892), *es-Sünen*, Thk. Muhammed b. Sâlih er-Râchî, Riyad, 1999.
- Ulvan, Abdullah Nasih, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, Çev. İsmail Kaya, Konya, 1990.
- Uraler, Aynur, "Şifâ bint Abdullah", *DİA*, XXXIX, İstanbul, 2009, ss. 138-139.
- Varol, Bahaüddin, "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (II) (Eğitim-Öğretim Kurumları Ve Metodları)" *SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XI, 2001, ss. 157-175.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (Ö. 292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut, 1960.
- Yeniçeri, Celal, *İslâm'ın Dayanışma - Paylaşma Medeniyeti*, İFAV Yay. İstanbul, 2013.
- Yılmaz, Metin-M. Zeki Terzi, "Klasik İslâmî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri", *OMÜİF Dergisi*, Samsun, 26-27 (2008): 215-235.

Yolcuoğlu, İsmet Galip, *Sosyal Hizmete Giriş*, Sabev Yayınları, Ankara, 2012.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (Ö.748/1374), *Târîhu'l-İslâm*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-LIII, Beyrut, 1990-2000.

III' üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansı, 11-14 Aralık 1968, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, Yayın, No: 54.

HZ. ÖMER DÖNEMİ RECM UYGULAMALARI

*Mehmet AZİMLİ**

GİRİŞ

Son yıllarda Recmin İslam hukukunda bulunup bulunmadığı Müslüman bilginler ve aydınlar tarafından tartışılmaya devam edilen bu konu hakkında tartışmalara bir katkıda bulunmak istiyoruz. Bu konuda bilginler genel olarak üç kısma ayrılmaktadır. Önce bir recm olayı örneği vermek ve bunun üzerinden olayı yorumlamak istiyoruz:

1. Bir Recm Olayı

İslam tarihi kaynakları, bu dönemde Basra'da meydana geldiği belirtilen bir zina olayını detaylıca aktarırlar. Olayı aynen aktarıp konuya ilişkin düşünceleri izah etmeye çalışacağız:

“Hz. Ömer, Muğire b. Şube'yi Basra valiliğinden almış ve onun yerine Ebu Mûsâ'yı tayin etmiş ve ona Muğire b. Şube'yi kendisine göndermesi için emir vermişti. Onun görevden alınmasının sebebi, Ebu Bekre ile Muğire b. Şube arasındaki anlaşmazlık olmuştur, ikisi de komşu olup aralarında bir yol bulunmaktaydı. Her ikisinin de bir odası ve karşılıklı pencereleri vardı. Bir gün Ebu Bekre'nin yanına bir kaç arkadaşı gelmiş, oturmuş konuşuyorlardı. Bu arada bir rüzgâr esmiş ve pencerenin kanadını açmıştı. Ebu Bekre pencereyi kapatmak üzere kalktığı anda Muğire'nin de aynı şekilde penceresinin kanadının açık olduğunu ve Muğire'nin bir kadının bacakları arasında olduğunu gördü. Ebu Bekre çevresinde bulunanlara: “kalkın ve olanı görün!” deyince onlar da ayağa kalkarak bakmaya başladılar. Bunlar Ebu Bekre, Nâfi b. Kelede, Ebu Bekre'nin anne bir kardeşi Ziyâd b. Ebîh ile Mâbed el-Becelî idi. Ebu Bekre kendilerine: “Şahit olun!” deyince onlar: “Bu kadın kim oluyor?” diye sordular. Ebu Bekre şöyle cevap verdi: “Bu Umm Cemil b. el-Efkam'dır.” Umm Cemil, Âmir b. Sasa kabilesinden olup Muğire ve diğer komutanların yanına gidip gelirdi. Onun zamanında diğer bazı kadınlar da aynı şekilde davranırdı. Kadın ayağa kalkınca iyice gördüler. Muğire, namaz kıldırmak için dışarı çıkınca Ebu Bekre ona engel olmuş ve Hz. Ömer'e yazılı olarak durumu bildirmişti. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebu Mûsâ'yı Basra'ya vali olarak tayin etmişti. Ebu Mûsâ kendisinin emir olarak tayin edildiğini belirten mektubu Muğire'ye teslim etti. Bu mektup son derece özlü ve belîğ ifadeler taşıyordu: “Bana çok

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

büyük bir haber ulaştığından Ebu Mûsâ'yı emir olarak gönderiyorum. Sen elinde ne varsa ona teslim et ve alalecele yanına gel!"

Muğîre, Ebu Bekre ve diğer şahitler birlikte yola koyuldular ve Hz. Ömer'in yanına geldiler. Muğîre Hz. Ömer'e: "şu kullara bir soruver, beni nasıl gördüler? Benim yüzüm onlara mı dönüktü, yoksa arkam mı dönüktü? Kadını nasıl gördüler ve onu tanıdılar? Eğer onlar beni önümden gördülerse ben nasıl oldu da örtünmedim? Beni arkamdan gördülerse kendi evimde ve hanımımın üzerinde iken bana bakmayı nasıl kendileri için helâl kabul ettiler? Allah'a yemin ederim, ben hanımımdan başkasına varmış değilim." Onun hanımı Umm Cemil b. el-Efkam'a oldukça benziyordu.

Ebû Bekre ise Muğîre'yi Umm Cemil üzerinde ipliğin iğnede olduğu gibi gördüğünü söyleyerek onları arkalarını dönmüş olarak gördüğünü belirtti. Şibl ve Nâfi' de aynı şekilde şahitlik yaptılar. Ziyâd ise şöyle dedi: "Ben onu bir kadının bacakları arasında gördüm. Kınalanmış ve çırpınan iki kadın ayağı ile üstleri açık iki kalça gördüm. Şiddetli bir itişme sesi işittim." Hz. Ömer: "İpliğin iğnede olduğu gibi gördün mü?" diye sorunca o: "Hayır!" diye cevap verdi. Bu sefer Hz. Ömer: "Peki kadını teşhis edebilir misin?" diye sorunca Ziyâd: "Hayır, ama hayal meyal hatırlıyorum" diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Sen kenarda dur!" dedikten sonra diğer üç kişiye iftira cezası uygulanmasını emretti. Bunun üzerine Muğîre: "Bu kulların bana yaptıklarına karşılık sen de benim yüreğimi soğut!" dediyse de, Hz. Ömer kendisine: "Sus, Allah sesini kıssın. Allah'a yemin ederim, eğer şahitlik tamamlanmış olsaydı seni kendi taşlarımla taşlamış olacaktım. Sen kalbi boş bir şehvetperestsin!" diye payladı.¹⁴⁸⁸

Basra'da meydana gelen bu olaydan hareketle özellikle son yıllarda Recmin İslam hukukunda bulunup bulunmadığı Müslüman bilginler ve aydınlar tarafından tartışılmaya devam edilen bu konu hakkında tartışmalara bir katkıda bulunmak istiyoruz. Bu konuda bilginler genel olarak üç kısma ayrılmaktadır.

2. Recm Vardır

Klasik ulemanın geneli, recmin İslam'ın hükmü olduğunu, Hz. Peygamber'in de evlilere bunu uyguladığını meşhur Maiz rivayetleri ile açıklarlar. Kur'an'daki zina cezasının bekarlar için geçerli olduğunu, evliler içinse Hz. Peygamber'in uygulaması olan recm cezasının gerekliliğini belirtirler.¹⁴⁸⁹ Ancak bu görüş sahiplerinin içinden çıkamadıkları konuların başında, zina eden evli cariye'nin Nisa 25. ayet gereği¹⁴⁹⁰ durumunun ne olacağı sorusudur.¹⁴⁹¹ Uy-

¹⁴⁸⁸ Bkz. Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulük*, Beyrut, 1995, II, 493; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1987, II, 540-541.

¹⁴⁸⁹ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l-Emval*, çev. Cemalettin Saylık, İstanbul, 1981, 516.

¹⁴⁹⁰ "Evlendikten sonra bir fuhuş yaparlarsa onlara, hür kadınların cezasının yarısı uygulanır".

¹⁴⁹¹ Bkz. Diyanet, *Tefsir*, Nisa 25. ayetin tefsiri.

gulamalarda da evli-zani köle ve cariyelere hür bekarlara verilen cezanın -50 değnek- uygulanması¹⁴⁹² izaha muhtaç bir konu olarak kalmaktadır.¹⁴⁹³

3. Recm Yoktur

Bir kısım bilginler ise Kur'an merkezli düşünerek, Kur'an'da zina eden için sadece celde (sopa) cezasının bulunduğunu, recm ile ilgili rivayetlerin uydurma olduğunu belirtirler. Bu görüş sahipleri recm cezasının İslam'a ve Müslümanlara yakışmadığı ve Kur'an'ın yeterli olduğu yaklaşımıyla bunu izah etmeye çalışırlar. Ancak İslam tarihinde ve Hz. Peygamber dönemindeki bu konuyla ilgili birçok rivayeti¹⁴⁹⁴ ve uygulamaları bir önyargı ile reddetmek çok da doğru olmasa gerektir.

Bu tür bir algılamaya, Kur'an'da detayı verilmeyen namaz gibi birçok emrin de uygulanmaması gibi bir mantığa sürükleme ihtimali olan ve savunmacı bir üslupla geliştirilen bir kaçış türü olmalıdır.¹⁴⁹⁵ Bu durumda Hz. Ömer devrinde kölesiyle beraber olan hür bir kadının, Müminun, 5-6. ayetine vurgu yapıp: *"erkeğe cariyesi helal ise bana da kölem helaldir!"* dediği ve Hz. Ömer'in bile bu kadına bir ceza veremediğini göz önüne alırsak, bu durumun sadece Kur'an merkezli nasıl çözüleceğinin izahı da yapılamamaktadır.¹⁴⁹⁶

4. Telif Çabası

Bir kısım bilginlerse bu iki görüşü birleştirme gayreti ve iyimser bir yorumla Hz. Peygamber'in recm cezasını Ehl-i Kitap'tan görerek ilk zamanlar uyguladığını, daha sonra ise gelen ayetle kaldırıldığını savunurlar.¹⁴⁹⁷ Buna göre; "İslam alimleri arasında recm cezasının değişmez bir ceza olmadığını veya Yahudi şeriatına ait olan bu cezayı İslam'ın kaldırdığını ve şeriat adına uygu-

¹⁴⁹² Ayetin ifadesine rağmen zani cariyelere 50 değnek vurdurtulması ile ilgili bkz, Ebu Yusuf, 262.

¹⁴⁹³ Ebu Bekir Sifil, *Hz. Ömer ve Nebvi Sünnet*, İstanbul 2007, 67; recm cezasını savunanların çok çelişkili içtihatları bulunmaktadır. Örnek verecek olursak; Müslüman olmayan kadınların muhsan (evli) sayılmayacağından Gayri müslim kadınla evli iken zina eden Müslümana recm uygulanmayacağı belirtilir, Ebu Yusuf, 259; bu anlayışa göre, zina denilen eylem, evli Müslüman kadınla olunca zina oluyor, evli Gayri müslim kadınla olunca tam zina sayılmıyor ve çünkü bekar addedildiği için değnek cezası veriliyor(!)

¹⁴⁹⁴ Bkz. Ebu Davud, Hudud, 17.

¹⁴⁹⁵ Sifil, 97.

¹⁴⁹⁶ Abdurrezzak, *Musannef*, byy. trz., VII, 209; aynı babta, Hz. Ömer'in bu kadına recm uygulamadığı, fakat kızgınlıkla -belki de ceza veremediği için- kadına altına kaçırıncaya kadar dayak attığı nakledilir. Yine Ömer b. Abdülaziz dönemindeki benzer bir olayda, bir kadının âşık olduğu Rum kölesiyle evlilik isteği üzerine halifenin köleyi başka beldelere sattıracağı aktarılır. Doğrusu bu tavırları anlamak mümkün değildir. Ancak bunda Arap kadınlarının aşağıladıkları bir ırktan birisiyle evlenmesini engellemek gibi bir tavır ve bir kıskançlık da sezilmiyor değil.

¹⁴⁹⁷ Abdülaziz Bayındır, *Doğru Bildiğimiz Yanlışlar*, İstanbul 2007, 294; Mustafa İslamoğlu, *Yahudileşme Temayülü*, İstanbul 1995, 147.

lamanın mümkün ve caiz olmadığını savunan isimler vardır. Bu sebeple günümüzde İslam aleyhine kullanılan ve insanları İslam'dan korkutmaya yarayan bir cezayı sahiplenmek ve savunmak uygun değildir."¹⁴⁹⁸

5. Recmin Tarihselliği

İlk iki görüş hakkındaki kanaatimizi belirttiğimiz için son görüş sahipleri hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmak istiyoruz. Son dönemde oldukça popüler olan bu görüşün de çelişkiler barındırdığını düşünüyoruz. Hz. Ömer döneminde uygulanmaya çalışılan¹⁴⁹⁹ recm cezası, bu son görüşe tenakuz teşkil etmektedir.¹⁵⁰⁰ Çünkü eğer gelen ayetle recm cezası kaldırıldı ise, Hz. Ömer döneminde bu kadar sahabinin önünde uygulanan Muğire b. Şube soruşturmasına¹⁵⁰¹ ne diyebiliriz? Yine Hz. Ali döneminde recm cezasını halife uygulamıştır.¹⁵⁰² Ayrıca Hz. Peygamber döneminde uygulanan recm cezalarının Nur suresi indikten sonra uygulandığı da büyük bir ihtimaldir.¹⁵⁰³ Kaldı ki Hz. Peygamber'in dünyadan ayrılmadan önce veda hutbesinde bu konuyu tekrarlayıp "zina edenin recmedileceğini" belirtmesi de bir kenara not edilmelidir.¹⁵⁰⁴

Bu nedenle ayet gelince bu uygulamanın kalktığına dair hiçbir rivayet olmadığı gibi, tam tersine kalkmadığına dair bu tür örneklerin yanında¹⁵⁰⁵ Hz. Ömer dönemi uygulaması apaçık karşımızda durmaktadır.¹⁵⁰⁶ Tersinden dü-

¹⁴⁹⁸ <http://www.yenisafak.com.tr/Yazarlar/default.aspx?i=23761&y=HayrettinKaraman>.

¹⁴⁹⁹ Yine Hz. Ömer, zorla tecavüz edilen bir kadına recm uygulamak isteyenleri bundan men ederek, bu kadının bu işi isteyerek ve günah bilerek yapmadığını bu sebeple recm uygulanmaması gerektiğini bildirmiştir. Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, çev. Ali Özek, İstanbul, 1973, 245.

¹⁵⁰⁰ Başka bir örnek verecek olursak, Hz. Ebu Bekir döneminde meydana gelen Ecnadeyn savaşı öncesi bir Rum casus Müslümanları anlatırken şöyle der: "Onlar geceleyin rahip, gündüzün süvaridirler. Hırsızlık yapan kralların oğlu olsa bile ellerini keserler. Zina ederse, recmedilir ve bu, aralarında hakkı ayakta tutmak için yapılır." İbnü'l-Esir, II, 417.

¹⁵⁰¹ Belazuri, *Fütühü'l-Buldân*, Beyrut, 1991, 496.

¹⁵⁰² Ebu Yusuf, 257; İbn Hanbel, I, 94.

¹⁵⁰³ Recm ile ilgili sonraki yıllarda sahabenin uygulaması ile ilgili başka örnekler de verilebilir. Örneğin Kufe valisi Numan b. Beşir ile ilgili böyle bir olay aktarılır: "Bir delikanlı karısının cariyesi ile cima yapmıştı. Numân şöyle demişti: "Andolsun ki onun hakkında kurtarıcı bir hüküm vereceğim: Eğer karısı cariyesini ona helâl kılmış idiye, ona yüz sopa vururum, helâl kılmamış idiye onu recmederim!" Bunun üzerine delikanlının karısına: "Kocan (cariyenle cima hususunda izinli midir?)" denilmiş, o da: "Ben hakikaten onu ona helâl kılmıştım!" demişti. Numan da ona yüz sopa vurmuştu." Darimi, Hudud, 20. Bu tür örnekler, bu konudaki hükmün netliğinin tartışılır olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

¹⁵⁰⁴ Bu hutbe ile ilgili en detaylı araştırmalardan biri için bkz. Hamidullah, *el-Vesaiku's-Siyasiyye*, çev. Vecdi Akyüz, byy, trz, 382.

¹⁵⁰⁵ Hz. Osman döneminde sahabenin uyguladığı recm cezası örnekleri bulunmaktadır. Bkz. İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medinetu'l-Münevvera*, byy, trz, 977.

¹⁵⁰⁶ Abdullah b. Zübeyr, emirliği döneminde yaptığı ilanda "kim mut'a yaparsa recm edeceğini" belirtmişti. Bu da örfi uygulamanın dinleşme boyutunu ve Hz. Peygamber döneminde kaldırılmadığını gösteren delillerdendir. Müslim, Nikah, 27. Abdullah b. Zübeyr'in İbn Abbas'ın bazı zaruretlerde muta'yı caiz görmesi üzerine onun körlüğüne vurgu yaparak, "Allah bir takım insanların

şünürsek ne Kur'an'da ne Hz. Peygamber'in hadislerinde bu cezanın uygulanmamasına dair bir emir de yoktur. Sadece Hz. Peygamber'in recm edilirken kaçan biri için, acıma hissiyle: "bıraksaydınız!" dediğini biliyoruz.¹⁵⁰⁷ Değilse bu cezanın bir daha uygulanmayacağını ve yasaklandığını bildiren bir kayıt bulunmamaktadır.

Hz. Ömer'in Kufe valisi iken zina ettiği iddia edilen Muğire b. Şube, olayın hakemi Hz. Ömer, şahitler ve de soruşturmayı izleyenlerin çoğu sahabidir. Bu durumda kaldırılan bir recm hükmünü uygulayabilmek için neden uğraş vermek istemektedirler. Eğer hükmü kaldırıldı ise neden hiçbir sahabi bunu dile getirmemektedir? Bir önyargı ile aktarılan bu tür rivayetleri reddederek olayı çözmek, doğruyu bulmaya yardım etmeyecek, sadece zihnimizde oluşturduğumuz önyargıyı doğrulatmaya yönelik bir çaba olacaktır. Bu sebeple doğruyu bulacaksak bütün verileri önümüze alarak bir karara varmak gerekmektedir.

SONUÇ

Bütün bu görüşlerden sonra bir kanaate varmak gerekirse, Hz. Ömer, muamelat kategorisinde zikredilen cezaları İslam'ın aslına tealluk eden hükümler olarak değil, dönemsel uygulamalar olarak görüyordu. Nitekim daha önce zikrettiğimiz gibi ayetle sabit Zevî'l-Erham'a (Hz. Peygamber'in yakınları) ganimetten pay ayrılması uygulamasını bu zümrenin artık diğer insanlar gibi düşünülmesi gerektiği düşünülerek Hz. Ali'nin izniyle veya teklifiyle iptal etmesi,¹⁵⁰⁸ yine ayetle sabit olan Müellefe-i Kulub'a zekat verilmesi emrini kaldırması bunun en çarpıcı örneklerinden sayılabilir.

Hz. Ömer, recm uygulamasını dinî gereklilik olarak değil, dönemsel gereklilik olarak görüyor ve uyguluyordu kanaatindeyiz. Dönemin toplumsal, siyasal ihtiyacının gerekliliğini düşünüyordu ve hangi hüküm uygunsu onu uyguluyordu. Burada da Hz. Peygamber döneminde de bazen uygulanmış olan bu cezayı örfî bir ceza olarak algılamış ve kendi dönemi şartları içinde uygulamaya çalışmıştır. O, bunu dinen değil, örfen gerekli görmüştür kanaatindeyiz. Onun bu uygulaması bu hükmün İslami olduğunu göstermez, tersine örfî olduğunu gösterir. Yani o örfî hukuku uygulamıştır. Bunun İslami bir uygulama olduğunu da kimse savunmamalıdır. Hz. Peygamber'in de uyguladığı ve aynı zamanda itici bulduğu bu cezayı, İslam'ın emri saymak uygun değil-

gözlerini kör ettiği gibi, kalplerini de kör etmiştir" şeklinde tarizde bulunduğu nakledilir ki İbni Abbâs'ın âhir ömründe gözleri görmez olmuştu. Müslim, Nikah, 28.

¹⁵⁰⁷ Ebu Yusuf, 258; Tirmizi, Hudud, 5.

¹⁵⁰⁸ Hz. Ali de kendi döneminde bu uygulamayı devam ettirmiştir, Ebu Yusuf, 19-21; detay için bkz. Mustafa Fayda, "Hz. Ömer", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1992, II, 121.

dir. Zaten bu ceza, olayı net olarak gören üç kişiye(şahit sayısı dörde tamamlanmadığı için) iftira cezası uygulanması gibi hiç de İslami ve adil olmayan çelişkileri barındırmaktadır. Hz. Ömer ise İslam'ın emri olmayan bu uygulamadan dolayı ayıplanamaz. Çünkü bu cezanın uygulanmaması konusunda bir emir yoktur. O, o günkü örfi uygulamayı devam ettirip toplumundaki bir sıkıntıyı gidermeye çalışan liderdir.¹⁵⁰⁹

Bu uygulama, Hz. Ömer'in kendi çağının adamı olduğunu ve döneminin şartları içerisinde en iyisini yapmaya çalıştığını gösterir. Bazı yazarların onu vasfettikleri; "çağlar-üstü bir devlet başkanı" konumuna getiren şey, bu tür uygulamaları değil, uygulama metotları olmalıdır. Esasen onun dönemsel gereklilikleri çok iyi algılayıp yeni metotsal yaklaşımlar ile icra etmesi çok önemlidir ve çağlar üstü noktada algılanmasına sebep olmalıdır.¹⁵¹⁰

¹⁵⁰⁹ Kur'an ve Hz. Peygamber, İslam öncesi uygulanan cezaların uygun olanlarını devam ettirmişlerdir. Örnek verecek olursak İslam'dan önce de el kesme cezası var idi. Nitekim cahiliyye döneminde Kâbe'den eşya çalan birisini elini Mekkeliler kesmişlerdi, İbn İshak, 103; yine eskiden bir insan diyeti 10 deve iken, Hz. Peygamber'in babasının kurban edilmesi meselesinde bir insan diyeti 100 deveye çıkartılmış, Hz. Peygamber de bunu onaylayıp devam ettirmişti. İbn Sad, I, 89; Ebu Yusuf, 246.

¹⁵¹⁰ Çağlar üstü gibi vasıflar, insan fıtratını aşan bir sıfatla yapılan bir övgüdür ve daha çok sloganik bir tarz içermekte, günümüzdeki kimi liderlere yapılan yakıştırmalara tepki amaçlı söylenmektedir. Hiç kimse çağının ötesine göre hükümler vazedemez. Bu insan tabiatına aykırıdır. Zaten kimse de gelecekteki gaybı bilemez. Ancak bazı ufku açık liderlerin ileride çıkacak sıkıntılara yönelik yaptıkları tahmini tedbirler olabilir.

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE MÂLİ SİSTEM

*Mahmut KALPETİN**

Hiz. Ömer döneminde İslâm orduları, Sâsânîler'in kontrolünde olan Irak, İran, Azerbaycan ile Bizans'ın egemenliğine tabi Suriye, Filistin, el-Cezîre ve Mısır bölgelerini ele geçirdiler. Böylece Müslümanlar, Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinden farklı olarak çok önemli topraklara ve çok sayıda ganimete sahip oldular. Ayrıca fetihler neticesinde farklı dinî gruplara mensup kimseler de İslâm devletinin hâkimiyetine girdi. Bu sebeple Hz. Ömer'in kendi döneminde hem toplumsal hayatı ilgilendiren hem de iktisâdî hayatı tanzim eden bazı düzenlemeler yapması kaçınılmaz hale geldi. Hz. Ömer de karşılaştığı bu yeni durumun çözümü için sahâbe ile istişare etti. Görüşmeler sonunda bazı noktalarda yeni kurumların ihdâs edilmesine bazı durumlarda da var olanların islâhına karar verildi. Nihayetinde Hz. Ömer'in halifeliği süresince gerçekleştirdiği bu uygulamaların devletin kurumsallaşmasına önemli bir katkı sağladığı söylenebilir. Hz. Ömer döneminde mâli alanda yapılan bazı uygulamalar şunlardır:

1. Beytûlmâl

Kelime anlamı olarak "mal evi" anlamına gelen beytûlmâl, terim manasıyla devlete ait malların muhafaza edildiği fizikî mekân ya da devlete ait taşınır-taşınmaz malların bütünü ve bunların idaresiyle ilgili hukukî bir merkezi ifade etmektedir. Daha geniş anlamıyla devlete ait her türlü mal varlığı ve gelirlerinin toplandığı¹⁵¹¹ ve harcamaların yapıldığı bir kurumdur.¹⁵¹²

Beytûlmâl'in bir müessese olarak kuruluşu, Hz. Ömer'e nispet edilmesine rağmen bu kurumun hem fizikî bir mekân hem de mâli bir kurum olarak ilk adımlarının Hz. Peygamber'in hicretiyle birlikte Medine'de başladığı kabul edilmektedir.¹⁵¹³ Beytûlmâl gelirleri, Müslümanlardan alınan zekât ve gayri müslimlerden alınan humus ve feyden oluşmaktaydı.¹⁵¹⁴ Bu dönemde

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.
1511 N. J. Coulson-R. Le Tourneau, "Bayt al-Mâl", *The Encyclopaedia of Islam (new edition) EP* (İng.), I, 1141.

1512 Mehmet Erkal, "Beytûlmâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI, 90.

1513 Erkal, "Beytûlmâl", *DİA*, VI, 90.

1514 Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidin Devri (Dört Halife Dönemi)*, İstanbul 2014, s. 287-288.

devletin elde ettiği ilk gelir, Bedir Savaşı sonucunda ele geçirilen esirlerin serbest bırakılması karşılığında alınan fidyedir. Gelirlerin dağıtımı hakkında henüz bir âyet olmadığı için Hz. Peygamber, toplanan ganimeti doğrudan savaşanlar arasında paylaştırdı. Beytül mâlin gelirleri ise şunlardır:

1.1. Zekât

İslâmiyet'in beş şartından biri olan zekât, sözlükte "artma, arıtma; övgü ve bereket" anlamlarına gelmektedir. Terim olarak Kur'an'da belirtilen sınıflara sarf edilmek üzere dinen zengin sayılan Müslümanların mallarından alınan belli payı ifade etmektedir.¹⁵¹⁵ Örfte bu payın maldan çıkarılması işlemine de zekât denilir.¹⁵¹⁶ Mâlî ibadet esaslarından olan zekât, ilk olarak hicretin 2. (623) yılında inen "Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ve onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (Onların kalplerini yatıştırır.) Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."¹⁵¹⁷ âyetiyle farz kılındı¹⁵¹⁸ ve devlet adına ilk düzenli vergi de o sene toplandı. Hicretin 9. yılında nâzil olan Tevbe sûresinin 60. âyeti ile de zekâtın sarf yerleri belirtilmiştir: "Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir." Nitekim Hz. Peygamber'in hicretin 9. yılında (630) çeşitli kabilelere zekât âmilleri göndermesi bunun sonucudur.¹⁵¹⁹

1.2. Humus

Beytül mâlin gelirlerinden bir diğeri de humustur. Humus, ganimetlerden ve bu hükümde kabul edilen mallardan kamu adına ve ilgili alanlarda sarf edilmek üzere alınan beşte birlik (yüzde yirmilik) kısmı ifade etmektedir.¹⁵²⁰

Müslümanların elde ettikleri ilk büyük ganimet, Bedir savaşı sonrasında ele geçirilenlerdir. Bununla birlikte ganimetlerin taksimi konusunda henüz

¹⁵¹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut 1414/1993, II, 149.

¹⁵¹⁶ Mehmet Erkal, "Zekât", *DİA*, XLIV, 197.

¹⁵¹⁷ Tevbe 9/103.

¹⁵¹⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (nşr. Mustafâ es-Sakkâ v.dğr.), Mısır 1375/1955, I, 508; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1421/2001, I, 213; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere* (nşr. Fehîm M. Şeltût), Cidde 1399/1979, I, 216; Taberî, *Târîhu'l-ümmem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Beyrut 1387/1967, III, 123-124.

¹⁵¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 150; Taberî, *Târîh*, III, 147-148.

¹⁵²⁰ Ebu Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd v.dğr.), Kahire ts., s. 29; Serahsî, *el-Mebsût*, II, 211; H. Yunus Apaydn, "Humus", *DİA*, XVIII, 365.

dinî bir emir bulunmadığı için Hz. Peygamber, savaş sonucunda toplanan ganimeti sahâbe ile istişare ederek savaşılanlara dağıtma yoluna gitti.¹⁵²¹ Bedir savaşından sonra nâzil olan “Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah’a, Peygamber’e, onun yakınlarına (zilkurbâ), yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Eğer Allah’a; hak ile batılın birbirinden ayrıldığı gün, (yani) iki ordunun (Bedir’de) karşılaştığı gün kulumuza indirdiklerimize inandıysanız (bunu böyle bilin). Allah her şeye hakkıyla gücü yetendir.”¹⁵²² âyetinden sonra savaşlarda ele geçirilen ganimetin beşte birlik kısmı beytülmâl hissesi olarak ayrıldı ve geriye kalanlar gazilere dağıtıldı. Hz. Peygamber, bu âyetin hükümlerini ilk defa Bedir Gazvesi’nden sonra Benî Kaynukâ’ Yahudileri ile yapılan mücadelenin sonucunda elde edilen ganimetlerde uyguladı.¹⁵²³

Hz. Peygamber’in humus gelirlerinden âyette geçen “Allah”, “Peygamber” ve “Zilkurbâ” hisselerini nasıl dağıttığı konusunda farklı rivayetler yer almaktadır. Allah adına hisse ayırdığı ya da ayırmadığı şeklindeki görüşlerin yanında Allah ve peygamber hissesini, müşterek kabul ettiği ve bununla ilgili gelirleri dilediği yerlere sarf ettiği; ya da humusun beşte birini kendisi için ayırdığı söylenmektedir.¹⁵²⁴ Ayrıca âyette zikredilen “yakınlar” ifadesiyle Hz. Peygamber’in akrabalarından Benî Hâşim ve Muttalib kabileleri kabul edilmekteydi. Yine Hz. Peygamber’in vefatından sonra dağıtım konusunda ihtilafın olduğu ilk üç hissesinin paylaştırılmadığı bilinmektedir.¹⁵²⁵ Ayrıca Hz. Ömer, fey gelirlerinin nasıl dağıtılacağını belirleyen Haşr sûresinin 7. âyeti¹⁵²⁶ ile ganimetin dağıtımını belirleyen Enfâl sûresinin 41. âyetinde¹⁵²⁷ bahsedilen zümrelerin aynı olması sebebiyle bu iki gelirin dağıtımını birleştirme yoluna gitmiştir. Burada Hz. Peygamber’in yakınlarına verilecek atıyye miktarını da

¹⁵²¹ Taberî, *Târîh*, II, 474-475.

¹⁵²² Enfâl 8/41.

¹⁵²³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, II, 26.

¹⁵²⁴ Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 30; Ebu ‘Ubeyd, *Kitâbü’l-Envâl* (nşr. Muhammed Halil Herrâs), Beyrut ts., s. 18-22.

¹⁵²⁵ Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 30.

¹⁵²⁶ Allah’ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar; Allah’a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir). Peygamber size ne veriyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah’ın azabı çetindir. (Haşr 59/7)

¹⁵²⁷ Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah’a, Peygamber’e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Eğer Allah’a; hak ile batılın birbirinden ayrıldığı gün, (yani) iki ordunun (Bedir’de) karşılaştığı gün kulumuza indirdiklerimize inandıysanız (bunu böyle bilin). Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir. (Enfâl 8/41)

daha yüksek tayin etmiştir. Böylece Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte dağılmayan zilkurbâ hissesinin telafisi sağlanmıştır.¹⁵²⁸

1.3. Fey

Fey, gayri müslim halktan alınan cizye, haraç ve ticaret malları vergisinin ortak adıdır. Bu genel tarifin dışında fey terimi, ganimet de dahil olmak üzere gayri müslimlerden alınan her türlü malı içine alacak şekilde kapsamlı bir anlamı da ihtiva etmektedir.¹⁵²⁹ Ancak yaygın olan görüşe göre ganimet, feyin kapsamı dışındadır.¹⁵³⁰ Fey gelirleri ise şunlardır:

1.3.1. Cizye

Gayri müslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisidir. Hicretin 9. (630) yılında nâzil olan “Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah’ın ve Resûlü’nün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm’ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın.”¹⁵³¹ âyetle birlikte cizye vergisi alınmaya başlanmış ve beytül mâle yeni bir gelir daha eklenmiştir. Âyet, kendi dinleriyle ilgili herhangi bir baskıya maruz kalmadan İslâm ülkelerinde yaşamak isteyen gayri müslimlere malî mükellefiyetler getirmekteydi. Aynı zamanda onların can, namus ve malları ve dinî hürriyetleri cizye ödedikleri sürece İslâm devletinin güvencesi altına alınmaktaydı. Nitekim bu âyetin nâzil olmasından sonra Hz. Peygamber, Eyle, Ezruh, Cerbâ ve Dûmetül cendel ile yapılan anlaşmalarda bu hükmü uyguladı.¹⁵³² Hz. Peygamber’den sonra da cizye vergisi gayri müslimlerden alınmaya devam etmiştir. Şehirlerin fethinde yapılan anlaşmalara göre bazen kişi başı bazen müşterek cizye olarak toplanmıştır Hz. Ebu Bekir döneminde ilk cizye, Hîre’nin fethinden sonra alınmıştır. Hâlid b. Velîd, 1.000 kişiyi cizyeden muaf tutmuş, geri kalan 6.000 mükelleften kişi başı 10 veya 14 dirhem alınmasına ya da müşterek cizyenin toplanmasına karar vermiştir. Ulleys ve Bânîkyâ halkları da Hîre’lilerin şartlarına benzer bir anlaşma gerçekleştirmiştir. Basra halkı kişi başı 1 dinar ve 1 cerib hububat karşılığında cizye anlaşmasına varmıştır.¹⁵³³ Cizye konusunda asıl düzenleme, Hz. Ömer’in halifeliği zamanında

¹⁵²⁸ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 296-298.

¹⁵²⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, “fy’e” md.; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü'l-muhîd*, “fy’e” md.; Zebîdî, *Tâcü'l-‘arûs*, “fy’e” md.

¹⁵³⁰ Mustafa Fayda, “Fey”, *DÎA*, XII, 511.

¹⁵³¹ Tevbe 9/29.

¹⁵³² İbn Sa’d, *et-Tabakât*, I, 226, 228, 238-240; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (trc. Mustafa Fayda), İstanbul 2013, s. 68-72.

¹⁵³³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 278, 283

yapılmıştır. Sevâd bölgesinde gerçekleştirilen fetihlerden sonra bölge halkı elde ettikleri gelire göre fakir, orta halli ve zengin olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştır. Onların ödeyecekleri cizye miktarları da güçleri nispetinde 12, 24 ve 48 dirhem olarak belirlenmiştir.¹⁵³⁴ Suriye bölgesinde yapılan ilk anlaşmalar da cizye olarak 1 dinar ve 1 cerib buğday, bir miktar sirke ve zeytinyağı tayin edilmiştir.¹⁵³⁵ Ancak Hz. Ömer, Câbiye’de komutanlarla yaptığı görüşmeden sonra cizye miktarını altın para olarak dört dinar ve gümüş olarak 40 dirhem şeklinde değiştirmiştir. Yine el-Cezîre bölgesinde cizye miktarı olarak kişi başı 1 dinar 2 müd buğday, 2 kışt zeytinyağı¹⁵³⁶ ve 2 kışt susam yağı kabul edilmiştir. Mısır’da ise mükelleflerden 2 dinar cizye alınmıştır. Ayrıca toprak sahiplerinden buna ilave olarak 3 irdeb buğday, 2 kışt zeytinyağı, 2 kışt bal 2 kışt sirke istenmiştir.¹⁵³⁷ Daha sonradan Mısırlıların 2 dinarı aynî vergiler yerine geçmek üzere toplamda 4 dinar ödenmesine karar verilmiştir. Kişi başı toplanan cizyenin yanında Humus, Râmhürmüz, Rey, Kûmis ve Azerbaycan gibi yerlerde ise müşterek cizyeler alınmıştır. Ayrıca Cerâcime halkının yaptığı gibi Müslümanlar için sınır boylarında gözcülük yapmaları¹⁵³⁸ karşılığında bölge halkı, cizyeden muaf tutulmuştur.¹⁵³⁹

1.3.2. Haraç

Beytülmâlin gelirlerinden bir diğeri de gayri müslimlerin topraklarından alınan haraçtır. İlk olarak Hz. Ömer zamanında toplanmaya başlayan haraç, fethedilmiş toprakların gaziler arasında dağıtılmayıp belirlenen bir vergi karşılığında eski sahiplerine bırakılmasından sonra başlamıştır. Hz. Ömer’in bu kararı almasında Irak fetihleriyle görevlendirilen Sa’d b. Ebu Vakkâs’ın bölgedeki önemli yerleri İslâm topraklarına dahil etmesinden sonra gönderdiği mektup etkili olmuştur. Sa’d, mektubunda orduda yer alan Müslüman askerlerin ele geçirilen toprakları daha önceki dönemlerde olduğu gibi Enfâl sûresinin 41. âyetine göre savaşanlar arasında dağıtılmasını talep ettiklerini ifade etti. Bu gelişme üzerine Hz. Ömer, meseleyi sahâbenin önde gelenleriyle istişare etti. Görüşmeler sırasında ‘Abdurrahman b. ‘Avf ve Zübeyr b. ‘Avvâm, toprakların gaziler arasında paylaşılmasını; Hz. Osman, Ali, Talha, Mu‘âz b. Cebel ve ‘Abdullah b. Ömer dağıtılmamasını savunmuşlardı. Hz. Ömer de savaş sonucunda ele geçirilen toprakların diğer ganimet

¹⁵³⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 303.

¹⁵³⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 172, 177.

¹⁵³⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 206.

¹⁵³⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 245-246.

¹⁵³⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 185.

¹⁵³⁹ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidin Devri*, s. 301-303; Mehmet Erkal, “Cizye” *DİA*, VIII, 42, 44.

malları gibi gaziler arasında paylaşılmamasına; bunun yerine bütün Müslümanların ihtiyacını karşılayacak şekilde arazi sahiplerine bırakılmasına karar verdi.¹⁵⁴⁰ Ardından Sa'd b. Ebu Vakkâs'a yazdığı mektupta ganimetleri Müslüman askerlere dağıtmasını, arazi ve nehirleri işleyen kimselere bırakmasını ve onlardan elde edilecek gelirleri bütün Müslümanların atiyyelerine dahil etmesini emretti.¹⁵⁴¹ Böylece Hz. Ömer'in menkul malları ganimet statüsünde değerlendirdiği; toprak ve nehirleri de fey statüsünde kabul ettiği anlaşılmaktadır. Hz. Ömer, buradan elde edilecek gelirlerin gazilere taksim edilmesi halinde Haşr sûresinin 6-10. âyetlerinde¹⁵⁴² zikredilen hak sahibi grupların bundan mahrum olacağını,¹⁵⁴³ gelecek nesillerdeki Müslüman ve zimmîlerin konuşacak bir insan bulamayacaklarını, topraklarından elde ettikleri ürünlerin kazançlarından istifade edemeyeceklerini, arazileriyle birlikte taksim edilen insanların Müslümanlar hayatta olduğu sürece sömürüleceklerini, sonrasında gelen nesillerin de onların çocuklarını sömürmeye ve köle olarak kullanmaya devam edeceklerini söyledi.¹⁵⁴⁴ Dolayısıyla hem gelecek nesillerdeki Müslümanların haklarını koruyabilmek hem de yerli halkın Müslümanların kölesi olmasını önleyebilmek adına haraç vergisini uygulamak istedi.¹⁵⁴⁵ Ayrıca Hz. Ömer'in fethedilmiş toprakları haraç vergisi karşılığında ziraat konusunda uzman eski sahiplerine bırakması halinde bu konuda tecrübesi olmayan kimselerin sorumluluğu altında meydana gelebilecek verim düşüşlerinin engelleneceği düşünülmekteydi. Yine sonraki nesillerde gelecek Müs-

¹⁵⁴⁰ Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 35.

¹⁵⁴¹ Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 34.

¹⁵⁴² Onların mallarından Allah'ın, savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar için siz, at ya da deve koşturmuş değilsiniz. Fakat Allah, peygamberlerini, dilediği kimselerin üzerine salıp onlara üstün kılar. Allah'ın her şeye hakkıyla gücü yeter. Allah'ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar; Allah'a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir). Peygamber size ne veriyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir. Bu mallar özellikle, Allah'tan bir lütuf ve hoşnudluk ararken ve Allah'ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir. Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir. Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: "Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin tutturma! Ey Rabbimiz! Şüphesiz sen çok esirgeyicisin, çok merhametlisin." (Haşr 59/6-10)

¹⁵⁴³ Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 34, 37.

¹⁵⁴⁴ Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 154-155.

¹⁵⁴⁵ Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 48.

lûmanlar arasında gelir dağılımı açısından âdil bir sistemin oluşmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu karar, servetin zenginler arasında dolaşan bir güç haline gelmesini kınayan âyete (Haşır 59/7) de uygun düşmektedir.¹⁵⁴⁶

Hz. Ömer'in ilk defa Irak topraklarında başlattığı bu uygulama, başta Suriye ve Mısır olmak üzere diğer İslâm beldelerindeki topraklarda da tatbik edilmiştir.¹⁵⁴⁷ Hz. Ömer, ele geçirilen topraklarda verimliliği sağlayabilmek için bazı tedbirler almış; üç yıl üst üste ekilmeyen toprakların geri alınmasını istemiş, ölü toprağı ekip ihya eden kimselerin bu toprağı sahip olacaklarını belirtmiştir.¹⁵⁴⁸ Ayrıca ziraata elverişli olmayan topraklardan ve mesken alanlarından haraç alınmamıştır. Yine Hz. Ömer, gayri müslimlerden alınacak haraç miktarlarını ve hangi topraklardan ne kadar vergi alınacağını belirlemeden önce Sevâd arazilerinin tahriri, ölçülmesi ve vergi miktarlarının tespiti için Osman b. Huneyf ile Huzeyfe b. Yemân'ı görevlendirdi. Ayrıca onlardan vergi tayini sırasında arazi işleyenlere karşı güç yetiremeyecekleri bir miktar belirlememesini istedi.¹⁵⁴⁹ Hz. Ömer bu vergileri toplamak üzere Kûfe, Basra ve Suriyeliler 'den en güvendikleri birer kişi göndermelerini talep etti. Her yıl buralardan Medine'ye davet ettiği onar kişiye de toplanan vergilerin haksız yere alınıp alınmadığına şahitlik etmelerini istedi.¹⁵⁵⁰

1.3.3. Ticaret Malları Vergisi

İlk defa Hz. Ömer döneminde alınmaya başlanan bu vergi, kaynaklarda öşür olarak da isimlendirilmektedir. Bunda mükelleflerin ödeyecekleri vergi miktarlarının tespitinde "öşür" kelimesinin kullanılması etkili olmuştur. Hz. Ömer'in bu geliri, İslâm devleti sınırları dışında Müslüman tüccarların ödedikleri vergiye karşılık olarak ihdas ettiği söylenmektedir.¹⁵⁵¹ Rivayete göre Basra valisi Ebu Mûsâ el-Eş'arî, halifeye Müslüman tâcirlerin dârülharpte onda bir vergi ödediklerini söyledi. Bunun üzerine Hz. Ömer de harbîlerden (İslâm toprakları dışında yaşayan gayri müslimler) aynı miktar olan onda bir (1/10) nispetinde verginin alınmasını kararlaştırdı. Ayrıca Müslümanlardan ticaret için ellerinde buldukları ve alıp sattıkları mallardan kırkta bir (1/40); zimmîlerden de yirmide bir (1/20) verginin toplanması talimatını verdi.¹⁵⁵²

¹⁵⁴⁶ Cengiz Kallek, "Haraç", *DİA*, XVI, s. 72.

¹⁵⁴⁷ Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 126.

¹⁵⁴⁸ Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 48.

¹⁵⁴⁹ Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 47-48.

¹⁵⁵⁰ Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 49.

¹⁵⁵¹ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 316-317.

¹⁵⁵² Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 146-148; Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire 1384/1964, s. 169.

1.4. Savâfî

Beytül mâle aktarılan gelirlerden bir diğeri de savâfî topraklarıdır. Fetihler sonucunda ele geçirilen sahipsiz topraklar demek olan savâfî, ilk olarak Hz. Peygamber zamanında ele geçirilmiştir. Tasarruf yetkisinin devlet başkanında olduğu bu toprakların ilki Benî Nağır'den almanlar olmuştur. Benî Nağır Yahudilerinin Medine'den çıkarılmasından sonra (4/625) Müslümanların elde ettikleri topraklar, Hâşr sûresinin altıncı âyetine göre beytül mâle aktarılmıştır: "Onların mallarından Allah'ın, savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar için siz, at ya da deve koşturmuş değilsiniz. Fakat Allah, peygamberlerini, dilediği kimselerin üzerine salıp onlara üstün kılar. Allah'ın her şeye hakkıyla gücü yeter." Ayrıca Fedek ve Hayber'de ele geçirilen bazı topraklar da bu şekilde değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber, bunlardan Benî Nağır'den ele geçirilenleri ani ihtiyaçları için elinde tutmuş; Fedek topraklarını ise misafir ve yolculara tahsis etmişti. Hayber topraklarını ise üç kısma ayırdıktan sonra üçte birini ailesinin geçimi için bırakmış, üçte ikisini de Müslümanlar arasında taksim etmişti. Nitekim Hz. 'Âişe, Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte Hayber ve Fedek arazilerinin tasarruf yetkisinin devlet başkanına ait olduğunu söyleyerek bu malların savâfî olduğuna işaret etmiştir.¹⁵⁵³

Hz. Ömer döneminde savâfî meselesi tekrar gündeme geldi. Fethedilen toprakların dağıtımı hususunda tartışmalar yaşanırken savâfî toprakların da savaşılanlar arasında tıpkı ganimet malları gibi dağıtılmasını düşünülürdü. Ancak fethedilen toprakların eski sahiplerinde kalmasına karar verilince "Savâfî'l-esmâr"¹⁵⁵⁴ denilen ve genellikle hanedan mensuplarının elinde bulunan bu topraklar, özel bir yapıya dönüştürüldü. Hz. Ömer, bu toprakların mülkiyetinin devlete ait olduğuna karar verdikten sonra savâfî için kurduğu divandan elde eden gelirleri fey olarak gazilere dağıttı.¹⁵⁵⁵

Hz. Peygamber, beytül mâlede biriken malların sarf yerlerini bazen âyette işaret edilen sekiz sınıfa "Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."¹⁵⁵⁶ âyetinde belirtilen sekiz sınıfa tahsis etmekteydi. Bazen da savaş hazırlıkları ve yoksullara yardım şeklinde kendi takdirine göre yapmaktaydı. Ancak Hz. Peygamber, gelirlerin harcanması konusunda ken-

¹⁵⁵³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 18-22, 25-37.

¹⁵⁵⁴ Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 69.

¹⁵⁵⁵ Mustafa Demirci, "Savâfî", *DİA*, XXXVI, 184.

¹⁵⁵⁶ Tevbe, 9/60.

disini beytül mâlin sahibi görmeyip idarecisi olarak kabul etmekteydi. Nitekim torunu Hz. Hasanın zekât hurmalarından bir tanesini ağzında çiğnediğini fark edince “Oğlum bırak onu; bırak. Hz. Peygamber’in ailesinin zekât yemediğini duymadın mı?”¹⁵⁵⁷ diyerek bu konudaki hassasiyetini ortaya koydu. Ayrıca İslâm devletinin çeşitli bölgelerine gönderilen memurların ve fetihten sonra Mekke valisi olarak görevlendirilen ‘Attâb b. Esîd’in maaşı da beytül mâlden karşılanmaktaydı.¹⁵⁵⁸ Allah Resûlü’nün beytül mâle nakit olarak aktarılan gelirleri evinde uzun süre bekletmeden ilgili kimselere verdiği;¹⁵⁵⁹ ziraî ürünlerden elde edilenleri¹⁵⁶⁰ Mescid-i Nebevî’nin üst katındaki bir odada Hz. Ömer’in sorumluluğunda muhafaza ettiği rivayet edilmektedir. Yine Hz. Peygamber’in beytül mâlde toplanan bu gelirlerinin Müslümanların ihtiyaçlarını karşılamadığı bazı durumlarda sahâbeden bağış topladığı da bilinmektedir.¹⁵⁶¹

Hz. Ebu Bekir’in halife olmasıyla birlikte beytül mâlin yapısı ve işleyişi hakkında önemli bir değişiklik olmadı. Hz. Ebu Bekir, Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi toplanan gelirleri bekletmeden ihtiyaç sahipleri arasında eşit bir şekilde paylaştırmaktaydı. Nitekim Hz. Ebu Bekir vefat ettiğinde beytül mâlde bir dirhem dışında başka bir gelire rastlanmadı. Hz. Ebu Bekir’in Sunh’tan Medine’ye taşınana kadar beytül mâle tahsis edilen bir yerde oturduğu ve Medine’ye yerleştiğinde de beytül mâli beraberinde götürdüğü rivayet edilmektedir.¹⁵⁶² Ayrıca Hz. Ebu Bekir’e halife olduktan sonra geçimini sağlamak üzere Hz. Ömer’in teklifiyle beytül mâlden maaş bağlandığı da nakledilmektedir.¹⁵⁶³

Hz. Ömer döneminde sınırların genişlemesi ve çok sayıda toprağın ele geçirilmesiyle birlikte devletin gelirlerinde önemli artışlar meydana geldi. Bu gelişmeler Hz. Ömer’i, beytül mâl konusunda bazı düzenlemeler yapmaya ve yeni kararlar almaya sevk etti. Hz. Ömer, elde edilen gelirlerden zekât ve humusun dağıtımında Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerindeki uygulamayı tatbik etti. Elde edilen zekât gelirlerini Tevbe sûresinin 60. âyetine; humusu ise Enfâl sûresinin 41. âyetine göre sarf etti. Bununla birlikte Hz. Ömer gayri müslim halktan alınan cizye, haraç ve ticaret malları vergisinin (fey) harcanması hususunda önceki dönemlerden farklı bir yöntem takip etti.

¹⁵⁵⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VI, 364.

¹⁵⁵⁸ İbn Ebu Zeyd, *en-Nevâdir ve’z-ziyâdât*, Beyrut 1999, III, 400.

¹⁵⁵⁹ Buhârî, “Zekât”, 20.

¹⁵⁶⁰ Buhârî, “Zekât”, 60; Müslim, “Zekât”, 161.

¹⁵⁶¹ Mehmet Erkal, “Beytül mâl”, *DİA*, VI, 90-91.

¹⁵⁶² İbn Sa’d, *et-Tabakât*, III, 195.

¹⁵⁶³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, III, 168.

Halifeliğinin ilk yıllarında Tevbe sûresinin 29. âyetinde cizyenin sarf yerleri belirtilmediğinden elde edilen gelirleri, Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinde olduğu gibi Müslümanlar arasında paylaştırdı. Ancak verimli arazilerin İslâm topraklarına dahil edilmesinden sonra sahâbe ile yaptığı istişareler neticesinde savaş sonucunda ele geçirilen toprakların diğer ganimet malları gibi gaziler arasında dağıtılmamasına; bunun yerine arazi ve nehirleri işleyen kimselere bırakılmasına ve onlardan elde edilecek gelirlerin bütün Müslümanların atıyyelerine dahil edilmesine karar verdi.¹⁵⁶⁴

¹⁵⁶⁴ Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 34-35; Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 48.

HZ. ÖMER DÖNEMİ VE ÖNCESİ DÎVÂN TEŞKİLATI KONUSUNDAKİ GELİŞMELER YA DA HZ. ÖMER DÖNEMİ DÎVÂN TEŞKİLATI; TECDİD Mİ? İTHAL Mİ?

*Mehmet ŞİMSİR**

ÖZET

Gerçek ve işlevsel bir devlet yapılanması; siyasî, askerî, iktisadî, diplomasi vb. alanlarda kurumsallaşmakla sağlanabilir. Devletin, içte ve dışta kabul görmesi ve hayatiyeti büyük ölçüde buna bağlıdır. Ortaçağlarda, önemli devletler bu kurumsal yapılanmayı “Dîvân Teşkilatı” ile sağlamış, ilk “İslam Devleti” de hicri I. asır içerisinde bu yapılanmayı büyük ölçüde tamamlamıştır. İslam Tarihi araştırmacılarının konu üzerinde yaptıkları tetkiklerde, çoğunluğun kanaati; Hz. Ömer döneminde, İslam Devleti’nin kurumsal yapılanmasında ilk önemli gelişmelerin büyük bir hızla gerçekleştiği, özellikle “Dîvân Teşkilatı” konusunda, kuruluş ve gelişmelerin bu dönemde yaşandığı şeklindedir. Oysaki Hz. Peygamber döneminden itibaren devlet idarî yapılanmasıyla ilgili çeşitli tedbirler alınmaya, kurumsal yapıların nüveleri -dönemin imkânları ölçüsü ve seviyesinde- ihdas edilmeye başlanmıştır. Hz. Ömer döneminin kurumsal yapı alanındaki çok hızlı ve yaygın gelişmelerinin gölgesinde kalan bu ilk teşebbüsler, maalesef büyük ölçüde değerlendirme dışı bırakılmıştır. “Dîvân Teşkilatı” ile ilgili gelişmeler de bunun en önemli örneklerinden birisini teşkil etmiştir.

Kanaatimizce bu bakış açısıyla yapılacak yeni tetkikler, konu hakkındaki yaygın kanaatleri değiştirecektir. “Dîvân Teşkilatı”nın ne olduğu ve nasıl işlediğini tam olarak ortaya koymak, konu üzerindeki kapalı kalmış birçok hususun daha iyi anlaşılmasını sağlayacak, tarihsel seyri ile ilgili farklı yaklaşımların ortaya çıkmasını temin edecektir. Bu nedenle aşağıdaki soruların cevaplanması bize yeni kapıları aralayacaktır. Acaba Hz. Ömer döneminden önce; Devlet işleyişi mevcut muydu? Mevcut ise hangi yöntemlerle yerine getiriliyordu? Dîvân kelimesi biliniyor muydu? Biliniyorsa anlam ve işlevi ne idi? Dîvân Teşkilatı uygulamalarına benzer uygulamalar var mıydı? Varsa bunlar hangileridir ve ne tür özelliklere sahiptir? Ayrıca bu sorulara ilave olarak, “Hz.

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

Ömer dönemi ve sonrasında İslam Devlet Dîvânlarının işleyişi nasıldı? vb.” sorular ve bunların cevapları da son derece önemlidir.

Tebliğimizde, konuyu bu bakış açısı ile ele almak, temel ve ilk-el kaynaklardan hareketle İslam Tarihi’nde “Dîvân Teşkilatı”nın tarihi seyrini ve gerçekte Hz. Ömer döneminde konu ile ilgili gelişmelerin mahiyetinin ne olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

GİRİŞ

İnsanoğlu dünya hayatına medenî bir varlık olarak başlamış ve fitrî özellikleri nedeniyle toplumsal bir yapı ile hayatını devam ettirebilmiştir.¹⁵⁶⁵ Belki ilk baştan itibaren belki de zaman içerisinde benzer özelliklere sahip insanlar, farklı insan toplulukları meydana getirmişlerdir. Bu insan toplulukları, belirli kriterlere ulaştığında¹⁵⁶⁶ “Toplum” olarak isimlendirilmişlerdir. Bu noktaya ulaşmak için topluluklarının; insanın temel yaşamsal ihtiyaçları başta olmak üzere dil, kültür, hukuk, iktisat, güvenlik, içtimaî hayat ve yönetim alanlarındaki gereksinimlere yönelik çeşitli organizasyonları hayata geçirmeleri gerekmiştir.

Toplumların, sahip oldukları kendilerine has maddî-manevî özellikleri korumak ve geliştirmek¹⁵⁶⁷ için gerçekleştirdiği organizasyonların en önemlilerinden birisi kuşkusuz “Siyasî organizasyon”lardır. Bu sayede toplumlar, toplum içi insanî ilişkileri düzenlemek, toplumu sevk ve idare etmek, farklı alanlardaki organizasyonların birbirleriyle koordinasyonunu sağlamak, civar toplumlardan gelebilecek tehditlere karşı koymak, farklı toplumlarla çeşitli alanlarda alış-veriş yapmak ve rekabet etmek gibi hususları gerçekleştirebilmişlerdir. Siyasî organizasyonlar, zaman içerisinde belirli şartları haiz bir seviyeye ulaştığında “Devlet” olarak kabul edilmişlerdir.¹⁵⁶⁸ Bu şartların başında; coğrafi sınırları ve bu sınırların içerisinde yaşayan vatandaşların sayısını belirlemek, hukukî kuralları ve bunların uygulanmasında kurumsal ve bürokratik yapıyı oluşturmak, iç ve dış tehditlere yönelik sürekli ve düzenli güvenlik gücüne sahip olmak, maddî giderler için düzenli gelir temin edilecek kaynaklara ve vergilendirme sistemine sahip olmak, kendi adına para basmak ve tüm bu işlemlerde yazılı kayıtlar tutmak ve kurumsal yapılanmayı gerçekleştirmek gelmek-

¹⁵⁶⁵ İbn Haldun, Abdurrahman Ebu Zeyd Veliiyyüddin, *Mukaddime*, çev.: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1988, I/271-273.

¹⁵⁶⁶ Tablamacioğlu, Mehmet, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, AÜ. İlahiyat Fak. Yay., 2. Baskı, AÜ. Basımevi, Ankara, 1969, s.

¹⁵⁶⁷ Mâverdi, Ebu'l-Hasan Habib, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, çev.: Ali Şafak, Bedir, Yay., İstanbul, 1994, s. 25-27.

¹⁵⁶⁸ Başgil, Ali Fuat, “Devlet Nedir”, *İÜ. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XII/4, İstanbul, 1946, s. 981; Kapani, Münici, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yay., Ankara, 1992, s. 35; Davutoğlu, Ahmet, “Devlet”, *DİA.*, İstanbul, 1994, IX/235-240.

tedir.¹⁵⁶⁹ Ortaçağlara gelinceye kadar devlet olma hüviyetine kavuşan siyasî organizasyonlar, yönetsel özelliklerinden kaynaklı farklı devlet işleyiş şekillerinde tezahür etmişlerdir. Monarşik, teokratik, meclisli devletlerden halk, kent, imparatorluk ve feodal özellik taşıyan devlet tiplerine varıncaya kadar birçok çeşidini ortaya koymuşlardır.¹⁵⁷⁰ Bunların büyük bir çoğunluğu ise sahip olduğu devlet yapılanma ve işleyişlerini “Dîvân Teşkilatı” sistemiyle yerine getirmişlerdir. İncelediğimiz dönem ve bölgede Bizans ve Sâsânî devletleri başta olmak üzere, onların etkisi altında bulunan Tedmürlüler, Gassânîler, Hîreliler, Himyerîler gibi uydu devletler idarî yapılanmalarını bu sistem üzerinden yürütmüşlerdir.

Giriş bilgileri olarak bu kısa hatırlatmaları yaptıktan sonra konumuz için son derece önemli olan şu soruları tek tek ele alalım. Hz. Ömer döneminden önce İslam toplumunda; Devlet işleyişi mevcut muydu? Mevcut ise hangi yöntemlerle yerine getiriliyordu? Dîvân kelimesi biliniyor muydu? Biliniyorsa anlam ve işlevi ne idi? Dîvân Teşkilatı uygulamalarına benzer uygulamalar var mıydı? Varsa bunlar hangileridir ve ne tür özelliklere sahiptir? Ayrıca bu sorulara ilave olarak, “Hz. Ömer dönemi ve sonrasında İslam Devlet Dîvânlarının işleyişi nasıldı?

1. Hz. Ömer Döneminden Önce İslam Toplumuna Devlete Sahip miydi? Sahip ise İdarî İşlemler Hangi Yöntemlerle Yürütülüyordu?

Hz. Peygamber’in oluşturduğu yeni İslam toplumundan hemen önce Hicaz bölgesinde yaşayan Arap nüfusu, toplum olabilmek için gerekli hususiyetlere sahip olmuş, uzunca bir tarih diliminde birçok alanda toplumsal organizasyonlar gerçekleştirmişlerdir. Bu organizasyonlar içerisinde meydana getirdikleri siyasî yapılanma ise Kusay’dan itibaren varlık göstermiş, ancak yukarıda zikrettiğimiz gerekli şartlara haiz olmadığından bir devlet hüviyetine kavuşamamıştır. Bu durum, onları hem kendi iç yaşantılarında hem de civar devlet sahibi toplumlarla olan ilişkilerinde geri plana düşürmüştür. Bu nedenle, içte güvensiz ve yaygın adaletten mahrum bir hayat sürülmüş, içtimaî, siyasî ve özellikle iktisadî alanlarda dış güçlerin hegemonyası altında kalınmıştır.

Hz. Peygamber, bu toplum içerisinde tebliğ görevine başladığında ilk hedeflerinden birisi; siyasî organizasyona müdahil olma ve bir devlet yapılanmasını hayata geçirmek olmuştur. Zira tebliğini yaptığı birçok İslamî ilke ancak siyasî bir organizasyon, hatta otoritesini ortaya koymuş bir devlet yapılanma-

¹⁵⁶⁹ Uygun, Oktay, *Devlet Teorisi*, Onikilevha Yay., İstanbul, 2017, s. 61.

¹⁵⁷⁰ Ortaçağlarda devlet yönetim şekillerinin özellik ve tarihi seyirleri hakkında bilgi için bkz.; Lewellen, Ted C., *Siyasal Antropoloji*, çev.: Erkan Koca, Birleşik Yay., Ankara, 2011, s. 38; Akal, Cemal Bali, *İktidarın Üç Yüzü*, Dost Kitabevi, Ankara, 2009, s. 358. Ayrıca devletin bu tür bir sınıflandırılması örnekleri ve devlet çeşitleri hakkında bilgi için bkz.; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/477-623.

sını gerektirmektedir.¹⁵⁷¹ Tebliğinin Mekke döneminde mevcut yapıdan, özellikle siyasî liderlerden çok sert bir karşılık görmesinin temel kaynağı da bu nokta olmuştur. Zira o toplumda yaşayan insanlar aslında Allah'ı tanıyor, tüm güç ve kudretin O'nun elinde olduğunu biliyor ve bunu da itiraf ediyorlardı.¹⁵⁷² Bu karşı çıkış nedeniyle Mekke döneminde ilerleme kat edemediği siyasî organizasyon ve devlet yapılanmasıyla ilgili faaliyetlerini, imkânların daha elverişli hale geldiği Medine döneminde hayata geçirmiştir. O'nun bu dönemdeki faaliyetlerine baktığımızda neredeyse ilk girişimlerin hepsinin bu alan ile ilgili olduğu görülmektedir. Medine'de yaşayan tüm toplum unsurlarını bir araya getirerek yazılı bir metin halinde oluşturulan anayasa hüviyetindeki Medine Sözleşmesi'nin hayata geçirilmesi, nüfus sayımı yapılması, beytü'l-mâl'in oluşturulması, Müslümanlardan vergi toplanmaya başlanması, yaygın bir hukukî yapının oluşturulması, bu yapı içerisinde yargılamayı gerçekleştirebilecek kişilerin belirlenmesi, vahiy kâtipliğinin yanında idarî işlemler için kâtiplerin edinilmesi bu sahadaki ilk işlemlerdir. Zamanla dış güvenlik konusunda askerî birliklerin oluşturulması, iç güvenliğe yönelik ases, hares, muhtesib gibi görevlilerle bir yapının hayata geçirilmesi, civar devlet ve toplumlarla elçi ve heyetler vasıtasıyla yazışmaların başlatılması, resmî evrakların devlet mührü ile mühürlenmesi, devlet merkezine yeni bağlanan bölgelerin idaresi için hukukî ve idarî işlemleri yerine getirecek valilerin tayin edilmesi, iktisadî alanda güçlü devletlerin paralarının kullanılmasında kendi inisiyatifini¹⁵⁷³ gösterir tarzda çeşitli belirleme ve yasaklamaların getirilmesi işlemleri gerçekleştirilmiştir.

¹⁵⁷¹ İslam'ın uygulanmasını emrettiği; tüm insanlara eşit hakların verildiği hukuk sistemi, toplumsal sınıf ayrımlarının ortadan kaldırılması, aile hukukundan iktisadî ilkelere, içtimaî uygulamalardan suçlara ve cezalarına varıncaya kadar birçok alanda, bir siyasî otorite hatta otoritesi kabul edilmiş ve kurumsal yapıya ulaşmış bir devlet işleyişi gerekmektedir.

¹⁵⁷² Mekke müşriklerinin Allah'ı tanıma, güç ve kuvvetini itiraf etmeleriyle alakalı bazı ayetler için bkz.; "And olsun ki onlara: 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye sorsan, elbette 'Allah' derler. De ki: 'Hamd Allah'a mahsustur'. Fakat onların çoğu bilmezler." (Lokman, 31/25); "De ki: 'Eğer biliyorsanız söyleyin bakalım. Bu dünya ve onda bulunanlar kime aittir?' 'Allah'a aittir' diyecekler. De ki: 'Öyle ise hiç düşünüp taşınmaz mısınız?' De ki: 'Yedi göğün Rabbi ve büyük arşın Rabbi kimdir?' 'Allah'tır' diyecekler. De ki: 'Öyle ise siz Allah'tan korkmaz mı siz?' De ki: 'Her şeyin mülkiyeti ve idaresi elinde olan, himaye eden, fakat himayeye muhtaç olmayan kimdir? Biliyorsanız söyleyin!' 'Allah'tır' diyecekler. De ki: 'Öyleyse nasıl aldanıyorsunuz!'" (Mü'minûn, 23/84-89); vd. Mekke döneminde nazil olan bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere, en sert tepki veren grupların başında gelen siyasî liderlerin temel korkusu; mevcut siyasî organizasyonlarını ve bu organizasyonun kendilerine sağlamış olduğu imkânları kaybetmektir. Geniş bilgi için bkz.; Şimşir, Mehmet, "Hz. Peygamber'in İslam Tebliğine Karşı Şair ve Siyasî Liderlerin İlk Tavırları ve Şiir alanında Yaşanan Gelişmeler", *Mütefekkir*, Cilt: 4, Sayı: 7, 2017, s. 41-61.

¹⁵⁷³ Hz. Peygamber'in konu ile ilgili faaliyetleri hakkında bilgi için bkz.; Ebu Dâvud, *Buyu'*, 8, 17, 48; Nesâî, *Buyu'*, 54; İbn Mâce, *Ticâret*, 12, 52; Hâkim, *Kitâbu'l-Buyu'*, II/31; Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Envâil*, Kahire, 1976, s. 624-625; Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev.: Salih Tuğ İrfan Yay., İstanbul, 1993, II/986.

Tüm bu faaliyetler bize, Hz. Peygamber'in Medine döneminden itibaren yazılı, kayıtlı, kurumsal işleyişiyle bir devlet yapılanmasını başlattığını, giriş bölümünde ifade ettiğimiz siyasî bir organizasyonun devlet hüviyetine kavuşabilmesi için gerekli olan tüm şartlarla alakalı tedbirleri alındığını göstermektedir. Bu gelişmeler, konu ile ilgili araştırma yapan ve söz söyleyen Müslüman ve Batılı araştırmacıların tamamının "İlk İslam Devleti"ni Hz. Peygamber ile başlatmalarının temel gerekçeleridir. Ancak bu noktada şunu mutlaka vurgulamak gerekir: Tüm bu girişimler imkânların el verdiği ölçüde ve başlangıç adımları olmuştur. Tam ve mükemmel bir işleyiş, kurumsal yapılanmanın tüm yönleriyle hayata geçirilmesi elbette zaman gerektirmiştir. Fakat Hz. Peygamber, kurmuş olduğu devlet ile asgari gereklilikleri temin etmiş, bütün zamanlar için sabit ve geçerli olan katı bir yönetim yapısından ziyade, kendisinden sonrakilere; değişen şartlara uygun olarak dinamik bir yönetim kurmalarını sağlayacak bir rehberliğin ana hatlarını sunmuştur.

2. Dîvân kelimesi biliniyor muydu? Biliniyorsa anlam ve işlevi ne idi? Dîvân Teşkilatı uygulamalarına benzer uygulamalar var mıydı? Varsa bunlar hangileridir ve ne tür özelliklere sahiptir?

Bu sorulara vereceğimiz cevaplar, Hz. Peygamber döneminde hayata geçen İslam Devleti'nin nasıl yürütüldüğünü bize gösterecektir. Ayrıca Ortaçağ devlet idarî yapılanmalarının yürütülmesini sağlayan "Dîvân Teşkilatı"nın İlk İslam Devleti'nde bilinip bilinmediğini, uygulanıp uygulanmadığını da ispatlayacaktır. Şimdi bu sorulara cevaplar arayalım.

-Dîvân Kelimesi ve Anlamları: Dîvân kelimesi yaygın olarak Farsça kökenli kabul edilmektedir. دَبْرَ / دَبِيسْتَانُ / دَقْتَرُ (debr, debistan, defter) kelimeleri gibi دَبْ (dâb) kökünden geldiği ve "gözetlemek",¹⁵⁷⁴ anlamında olduğu ya da دِيْوَانَه (dîvâne) kelimesinden geldiği ve "deli/şeytan"¹⁵⁷⁵ anlamlarında olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁷⁶ Dîvân, "Devlet idaresine ait mallara, bunların üzerindeki malî işlemlere, askerî faaliyetlerin düzen ve kayıtlarına, bunların tutulduğu defterlere ve mecaz olarak ta bu defter ve ilgili memurların bulunduğu yerlere verilen isim"¹⁵⁷⁷ olarak kullanılması açısından ise Farsçadan Arapçaya geçmiş bir kelime olarak zikredilmektedir.¹⁵⁷⁸ Kelimenin Farsçada devlet kurumunun adı

¹⁵⁷⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, I/636-637; Şibli, Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev.: Talip Yaşar Alp, İstanbul, 1975, II/139-140.

¹⁵⁷⁵ Sâlehpur, Cemşid, *Farsça-Türkçe Genel Sözlüğü*, Lale Yay., Tebriz, trz., I/520.

¹⁵⁷⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I/50, Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 373, İbn Haldun, *Mukaddime*, I/636-637.

¹⁵⁷⁷ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 373; Hasan, İbrahim Hasan-Ali, İbrahim Hasan, *Nüzümü'l-İslamiyye*, Kahire, 1966, s. 170; Dûrî, Abdülaziz, "Dîvân", İstanbul, 1994, IX/378.

¹⁵⁷⁸ Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihah*, Kahire, 1956-57, V/2115; Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ*, thk.: Muhammed Hüseyin Şemseddin vd., Beyrut, 1987, I/124; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/636-637; Dûrî, "Dîvân", IX/378.

haline gelmesiyle ilgili birkaç rivayet bulunmaktadır. Kisra Anuşirevân, bir gün kâtiplerin kendi kendilerine sayı sayıp hesap yaptıklarını görünce “Dîvâne” yani “Delî” demiş, zamanla kâtiplerin çalıştığı yere “Dîvâne” denilmeye başlanmış, zamanla “he” harfi düşmüş ve “Dîvân” şeklinde kullanılmıştır. Başka bir anlatımda ise devlet kâtiplerinin devlet işlerinde gizli açık bütün işlere vakıf bulunmaları, karışık ve dağınık rakamları bir araya toplamada maharetli olmaları nedeniyle “Şeytanlar” gibi bir manaya delalet etmek üzere “Dîvân” denildiği, zamanla kâtiplerin oturdukları yere verilen isim haline geldiği aktarılmaktadır.¹⁵⁷⁹

“Dîvân” kelimesi bu haliyle Farsça kökenli olabilir ve öteden beri devlet idarî kurumun adı olarak tanınabilir. Ancak bu durum, “Arapların “Dîvân” kelimesini, ne gibi işlem ve kurumlara ad olarak verilebileceğini Hz. Ömer döneminde öğrendi” demeyi gerektirmez. Zira Araplar, değil Hz. Ömer döneminde, İslam’dan önce bile bu kelimeyi biliyor ve kullanıyorlardı. Arapların bütün bilgilerini içine alan, bunları muhafaza eden ve daima kendisine başvurdukları, hayatlarının çok önemli bir parçasını oluşturan şiir’e “Divânü’l-Arab” ya da “Divânü İlmî’l-Arab” demişlerdir.¹⁵⁸⁰ Ayrıca, kelime, “Arap dilinde, kendisine müracaat edilen ve içindeki hükümlerle amel edilen ana kaynaktır” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁵⁸¹ İbn Abbas’ın; “Benden açıklamamı istediğiniz Kur’an’daki garib kelimeler için Arap şiirlerine bakınız. O kelimelerin manalarını şiirden araştırınız, zira şiir Arap’ın dîvânıdır” dediği bilinmektedir.¹⁵⁸² Bu hususlar bize kelimenin öteden beri Araplarca bilindiğini göstermektedir. Yine, Ra’d suresindeki “مُعَبَّاتٌ / muakkabât” (koruyucular) kelimesinin dîvân görevlileri anlamında olduğu,¹⁵⁸³ Hz. Âişe’nin Hz. Peygamber’den “Allah katında üç dîvân vardır” şeklindeki aktarımında kastedilenin “hesap defteri” olduğu,¹⁵⁸⁴ “دَوْنٌ / devvene” kelimesinden (tespit etmek) türetilmiş olduğu¹⁵⁸⁵ ile il-

¹⁵⁷⁹ Mâverdi, *Ahkâmü’s-Sultaniyye*, s. 373; Kalkaşendî, *Subhu’l-A’sâ fi Smâ’ati’l-İnşâ*, I/123; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/636.

¹⁵⁸⁰ Dûrî, Abdülaziz, “Dîvân”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX/378.

¹⁵⁸¹ Kalkaşendî, *Subhu’l-A’sâ fi Smâ’ati’l-İnşâ*, I/121.

¹⁵⁸² Kalkaşendî, *Subhu’l-A’sâ fi Smâ’ati’l-İnşâ*, I/121.

¹⁵⁸³ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, Kahire, 1909, s. 3.

¹⁵⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut, trz., VI/240. Rivayet şu şekildedir: “Allah katında üç dîvân vardır. Bir dîvân’a Allah önem vermez. Bir dîvân’ı Allah baştan sona değerlendirir. Bir dîvân’da vardır ki; Allah onda kayıtlı olan suçları asla bağışlamaz. Bu, Alla’a şirk koşma suçunun olduğu dîvân’dır. Allah’ın önem vermediği dîvân; kulun kendisiyle Rabbi arasında kalacak şekilde kendi nefesine yaptığı haksızlıkların kayıtlı olduğu dîvân’dır... Allah’ın baştan sona değerlendirmeye alacağı dîvân; kulların birbirlerine yapmış oldukları haksızlıkların kayıtlı olduğu dîvân’dır. Bu durumda mutlaka kısas uygulanır.” Ayrıca bkz.; İbn Kesir, *Kitâbü’l-Fiten ve’l-Melâhimi/Ölüm Ötesi Tarihi*, çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul, 2001, s. 290-291.

¹⁵⁸⁵ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânü’l-Arab*, Bulak, 1299-1308, XIII/166.

gili rivayetler mevcuttur.¹⁵⁸⁶ Kur'an ve hadislerde¹⁵⁸⁷ defter tutmak anlamında kullanımlarına da bakıldığında kelimenin ne anlamda olduğunun, ne gibi işlemler için kullanılabileceğinin öteden beri bilindiği görülecektir. Dolayısıyla kelimenin aynı anlamda kullanılan Arapça kökenli bir kelime olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Hz. Peygamber döneminde “Dîvân” anlamı ve işlevinin bilindiği kesin olduğuna göre kurmuş olduğu devletin idarî mekanizmasında birçok iş ve işlem buna uygun olarak yürütüldüğü düşünülmelidir. Yapmış olduğu şu işlemler konu hakkındaki yaklaşımımızı kuvvetlendirmektedir: Nüfus sayımı yapılması ve bunun kayıt altına alınması,¹⁵⁸⁸ devlet idarî yazışmalarında çok sayıda kâtibin mevcudiyeti,¹⁵⁸⁹ kaleme aldırıldığı ve ilgili şahısların elinde muhafaza edilen bazı ahitname ve ikta belgelerinin varlığı,¹⁵⁹⁰ beytü'l-mâl'in işleyişi ve ilgili çeşitli kayıtların tutulması,¹⁵⁹¹ borçlar ve muamelelerle ilgili bazı kayıtların tutulması,¹⁵⁹² civar devlet ve toplumlara mektuplar yazılması, bunların muhafaza edilmesi ve mühürlenmesi¹⁵⁹³ vb. Tüm bunlar, Hz. Peygamber

¹⁵⁸⁶ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.; Aykaç, Mehmet, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar*, TTK. Yay., Ankara, 1997, s. 39-40.

¹⁵⁸⁷ Bilgilerin kayıt altına alındığı defter uygulamasıyla alakalı bazı ayet ve hadisler için bkz.; İsrâ, 17/13; Zümer, 39/69; Müddessir, 74/52; Tekvir, 81/10; Mutaffifin, 83/7-9; İnşikâk, 84/7-12; Buhârî, Rikâk, 49; Müslim, Cennet, 79; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/48, VI/240; Hâkim, *Müstedrek*, I/190.

¹⁵⁸⁸ İslam'daki bu ilk nüfus sayımı ile alakalı geniş bilgi için bkz.; Buhârî, Cihad, 181; Müslim, İman, 235. Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyasiyye li'l-Ahdi'n-Nebeviyyi ve'l-Hilâfet'r-Râside*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 2001, s. 65; Okıç, M. Tayyib, “İslamiyette İlk Nüfus Sayımı”, *AÜ., İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt: VII, Ankara, 1960, s. 11-20; Bozkurt, Nebi, “Nüfus”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII/293-294.

¹⁵⁸⁹ Bu konuda geniş malumat için bkz.; Cehşiyârî, Ebu Abdullah Muhammed, *Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk.: Mustafa es-Sakkâ vd., Mısır, 1980; Taberî, Cafer b. Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî (Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk)*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, trz., III/173; Ya'kûbî, Ahmed b. İshak, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, nşr.: M. Th. Houtsma, Beyrut, trz., II/80; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, I/89-91; Tirmizî, İstizân, 22; Ebu Dâvud, İlim, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/13; İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, byy., 1869, II/277; İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihü'l-Buhârî*, thk.: Taha Abdurrauf Sa'd vd., Kahire, 1978, XXVII/216; Hammâş, Necdet, “ed-Devâvînu'l-Merkeziyye fi Şam fi Asr'l-Ümevî”, *Buhus fi Tarihi Biladi's-Şam*, Amman, 1990, s. 26-27.

¹⁵⁹⁰ Konu hakkında geniş bilgi için bkz.; Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâfibu'l-İdâriyye*, çev.: Ahmet Özel, İstanbul, 1990, I/199-309; A'zamî, Mustafa, “Asr-ı Saadette Yazı ve Vahiy Katipleri”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed.: Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul, 1994, I/367-464.

¹⁵⁹¹ Konu hakkında Hz. Hasan'ın “Rasulullah beni sadaka odasına götürdü” rivayeti başta olmak üzere, Hz. Ömer, Bilal-i Habeşî, Ebu Ubeyde b. Cerrah ve Muaz b. Cebel gibi şahısların Beytü'l-Mâl görevlisi olduklarına dair rivayetler için bkz.; Ebu'l-Ulâ Mardin, “Beytü'l-Mâl”, *MEB. İA*, Eskişehir, 1997, II/591; Erkal, Mehmet, “Beytü'l-Mâl”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI/91-94; Yeniçeri, Celal, “Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed.: Vecdi Aküz, Beyan Yay., İstanbul, 1994, III/245-395.

¹⁵⁹² Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, I/91.

¹⁵⁹³ İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk.: İhsan Abbas, Dârü Sadr, Beyrut, 1968, I/470; Buhârî, Libâs, 46, 50-55; Müslim, Mesâcid, 222; Ebu Dâvud, Hatem, 4; Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütühu'l-Buldân*, thk.: Abdullah Enis et-Tabbâ', Beyrut,

döneminde devlet iş ve işlemleriyle alakalı bir tedvin hareketinin başlatılmış olduğunu bize göstermektedir. İşleyişi açısından zikrettiğimiz bu örnekler, Dîvân-ı Resâil, Dîvân-ı Beytü'l-Mâl, Dîvân-ı Cünd/Ceyş, Dîvân-ı Haraç ve Dîvân-ı Berid'in Hz. Peygamber döneminden itibaren hayata geçtiğini, tıpkı Hz. Ömer döneminde olduğu gibi Arapça olarak bu defterlerin tutulduğunu ispatlamaktadır.

3. Hz. Ömer Dönemi Dîvân ve İşleyişi:

Hz. Ömer döneminden önce dîvân tutma işlemine başlanmış olduğuna göre O'nun döneminde yaşanan gelişmelerin mahiyeti nedir? Konu ile ilgili araştıra yapanların çoğunun "Dîvân Teşkilatı"nı Hz. Ömer'in kurmuş olduğuna dair kanaatleri nereden kaynaklanmaktadır? Bu soruların cevabı için öncelikle Hz. Ömer'in devlet idaresine ve Dîvân tesisiyle alakalı rivayetlere bakmak gerekmektedir. Rivayetler iyi tahlil edildiğinde gerçek ortaya çıkacaktır.

-Hz. Ömer ve Devlet İdaresi: Hz. Ömer, Râşid Halifelerin genel görünümüne uygun olarak Hz. Peygamber'in koyduğu esaslara bağlı kalmış, fakat ülke sınırları oldukça genişlemiş, İslam'a yeni giren kişilerin mensup olduğu önceki kültür ve medeniyetlerin izleri İslam toplumunu da çeşitli yönleriyle etkilemeye başlamıştır. Bu nedenle O, dinî ve idarî konularda öze bağlı kalmak kaydıyla bazı değişiklik ve yenilikleri hayata geçirmiş, özellikle kültür, medeniyet ve devlet idarî alanlarında birçok tedbir almak zorunda kalmıştır. Yeni şehirler ve eyaletler kurmuş, orduda yeni bölümlenmelere gitmiş, posta teşkilatından sosyal hayatta giyim-kuşam tedbirlerine, yargılama usullerinden eğitim öğretim alanına kadar geniş bir yelpazede birçok önemli gelişmeyi hayata geçirmiştir.

Hz. Ömer, bunları yaparken; önceden temelleri atılmış mevcut idarî işleri, yeni şartlara uygun hale getirmek ve kayıt altına almak, yeni gereksinimler nedeniyle diğer kültür ve medeniyet yapıları içerisindeki idarî işleyişleri İslam Devlet Sistemine entegre etmek yolunu takip etmiştir. Ancak O'nun yaptığı bu girişimler, İslam Devleti'nde hiç kullanılmayan usuller değildir. Kendisinden önce Hz. Peygamber de gerekli olduğu ve imkânların el verdiği ölçüde diğer kültür ve medeniyetlerden aktarımlar yapılmıştır. "Dîvân" tesisi de tam bu noktada görülmesi gereken bir işlem olmuştur.

-Hz. Ömer'in Dîvân Tesisi ile Alakalı Rivayetler: Kaynaklarımızda Hz. Ömer'in "Dîvân" tesisiyle alakalı birkaç rivayet bulunmaktadır. İlkine göre; Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinin aksine, O'nun döneminde Beytü'l-Mâl'e gelen gelirler artmış, fethedilen bölgelerden kendisine çok miktarda ga-

nimet geliri gelmiş, önceki uygulamaların devamının zor olduğunu fark ettiği için ashab ile istişare ederek tüm ahaliye haklarının tam olarak ulaştırılması adına yeni uygulamalar gerektiğini ifade etmiştir. Hz. Ali, toplanan malların Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinde olduğu gibi tamamen dağıtılması ve geriye bir şey bırakılmaması isterken Hz. Osman, “Herkeseye yetecek kadar mal var, alanla almayanın karışmasından korkuyorum” demiş, Velid b. Hişam; “Ben Şam’dan geldim. Orada Şam melikinin Dîvân tedvin etmiş olduğunu gördüm. Sen de bir Dîvân düzenle” demiştir. Müzakereler sonucunda Hz. Ömer, neseb ilmini iyi bilenlerinden Akil b. Ebu Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut’ım’ı çağırarak, insanları mevkilerine göre yazmalarını istemiştir.¹⁵⁹⁴ Bu rivayeti, Hz. Ömer’in yeni hayata geçirdiği bir uygulama olarak görmek mümkün değildir. Rivayette, gelen malların hepsinin bir anda insanlara dağıtılmasının mümkün olmadığından, dolayısıyla işlemin zamana yayılması için bir tedbir alınmasından bahsedilmektedir. Önceden Beytül-Mâl’e gelen gelirler bekletilmeden insanlara eşit bir şekilde dağıtılır, sadece kalpleri İslam’a ısındırılacak bazı özel kimselere daha fazla hak verilirdi. Şimdi ise insanları mevkilerine göre yazmak, ödemede bir öncelik sırası tayin etmek ve artık İslam’ın hâkimiyeti netleştiği için insanların kalplerini ısındırmak için fazla hak verme gerek duymamak durumu söz konusudur. Aslında Hz. Ömer’in bu konu ile ilgili tutumu daha Hz. Ebu Bekir döneminde değişmiştir. Hz. Ebu Bekir’in Beytül-Mâl görevlisi olarak çalıştığı dönemde, Hz. Peygamber zamanında aldıkları atâ yazısını Hz. Ebu Bekir’e yeniletip daha fazla pay almaya devam etmek isteyen Ebu Süfyan b. Harb, Safvan b. Ümeyye, Akra b. Hâbis vb.lerini geri çevirmiş, ellerindeki yazıyı yırtıp “Rasulullah İslam’a ısındırmak için size pay veriyordu, bugün ise Allah, dini yüce ve üstün kalmıştır” demiştir. Hz. Ebu Bekir’e müracaat eden bu şahıslar, “Halife sen misin yoksa o mu?” demişler, Hz. Ebu Bekir de “İnşallah O’dur!” diyerek Hz. Ömer’in bu tavrını onaylamış ve durumu da ashaba bildirmiştir.¹⁵⁹⁵ Zaten Kettânî, bu rivayeti değerlendirirken Hz. Peygamber zamanında bu şekilde atâ alanların olması, bunlarla ilgili kayıtların tutulması, listeler oluşturulmasından hareketle “Bu, Dîvân’ın tâ kendisidir”¹⁵⁹⁶ diyerek Peygamber (SAV) döneminde Dîvân’ın olduğunu söylemektedir.

Konu ile alakalı ikinci bir rivayet şu şekildedir: Ebu Hureyre, Bahreyn’den beş yüz bin dirhem mal getirmiş, Hz. Ömer’e “Ey Mü’minlerin Emiri! Bu malı al” dediğinde, O; “Ne kadardır?” diye sormuş, Ebu Hureyre ise; “Beş yüz bin

¹⁵⁹⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III/295-296; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, IV/210; Belâzurî, *Fütühu'l-Buldân*, s. 655-662; Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 375; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 143-144; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/637.

¹⁵⁹⁵ Kâsânî, *Bedâiu's-Senâî fi Tertibi's-Şerâî*, II/44-45.

¹⁵⁹⁶ Kettânî, *et-Terâtibü'l-İldâriyye*, I/300.

dirhem” cevabını vermiştir. Hz. Ömer; “Beş yüz bin dirhem ne kadar olduğunu biliyor musun!” demiş, O; “Evet, beş tane yüz binin toplamı” deyince “Bu gece sen uykusuza benziyorsun, şimdi git, bu gece uyu, sabah bakarız” demiş, sabah Ebu Hureyre tekrar “Bu malı benden al!” dediğinde, “O mal ne kadar?” diye sormuş, “Beş yüz bin dirhemdir” cevabı üzerine “Bu mallar helal kaynaktan mı?” diye sormuş, Ebu Hureyre de “Yalnızca öyle olduğunu biliyorum” demiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Ey İnsanlar! Biliniz ki çok miktarda mal geldi. Bunu ölçmemizi isterseniz ölçeriz, tartmamızı isterseniz tartarız, saymamızı isterseniz sayarız” demiş, dinleyenlerden birisi¹⁵⁹⁷ “Ey Mü’minlerin Emiri! İnsanlar için Dîvânlar kur, onlar buna göre alsınlar” demiştir. Bu teklif Hz. Ömer’in hoşuna gitmiş ve Dîvân defterlerini düzenletmiştir.¹⁵⁹⁸ Rivayetten de anlaşıldığı üzere, Hz. Ömer’in yaptığı uygulama ve oluşturduğu yeni sistem Dîvân tesis etme değildir. Malların kişilere haksızlık olmadan, herhangi bir karışıklığa meydan vermeden, tam bir şekilde ve öncelik sırasına göre verilmesini temin etmektir. Çünkü o dönemde, devlet gelirleri önceki dönemlerden çok fazla miktara ulaşmış ve bunların bir anda dağıtılması da mümkün olamamıştır. Bu rivayette uygulamayla alakalı belki tek yeni taraf, önceki dönemlerde farklı haklara sahip olanların kendi ellerinde yazılı belgeleri bulunması şeklinde yürütülen işlemlerin, hisse tayinlerini ve kime ne kadar verildiğini belirleyen defter tutma işlemine tebdil edilmesidir.

Üçüncü bir rivayete göre ise Ahvaz’ın eski hükümdarı Hürmüzân, Hz. Ömer’i bir Dîvân teşkil etmeden asker sevk ederken görmüş, “Bunlardan bazıları kayboldu bunu kim bilecek? Geride kalan ve orduya katılmayanın yeri mutlaka boş kalır, bu durumu ancak tutulan defter zapt eder, o halde bunlar için bir Dîvân ve daire kur” demiş, Hz. Ömer, Dîvân’ın ne demek olduğunu ondan sormuş, onun Dîvân’ı izah etmesinde sonra Kureyş’in kâtiplerinden olan Ali b. Ebu Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut’ım’e, Rasulullah’a yakınlık derecesine göre askerleri Dîvân’a kaydetmelerini emretmiştir.¹⁵⁹⁹ Rivayetin Ceşiyârî ve Mâverdî’de geçen şekline göre Hz. Ömer, yanında Fîrûzân’ın¹⁶⁰⁰ bulunduğu bir gün bir haberci göndermiş, O, Hz. Ömer’e “Sen bu habercinin eline mallar ve hediyeler verdin, birileri çıkıp onun yerine geçerek ve habercinin kendisi olduğunu iddia ederse nereden bilecekler. Sen ona kayıtları da içine alan bir defter ve eline bir Dîvân ver. Dîvân’ında verdiğin malların

¹⁵⁹⁷ İbn Haldun, bu şahsı Halid b. Velid olarak vermektedir. Bkz.; *Mukaddime*, I/637.

¹⁵⁹⁸ Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitabu’l-Harac*, Kahire, 1396, s. 59; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, III/300; Belâzurî, *Fütûhu’l-Buldân*, s. 635-636; Ceşiyârî, *Kitabu’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, s. 16-17; Mâverdî, *Ahkâmü’s-Sultaniyye*, s. 374; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/637.

¹⁵⁹⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I/637.

¹⁶⁰⁰ İbn Haldun ve Mâverdî, bu şahsın isminin Hürmüzân olduğunu söylemektedirler. Bkz.; Mâverdî, *Ahkâmü’s-Sultaniyye*, s. 374; İbn Haldun, *Mukaddime*, I/637.

kayıtları bulunsun. Habercinden Dîvân isterler ki bununla kendilerine gelen habercinin senin habercin olduğunu anlarlar” demiş, Hz. Ömer de onun önerdiği şekilde Dîvân tesis etmiştir.¹⁶⁰¹ Bu rivayet incelendiğinde, Fîrûzân ya da Hürmüzân’ın tavsiyesinin önceki dönem İslam Devleti için yeni bir uygulama olmadığı görülmektedir. Çünkü Hz. Peygamber döneminden itibaren zaman zaman ordu ile ilgili bilgiler zaten kayıt altına alınmaktaydı. İbn Abbas; “Rasulullah (SAV)’i hutbe okurken işittim, şöyle buyuruyordu: ‘Hiçbir erkek yanında mahremi bulunmadıkça bir kadınla yalnız kalmasın. Kadın da yanında mahremi olmadıkça yolculuk yapmasın.’ Bir adam ayağa kalkarak şöyle dedi: ‘Ey Allah’ın Resulü! Benim zevcem hacca gitti, ben ise şu şu gazaya yazılmışım.’ Allah Resulü şöyle buyurdu: ‘Git ve eşinle birlikte hacc et!’ şeklinde rivayet mevcuttur.¹⁶⁰² Farklı kişiler üzerinden benzer bir rivayet İbn Ömer’den de nakledilmektedir.¹⁶⁰³ Rivayetler bize daha o dönemlerde orduya asker yazım işlemiyle alakalı bir Dîvân işleyişi zaten oluşturulmaya başlandığını göstermektedir. Üçüncü rivayet muhtemelen genişleyen ve sayısı artan bir ordu için daha kullanışlı bir metodun aktarılmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla daha öncesinde olmayan yeni bir Dîvân tesisi değildir. Kettânî’nin Hitât sahibi Makrîzî’den aktardığı¹⁶⁰⁴ gibi Peygamber (SAV) günlerinde asker ile alakalı bilgiler kayıt altına alınmış ama tam teşekküllü bir işleyişe ulaşmamıştır. Bu rivayetin ikinci versiyonunda gönderilen bir elçiden bahsedilmektedir. Elçinin yolda kötü bir harekete maruz kalabileceği, yerine başka bir kimsenin geçebileceği ya da gittiği yerde tanınması konusunda risklerin bulunduğu, bu tür risklerden kurtulmak için bir Dîvân tesis edilmesi gerektiği ve kurulan Dîvân defterinin de elçinin yanında götürülmesi teklif edilmektedir. Oysa böyle bir uygulama, Dîvân işleyişine tamamen aykırıdır. Çünkü Dîvân, devlet kurumsal yapısının birimidir. Merkez ya da merkeze bağlı eyaletlerde, özel mekânlarda ve resmi görevliler eliyle yürütülen bir işleve sahiptir. Bu teklif, beklide elçilerin ve gönderilen resmi evrakların tanınması için belgelerin mühürlenmesi şeklinde algılanabilir. Fakat o zamanda daha önce ifade ettiğimiz, Hz. Peygamber döneminde bu riskleri ortadan kaldıran mektuplar, iktâ belgeleri, ahitnameler vb. resmi evrakların mühürlenmesi işlemine zaten geçilmiş olduğu, hatta ilk kurulan Dîvân’ın¹⁶⁰⁵ da bundan dolayı Resâil Dîvânı olduğu hatırlanmalıdır.

¹⁶⁰¹ Cehşiyârî, *Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 17; Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultaniyye*, s. 374.

¹⁶⁰² Müslim, Hacc, 74. Rivayet Buhârî’de “Ben şu şu gazveye yazıldım, eşim de hacca gidiyor...” şeklinde geçmektedir. Bkz.; Buhârî, Cihâd, 181, Nikâh, 111.

¹⁶⁰³ Tirmizî, Cihâd, 31.

¹⁶⁰⁴ Kettânî, Makrîzî’den şu cümleyi aktarmaktadır: “İslam’ın ilk zamanlarında dîvânlarının yazılması, yazılan şeylerin birbirine eklenen sayfalar yapılması şeklinde idi.” Bkz. Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, I/294.

¹⁶⁰⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, I/89-91; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/158.

SONUÇ

Hz. Peygamber dönemine gelinceye kadar Hicaz bölgesinde yaşayan Arap nüfusu, bir toplum olma noktasına ulaşmış ve gerekli organizasyonları hayata geçirmiştir. Bu organizasyonların en önemlilerinden birisini teşkil eden siyasî yapılanmaya Kusay döneminden itibaren sahip olmuş ancak siyasî yapılanmaların “Devlet” hüviyetine kavuşması için gerekli olan şartları yerine getirememiştir. Dolayısıyla “Devlet” gibi çok önemli bir sistemden mahrum kalmıştır. Bu durum ise Arap toplumunu; siyasî, içtimaî, hukukî ve iktisadî alanlarda çevrelerindeki devlete sahip toplumlardan geri bir seviyeye düşürmüş, bazı konularda onlara bağımlı kılmıştır.

Hz. Peygamber, İslam tebliğine başladığında toplumunu bu geri kalmışlıktan kurtarmaya, siyasî, içtimaî, hukukî ve iktisadî alanlarda çeşitli reformları hayata geçirmeye, neticede bir devlet yapılanmasını ortaya koymaya çalışmıştır. Zira birçok İslamî ilkenin uygulanması devlet gücünü gerektirmiştir. Faaliyetlerinin Mekke döneminde ciddi bir muhalefetle karşı karşıya kaldığından bu alanla ilgili reformlarını daha çok Medine döneminde gerçekleştirmiştir. İyi incelendiğinde görüleceği üzere bir “Devlet” için gerekli olan şartları tek tek hayata geçirmiş ve yazılı bir anayasal düzeni başlatmıştır. Medine Vesikası, nüfus sayımı, yazılı kayıtlar için kâtiplik sistemi, hukukî ve idarî alanlardaki düzenleme ve bürokratik yapılanmalar, güvenlik ve askerî alanlardaki tedbir ve yeni oluşumlar, iktisadî sahada beytü'l-mâl işleyişi, vergilendirme sistemi ve para konusundaki girişimleri bunlardandır. Hz. Peygamber'in bu faaliyetleri, gerek İslamî çevreleri, gerekse batılı araştırmacıları İlk İslam Devleti'nin O'nun döneminden itibaren var olduğu noktasında hem fikir yapmıştır. Bu durum ise O'nun döneminden itibaren bir kurumsallaşmanın başlamış olması gerektiği sonucunu doğurmaktadır. Gerçektende kâtiplik kurumu, devletle ilgili çeşitli karar ve yazışmaların kayıt altına alınması, resmî evrakların mühürlenmesi, beytü'l-mâl gibi çeşitli devlet dairelerinin oluşturulması vb. uygulamalar bize Hz. Peygamber döneminde devlet kurumsal yapılanmasının başladığını göstermektedir. Diğer taraftan dönem itibari ile tüm devletlerin idarî ve malî işleyişlerini Dîvân sistemi ile yapıyor olmaları, Hz. Peygamber'in de zikrettiğimiz tüm hususları bu sistem ile yapmış olmasını gerektirmektedir. Aynı şekilde, Dîvân kelimesinin anlam ve işlevinin Araplar tarafından öteden beri bilinmesi, Kur'an ve hadislerde bu anlam ve işleve yönelik bildirimlerin bulunması da daha o dönemde “Dîvân Sistemi”nin kullanılmaya başlandığını kabul etmemizi zorunlu kılmaktadır. Ama O'nun dönemindeki “Dîvân Sistemi” uygulaması tam ve mükemmel bir işleyiş olarak değil, ilk başlangıç nüvesi ve ilk adımlar şeklinde görülmelidir.

“Dîvân Sistemi”nin ilk defa Hz. Ömer döneminde kurulduğu görüşü ise daha çok; rivayetlerin “Dîvân Teşkilatı” açısından tam ve mükemmel bir işle-

yişle ele alınıp değerlendirilmesinden ya da mevcut işleyişin şartlar gereği geliştirilmesi hususunun göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

- A'zamî, Mustafa, "Asr-ı Saadette Yazı ve Vahiy Katipleri", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, edt.: Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut, trz.
- Akal, Cemal Bali, *İktidarın Üç Yüzü*, Dost Kitabevi, Ankara, 2009.
- Aykaç, Mehmet, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divânlar*, TTK. Yay., Ankara, 1997.
- Başgil, Ali Fuat, "Devlet Nedir", *İÜ. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XII/4, İstanbul, 1946.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-Buldân*, thk.: Abdullah Enis et-Tabbâ', Beyrut, 1957.
- Buhârî, Ebu Abdullah b. İsmail, *Sahihi'l-Buhârî*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- Cehşiyârî, Ebu Abdullah Muhammed, *Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk.: Mustafa es-Sakkâ vd., Mısır, 1980.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sıhah*, Kahire, 1956-57.
- Davutoğlu, Ahmet, "Devlet", *DİA.*, İstanbul, 1994.
- Dûrî, Abdülaziz, "Divân", İstanbul, 1994.
- Ebu Dâvud, Süleyman b. Eş'as, *Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, Kahire, 1976.
- Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitabu'l-Harac*, Kahire, 1396.
- Ebu'l-Ulâ Mardin, "Beytü'l-Mâl", *MEB. İA.*, Eskişehir, 1997.
- Erkal, Mehmet, "Beytü'l-Mâl", *DİA.*, İstanbul, 1992.
- Hâkim, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Müstedrek*, Riyad, trz.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev.: Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1993.
- el-Vesâiku's-Siyasiyye li'l-Ahdi'n-Nebeviyyi ve'l-Hilâfet'r-Râşide, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2001.
- Hammâş, Necdet, "ed-Devâvînu'l-Merkeziyye fi Şam fi Asr-ı'l-Ümevî", *Buhus fi Tarihi Biladî's-Şam*, Amman, 1990.
- Hasan, İbrahim Hasan-Ali, İbrahim Hasan, *Nüzumu'l-İslamiyye*, Kahire, 1966.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, thk.: Taha Abdurrauf Sa'd vd., Kahire, 1978.
- İbn Haldun, Abdurrahman Ebu Zeyd Veliyyüddin, *Mukaddime*, çev.: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1988.
- İbn Kesir, *Kitâbü'l-Fiten ve'l-Melâhim/Ölüm Ötesi Tarihi*, çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul, 2001.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Kahire, 1909.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Bulak, 1299-1308.

- İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk.: İhsan Abbas, Dâru Sadr, Beyrut, 1968.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, byy., 1869.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, thk.: Muhammed Hüseyin Şem-seddin vd., Beyrut, 1987.
- Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yay., Ankara, 1992.
- Kâsânî, Alauddin Ebu Bekir, *Bedâiu's-Senâi fi Tertibi's-Şerâi*, Kahire, 1328.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, çev.: Ahmet Özel, İstanbul, 1990.
- Lewellen, Ted C., *Siyasal Antropoloji*, çev.: Erkan Koca, Birleşik Yay., Ankara, 2011.
- Mâverdü, Ebu'l-Hasan Habib, *Ahkâmu's-Sultaniyye*, çev.: Ali Şafak, Bedir, Yay., İstanbul, 1994.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac, *el-Câmiu's-Sahih*, thk.: M. Fuad Abdülbaki, Çağrı Yay., İstanbul, trz.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, Mısır, 1964.
- Okiç, M. Tayyib, "İslamiyette İlk Nüfus Sayımı", *AÜ. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt: VII, Ankara, 1960, s. 11-20; Bozkurt, Nebi, "Nüfus", *DİA*, İstanbul, 2007.
- Sâlehpur, Cemşid, *Farsça-Türkçe Genel Sözlüğü*, Lale Yay., Tebriz, trz.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekir, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut, trz.
- Şibli, Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev.: Talip Yaşar Alp, İstanbul, 1975.
- Şimşir, Mehmet, "Hz. Peygamber'in İslam Tebliğine Karşı Şair ve Siyasî Liderlerin İlk Tavırları ve Şiir alanında Yaşanan Gelişmeler", *Mütefekkir*, Cilt: 4, Sayı: 7, 2017, s. 41-61.
- Taberî, Cafer b. Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî (Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk)*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, trz.
- Tablamacıoğlu, Mehmet, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, AÜ. İlahiyat Fak. Yay., 2. Baskı, AÜ. Basımevi, Ankara, 1969.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. Sevra, *Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- Uygun, Oktay, *Devlet Teorisi*, Onikilevha Yay., İstanbul, 2017.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshak, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, nşr.: M. Th. Houtsma, Beyrut, trz.
- Yeniçeri, Celal, "Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed.: Vecdi Aküz, Beyan Yay., İstanbul, 1994.

HZ. ÖMER VE ŞÛRÂ ANLAYIŞI

*Tuğrul TEZCAN**

ÖZET

Kökene itibari ile insanın yaratılışı kadar eski bir uygulama olan şûrâ, bireysel ve sosyal hayatta insan için vazgeçilmez bir Kur'an kavramıdır. Kutsal metinlerde hüküm bulunmadığında sorunların çözümü için ehil kimselere danışmayı tavsiye etmektedir. Bu çalışmada şûrâ kavramının Cahiliye dönemi Arap kültüründe, Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in hayatında izlerine bakılacak, sonrasında özellikle Hz. Ömer'in şûrâ anlayışı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Şûrâ ile ilgili pratikler yönünden bakıldığında Hz. Ömer'in şûrâ anlayışı üç maddede özetlenebilir.

1. Nassın var olduğu yerde şûrâyı terk etmek ve nassın hükmüne göre amel etmek,
2. Kendi çözebileceği hususlarda şûrâyı beklemeden karar vermek,
3. Toplumun hayır ve maslahatını hedef alan sorunlarda şûrâ ehli ile müşavere ederek karar vermek.

Ayrıca, Hz. Peygamber'in şûrâyı bir tavsiyeden öte emir telakki ettiği, toplumu ilgilendiren her işte müşaverede bulunduğu anlaşılmıştır. Hz. Ebubekir'den itibaren bütün halifeler ise şûrâyı bir tavsiye gibi algılamış yer yer terk edilebilmişlerdir. Hz. Ömer'in şûrâya diğerlerinden farklı olarak katkısı şûrâ komisyonu oluşturması ve kendisinden sonra gelecek halifenin seçimini bu komisyonuna bırakmasıdır. Komisyon, Hz. Osman'ın halife seçilmesinde rol oynamış, Hz. Osman'ın müşavere noktasında komisyondan istifade etmiş, Hz. Ali döneminde de nuhbe diye tabir edilen bu istişare ekibinden vefat edenlerin yerine atamalar yapılmıştır. Fakat Emeviler'le birlikte esas fonksiyonundan sapmalar görülmüş, şûrâ siyasî düşüncelerin topluma dayatılmasında meşruyet aracı olarak görülmüştür.

GİRİŞ

Şûrâ, İslam öncesi Arap kültüründe yeri olan, geçmiş kavimlerin peygamberiyle olan münasebetlerinde Kur'an'ın kendisine başka kelimelerle atıfta bulunduğu, ferdî, ailevî ve sosyal hayatın vazgeçilmez bir ilkesi olması sebe-

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

biyle de Kur'an-ı Kerim'in kavramsallaştırdığı önemli bir kelimedir. Bu kavramın nüzul öncesi Arap kültüründe önemli sayılabilecek izleri mevcuttur. Bu izlerin en önemlisi idare ile ilgilidir denilebilir. Çünkü İslam öncesi Arap kültüründe devlet yönetimi, mutlak güç ve ilahî bir hak şeklinde meliklerin arzuları yönünde hareket ettikleri bir idare olmamıştır. Aksine, akyâl¹⁶⁰⁶, ezvâ ve kabileler kendi efendileri ile yapmak istedikleri işlerde istişare ederlerdi. Ve kararlarını da bu istişârenin sonucuna göre verirlerdi. Dolayısıyla bu yönetim anlayışı, içinde rey, meşveret ve toplum kararı bulunan İran, Mısır, Babil, ve Âsur krallıklarının sergiledikleri yönetime göre demokratik sayılabilecek kadim bir nizamdır.¹⁶⁰⁷

Bu idare tarzı, sosyal hayatta daha hususî yapılarda da görülebilmekteydi. Mahallî ya da ailevî yönetim de diyebileceğimiz bu yapılardan bazıları "şâ'b" diye isimlendiriliyor, aileler arasındaki mahrem meselelerin çözümü amaçlanıyor ve aile içinden ehil kişilerden oluşuyordu. Dolayısıyla sorun dışarıya aksetmeden bu sistemle çözülebiliyordu.¹⁶⁰⁸

Ayrıca kabile reislerinin de kendilerini oluşturan soylar arasında bir hükmetme yetkisi vardı. Bu yetkinin gücü, kabile efendilerinin şahsiyet ve itibarına göre azalır veya artardı. Bu itibar gücün durumuna göre diğer kabileler arasında da etkili olabiliyordu. Yani bir kabileyi reisi aziz de zelil de edebilirdi. Kabile reisinin hükmü mutlak bir hüküm değildi. Hükmünde meşverete başvurmaz, rey almazdı. Fakat hükmü kabilelerin itibarlı, akıllı, silahşör ve açık dilli olanların görüşlerine dayanırdı. Bu bir bakıma kabile mele'sinin görüşüyle hükmetmekti. Bir olay olduğunda kavmin reisinin meclisinde âkil olanları toplanır, olayı müzakere ederlerdi.¹⁶⁰⁹

Ailenin kendi içinde, ailelerin oluşturduğu kabilelerin kendi reisleriyle ve diğerleriyle ilişkilerinde meşveretin vazgeçilmez bir yapı olarak gözüktüğü ortadadır. Adeta iç içe geçmiş mütedahil yumaklardan oluşan bir koza hüviyetindedir. Bütün bir kozanın umumi sevk ve idare edildiği yer ise Daru'n-Nedve'dir.

Daru'n-Nedve Kureys'in işlerini sonuçlandırdığı, karara bağladığı yerdir.¹⁶¹⁰ Kusay b. Kilâb tarafından inşa edilmiştir, onun ölümünden sonra da burası bereket ve uğur getirdiği için kullanılmaya devam edilmiştir. Nikah orada

¹⁶⁰⁶ Bunlar geniş toprak sahipleri, kabilelerin seyyidleridir. Güney Arabistan'ın nüfuzlu kimseleridir. İslam'ın zuhuru esnasında ilim ehli kimseler Yemen yönetim sistemini bu isimle vasıflandırmışlardır. Ayrıntı için bkz. Cevad Ali, *Mufassal fi Tarihi'l-Arap Kable'l-İslâm*, Daru's-Sâgî, 2001, c. IX, s. 278

¹⁶⁰⁷ Cevad Ali, *Mufassal*, c. IX, s. 213

¹⁶⁰⁸ Cevad Ali, *Mufassal*, c. IX, s. 234

¹⁶⁰⁹ Cevad Ali, c. IX, s. 238

¹⁶¹⁰ İbn Cerir et-Taberî, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülük*, Daru't-Türas, Beyrut, 2.bs. 1387c.2, s.260

yapılır. Herhangi bir iş mutlaka orada istişare edilir, savaş için sancağa orada düğüm atılır, (o düğümü onun çocuklarından bazısı bağlardı) Ergenlik çağına gelen kızlara gömlek giydirme işi de orada yapılır, gömleğin açık bırakılması gereken yeri orada yırtılıp kızın üzerine giydirilir ki, kız gömlek giydirildikten sonra buradan doğrudan babasının evine gönderilirdi. Kusay'ın kavmi ile ilgili işleri din gibi tabi olunan işlerdi. Buna o öldükten sonra da devam edilmiştir.¹⁶¹¹ Daru'n-Nedve'nin bir de meşveret ödevi vardı ki önemli işlerde bu ödevle görevli kimsenin fikri soruluyordu. Meşveret ödevi Kusay'ın oğlu Abdü'l-Uzza'nın çocuklarından Beni Esed koluna geçti. İslamiyetin zuhuru esnasında Zem'a oğlu Yezid'in üzerinde idi. Kureyşliler onun fikrini almadan bir işe girişmezlerdi.¹⁶¹²

“Bu meclise Kusay'ın ailesinden olmayanlar kırk yaşını doldurmadan giremezlerdi. Meclis, meşveret ve rey almak için kullanılırdı. Görüş beyan etmek için 40 yaşının doldurulmasını gerekli görüyordu. Aklın olgun düşünceler üretmesi 40 yaşından itibaren olduğunu düşünmekteydiler. Fakat bize o dönemin uygulamalarını haber veren rivayetler Arapların keskin zekalı şahıslar konusunda bu sınırlamayı kaldırdığını göstermektedir. En bariz örnek teşkil eden Ebu Cehil ibn Hişam gibi yaşı küçük genç birisinin "el- hadidü'z-zihn" keskin zekalı oluşu sebebiyle Daru'n-Nedve'ye dahil edilmesidir.”¹⁶¹³

Nedve başkanlığı görevi Abdü'd-Dar oğullarında idi. Bu görev İslamiyetin zuhur ettiği dönemlerde bir süre yine Abdü'd-Dar oğulları tarafından yerine getirildi. Daru'n-Nedve yapısı İslâmiyetin ilk devirlerinde yine bu ailede kaldı. Emevi halifelerinden Muaviye hilafeti sırasında onu Abduddar oğullarından İkrime'den satın alıp Mekke Valiliği'ne tahsis etti, 664 yılında ise Kâbe haremine katıldı.¹⁶¹⁴

İslam öncesi Arapların yönetim kültürünün önemli bir kavramı da Kur'an-ı Kerim'in dile getirdiği “mele'”dir. Genel anlamda “bir görüş etrafında toplanan grup anlamına gelir. Bu görüş herhangi bir grup ya da gruplar için kabul edilmiş, genel bir lafız olarak kullanılır. Bunun manası ehli'l-hall-i ve'l-akd olan mele'den, başkalarını bağlayıcı görüş almaktır. Ehli'l-hall-i ve'l-akd kimseler de yaş, akıl ve şöhret itibarıyla önde gelen efendilerdir.”¹⁶¹⁵

Kur'an'ın kelimeyi kullandığı ayetlere baktığımızda bu kavram “el-meleü min benî İsrail”¹⁶¹⁶, “el-meleü ellezine keferû/istekberû min kavmihi”¹⁶¹⁷, “el-

¹⁶¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Tahk.Ömer Abdüsselam Tedmürî, Daru'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut, Lübnan, 1997

¹⁶¹² Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, AÜ. Basımevi, 1971, 3.bs. s.120-121

¹⁶¹³ Cevad Ali, c.IX, s. 235

¹⁶¹⁴ Çağatay, s.121

¹⁶¹⁵ Cevad Ali, el-Mufasssal, c.9, s.235

¹⁶¹⁶ Bakara 2/246

meleü min kavmi firavn"¹⁶¹⁸, "firavn ve meleehu/hum"¹⁶¹⁹, "kale firavnü ya ey-yühe'l-Meleü"¹⁶²⁰ şeklindeki ifade biçimlerinde *kralın emrinde olumsuz değer üretmek için hazır bulunan ordu komutanlarından ileri gelenleri akla getirir*. Ama teknik olarak yapılan iş ehline görüş sormak ve gereğini yerine getirmektir. Olumlu değer üretme bağlamında görülebilecek bir başka mele' türü daha var ki bu Sebe Melikesi'nin ve Mısır Meliki'nin danışmanları olan mele'dir. "Ya eyyühe'l- mele' eftûnî fî emrî"¹⁶²¹ "...eftûnî fî ru'yâye"¹⁶²², "...kalet ya eyyu-he'l-Meleu innî ulkiye ileyye kitabün..."¹⁶²³ Bu ifade tarzlarıyla da *hakkında bilgi sahibi olunmayan ama merak edilen bir durumun öğrenilmesi ve neticesinde isabetli karar verilmesi amacıyla danışmanlara soru yöneltme durumu* söz konusudur.

Kur'an kıssalarında şûrânın varlığına delil olabilecek ifade biçimlerinin var olduğunu bu meyanda zikretmemiz, şûrânın evveliyatında güçlü bir danışma kültürüne dayandığını tespitaçısından önemlidir. Meselâ "eftûnî fî emrî"¹⁶²⁴, İnnel- mele'e ye'temirüne bike liyagtuleke"¹⁶²⁵, "ve eserru'n- necvâ"¹⁶²⁶ vb. ifadeler bu kültürü yansıtan gösterge biçimleridir.

Kur'an-ı Kerim, bu kadim kültürün kavramsal boyutta şûrâ kelimesiyle devam etmesine, olumlu bir içerik kazanmasına üç ayetle katkıda bulunmuştur. Birincisi Al-i İmran 3/159. ayetiyle¹⁶²⁷ Peygamber a.s.'a, emre itaatsizlik-

¹⁶¹⁷ A'raf 7/66, 90; A'raf 7/75,88; Hud 11/27

¹⁶¹⁸ A'raf 7/109,127

¹⁶¹⁹ Yunus 10/88, A'raf 7/103, Yunus 10/75, Hud 11/97, Mu'minin 23/46, Kasas 28/32, Zuhuf 43/42, Yunus 10/83

¹⁶²⁰ Kasas 28/38

¹⁶²¹ Neml 27/32

¹⁶²² Yusuf 12/43

¹⁶²³ Neml 27/29

¹⁶²⁴ Neml 27/32. Ayetindeki bu ifadenin *benimle istişare edin* anlamına geldiğini müfessirler söyler. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, (Tahk. Ahmed Muhammed Şakir, y.y.: Müessesetü'r-Risale, 2000), c. XIX, s.453; İbn Abbas, *Tenvîru'l-Mikbâs Min Tefsîr-i İbn Abbâs*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan), s.318; Carullah Zemahşerî, *Keşşâf*, Daru'l-Kütübî'l-Arabiyyi, Beyrut, 1407, c.III, s.364

¹⁶²⁵ Kasas 28/20.ayetindeki bu ifadeyi Ebu Ubeyde (ö. 209/824) *Mecâzü'l- Kur'an'*ında şöyle açıklar: Esasen komplot kurmak ve entrika çevirmek anlamına gelen 'ye'temirüne bike' ifadesi mecazen, "يهمون بك وينوامرون فيك ويتشاورون فيك ويرتكون" - yuhimmüne bike, yeteşâverüne fike veya yevvâmerüne fike ve yerteüne " olarak yani "sana bir şeyler yapmayı tasarlıyorlar, senin hakkında müşâvere, mütâlaa yapıyorlar" anlamını ifade eder. Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsenna et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l- Kur'an*, (Tahk. Fuat Sezgin, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle,1981), c. I, s. 92,

¹⁶²⁶ Enbiya 21/3. Ayette geçen Necvâ ile ilgili olarak En-Necvâ," konuşmanın karşılıklı oluşunu ifade etmesiyle et-tenâcî'dir, tenâcî ise gizli olması sebebiyle sır'dır. Enbiya 21/3'te belirtilen 'necvâ' da bu yaklaşımı destekler. Yani bu ayet, bir topluluğun aralarında gizlice konuşmalarını haber verir, denmektedir. İbn Seyde el-Mursî, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Ceffâl, Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1996), c.IV, s.479; bu kelimenin geçtiği diğer ayetler de şunlardır: Tâhâ 20/62, Enbiyâ 21/3, Mücâdele 58/ 8,10, İsrâ 17/47

¹⁶²⁷ Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile.

ten dolayı savaşın kaybedilmesine sebep olan ashabın kırılan kalplerinin tamiiri ve onlara değer verildiğinin bir işareti olarak onlarla istişâre yapmasının emredilmesi; diğeri Şûrâ 42/38’de kadim gelenek şûrâyı yaşattıkları için henüz Müslüman olmamış Ensar’ın tebciil edilmesi bakımından kullanılan “onların işleri aralarında şûrâ ileidir” ifadesidir. Bu ifade Müslümanlara ait bir dizi vasıflarla¹⁶²⁸ yer alır. Bu yönüyle de Müslümanların vazgeçilmez vasıflarından birisi olarak kayda geçmiştir. Üçüncüsü de Bakara 2/233. Ayette¹⁶²⁹ ifade edilen aile içi müşavere örneği olan ve süt emme çağındaki bir bebeğın Kur’an’da belirtilen yirmi dört aydan önce süttten kesilmesi istendiğinde anne-babanın birlikte rıza ve müşavere ile karar vermesini tavsiye eden durumdur.

Hz. Peygamber’in hayatı da onun müşavere örnekleriyle doludur. Çünkü o ashabıyla en çok müşavere edendi.¹⁶³⁰ Bedir savaşı öncesi, sonrası ve esnasında üç defa ashabıyla müşavere etmişti. Bedir savaşı öncesinde, Bedir kuyuları çevresinde¹⁶³¹ ve savaş sonrası Bedir esirleri hususunda.¹⁶³² Yine Uhud savaşı öncesinde ashabıyla şehirde müdafa savaşı mı yoksa şehir dışında taarruz usulü bir savaş mı olacağı konusunda istişâre etmiş, Bedir savaşında bulunamayanların aşırı arzularını kıramamış, gönlü şehir müdafaası şeklinde olmasına rağmen istişâre neticesi gereği zırhını giymiş ve bir peygamber zırhını giydikten sonra hakkında hüküm verilinceye kadar çıkarmaz buyurmuşlar ve cepheye yürümüşlerdir.¹⁶³³

İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah’a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever. (Âl-i İmrân Sûresi 3/159)

¹⁶²⁸ “Dünyalık olarak) size her ne verilmişse, bu dünya hayatının geçimliğidir. Allah’ın yanında bulunanlar ise daha hayırlı ve kalıcıdır. Bu mükafat, inananlar ve Rablerine tevekkül edenler, büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınanlar, öfkelenedikleri zaman bağışlayanlar, Rablerinin çağrısına cevap verenler ve namazı dosdoğru kılanlar; işleri, aralarında şûrâ (danışma) ile olanlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan Allah yolunda harcayanlar, bir saldırıya uğradıkları zaman, aralarında yardımlaşanlar içindir.” Şûrâ 38/36-39

¹⁶²⁹ Emzirmeyi tamamlamak isteyenler için- anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların (annelerin) yiyeceği, giyeceği, örfe uygun olarak babaya aittir. Hiçbir kimseye gücünün üstünde bir yük ve sorumluluk teklif edilmez. -Hiçbir anne ve hiçbir baba çocuğu sebebiyle zarara uğratılmasın- (Baba ölmüşse) mirasçı da aynı şeyle sorumludur. Eğer (anne ve baba) kendi aralarında danışp anlaşarak (iki yıl dolmadan) çocuğu süttten kesmek isterlerse onlara günah yoktur. Eğer çocuklarınızı (bir süt anneye) emzirtmek isterseniz örfe uygun olarak vereceğiniz ücreti güzelce ödediğiniz takdirde size bir günah yoktur. Allah’a karşı gelmekten sakının ve bilin ki, Allah yapmakta olduklarınızı hakkıyla görendir. Bakara 2/233

¹⁶³⁰ Muhammed ibn İsa et-Tirmizi, Sünenü’t-Tirmizi, tahk. Bişâr Avvâd Ma’rûf, Daru’l-Garbi’l-İslami, Beyrut,1998, c. III, s. 265

¹⁶³¹ İbn Hişam, *es-Siratü’n-Nebeviyye li İbn Hişam*, Tahk. Mustafa Saka, İbrahim el-Ebyârî vd.Şirketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa el-Babî el-Halebî ve oğulları, Mısır, 1955, c.I, s. 620

¹⁶³² Ali b. Said el-Gâmidî, *Fikhu’s-Şûrâ*, Daru Taybe, s.125-127

¹⁶³³ İbn Hişam, c.II, s.63

Hz. Peygamber'in müşavereleri Hudeybiye, Ahzab ve Tebük seferleriyle¹⁶³⁴ sınırlı olmamıştır. Askerî meselelerin dışında, bilhassa ahlaki ve içtimai meselelerde de güvendiği kimselerle müşavere yapmaktan geri durmamıştır. İfk hadisesi bunların en önemlisidir. Bu çok önemli meselede Ali ve Üsâme r.a. ile istişare yapmış onların düşüncelerini almış, hatta Berîre'den Hz. Aişe hakkında bildiklerini söylemesini istemiştir.¹⁶³⁵

Hz. Peygamber'in vefâtını müteakip hilafete atanan ve seçilenlerin meşrebi de Kur'an ve sünnetin aydınlattığı yolda yürümek olmuştur. Nassın var olduğu yerde nassa tabi olmuşlar, olmadığı yerde de müşavere ile karar vermeye itina göstermişlerdir. Hz. Ebubekir lûti bir adamın durumu hakkında ashabıyla istişare yapmış, onlardan bazıları, öldürülmesini bazıları, yakılmasını, bazıları taşlanmasını, bazıları da zînâkâr olarak cezasının verilmesini önermiştir. Hz. Ebubekir ise onun yakılmasını emretmiştir. Onun bu emrinin arkasında Hz. Ali'nin hükmü vardır. Fakat Hz. Peygamber'in ateşle azaptan nehyettiğine dair haberinin Ali'ye ulaşmadığı düşünülmüştür. Zira Hz. Peygamber, ateşle azap yalnızca Allah Teala'ya aittir,¹⁶³⁶ buyurmuştur. Öyle görünüyor ki Hz. Ali'de İbn Abbas'ın bu konudaki rivayetinden habersizce bir süre bu şekilde ceza vermeye hükmetmiştir.¹⁶³⁷

Yine, mirastan payını isteyen nineye Ebûbekir ra. bu konuda Kitapta ve sünnette bir şey bilmiyorum diyerek önce konuyu kapatmak istemiş, fakat Mugîre b. Şu'be'nin, Hz. Peygamber'in altıda bir verdiğini söylemesi üzerine kendisinden başka şahidin olup olmadığını sormuş, Muhammed ibn Mesleme el-Ensârî benzer şeyi söylediğinde de o nineye mirastan payını ödemekten geri durmamıştır.¹⁶³⁸

Ömer ibn Hattab'ın şûrâ algısı

Hz. Ömer'i farklı kılan unsurlar sadece zatına mahsus kuvveti ve zekası değildi. O asıl kuvvetini Allah Teâlâ'nın kendisine bahşettiği cevherinden alıyordu. Zira onun madeni madenlerin en hayırlısındanıdır. Şöyle bir söz vardır: "İnsan bir madendir. Cahiliyyede insanların hayırlısı, İslam'da da hayırlısıdır." Diğer bir unsur, çevresinde bulunan kimseler, Hz. Peygamber meclisinde yetişmiş, sahabenin önde gelenleriydi. Ebu'l- Hasan Ali b. Ebî Talip, Osman b.

¹⁶³⁴ Ali b. Said el-Gâmidî, s.129-134

¹⁶³⁵ İbn Hişam,c.II, s.301

¹⁶³⁶ İbn Abbas, ben insanların ateşle yakılarak cezalandırılması için (fetva vermedim.) Çünkü Nebi as. "Allah'ın azabı ile azap vermeyiniz." Buyurmuştur.İbn Arabî, *Ahkamü'l-Kur'an*, tahr. Muhammed Abdülkadir Ata, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan,2003,c.I,s.162

¹⁶³⁷ Ali b. Said el-Gâmidî, s.147-148

¹⁶³⁸ el-Gâmidî, s. 150

Affan, Ebû Ubeyde Amir b. El-Cerrah, Sa'd b. Ebî Vakkas, Selman, Abdurrahman b. Avf bu kişilerden bazılarıdır.¹⁶³⁹ Özellikle kendisine bir iş geldiğinde Osman, Ali, Talha, Zübeyr, Muaz, Ebu Musa el-Eşari, Zeyd b. Sabit, Ubey b. Ka'b gibi kimselerle istişare yapıyor, onların ittifakla kabul ettiklerini tercih ediyor uyguluyordu.¹⁶⁴⁰ Bir başka özelliği ise Şûrâyı kendisi için sadık dengeli ve adil bir arkadaş¹⁶⁴¹ olarak görmesiydi.

Hz Ömer'in şûrâ anlayışını Hz. Ebubekir'in onun hakkında söylediği söz çok güzel ifade etmektedir. "İnsanlar bir konuda ihtilafa düştükleri vakit Ömer'in nasıl davrandığına baksınlar, o sormadan ve danışmadan hiçbir iş yapmazdı."¹⁶⁴²

Hz. Ömer'in tavır ve davranışlarının istişare merkezli oluşu onun şûrâyı nasıl özümseydiğini gösterir. Ona ait sözler de Hz. Ömer'in istişare anlayışı konusunda bir kanaatin oluşmasına yeterlidir. O "şûrâsız verilmiş kararda hayır yoktur"¹⁶⁴³ derken her işte şûrâyı yer verilmesi gerektiğine işaret etmiş, şûrânın Müslümanlar üzerine yüklenmiş bir sorumluluk olduğunu belirtmekten çekinmemiştir. Şûrânın kimlerle yapılması gerektiği konusunda da fikrini açıklayan Ömer, hain insanların yanlış yönlendirmelerinden kaçınmak için şunları tavsiye etmiştir:

"Seni endişelendiren konularda düşmanına açılma, ondan uzak dur. Kendine güvenilir bir dost bul. Çünkü bir toplumdaki çıkmış emin bir kimseyi, hiçbir şey adil olmaktan uzaklaştırılmaz. Facir kişiyi kendine arkadaş edinme, sana günahlarını öğretir. Ona sırrını ifşa etme. Allah'tan korkan kimselerle dinin hususunda istişare et."¹⁶⁴⁴ Onun güven ve doğru bilgi konusundaki ikazları Hz. Peygamber'in, "müsteşar, güvenilen kimsedir" sözünden mülhemdir.

Hz. Ebubekir gibi O da özellikle devlet işlerinde şûrâyı uygulamaya özen göstermiş, çalışanlarına, tayin ettiği emir ve valilere hararetle şûrâyı tavsiye etmiştir. Bu meyanda Irak'a gönderdiği Ebu Ubeyde es-Sekafiye, ashab-ı Resul'u dinle, emr hususunda kararlarına onları ortak et, hızlı içtihad etme, çünkü sorunları harb değil fırsatları değerlendirmeyi bilen idareci çözer, diye tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁶⁴⁵

¹⁶³⁹ Adnan Ali Rıza en-Nahvî, *Melâmihü's-Şûrâ fi'd-Da'veti'l-İslâmiyye*, 2. Bs. Al-Farazdak Press, Riyad, 1984, s.299

¹⁶⁴⁰ İsmail Bedevî, *Meâlimü's-Şûrâ fi'l-İslâm*, Daru'n-Nahda el-Arabiyye, Kahire, 1994

¹⁶⁴¹ en-Nahvî, *Melâmihü's-Şûrâ fi'd-Da'veti'l-İslâmiyye*, s.299

¹⁶⁴² İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VI, 207

¹⁶⁴³ El-Mehamî, Hamed Muhammed samed, *Nizamul-Hukm Fi Ahdi'l-Hulefair-Raşidin*, Müessesetül-Camiyye,1994, 115

¹⁶⁴⁴ Ebu Yusuf, *el-Harac*, Tahk. Taha Abdür-rauf Sa'd, Sa'd Hasen Muhammed, Mektebetü'l-Ezheriyye lî't-Türâs, Y.y., T.siz,s.24; Beyhaki, *Sünenü'l-Kübra*, a.yer

¹⁶⁴⁵ El-Mehami, a.g.e. 116

Kendisi devlet yönetimini, Kitap ve Sünneti kaynak kabul ederek ve selefinin icraatını örnek alarak yürütmeye çalışmış, Müslüman toplumu ilgilendiren işleri, kamu hizmetlerini şûrâ meclisi ile istişare ederek yürütmüş, çok önemli konularda Muhacir ve Ensar'dan oluşan genel kurulu toplantıya çağırılmış ve görüşlerine başvurmuştur. Ayrıca Hz. Ömer zamanında Mescid-i Nebevî'de toplanılarak günlük olayları müzakere eden, Muhacir ve Ensar'dan müteşekkil bir meclis vardı. Her gün devlete bağlı vilayetlerden ve eyaletlerden gelen (emsar) haberler ve şikayetler Hz. Ömer tarafından bu meclise gönderilir, meclis onları müzakere eder ve karara bağlardı. Üstelik halkın yönetim üzerinde doğrudan etkisi vardı.¹⁶⁴⁶

Hz. Ömer hakkında çalışma yapan Muhammed et-Temmavî, onun halifeliği zamanında halkın üç şekilde devlet ile işbirliğine (müşavere) girdiğini ifade eder. Bunlar,

- 1-Kur'an ve Sünnetten sağlam şeri hükme varabilmek için,
- 2-Hükümdeki hataları keşfetme ve hakimi tashih etmek için,
- 3-En hayırlı sonuca varabilmek için müşavere yapma,¹⁶⁴⁷ şeklindedir.

İbnü'l-Cevzi, Yusuf ibn el-Mâcişun'dan naklettiği rivayette Hz.Ömer'in içinden çıkılmaz işler kendisini yorduğunda zeki çocuklarla istişare ettiği, kadınlarla istişare etmekten bile geri durmadığı belirtilir.¹⁶⁴⁸

Hz Ömer'in kadınların durumlarıyla ilgili işlerin hükümlerini Hz Aişe'den aldığı bilinir.¹⁶⁴⁹ Yine bilinen bir gerçektir ki, kocanın karısından uzaklaştığı sürenin ne kadar olması gerektiği ile ilgili olarak Hafsa ile istişare etmiş, en fazla üç ay bir kadın sabredebilir, sonra sabrını yitirir şeklindeki Hafsa'nın görüşünü gazveye çıkan kocanın karısından ayrı kalabileceği en uzun müddet olarak tespit etmiş ve uygulamaya koymuştur.¹⁶⁵⁰

Fakat genelde Hz. Ömer, mütেকaddimundan olan rey ve ilim ehli Osman, Ali, Abdurrahman bin Avf, Muaz bin Cebel, Ubey bin Kaab, Zeyd ibn Sabit gibi Hz. Ebubekir'in istişare ettiği bu şahısların şûrâda bulunmaları konusunda ısrarcı davranırdı. Bunlardan birisi olmadığında derhal adam göndererek nerde olursa olsun katılmaları için çağrıda bulunurdu.

Hz. Ömer çok acil karar verilmesi gereken işlerde bazen bir kişinin getirdiği nassa itibar etmiş, onunla hüküm vermiştir. Cenin diyeti konusunda Haml b. Malik b. Nabiga'nın eşine dikkatsizlik sonucu vurması ve çocuğun düşmesi nedeniyle Hz. Peygamber tarafından "bir diyetin üçte birinden azının diyet olarak verilmesini" diyet ölçüsü olarak yeterli görmüştür.¹⁶⁵¹

¹⁶⁴⁶ Hizmetli, a.g.m.36

¹⁶⁴⁷ Et-Temmavî, *Muhammed, Hz Ömer ve Modern Sistemler*, Kayhan Yay. Kahire 1998, Üçüncü Kısım

¹⁶⁴⁸ İbn Cevzi, *Tarihu Ömer*, 101

¹⁶⁴⁹ Said el-Efgani, *Aişe ve s-Siyaset*, Beyrut, 1971, 22

¹⁶⁵⁰ Adnan Ali Rıza en-Nahvî, *Melâmihu's-Şûrâ fi'd-Da'veti'l-İslâmiyye*, s.303-304

¹⁶⁵¹ Eş-şafii, *el-Ümm*, Daru'l-Marife Beyrut,1990 c.VII, s.344; c.VI, s115

Fakat fıkhi bir problemin çözümünde sunulan nass'ın, özellikle sünnetin muteber olmasına itina göstermiştir. Tek bir kişiden gelen rivayetlerde, rivayeti bilen başka birinin olup olmadığını sormuş, yoksa itibar etmemiştir. Fatma binti Kays el-Mervi'nin Ebu Musa el-Eşari kanalıyla Hz. Peygamberden naklettiği haberi önce reddetmiş sonra Said el-Hudri'nin habere şahitlik etmesiyle kabul etmiştir.¹⁶⁵²

Bu rivayetler onun fıkhi konularda nassa itibar ettiğinin, nassın olduğu yerde istişareyi gerekli görmediğinin delili olmuştur.

Hz. Ebubekir'de de gördüğümüz bu hassasiyetin Hz. Ömer'in hayatına da aynen yansımıştır. Kıtık senesinde el kesme cezasını tatbik etmemiştir. Buna sebep ise "Hadleri şüphe sebebiyle kaldırınız"¹⁶⁵³ ve Hz. Aişe'den mevkuf olarak nakledilen "hadleri Müslümanlardan gücünüz yettiğince kaldırın, bir Müslüman için bir çıkış yolu bulursanız, o yolu açın çünkü af konusunda hata yapan imam, ceza konusunda hata yapandan daha hayırlıdır,"¹⁶⁵⁴ şeklindeki Hz. Peygamberden nakledilen rivayetlerdir.

En meşhur örneklerden birisi de Hz. Ömer'in Şam seferinde Serğ denilen yere vardığında Şam'da veba salgının olduğu haberini alınca gösterdiği tepkidir. Durumu askerleriyle istişare etmiş, askerlerinin bir kısmı yola devam etmesini bir kısmı ise geri dönmelerini tavsiye ettiğinde kararsız kalmış, sonradan istişareye katılan Abdurrahman b. Avfın, Resulullah'tan "taun bulunan bölgeye girilmemesi, girildiyse oradan çıkılmaması gerektiğini" belirten sözleri işittiğinde bir daha istişareye dönmeden derhal oradan askerleriyle birlikte ayrılmıştır.¹⁶⁵⁵

Yine San'a halkının bir kişinin ölümüne sebep olmaları sebebiyle topluca katil ilan edilmeleri konusunda Hz. Ömer kimseye danışmamıştı. Onun bu hükmünün dayanağı "Hür ile hür, köle ile köle, kadına kadın..." Bakara 2/178. ayet ile "O kitabın içinde onlara nefse nefes... yazdık" Maide 5/45. ayetlerdi. Hz. Ömer'in istişaresiz verdiği bu hükmünde isabetli olmadığı ifade edilir.¹⁶⁵⁶ Fakat burada dikkati çeken görüşüne dayanak olarak ayetleri göstermesidir ki bu durumda istişareden uzak durması mantıklıdır.

¹⁶⁵² Hz. Ömer, Fatma b. Kays'ın boşandığını etrafa yayması sebebiyle Hz. Peygamber'in nafaka ve süknâ vermediğini bildiği için onun Hz. Peygamber'den naklettiği "'O, üç defa kocasına dönmek için izin ister, üçüncüde şayet izin verirse karısı geri döner" hadisine itibar etmez. Ancak Said el-Hudri bu hadise şahit olunca onu kabul eder. Bkz. En-Nevevi, *El-Minhac Şerh-u Sahihü Müslim İbn Haccac*, V, 240

¹⁶⁵³ İbn Hacer el-Askalânî, *et-Telhîsu'l-Habir fî Tahrîc-i Ehadîsî'r-Rafî'iyî'l-Kebîr*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1989, c. IV, s.160

¹⁶⁵⁴ Mubarekfuri, *Tuhoetü'l-Ahvezi*, Daru'l-Kütüb'il-İlmiyye, Beyrut, IV, 573

¹⁶⁵⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, Daru'l-Marife, Beyrut, 1379, c.X, s.184

¹⁶⁵⁶ Kısasta müsavat şartından dolayı bir cemaat bir kişinin ölümüne sebebiyet vermişse hepsi öldürülmez, bu husus ta Hz. Ömer'in gözünden kaçmıştır. Bkz, İbn Arabî, *Ahkamü'l-Kur'an*, I, 120

İbn Cevzi, Hz. Ömer'in karar verirken bilinen şekliyle önce Kitap ve Sünnete müracaat ettiğini hüküm yoksa Ashab-ı Resülü toplayıp şûrâyı icra ettiğini bildirir. Ayrıca Hz. Ömer'in iştişareyi icra ettiği sorunları iki kategoriye ayırmış, sorunun durumuna göre karar verme sürecini işlettiğini ifade etmiştir.¹⁶⁵⁷

1.Kendi içtihadıyla çözmeye çalıştığı özel sorunlar,

2.Toplumun hayır ve maslahatını hedef alan sorunlar.

Hz. Ömer birinci tür sorunları kendi içtihatlarıyla çözmeye çalışmıştır. Meselâ, ehli kitap olan bir kadınla evlenen Huzeyfe'yi o kadını boşamaya zorlamıştır. Huzeyfe bunun dinen bir sakıncasının olup olmadığını sormuş, Hz. Ömer de dinen sakınca oluşturmadığını ancak o kadınların halâbet sahibi olduklarını, kocalarını aldatabileceklerini ve Müslüman kadınlar üzerinde etki oluşturabileceğini söylemiş ve boşanması gerektiğini yinelemiştir.¹⁶⁵⁸ Yine Nasr b. Hacca'ın yüz güzelliği ve zengin oluşu gibi özelliklerinden ötürü Medine'li kadınların kendisine ilgi duyacağını düşünerek Medine'de yaşamasına izin vermemiş, onu Basra'ya sürmüştür.¹⁶⁵⁹

Bu iki rivayet Hz. Ömer'in iştişaresiz verdiği kararlara örnek teşkil ederken, kararlarının isabetli olup olmadığı konusunda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Ancak onun toplumun maslahatı gereği zarar verici kötü örneklerin önünü kesmek gibi gaye ile hareket ettiği söylenebilir.

İkinci madde ile ilgili örnekler çoktur. Mesela Hz. Ömer dönemi önemli olaylarından olan Kudus'un fethi ile ilgili olay örnek gösterilebilir. Kudus'un teslim olmasının halifenin bizatihi oraya gelmesiyle mümkün olacağını bildiren haber Hz. Osman ve Hz. Ali'nin görüşlerine sunulmuş, Hz. Ali'nin görüşü tercih edilmiş Kudus'un anahtarını Halife teslim almıştır.¹⁶⁶⁰ Yine Nihavent'te toplanıp her yöne doğru hareket eden Farisi'lere karşı nasıl mukavemet edileceği konusunda müşavere yapılmış, Hz. Ömer'in görüşüne yakın olan Hz. Ali'nin görüşü benimsenerek hareket edilmiştir.¹⁶⁶¹

¹⁶⁵⁷ el-Cevzi, İbn Kayyim, *İlamu'l-Muwaqqim*, Tah: Taha Abdurrauf Sad ,Darul-Cil, Beyrut, 1973, I, 84

¹⁶⁵⁸ en-Nahvî, Melâmihü'ş-Şûrâ fi'd-Da'veti'l-İslâmiyye, s. 328

¹⁶⁵⁹ İbn Manzur, *Muhtasar Tarihi Dimeşk'* adlı eserinde bu konuda şunları söyler: " Hz Ömer'in Nasr b. Hacca'ı Medine dışına göndermesi, şiirleri ve yüzünü güzelleştirmek için yaptığı şeyleri Halife tarafından hoş karşılanmaması sebebiyledir. Bu haliyle bazı kadınların da ilgi odağı olmuştur. Bir kadının söylediği beyit bu durumu açıklamaktadır. "Yol İçeğim içkiye mi ? yoksa Nasr b. Hacca' a mı gider ? " Halife sabah olunca, şiir söylemeyi bırakmasını, yüzünü güzelleştirmeye çalışmamasını emretmiş, emrini dinlememesi sebebiyle de kendisiyle Nasr'ın aynı şehirde bir arada yaşamasının mümkün olmadığını belirterek onu Basra'ya sürmüştür." Tahk. Ravhiyyetü'n-Nehhas, Riyad Abdülhamid Murad, Muhammed Mutr', Daru'l-Fikr, Dimeşk Suriye,1984, c.XVII, s.19

¹⁶⁶⁰ Daha fazla bilgi için bk. Taberi, *Tarihur-Rusul*, c.III,s. 608; İbn Kesir,Ebi'l-Fida İsmail, *El-Bidaye ve'n-Nihaye* Tahk. Ali Şîri, Dar-u İhyai't-Türasi'l-Arabiyyi, 1988, c.VII, s.55

¹⁶⁶¹ İbn Kesir, *el-Bidaye ven-Nihaye*, c.VII, s.107

Bazen önemli bir meselede ashabın görüşlerine başvurmuş, ashab görüş ayrılığına düşmüş, fakat konuyla alakalı bir nassın varlığını fark ettiğinde onu ashaba sunmuş ve icmaen karar almıştır. Sevad arazisinin beytül male bırakılması ile ilgili durum onun tam da bu türlü şûrâ yaklaşımına örnek teşkil eder.¹⁶⁶²

Hz. Ömer, bazen de konu ile alakalı nassa vakıf olmasına rağmen, hüküm vermekte zorlandığı zamanlar olmuştur. Böyle zamanlarda nassı ashabın görüşüne sunar onların yorumlarıyla hareket ederdi. Öz dayısı Kudame b. Mazûn'un içki içtiğine dair gelen şikayet üzerine harekete geçmiş, şahit olarak gösterilen Ebu Hureyre'yi dinlemiş, sonra Kudame'yi kendisine çağırılmış, içki içmek töhmetiyle suçlandığı kendisine hatırlatıldığı zaman Maide 5/93. ayete¹⁶⁶³ istinaden kendisine ceza verilmesinin doğru olmadığını söylemesi üzerine Hz. Ömer bu sorunun cevabını Hz. Aliye sormuş, o ise Maide 5/ 90. ayete¹⁶⁶⁴ meseleyi dayandırarak cevap vermiş,¹⁶⁶⁵ iftira ve içki cezalarını birleştirerek seksen celde vurulmasını söylemiş, Hz. Ömer de aynen uygulamıştır.¹⁶⁶⁶

Hz. Ömer'de selefi Hz. Ebubekir gibi bazen şahsi kararlar vermiştir. Mesela Irak seriyyesinin komutanlığına Ebu Abid b. Mesud'u ashabın itirazlarına rağmen tayin etmesi;¹⁶⁶⁷ yönetimi altındaki beldeleri dolaşmaya nereden başlayacağı konusunda istişare yapması, çoğunluk Irak'tan başlaması doğrultusunda fikir beyan ederken onun Amvas'ta veba sebebiyle vefat etmiş olanların miras payları sebebiyle ziyaretine Şam'dan başlamaya karar vermesi, Beyt-i Makdis'e gitmesi tavsiye edilmezken, bizatihi gitmesi gibi durumlar onun İstişare sonucunun zıddına hükmettiği şahsi kararlarına örnek gösterilebilir.

Fethedilen arazilerin nasıl dağıtılacağı hususunda Ömer selefi Ebubekir'in görüşüne tabi olarak "eşit pay" ilkesini benimsemiştir. Bu konuda divanların oluşturulmasını müşavere etmiştir. Ancak arazilerin dağıtılmasına toplumun maslahatına binaen rıza göstermemiştir. Mesela Irak ve Şam'ın fethinden elde edilen arazî ve nehir türünden ganimetlerin taksimi konusunu divana arz etmiş, görüşleri dinlemiş, arazilerin içindekilerle birlikte dağıtılmasını öngören

¹⁶⁶² Adnan Ali Rıza en-Nahvî, *Melâmih*, s.307-311

¹⁶⁶³ "İman edip Salih amel işleyenlere, Allaha karşı gelmekten sakındıkları, iman ettikleri ve Salih amel işledikleri, sonra Allaha karşı gelmekten sakındıkları ve iman ettikleri, sonra yine Allaha karşı gelmekten sakındıkları ve iyilik ettikleri takdirde daha önce tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur. Allah iyilik edenleri sever." Maide 5/93

¹⁶⁶⁴ "Ey iman edenler ve Salih amel işleyenler, içki kumar dikili taşlar ve fal okları ancak şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz" Maide 5/90

¹⁶⁶⁵ en-Nahvî, *Melâmihü's-Şûrâ fi'd-Da'veti'l-İslâmiyye*, s.326

¹⁶⁶⁶ Daha fazla bilgi için bk. Enes b. Malik, *Muvatta*, tahk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Müessesetü Zayed b. Sultan el- İmârat, 2004, c.II, s.842

¹⁶⁶⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye ven-Nihaye*, tahk. Ali Şirî, daru'l-İhyai't-Türâsî'l-Arabiyyi, 1998, c.VII, s.26

görüğe eğer ben bunları aranızda taksim edersem bir Müslüman gelirden nasıl o arazilerden ve içindekilerden istifade edebilir sözüyle itiraz etmiş, Abdurrahman b. avf, ganimet denilen şey içinde mal da olan arazidir, deyince Ömer, sözünde haklısın ben de farklı düşünmüyorum, ancak bu şehirlere saldırıları ne önleyebilir, bu nesillerin ve insanların olan Şam ve Irak topraklarını veya başkalarını nasıl koruyabiliriz diyerek bu görüşü doğru bulmadığını ifade etmiştir.¹⁶⁶⁸ Benzer bir şekilde şu gerekçeyle de durumu izah ettiği görülür: *Eğer dağıtırsam sizden sonrakiler için hiçbir şey kalmaz, dağıtmaz isem Sana'daki çoban gelir ganimetten payına düşene ulaşır.*¹⁶⁶⁹ Irak fethedildiğinde arazilerin tasarrufu için derhal bir mektup yazmış, mal ve hayvan türünden olan şeyleri askerler arasında pay etmesini, arazi vb. ganimetleri ise o arazide çalışanlara bırakmasını emretmiştir. Bu sayede Müslümanların yarını için bir tedbiri (îtiyad) hayata geçirmek istemiştir.¹⁶⁷⁰ Hz. Ömer bu görüşünü Haşr suresi 59/(6-10) ayetlerden istinbat ederek oluşturmuştur. Bu görüşün doğruluğu konusunda Ebu Yusuf (ö.182), *Kelamullah'ın öğrettiği ile Ömer'in yaptığı arasında bir uyum olduğunu çünkü orada Müslüman toplumun menfaati için bir muhayyerlik bulunduğunu, bu araziler insanlara bırakılmazlarsa baskınlar engellenemez, ordular takviye edilemezdi. Kafirlerin o beldelere tekrar saldırmasından da emin olunamazdı. Allah en doğrusunu bilir ancak böyle oluşunda hayır var gibi...* şeklinde düşüncesini açıklamıştır.¹⁶⁷¹ Ömer'in bu uygulamasının arkasında Hz. Peygamber döneminde fethedilen Hicaz, Mekke, Medine, Yemen ve Arap topraklarına nasıl muamele edildiği de delil olarak gösterilebilir. Netice itibarıyla öşür karşılığında bu toprakların sahiplerinde bırakılmıştır.¹⁶⁷²

Hz. Ömer Halife olduğu dönemlerde şûrâyı baş tacı ettiği gibi, son demlerinde verdiği kararlarında da şûrâyaya yönlendirmelerde bulunmuştur. Kendisinden sonra halifenin kim olacağı konusunda bir alamet bırakmamış bu sorumluluğu şûrâ ehline bırakmıştır.¹⁶⁷³

Emevîlerle birlikte şûrâ neden hak ettiği şekilde uygulanmamıştır? Bu sorunun cevabı aynı zamanda hilafetin dînî bir yönetim şeklinden hanedanlığa

¹⁶⁶⁸ Ebu Yusuf, el-Harac, s.35

¹⁶⁶⁹ Ebu Yusuf, el-Harac, s.34

¹⁶⁷⁰ El-Harac, s.34

¹⁶⁷¹ El-Harac, s.38

¹⁶⁷² El-Harac, s.71

¹⁶⁷³ Hz Ömer'in kendisinden sonra gelecek halifeyi vasiyet etmemesini eleştirenlere İbn Haldun, Hz Ömer'in Halifeyi vasiyet etme veya etmemesi halinde selefine muhalif hareket etmemiş olacağını Hz Ömer'e ait bir sözle cevap verir :“ Hz Ömer vasiyet ettiğinde selef Hz Ebubekir'in de vasiyet ettiğini, vasiyet etmediğinde de Hz peygamberin vasiyet etmediğini söyleyerek benzer iki durumda da hatalı davranmamış olacağını belirtmiştir. Ayrıca hilafete seçilmek için tek yol vasiyyet değildir. VasiyyetEhliyet, kifayet, adalet, istişare, ehlü'l-Hall-i ve'l-Akdin seçimi gibi yöntemlerden sadece bir tanesidir. Kasım Şulul, İbn Haldun'a göre İslam Medeniyeti, İnsan Yay. İstanbul, 2011, s.89

evrilmesinde yatar. İlk dört halife zamanında yönetimde hükümdarlık karakteri de yoktu. Temel yönlendirici unsur dindi. Ve herkes kendi gözetleyicisi ve yanlıştan sakındırıcısı idi. Hilafetin hükümranlığa dönüşmesinden sonra denetleyici unsur asabiyet ve kılıç oldu.¹⁶⁷⁴ Netice itibariyle hilafetin saltanata dönüşmesi, aslında daha önce de var olan verasete dayalı aile iktidarı düzenine geri dönmüş oldu. Bunda halifelik sisteminin önce bireysel arınma ve korunma yoluyla kurulabileceğine inanmış sorumluluk sahibi ve İslam'ı içselleştirmiş sahabe neslinin son bulması ve halifelik yönetimine gelme ilkelerinin kurumsal bir mahiyete dönüştürülememesi gibi nedenlerin önemli olduğu da unutulmamalıdır.¹⁶⁷⁵ Muaviye'nin halifelik saltanata dönüştürülmesi konusundaki adımlarının toplumun maslahatını gözetmek gibi bir gayeyle atıldığını iddia etmenin, neticesinde yaşanan dramlar sebebiyle pek makul bir açıklama olmadığı açıktır.¹⁶⁷⁶ Ayrıca bu düşüncesinin esin kaynağının Ebubekir ra. ın Ömer ra.ı vasiyet etmesi ile Ali ra.ın oğlunun hilafeti önerisi karşısındaki sessizliği¹⁶⁷⁷ olduğunu söylemek de yaptığı işe meşruiyet kazandırmamıştır. Ortada açıkça gözlemlenen gerçek, hilafeti Haşimîlere bırakmama arzusudur.

SONUÇ

Şûrâ, farklı isimler, ibarelerle karşımıza çıksa da aslında kadîm bir geleceğe sahip olan, kökleri İslam öncesi Cahili Arap toplumuna uzanan, *Daru'n-Nedve*, *Mele*, *Şa'b* vb. kelimelerle temsil edilen, Kuran-ı Kerim'le birlikte kavramsal bir çerçeveye oturan önemli bir kelimedir. Görüşlerin ortaya çıkması için insanların birlikte müzakere yapmaları anlamına gelen *teşâvur*, *müşâvere* ve *meşveret*; kendisinde müşavere yapılan işe de *şûrâ* denildiğini kaynaklarımız ifade ederler.¹⁶⁷⁸ Kelime sahip olduğu bu ıstılâh anlamıyla Kur'an-ı Kerimde üç yerde geçer. Ferdi, ailevi ve de sosyal konularda müşaverenin önemini vurgular. Ayrıca Kur'an'da dolaylı olarak bu kavrama işaret eden *mele'*, "eftûnî fî emrî, en-necvâ, ye'temirûne bike" ve benzer ifadeler bulunmakla şûrânın geçmiş peygamberler döneminde de uygulanan bir ilke olduğunu gösterilir. Hz. Peygamber'in uygulamaları da şûrânın yaygınlık kazanmasında ve toplumun bu ilkeyi içselleştirmesinde önemli rol oynamıştır. Savaşta, barışta, ailevi meselelerde meşveretten geri durulmamıştır. İşte böyle bir kültür havzasında yetişen Ömer ra.ın istişareden bîgâne kalması da düşünülemez. iyi bir fakih ve müfessir, aynı zamanda da idareci olan Ömer ra.ın toplumu ilgilendiren mese-

¹⁶⁷⁴ Kasım Şulul, s.88

¹⁶⁷⁵ Şulul, s.89

¹⁶⁷⁶ Şaban Öz, Sahabe sonrası iktidar mücadelesi, Ankara okulu yay. Ankara 2015, s.45

¹⁶⁷⁷ Şaban Öz, s.43-48

¹⁶⁷⁸ Ragıp el- İsfehânî, Müfredat, Daru'l-Marife, Beyrut, 2001 s.273

lelerde ashabın ileri gelenlerine, kendilerinden ilim aldığı büyük sahabilere danışan, Kur'an ve Sünnette açık ve net delil bulunduğu şûrâ'ya gerek duymadan doğrudan karar veren, delillerde kapalılık bulunduğu şûrâ ehlinin delil hakkındaki görüşlerini alan, toplumun maslahatı söz konusu olduğunda yer yer insiyatif kullanarak kendi içtihadıyla karar veren, buna rağmen şûrâyı Müslümanlar arasında her alanda tabi olunması gereken bir prensip ve "rey sahibi kimselerle meşverette bulunmayı Müslümanlar üzerine yüklenmiş bir sorumluluk" olarak gören bir kimsedir.

İlke ve prensip anlamında veya şûrâyı kurumsal bir yapıya kavuşturma uğruna Hz. Peygamber döneminde olanlara kendi dönemlerinde bir ilave yapılmadığı, mevcut anlayışın korunduğu söylenebilir. Belki buna sebep olanın kendilerinden sonra gelecek kişilerin halifeliği saltanata dönüştürecek cüreti gösterebileceklerine olan inancının zayıflığıydı denilebilir. Çünkü onlara göre yönetime talip olunmazdı. Bu bir mesuliyetti. Makam mevki, mal-mülk devşirme aracı olarak görülmemeliydi. Hz. Ömer'in vali olarak tayin ettiği bir kimsenin şahsî servet oluşturmak için halifelik mührünü kullanmasını şiddetle nasıl cezalandırdığını tarih kaydetmiştir. Raşid halifelerin en belirgin özellikleri belki de en zayıf tarafları, halifeliği dini bir idare biçimi olarak algılamalarıydı. Şimdi bizler bunu algılamakta bile zorlanmaktayız. Günümüz seküler bakış açısıyla dönemin olaylarına katı iktidar mücadelesi nazarıyla bakmak, onları anlamak hususunda gözden kaçırdığımız en önemli husus olabilir.

KAYNAKÇA

- Adnan Ali Rıza en-Nahvî, *Melâmihu'ş-Şûrâ fi'd-Da'veti'l-İslâmiyye*, 2. Bs. Al-Farazdak Press, Riyad, 1984,
- Ali b. Said el-Gâmidî, *Fıkhü'ş-Şûrâ*, Daru Taybe, t.s
- Carullah Zemahşerî, *Keşşâf*, Daru'l-Kütübi'l-Arabiyyi, Beyrut, 1407
- Cevad Ali, *Mufasssal fi Tarihi'l- Arap Kable'l- İslâm*, Daru's-Sâgî, 2001
- Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsenna et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l- Kur'ân*, (Tahk. Fuat Sezgin, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle,1981)
- el-Cevzi, İbn Kayyim, *İlamu'l-Muvakkın*, Tah: Taha Abdurrauf Sad ,Darul-Cil, Beyrut, 1973
- El-Mehami, Hamed Muhammed samed, *Nizamul-Hukm Fi Ahdi'l-Hulefair-Raşidin*, Müessesetül-Camiiyye,1994
- Enes b. Malik, *Muvatta*, tahk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Müessesetü Zayed b. Sultan el- İmârat, 2004
- Eş-şafii, *el-Ümm*, Daru'l-Marife Beyrut,1990
- Et-Temmavi, *Muhammed, Hz Ömer ve Modern Sistemler*, Kayıhan Yay. Kahire 1998

- İbn Abbas, *Tenvîru'l-Mikbâs Min Tefsîr-i İbn Abbâs*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan),
- İbn Arabî, *Ahkamü'l-Kur'an*, tahr. Muhammed Abdülkadir Ata, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, ts.
- İbn Cerir et-Taberî, *Tarihu'r-Rusl ve'l-Mülük*, Daru't-Türas, Beyrut, 2.bs. 1387
- İbn Hacer el-Askalânî, *et-Telhîsu'l-Habîr fi Tahrîc-i Ehadîsî'r-Rafî'iyî'l-Kebîr*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye,1989,
- İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*,Daru'l-Marife, Beyrut, 1379
- İbn Hişam, *es-Siratü'n-Nebeviyye li ibn Hişam*, Tahk. Mustafa Saka, İbrahim el-Ebyârî vd.Şirketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa el-Babî el-Halebî ve oğulları, Mısır, 1955
- İbn Kesir,Ebi'l-Fida İsmail, *El-Bidaye ve'n-Nihaye* Tahk. Ali Şîrî , Dar-u İhyâi't-Türasî'l-Arabiyyi, 1988
- İbn Manzur, *Muhtasar Tarihi Dımeşk'* Tahk. Ravhiyyetü'n-Nehhas, Riyad Abdülhamid Murad, Muhammed Mutr', Daru'l-Fikr, Dımeşk Suriye,1984
- İbn Seyde el-Mursî, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Ceffâl, Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türasî'l-Arabiyyi, 1996
- İsmail Bedevî, *Meâlimü'ş-Şûrâ fi'l-İslâm*, Daru'n-Nahda el-Arabiyye, Kahire, 1994
- Kasım Şulul, *İbn Haldun'a göre İslam Medeniyeti*, İnsan Yay. İstanbul, 2011
- Mubarekfuri, *Tuhvetü'l-Ahvezi*, Daru'l -Kütüb'il- İlmiyye, Beyrut,t.s
- Muhammed ibn İsa et-Tirmizi, *Sünenü't-Tirmizi*, tahk. Bişâr Avvâd Ma'rûf, Daru'l-Garbî'l-İslami, Beyrut,1998
- Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, AÜ.Basimevi, 1971, 3.bs
- Ragıp el- İsfehânî, *Müfredat*, Daru'l-Marife, Beyrut, 2001
- Said el-Efgani, *Aişe ve s-Siyaset*, Beyrut, 1971
- Şaban Öz, *Sahabe sonrası iktidar mücadelesi*, Ankara okulu yay. Ankara 2015
- Taberî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, (Tahk. Ahmed Muhammed Şakir, y.y.: Müessesetü'r-Risale, 2000),
- Ebu Yusuf, *el-Harac*, Tahk. Taha Abdürrauf Sa'd, Sa'd Hasen Muhammed, Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs,Y.y., T.siz

HZ. ÖMER DÖNEMİ FETİHLERİ

Mehmet AKBAŞ*

1. Fetihlerin Suriye Cephesi

1.1. Fetihlerin Başlaması ve İlk Çarpışmalar

Suriye yönüne ilk fetihler Hz. Ebû Bekir zamanında gerçekleşti. Gönderilen komutanlar Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Yezid b. Ebû Süfyan, Şurahbil b. Hase-ne ve Amr b. el-Âs'dan oluşuyordu. Bölgede Müslümanlarla Rumlar arasında ilk sıcak temas Filistin'de Kudüs'ün güneyinde yer alan Arabe mevkiinde gerçekleşti. Yezid b. Ebû Süfyan, Rumlar üzerine sahâbeden Ebû Ümâme el-Bahilî komutasında beş yüz asker sevketti. Rum ordusu üç bin kişiydi. Rumlar bu çarpışmada mağlup edildiler.¹⁶⁷⁹

Amr b. Âs bölgede düşman askerlerinin çokluğunu görünce Hz. Ebû Bekir'e mektup yazıp yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine o da Sûriye'deki İslâm ordusuna destek maksadıyla Hâlid b. Velid'i Irak cephesinden bu bölgeye kaydırıldı.¹⁶⁸⁰ İlk önce Busrâ'ya gelen Hâlid b. Velid, burada Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Şurahbil b. Hasene ve Yezid b. Ebû Süfyan komutasındaki İslâm ordusunun beklediğini gördü. Onlardan derhal harekete geçmelerini istedi. Hâlid b. Velid'in liderliğindeki İslâm ordusu o gün her hangi bir çarpışma olmaksızın Busrâ'yı fethetti. Burası sulh yoluyla fethedilen ilk yer oldu. Bu sulh 13 yılının Rebiulevvel (634 Mayıs) ayında gerçekleşti.¹⁶⁸¹ Ardından Tedmür halkıyla da benzeri bir sulh yapıldı. Daha sonra Huvvârin üzerine yürüyen Hâlid, savaş yoluyla şehri ele geçirdi.¹⁶⁸²

1.2. Ecnâdeyn Savaşı

Kaynaklar, bu savaşın tarihini 13 yılı Cemâziyelevvel ayı (Temmuz 634) olarak zikretmektedirler.¹⁶⁸³ Hâlid b. Velid komutasındaki İslâm ordusu Busrâ'yı fethettikten sonra Filistin istikâmetine yöneldi. Çünkü Rumlar Ecnâdeyn'de yaklaşık yüz bin kişilik büyük bir ordu hazırlamış ve Müslüman-

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹⁶⁷⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 72; Taberî, *Tarih*, IV, 65.

¹⁶⁸⁰ Belâzurî, *Fütûh*, 72; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 40..

¹⁶⁸¹ Belâzurî, *Fütûh*, 74; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 134; Taberî, III, 418; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 417.

¹⁶⁸² Halife, b. Hayyât, *Tarih*, s. 62.

¹⁶⁸³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 63; Taberî, *Tarih*, IV, 72; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 418, 498.

lara saldırmak için fırsat kolluyorlardı. Bizans ordusunun kumandanı Kubuklar saldırıya geçmeden önce Müslümanlar hakkında malumat toplamaya çalıştı. Müslüman askerlerin geceleri bir ruhban ve gündüzleri de cihada hazır birer kahraman gibi yaşadıklarını haber alınca fena halde morali bozuldu. Bunun üzerine elçisine, “Eğer söylediklerin doğruysa yerin altı, üstünde onlarla savaştıktan daha hayırlıdır” dedi.¹⁶⁸⁴

Ecnâdeyn’de asker sayısı 20 bin ile 24 bin arasında olduğu belirtilen İslâm ordusu, Rum ordusunu ağır bir hezimete uğrattı. Komutanları Kubuklar da öldürülmüştü. Müslümanlardan on yedi kişi şehid düştü. Şehid düşenler arasında Hz. Peygamber (s.a.v)’in ashâbından Abdullah b. Zübeyr b. Abdulmuttalib, Temim b. Hâris ve Hâris b. Hişâm b. Muğire gibi isimler de bulunuyordu.¹⁶⁸⁵ Müslümanlar bu savaştan zaferle çıktılar. Başkomutan Hâlid b. Velid zafer müjdesini Hz. Ebû Bekir’e gönderdi. Zafer müjdesini alan Hz. Ebû Bekir buna çok memnun oldu.¹⁶⁸⁶ Hz. Ebû Bekir bu savaşın neticesini öğrendikten sonra vefat etti.¹⁶⁸⁷

Ecnâdeyn’de çok şiddetli çarpışmalar yapılmış, Rum ordusu büyük kayıp vermişti.¹⁶⁸⁸ Ecnâdeyn’deki mağlubiyet haberini alan İmparator Herakleios’un çok korktuğu ve Hims topraklarını terk edip Antakya’ya çekildiği belirtilmektedir.¹⁶⁸⁹ Bu savaş, Sûriye bölgesi kapılarının İslâm’a açılmasına vesile olmuştur.

Ecnâdeyn’de 13 (634) yılında Hz. Ebû Bekir’in halifeliği sırasında gerçekleşen bu savaştan başka 15 (636) yılında ikinci bir savaş daha yapıldı. Hâlid b. Velid ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Antakya ve Halep civarındaki fetihlerden sonra Hims’a döndüler. Amr b. Âs ve Şürahbil b. Hasene, Beysan’ı fethedip de Ürdün halkıyla sulh anlaşması yaptıktan sonra İslâm ordusu Gazze ve Ecnâdeyn’de toplandı. Müslümanlar Medine’den yardım talebinde bulundular. Amr ve Şürahbil b. Hasene, Ertabûn komutasında burada toplanmış olan Rum ordusunun üzerine hareket etti. Bunu haber alan Hz. Ömer (r.a): “Rumların Ertabûn’una karşı Arapların Ertabûn’unu (Amr b. Âs’ı) çıkardık, bakın neler olacak!” demişti.¹⁶⁹⁰

Hz. Ömer (r.a)’ın gönderdiği yardım birlikleri Amr’a ulaştı. Ertabûn, karşısında duran Müslümanlara elçi gönderme cesaretinde bulunamazken Amr, gönderdiği elçilerden bir sonuç alamadı. Fakat cesur komutan Amr b. Âs hiç korkmadan bir elçiymiş gibi hareket ederek bizzat Ertabûn’un yanına gitti. Er-

¹⁶⁸⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 418.

¹⁶⁸⁵ Belâzurî, *Fütûh*, 74; Ya’kûbî, *Tarih*, II, 134;

¹⁶⁸⁶ Fayda, *Hâlid b. Velid*, s. 387; Hakkı Dursun Yıldız, “Ecnâdeyn”, *DİA*, X, 385.

¹⁶⁸⁷ Ya’kûbî, *Tarih*, III, 419.

¹⁶⁸⁸ İbn Asâkir, II, 100-2.

¹⁶⁸⁹ Belâzurî, *Fütûh*, 74.

¹⁶⁹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 498.

tabûn, geriye dönüşü sırasında onu öldürmeleri için askerlerine Amr'ın yoluna durmalarını emretmişti. Amr onun ne yapacağını anlamıştı. Ertabûn'a şunları söyledi: "Sen beni dinledin, ben de seni dinledim. Söylediklerin bende olumlu bir kanaat ortaya çıkardı. Ben Halife Ömer'in şu valiye yardım için gönderdiği on kişiden biriyim. Şimdi dönüp onları sana getireceğim. Eğer onlar senin bana arzettiğin teklifi kabul ederlerse emir de asker de onu kabul eder. Eğer kabul etmezlerse onları geldikleri yere gönder." Ertabûn bu teklifi kabul etti ve Amr'ı öldürmesi için görevlendirdiği adamlarını geri çekti. Amr, Ertabûn'un yanından ayrıldı. Ertabûn bunun bir hile olduğunu anlamıştı. Amr için, "İşte insanların en dahisi!" demişti. Amr'ın yaptığı bu hile haberi kendisine ulaşınca Hz. Ömer (r.a), " Aferin ona!" demiştir.¹⁶⁹¹ Amr savaş için yerini aldı. Şiddetli bir savaş başladı. Ertabûn mağlub bir şekilde Kudüs'e kaçtı.¹⁶⁹²

Sûriye'de Rumlar'la Müslümanlar arasında gerçekleşen ilk büyük savaş olan Ecnâdeyn'e, Müslüman hanımların da katıldığı görülmektedir. Hatta Ümmü Hakim isimli hanım sahâbînin, eline aldığı çadır direğiyle dört Rum'u öldürdüğü rivayet edilmiştir.¹⁶⁹³

1.3. Mercu's-Suffer Savaşı

14 (635) yılı Muharrem'inde Dımaşk üzerine hareket eden İslâm ordusu, Dımaşk yakınlarında bulunan Mercu's-Suffer mevkiinde Rumlar'la karşılaştı. Burada şiddetli bir çarpışma oldu. Müslümanlardan dört bin kadar asker yaralandı. Sonunda Rumlar mağlup edildi. Hâlid b. Velid komutasında Mercu's-Suffer'i fethedip ardından Dımaşk'a doğru yoluna devam etti.¹⁶⁹⁴

1.4. Fihl Savaşı

Ürdün'de Beysan şehri yakınında yer alan Fihl mevkiinde¹⁶⁹⁵ Müslümanlar, seksen bin kişilik Rum ordusuyla karşı karşıya geldi.¹⁶⁹⁶ İslâm ordusunun başında Halid b. Velid bulunuyordu.¹⁶⁹⁷ Kendisi öncü birliklerinin başına geçti. Süvarilerin başına Dırâr b. Ezver, piyadelerin başına İyaz b. Ganm ve artçı birliklerin başına da Şürahbil b. Hasene komutan tayin edildi. Cenahlardan birini Amr b. Âs', diğerini de Ebû Ubeyde komuta etti.¹⁶⁹⁸ Bu arada İslâm ordusu, Hz. Ömer (r.a)'den ne yapacakları konusunda haber bekliyordu. Şürahbil b. Hasene geceleri uyumuyor, birlikleri denetliyordu. Rum ordusunun geceleyin

¹⁶⁹¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, II, 498-9.

¹⁶⁹² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, II, 499.

¹⁶⁹³ İbn Asâkir, II, 100-2.

¹⁶⁹⁴ Belâzurî, Fütûh, 77.

¹⁶⁹⁵ Fr. Buhl, "Fahl", İA, IV, s. 445.

¹⁶⁹⁶ İbn Kesir, el-Bidâye, X, 589.

¹⁶⁹⁷ Bk. Fayda, Halid, 390-3.

¹⁶⁹⁸ İbn Kesir, el-Bidâye, X, 589.

hücûma geçmesiyle başlayan savaş, çetin bir şekilde ertesi gün gece vaktine kadar devam etti. Zor durumda kalan Rumlar kaçmaya başlayınca peşlerine düşen Müslümanlar 80 bin kişilik Rum ordusunu ağır bir hezimete uğrattı. Rum askerlerinin ancak az bir kısmı canını kurtarabildi.¹⁶⁹⁹ Fihl savaşı 13 yılı Zilkade ayında (Aralık-Ocak 634-635) gerçekleşti.¹⁷⁰⁰

1.5.Dımaşk'ın fethi

Rumlar Ecnâdeyn mağlubiyetinin intikamını almak için çok geçmeden toparlanmaya başladılar. Bunun haberini alan Hz. Ömer (r.a) İslâm ordusuna Dımaşk'ı düşürmeleri için haber gönderdi. Hz. Ömer (r.a) buranın, Bizans hakimiyetinin kalesi olduğunu belirtiyor ve alınması gerektiğine işaret ediyordu. Bu sırada Herakleios Hıms'ta bulunuyordu.¹⁷⁰¹

Ebû Ubeyde, Amr b. Âs ve Hâlid b. Velid Dımaşk önlerine geldiler.¹⁷⁰² Hâlid b. Velid doğu kapısına, Ebû Ubeyde de askerlerin kalan yarısıyla Câbiye kapısına dayandı. Müslümanlar Dımaşk'ı yetmiş gün kadar muhasara altında tuttular. Hıms'taki düşman kuvvetleri yardıma gelince Hıms yakınında bulunan Müslümanlar onlara engel oldular. Müslümanlar iki kapıdan şehre girdiler. Hâlid b. Velid içeri girdiğinde bazı Rum askerlerini öldürmüştü. Bu durum karşısında Rumlar Ebû Ubeyde'den eman isteyip kendilerini Hâlid'den korumasını talep ettiler. Bunun üzerine anlaşma yapıldı ve kendilerine eman verildi. Buna göre canlarına, mallarına ve kiliselerine dokunulmayacak, şehrin surları yıkılmayacaktı.¹⁷⁰³ Anlaşma metni şu şekildeydi: "Sen ülkemize geldiğinde kendimiz ve dinimize bağlı olanlar için senden eman istedik. Dımaşk ve çevresinde ne kilise ne de manastır inşa etmeyeceğimize söz verdik. Müslümanların mahallelerinde yıkılan kiliselerimizi onarmayacağız. Gece ya da gündüz kiliselerimizi Müslümanları misafir etmekten men etmeyeceğiz. Kiliselerimizin kapılarını yolculara açık tutacağız. Ne kiliselerde ne de evlerimizde casus barındırmayacağız. Müslümanları kandıran kimseyi gizlemeyeceğiz. Çanlarımızı kiliselerimizde düşük bir sesle çalacağız. Kiliselerimize haç asmayacağız. Kiliselerimizde dua ve ayin esnasında seslerimizi yükseltmeyeceğiz. Müslümanların yanından geçerken haç ve kitabımızı çıkarmayacağız."¹⁷⁰⁴ Rumlar anlaşmaya muhalefet ettiğinde zimmetleri kalkacaktı. Daha sonra fethedilen yerlerde yapılan anlaşma metinleri hemen hepsi bu şekilde olmuştur. Anlaşmayla onlar

¹⁶⁹⁹ Taberî, *Tarih*, IV, 87; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 430.

¹⁷⁰⁰ Fayda, *Halid*, 391.

¹⁷⁰¹ Taberî, *Tarih*, IV; İbn Asâkir, II, 128.

¹⁷⁰² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 428. Belâzurî, Dımaşk'a gelenler arasında Yezid b. Ebû Süfyan ve Şürahbil b. Hasene'nin de adını zikretmektedir. Bk. *Fütûh*, s. 78. Taberî ise sadece Yezid b. Ebû Süfyan'ın ismini zikretmektedir. Bk. *Tarih*, IV, 86.

¹⁷⁰³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 67; Belâzurî, *Fütûh*, s. 80.

¹⁷⁰⁴ İbn Asâkir, II, 120-1.

Allâh'ın ahdi üzerinde, Resûlullah (s.a.v)'in ve mü'minlerin halifelerinin zimmetinde kabul edildiler. Onlar, cizye verdikleri müddetçe hayırdan başkasıyla muamele görmeyeceklerdi. Dımaşk'ın fethi 14 yılı Receb'inde (Eylül 635) yılında gerçekleşti.

Dımaşk muhasarası esnasında Halid b. Velid'in başkomutanlıktan azledildiği ve Ebu Ubeyde'nin başkomutan olduğu bilinmektedir.¹⁷⁰⁵ Dolayısıyla bu tarihten itibaren bölgede gerçekleşen savaşlarda başkomutan olarak Ebû Ubeyde görev yapmıştır.

1.6. Mercu'r-Rum Savaşı

14 (635) yılında Dımaşk'ın batısında Mercu'r-Rum denilen mevkiide bir savaş vuku buldu.¹⁷⁰⁶ Ebû Ubeyde, yanında Hâlid b. Velid olduğu halde Fihl'den Hıms'a hareket etti. Müslümanların Hıms'a yöneldiğini haber alan Herakleios, büyük bir ordu hazırlayarak Mercu'r-Rum'a gönderdi. Bunun üzerine İslâm ordusu da oraya hareket etti. Tuzrâ'ya yardım amacıyla Şenes adlı komutanın emrinde bir Rum ordusu daha bölgeye geldi. Hâlid'in komutasındaki ordu Tuzrâ'yı, Ebû Ubeyde de ordusuyla Şenes'in komutasındaki orduyu hedef seçti. Bu arada Tuzrâ Dımaşk istikametine yöneldi. Bunu haber alan Yezid b. Ebû Süfyan emrindeki birlikleriyle, Tuzrâ'nın karşısına çıktı ve savaşa başladı. Savaş devam ederken Hâlid b. Velid ordusuyla arkadan Tuzrâ'yı kuşattı ve Rum ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Düşman kuvvetlerinin ancak az bir kısmı savaştan sağ kurtulabildi. Bu savaşta Müslümanlar çok miktarda ganimet ele geçirdi. Bunlar zaferi kazanan Yezid ve Hâlid'in komutasındaki askerlere taksim edildi. Bunun ardından Yezid Dımaşk'a, Hâlid b. Velid ise Ebû Ubeyde'nin yanına döndü.¹⁷⁰⁷ Hâlid, Ebû Ubeyde'ye ulaştığında Müslümanlar Şenes komutasındaki Rum ordusuyla savaşa tutuşmuşlardı. Mercu'r-Rum mevkiinde meydana gelen bu savaşta çok sayıda Rum askeri öldürüldü. Komutanları da öldürülenler arasındaydı.¹⁷⁰⁸

1.7. Ürdün'ün Fethi

Fihl savaşından sonra Şürahbil b. Hasene ve Amr b. Âs komutasındaki birlikler Ürdün'e hareket etti. İslâm ordusunun Ürdün topraklarına yöneldiğini haber alan yerli halk, daha önceden Fihl'de Bizans ordusunun uğradığı hezimetini de bildiğinden kalelere sığınıp çarpışmaktan kaçındı. Müslümanlar on-

¹⁷⁰⁵ Bu konudaki rivayetler ve değerlendirmeler için bk. Fayda, *Halid*, 402, 423-34.

¹⁷⁰⁶ Belâzurî bu savaşın 14 yılında olduğunu belirtirken Taberî ve İbnü'l-Esir 15 yılında olduğunu belirtmişlerdir. Kırş. Belâzurî, *Fütûh*, 77; Taberî, *Tarih*, IV, 184; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 490.

¹⁷⁰⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 184.

¹⁷⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 491.

ları günlerce muhasara altında tuttular. Savaşmaktan başka çareleri kalmayan Rumlar, İslâm ordusu karşısında mağlup oldu. Kendileriyle sulh yapıldı ve Dimaşk'ta yapılan sulh maddeleri geçerli sayıldı. (14/635)¹⁷⁰⁹

1.8. Yermük Savaşı

Yermük savaşı, Sûriye topraklarında Müslümanların Rumlarla yaptığı şiddetli savaşların ikincisidir. Ürdün topraklarında Huvvârin yakınlarında yer alan Yermük ırmağı civarında vuku bulduğundan bu ismi almıştır. İbn Kesir savaşın tarihiyle ilgili olarak rivayetleri bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Seyf'in, "Yermük savaşı, Dimaşk'ın fethinden önce 13 (634) senesinde" şeklindeki rivayetinin kabul görmediğini belirtip İbn İshak ve Kelbî'nin bu savaşın 15 yılı Receb ayında (636 Ağustos) vuku bulduğunu rivayet ettiklerini belirtmekte ve İbn Asâkir'in de bu rivayeti kabul ettiğini aktarmaktadır.¹⁷¹⁰ İbnü'l-Esir ve Taberî Seyf'in rivayetini esas alıp bu savaşı 13 (634) yılında gösterirler. Halife b. Hayyat, Belâzurî ve Ya'kûbî ise İbn İshak ve Kelbî'nin verdiği tarih olan 15 (636) yılını göstermektedirler.¹⁷¹¹ Yermük savaşının tarihiyle Ecnâdeyn savaşının tarihinin karıştırıldığına dikkat çeken Fayda, Taberî'nin bolca verdiği Seyf'in rivayetleri hariç Ecnâdeyn'in 13 (634) yılında, Yermük savaşının ise 15 (636) yılında olduğu konusunda ittifak olduğunu belirtmektedir.¹⁷¹² Savaş şu şekilde gerçekleşmişti: Herakleios, Câbiye'de bulunan Ebû Ubeyde'ye karşı 60 bin kişilik bir ordu gönderdi. İslâm ordusu, Bizans ordusunun büyüklüğünü görünce Yermük'te toplandı. Bunun üzerine Rumlar da Yermük'e geldiler.¹⁷¹³ Müslümanların 24 bin kişilik ordusuna karşılık Rumlar 100 bin kişilik bir ordu çıkarmışlardı. Askerlerin savaştan kaçmasını engellemek için olsa gerek Rum askerleri demir zincirlerle birbirlerine bağlı olup piyade olarak saf halinde savaşa gelmişlerdi.¹⁷¹⁴ Rum ordusunun başkomutanı Bâhân'dı. İslâm ordusunun başına da Hâlid b. Velid geçti. Rivayete göre bunu kendisi istemiş, Ebû Ubeyde de buna razı olmuştu. Halid, Bizans ordusunun savaş nizamını görünce benze-

¹⁷⁰⁹ Belâzurî, *Fütûh*, 85; Taberî, *Tarih*, IV, 87; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 433.

¹⁷¹⁰ el-Bidâye, IX, 546.

¹⁷¹¹ Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 70; Belâzurî, *Fütûh*, 86; Taberî, *Tarih*, III, 395; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 410; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 141; ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *Tarihü Ömer b. el-Hattab*, Beyrut 1985, s. 86.

¹⁷¹² Fayda, *Hâlid*, s. 383. Sûriye bölgesinde vuku bulan savaşların hangi yıl ve aylarda olduğu konusu ilk kaynaklarda oldukça ihtilafıdır. İbnü'l-Esir haklı olarak bu hususa dikkat çekerek, "Savaşların birbirine yakın zamanlarda vuku bulması ihtilafa yol açmıştır" demektedir. Bk. *el-Kâmil*, II, 432.

¹⁷¹³ İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 552.

¹⁷¹⁴ Taberî, Yermük savaşına 100'ü Bedir ehlinde olmak üzere bin sahâbinin katıldığını belirten bir rivayet aktarmaktadır. Bk. *Tarih*, III, 397. Bazı kaynaklar Yermük savaşında düşman askerinin sayısını çok yüksek rakamlara çıkarmışlardır. Bu konuda 200 bin, 400 bin gibi rakamlar verenler olmuştur. Yapılan değerlendirmeler Bizans ordusunun 100 bin civarında olduğunu göstermektedir. Değerlendirmeler için bk. Fayda, *Halid*, 416.

ri bir nizamı uygulamaya koymuş, askerleri küçük birliklere (kerâdis) ayırmış, bu şekilde savaşmanın daha doğru olacağını belirtmiştir.¹⁷¹⁵

Askerlere savaş düzeni verildikten sonra ordu komutanları mübareze şeklinde çarpışmaya başladılar. Hâlid, rakibi Bahan'ı mağlup edince Rumlar onun yüzünden utanç, Müslümanlar ise Hâlid'in galibiyetinden sevinç duydular.¹⁷¹⁶ Savaş başlamadan önce taraflar arasında bazı müzakerelerin olduğu fakat bir neticenin elde edilemediği rivayet edilmiştir.¹⁷¹⁷

Savaş şiddetli bir şekilde başladı. Rumlar Müslümanlara büyük darbeler indiriyorlardı. Çarpışma gün boyunca devam etti. Giderek Müslümanlar üstünlüğü ele geçirdi. Akşama doğru Rumların kaçmakta olduğunu gören Hâlid, buna sevindi ve peşlerine düştü. Neticede Rumlar'a karşı büyük bir zafer kazandı.¹⁷¹⁸ Yermük'te Müslümanlardan 3 bin kişi şehit düştü.¹⁷¹⁹ 70 bin düşman askeri öldürüldü.¹⁷²⁰ Bu şiddetli savaşa Müslüman kadınların da katıldığını görmekteyiz. Kadınlar cephenin gerisinde bir tepeye yerleştirilmişlerdi. İçlerinde muhâcir kadınlar çoktu ve çocuklarıyla beraber gelmişlerdi.¹⁷²¹ Hanım sahâbilerin ileri gelenlerinden ve Zübeyr b. Avvam'ın eşi Esmâ bint Ebû Bekir,¹⁷²² Esmâ bint Yezid,¹⁷²³ Ebû Süfyan'ın eşi Hind bint Utbe¹⁷²⁴ ve İkrime b. Ebû Cehil'in eşi Ümmü Hakim bint Hâris bunlardandı.¹⁷²⁵ Hâlid b. Velid'in kızkardeşi Fâtıma bint Velid de Sûriye fetihlere katılmış,¹⁷²⁶ ancak Yermük savaşına iştiraki konusunda her hangi bir malumat verilmemekle beraber onun bu savaşa katılmış olabileceğini söyleyebiliriz.

Müslümanlar bu savaştan büyük ganimetler elde ettiler. Onlar, sayıca kendilerinden kat kat üstün olan düşmanlarını iman gücü sayesinde mağlup etmişlerdi.¹⁷²⁷ Müslümanların Sûriye bölgesinde elde ettikleri en büyük zafer

¹⁷¹⁵ Taberî, *Tarih*, III, 396.

¹⁷¹⁶ İbn Asâkir, II, 164.

¹⁷¹⁷ İbn Asâkir, II, 98-9.

¹⁷¹⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 141; Belâzurî, *Fütûh*, s. 87; Taberî, *Tarih*, III, 401; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 412-3.

¹⁷¹⁹ İbn Asâkir, II, 161.

¹⁷²⁰ Belâzurî, *Fütûh*, 86.

¹⁷²¹ İbn Asâkir, II, 150.

¹⁷²² İbn Sa'd, et-*Tabakât*, VIII, 253; İbn Asâkir, LXIX, 4; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 13.

¹⁷²³ İbn Asâkir, LXIX, 33; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 22; Şennâvî, *Nisâu's-sahâbe*, s. 349. Yermük savaşına iştirak ettiği belirtilen Esmâ'nın bu savaşta eline aldığı bir çadır direğiyle dokuz Rum askerini öldürdüğü rivayet edilmiştir. Bk. İbn Asâkir, LXIX, 33.

¹⁷²⁴ İbn Sa'd, et-*Tabakât*, VIII, 235; İbn Asâkir, LXX, 166. Onun bu savaşta eşile beraber İslâm ordusunu savaşmaya teşvik ettiği bilinmektedir. Bk. Kandemir, "Hind bint Utbe", *DİA*, XVIII, 64-5.

¹⁷²⁵ İlk kocası İkrime b. Ebû Cehil ile Şâm topraklarına fetih ordularıyla gelen hanım sahâbilerdendir. Hakkındaki bilgiler için bk. s. 145.

¹⁷²⁶ İbn Sa'd, et-*Tabakât*, VIII, 261; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, VII, 232; İbn Asâkir, LXX, 42; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 278.

¹⁷²⁷ İbn Asâkir, II, 161.

olan Yermük savaşı, Bizans'ın bu topraklardan umudunu tamamen kesmesine neden oldu. Bu savaştan sonra Müslümanlar bölgede ciddi bir mukavemetle karşılaşmadı.

1.9. Sûriye Sahillerinin Fethi

Yezid b. Ebû Süfyan komutasındaki birlikler sahil kesiminde bulunan Sayda, Irka, Cübeyl ve Beyrut şehirlerine geldiler. Öncü birliklerin başında Yezid'in kardeşi Muâviye b. Ebû Süfyan bulunuyordu. Sahil kesimi kolay bir şekilde fethedildi. Muâviye, Irka şehrini emrindeki askerlerle tek başına fethetmişti.¹⁷²⁸ Daha sonra Rumların fethedilen bu şehirlerden bazılarını tekrar ele geçirdiğini görmekteyiz. Hz. Ömer (r.a)'in son zamanlarında ve Hz. Osman'ın hilafetinin başlarında Muâviye, sahil şehirlerini tekrar ele geçirmek maksadıyla seferler düzenledi ve sahil şeridini hakimiyetine aldı. Şehirleri fethedip ovaları tahkim etti. Ele geçirilen yerlere askerler yerleştirdi ve onlara ıktalar verdi.¹⁷²⁹

1.10. Hıms'ın Fethi

Kaynaklarımız Hıms'ın iki defa fethedildiği anlatılmaktadır. Bu fetihlerden birincisi 14 (635) yılında Yermük savaşından önce, diğeri de 15 (636) yılında Yermük savaşından sonra gerçekleşmiştir. Dımaşk üzerine yürüten İslâm ordusu Rum ordusuna Hıms'tan yardım geldiği haberini almıştı. Bu esnada komutan Ebû Ubeyde hangi cephede toplanacakları konusunda tam bir karara varamadı. Bu konuda Hz. Ömer (r.a)'e danışmayı uygun gördü. Hz. Ömer (r.a) ordunun beklemesini emretti ve Hâlid b. Velid'in emrindeki orduyu Ebû Ubeyde'nin ordusuna kattı. Amr b. Âs'a da onlara yardıma gitmesini söyledi. Kanaatimizce Müslümanları Hıms'ı, birinci defa Dımaşk'ın fethinden hemen sonra fethetmeye iten sebep Hıms'taki Rumların Dımaşk'a yardımda bulunması olmuştur. Bundan dolayı Dımaşk işini halleden Ebû Ubeyde Hıms üzerine yürüdü ve önce Ba'lebek sonra da Hıms'ı fethetti. Onlarla sulh anlaşması yaptı. Buna göre malları canları, kiliseleri ve evleri eman altına alındı. Burada ikamet edenlere haraç vermeleri şart koşuldu.¹⁷³⁰ Hıms'ın ilk fethi kolayca gerçekleşti. Fakat Müslümanlar, Yermük savaşı hazırlıkları dolayısıyla Hıms'ı tahliye ettikleri için daha sonra burayı tekrar fethetmek zorunda kaldılar. Müslümanlar Hıms'ı tahliyesi sırasında Hıms halkına, artık kendilerini savunamayacaklarını ve emniyetlerinin kendilerine ait olduğunu belirttiler. Bu yüzden almış oldukları vergiyi onlara ia-

¹⁷²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 399.

¹⁷²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 431.

¹⁷³⁰ Belâzurî, *Fütûh*, 83; Taberî, *Tarih*, IV, 82-3; Yâkût, II, 348; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, II, 481; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 649.

de ettiler. Hims halkı Müslümanların bu davranışlarından çok etkilendi. Ebû Ubeyde Hims halkına şöyle seslenmişti: “Düşman tarafından aleyhimize asker toplandığını iştmiş bulunuyoruz. Sizi himaye etmemiz sulh şartlarının bir gereğidir. Şimdi ise biz buna muktedir değiliz. Eğer Cenâb-ı Hak bizi galip getirirse şartlarımız aynen geçerlidir. Aramızda bulunan sulhnâme ile amel olunacaktır” bu durum karşısında halk, Müslümanların zafer kazanması için duada bulunmuşlar, Allâh’tan, Müslümanları başlarına tekrar geçirmesini temenni etmişler ve “Sizlerin idaresi ve adaleti daha önce içinde bulunduğumuz zulüm ve zorbalıktan bizim için daha iyidir. Biz, Herakleios’un ordusunu valinizle birlikte şehirden kovacağız” şeklindeki sözleriyle Müslümanların idaresinde bulunmaktan memnun olduklarını söylemişlerdi.¹⁷³¹

Ebû Ubeyde Hims’a hareketi esnasında yolu üzerinde bulunan Ba’lebek’i (Baalbek) kuşattı. Burası da Yermük savaşı sebebiyle terk edilen yerlerdendi. Halkın eman istemesi üzerine onlarla sulh anlaşması yapan Ebû Ubeyde daha sonra emrindeki ordusuyla birlikte kendisine yetişen Hâlid b. Velid ile beraber yoluna devam etti. Hims’a gelen İslâm ordusu bir taraftan Rumlar’la çarpışırken diğer taraftan şiddetli bir soğuğa maruz kaldı. Şehir sağlam surlarla çevrili olduğundan Müslümanların beklemekten başka çareleri yoktu. Muhasara etmek uzun ve sıkıcı olmuştu. Her iki tarafta beklemekten başka bir şey yapamıyordu.¹⁷³² Ruhâ’da (Şanlıurfa) bulunan imparator, Himslıların yardımına göndermek üzere Cezire halkından asker toplamasını emretti. Fakat Irak bölgesinde bulunan Sa’d b. Ebû Vakkas’ın Hit’i muhasara altına aldığı haberi Cezirelilere ulaştınca Himslılara yardım etmekten vazgeçtiler. Giderek Hims halkı bu muhasaradan sıkıldı. İçlerinden bazıları Müslümanlarla sulh yapma teklifinde bulunmayı öne sürdüler. Fakat bu konuda bir karara varamadılar. Kış mevsimi geçince Müslümanların surlarda yankılanan tekbir seslerinden panikleyen halk, kendilerini surların dışına attılar. Müslümanlar, Rumların bu davranışlarına bir anlam veremediler. Müslümanlar daha sonra karşı taraftan gelen sulh teklifi üzerine Dımaşk ahalisiyle yapılan anlaşmanın aynısını onlar için de geçerli kıldılar. Ebû Ubeyde Hims’a, Kinde ve Sekûn kabilelerinden oluşan toplulukları yerleştirdi. Ebû Ubeyde, buraya Ubâde b. Samit’i vali olarak tayin etti.¹⁷³³

Hims’tan ayrılan Ebû Ubeyde, Hama üzerine yürüdü. Ahalisiyle sulh yapıldı ve şahıs başına cizye, arazilerine haraç vergisi konuldu. Ebû Ubeyde, bu şekilde Hims çevresinde birçok yeri sulh yoluyla fethetti. Bu şehirler arasında

¹⁷³¹ Ebû Yusuf, *Harâc*, s. 150; İbn Asâkir, II, 145. Ayrıca geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Fayda, *Hâlid*, s. 408-9; Robert Mantran, “Humus”, *DİA*, XVIII, 371.

¹⁷³² Taberî, *Tarih*, IV, 185.

¹⁷³³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 84; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 491-2.

Lazikiye halkı direniş gösterince Müslümanlar savaşmak zorunda kaldı. Şehre sığınan halk muhasara altına alındı. Burada Müslümanların şu şekilde güzel bir savaş taktiği uyguladığını görmekteyiz: Surların kapılarını kapatan düşmana, muhasarayı kaldırdıkları ve çekip gittikleri görüntüsü vermek için şehre biraz uzak bir mesafede hendekler kazıp içine saklandılar. Halk Müslümanların çekip gittiğine inanmıştı. Bu şekilde şehir kapılarını açıp dışarıya çıkmaya başladılar. Bunu gören Müslümanlar baskın yapıp şehre girdiler. Bazı Hıristiyanlar bu arada şehri terk edip kaçtılar. Fakat daha sonra eman talebinde bulunup şehirlerine geri döndüler. Onlarla sulh anlaşması yapıldı. Kilise ve evlerine dokunulmadı.¹⁷³⁴

1.11. Kınnesrîn'in Fethi

Ebû Ubeyde Hıms'ı fethettikten sonra Hâlid b. Velid'i Kınnesrîn üzerine gönderdi. Hâlid b. Velid burada Herakleios'un sağ kolu olan Mînas komutasında bir orduyla karşılaştı. Yapılan savaşta Müslümanlar, Rum ordusunu mağlup ettiler ve Mînas'ı öldürdüler. Bu yenilgi üzerine Rumlar kaçarak Kınnesrîn'e sığındılar. Burayı muhasara altına alan İslâm ordusu karşısında Rumlar bir şey yapamayacaklarını anlayınca sulh talebinde bulundular. Muhasara esnasında Hâlid b. Velid'in, "Bulutlarda dahi olsanız Allâh ya bizi yanınıza çıkarır ya da sizi yanımıza indirir" şeklinde tehditlerde bulunduğu belirtilmektedir. Çok geçmeden Kınnesrîn halkıyla, Hıms halkıyla yapılan sulh maddeleri üzerine sulh yapıldı. Bazı rivayetlere göre İmparator Herakleios, bu yenilgiden sonra Sûriye topraklarını terk etti ve buraya bir daha dönmek üzere İstanbul'a gitti.¹⁷³⁵ Sûriye'yi terk etmek zorunda kalınca buradaki şehirleri tahrip ederek ahalisini de tahliye etmişti.¹⁷³⁶ Halife b. Hayyat ve Belâzurî, Kınnesrîn'in fethi için tarih olarak 16 (637) yılını verirken Taberî ve İbnü'l-Esir fethi 15 (636) yılı olayları içinde zikretmişlerdir.¹⁷³⁷

1.12. Halep ve Antakya'nın Fethi

Halep'in fethi Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın eliyle gerçekleşti. Kınnesrîn'e fethinden sonra Halep önlerine gelen Ebû Ubeyde, civarda bulunan Hıristiyan Araplar'la sulh anlaşması yaptı ve bu anlaşmanın akabinde onlar Müslüman oldular.¹⁷³⁸ Bir rivayete göre de Ebû Ubeyde Halep halkının tümünün şehri

¹⁷³⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 84; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 92.

¹⁷³⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 186-7; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 493.

¹⁷³⁶ Honigmann, *Bizans*, 36.

¹⁷³⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 73; Belâzurî, *Fütûh*, 88; Taberî, *Tarih*, IV, 186; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 493.

¹⁷³⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 16; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 494-5; Muhammed Ragıb Halepî, *A'lâm*, I, 90

terk edip Antakya'ya gittiğini gördü. Bunun üzerine onlarla mektuplaşış sulh teklifinde bulundu. Sulh teklifini kabul eden halk geri döndü.¹⁷³⁹

Ebû Ubeyde, Halep fethini gerçekleştirdikten sonra buradan Antakya üzerine yürüdü. Çevre yerlerden ve Kinnesrîn'den gelen çok sayıda kimsenin buraya sığındığını gördü. Şehri muhasara altına aldı. Bir müddet sonra muhasarayı kaldırıp da bölgeyi terk ettiği esnada bir düşman ordusuyla karşılaştı ve yapılan savaş neticesinde onları hezimete uğrattı. Geride kalanlar şehre sığındılar. Bunun üzerine Ebû Ubeyde şehri dört bir yandan kuşatma altına aldı. Kendilerine ya şehri terk edip gitmek ya da cizye ödeme konusunda sulh teklifi yapıldı. Bunun üzerine bazıları cizye vermeyi kabul ettiler, bazıları da şehirden çekip gittiler. Antakya'nın fethi de 15/636 yılında gerçekleşti.¹⁷⁴⁰

1.13. Filistin'in Fethi

Hz. Ebû Bekir zamanında bölgeye gönderilen ilk ordular burada değişik bölgelere dağılmışlardı. Bölge komutanlarından Amr b. Âs Filistin'e gelmiş ve buralarda bazı fetihler gerçekleştirmişti.¹⁷⁴¹ Bölgedeki şehirler bir bir fethedilmiş ve sıra Kudüs'e gelmişti. Burası da fethedilmeyen birkaç şehir arasındaydı. Çok geçmeden Ebû Ubeyde'nin komutasındaki İslâm ordusu Kudüs'ü muhasara altına aldı. Kudüs halkı Ebû Ubeyde'ye sulh teklifinde bulundu. Fakat Ebû Ubeyde, şehrin Hz. Ömer (r.a)'in eliyle teslim alınmasını istiyordu. Bu nedenle Medine'ye haber gönderdi. Hz. Ömer (r.a), yerine Hz. Ali'yi bırakarak Câbiye'ye geldi.¹⁷⁴² Burada karargah kuran Hz. Ömer (r.a) Kudüs'e hareket etti ve halkla sulh anlaşması yaptı. Çünkü halkın ileri gelenleri ve aynı zamanda komutanları olan Ertabûn ve Tuzârik, Hz. Ömer (r.a)'in gelmesi üzerine bölgeyi terk edip Mısır'a kaçmışlardı. Hz. Ömer (r.a) halka eman verdi. Kudüs'ü teslim aldıktan sonra Filistin'in yarısına Alkame b. Hakim'i vali tayin etti ve ona Remle'de ikamet etmesini emretti. Diğer yarısına da Alkame b. Mücezziz'i tayin etti ve İliyâ'da (Kudüs) ikamet etmesini söyledi.¹⁷⁴³ Belâzurî ve İbnü'l-Esir'e göre bu anlaşma 17 (638) yılında gerçekleşti.¹⁷⁴⁴ Vâkıdî¹⁷⁴⁵ ve Ya'kûbî ise bu anlaşmanın tarihini 16 (637) yılı olarak vermektedirler.¹⁷⁴⁶

¹⁷³⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 93; İbn Şihne, *ed-Dürrü'l-müntehab*, s. 31.

¹⁷⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 494-5.

¹⁷⁴¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 88.

¹⁷⁴² Bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 147; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 500; Süyûtî, s. 146; Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fezâilu'l-Kudüs*, s. 122.

¹⁷⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 501; Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 153; İbn Asâkir, XL, 134.

¹⁷⁴⁴ *Fütûh*, s. 90; *el-Kâmil*, II, 501.

¹⁷⁴⁵ Bk. İbn Asâkir, XLIV, 8.

¹⁷⁴⁶ *Tarih*, II, 147, 150.

Hz. Ömer (r.a)'in Kudüs'ü teslim aldığı sırada ona çok sayıda sahâbî eşlik etmiştir. Bunlar arasında Ebû Ubeyde'nin yanı sıra Muâz b. Cebel, Bilâl-i Habeşî, İyâz b. Ganm ve Halid b. Velid gibi meşhur sahâbîler bulunmaktadır.¹⁷⁴⁷

1.14. Kayseriye'nin Fethi

Kayseriye'ye yönelik ilk seferler Amr b. Âs komutasında yapıldı. (13 /634) Çünkü Filistin bölgesi onun komutasındaydı. Bölgede bir savaşa topyekün iştirak etmek gerektiğinde Amr da buna iştirak ederek bulunduğu yeri terk ediyordu. Bu nedenle Ecanadeyn ve Yermük gibi savaşlara katılmak için Kayseriye'yi terk etti. Filistinin fethinden sonra Amr, Kayseriye'yi kuşatma altına aldı. Daha sonra Hz. Ömer (r.a), bölgeye Yezid b. Ebû Süfyan'ı Filistin'e vali tayin etti ve Kayseriye'yi fethetmesini emretti. Bunun üzerine Yezid, 17 bin askerle burayı kuşatma altına almış, fakat 18 (639) yılında hastalanması üzerine kardeşi Muâviye'ye komutayı devretmiştir. Çok geçmeden Kayseriye, Muâviye'nin komutasında fethedilmiştir. Muâviye, fetih haberini Yezid'e haber verince o da Hz. Ömer (r.a)'e bildirmiştir.¹⁷⁴⁸ Müslümanlar, bu şehirde çok sayıda paralı askerler, Samirîler ve Yahûdîlerle karşılaştı. Sayıları zikredilmemekle beraber şehirde Arapların da bulunduğu belirtilmiştir. Fetihden sonra dört bin esir ele geçirildi ve bunlar Medine'ye gönderildi. Hz. Ömer (r.a), onlardan bazılarını ensârın yetimlerine taksim etti. Bir kısmını da Müslümanların işlerinde çalıştırdı.¹⁷⁴⁹

2. Fetihlerin İran-Irak Cephesi

İran-Irak'ın fethi iki merhalede gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi bölgede fetihlerin başlangıç süreci olup Hz. Ebû Bekir döneminde Halid b. Velid'in bölgeye sevk edilmesiyle, ikincisi ise Hz. Ömer döneminde olup Sa'd b. Ebû Vakkas'ın Halid b. Velid'in bıraktığı yerden fetihleri devam ettirmesi ve sonuçlandırmasıyla olmuştur. Her ne kadar Halid b. Velid'in bölgeye gelmesinden önce fetih düşüncesiyle Arap Benû Şeyban kabilesinden Müsennâ b. Hârise Hz. Ebû Bekir'e gelip fetihlere başlama düşüncesinde olduğunu söylemiş ve halifeden bu konuda izin almışsa da¹⁷⁵⁰ bölgede fetihlerin sistemli bir şekilde başlaması ancak Halid'in görevlendirilmesiyle olmuştur.

Hz. Ömer başa geçer geçmez bölgeyle alakalı olarak ilk iş, fetih hareketine yön vermek ve fetihleri Hz. Ebû Bekir'in bıraktığı yerden aynı şekilde devam

¹⁷⁴⁷ Arif el-Arif, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Kudüs*, s. 172.

¹⁷⁴⁸ Belâzurî, *Fütûh*, 89.

¹⁷⁴⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 90.

¹⁷⁵⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 147.

ettirmek oldu. Komutan tayininde gönüllülük esasını göz önünde bulundurdu. Müsennâ b. Hârîse'nin Irak bölgesindeki fetihlerde gönüllü olarak faaliyet gösterdiği bilinmektedir. O, Hz. Ebû Bekir döneminde bölgedeki fetihlerde önemli bir rol oynamıştır. Benû Şeyban kabilesinden olup bu kabilede bazı kimselerle birlikler oluşturmuş ve bölgede Sasânîlere karşı çeşitli saldırılar gerçekleştirmiştir. Hz. Ebû Bekir onun ismini ve yaptıklarını duyunca kim olduğunu araştırmış ve verilen haberlerden onun kavmi içinde tanınan ve neseb itibarıyla de meşhur bir şahsiyet olduğunu öğrenmiştir. Daha sonra Müsennâ b. Hârîse, Medine'ye Hz. Ebû Bekir'in yanına gelmiştir. Bu gelişi cihada devam etme arzusunda olduğunu bildirmek içindi. Hz. Ebû Bekir'le görüşmesi sırasında kabilesinden Müslüman olacak olanların başına tayin edilmeyi de talep etmiştir. Hz. Ebû Bekir onun bu talebine olumlu karşılık vermiş ve kendisine bir ahitname de yazmıştır. Medine'den ayrılan Müsennâ, Haffan'a¹⁷⁵¹ varmış ve burada kavmini İslâm'a davet etmiştir. Kavmi, onun çağrısına olumlu karşılık vermiş ve ihtidâ etmiştir. Daha sonra Hz. Ebû Bekir, Halid b. Velid'e Irak'a hareket etmesi için emir verdiğinde Müsennâ'ya da Halid b. Velid'i dinlemesi ve ona itaat etmesini emreden bir mektup yazmıştır.¹⁷⁵² Şimdi Hz. Ebû Bekir tarafından Halid b. Velid'in bölgeye sevk edilmesiyle başlayan fetih sürecini ve ardından da Halid'den sonra buraya Hz. Ömer tarafından gönderilen Sa'd b. Ebû Vakkas'ın fetihleri tamamlama merhalesini inceleyelim.

Hz. Ebû Bekir'in Halid b. Velid'e verdiği emirler onun fetihlere dair iyi bir stratejisinin olduğunu göstermektedir. Bu hususta önemli askeri taktikler vermiştir. İslâm ordusunun coğrafi olarak bulunduğu yeri, nereden ve ne zaman hareket edeceğini bizzat tayin ediyordu. Halife, arazinin durumuna bakıyor, geçitleri, engebeleri ve yolları oradan görüp öylece komut veriyordu. Orduya katılma konusunda askerlerin zorlanmamasını ve bu işin gönüllü olarak yapılmasını istiyordu.¹⁷⁵³

2.1. Hire'nin Fethi

Halife Ebû Bekir 12/633 yılında Halid b. Velid'i, emrine verdiği bir orduyla bölgeye sevk etti. Halid bu görevlendirmeye bölgenin başkomutanı oldu. Buradaki İslâm ordusu sayı olarak 18 bin kadardı. Halid b. Velid ilk önce Hire üzerine hareket etti ve burada herhangi bir zorlukla karşılaşmadan fethi gerçekleştirdi ve halkı cizyeye bağladı. Bunu öğrenen İran imparatoru III. Yazdicerd, Hire valisini azledip yapılan anlaşmayı geçersiz saymış ve bölgeye savaş için askeri bir-

¹⁷⁵¹ Kûfe yakınlarında bir yerdir. Yâkût, *Mu'cem*, II, 379.

¹⁷⁵² Belâzurî, *Fütûh*, s. 147.

¹⁷⁵³ Ali Muhammed Muhammed Sallâbî, *Hz. Ebu Bekir*, Ravza Yayınları, İstanbul 2009, s. 370.

likler sevk etmiştir. Halid b. Velid bu sırada düşman tarafından gönderilen elçileri kabul etmiş ve onları İslâm'a davet etmiştir. Bunu kabul etmedikleri takdirde ya cizye verecekler ya da savaşı kabul edeceklerdi. Halid bu konuşmasında şu tarihi cümleyi söylemiştir: "Şayet cizye vermektan kaçınırsanız (bilin ki) size öyle bir topluluk ile geldim ki onlar sizin yaşamayı sevdiğinizden daha çok (Allah yolunda) ölmeyi sevmektedirler. Allah aramızda hükmünü verinceye dek sizinle savaşırsınız."¹⁷⁵⁴ Bu sözlerden sonra İran tarafı cizye vermeye razı olarak dinlerinde kalacaklarını kabul etmişlerdir. Halid bu şekilde Hire'nin yanı sıra Bankaya halkıyla da sulh yapmış ve onları da cizyeye bağlamıştır.¹⁷⁵⁵ Rivayete göre bu, İslâmi dönemde Farslardan alınan ilk cizye olmuştur.¹⁷⁵⁶

Hire'nin fethinde Müsennâ gibi üstün komutanlar, Halid b. Velid'e yardımcı olmuşlardır. Bunlar arasında Maz'ur b. Adi el-İclî, Ka'ka' b. Amr et-Temimi ve daha başka yetenekli kimseler de vardı. Maz'ur'un fetih hareketinde büyük yararlılıklar gösterdiği aktarılmıştır.¹⁷⁵⁷ Bu sırada bölgeye sevk edilen bir komutan sahâbî de İyaz b. Ganm'dır. Hz. Ebû Bekir onun Halid'le buluşmasını ve birlikte hareket etmelerini istemiştir. Halife, İyaz'a destek olması için de Abd b. Avf el-Himyery'i görevlendirmiştir.¹⁷⁵⁸

Hire yenilgisinden sonra İran komutanı Hürmüz, Müslümanların karşısına Kazimiye'de¹⁷⁵⁹ büyük bir orduyla çıkmış fakat netice değişmemiş Müslümanlar bu orduyu da mağlup etmişlerdir. Bu savaş öncesinde Halid ve Hürmüz mübareze şeklinde çarpışmışlar ve Halid onu öldürmüştür (12/634).¹⁷⁶⁰ Hürmüz, Irak'ın sınır bölgeleri komutanı olarak görev yapmaktaydı. Halid b. Velid savaşa başlamadan önce onu İslâm'a davet etmişti. Fakat kabul etmemiştir.¹⁷⁶¹

Bu sırada Hürmüz'ün yenildiği haberini İranlılar arasında yayılınca, yardımına Karun adında başka bir İranlı komutan gönderilmiş, fakat gelen bu ordu da Mezar¹⁷⁶² mevkiinde kısa sürede mağlup edilmiştir. Bu savaşta 30 bin düşman askerinin öldürüldüğü rivayet edilmiştir. Bunların bir kısmı nehirden boğularak ölmüştür. Bu savaşta ayrıca çok sayıda düşman askerinin esir edildiği belirtilmiştir.¹⁷⁶³ Bu savaşta sonra Sasânîlerin hazırladığı bir ordu da Halid komutasında Dicle nehri yakınlarında Velce mntkasında hezimete uğra-

¹⁷⁵⁴ Taberî, *Tarih*, s. 533.

¹⁷⁵⁵ Taberî, *Tarih*, s. 534.

¹⁷⁵⁶ İbnü'l-Esir, İzzüddin (630/1236), *el-Kâmil fi't-tarih*, y.y. 1970, III, 238.

¹⁷⁵⁷ Taberî, *Tarih*, s. 533.

¹⁷⁵⁸ Taberî, *Tarih*, s. 534.

¹⁷⁵⁹ Basra'ya iki menzillik mesafede bir yerdir. Yâkût, *Mu'cem*, IV, 431.

¹⁷⁶⁰ Taberî, *Tarih*, s. 535.

¹⁷⁶¹ Hamidullah, *Mecmûatu el-Vesâiki's-Siyasiyye li'l-ahdi'n-Nebevvi ve'l-Hilafeti'r-raşide*, Daru'n-nefâis, Beyrut 1985, s. 378.

¹⁷⁶² Basra'ya dört günlük mesafede bir yerleşim birimidir. Yâkût, *Mu'cem*, V, 88.

¹⁷⁶³ Taberî, *Tarih*, s. 536.

tlmış, çok geçmeden Müslümanların karşısına çıkan bir başka ordu da Ülleys mevkiinde mağlup edilmiştir. Ülleys'te meydana gelen çarpışmada İran tarafının verdiği ölü sayısı 70 bin olarak kayıtlara geçmiştir (12/634).¹⁷⁶⁴ Halid bu zaferlerin ardından Amgaşya, Makar ve Badekla'da¹⁷⁶⁵ yeni zaferler elde etmiştir.¹⁷⁶⁶ Halid b. Velid Hire'de bulunduğu sırada Halid b. Vaşime'yi Sevâd, Süveyde'yi Übülle ve Ka'ka b. Amr'ı da Hire'ye vali tayin etmiştir.¹⁷⁶⁷

Halid Hire'den sonra çok sayıda şehri fethetmiştir. Bunlar arasında Kesker¹⁷⁶⁸ civarında Zendaverd ve Hürmüzcercd gibi yerler de vardı. Daha daha sonra Ülleys şehrini fethetti. Halid, burda Caban isimli bir İranlı konutanla karşılaştı ve karşısına Müsennâ b. Hârise'yi çıkardı. Halid, Ülleys halkıyla Müslümanlar için Farslılara karşı casusluk yapmaları şartıyla bir anlaşma gerçekleştirdi.¹⁷⁶⁹

2.2. Enbar'ın fethi

Enbar'a giden ordunun başında Akra' b. Habis vardı. Bu arada Halid de Hire'den Enbar'a hareket etti. Enbar halkı kalelerine sığındılar ve kalenin çevresine hendekler kazıdılar. Müslümanlar hendeği geçmek istediklerinde düşman askeri hendeğe indi ve burada çarpışmalar başladı. Halid, askerlerine bu insanların savaşmayı bilmediklerini söyleyip saldırıya geçmelerini emretti. Müslümanların şiddetli saldırıları üzerine karşı taraf sulhe razı oldu. Halid burada yerine Zeberkan b. Bedr'i bırakıp Aynu't-Temr'e hareket etti. Burada yaptığı savaşla çok sayıda esir ele geçirdi. Aynu't-Temr'de kalede kapalı bir yerde İncil'i ezberlemekte olan kırk gence rastladı. Onları da esirler arasına kattı. Bunların bir kısmı daha sonra meşhur şahsiyetler olmuşlardır. Mesela Ebu Muhammed Sirin b. Sirin bunlardandır. Halid burada düzeni kontrol altına alınca yerine Uveyym b. Hahil'i bırakıp ayrıldı. Burada ele geçirilen ganimetler Velid b. Ukbe tarafından Medine'ye ulaştırıldı.Enbar'ın fethi 12/634 senesinde gerçekleştirildi.¹⁷⁷⁰ Enbar'ın fethinden sonra Dume'ye giden Halid burada da bir dizi savaş gerçekleştirdi ve düşman tarafından bazılarını esir aldı. Kendisine direnen bazı kimseleri de kılıçtan geçirdi. Halid bundan sonra Hire'ye döndü.¹⁷⁷¹ Bu sırada Ka'ka' da Hire'de vali olarak bulunuyordu.¹⁷⁷²

¹⁷⁶⁴ Taberî, *Tarih*, s. 535, 538.

¹⁷⁶⁵ Yâkût, bu yerleri "Irak'ta Fırat nehri üzerinde yer alan şehirlerdir" şeklinde vermiştir. *Mu'cem*, I, 254.

¹⁷⁶⁶ Taberî, *Tarih*, s. 538; Yâkût, *Mu'cem*, I, 254.

¹⁷⁶⁷ Taberî, *Tarih*, s. 543.

¹⁷⁶⁸ Kesker, Basra ile Vasit arasında yer almaktaydı. Yâkût, *Mu'cem*, IV, 461.

¹⁷⁶⁹ Belâzurî, *Fütüh*, s.147.

¹⁷⁷⁰ Belâzurî, *Fütüh*, s. 150; Taberî, *Tarih*, s. 544.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 246.

¹⁷⁷¹ Taberî, *Tarih*, s. 545.

¹⁷⁷² Taberî, *Tarih*, s. 545.

Halid'in Irak'ta en son fethettiği yer Aynu't-Temr olmuş ve ondan sonra Şam'a hareket etmiştir (13/635).¹⁷⁷³ Halid Irak bölgesinde bir yıl kalmıştır.¹⁷⁷⁴ Halid'in başkumandanlığı altında gerçekleşen bu fetihler, zulüm ve şiddet üzerine bina edilmiş Sasânî Mecûsî devletinin ortadan kaldırılmasına zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle Halid, Sa'd b. Ebû Vakkas'ın komutasında gerçekleşecek olan İran-Irak bölgesinin fethine kapı aralamıştır.¹⁷⁷⁵

Irak fetihleri, Halid'in buradan ayrılmasından sonra durmamıştır. Hz. Ömer halife olunca Irak yönüne seferlere girişmeleri için insanları teşvikte bulunmuş bu iş için gönüllü kimseler aramıştır. Bu yöndeki cihad hareketi için, "Nerede Allah'ın salih kulları?" diye sorunca ona ilk icabet edenler Ebû Ubeyd b. Mes'ûd ve Sa'd b. Mes'ûd olmuştur.¹⁷⁷⁶ Onun çağrısına icabet edenlerin sayısı belli bir rakama ulaşınca ona bu insanların başına muhacirun ve ensardan olmak üzere ilk Müslümanlardan birilerini tayin etmesi için teklifte bulunulmuştur. Fakat Hz. Ömer bunu yapmayacağını bu işe gönüllü olanları ve çağrısına ilkin icabet edenleri tayin edeceğini yemin ederek söyledi. Bu işte çağrıya ilk icabet edenin öncelikli olduğunu belirtti. Ardından Ebû Ubeyd ve Süleyt'i çağırdı ve onlara, bu işte diğer insanların önüne geçtiklerini, bu işi kavradıklarını hatırlattı ve sonra da Ebû Ubeyd'i orduya komutan tayin etti.¹⁷⁷⁷ Ona, ordu içinde Hz. Peygamber'in ashâbından olanları dinlemesini, bu işe onları da katmasını, işlerde acele etmemesini, meseleler bütün detayıyla ayan-beyan ortaya çıkmadıkça bir karara varmamasını, bu işin savaş olduğunu, bunda da ancak dikkatli ve işlerin künhünü kavrayanların muvaffak olacağını belirtti.¹⁷⁷⁸ Ebû Ubeyd'in komutasında Sasânî topraklarına sevk edilen ordu, Hz. Ömer'in halifelige gelir gelmez sevk ettiği ilk ordu oldu.¹⁷⁷⁹ Onun bu ordu için Medine çevresinden bin adam topladığı bildirilmiştir.¹⁷⁸⁰ Bunun yanında Hz. Ömer Irak bölgesinden Şam bölgesine yardıma gelenlerin tekrar Irak'a intikal etmeleri için emir gönderdi. Bunun üzerine Irak'tan daha yeni gelmiş olan Kays b. Hübeyre Irak'a hareket etti. Bu dönemde Sasânîler imparatorları Şehr Beraz'ın ölümüyle meşgul olduklarından Müslümanlarla savaşıacak durumları yoktu. Bu esnada Şah Zenan adında birini başlarına imparator, Rüstem'i de genel komutan olarak tayin ettiler.¹⁷⁸¹

¹⁷⁷³ Belazurî, *Fütûh* s. 152.

¹⁷⁷⁴ Taberî, *Tarih*, s. 542.

¹⁷⁷⁵ Fayda, *Halid*, s. 347.

¹⁷⁷⁶ Taberî burada "Ya da Süleyb b. Kays" diyerek bu hususta üçüncü bir ismin olabileceğine de işaret etmiştir. Ayrıca Sa'd b. Mes'ûd'un ismi Sa'd b. Ubeyd şeklinde de gelmiştir. *Tarih*, s. 569.

¹⁷⁷⁷ Belâzurî, *Fütûh* s. 152.

¹⁷⁷⁸ Taberî, *Tarih*, s. 569.

¹⁷⁷⁹ Taberî, *Tarih*, s. 569.

¹⁷⁸⁰ Taberî, *Tarih*, s. 570.

¹⁷⁸¹ Taberî, *Tarih*, s. 570.

Bu sırada Müsennâ Medine'deydi ve çok geçmeden buradan ayrılıp Hire'ye vardı. İran tarafının komutanı Rüstem bütün beldelere haber göndererek Müslümanlara karşı savaş hazırlığına başladı. Bir müddet sonra her iki taraf Nemarik denen mevkide karşı karşıya geldi. Ebû Ubeyd, atlıların başına Müsennâ'yı, ordunun sağ tarafına Valık b. Ceydara'yı, sol tarafa da Amr b. Heysem'i tayin etti. Çok şiddetli bir çarpışma oldu (13/635). Fars ordusu hezimete uğradı. Kral ailesinden Caban esir alındı. Onu esir alan Müslüman askerin Matref b. Fadde et-Teymi olduğu rivayet edilmiştir.¹⁷⁸² Bu merhaleden sonra Ebû Ubeyd'in komutasındaki İslâm ordusu Sakatiye, Kesker, Barusma ve Bakisya şehirlerini ele geçirdiler. Buralarda üstün başarılar gösterdiler.¹⁷⁸³

2.3. Köprü (Kırkıs) Savaşı

Bu savaş, Sasânî topraklarında gerçekleşen en zorlu savaşlardan biri olup dört bin kadar İslâm askerinin ölmesine yol açmıştır. Bu askerler savaş esnasında karşı tarafın şiddetli şekilde bastırması sonucu Fırat nehrinde boğulmak suretiyle ölmüşlerdi. İki bin Müslüman asker de kaçmak zorunda kalmıştı. Savaştan geriye kalanlar üç bin kişi idi. Şehid olanlar arasında başkomutan Ebû Ubeyd ve Süleyt b. Kays da vardı. Müsennâ bu savaşta yaralanmıştır.¹⁷⁸⁴ Bu karşılaşmada İranlılar filleri kullanmışlardı. Müslümanlar askerlerin atları bu hayvanlardan ürkmüş ve bu da yenilginin başlıca sebeplerinden biri olmuştu. Müslümanların mağlup olduğu haberi Hz. Ömer'e ulaşınca "Allah, Ebû Ubeyd'e merhamet etsin, keşke o anda geri çekilseydi" sözünü söylemiştir. Bu savaş Fırat üzerinde kurulu bir köprüde meydana geldiği için Köprü savaşı ismiyle meşhur olmuştur.¹⁷⁸⁵ Hicir 13 senesinde vuku bulan bu savaşta,¹⁷⁸⁶ İslâm ordusunun sayısı dokuz bin olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan dört bini savaşta şehid olmuş, iki bini kaçmak zorunda kalmış ve geriye savaş meydanında üç bin kişi kalmıştır.¹⁷⁸⁷ Düşman tarafından ise altı bin kişi öldürülmüştür.¹⁷⁸⁸ Sahâbeden Kur'ân hafızı ve Bedir ehlinde olan Ebû Zeyd el-Ensârî bu savaşta şehit düşmüştür.¹⁷⁸⁹

2.4. Buveyb Savaşı

Köprü savaşından sonra Müslümanlar Buveyb'te Farslarla karşı karşıya geldiler. Müsennâ savaş başlamadan önce askerlerine saf düzeni verdikten

¹⁷⁸² Taberî, *Tarih*, s. 570; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 283.

¹⁷⁸³ Taberî, *Tarih*, s. 571.

¹⁷⁸⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 288.

¹⁷⁸⁵ Belâzurî, *Fütûh* s. 153; Taberî, *Tarih*, s. 571.

¹⁷⁸⁶ Belâzurî, *Fütûh* s.153.

¹⁷⁸⁷ Taberî, *Tarih*, s. 574.

¹⁷⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 288.

¹⁷⁸⁹ Belâzurî, *Fütûh* s. 153; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 288.

sonra, “Allah’a yemin olsun ki beni bugün sevindirecek olan hepinizi de sevindirecektir. Ben üç defa tekbir getireceğim ve sizler o sırada hazırola geçeceksiniz, dördüncü tekbirle birlikte saldırıya geçeceksiniz.” Sözlerini söyledi. Düşman ordularının başında ise Mirzeban, Mihran ve Mersanşah gibi isimler vardı. Benû Tağlib kabilesinden bir genç Mirzeban’ı öldürmüştür. Müsennâ askerlerin hislerini kamçulamak için, “Sizin gibiler (cengaverler) az bulunur, siz Allah’ın dinine yardım edin ki Allah da size yardım etsin!” sözlerini söyledi.¹⁷⁹⁰ Müsennâ komutasındaki İslâm ordusuyla İran tarafının komutan olan Mihran emrindeki ordular çetin bir savaşa tutuştular. İslâm ordusu çok geçmeden galip geldi. Müsennâ’nın kardeşi Mes’ûd b. Hârise ve yine Müslümanların önde gelenlerinden Halid b. Hilal şehid düştüler.¹⁷⁹¹ Bu savaş Köprü savaşının bir rövanşı niteliğindedir.

2.5. Sa’d b. Vakkas’ın Irak Cephesine Tayini ve Kadisiye Savaşı

Hz. Ömer, Ebû Ubeyd’in Köprü savaşında şehid olması üzerine yeni bir komutan tayin etmek istedi. İstişare neticesinde sahâbeden birinin bu işe tayin edilmesi hususu ortaya çıktı.¹⁷⁹² Neticede Irak’a gidecek olan ordunun başına Hz. Peygamber (s.a.v)’in önde gelen ashabından Sa’d b. Ebû Vakkas tayin edildi. Bu kararından sonra Hz. Ömer, Sa’d b. Ebû Vakkas’ı yanına çağırması ve bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Ona, Resûlullah’ın dayısı ve ashâbından olmasının kendisini gururlandırmamasını, Allah’ın, günahları ancak iyilikle sileceğini, nesebin kişiye bir fayda vermeyeceğini, ancak Allah’a itaatin önemli olduğunu, zayıf da olsa kuvvetli de, bütün insanların Allah’ın kulu ve O’nun katında eşit olduğunu söyledi. Sonra kendisini Irak bölgesine komutan olarak atadığını açıkladı. Ayrıca bunun zor bir görev olduğunu da hatırlattı.¹⁷⁹³ Hz. Ömer bu savaşa bizzat katılmak istemişse de ashâbın önde gelenleri bunu uygun bulmayarak kendisini bu işten vaz geçirmişlerdir.¹⁷⁹⁴

Taberî’de Sa’d’ın dört bin kişiyle yola çıktığını bildiren rivayetin yanı sıra¹⁷⁹⁵ altı bin kişiyle çıktığını bildiren bir rivayet de vardır.¹⁷⁹⁶ Sa’d’ın gelişiyile bölgede asker sayısının otuz bini bulunduğu ifade edilmişse de daha önce kaç askerinin bölgede yer aldığına dair rakamlar net değildir. Bir rivayette Irak’ta sekiz bin kişinin bulunduğu belirtilmiştir. Taberî haklı olarak sayılarda bir karışıklı-

¹⁷⁹⁰ Taberî, *Tarih*, s. 577.

¹⁷⁹¹ Taberî, *Tarih*, s. 578.

¹⁷⁹² Taberî, *Tarih*, s. 583.

¹⁷⁹³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 155; Taberî, *Tarih*, s. 584; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 300.

¹⁷⁹⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 155; Taberî, *Tarih*, s. 583; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 299.

¹⁷⁹⁵ Taberî, *Tarih*, s. 584.

¹⁷⁹⁶ Taberî, *Tarih*, s. 579.

ğın olduğuna işaret etmiştir.¹⁷⁹⁷ Ayrıca 12 bin, 9 bin şeklinde rakamlara da verilmiştir. Kadisiye’de İran ordusunun asker sayısı 120 bin idi. Bir rivayette de Rüstem bu savaş için 200 bin kişi hazırlamıştı. Sadece Medain’den yetmiş bin kişi iştirak etmişti.¹⁷⁹⁸ İslâm ordusunun 3 bini Yemen tarafından gelen Müslümanlardan oluşuyordu. Medine’de hazırlıklarını tamamlayan orduyu Hz. Ömer uğurladı. Onlara bir konuşma yapıp zühde, hakka, hakikate ve kendisiyle aralarında Allah’ın olduğuna vurgu yaptı.¹⁷⁹⁹ Hz. Ömer, Cerir ve Müsennâ gibi komutanlara da Sa’d’ın komutası altına girmeleri için haber gönderdi. Fakat çok geçmeden Müsennâ vefat etti.¹⁸⁰⁰ Hz. Ömer bu savaşa çok önem verdi. Toplumun ileri gelenlerini, şairleri, hatipleri, mevki sahiplerini toplayıp Sa’d’ın yanına gönderdi. Bu savaşta Müslümanların sayısı otuz bini buldu. Sa’d, askerleri onar kişiden oluşan birliklere ayırdı ve her birliğin başına birini komutan tayin etti. İslâm’da geçmişleri olan kimselere de sancakları verdi.¹⁸⁰¹ Hz. Ömer, Sa’d’a, o sırada Irak’ta bulunan Muğire b. Şu’be’yi de kendi ordusuna katması haberini gönderdi.¹⁸⁰²

Irak cephesi başkomutanı Sa’d, orduyu birliklere ayırıp her bir birliğin başına birini komutan tayin ederken o kimsenin özellikle sahâbeden olmasına dikkat etmiştir. Bu hususta görev alanlar Zühre b. Katade, Abdullah b. Met’am, Şürahbil b. Sımt, Halid b. Arfete, Asım b. Amr et-Temimi, Sevâd b. Mâlik, Selmân b. Rebia, Hamal b. Mâlik idi. Süvarilerin başına Abdullah b. Zi Sehmeyn’i, piyadelerin başına Hamal b. Mâlik el-Esedî’yi, ön tarafa Zühre’yi, sağ tarafa Abdullah b. Müt’im’i, sol tarafa Meysere b. Şürahbil b. Sımt el-Kindî’yi yardımcı komutanlar olarak tayin etti. Selmân-ı Farişî de bu savaşta yer almış Hz. Ömer onu bir davetçi olarak görevlendirmişti.¹⁸⁰³ Bu ordunun kadısı ve feyden sorumlu kimse Abdurrahman b. Rebi el-Bahili olup o da Hz. Ömer tarafından tayin edilmişti.¹⁸⁰⁴ Bu savaşta Bedir ehlinde doksandokuz sahâbî vardı. Toplamda üç yüz on küsur sahâbî yer almıştı.¹⁸⁰⁵ Hz. Ömer, özellikle Sa’d’a sonra da bütün Müslümanlara dua ediyordu. Sa’d’a gönderdiği mektuplarda Allah’a tevekkül etmesini ve yardımı ondan dilemesini söylüyordu.¹⁸⁰⁶

¹⁷⁹⁷ Taberî, *Tarih*, s. 585.

¹⁷⁹⁸ Taberî, *Tarih*, s. 592.

¹⁷⁹⁹ Taberî, *Tarih*, s. 584.

¹⁸⁰⁰ Taberî, *Tarih*, s. 579.

¹⁸⁰¹ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 301.

¹⁸⁰² Taberî, *Tarih*, s. 585.

¹⁸⁰³ Taberî, *Tarih*, s. 586; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 301,

¹⁸⁰⁴ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 302

¹⁸⁰⁵ Taberî, *Tarih*, s. 586.

¹⁸⁰⁶ Taberî, *Tarih*, s. 588.

Savaş başlamadan önce Sa'd, kalabalık bir elçi grubunu İran komutanı Rüstem'e gönderdi. Karşı tarafla savaş yapmaksızın bir anlaşma imkanının olup olmadığını öğrenmek istiyordu. Bu grupta yer alan Muğire b. Şu'be, Rüstem'in yanına varınca onun minderine oturdu, fakat onun bu davranışı kargaşaya yol açtı. Daha sonra Rüstem onları bu topraklara getiren nedeni sorunca Muğire, kendilerinin daha önce şer ve sapıklık içinde bir topluluk olduklarını, Allah'ın kendilerine bir peygamber gönderdiğini ve onunla hidayeti bulduklarını, onun sayesinde rızıklandıklarını, kendilerine rızık olarak verilenlerin bu topraklarda da yetiştiğini, ailelerinin bu rızıktan yemek istediklerini ve bu nedenlerle de buralara kadar geldiklerini söyledi. Görüldüğü üzere Muğire bir manada Rüstem'le alay etmiştir. Bu sözlere Rüstem, "O halde sizleri öldüreceğiz" deyince Muğire, "Şayet bizi öldürürseniz biz cennete gireriz, biz sizi öldürürsek sizler cehenneme girersiniz, şayet sizi öldürmezsek bize cizye verirsiniz" şeklindeki sözlerini söyledi. Müslümanlar cizye sözünden bahsedince Sasânîler büyük tepki gösterip bağıştılar.¹⁸⁰⁷ Muğire, Rüstem'e, "Seni Allah'a ibadete, Peygamberine imana davet ediyoruz, aksi taktirde aramızda kılıç hüküm verecektir" dedi. Bu sözler üzerine Rüstem öfkeleni. Kadisiye öncesinde taraflar arasında birçok heyetin gidip geldiği anlaşılmaktadır. Muğire, "Bize sizin hakkınızda çeşitli rivayetler ulaşırdı. Sizden daha sefih bir topluluk bilmiyorum. Bizler Arap toplumu olarak birbirimizi köleleştirmeyiz. Sizi de böyle zannedirdim. Şimdi (belki de) bana söyleyeceğiniz en iyi şey birbirinizi rabler edindiğinizdir." dedi. Orada bulunan İranlılar, "Allah'a yemin olsun ki bu Arap doğru" söyledi." dediler.¹⁸⁰⁸

Heyet görüşmeleri arasında Müslümanların, Sasânî kralı Yezdicerd ile de görüştükleri bilinmektedir. Heyetler arasındaki konuşmalarda Müslümanlar, karşı tarafa dinlerini anlatma fırsatını buldukları gibi güçlü olduklarını, korkmadıklarını gösterdikleri ve İran tarafını zaman zaman tehdit ettikleri de olmuştu. Nu'man b. Mukarrin kral Yezdicerd'e açık bir şekilde, "Sizleri dinimize girmeye davet ediyoruz" demişti.¹⁸⁰⁹ Bu sırada Kral Yezdicerd'e karşı konuşan Zürrare b. Nebaş el-Esedî ise daha önce dalalet içinde bir topluluk olduklarını, kız çocuklarını diri diri toprağa gömdüklerini ve Allah'ın kendilerine bir peygamber ile hidayet yolunu gösterdiğini söyledi. Zürrare'nin konuşmasından sonra Yezdicerd adamlarına, Müslüman elçiye bir çuval dolusu toprak verilmesini ve o şekilde uğurlanmasını söyleyerek alay etti. İranlılar bunu gerçek-

¹⁸⁰⁷ Taberî, *Tarih*, s. 589.

¹⁸⁰⁸ M. Şit Hattab, *Kadatu Fethi Biladi Faris* s. 79.

¹⁸⁰⁹ Taberî, *Tarih*, s. 589.

ten de yaptılar.¹⁸¹⁰ Nu'man toprak dolu çuvalı sırtlayıp Sa'd'a getirmiş ve "Ey Müslümanlar! Müjdeler size! İnşallah zafer bizimdir." diyerek bu durumu hayra yorumlamış ve bunun fethe bir işaret olarak kabul etmişti. Bunun üzerine Sa'd "Müjdeler size! Allah'a yemin olsun ki, Allah onların ülkesinin anahtarlarını elimize vermiş bulunuyor" dedi.¹⁸¹¹ Gerçekten de Müslümanların dediği gibi oldu. Allah onlara zaferi nasip etti.

İran ordusu bölgede Müslümanlar karşısında hep mağlup olunca daha güçlü ordularla Müslümanların karşısına çıkmak için planlar yapmaya başladılar. Bu arada Müslümanlar İranlıların aldıkları tedbirleri ve kalabalık olduklarını Hz. Ömer'e bildirdiler. Hz. Ömer gönderdiği cevabi mektubunda Müslümanların İranlıların bulunduğu yerin hududuna yerleşmelerini, Rebia, Mudar ve onların anlaşmalı olduğu kabilelerden bir fert dahi olsun, geride kalmamak kaydıyla hepsini savaşa çağırılmalarını istedi. Araplara işin ciddi boyutta olduğunu göstermelerini talep etti. Çünkü İranlılar bu sefer işi çok sıkı tutma yolunda planlar yapmışlardı.¹⁸¹² Bu sırada Yezdicerd Sasânîlerin başına daha yeni geçmişti ve bu haber de Hz. Ömer'e ulaştırıldı. Hz. Ömer çeşitli Arap kabilelerine mektuplar yazıp Irak topraklarında cihada katılmaları için asker talebinde bulundu ve bu işin hızlı bir şekilde yapılmasını özellikle istedi.¹⁸¹³

Herhangi bir sonucun alınmadığı bu görüşmelerin ardından ordular savaş düzeni almaya başladılar. Sasânîlerin bölgedeki başkomutanı Rüstem, ordusuna savaş düzenini verdi ve onlara sakin hareket etmelerini, aceleye gerek olmadığını söyledi.¹⁸¹⁴ Irak topraklarında gerçekleşen en zorlu savaşlardan biri olan Kadisiye'de Müslümanlar Sasânîleri büyük bir hezimete uğrattı.¹⁸¹⁵ 16/638 senesinde gerçekleşen savaş¹⁸¹⁶ dört gün sürmüştü, Farsların meşhur komutanı Rüstem öldürülmüştü. Müslümanlar savaşın ilk gününü Ermas(meziyetler) günü, ikincisini Ağvas(yardımlar), üçüncüsünü İmas(şiddet) günü, dördüncüsünü ise Kadisiye şeklinde isimlendirmişlerdi. Bu savaştan sonra Fars tarafı bir daha kendine gelememi ve Müslümanların karşısına bu denli büyük bir ordu çıkarma imkanını bulamadı.¹⁸¹⁷ Sa'd b. Ebû Vakkas savaş sırasında vücudunda zuhur etmiş çıbanlarından dolayı savaşa iştirak edememiş fakat savaşın gidişatını üstüne çıktığı köşkün damından izlemişti.¹⁸¹⁸ Müsennâ Kadisiye savaşında

¹⁸¹⁰ Taberî, *Tarih*, s. 590.

¹⁸¹¹ Taberî, *Tarih*, s. 590.

¹⁸¹² Belâzurî, *Fütûh*, s. 155; Taberî, *Tarih*, s. 581.

¹⁸¹³ Taberî, *Tarih*, s. 581.

¹⁸¹⁴ Taberî, *Tarih*, s. 592.

¹⁸¹⁵ Taberî, *Tarih*, s. 589.

¹⁸¹⁶ Belâzurî, *Fütûh* s. 156.

¹⁸¹⁷ Yâkût, IV, 292.

¹⁸¹⁸ Yâkût, IV, 291.

kısa bir süre önce vefat etmişti.¹⁸¹⁹ Kadisiye savaşı İran ordusunun imha edildiği bir savaş olarak tarihe geçmiştir.¹⁸²⁰ Müslümanlar tarafından ilk üç günde iki bin beşyüz şehid, daha sonraki günlerde altı bin şehid verilmiştir.¹⁸²¹

2.6. Medain'in Fethi

Müslümanlar, Kadisiye'nin fethinden sonra Medain'e yürüdüler. Burada İran ordularıyla karşı karşıya gelen Müslümanlar tarihin en zorlu savaşlarından birini verdiler. Sa'd b. Ebû Vakkas beraberindeki Müslümanlarla birlikte Sabat bölgesine inip Behresir şehrinde toplandılar. Burada dokuz ay kadar kaldılar. Gerçekleştirdikleri savaş sonunda bu şehri ele geçirdiklerinde İran Kısarası Yazdicerd b. Şehriyar kaçmak istedi. Buradan Hulvan'a hareket etti. Yanına Esavire denilen İran asıllı bazı kimseleri ve mal varlığını alarak kaçtı. Bu arada Müslümanlar şehrin doğu yakasını da ele geçirdiler. Bir rivayete göre Müslümanlar, mağlup olan İranlıların ardına vermişler ve onları yakalayıp hezimete uğratmışlardı.¹⁸²² Başka bir rivayette de bu sırada İranlılar, Dicle nehrini geçip Köprüyü yakmışlardı. İslâm ordusu onları ele geçirmek için köprüye kadar geldiğinde yakılmış olduğunu görünce bir şey yapamadı. Fakat bu sırada Müslüman bir asker atını nehre sürüp de karşıya geçmekte muvaffak olunca onu gören Müslümanlar da aynısını yapmış ve İran ordusunun olduğu yere varıp savaşarak onları mağlup etmişlerdir.¹⁸²³

Müslümanlar, Medain'in fethinden sonra burada bir müddet kaldılar. Gelen haberlere göre İran kralı onlara karşı büyük bir savaş hazırlığı içine girmişti ve bu kalabalığı Müslümanların üzerine sevk etmek istiyordu. Bunu haber alan Sa'd, Haşim b. Utbe b. Ebû Vakkas komutasında 12 bin kişilik bir orduyu harekete geçirdi. Müslümanların üzerlerine gelmekte olduğunu haber alan İranlılar kalelerine sığındılar ve çevresine de hendekler kazıldılar. Bununla da yetinmemişler, çevre bölgelerden Müslümanlara karşı yardım talebinde bulunmuşlardı. Müslümanlar bu sırada, "Yardım birlikleri imdatlarına yetişmeden önce bunları mağlup etmemiz gerekir" şeklinde konuşmaya başladılar. Ordunun sağ cenahının komutası Hücr b. Adi el-Kindi'de, süvari birliklerinin komutası Ömer b. Ma'dikerb el-Kindi'de ve piyade askerlerin komutası ise Tüleyha b. Huveylid'de idi. İran ordusunun başında ise meşhur komutan Rüstem'in kardeşi Harzaz vardı. Çok şiddetli bir savaş oldu. İnsanlar ok, kılıç ve mızraklarla amansız bir şekilde çarpıştılar. Derken Müslümanlar yek vücut

¹⁸¹⁹ Belâzurî, *Fütûh* s. 155. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 301.

¹⁸²⁰ Büchner, V. F., *Sasânîler" İA*, İstanbul 1980, s. 246.

¹⁸²¹ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1991, II, 280.

¹⁸²² Belâzurî, *Fütûh* s. 160.

¹⁸²³ Belâzurî, *Fütûh* s. 160.

olup âni bir saldırıya geçtiler. İran ordusunu olduğu yerde sarstılar ve İranlılar çok geçmeden mağlup oldular. Bu esnada İran askerleri kaçışmaya başladı. Müslümanlar peşlerine vermeye başladılar. Büyük zayıatlar veren İran tarafının imdadına havanın kararması yetiştii. Gece olunca her iki taraf da karargahına sığındı. İran tarafını temsilen gelen Mehruz, Müslümanlara cizye ödemeyi kabul etti.¹⁸²⁴ Bu savaş 16/632 yılının sonunda vuku bulmuştu.¹⁸²⁵

2.7. Tüster'in fethi

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Tüster'in fethi için görevlendirilmişti. Ebû Mûsâ buraya gelip de düşmanın kalabalık olduğunu görünce Hz. Ömer'den yardım talebinde bulundu. Bu sırada yardımına Kûfe'de bulunan Ammar b Yasir gönderildi. Tüster'de yapılan savaşta Müslümanlar zafer elde etti. Bu karşılaşmada 9 yüz düşman askeri öldürülmüştü.¹⁸²⁶ Bu fetihle alakalı olarak İranlı bir kavim olan Esavire'nin şehrin fethi sırasında Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye teklif götürüp İslâm ordularıyla beraber olup Arap olmayan kavimlerle savaşmak istediklerini belirtmişlerdir. Yine bu kavmin Sus şehrinin muhasarası sırasında Ebû Mûsâ ile beraber oldukları rivayet edilmiştir. Bu unsurlar Müslümanlarla beraber hareket etme noktasında bazı şartlar da ileri sürmüşlerdir. Mesela yerleşim yerleri hususunda kendilerinin serbest bırakılması ve fethin kendi istekleri doğrultusunda gerçekleşmesini arzu ettikleri aktarılmıştır. Basra'ya geldiklerinde çeşitli mahallelere yerleşme hususundaki isteklerini dile getirdikleri sırada burada ikamet edip Hz. Peygamber'e en yakın olan Arap kabilesini sormuşlar ve bunun Temim kabilesi olduğunu öğrendiklerinde onların ikamet ettikleri mahalleye yerleşmişlerdi.¹⁸²⁷ Bu durum fetihler sırasında Esavire'nin İslâm'a ve Müslümanlara ısındıklarını göstermektedir. Bu kavim adı geçen mahalleye yerleşmekle kalmamış, Temim kabilesiyle ittifak da kurmuştur.¹⁸²⁸

2.8. Celûlâ Savaşı

Tüster'in fethinden sonra İslâm ordusu Celûlâ'ya hareket etti. Tüster'in fethi sırasında düşman tarafından bir adam Ebû Mûsâ'ya gelip eman istemiş ve teslim olmuştu. Kendisine eman verilmesi karşılığında Müslümanlara rehberlik yapmıştır. Bu sırada düşman ordusunun komutanı Hürmüzan da kalede bulunuyordu. Müslümanlar kale surlarına çıkıp tekbir sesleriyle saldırıya geçtiler. Kale surlarını geçip şehre girdiklerinde İranlılar, Müslümanların eline

¹⁸²⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 161.

¹⁸²⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 161. Zehebî, *A'lâm*, I, 346.

¹⁸²⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 227.

¹⁸²⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s. 223.

¹⁸²⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s.223.

geçmesin diye kadın ve çocuklarını katlettiler. Bu sırada Ebû Mûsâ düşman askerlerinin öldürülmesi emrini verdi. Hürmüzan sağ ele geçirildi ve Hz. Ömer'e götürüldü. Medine'de kendisine eman verilen Hürmüzan, Ebu Lü'lü'ü, Hz. Ömer'i öldürmeye azmettirdiği için Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah tarafından öldürülmüştür.¹⁸²⁹

2.9. Nihavend'in fethi

Nihavend'de Yezdicerd, Müslümanların karşısına büyük bir ordu çıkarmıştır. Verilen rakamlar otuz bin ve yüz bin şeklindedir. Ammar b. Yasir, İran ordusunun kalabalık olduğunu görünce Hz. Ömer'e mektup yazmış ve bunun üzerine Hz. Ömer bizzat bu savaşa iştirak etmek istemiş, fakat Necd ve başka bölgelerdeki Arapların bunu fırsat bilerek Müslümanlara karşı harekete geçme düşüncesinden dolayı bundan vaz geçmiştir. Bunun için Kûfe'de bulunan Müslümanlara mektup yazmış ve İran ordusuna karşı şehirde bulunan halkın üçte birinin savaşa iştirak etmesini istemiştir. Ayrıca Basra halkından da bu iş için bir miktar asker seçmiştir. Komutan olarak Nu'man b. Amr b. Mukarrin'i tayin etmiş, onun şehid edilmesi durumunda Cerir b. Abdullah'ın komutayı almasını, onun şehid edilmesi durumunda da Huzeyfe b. el-Yeman'ın komutan olacağını belirtmiştir. Bu sırada Nu'man Kesker'de amil olarak bulunuyordu.¹⁸³⁰ Nu'man'ın komutan tayin edilmesiyle ilgili şöyle bir rivayet de vardır: Hz. Ömer, Nu'man b. Mukarri'ni Irak bölgesinde Nihavend'in fethi için komutan olarak tayin etmek isteyince bu durumu, "Seni tayin ediyorum" şeklindeki sözle ona bildirince, Nu'man, "Şayet vergi tahsildarı olarak tayin ediyorsan hayır, eğer savaşmak için tayin ediyorsan evet" şeklinde cevap vererek Allah yolunda savaşma arzusunu güzel şekilde dile getirmiştir. Hz. Ömer bunun üzerine, "Savaşacaksın" deyip onu göndermiştir.¹⁸³¹ Bu savaşa daha önce misli görülmemiş sayıda İranlı askerlerin Müslümanlara karşı saldırıya geçtiği aktarılmıştır.¹⁸³² Ebû Mûsâ el-Eş'arî bu savaşa emrindeki bir birliğiyle iştirak edip Nu'man'a destek vermiştir.¹⁸³³ Nu'man bu savaşta ordunun sağ cenahına sahâbeden Eş'as b. Kays'ı sol cenaha ise Muğire b. Şu'be'yi komutan tayin etmiştir.¹⁸³⁴ Yapılan savaşta düşman tarafı ağır bir mağlubiyet aldı. Bu zafer Irak topraklarında Müslümanlar açısından büyük önem taşıdığından, "Fetihler fetihi" diye isimlendiril-

¹⁸²⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 227.

¹⁸³⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 182.

¹⁸³¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 183.

¹⁸³² Belâzurî, *Fütûh*, s. 184.

¹⁸³³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 185.

¹⁸³⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 184.

miştir.(19/641 ve 20/642)¹⁸³⁵ Nihavend zaferinin haberi Hz. Ömer'e ulaşınca Nu'man'ın ne yaptığını sormuş ve şehid olduğunu öğrenince, "Biz Allah'taniz ve dönüşümüz O'nadır." şeklindeki ayeti okumuş, ardından da ellerini başına koyarak ağlamıştır. Nu'man'ın Nihavent savaşında şehid düşen ilk kimse olduğunu rivayet edilmiştir.¹⁸³⁶ Şehid düşmesi üzerine sancağı Huzeyfe almış ve Allah onun eliyle zaferi nasip etmiştir.¹⁸³⁷ Nihavend'in fethinden sonra çevre yerlerden Dinever, Masebzân ve Mihricankazf şehirleri Huzeyfe b. el-Yeman tarafından birer birer fethedilmiştir.¹⁸³⁸ Ferad; Irak, Şam ve Cezire bölgesinin birleştiği noktadaydı. Burada Müslümanlarla Rumlar arasında büyük bir savaş meydana gelmiş ve 100 bin Rum askeri öldürülmüştür.¹⁸³⁹

Müslümanların Irak topraklarını peş peşe fethetmeleri sonucunda İran Kısırâsı kaçacak yer aramaya başladı. Medain'den Hulvan'a, oradan İsbehan'a, oradan da Horasan'a kaçtı. Burada bir müddet durduktan sonra Merv'e gitti. Orada tacna ve elbiselerine göz diken insanlar tarafından öldürüldü. Öldürüleceği sırada, "Beni öldürmeyin, Arapların hükümdarına götürün, onlarla hem kendim hem de sizin için sulh yapayım" demiş fakat yine de öldürülmekten kurtulamamıştır. Cesedi de bir nehre atılmıştır.¹⁸⁴⁰

Netice olarak Müslümanlar beş altı yıl gibi bir sürede İran-İrak fetihlerini başarıyla sonuçlandırdılar. Fetihler maksadıyla bölgeye gelen Müslüman Arapların ilk hedefleri kuzeydeki Araplar olmuştur. Kısa sürede bu Araplarla ve dolayısıyla bunların hamileri olan Sasânî ve Bizans İmparatorluklarıyla tarihte büyük iz bırakan savaşlar gerçekleştirmişler ve bu dönemde tarihin aktif bir öznesi olmuşlardır.¹⁸⁴¹ Müslümanların ilk önce Arapların yaşadıkları yerleri fethetme çabası içinde olmaları, Hz. Ebû Bekir'in savaş stratejisinin bir sonucuydu. Bu, onun öncelikli hedefleri arasında yer almıştı.¹⁸⁴² Hz. Ebû Bekir böyle bir şeye iten sebep Müslüman Araplarla Irak'ta yaşayan Arapların aynı soydan olmasının getireceği avantajdı. Bu da her iki tarafın İranlı Mecûsîlere karşı gerçekleştirilecek savaşlarda birlikte hareket etmelerini temin edecekti.

Görüldüğü üzere Irak fetihlerinde ashâbın büyük komutanları yer almıştır. Halid b. Velid ve Sa'd b. Ebû Vakkas gibi isimler büyük savaş tecrübelerinin burada en üst düzeyde göstermişler, yeri geldiğinde karşılarında duran Sasânî komutanlarını tehdit etmekten çekinmemişlerdir.

¹⁸³⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 184.

¹⁸³⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 183-4; İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 1333.

¹⁸³⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s. 183.

¹⁸³⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 185; Zehebî, *A'lâm*, I, 358.

¹⁸³⁹ Taberî, *Tarih*, s. 546.

¹⁸⁴⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 190.

¹⁸⁴¹ Azimli, *Ebû Bekir*, s. 150.

¹⁸⁴² Azimli, *Ebû Bekir*, s.176.

Hz. Ebû Bekir'le başlayan Irak bölgesi fetih hareketi Hz. Ömer döneminde zirveye ulaştı. Çok büyük coğrafyalar fethedildi. Hatta Hz. Ömer orduların İslâm devletinin merkezi Medine'den çok uzaklaşmış olmasını bir tehlike olarak kabul ediyordu. Bu nedendir ki Horasan civarına varan İslâm ordularının durdurulması ve daha ileri gitmemesi yönünde emir göndermişti. O, ordularıyla arasına nehir veya deniz gibi ulaşımı engelleyici unsurların bulunmasını istemiyordu.

Sasânîler, Müslümanların hak ve adalet uğruna, sırf İslâm'ın o topraklarda hakim olması yolunda seferber olduklarını anladıklarında, aralarındaki kin ve ihtilafları bir tarafa bırakarak Kisrâları Yezdicerd'in etrafında yekvücut oldular. Hakimiyetlerini tehdit eden bu yeni güç karşısında durabilmek için büyük çabalar sarf etmeye başladılar.¹⁸⁴³ Fakat bu çabaları fayda sağlamadı. Birkaç yıl içerisinde sahâbenin önde gelen isimlerinin kumandasında Sasânî topraklarına dalan İslâm orduları onları tarih sahnesinden sildiler.

Irak topraklarında fetihler sırasında elbetteki gayret ve çabaların en büyüğü bölgenin yerlilerinden olan Müsennâ b. Hârîse gibi komutanlar tarafından gösterilmiştir.¹⁸⁴⁴

3. Fetihlerin Cezire Cephesi

3.1. İyâz'ın Cezire'ye Komutan Olarak Atanması

Kaynaklarımız onun Cezire bölgesi genel komutanı olarak atandığını bildirmektedir. O, bütün Cezire bölgesinin fatihi olarak kabul edilmiştir.¹⁸⁴⁵ Kaynaklarımız İyâz'ın hem Irak'ta hem de Sûriye'de fetihlere iştirak ettiğini bildirmektedir. Suriye fetihlerini aktarırlarken Sûriye bölgesi genel komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın komutası altında İyâz'ın da bir birliğin başında komutan olarak bulunduğunu zikretmişlerdir. Mesela hicri 13 senesinde Sûriye'de vuku bulan Fihl savaşında piyadelerin başına İyâz b. Ganm komutan tayin edilmiştir.¹⁸⁴⁶

İyâz'ın Irak üzerinden mi yoksa Suriye üzerinden mi Cezire'ye geldiği kaynaklarımızda net değildir. Irak, Sûriye ve Cezire fetihlerinin seyrine baktığımızda İyâz'ın Cezire bölgesine Sûriye üzerinden nakledildiğini söyleyebiliriz. Çünkü Cezire bölgesinin yukarı kısımlarının Ruhâ, Harran, Diyâr-ı Bekir ve çevresinin fethi Sûriye fetihlerinin devamı niteliğindedir. Buraya nakledilen ordunun Sûriye üzerinden gelmiş olması ihtimali yüksektir.

¹⁸⁴³ Ali Akay, *Hicri I. Yüzyılda Irak*, s. 13.

¹⁸⁴⁴ Onun fetihler sırasında bölgede gerçekleştirdiği faaliyetler için bk. İsrail Balcı, "İran Sömürgesine Karşı Arap Aşiretleri Direnişinin Önderi: Müsennâ b. Hârîse ve Siyasi Faaliyetleri," *EKEV Akademi Deriği-Sosyal Bilimler*, 2004, cilt: VIII, sayı: 19, ss. 391-410.

¹⁸⁴⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 107.

¹⁸⁴⁶ Taberî, *Tarih*, IV, 87; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 430.

Böyle bir karışıklığın ortaya çıkmasının sebebi Hz. Ömer'in Sa'd'a verdiği emirdir. Fakat rivayetlerden anlaşıldığına göre İyâz ilk önce Hâlid b. Velid gibi Irak bölgesinde savaştı. Daha sonra Hâlid b. Velid komutasında Sûriye bölgesinde Ebû Ubeyde b. Cerrah'a destek vermek için gelen ordunun içinde yer alıp Sûriye bölgesine intikal etti ve Sûriye bölgesindeki fetihlerin sona ermesinden sonra Cezire fetihleri için görevlendirildi.¹⁸⁴⁷Böylece Suriye'den ayrılıp Cezire'ye intikal etti.

3.2. Ruhâ'nın Fethi

Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından Cezire bölgesine vali tayin edilen İyâz ilk olarak Ruhâ'ya geldi. Şehrin kapısı önünde bekleyen İslâm ordusu herhangi ciddi bir mukavemetle karşılaşmadı. Ruhâ halkının sulh talebi kabul edildi. Onlarla, mabedleri ve çevresinde bulunanlar kendilerinde kalmak, mevcut olanlar dışında başka kilise inşa etmemek ve Müslümanlara, düşmanlarına karşı yardım etmeleri şartıyla anlaşma yapıldı. Ruhâlılar kendilerine şart koşulanlardan birini dahi yerine getirmedikleri takdirde himaye edilmeyeceklerdi. Ruhâ'ya komşu olan diğer şehir sakinleri de Ruhâ halkının kabul etmiş olduğu anlaşma şartlarına tabi oldu.¹⁸⁴⁸ İyâz'ın yapılan sulhten sonra şehre girdiği, şehri çok beğendiği ve burada birkaç gün kaldığı rivayet edilmiştir. Burada düşman tarafın komutanıyla sohbet ettiği ve komutanın bir korku içinde olduğunu gördüğünde, Müslümanlardan korkmamalarını herhangi bir zulüm görmeyeceklerini söylediği aktarılmıştır.¹⁸⁴⁹

3.3. Rakka'nın Fethi

Ruhâ'nın fethinden sonra sıra Rakka'ya geldi. Cezire sınırları içerisinde yer alan Rakka'ya, Müslümanlar baskın düzenleyip pek çok ganimet elde etti.¹⁸⁵⁰ Buranın halkı çıçıydı ve şehrin dış kısmında ikamet etmekteydiler. Müslümanların saldırması üzerine insanlar şehre sığındılar. Derken şehir, İslâm ordusu tarafından muhasara altına alındı. Müslümanlara ok ve taşlarla saldıran halk, bazı askerleri yaraladı. Müslümanlar Ruhâ kapısına dayandılar. Buradan içeri girmeye çalıştılar. Hasat mevsimi olduğundan kuşatmanın kendileri için bir zarara yol açacağını anlayan şehir sakinleri anlaşma yapmak zorunda kaldı. Şehrin komutanı, İyâz b. Ganm'e eman istediğini bildiren bir elçi gönderdi. İyâz onunla, bütün şehir halkının canları, malları ve şehirleri üzerine

¹⁸⁴⁷ Taberî, *Tarih*, s. 652 (2004).

¹⁸⁴⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 150; Belâzurî, *Fütûh*, 108; Taberî, IV, 233; Zehebî, *Tarih* (Yıl: Hicrî 11-40) s. 186; Abdulgani Efendi, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s.13.

¹⁸⁴⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 252.

¹⁸⁵⁰ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 249.

eman vermek suretiyle anlaştı. Haraç ödemeleri şartıyla toprağı onlara bıraktı. Bu topraklardan zimmet ehlinin istemediklerini, öşür ödemeleri şartıyla Müslümanlara bıraktı. Halka cizye vergisi uyguladı. Kadınları ve çocukları vergiden muaf tuttu. Her adam başına bir dinar cizye verilmesi kararlaştırıldı. İyâz'ın Rakka halkıyla yaptığı sulhname kaynaklarımızda verilmiştir. Zimmi halka bazı yükümlülükler getiren bu sulhname İyâz tarafından mühürlenmiş ve bu konuda Allâh şahit tutulmuştur.¹⁸⁵¹

3.4. Harran'ın Fethi

Rakka fethedildikten sonra İyâz, Harran üzerine yürüdü. Şehir halkı şehre kapanmak zorunda kaldı. Müslümanlara karşı az da olsa direnen halk, Müslüman askerlere taş ve oklarla saldırdı. Daha sonra savaşmak için meydana çıkan düşman askerleri Müslümanlar karşısında hezimete uğradı ve çok geçmeden sulh istemek zorunda kaldılar. İyâz onların bu teklifini kabul ve onlara anlaşma şartlarını içeren bir mektup yazdı. Buna göre cizye ödemeleri ve şehirlerinin kapısını Müslümanlara açmaları şartıyla canları ve malları emniyette olacaktı. Müslümanlara yol göstermek, köprüleri ve yolları tamir etmek ve Müslümanlara karşı iyi niyet beslemek yine uymaları gereken şartlar arasında yer aldı. Yazılan sulhname Ruhâ halkına yazılan sulhnamenin aynısı oldu.¹⁸⁵² Harran'ın fethi sırasında bazı Müslüman askerlerin kaleden atılan taşlarla şehid oldukları rivayet edilmiştir.¹⁸⁵³

3.5. Ceylanpınar'ın Fethi

Ceylanpınar'ın fethi sırasında çok şiddetli çarpışmaların olduğu kaydedilmiştir. Neticede düşman taraf sulh istemek zorunda kalmıştır. Burada komutan olarak bulunan Umeyr b. Sa'd'ın, savaş sırasında, "Endişe etmeyin, endişe etmeyin, bana gelin, bana gelin!" dediği ve bununda karşı tarafa eman verme anlamına geldiği belirtilmiştir.¹⁸⁵⁴ Bu olay, savaşın dehşetinden düşman askerlerinin darmadağın olduğunu, bir şoka girdiklerini ve ne yapacaklarını bilmez bir duruma düştüklerini göstermektedir. Yapılan anlaşmayla düşman tarafın arazileri ellerinde bırakıldı ve kendilerinden cizye alındı.¹⁸⁵⁵

3.6. Samsat ve Çevresinin Fethi

Samsat Hz. Peygamber'in meşhur ashâbından Safvan b. Muattal tarafından fethedilmiştir. Samsat'a, Safvan ile beraber Habib b. Mesleme'nin de gön-

¹⁸⁵¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 109.

¹⁸⁵² Belâzurî, *Fütûh*, s. 110; İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 277-8.

¹⁸⁵³ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 256.

¹⁸⁵⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 110.

¹⁸⁵⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 110.

derildiği kaydedilmiştir. İyâz, Harran halkıyla sulh yaptıktan sonra buradan ayrılıp Samsat'a hareket etti. Burada her iki komutanın da zafer elde ettiklerine şahit oldu.¹⁸⁵⁶ Halife b. Hayyât, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin de bu sırada Samsat'ta bulunduğunu aktarmıştır.¹⁸⁵⁷

3.7. Mardin ve Dârâ'nın Fethi

Dârâ, Mardin-Nusaybin güzergahında olup bugün Mardin'e 30 km. mesafededir. Hem Dârâ hem de Mardin bu dönemde iki önemli merkezdir. Dârâ Bizans'ın önemli bir garnizon kenti, Mardin ise önemli bir dini merkez olarak duruyordu.¹⁸⁵⁸ İyâzb. Ganm, Ruhâ'nın fethinden sonra Mardin ve Dârâ civarına yöneldi. Mardin kalesini ele geçirdi ve halkıyla sulh gerçekleştirdi. Aynı şekilde diğer şehir halklarıyla yaptığı gibi buranın sakinleriyle de sulh yaptı.¹⁸⁵⁹

3.8. Nusaybin'in Fethi

Diyarrebîa'nın önemli şehirlerinden olan Nusaybin'in¹⁸⁶⁰ birkaç defa fethedildiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarımızda sahabeden Abdullah b. Abdullah b. Atban'ın Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından Nusaybin'e gönderildiği bildirilmiştir.¹⁸⁶¹ Cezire'ye gönderilme amacı buradan diğer bölgelere gidecek olan desteğe engel olmaktı. Bu yüzden Nusaybin üzerine sevk edildi. İyâz da bu sırada Cezire'de fetihlerle görevlendirilmişti. Bölgedeki komutanlar bir araya geldiğinde başkomutan İyâz olacaktı.¹⁸⁶² Abdullah, Musul üzerinden Nusaybin'e gelmiş ve burada düşman tarafla anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmanın daha önce Rakka halkıyla yapılan anlaşmanın aynısı olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁶³

3.9. Diyarbakır'ın Fethi

Diyarbakır'ın fethine İyâz'ın yanında Hâlid b. Velid gibi büyük komutanların da iştirak ettiğini görmekteyiz. Cezire'deki İslâm ordusu Ruhâ, Harran ve Dârâ gibi önemli merkezlerin fethinden sonra Diyarbakır'a yöneldi. Diyarbakır ve çevresinde önemli zaferler elde etti ve ahaliyi cizyeye bağladı. Şehrin merkezini barış yoluyla çevre yerleri ise savaş yoluyla ele geçirdi. Burada yaptığı

¹⁸⁵⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 109-110.

¹⁸⁵⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77.

¹⁸⁵⁸ Hasan Şümeysanî, *Medinetü Mardin minel Fethi'l- Arabi ila sene 1515*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1987, s. 45.

¹⁸⁵⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 110.

¹⁸⁶⁰ Yakût, *Mu'cem*, II, 134.

¹⁸⁶¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 800 (2004).

¹⁸⁶² Taberî, *Tarih*, s. 652 (2004).

¹⁸⁶³ Taberî, *Tarih*, s. 653 (2004).

sulh, Ruhâ halkıyla yaptığı sulhun aynısı oldu.¹⁸⁶⁴ Diyarbakır'ın fethi sırasında Müslümanların gizli bir geçitten iç kaleye geçtikleri ve bu geçişi gerçekleştirenlerin içinde çok sayıda sahâbî olduğu bildirilmiştir.¹⁸⁶⁵ Halife b. Hayyât, İyâz'ın bölgedeki fetihlerinde dair Cezireli yaşlı bir adamdan şunları aktarmıştır: "İyâz b. Ganm bu bölge ve çevresiyle musalaha yapan kimsedir. Ahalisine de bir yazı yazdı. Şu anda dahi bu yazı onların ellerinde olup İyâz'ın adını taşımaktadır."¹⁸⁶⁶ Bu ifadeden anlaşıldığına göre Cezire bölgesinin fatihi İyâz b. Ganm'dır ve asırlar sonra dahi insanlar bunu unutmamış ve bölgeye dair hep onun adını zikretmişlerdir. Diyarbakır'ın fethi de diğer bölgelerin fethi gibi kolay olmuş ve bu dönemde Müslümanlara karşı ciddi bir mukavemet gösterecek bir otoritenin olmadığı tespit edilmiştir.¹⁸⁶⁷

3.10. Bitlis ve Civarının Fethi

İyâz b. Ganm Cezire'de gerçekleştirdiği fetihlerle yetinmemiş daha yukarı bölgelere de hareket etmiştir. Rivayetlere göre Bitlis ve daha yukarı bölgelere giderek birçok yerin fethini gerçekleştirmiştir.¹⁸⁶⁸

3.11. Habur'un Fethi

İyâz b. Ganm, Habur'un fethi için Meysere b. Mesrûk el-Absî'yi görevlendirdi. Onun emrine bin asker vererek o dönemde bir vilayet olan Habur'a sevketti. Meysere harekete geçerek yolda bazı merkezleri fethetmiş ve daha sonra Habur'a ulaşmıştır. Burayı fethettikten sonra elde ettiği ganimetleri İyâz'a göndermiş ve bölge ahalisiyle anlaşma yaparak onları cizyeye bağlamıştır.¹⁸⁶⁹

3.12. Kırkısyâ'nın Fethi

Kırkısyâ, Habur'a yakın bir belde olup¹⁸⁷⁰ Meysere tarafından fethedildi. Burada kaleye sığınmış olan düşmanla savaştı. Her iki taraftan da ölenler oldu. Neticede Meysere şehri ele geçirmeye muvaffak oldu. Kadın, çocuk ve kölelerden oluşan çok sayıda kimseyi esir aldı. Sonra onları serbest bırakarak bunun karşılığında kendilerinden üç bin dinar fidye aldı. Bölge halkını cizyeye bağladıktan sonra İyâz'ın yanına döndü. Elde ettiği ganimetleri İyâz'a teslim etti. Bu sırada İyâz Nusayb'in civarındaydı.¹⁸⁷¹

¹⁸⁶⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77. Belâzurî, *Fütûh*, s. 110.

¹⁸⁶⁵ Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi*, s. 147.

¹⁸⁶⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77.

¹⁸⁶⁷ Karan, *Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi*, s. 143.

¹⁸⁶⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 110.

¹⁸⁶⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 257.

¹⁸⁷⁰ Yakût, *Mu'cem*, IV, 328.

¹⁸⁷¹ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 258.

3.13. Musul'un Fethi

Hz. Ömer, Musul'un fethi için İyâz'ı görevlendirdi. İyâz burayı fethedip şehre vali olarak Utbe b. Ferkad'ı bıraktı. Burada iki kalenin bulunduğu ve Ferkad'ın birisinin idaresini üstlendiği belirtilmiştir. İyâz, Musul'un çevresini savaş yoluyla, kaleyi ise barış yoluyla ele geçirmiştir. Bölgenin fethi 18 sene-sinde gerçekleşmiştir.¹⁸⁷²

Görüldüğü üzere İyâz'ın bölgeye gelmesinden sonra yaklaşık bir yıl kadar süren fetihlerle Anadolu'nun güneydoğusu İslâm'ın hakimiyetine girmiştir. Ruhâ, Rakka ve Harran'ın fethinden sonra bölgedeki şehirler birer birer alınmış, Âmid (Diyarbakır), Meyyafârikin (Silvan), Serûc (Suruç), Re'su'l-Ayn (Ceylanpınar), Sümeysat (Samsat), Nusaybin, Bitlis ve Ahlat şehirleri fethedilip halkı cizyeye bağlanmıştır. Kaynaklarda Cezire bölgesinin şehirlerinin sulh, arazilerinin ise savaş yoluyla fethedildiği kaydedilmiştir.¹⁸⁷³

4. Fetihlerin Mısır Cephesi

Mısır, fetihlerden önce Rumların hakimiyetindeydi. Müslümanlar buraya gelmeden önce Rumlar ve İranlılar bu bölgede savaşmışlar ve neticede Rumlar burada hakim hale gelmişlerdi. Böylece yerli halkı oluşturan Kibtîler Rumların zimmetinde yaşamaya başladılar.¹⁸⁷⁴

Müslümanların Mısır bölgesiyle ilk ilişkileri Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında gerçekleşti. Resûlullah (s.a.v) Mısır kralı Mukavkıs'a İslâm'a davet mektubu gönderdi. Mektubu götürən sahâbi Hatib b. Ebu Balta' idi.¹⁸⁷⁵ 6(628) tarihinde Bizans İmparatorluğuna tabi Mısır Mukavkısı Cüreyc b. Mina'ya elçi olarak giden Hatib, onunla görüşmüş ve İslâm'a davet etmiştir.¹⁸⁷⁶ İslâm'a girmeyen fakat Hz. Peygamber'in elçisine güzel davranan Mukavkıs, onu beş gün kadar misafir etmiş, Mariye ve Sirin adlı iki kız kardeş, bir köle, 1000 miskal altın, kıymetli elbise ve kumaşlar, güzel kokular, bir merkep ve katırdan oluşan değerli hediyelerle onu uğurlamıştır.¹⁸⁷⁷

Raşid halifeler döneminde Mısır'la ilişkiler Hz. Ömer zamanında bölgenin fethedilmesiyle başladı. Amr b. el-As Suriye fetihlerinde komutan olarak bu-

¹⁸⁷² Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77.

¹⁸⁷³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 111. Ayrıca bk. Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77; Vâkîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/823), *Tarihu fütûhi'l-Cezire ve'l-Habûr ve Diyâr-ı Bekir ve'l-İrak*, nşr: Abdulaziz Feyyaz Harfûş, Dimaşk: Daru'l-Beşair 1996, s. 8.

¹⁸⁷⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Kahire 2001, s. 50.

¹⁸⁷⁵ İbn Hişam, *Sire*, Müessesetü'l-Maârif, Beyrut 2004, s. 712.

¹⁸⁷⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 65; Nebi Bozkurt, "Hatib b. Ebu Balta", *DİA*, XVI, 44.

¹⁸⁷⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 66-67; Nadir Özkuyumcu, "Mukavkıs", *DİA*, XXXI, 137. a.m.f. *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Kültür Bakanlığı yayınları, Manisa 2007.

lundu. Ardından Filistin fetihlerine katıldı. Sonra da üç bin beşyüz kişilik bir orduyla Mısır üzerine yürüdü. Fakat Hz. Ömer bu hareketinden dolayı ona çok kızdı. Çünkü Amr, buranın fethi için kendi kendine karar almış ve halifeye danışmamıştı. Bir rivayette de bizzat Hz. Ömer bu iş için ona bir mektup göndermişti. Amr b. el-As'ın Mısır'a gitmesi 19(640) yılında gerçekleşti.¹⁸⁷⁸

4.1. Ferma'nın Fethi

Ferma, Akdeniz sahilinde yer almaktadır.¹⁸⁷⁹ Amr, Ferma'ya gelince burada savaşıma hazır bir toplulukla karşılaştı. Bunlarla savaştı ve karargahlarını ele geçirdi. Oradan da Fustad'a yürüdü. Burası hendeklerle çevrilmişti. Fustad ismini Müslümanlar verdiler. Asıl adı Elyune idi.¹⁸⁸⁰ Müslümanların bu ismi vermelerinin sebebi, orada çadır kurmalarından dolayıdır.¹⁸⁸¹

Fustad muhasara altındayken Zübeyr b. el-Avvam on bin ya da on iki bin kişilik bir orduyla çıkıp geldi. Her iki taraftan da şehri zorlamaya başladılar. Zübeyr bir merdiven isteyip kalenin üzerine çıktı. Bu sırada elinde sadece bir kılıç vardı. Tekbir getirdi. Onunla beraber kaleye çıkan Müslümanlar da tekbir getirdiler ve onu takip ettiler. Kale savaş yoluyla fethedildi. Orada bulunan eşyalar Müslümanların oldu. Amr, kale halkını zimmi olarak yerlerinde bıraktı ve başlarına cizye, topraklarına da haraç vergisi koydu. Bu durumu Hz. Ömer'e bildirdi.¹⁸⁸²

4.2. Babilyon'un Fethi

Amr b. el-As ve Zübeyr b. el-Avvam, Babilyon'a doğru hareket ettiler. Müslümanlar burada Mısır piskoposu Ebu Meryem ile karşılaştılar. Mukavkıs onları, Müslümanlara karşılık vermesi için göndermişti. Amr, Ebu Meryem ile mübareze şeklinde savaşmak istediğini söyledi. Amr, onlara Müslüman olmalarını, kabul etmedikleri takdirde cizye vermeleri gerektiğini, bunu da kabul etmezlerse kendileriyle savaşacaklarını belirtti. Bu arada Amr, onlara İslam'ı anlattı. Şayet İslam'ı kabul ederlerse kendileriyle aynı haklara sahip olacaklarını bildirdi. Onlara dört gün süre tanıdı. Neticede valileri Ertabun savaş kararını aldı ve yapılan savaşta Rumlar hezimete uğradı 20/641.¹⁸⁸³

¹⁸⁷⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 243; Taberî, *Tarih*, s. 673.

¹⁸⁷⁹ Yakut, *Mu'cem*, IV, 255.

¹⁸⁸⁰ Bugün Kahire olarak bilinmektedir.

¹⁸⁸¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 243; İbnü'l-Fakih, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed, *Kitabü'l-Buldan, Ale-mü'l-Kütüb*, Beyrut 1997, s. 117.

¹⁸⁸² Belâzurî, *Fütûh*, s. 244; Taberî, *Tarih*, 672.

¹⁸⁸³ Taberî, *Tarih*, s. 672.

4.3. İskenderiye'nin Fethi

Müslümanlar Ferma ve Babilyon'un fethinden sonra İskenderiye üzerine yürüdüler. Rum kralı, Mısır valisinin Müslümanlarla anlaşma yaptığını görünce ona kızdı ve Mısır'a bir ordu gönderdi. Rumlar İskenderiye'nin kapılarını kapattılar ve Amr'a karşı savaş ilan ettiler. Mukavkıs gelip Amr'a şunları söyledi: "Senden üç şey istiyorum. Bana bahsettiğin şartları onlara(Rumlara) bahsetme, çünkü onlar beni hainlikle suçladılar. Kıptilerle yaptığın antlaşmayı bozma, çünkü onlar tarafından antlaşma bozulmamıştır. Eğer ölürsem İskenderiye'deki kiliseye defnedilmemi emret!" Kilisenin adını da zikretti. Amr, "Bu bana yüklenen işlerin en kolayıdır" dedi. Bir müddet sonra Amr, savaş yapmadan İskenderiye'yi fethetti ve bunu bir mektupla Hz. Ömer'e bildirdi.¹⁸⁸⁴ Bazı rivayetlerde buranın üç aylık bir muhasaradan sonra kılıçla fethedildiği ve mallarının ganimet olarak alındığı aktarılmıştır.¹⁸⁸⁵ Amr, burada Abdullah b. Hüzaf'e'yi vali olarak bırakıp Fustad'a döndü (21/642).¹⁸⁸⁶ Ayrıca burada bin kadar asker bıraktı.¹⁸⁸⁷ Mısır'ın fethi Müslümanlara büyük fayda sağlamıştır. Buraların toprakları münbit idi ve Medine'ye, Hz. Ömer döneminde meydana gelen kıtlıkta buradan tahıl ihraç edildi.¹⁸⁸⁸ Mısır cephesindeki cihadda iki isim öne çıktı. Bunlar Zübeyr b. el-Avvam ile Amr b. el-As oldu.

5. Fetihler Sırasında Müslümanları Başarıya Götüren Sebepler

Müslümanların kazandıkları zaferin gerçek sebebi, Allah yolunda şehit olmayı arzu etmeleri, cihadı üstün bir amel olarak bilmeleri, Resûlullah'ın onlara zerkettiği ve Hz. Ömer'in daha da kuvvetlendirip parlattığı şevk, azim, metanet, cesaret ve yiğitlikti. Bunlar Bizans İmparatorluğu ile Sâsânî Devleti'nin, kudretlerinin zirvesinde oldukları zamanlarda bile mukavemet edemeyecekleri silahlardı.¹⁸⁸⁹

Savaşlar sırasında Hz. Peygamber'in önde gelen sahâbîleri, yaptıkları konuşmalarla Müslüman askerlerin cihad ruhunu hep canlı tutmuşlar, onları Allâh yolunda şehadete çağırmışlardı. Bu konuşmalar, fetihler boyunca Müslüman savaşçıların motivasyonlarını yükseltmek, onları savaş atmosferine en iyi şekilde çekebilmek ve düşmana karşı cesaretlerini arttırmak amacıyla yapılıyordu. Bir sahâbî cennet özlemini dile getirirken bir diğeri Resûl-i Ekrem'e kavuşma arzusunu zihinlerde canlandırıyordu.¹⁸⁹⁰ Bu şekildeki bir duyguyla

¹⁸⁸⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 246-7; Taberi, *Tarih*, s. 671.

¹⁸⁸⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 252; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 104.

¹⁸⁸⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 253.

¹⁸⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 118.

¹⁸⁸⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 247.

¹⁸⁸⁹ Mevlânâ Şibî, Hz. Ömer, II, 15.

¹⁸⁹⁰ İbn Asâkir, II, 150.

hareket eden İslâm orduları karşısında, düşmanları, kendilerinden kat kat fazla oldukları halde bir şey yapamamıştır.

İbn Haldûn, İslâm'ın sahâbenin benliğinde nasıl yer ettiği ve onları başarıya nasıl götürdüğü hususuna dikkat çekmiştir. Dinin onları, maslahat ve menfaatlerinde basiretle düşünmeye sevk ettiğini, amaçları ve hedefleri bir olduğundan maksatlarına ulaşmalarına kimsenin engel olamadığını belirtip savaşlarda sayıca az olan Müslümanların karşılarında kendilerinden çok fazla olan orduları mağlup etmelerini bu manevî esasa bağlamıştır.¹⁸⁹¹

“İslâm'ın Müslümanlara sunduğu dinî motivasyon karşısında Hıristiyan inancı çaresiz kaldı.” diyen Kaegi, Müslümanların fetihlerdeki başarısını ve İslâm'ın bundaki rolünü şu ifadelerle dile getirmektedir: “Müslümanlar arasındaki sadâkate İslâm'ın rolü, Bizans liderlerinin işini daha da zorlaştıran ve belirsiz hale getiren yeni ve daha önce tahmin edilemez bir faktördü.”¹⁸⁹² Bizans liderleri, karşılarında gördükleri Yermük kahramanlarını Arabistan çöllerinden kalkıp gelen birer bedevî olarak düşünmüşlerdi. Fakat çok geçmeden Sûriye, Mısır ve Irak toprakları baştanbaşa fethedildi.

Arnold'un ifade ettiği gibi Arabistan dışına taşan bu hareketin temeli Medine'de kurulmuş olan dinî hükümete ve bu hükümetin mütevellileri de Hz. Peygamber'in sâdik ashâbıydı.¹⁸⁹³ Hemen hemen bütün şehir halkları Müslümanları karşılarında gördükleri anda şehirlerine kapanmışlar, onlarla savaşma cesaretini gösterememişlerdi. Mesela Sûriye coğrafyasında İslâm orduları zamanın iki büyük imparatorluğundan biri olan Bizans ordularıyla savaşıyordu. Sayıca büyük fakat manen çökmüş olan bu orduların bölgeye büyük bir akidenin temsilcileri olarak gelen Müslüman fetih ordularının karşısında duracak güçleri yoktu.

Burada şu soruyu sormak yerinde olur: Arabistan'ın kurak çöllerinde yetişmiş, düzenli bir ordu ve savaş sistemine sahip olmayan bu insanlar nasıl oldu da Sâsânîler gibi bir imparatorluğu ortadan kaldırıp Bizans'ı da Sûriye topraklarından çekilmek zorunda bıraktı? Burada verilecek tek cevap onların, “derin bir iman” ve “cihad arzusu”na sahip olmalarıdır. Gösterdikleri insan üstü cesaret ve sadâkat, başarıya ulaşmalarını hızlandırıyor ve cepheden cepheye koşmalarını sağlıyordu.¹⁸⁹⁴ Böyle bir arzuya samimiyet ve teslimiyet de eklenince zafer daha da kolaylaşıyordu.¹⁸⁹⁵

¹⁸⁹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 403.

¹⁸⁹² Walter E. Kaegi, *Bizans ve İslâm'ın İlk Fetihleri*, trc. Mehmet Özey, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000, s. 391.

¹⁸⁹³ T. W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, s. 61.

¹⁸⁹⁴ Sadık Eraslan, *Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ankara: Taha Yayınları, 1999, s. 108; Balcı, *İlk İslam Fetihleri*, s. 309.

¹⁸⁹⁵ Balcı, *İlk İslam Fetihleri*, s. 311.

Gerek halifeler gerekse İslâm ordularının komutanları fetih hareketinin Sûriye'ye yönelişinin ilk günlerinden başlayıp fetihlerin son bulmasına kadar söz ve direktifleriyle askerlerin cihad şuurlarını hep canlı tutmuşlar, asıl maksadın i'lâ-yı kelimetullah (Allâh'ın sözünün yüceltilmesi) olduğunu vurgulamışlardı. Komutanlar hemen her mücadelenin öncesinde şehadet mertebesinin yüceliğine işaret etmişlerdi.

Robert Mantran, sahâbe ve İslâm'ın Arabistan dışına yayılmasıyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "Hz. Muhammed'in ölümü, genç cemaati yok olmaya sürükleyemedi. Çünkü önce büyük kısmı İslâm'ın ilk salikleri, samimi Müslümanlar, imana bağlı, onu savunan ve yayan kimseler olmuşlardı. Sonra hemen iktidarın mesuliyetini alan ve daha önemlisi Peygamber'in yerini dolduran ve mirasına sahip çıkan iki seciyeli kişi bulundu: Ebû Bekir ve Ömer."¹⁸⁹⁶ Seyyid Kutup, İslâm'ın sahâbe elinde nasıl muzaffer olduğuna ve bunun sebebine dair şunları söylemektedir: "İslâm, cahiliyet hayatının kökünü kazınmış, onu önce Arap Yarımadası'nda tuzla buz etmiş, sonra da yarımadanın dışına taşarak Bizans ve Sâsânî İmparatorluğu gibi muazzam devletleri temelinden sarsmıştır."¹⁸⁹⁷ Onlar, hak daveti bu topraklarda yayarlarken, İslâm'ın sancağı her yerde dalgalanırken ne sayıca ne de mal bakımından üstündüler. Başkalarından daha güçlü, daha bilgili de değillerdi. Müslümanların zaferi, derin imanlarındaydı. İman onların kalplerine inmiş, Allâh için birbirlerini sevmiş, davet etrafında toplanmış ve demirden bir kale olmuşlardı.¹⁸⁹⁸ Mısır bölgesi fatihi Amr b. el-As, düşmanlarını sayı çokluğuyla mağlup etmediklerini söylüyordu.¹⁸⁹⁹

Müslümanları başarıya götüren başlıca sebeplerden biri de çağın gerektirdiği savaş taktiklerini ve araç-gereçlerini kullanmalarıdır. Bunlar kılıç, kalkan, mızrak ve zırh gibi o günün şartlarında Arap Yarımadası'nda kullanılan aletlerdi. Fetihler esnasında Sûriye bölgesinde Bizanslıların kullandığı bazı savaş aletlerini de kullanmaya başladılar. Bunların başında mancınık geliyordu. Bu da iki türlüydü. Birisi yanmakta olan maddeleri, diğeri de büyük taşları fırlatmak amacıyla kullanılıyordu. Dimaşk muhasarası esnasında İslâm ordusu mancınık kullanmıştı.¹⁹⁰⁰ Müslümanlar, karşılarında dağ gibi duran düşman orduları karşısında onların kullandıkları savaş taktiklerini de kullanmakta gecikmediler. Müslümanlar Yermük savaşında Bizans ve Sâsânîler tarafından

¹⁸⁹⁶ Robert Mantran, *İslâm'ı Yayılış Tarihi*, trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 86.

¹⁸⁹⁷ Seyyid Kutub, *Fi Zilâl*, III, 253.

¹⁸⁹⁸ Hasan el-Benna, *Risaleler*, IV, İstanbul: Trs., s. 242.

¹⁸⁹⁹ Belâzurî, *Fütüh*, s. 252.

¹⁹⁰⁰ Hz. Peygamber'in de Taif kuşatması esnasında mancınık kullandığı bilinmektedir. Bu İslâm'da kullanılan ilk mancınıktı. Bk. İbn Hişam, IV, 285.

kullanılmakta olan bir taktiği kullanarak orduyu sağ, sol ve kalp (orta) olmak üzere cenahlara ayırdılar ve bu da savaş açısından çeşitli faydalar sağlıyordu. Çünkü ordu kalabalık olduğu zaman askerlerin birbirlerini tanınması zordu.¹⁹⁰¹

İslâm orduları, düşman kalelerini kuşatma esnasında, düşmanın kazdığı hendekler etrafına ikinci bir hendek daha kazıp kuşatmadaki kararlılıklarını gösteriyorlar ve bununla düşmanı umutsuzluğa sevkedip yıldırma hedefliyorlardı.¹⁹⁰² Savaş neyi gerektiriyorsa onu yapmaktan geri durmuyorlardı. Kannallar kazıyorlar, köprü ve surlar inşa ediyorlardı. Fetihler neticesinde ele geçen kölelerin çoğalmasıyla Müslümanlar bunların gücünden de istifade ettiler. Bu köleler Bizans'la yapılan savaşlarda ele geçirilen esirlerdi.¹⁹⁰³

Müslümanların zafere ulaşmalarındaki bir diğer âmil de orduların başına her biri birer askeri deha olan komutanların tayin edilmesidir. Halifeler savaşlarda komutanlığa en yatkın kimseleri tespit edip onları tayin etmişlerdi. Ebû Ubeyde b. Cerrah ve Hâlid b. Velid gibi kumandanların askerî dehası Müslümanları zaferden zafere götürmüştür.

Fetihler esnasında savaş bölgesiyle İslâm devletinin merkezi Medine yoğun bir haberleşmenin olduğunu görüyoruz. Komutanlar en küçük meselelerde dahi halifenin görüşünü almayı ihmal etmemişler, halifeden gelecek karar ve direktifleri beklemişlerdir. Hamidullah, mesela Sûriye ile Medine arasında ve Sûriye dahilinde fetihler esnasında gerçekleşmiş mektuplaşmalara dair toplam otuz beş vesika tespit etmiştir.¹⁹⁰⁴

Hz. Ömer, savaştan önce düşmanın durumunun tespit edilmesi, zaaflarının keşfedilmesi gibi hususların bilinmesine önem verirdi. Bu sebeple öncü birlikler gönderip düşman hakkında istihbarat toplanması işine ehemmiyet verilmesini isterdi.¹⁹⁰⁵

Müslüman orduların bölgede dikkati çeken bir başka özelliği de sürekli faal durumda olmalarıdır. Sûriye cephesi komutanlarından Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Hâlid b. Velid ve İyaz b. Ganm bölgede neredeyse ayak basmadık bir yer bırakmamıştır. Sa'd b. Ebu Vakkas, İran-İrak cephesinde çok başarılar elde etmiş, çok büyük bir performans göstermiştir. Mısır bölgesi genel komutanı Amr b. Âs hemen her cephede savaşmıştır. İyaz b. Ganm, Cezire bölgesinde sürekli hareket halinde olmuştur.

Müslümanlar, fetihler sırasında düşman kalelerine yaklaştıklarında tek bir ve tehlikeli getirmişler, Allâh'ın adını yüceltme duygusu ve heyecanı ile harekete

¹⁹⁰¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 41.

¹⁹⁰² Necde Hammâş, eş-Şâm fi sadri'l-İslâm, Dimaşk: Daru Tallas, 1987, s. 368-71.

¹⁹⁰³ Hammâş, eş-Şam, s. 304.

¹⁹⁰⁴ Hamidullah, *el-Vesâ'iku's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebevi ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Beyrut 1987, s. 458-496.

¹⁹⁰⁵ Hammâş, eş-Şam, s. 302-3.

geçmişlerdir.¹⁹⁰⁶ Savaşlar sırasında da Enfal ve Nûr sûresini okumuşlardır.¹⁹⁰⁷ Bunu yaparak bir an dahi olsun Allâh'ı hatırlamaktan geri durmamışlar ve savaşların zorlu anlarında Allâh'a daha fazla iltica etmişlerdir.

Fetihler sırasında Hz. Ömer'in güçlü iradesi ve zaferde ısrarı başarının bir diğer nedenidir. Şu hadise bunun en bariz örneğidir: Dımaşk muhasarası esnasında Bizans kralı Antakya'da bulunuyordu. Ona, Arapların Dımaşk'ı kuşatma altına aldığını, Bizans ordularının onlara güç yetiremediğini haber verdiler. Hükümdarlarına bu konuda şunu söylemişlerdi: "Bize ve bizim başımızda idareci olmaya ihtiyacın varsa imdadımıza yetiş ve bize yardım et! Aksi takdirde bizi ma'zur gör! Çünkü zorluk içerisindeyiz. Kavim (Müslümanlar) bize eman verdi ve az bir cizye ödememize razı oldu." Bunun üzerine kral şunları söyledi: "Bırakın sizi muhasaraya devam etsinler. Dininiz uğruna düşmanlarınızla savaşın! Eğer onlarla musalaha yapar ve kalelerinizi onlara açarsanız size vefalı davranmazlar. Sizin en hayırlı olanınız dinlerinde kalanlardır. Teslim olursanız sizi aralarında taksim ederler. Bu elçimin peşinden size ordu gönderiyorum. Orduyu bekleyin! Onları oyalayın!"¹⁹⁰⁸ Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Rumlar, İslâm ordusu karşısında çaresizliğini açıkça ortaya koymuş, Müslümanlara karşı direnmenin fayda vermeyeceğini itiraf etmiştir. Bu esnada Medine'de bulunan Halife Hz. Ömer ise komutan Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a kuşatmayı sürdürmesi emrini göndermiştir.¹⁹⁰⁹

Bölgedeki komutanları zafere götüren hususlar arasında tek saf olup çarpışmaları, manevi cihetten güçlü olmaları, çok hızlı hareket etmeleri, savaşın zaman ve mekanını iyi seçmeleri, savaş sürecini iyi yönetmeleri gibi sebeplere de yer alıyordu.¹⁹¹⁰

Müslümanlar, fetihler esnasında Hz. Peygamber'in savaşta çocuk ve yaşlıların öldürülmemesi emrine sadık kaldılar.¹⁹¹¹ Bu sebeple kaynaklarımızda çocuk ve kadınlardan bir kişinin dahi olsun, öldürüldüğüne dair her hangi bir kayıt yoktur. Müslümanlar savaşlarda kan akıtma hedefi asla gütmemişlerdir.¹⁹¹² Avrupalı tarihçi Von Kremer'in ifade ettiği gibi Müslüman Araplar savaşlarda yüce bir ahlaki temsil ediyorlardı.¹⁹¹³

¹⁹⁰⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 84; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 251; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 491-2.

¹⁹⁰⁷ Taberî, IV, 59; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 555.

¹⁹⁰⁸ İbn Asâkir, II, 127.

¹⁹⁰⁹ İbn Asâkir, II, 127.

¹⁹¹⁰ Muhammed Ferece, *el-Fethu'l-Arabi li'l-Irak ve Faris*, Darul'-Fikri'l-Arabi, thz. s. 278.

¹⁹¹¹ Müslim, *Cihad*, 24.

¹⁹¹² Balcı, *İlk İslam Fetihleri*, s. 310.

¹⁹¹³ Bk. Ali Muhammed Sallabî, *Ömer Hayatuhu ve Asruhu*, s. 485.

SONUÇ

İslâm'ın Arabistan Yarımadası'nın dışına taşmasıyla Sasani ve Bizans imparatorluğuyla yüz yüze gelen Müslümanlar, tarihte büyük izler bırakan savaşlarla onların Irak, Suriye, Mısır ve Cezire'deki hakimiyetine son verdiler. Kısa bir zamanda her iki imparatorluğun önemli şehirleri birer birer fethedildi, İran kırsalı ve Bizans kayseri kaçmak zorunda kaldı.

Müslümanların zaferden zafere koşmalarındaki en büyük etkenler, şevk, azim, metanet, cesaret ve yiğitlik gibi asil mefhumların, onların benliğinde yer etmiş olması, bundan da öte iman ve Allâh için şehid olma arzusunu her şeyin üstünde tutmalarıydı. Bu şekildeki ulvi bir düşünceye sahip olan Müslümanlar karşısında, Hıristiyanlık ve Mecusilik inancı hiçbir şey yapamamıştır.

Fetihler neticesinde Bizans ve Sasani tebaası zulüm ve eziyetten kurtulmuştur. Artık yeni bir inancın temsilcileri olarak bölgeye yerleşmiş olan Müslümanlarla yan yana yaşamaya başlayan gayrimüslimler, kendilerini eski idarecilerinden gelecek olan zulümden güvende hissetmişlerdir. Zaten İslâm'ın gönderiliş gayesi de buydu. İnsanlığı idarecilerin zulmünden kurtarıp yeryüzünde Allâh'ın adaletiyle muamele etmektir. Bilinmelidir ki Müslüman fetih orduları, batılı müsteşriklerin iddia ettiği gibi maddi ve coğrafi sebeplerle fetihlere girişmemişlerdir. Şurası bir gerçektir ki İslâm'ın ilk döneminden bugüne kadarki yayılışı, daha çok Hıristiyanlığın aleyhine olmuştur. Bu yüzden bu dinin müntesiplerinden gelen ithamların ciddiye alınması doğru değildir. Müslümanlar giriştikleri fetihlerle yeryüzüne barış, fazilet ve adalet getirmişler, yeni bir dünya düzeninin müjdesini vermişlerdir.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, Ahmet, "Cassâniler", *DİA*, XIII, 398.
- Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (284/897), *Tarih*, I-II, Beyrut ts.
- Akay, Ali, *Hicri I. Yüzyılda Irak*, (Yüksek lisans tezi), Fırat Ün.Sosyal Bilimler Ens. Elazığ 1999.
- Arnold, T. W. *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, trc. Hasan Gündüzler, Ankara: Akçağ Yayınları 1982.
- Athamina, Khalil, "Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskanı", trc. Saim Yılmaz, S.Ü.İ.F.D., İstanbul, yıl: 2000 sayı: 2, s.211.
- Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul: Klasik Yayınları 2003.
- Azimli, Mehmet, *Ebu Bekir*, Ankara Okulu Yayınları 2011.
- Balcı, İsrail, "İran Sömürgesine Karşı Arap Aşiretleri Direnişinin Önderi: Müsennâ b. Hârise ve Siyasi Faaliyetleri," *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, 2004, cilt: VIII, sayı: 19, s. 391-410.
-, Hz. Ömer Döneminde Diploması, Ankara Okulu Yayınları, Anlara 2005.

- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Fütûhü'l-büldan*, neşr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye 2000, trc. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 2002.
- Bozkurt, Nebi, "Hatib b. Ebu Belta", *DİA*, XVI, 44.
- Buhl, Fr. "Fahl", *İA*, IV, s. 445.
- Büchner, V. F., "Sasânîler" *İA*, VII, s. 246.
- Dûrî, Abdulaziz, "el-Arab ve'l-ard fi bilâdi'ş-Şâm fi sadri'l-İslâm", *el-Mü'temerü'd-düvelî li tarihi bilâdi'ş-Şâm*, 20-25 Nisan 1974, Beyrut: Darü'l-Müttehîde lî'n-Neşr 1974.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam (224/838), *Kitabu'l-emvâl*, nşr. Muhammed Halil Hiras, Kahire: 1995.
- Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim (182/798), *Kitabü'l-harâc*, trc. Müderriszâde Muhammed Atâullah Efendi, Kahire 1397, sadeleştiren: İsmail Karakaya, Ankara 1982.
- Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fezailü'l-Kudüs*, nşr. Cebrail Süleyman Cebbur, Beyrut: Daru'l-Âfak 1979.
- el-Ârif, Ârif, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Kudüs*, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye 2005.
- Eraslan, Sadık, *Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ankara: Taha Yayınları, 1999.
- Fayda, Mustafa, "Fetih" *DİA*, XII, 468.
-, *Hâlid b. Velid*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Faysal, Şükrî, *el-Müctemaâtü'l-İslâmiyye fi'l-karni'l-evvel*, Beyrut: Daru'l-İlm, 1981. Feyyâz Harfûş, Dimaşk: Dârü'l-Beşâir 1996.
- Ferec, Muhammed, *el-Fethu'l-Arabi li'l-Irak ve Faris*, Daru'l-Fikri'l-Arabi, thz.
- Halebî, Muhammed Ragıb b. Mahmud et-Tabbâh (1951), *İ'lâmü'n-nübelâ bi tarihi Halebi'ş-şehbâ*, I-VII, Halep: el-Matbaatü'l-İlmiyye 1923.
- Halife b. Hayyât, *Tarih*, I-II, nşr. Süheyl Zekkâr, Dimaşk 1996.
- Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Beyrut 1987.
- Hammâş, Necde, *eş-Şâm fi sadri'l-İslâm*, Dimaşk: Daru Tallas, 1987.
- Hasan el-Benna, *Risaleler*, İstanbul: Trs.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi*, I-VI, trc. İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991.
- Hattab, M. Şit, *Kadatu Fethi Biladi Farisy.y.*, Beyrut 1970.
- Honigmann, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1970.
- Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, Gonca Yayınevi, I-IV İstanbul 1991.
- İbn A'sem el-Kûfî, *Fütûh*, I-III, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Daru'l-Fikr 1992.
- İbn Abdilhakem, Ebu Kasım (257/870), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Kahire 2001.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan (571/1170), *Tarihu Medineti Dimaşk*, I-LXXX, nşr. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer b. Garame el-Amravî, Beyrut: Daru'l-Fikr 1995-1998.

- İbn Hacer, Şihabuddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, I-IX, nşr. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Mukavviz, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1995.
-, *Tehzibu't-tehzib*, I-XIII, nşr. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 1994.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Mukaddime*, I-III, trc. Zakir Kadirî Ugan, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları 1997.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik (218/833), *es-Sîretü'n-nebevîyye*, nşr. Mustafâ es-Sekkâ v.dğr., I-IV, Beyrut: Daru'l-Fikr 1999 .
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XX, Beyrut: Daru Hicr, 1997.
- İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-IX, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: 1968.
- İbn Şihne, Ebu'l-Fazl Muhibüddin Muhammed b. Muhammed (890/1485), *ed-Dürü'l-müntehab fi tarihi memleketi Haleb*, nşr. haz. Yusuf b. Elyan Serkis ed-Dimaşkî, Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye 1909.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaluddin Ebu'l-Ferec, (579/1201) *Tarihu Ömer b. el-Hattab*, Beyrut 1985.
- İbnü'l-Adim, Kemalüddin Ebu'l-Kasım Ömer b. Ahmed (660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min tarihi'l-Haleb*, I-III, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1996.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaluddin Ebu'l-Ferec, (579/1201) *Fezailü'l-Kudüs*, nşr. Cebrail Süleyman Cebbur, Beyrut: Daru'l-Âfak 1979.
- İbnü'l-Esir, İzzüddin (630/1236), *el-Kâmil fi't-tarih*, y.y. 1970, III, 238.
-, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, I-VII, y.y. 1970
- İbnü'l-Fakih, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed, *Kitabü'l-Buldan*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1997.
- Kaegi, Walter E., *Bizans ve İslâm'ın İlk Fetihleri*, trc. Mehmet Özay, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- Kandemir, Yaşar, *"Hind bint Utbe"*, *DİA*, XVIII, 64-5.
- Karan, Cuma, *Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi*, İstanbul: Ensar neşriyat 2010.
- Kemal, Ahmed Adil, *et-Tarik ila Dimaşk*, Beyrut: Daru'n-Nefâis 1985.
- Kutub, Seyyid, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, trc. Bekir Karlığa v.dğr. I-XVI, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1985.
- Mantran, Robert, *"Humus"*, *DİA*, XVIII, 371.
- Mevlânâ Şiblî, Numanî, Hz. Ömer ve Devlet idaresi, trc. Talip Yaşar Alp, İstanbul: Hikmet Yayınları 1986.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (261/875), *Sahih*, I-III, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbakî, İstanbul: 1992.
- Özkuyumcu, Nadir, *"Mukavkis"*, *DİA*, XXXI, 137.
-, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Kültür Bakanlığı yayınları, Manisa 2007.
- Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, Hz. Ebu Bekir, trc. Şerafettin Şenaslan-Faruk Aktaş, Ravza Yayınları, İstanbul 2009.
-, *Ömer Hayatuhu ve Asruhu*, Mekke: 2001.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebû Bekir (911/ 1505), *Tarihu'l-hulefâ*, Beyrut: Ts.

- Şennâvî, Abdulaziz, *Nisâu's-sahâbe*, Kahire: Mektebetu't-Türasi'l-İslâmî, ts.
- Şümeysanî, Hasan *Medinetü Mardin minel Fethi'l- Arabi ila sene 1515*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1987.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/923), *Tarihu'r-rusül ve'l-mülûk*, I-V, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1987.
- Tonby, A. *İslâm'ı Yayılış Tarihi*, trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981.
- Uçar, Şahin, *Anadoluda İslam-Bizans Mücadelesi*, İşaret yayınları: İstanbul 1990.
- Vâkîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/823), *Tarihu fütûhi'l-Cezire ve'l-Habûr ve Diyâr-ı Bekir ve'l-Irak*, nşr: Abdulaziz Feyyaz Harfûş, Dimaşk: Daru'l-Beşair 1996.
- Vâkîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-megâzî*, nşr. Marsden Cons, Beyrût: Alemü'l-Kütüb 1984.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdîh (284/897), *Tarih*, I-II, Beyrut ts.
- Yakût b. Abdullah el-Hamevî (626/1229), *Mu'cemü'l-büldan*, I-V, nşr. Ferid Abdulaziz el-Cündî, Beyrut ts.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Ecnâdeyn", *DİA*, X, 385.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Tarihu'l-İslâm ve ve-feyâtu'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, I-XL, nşr. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut: Daru İbn Kesir 1997.
-, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, I-III, Daru'l-Efri'd-Devliyye, Beyrut 2004.

HZ. ÖMER DÖNEMİ İRAK FETİHLERİ

*Mahmut KALPETİN**

Hiz. Ebu Bekir döneminde askerî seferler, Irak ve Suriye olmak üzere iki bölgede yoğunlaşmıştı. Bu da Müslümanların dönemin iki büyük gücü olan Sâsânî ve Bizans İmparatorlukları ile aynı anda karşılaşmaları demekti. Çünkü Irak cephesi Sâsânîler'in; Suriye bölgesi de Bizans'ın kontrolündeydi. Müslümanların bu iki köklü geçmişî olan imparatorluklarla aynı zamanda savaşmaya karar vermesi çok önemli bir girişimdi. Çünkü Müslümanlar, o zamana kadar düzenli orduları olan ve üstün kuvvetlere sahip ordularla mücadele etmemişti. Aksine onlar sade hayat yaşayan; düşmanlarına ani baskınlarla üstünlük sağlayan; mağlup olunca da çölün imkânlarından istifade edip güvenliklerini sağlayan küçük organize bir güce sahiptiler. Bununla birlikte Müslümanların asıl üstünlüğü, Hiz. Peygamber'in çizdiği hedef doğrultusunda İslâmiyet'i bütün dünyaya yayma arzuları ve inançlarıydı. Bu sebeple onlar, bu manevî gücün de etkisiyle ilk olarak Hiz. Ebu Bekir'in halifeliği üstlendiği dönemde, iki cephede dünyanın en hızlı, en geniş ve en kalıcı fetih hareketini başlatmışlardır. Müslümanların İslâm fetihlerinde başarıya ulaşmalarında manevî gücün yanında Sâsânî ve Bizanslıların kendi aralarında uzun süreden beri devam eden mücadelelerinin getirdiği olumsuzluklar; yönetici sınıf ile halk arasındaki bağların kopmuş olması; halkın siyasi otoritenin baskı ve zulmünden rahatsızlık duymaları etkili olmuştur. Nitekim bölge halkı fetihler süresince farklı dinden olmalarına rağmen İslâmiyet'in kendilerine sunduğu barış ve huzur ortamından oldukça etkilenmişler ve Müslüman fâtihterin bölgedeki işlerini kolaylaştırmışlardır.¹⁹¹⁴

Hiz. Ömer, halife seçilmesinden sonra ilk iş olarak Hiz. Ebu Bekir devrinde önemli güç kaybına uğrayan ve kaybettiği toprakları yeniden ele geçirmek için harekete geçen Sâsânîler'le mücadele etmesi için halkı, Irak cephesindeki mücahidlere destek vermeye çağırıldı. Ancak Müslümanların bir kısmı Sâsânîler'in gücünden çekindikleri için savaşa katılmada tereddüt ettiler. Bu sırada Şeybân kabilesinin lideri Müsennâ b. Hârise, Sâsânîler'den korkmalarını; Hiz. Ebu Bekir zamanında onlarla defalarca mücadele ettiklerini ve yenilgiye uğrattıkları-

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.
¹⁹¹⁴ Hüseyin Algül, "Hz. Ebu Bekir Dönemi", *İlk Dönem İslâm Tarihi* (ed. Casim Avcı), s. 171.

rını söyleyerek Müslümanları savaşa teşvik etti. Onun bu konuşmasından sonra Müslümanlardan bu davete ilk icabet eden Ebu 'Ubeyd es-Sekafî oldu. Böylece Ebu 'Ubeyd, Irak'ta takviye güçlerini bekleyen Müslümanlara komutan tayin edildi.¹⁹¹⁵

1. Nemârîk ve Sakâtiyye Savaşları (13/634)

Hz. Ömer tarafından Ebu 'Ubeyd es-Sekafî komutasında techiz edilen 1000 kişilik ordu, Irak'a gitmek üzere Medine'den ayrıldı ve Hîre topraklarına geldi.¹⁹¹⁶ Diğer yandan Hz. Ömer, Müsennâ b. Hârîse'ye de bir mektup yazarak fetihlerde Ebu 'Ubeyd'e yardımcı olmasını ve emrinde mücadele etmesini istedi.¹⁹¹⁷ Ebu 'Ubeyd, yol boyunca kendisine katılanlarla birlikte Kâdisiye'nin 22 km. güneydoğusunda yer alan Haffân'a¹⁹¹⁸ ulaştı. Câbân kumandasındaki Sâsânî ordusu da Kûfe yakınlarındaki Nemârîk'ta ordugâhını kurdu. Ebu 'Ubeyd komutasındaki İslâm ordusunun da buraya gelmesiyle birlikte iki ordu, karşı karşıya geldi. Mücadele sonunda Müslümanlar Sâsânîler'e karşı Hz. Ömer döneminde ilk galibiyetlerini elde ettiler. Nemârîk'ta mağlup olan Sâsânîler, Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki arazinin doğusunda kalan geniş bir bölgeye, Kesker'e¹⁹¹⁹ sığındılar. Dağılan düşman askerlerini takip eden Ebu Ubeyd, Kesker'in alt bölgesinde Sakâtiyye olarak isimlendirilen bir yerde yapılan ikinci savaşta da Sâsânîler'i hezimete uğrattı ve çok sayıda ganimet ele geçirdi. Daha sonra gönderdiği çeşitli birlikler vasıtasıyla civar bölgeleri de kontrol altına aldı.¹⁹²⁰

2. Köprü Savaşı (Vak'atü'l-Cisr) (13/634)

Ebu 'Ubeyd es-Sekafî komutasındaki İslâm ordusunun Irak bölgesinde başarılar kazanmasından sonra Sâsânî komutanlarından Merdânşah¹⁹²¹ yeni takviye kuvvetler ve tahsis edilen fillerle tekrar Müslümanlar üzerine gönderildi. Ebu 'Ubeyd, savunmada kalmayı tercih eden Sâsânîler'in aksine Fırat nehri üzerinde kurulacak köprüyle düşmana hücum etmek istedi. Ancak başta Selîb b. Kays olmak üzere pek çok sahâbe, nehrin geçilmesine karşı çıktılar. Ancak Ebu 'Ubeyd, arkadaşlarını korkaklıkla suçladı ve daha önce kazandığı zaferlerin verdiği güven duygusuyla orduyu Fırat nehri üzerine kurulan geçici

¹⁹¹⁵ Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Beyrut 1387/1967, III, 444-446; İbn Hubeys, *Gazâvât* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1412/1992, II, 446-447.

¹⁹¹⁶ Dîneverî, *el-Ahbârü'l-tivâl* (nşr. 'Abdül Mün'im 'Âmir), Kahire 1960, s. 108.

¹⁹¹⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (trc. Mustafa Fayda), Ankara 2002, s. 358.

¹⁹¹⁸ Taberî, *The History of al-Tabarî*, XI, 5.

¹⁹¹⁹ Taberî, *The History of al-Tabarî*, XI, 5.

¹⁹²⁰ Taberî, *Târîh*, III, 446-454; İbn Hubeys, *Gazâvât*, II, 448-450, 452-454.

¹⁹²¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 359.

köprü vasıtasıyla karşı tarafa geçirmeye karar verdi. Orduyu nehrin diğer tarafına geçirince de köprüyü yıktırdı. İki ordu arasında şiddetli çarpışma başladı. Müslüman süvariler, Sâsânî ordusunda yer alan fillerin saldırısı karşısında ne yapacağını bilemediler ve şaşkınlık yaşadılar. Kısa süre içinde fillerden ürken atlarının kontrollerini kaybetmeye başladılar. Bu sorunu çözmek isteyen Ebu 'Ubeyd, yaya olarak düşman üzerine hücum emrini verdi. Ancak istediği neticeyi elde edemedi öldürüldü. Ondan sonra sırasıyla orduyu komuta eden diğer kimselerin de şehit olması çarpışmanın Müslümanların aleyhine gelişmesini hızlandırdı. Ayrıca muharebe alanının darlığı ve Fırat Nehrine kurulan geçici köprüünün yıktırılması gibi sebepler Müslümanların pek çoğunun nehrinde boğulmasına sebep oldu. Son olarak komutanlığı üstlenen Müsennâ b. Hârise, geriye kalan az sayıdaki askeri kontrol altına alıp güvenli bir noktaya çekti. Böylece Müslümanlar yok olmaktan kurtuldu. Hicretin 13. yılında (634) gerçekleşen ve tarihe "Köprü Savaşı" (Vak'atü'l-Cisr) olarak geçen bu mücadele, Müslümanların Irak fetihlerinde uğradığı en ağır mağlubiyetti.¹⁹²²

3. Büveyb Savaşı (14/635)

Köprü Savaşı'nda Ebu 'Ubeyd'in stratejik hatasından kaynaklanan yenilgiye rağmen Sâsânîler, kendi iç çekişmeleriyle uğraştıklarından Müslümanlara yeniden saldıramadılar. Bu durum Müslümanların kısa sürede toparlanmasına imkân sağladı. Nitekim Hz. Ömer, yenilginin hemen ardından Becîle, Kinâne ve Ezd gibi pek çok kabile mensubundan oluşan takviye kuvvetlerini Müsennâ b. Hârise'ye destek olmak üzere cepheye sevk etti. Müsennâ, kendisine katılanlarla birlikte Kûfe'de Fırat'ın sularının toplandığı bir mevkide bulunan Büveyb'te¹⁹²³ ordugâhını kurdu. Gelişmelerden haberdar olan Sâsânîler de Mihrân el-Hemezânî kumandasında bir ordu hazırlayarak Müslümanlar üzerine gönderdiler. Böylece Köprü savaşından sonra iki ordu, Fırat nehrinin iki yakasında tekrar karşı karşıya geldi. Sâsânî komutanı Mihrân el-Hemezânî, Müslümanlara haber göndererek "Ya siz nehri geçin ya da biz geçelim" dedi. Ancak Müsennâ, Köprü savaşı tecrübesinden dolayı nehrin diğer tarafına geçmeyi istemedi. Bunun üzerine Sâsânîler, nehri geçerek Müslümanlara yakın bir noktada savaş düzenini aldılar. Müslümanlar sayıca az olmalarına rağmen Sâsânîler'e üstünlük sağladılar. Özellikle Müsennâ'nın düşman askerlerinin merkez kuvvetlerine yönelik etkili hücumları ve Sâsânî komutanı Mihrân el-Hemezânî'nin öldürülmesi, düşman askerlerinde paniğe neden oldu. Dağılma

¹⁹²² Belâzürî, *Fütüh*, s. 359-360; Taberî, *Târîh*, III, 454-459; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 456-460; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi'l-Târîh* (nşr. Halil b. Me'mûn Şihâ), Beyrut 1422/2002, II, 404-407.

¹⁹²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1397/1997, I, 512

sürecine giren Sâsânîler, nehrin diğer tarafına geçmek için köprülerin bulunduğu tarafa yöneldiler. Müsennâ b. Hârîse'nin burada da önlem alması, düşman askerlerinin ağır bir hezimete uğramasına neden oldu. Ayrıca etrafa gönderdiği birliklerle savaştan kaçmayı başarabilen Sâsânîler'i takip ettirdi ve onların daha büyük kayıplar vermesini sağladı.¹⁹²⁴ Böylece Müslümanlar Irak cephesinde Dicle ve Fırat havzası civarında Sâsânîler'e karşı önemli bir üstünlük kazandılar.

4. Kâdîsiye Savaşı (15/636)

Büveyb muharebesinde ağır bir hezimete uğrayan Sâsânîler, imparatorluğun içine düştüğü buhranı sona erdirebilmek için 21 yaşındaki III. Yazdicer'di tahta çıkarmaya karar verdiler. Böylece idarede birliği ve otoriteyi yeniden sağladıktan sonra Müslümanların fethettiği toprakları geri alabilmek için hazırlıklara başladılar. Diğer yandan gelişmeleri yakından takip eden Sevâd halkı da Sâsânîler'e destek verdiler ve Müslümanlarla yaptıkları anlaşmaları feshettiler. Müsennâ b. Hârîse durumu hemen Medine'ye haber verdi. Hz. Ömer, hedefini belli etmeden büyük bir ordu meydana getirebilmek için titizlikle hazırlıklara başladı. Verdiği emirle Irak sınırına yakın yerlerde olanları Müsennâ b. Hârîse'nin yanına, Medine civarındakileri de şehre çağırdı. Daha sonra ordu komutanı olarak beraberindeki Müslümanlarla birlikte Medine'den hareket etti ve üç mil uzaklıktaki Sırâr diye bilinen bir su kenarında konakladı.¹⁹²⁵ Burada Hz. Osman, Talha b. 'Ubeydullah, Zübeyr b. 'Avvâm ve 'Abdurrahman b. 'Avf gibi sahâbenin önde gelenleri Hz. Ömer'le görüşerek onu Medine'de kalmaya ikna ettiler. Daha sonra Hz. Ömer, Abdurrahman b. Avf'ın tavsiyesiyle ordu komutanlığına Necid bölgesinde Hevâzin kabilesinin zekât âmilliği vazifesini yürüten Sa'd b. Ebu Vakkâs'ı getirdi.¹⁹²⁶

Hz. Ömer'in talimatı doğrultusunda Medine'ye gelen Sa'd b. Ebu Vakkâs, hazırlıkların tamamlanmasından sonra 4.000 kişilik bir orduyla birlikte şehirden hareket etti. Yolda önce Zerûd ardından da Şerâf mevkiinde konaklayarak Hz. Ömer'in çeşitli kabilelerden gönderdiği takviye kuvvetlerin gelmesini bekledi.¹⁹²⁷ Hazırlıklarını kış mevsimi boyunca sürdüren Sa'd, askerlerini ilk olarak onarlı sisteme göre düzenledi. Ayrıca onar kişiden meydana gelen bu mangalara birer 'arîf tayin etti. Yine savaşa iştirak eden pek çok kabileye ve onların önemli kollarına onur işareti olarak kendine has bir sancak verdi. Orduyu

¹⁹²⁴ Taberî, *Târîh*, III, 460-470; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 463-474.

¹⁹²⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 398.

¹⁹²⁶ Taberî, *Târîh*, III, 478-483; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 486-490. Benzer bir rivayet için bk. Belâzürî, *Fütûh*, s. 364-365; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (nşr. Abdülemîr Muhennâ), Beyrut 1413/1993, II, 32.

¹⁹²⁷ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, s. 115.

merkez, sağ ve sol kanatlar olmak üzere üç ana bölüme ayırdı; her birinin başına birer komutan tayin etti. Böylece Sa'd b. Ebu Vakkâs, yaklaşık iki üç ay süren hazırlıklarını tamamladı. Baharın gelişiyi birlikte önce Kâdisiye'nin yakınlarındaki 'Uzeyb'e¹⁹²⁸ ardından da Kûfe'nin 30 km. güneyinde bulunan ve Sâsânîler'in en önemli sınır şehri olan Kâdisiye'ye doğru hareket etti. Kaynaklarda İslâm ordusunun sayısı için 4.000, 8.000, 9.000, 12.000 veya 30.000 gibi farklı rakamlara yer verilmektedir.¹⁹²⁹

Kâdisiye'de ordugâhını kuran Sa'd b. Ebu Vakkâs, bölgenin genel durumunu tetkik etmeleri için etrafa öncü birlikler gönderdi. Bir müddet sonra geri dönen müfrezeler, Sâsânîler'in Müslümanlarla savaşmak üzere Rüstem b. Ferruhzâz'ı komutan tayin ettiğini söylediler. Diğer yandan Hz. Ömer'in emri üzerine cephedeki gelişmeleri devamlı olarak Medine'ye haber veren Sa'd, halifenin isteğine uygun olarak Sâsânîler'le savaştan önce Nu'mân b. Mukarrin, 'Utârid b. Hâcib, Eş'as b. Kays, 'Amr b. Ma'dikerib ve Mu'annâ b. Hârîse'nin de aralarında bulunduğu bir heyeti III. Yazdicerd'le görüşmek üzere Medâin'e gönderdi. Heyet adına söz alan Nu'mân b. Mukarrin, kistrâyı İslâm'a girmeye ya da cizye ödemeye davet etti. Kabul etmemesi durumunda da savaşacaklarını söyledi. Kistrâ ise elçilere sert ve alaycı bir tavırla karşılık verdi; onları elçilerin dokunulmazlığı olduğu için öldürmeyeceğini ifade etti ve huzurundan kovdu. Ayrıca Müslümanları Rüstem kumandasında göndereceği orduyla perişan etmekle tehdit etti.¹⁹³⁰

Kistrâ elçilerle yaptığı görüşmeden sonra geniş yetkiler verdiği Rüstem b. Ferruhzâz'ı emrindeki kalabalık Sâsânî ordusuyla birlikte Müslümanlar üzerine sevk etti. Medâin'den hareket eden ordunun sayısı hakkında kaynaklarda 30.000-250.000 arasında değişen farklı rakamlar vardır.¹⁹³¹ Ayrıca önceki savaşlarda Müslümanlara büyük sıkıntılar veren ve kaynaklarda sayıları 30 ile 70 arasında değişen fillerin orduda yer aldığı söylenmektedir.¹⁹³² İlk olarak öncü birliklerini bölgeye sevk eden Rüstem, ardından Müslümanlara yakın bir yerde ordugâhını kurdu. Savaştan önce taraflar arasında elçiler gönderildi ve görüşmeler yapıldı. Müslümanlar adına bu vazifeyi Mugîre b. Şu'be, Rib'î b. 'Âmir ve Huzeyfe b. Mihsân üstlendi. Onlardan her biri görüşmelerinde Rüstem'i, Müslüman olmak ve cizye vermekten birini tercih etmeye davet ettiler. Aksi

¹⁹²⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 92.

¹⁹²⁹ Taberî, *Târîh*, III, 483-492; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 490-500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 418-420.

¹⁹³⁰ Taberî, *Târîh*, III, 493-501; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 500-509; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 421-425. Benzer bir rivayet için bk. Belâzürî, *Fütûh*, s. 368; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 32-33; Hayrettin Yücesoy, "Kâdisiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 136.

¹⁹³¹ Halife b. Hayyât, *Târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-'Ömerî), Riyad 1405/1985, s. 131-132; Belâzürî, *Fütûh*, s. 365; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâil*, 114.

¹⁹³² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 131; Belâzürî, *Fütûh*, s. 365; Taberî, *Târîh*, III, 516.

halde savaşacaklarını söylediler. Ancak müzakerelerden istenilen netice elde edilemedi.¹⁹³³

İki taraf arasındaki görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Müslümanlar, Sa'd b. Ebu Vakkâs'ın parola olarak belirlediği dördüncü tekbirle birlikte Sâsânîler'e hücum ettiler. Vücudunda bulunan çibanların verdiği rahatsızlık sebebiyle Sa'd, fiili olarak mücadelede yer almadı. Ancak ordunun sevk ve idaresini yüksekçe bir yere kurdurduğu çardaktan izleyerek sağlama-ya çalıştı.¹⁹³⁴ "Yevmü Ermâs" da denilen savaşın ilk gününde Müslümanlar, Sâsânî ordusundaki filler yüzünden zor anlar yaşadılar. Hatta fillerin yarattığı panik havası, Benî Esed kabilesinden pek çok kimsenin ölümüne sebep oldu. Gâlib b. Abdullah, Âsım b. 'Amr, Tuleyha b. Huveylid ve 'Amr b. Ma'dikerib gibi bazı komutanların ilk gün gösterdikleri başarılar, Müslümanların sıkıntılarını azalttı. Savaşın ikinci günü toparlanan Müslümanlar, tekrar hücumla geçtiler ve rakiplerine karşı üstünlük sağladılar. "Yevmü Agvâs" olarak isimlendirilen ve gece yarısına kadar devam eden bu mücadelede Müslümanlar, bir ara Sâsânî komutanı Rüstem'i esir alabilecek duruma geldiyse de bunu başaramadılar. Müslümanların ikinci günün sonunda rakiplerine üstünlük sağlamasında savaşın başlarında orduda panik havası yaratan fillerin çoğunun birinci günde etkisiz hale getirilmesinin rolü büyüktü. "Yevmü 'Îmâs" olarak isimlendirilen üçüncü günde taraflar arasında mücadele yeniden şiddetlendi. Özellikle Sâsânîler'in Müslümanlara ilk gün ağır kayıplar verdiren filleri tekrar kullanmaları Müslümanlara zor anlar yaşattı ve ağır kayıplar verdirdi. Ancak hem takviye kuvvetlerinin desteği hem de savaşta Sâsânîler'in büyük ümitler beslediği "Ebyad" ve "Ecreb" isimli fillerin öldürülmesi Müslümanları yenilgiden kurtarmış oldu. Bununla birlikte taraflardan biri diğerine bariz bir üstünlük kuramadı. Gün boyu devam eden mücadele, şiddetini kaybetmeden gece de sürdü. Son günün akşamının "Leyletü'l-Herîr" ve geç saatlerinin de "Leyletü'l-Kâdisiye" adıyla isimlendirildiği gecenin sabahında, Ka'kâ' b. 'Amr, Müslümanları sabırla yeniden hücum etmeye çağırdı. Saldırıya geçen İslâm ordusu askerleri, Sâsânî saflarını yararak Rüstem'in karargâhına kadar geldiler ve onu öldürdüler. Ordu komutanı Rüstem'in Hilâl b. 'Ulfe tarafından öldürülmesinden sonra¹⁹³⁵ Sâsânî ordusu dağıldı ve büyük bir hezimete uğradı. Sa'd, Sâsânîler'in mağlubiyetinin ardından Medine'de habercilerin getireceği müjdeyi bekleyen Hz. Ömer'e kazanılan büyük zaferi haber verdi. Her iki tarafın

¹⁹³³ Taberî, *Târîh*, III, 503-516, 518-529; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 512-526, 527-539; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 425-428, 429-434.

¹⁹³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. 'Abdullah 'Abdulmuhsin et-Türkî), Cize 1417-1419/1997-1999, IX, 629-630.

¹⁹³⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 132; Belâzürî, *Fütüh*, s. 370; Taberî, *Târîh*, III, 576.

da ağır kayıplar verdiği Kâdisiye savaşında Müslümanlar, çok sayıda ganimet elde ettiler. Bunlar içinde en kıymetlisi, Dırâr b. Hattâb tarafından alınan “dirreş-i kâviyânî” adındaki Sâsânî sancağıydı.¹⁹³⁶ Müslümanlar, Köprü Savaşı’ndaki ağır hezimetten kısa bir süre sonra gerçekleşen bu zaferle, büyük bir moral kazandılar. Ayrıca Irak’ın kapılarını açan bu galibiyetle birlikte bölgedeki fetihler hızlandı ve Sâsânîler’deki çöküş başladı.

5. Medâin’in Fethi (16/637)

Sa’d b. Ebu Vakkâs kumandasındaki İslâm ordusu, Sâsânîler’e karşı Kâdisiye’de kazandıkları büyük zaferden sonra Hz. Ömer’in talimatıyla kaçan düşman askerlerini takip etmek üzere başkent Medâin’e doğru hareket etti. Onlar, öncelikle yol güzergâhlarında bulunan Burs, Bâbil ve Kûsâ’da, Sâsânîler’i mağlup ederek buraları ele geçirdiler. Daha sonra Batı Medâin’de yer alan Sâbât’ı aldılar ve Behüresîr’e doğru hareket ettiler. Müslümanlar, şehri iki ay boyunca muhasara altında tuttular. Kuşatmanın şartları giderek ağırlaşmaya başlayınca şehir halkı, teslim olmak zorunda kaldı. Böylece Behüresîr de İslâm topraklarına dâhil edilmiş oldu.¹⁹³⁷

Behüresîr’in alınmasından sonra Sa’d b. Ebu Vakkâs, Dicle nehrini geçerek Sâsânîler’in yönetim merkezi olan Doğu Medâin’e (Ktesiphon) gitmeye karar verdi. Ancak Sâsânîler’in şehri terk ederken kayıkları götürmeleri ve nehri geçmeye yarayacak köprüleri yıktırmaları sebebiyle Dicle’nin diğer tarafına geçmek hayli meşakkatli gözükmekteydi. Bu şekilde ne yapacağını karar vermeden bekleyen Sa’d, bir gece rüyasında Müslümanların binekleriyle beraber büyük zorluklar çekmesine rağmen nehri geçtiklerini gördü. Bunun üzerine Ktesiphon’a gitmek üzere nehri geçmeye karar verdi. Endişeye kapılmış olan askerlerine de cesaretlendiren kısa bir konuşma yaptı. Daha sonra ‘Âsım b. ‘Amr kumandasındaki öncü birlik ve diğer askerler Dicle nehrini aşarak Medâin’e geldiler. Bu durumu hesaba katmayan Sâsânîler, telaşa kapılıp mal ve servetlerinin çoğunu Medâin’de bırakıp Bağdat-Horasan yolu üzerinde bulunan Hulvân’a doğru kaçmaya başladılar. Kısra III. Yezdicerd ve saray erkânı da onlardan önce Medâin’i terk edip Hulvân’a sığınmış; ordunun önemli bir kısmı da Ktesiphon’a 35 km. kadar mesafede bulunan Cisrinehrevân’a çekilmişti. Böylece Medâin’e giren İslâm ordusu, herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan şehri kolayca ele geçirdi ve Sâsânîler’in geride bıraktığı pek çok ga-

¹⁹³⁶ Taberî, *Târîh*, III, 529-570; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 539-586; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 435-450. Ayrıca bk. Belâzürî, *Fütûh*, s. 364-374; Hayrettin Yücesoy, “Kâdisiye”, *DİA*, XXIV, 136-137; Mahmut Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidin Dönemi Tarihi Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, İstanbul 2012, s. 190-200.

¹⁹³⁷ Taberî, *Târîh*, III, 618-623; IV, 5-8; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 622-626; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 468-472; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 666-668. Benzer bir rivayet için bk. Belâzürî, *Fütûh*, s. 375.

nimete sahip oldu. Daha sonra Sa‘d, Medâin’de toplanan yüklü miktardaki ganimetlerden beytülmâl hissesini ayırdı ve geriye kalanı askerleri arasında dağıttı. Medine’ye gönderilen ganimetler arasında tarihî ve maddî değeri yüksek savaş aletleri, altın ve mücevherler, tören elbiseleri, ipek kumaşların yanında altın, gümüş ve kıymetli taşlarla süslenmiş, bahar motiflerinin hâkim olduğu “bahâr-ı kistrâ” veya “bahâr-ı Hüsrev” denilen büyük bir ipek halı da yer almaktaydı.¹⁹³⁸

6. Celûlâ Savaşı ve Hulvân’ın Fethi (16/637)

Medâin şehrinin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden sonra şehri terk etmek zorunda kalan Sâsânîler, Hulvân’da bulunan III. Yazdicerd’in teşvikiyle tekrar Müslümanlarla savaşmak üzere Dicle nehrinin doğu tarafındaki Celûlâ’da toplandılar.¹⁹³⁹ Daha sonra şehrin etrafına hendek ve siperler kazarak savaş hazırlığına başladılar. Kistrâ da asker ve silah göndererek onlara destek oldu. Diğer yandan Sâsânîler’in savaş hazırlıklarını öğrenen Sa‘d b. Ebu Vakkâs, gelişmeleri halifeye bildirdi. Hz. Ömer de ondan Medâin’de kalmasını, Hâşim b. ‘Utbe veya ‘Amr b. Mâlik’i¹⁹⁴⁰ düşman üzerine göndermesini istedi. Hâşim b. ‘Utbe, emrindeki 12.000 kişilik bir kuvvetle, Celûlâ’ya geldi ve şehri muhasara altına aldı. Ancak Sâsânîler’in kuşatma için yaptığı hazırlıklar, şehrin ele geçirilmesini zorlaştırdı. Yaklaşık seksen gün süren muhasaranın ardından İslâm ordusu, Celûlâ’yı fethetti ve çok sayıda ganimet ele geçirdi. Hulvân’da gelişmeleri takip eden Kistrâ III. Yazdicerd, bu mağlubiyetin ardından Rey’e (İsfahan)¹⁹⁴¹ gitmek zorunda kaldı. Yenilen askerleri takiple görevlendirilen Cerîr b. Abdullah el-Becelî, Sa‘d b. Ebu Vakkâs’ın gönderdiği 3000 kişilik yardımcı kuvvetle kistrânın boşalttığı Hulvân’a geldi. Yapılan görüşmeler sonunda şehir halkına dokunulmaması, canlarına ve mallarına eman verilmesi ve yurtlarından ayrılmak isteyenlere izin verilmesi şartıyla Hulvân, barış yoluyla fethedildi¹⁹⁴². Böylece Müslümanlar Kâdisiye ve Medâin zaferlerinden sonra Sâsânîler’e büyük bir darbe daha vurarak Dicle Sevâdı’ndaki bölgelerin fethini tamamlamış oldular.¹⁹⁴³

¹⁹³⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 8-23; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 630-648; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 472-479; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 8-19. Ayrıca bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 133-134; Belâzürî, *Fütûh*, s. 375-377; Casim Avci, “Medâin”, *DİA*, XXVIII, 289-290; Mahmut Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidin Dönemi*, s. 200-201.

¹⁹³⁹ Dîneverî, *el-Ahbârü ’t-tvâl*, s. 121; Taberî, *Târîh*, IV, 26.

¹⁹⁴⁰ Dîneverî, *el-Ahbârü ’t-tvâl*, s. 121; Taberî, *Târîh*, IV, 26.

¹⁹⁴¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 432.

¹⁹⁴² Belâzürî, *Fütûh*, s. 432.

¹⁹⁴³ Taberî, *Târîh*, IV, 24-35; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 649-661; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 479-482; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 20-26. Ayrıca bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 136-137, 139-140; Mustafa Fayda, “Celûlâ Savaşı”, *DİA*, VII, 272.

7. Tekrît ve Musul'un Fetihleri (16/637)

Irak bölgesinde Sâsânîler'le mücadeleye devam eden Sa'd b. Ebu Vakkâs, Musul halkının Bağdat'ın kuzeybatısındaki Tekrît'te, Bizans'a bağlı bir komutanın etrafında toplandıklarını öğrenince, Hz. Ömer'in talimatıyla Abdullah b. Mu'tem'i onlar üzerine gönderdi. Yaklaşık kırk gün süren muhasaradan sonra Tekrît ele geçirildi (16/637). Daha sonra Abdullah b. Mu'tem, Rib'î b. Efkeli Musul'a gönderdi. Kısa süren kuşatmanın ardından Musul da Müslümanların idaresine geçti.¹⁹⁴⁴ Tekrît ve Musul'un 'Utbe b. Ferkad es-Sülemî tarafından 20 (640-641) yılında fethedildiği de nakledilmektedir.¹⁹⁴⁵

8. Mâsebezân, Karkîsiyâ ve Hîf'in Fetihleri (16/637)

Hz. Ömer'in direktifiyle Irak'ta gerçekleştirilen bir diğer fetih ise Dırâr b. Hattâb kumandasında Medâin'in kuzeydoğusunda ve Kirmanşâh'ın güneyinde bulunan bağ ve bahçeleriyle meşhur Mâsebezân'ın¹⁹⁴⁶ ele geçirilmesiydi. Ömer b. Mâlik kumandasında bir başka birlik ise Fırat ile Habur arasında bulunan Karkîsiyâ'yı¹⁹⁴⁷ kuşatma sonucunda; Hit şehrini ise barış yoluyla fethetti.¹⁹⁴⁸ Diğer yandan bu yerlerin 18/639 yılında Nihâvend Savaşının (21/642) öncesi ya da sonrasında Hâşim b. 'Utbe, Huzeyfe b. Yemân ya da Ebu Mûsâ el-Eş'arî gibi farklı komutanlar tarafından ele geçirildiği de söylenmektedir.¹⁹⁴⁹

9. Ahvaz'ın Fethi (17/638)

Kâdisiye savaşında Sâsânî ordusu komutanlarından olan Hürmüzân-ı Fârisî, yenilgiden sonra memleketi İran'ın güneybatısında yer alan Hûzistan'ın başşehri Ahvaz'a¹⁹⁵⁰ döndü. İran'ın önde gelen ailelerinden ve Hûzistan merzûbânı olan Hürmüzân, kısa sürede başta Ahvaz olmak üzere onun kuzey ve batısında yer alan Meysân, Destimeysân, Menâzir ve Nehritrâ gibi yerlere baskınlar düzenleyerek halkı rahatsız etmeye başladı. 'Utbe b. Gazvân'ın durumu Sa'd b. Ebu Vakkâs'a bildirmesi üzerine Nu'mân b. Mukarrin ile Nu'aym b. Mes'ûd'u bölgeye takviye kuvvet olarak gönderildi. Hürmüzân, İslâm ordusuna mukavemet edemeyeceğini anladı ve barış teklif etti. Ancak kısa bir süre sonra bunu ihlal etti. Basra Valisi 'Utbe b. Gazvân'ın durumu Hz.

¹⁹⁴⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 35-37; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 661-664; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 482-483.

¹⁹⁴⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 476, 478.

¹⁹⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 421.

¹⁹⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 328.

¹⁹⁴⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 37-38; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 664-666; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 484-485; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 29-30.

¹⁹⁴⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 140, 150; Belâzürî, *Fütûh*, s. 252, 256-257, 440.

¹⁹⁵⁰ Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", *DİA*, II, 192-193.

Ömer'e bildirip yardım istemesi üzerine Hurkûs b. Züheyr, Ahvaz'a gönderildi. Hürmüzân ile karşılaşan Müslümanlar, onu tekrar mağlup ettiler ve Ahvaz ile çevresini kontrolleri altında tuttular.¹⁹⁵¹ Ahvaz ve çevresinin önce Mugîre b. Şu'be tarafından sulh yoluyla alındığı (16/637) ancak halkın bir sene sonra isyan etmesi üzerine Ebu Mûsâ el-Eş'arî tarafından tekrar ele geçirildiği de söylenmektedir.¹⁹⁵²

10. Râmhürmüz, Tüster (Şüşter) ve Sûs'un Fetihleri (17/638)

Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd, Kâdisiye ve sonrasında art arda yenilgiler alınca bölge halkını Müslümanlara karşı savaşa kışkırtmaya başladı. Bu gelişmeden haberdar olan Hz. Ömer, Sa'd b. Ebu Vakkâs'tan Nu'mân b. Mukarrin'i ve Basra valisi Ebu Mûsâ el-Eş'arî'den Sehl b. Adî'yi Ahvaz bölgesine sevk etmelerini istedi. Nu'mân, Basra'dan gelecek kuvvetleri beklemeden Hürmüzân kumandasındaki âsileri Ahvaz'ın doğusundaki Râmhürmüz'de¹⁹⁵³ mağlup edip Huzistan bölgesinin en büyük şehri Tüster (Şüşter)'e¹⁹⁵⁴ yürüdü. Basra'dan gelen takviye kuvvetinin de iştirakiyle şehri kuşattı. Uzun süren muhasara neticesinde şehir ele geçirildi. Başta Hürmüzân olmak üzere çok sayıda esir ve ganimet alındı.¹⁹⁵⁵ Bu yerlerin 18 (639), 19 (640), 20 (641) ve 21 (642) yıllarında fethedildiğine dair rivayetler de vardır.¹⁹⁵⁶ Böylece Huzistan bölgesi Müslümanların eline geçmiş oldu.

Tüster'in fethinden sonra Ebu Mûsâ el-Eş'arî kumandasındaki İslâm ordusu, Sûs şehrini muhasara altına aldı. Şehir halkı yiyecek maddeleri tükeninceye kadar teslim olmak istemedi. Daha sonra ise emân isteyerek anlaşmaya razı oldular.¹⁹⁵⁷

12. Nihâvend Savaşı (21/642)

Kâdisiye savaşı ve ardından gelen mağlubiyetlerden sonra İsfahan'a kaçan Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd, Bâbülevvâb, Sind, Horasan ve Hulvân halklarına mektuplar yazarak onları Müslümanlarla savaşmaya davet etti. Kısa

¹⁹⁵¹ Taberî, *Târîh*, IV, 72-79; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 681-686; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 500-503.

¹⁹⁵² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 134, 136; Belâziûrî, *Fütûh*, s. 545-546.

¹⁹⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 17-18.

¹⁹⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 29.

¹⁹⁵⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 83-86; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 691-694; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 503-505.

¹⁹⁵⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 140-141; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 503; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 53; İbn 'Abdü'lber, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-IV, Beyrut 1413/1992, I, 155; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (nşr. Muhibbüddin Ebu Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî), I-LXXX, Beyrut 1415-1421/1995-2001, XLIV, 395; Rıza Kurtuluş, "Şüşter", *DİA*, XXXIX, 276.

¹⁹⁵⁷ Belâziûrî, *Fütûh*, s. 548; Dineverî, *el-Ahbâru'l-tavâl*, s. 125. Ayrıca bk. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 140. Şehrin 18/639 ya da 20/641 yılında ele geçirildiği de nakledilir. bk. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 140; İbn 'Abdü'lber, *el-İstî'âb*, I, 155.

bir süre sonra Sâsânîler, Müslümanları ülkelerinden çıkarabilmek amacıyla Fîrûzân (Zü'l-Hâcibeyn Merdânşah b. Hürmüz)¹⁹⁵⁸ kumandasında sayıları 60.000 ile 150.000 arasında değişen kalabalık bir ordu ve çok sayıda file Nihâvend'de toplandılar.¹⁹⁵⁹ Gelişmelerden haberdar olan Sa'd b. Ebu Vakkâs ya da Ammâr b. Yâsir,¹⁹⁶⁰ durumu Hz. Ömer'e mektupla bildirdi. Ayrıca Medine'ye de giderek görüşlerini şifahî olarak aktardı. Bu son gelişmeyi sahâbeyle istişare eden Hz. Ömer, Sâsânîler'le yapılacak olan savaşta ordunun başında sefere çıkmak istediğini söyledi. Ancak sahâbîler, Müslümanların birliği ve selameti açısından Medine'de olmasının daha uygun olacağını belirttiler. Bunun üzerine Hz. Ömer, Medine'de kalmaya karar verdi. Ardından Medine, Kûfe ve Basralılar'dan oluşan destek kuvvetleri ile Ahvaz'da bulunan askerleri Nihâvend'e yolladı. Orduya komutan olarak da Nu'mân b. Mukarrin'i atadı.¹⁹⁶¹

Aralarında Huzeyfe b. Yemân, Cerîr b. 'Abdullah, Mugîre b. Şu'be, Eş'as b. Kays, 'Amr b. Ma'dikerîb,¹⁹⁶² Tuleyha b. Huveylid ve Kays b. Mekşûh gibi pek çok ismin yer aldığı İslâm ordusu, 30.000 askerle Nihâvend yakınlarındaki İsfîzehân'da konakladı.¹⁹⁶³ Nu'mân b. Mukarrin, öncü birliklerin başına kardeşi Nu'aym b. Mukarrin'i, sağ ve sol kanatlara Huzeyfe b. Yemân ve diğer kardeşi Süveyd b. Mukarrin'i, kılıçlı askerlerin başına Ka'kâ' b. 'Amr'ı ve artçıların başına da Mücâşî' b. Mes'ûd'u yerleştirdi. Ayrıca Tuleyha b. Huveylid'i Nihâvend'e göndererek düşman ve bölge hakkında bilgiler toplamasını sağladı. Nu'mân b. Mukarrin, hazırlıkların tamamlanmasından sonra Nihâvend'de kalelerinde bekleyen Sâsânîler'e hücum emrini verdi. İlk iki gün taraflar arasında şiddetli çarpışmalar yaşandı. Bununla birlikte düşman askerleri siperlere sığındıkları için Müslümanlar, savaşta üstünlük elde edemediler. Üçüncü gün Nu'mân b. Mukarrin, yardımcılarıyla bu meseleyi istişare etti: Tuleyha b. Huveylid, geri çekilme ve kaçma taktiği ile Sâsânîler'in siperlerinden çıkarılabileceğini önerdi. Bu teklifi uygun bulan Nu'mân b. Mukarrin, planı tatbik etmesi için Ka'kâ' b. 'Amr'ı emrindeki küçük bir birlikle Sâsânîler üzerine sevk etti. Sâsânîler'e hücum eden Ka'kâ' b. 'Amr, bir müddet onlarla savaştıktan sonra yenilgiye uğramış gibi davrandı ve geriye doğru kaçmaya başladı. Onları takip

¹⁹⁵⁸ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, s. 126; Belâzürî, *Fütûh*, s. 433.

¹⁹⁵⁹ Burası İran'ın batısında Hemedan şehrinin 60 km. kadar güneyinde Gâmâsâb suyunun bir kolu üzerinde denizden 1790 m. yüksekte kurulmuş tarihî bir şehirdir. bk. İbrahim Sarıçam, "Nihâvend", *DİA*, XXXIII, 98.

¹⁹⁶⁰ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, s. 126; Belâzürî, *Fütûh*, s. 433.

¹⁹⁶¹ Taberî, *Târîh*, IV, 120-126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 5-8; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 709-715; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 111-116. Ayrıca bk. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 147-148; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, s. 126-127; Belâzürî, *Fütûh*, s. 433-434; İbrahim Sarıçam, "Nihâvend", *DİA*, XXXIII, 98.

¹⁹⁶² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 148.

¹⁹⁶³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 438.

etmek isteyen Sâsânîler de siperlerini terk ettiler ve İslâm ordugâhının bulunduğu yere doğru geldiler. Hücum etmek için uygun zamanı kollayan Nu'mân b. Mukarrin askerlerine saldırı talimatını verdi. Gün boyu süren şiddetli mücadeleler esnasında Nu'mân b. Mukarrin, şehit düştü. Komutanlık vazifesine Hz. Ömer'in emriyle Huzeyfe b. Yemân getirildi. Günün sonunda Sâsânîler büyük bir hezimete uğradılar ve Nihâvend'i kuşatan Müslümanlar, eman verilmesi karşılığında şehri kolayca ele geçirdiler. Diğer yandan savaştan kaçan az sayıdaki Sâsânî askerleri de Hemedan'a sığındı. Onları takiple görevlendirilen Ka'kâ' b. 'Amr, Hemedan'a geldi ve şehri kuşatma altına aldı. İslâm ordusuna karşı direnemeyeceğini anlayan Sâsânîler, barış yapmak zorunda kaldılar. Burada imzalanan anlaşmaya göre Hemedan ve Destebâ, İslâm devletine bırakıldı. Bu olaydan sonra aynı şartları içeren bir anlaşma da Mâhân halkıyla gerçekleştirildi.¹⁹⁶⁴ Böylece İslâm tarihinde önemli bir dönüm noktası olan ve "fethu'l-fütûh"¹⁹⁶⁵ olarak isimlendirilen Nihâvend zaferiyle birlikte Irak bölgesinin fethi tamamlanmış oldu.

¹⁹⁶⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 126-134; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 8-14; İbn Hubeys, *Gazavât*, II, 716-725; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 116-124.

¹⁹⁶⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 438.

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE MÜSLÜMANLARIN MISIR'I FETHİ

Âdem APAK*

GİRİŞ

İslâm dininin tebliği esnasında Küçük Asya (Anadolu), Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Avrupa'da Tuna Nehri'ne kadar olan bölgede Bizans İmparatorluğu hüküm sürüyordu. Miladi VII. yüzyılda üç kıtada büyük bir coğrafyayı kontrol eden Bizans, merkezde taht kavgaları ve iç karışıklıklar sebebiyle gücünü kaybetmiş durumdaydı. Üstelik farklı mezheplere mensup vatandaşlarına uyguladığı dinî baskılar, devletin halk üzerindeki meşruiyetini yitirmesine sebep olmuştu. Kuzeyden gelen Avar ve Slav tehdidi, doğuda ise Sâsânîlerin yayılma politikası devleti çözümlenin eşiğine getirmişti. Nitekim Sâsânîler, Miladi 611 yılında Suriye, Anadolu ve Mısır gibi önemli Bizans bölgelerini istila etmek suretiyle İstanbul yakınlarına kadar ulaşmışlardır. İmparator Herakleios (M.610-641), bu saldırılardan ancak ağır şartlar altında bir anlaşma imzalayarak kurtulabilmiştir. İki taraf arasındaki çatışma Miladi 622 yılında yeniden başlamış, Bizanslılar Miladi 627 yılında meydana gelen Ninova savaşında Sâsânîleri kesin bir mağlubiyete uğratarak, kaybettikleri toprakları yeniden kazanmışlardır. Bizans elde ettiği bu başarıya rağmen, içteki siyasî mücadele ve dinî problemleri çözememiştir.¹⁹⁶⁶ Bütün bunların sonucunda, ülkenin resmî mezhebinden olmayan muhtelif Hıristiyan topluluklar, kendi dindaşlarının emri altında yaşamaktansa yabancı bir hâkimiyeti tercih etmeye, hatta dışarıdan gelecek başka güçleri kendileri için kurtarıcı olarak görmeye başlamışlardır.¹⁹⁶⁷

İslâm dininin zuhurundan önce Arabistan'ın kuzey kısımları da Bizans'ın kontrolünde bulunuyordu. Bölgede III. yüzyılın başlarında Güney Arabistan'dan Suriye topraklarına göç ederek Gassân nehri kıyılarını yurt edinmiş olan Gassânîler yaşıyordu. Onlar daha önceleri Roma İmparatorluğu'nun tesiriyle Hıristiyanlaşmışlardı. Bizans devleti ülkenin güney sınırlarını çölde yaşayan bedevilerden ve Sâsânî saldırılarından koruyabilmek için bu devletin var-

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹⁹⁶⁶ Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret İşıltan), Ankara 1995, s. 86-97; Demirkent, Işın, "Bizans", *DİA*, VI, 230-233.

¹⁹⁶⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1991, I, 15.

lığını desteklemiştir.¹⁹⁶⁸ Hicretin 8. yılında (M. 629) Hz. Peygamber'in (SAV) Gassânîlere gönderdiği elçisi Hâris b. Umeyr, bölge valisi Şurahbil b. Amr tarafından Mûte'de öldürülünce, bu devlet üzerine sefer düzenlenmiştir. Mûte savaşı, Müslümanların Arap Yarımadası dışına bundan sonra tertip edecekleri futûhâtın da ilk adımı olmuştur. Artık Müslüman Arapların yeni hedefi, Arabistan'ın kuzeyinde yer alan Şam topraklarıdır. Nitekim bu hadiseden bir yıl sonra (9/630) Gassânîler tarafından Medine'ye yönelik büyük bir saldırı düzenleneceği haberinin alınması üzerine Hz. Peygamber (SAV), Tebük seferini gerçekleştirmiştir. Bu askerî harekât, aslında Hz. Peygamber'in (SAV) Doğu Roma İmparatorluğu'na meydan okuma girişimidir. Sefer sonucunda Rumların, kendi topraklarına giren ve burada 20 gün bekleyen Müslümanlara karşı çıkmamış olması, Bizans'ın Arabistan'ın kuzeyinde yer alan bölgeleri terk ettiklerinin açık bir işaretidir. Nitekim bu hadiseden sonra ne Bizanslılar, ne de bölgede onların müttefiki durumundaki Hıristiyan Araplar, Hicaz'daki Müslümanlar üzerine herhangi bir askerî faaliyet düzenleme cesareti gösterememişlerdir. Artık yakın gelecekte Araplar ile Bizans'ın hesaplaşma merkezinin Şam toprakları olacağı belli olmuş, roller değişerek Müslümanlar için hücum, Hıristiyanlar için ise savunma süreci başlamıştır. Dolayısıyla Arap Yarımadası'nın kuzeyinden itibaren bir taraftan Küçük Asya (Anadolu) içlerine, diğer taraftan da Atlas Okyanusu'na kadar ulaşacak olan Müslüman fetih harekâtının esas başlangıç adımının Tebük seferi olduğunu söylemek, dolayısıyla bu faaliyeti başlatanın bizzat Hz. Peygamber (SAV) olduğunu ileri sürmek mümkündür.

1. Mısır Seferinin Başlaması

1.1. Halife Hz. Ömer'den Sefer İzninin Alınması

Mısır'ın fethi esasında Şam topraklarının fethedilmesinin devamı mahiyetindedir. Şam fetihleri tamamlandıktan sonra H. 18(639) yılında Câbiye'ye gelen halife, komutanlarıyla bir istişare toplantısı yaptı. Suriye topraklarını Müslümanların hâkimiyetine alan dört komutandan biri olan Amr, bu toplantıda halifeden Mısır seferine çıkmak için müsaade istedi. Hz. Ömer'e Mısır topraklarının verimliliğinden, tabii zenginliklerinden, savaş gücünün zayıflığından bahsederek, Müslümanların bu toprakları ele geçirmeleri halinde güçlerinin daha da artacağını ve zenginleşeceklerini söyledi.¹⁹⁶⁹ Amr'ın bu gerekçelerine rağmen halife tereddüt içindeydi. Şam fetihleriyle iyice yorulmuş olan orduyu yeni bir maceraya sevk etmenin büyük bir risk olduğunu biliyordu. Herhangi bir ön hazırlık yapılmadan yola çıkılması, askerlerin felaketiyle sonuçlanabilir,

¹⁹⁶⁸ Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), I-V, İstanbul 1980, I,118-123.

¹⁹⁶⁹ Ya'kûbi, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960, II, 148; Makrîzî, *Hitat*, I-II, Beyrut ts. (Dârü Sâdır). I, 288.

bu da Şam topraklarının güvenliğini tehlikeye düşürebilirdi. İslâm ordularının İran, el-Cezire, Suriye, Ürdün, Filistin gibi değişik cephelerde dağınık olmaları sebebiyle, Mısır gibi geniş bir ülkenin fethi de çok büyük bir ordu gerektirdiği için halife, komutanının bu teklifine pek sıcak bakmadı. Ayrıca, fethedilen topraklardaki Müslümanların güvenlikleri iyice sağlanmadan, ülke sınırlarının genişletmeye çalışmanın uygun olmayacağı fikri de halifeyi tereddüde düşürüyordu. Amr'ın Mısır fethi ile ilgili ısrarı, halifeden izin alıncaya kadar devam etti. Fakat Hz. Ömer, kesin olarak sefer izni vermediğini, Medine'ye döndükten sonra nihaî kararını vereceğini ve kendisine bildireceğini ifade etti. Şartlı da olsa bir izin alan Amr, Mısır yolculuğu için derhal hazırlığa başladı.

Hz. Ömer, komutanına sefer iznini onun aşırı ısrarları karşısında gönülsüz olarak vermişti. Ona, sefere çıkma emrini verdikten sonra, ordusuyla Suriye topraklarından fazla uzaklaşmamasını, kendisinin yapacağı görüşmeler neticesinde, Mısır seferi için kesin kararını verdikten sonra neticeyi bildireceğini, şayet karardan vazgeçtiğini bildiren mektup kendisine Mısır'a girmeden ulaşırsa geri dönmelerini, Mısır sınırına girmiş olduğu halde haber kendisine ulaşırsa, yoluna devam etmesini istedi.¹⁹⁷⁰ Çünkü Mısır topraklarına girdikten sonra geri dönmek, Müslümanlar için bir zaaf olarak değerlendirilebilir, bu durum Mısır'da dağınık halde bulunan Rum birliklerini cesaretlendirerek onların toparlanıp Şam topraklarına saldırmalarına sebep olabilirdi.

Halife Medine'ye döndükten sonra meseleyi Ashâb ile istişare etti. Hz. Osman, Amr'ın çok cüretkâr ve cesaretli bir adam olduğunu söyleyerek, onun lider olma hevesi ve emirlik arzusu taşıdığını, bundan dolayı tedbirsiz davranarak Müslümanları tehlikeye sürükleyebileceğini söyledi. Ashâb ileri gelenleri de bu konuda Hz. Osman ile aynı görüşte olduklarını ifade ederek halifeden Amr'a engel olmasını istediler. İstişare heyetinin sefer hakkındaki menfi tavrını gören halife, derhal Amr'a bir mektup gönderdi, mektubunda ona Mısır'a girmemiş ise geri dönmelerini, sınırı geçmiş ise yoluna devam etmesini emretti, bu durumda arkasından takviye asker göndereceğini bildirdi.¹⁹⁷¹

Hz. Ömer'in mektubu kendisine ulaştığında Amr, Refah'ta idi ki, bu şehir Filistin sınırları içinde yer alıyordu. Zaten aşırı ısrarları neticesinde gönülsüz olarak Mısır seferi için izin veren halifenin, bu mektupta kendisine geri dönme emrini vermiş olacağını düşünen Amr, haberciden mektubu almadı. Ordu Ariş denilen şehre geldiğinde, buranın Mısır toprağı olduğunu yanındakilere doğrulattıktan sonra mektubu teslim aldı ve askerlere okudu. Mektupta şayet Mı-

¹⁹⁷⁰ İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991, s. 56-57.

¹⁹⁷¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 57; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987, *Futûhu'l-Buldân*, s. 298.

sır topraklarına girilmişse yollarına devam etmeleri emrediliyordu. Amr da bu emir gereğince sefere devam edeceklerini duyurdu.¹⁹⁷²

Taberî, Mısır fethine çıkılmasıyla ilgili yukarıda verdiğimiz bilgilerden bahsetmez. Onun ravilerinden Seyf b. Ömer, Hz. Ömer'in Kudüs ehli ile anlaşma yaptıktan sonra Amr'ı Mısır'a gönderdiği ve onu Mısır'a emir tayin ettiğini söylerken¹⁹⁷³, İbn İshak da, halifenin Şam fethi tamamlandıktan sonra Amr'a mektup yazarak, ordusuyla Mısır'a gitmesini emrettiğini rivayet eder.¹⁹⁷⁴ İbn Abdilhakem ve ondan rivayet eden tarihçiler ise, Amr'ın Hz. Ömer'den kesin emir almadan ve Şam'daki ordu komutanlarından habersiz bir şekilde bir gece gizlice Mısır seferine çıkmış olduğunu iddia etmektedirler ki¹⁹⁷⁵, bu bilgi bize makul gelmemektedir. Zira komutanın halifeye danışmaksızın, kendi başına hareket ederek Mısır'a gitmiş olması pek mümkün değildir. Şayet halifenin izni ve emri olmaksızın sefere çıkmış olsaydı mutlaka görevinden alınırdı. Başta Hz. Ömer'in otoritesi böyle bir davranışa müsaade etmezdi. Amr, şayet halifenin izni olmadan Mısır'a hareket etmiş olsaydı, Hz. Ömer takviye olarak Hz. Zübeyr'i göndermezdi. Ayrıca halifenin emrini dinlemediği için, hiç bir Medineli de Amr'ın peşinden gitmezdi. Hz. Ömer, Mısır seferine çıkması için Amr'a izin vermiş ve o, verilen emir gereğince yola çıkmıştır. Halife Medine'ye döndükten sonra başta Hz. Osman olmak üzere Âshâb'ın uyarıları neticesinde, bu seferin askerleri tehlikeye düşüreceğini düşünmüş ve Amr'a şayet Mısır'a girmediyse geri dönmesini emreden bir mektup yazmıştır. Bütün bunlarla birlikte, Mısır seferinin başlangıcında, Hz. Ömer'in asker güvenliğini ön plâna alan politikasıyla, Amr'ın cesarete ve belki de maceracılığa kadar varan risk politikasının karşı karşıya geldiği görülmektedir. Neticede Amr, halifeyi ikna çabalarındaki mahareti, arkasından mektubu Mısır sınırından önce almamak gibi kurnaz davranışıyla Mısır seferini başlatmaya muvafak olmuştur.

Nedvî'nin dediği gibi, Amr aceleci bir kişiydi, hareketi severdi. Çok sabır ve teenniden hoşlanmazdı. Şam fetihleri tamamlandıktan sonra yapacak başka bir şey kalmayınca Amr, bu sefer Mısır'ı düşünmeye başlamıştı. Onun bu aceleciliği ve cesareti Müslümanların menfaatine olmuş ve kısa sayılabilecek bir sürede İslâm orduları Mısır'ı fethederek, hem Nil'in bereketli topraklarını ele

¹⁹⁷² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 57-57; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148.

¹⁹⁷³ Taberî, *Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân), IV, 106.

¹⁹⁷⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 106-107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986, II, 395.

¹⁹⁷⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 57; Kindî, *Kitabu'l-Vulât ve Kitabu'l-Kudât*, (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba), s. 7; Makrîzî, *Hıtat*, I, 188-189; İbn Tagrıberdî, *en-Nücumu'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XXII, Kahire 1929, I, 6.

geçirmişler, hem de Şam bölgesini tehdit eden Mısır Rumlarını bertaraf etmeyi başarmışlardır. Bununla birlikte, Müslüman ordusu Hz. Ömer'in endişe ettiği gibi Mısır topraklarında mağlup olabilir, hatta toptan imha edilebilirdi. Ancak Amr, her türlü riski göze alarak, bu sefere girişmiş ve sonunda hedefine ulaşmıştı. Ticarete olduğu gibi, savaşta da risk arttıkça kazanılan veya kaybedilen şey daha fazla olacaktır. Amr bu riski üstlenmiş ve uyguladığı başarılı savaş teknikleri neticesinde, Mısır'ı Müslümanların hakim olduğu topraklara dahil etmeye muvaffak olmuştur.

1.2. Ferma'nın Fethi

Ordusuyla birlikte Mısır sınırını geçen Amr, Sina kumluklarını aşarak Ariş'e¹⁹⁷⁶ ulaştı. Burada herhangi bir direnişle karşılaşmadan burayı fethetti. Ardından 18(640) yılında 10 Zilhicce (2 Aralık) gününü Ariş'te geçirdikten sonra Ferma'ya¹⁹⁷⁷ hareket etti. Amr'ın takip ettiği bu güzergâh üzerinde Ferma'ya ulaşmaya kadar Müslümanlarla Rumlar arasından herhangi bir çarpışma meydana gelmedi. Ferma tarihi kiliseleri, kaleleri olan bir liman şehriydi. Kuzey taraftan girildiğinde, Mısır'ın ilk şehri ve kapısı durumundaydı. İranlılar Mısır'ı işgal ettiklerinde şehrin kalelerini tahrip etmiş ve kiliseleri yıkmışlardı. Daha sonra İranlıları ülkelerinden uzaklaştıran Rumlar, kaleleri tekrar inşa ederek, şehri muhkem hale getirdiler ve muhasaracılara karşı sağlam bir engel oluşturdular. Mısır valisi Mukavkıs'ın gönderdiği asker yardımıyla Fermalılar, Müslümanları hazır beklemeye başladılar.¹⁹⁷⁸

Amr, Ferma'ya ulaşınca kaleyi muhasara altına aldı. Yaklaşık bir ay süren muhasara neticesinde, kale ele geçirildi.¹⁹⁷⁹ Ferma Müslümanların Rumlarla Mısır topraklarında savaştıkları ve fethettikleri ilk şehirdir. Fetih Muharrem 19 (Ocak 640) tarihinde gerçekleşmiştir.

Tarihçiler, Kıptîlerin Ferma şehrinin fethi esnasında Müslümanlara yardımcı oldukları hususunda ittifak etmişlerdir. İbn Abdilhakem'de geçen bir rivayet, bunu destekler mahiyettedir: İskenderiye'de bulunan Ebu Bünyamin adındaki Kıptî rahibi, Amr'ın Mısır'a geldiği haberi kendisine ulaşınca, Kıptîlere mektup yazarak onlardan Rumları terk edip, Müslümanlara katılmalarını istemiştir.¹⁹⁸⁰ Bu rivayet, Butler tarafından itirazla karşılanmıştır. Butler,

¹⁹⁷⁶ Ariş: Filistin'den Mısır'a gidiş yolunda bulunan ve Mısır toprakları içinde yer alan bir şehirdir. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967, s. 255; Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdir), s. 221.

¹⁹⁷⁷ Ferma: Deniz sahilinde bir şehir olup, Mısır'a buradan girilmektedir. Yâkûtt el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975, IV, 255; İstahrî, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967, s. 53.

¹⁹⁷⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 58.

¹⁹⁷⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 58; Makrîzî, *Hıtat*, I, 289.

¹⁹⁸⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 58.

Kıptîler'in Ferma'da değil, daha sonraki şehirlerin fethinde Müslümanlara yardım ettiklerini iddia ederek, "Eğer Kıptîler, Araplara Ferma'da yardım etmiş olsalardı, şüphesiz ki Nil'den buraya gelen gemileri yakarlar ve kaleleri yıkarlardı."¹⁹⁸¹ demektedir. Hasan İbrahim Hasan ise Müslümanların Ferma'dan Babilon'a kadar yürüyüşlerinde çok az bir mukavemetle karşılaştıklarını ileri sürerek, bu bölgelerde yaşayan Kıptîlerin pasif davranışlarıyla, dolaylı bir şekilde mücahitlere yardım ettiklerini söylemektedir.¹⁹⁸² Özkuyumcu da, Kıptîlerin Ferma'da Müslümanlara açıktan yardım etmelerinin söz konusu olamayacağını, zira onların hâlâ Rum idaresi altında bulduklarını ifade etmektedir.¹⁹⁸³ Bütün bu rivayetler bir tarafa bırakılsa bile, fetih öncesi Mısır yerli halkı olan Kıptîlerin durumu göz önüne alınırsa, onların tabii olarak -ister açıktan ister gizli olsun- Müslümanlara yardım etmiş oldukları fikri ağırlık kazanmaktadır. Ülkenin asıl halkı olan Kıptîler, uzun asırlar boyunca yabancıların (İran, Roma, Yunan) tahakkümü altında bulduklarından, onlar tarafından kendilerine karşı yapılan baskı ve zulümden kurtulmak maksadıyla bir mahkûmiyetten diğer mahkûmiyete intikali pek kolay görececek hale gelmişlerdi. Bu nedenle onların Arapları, kendilerini Rumlardan kurtaracak kavim olarak görmeleri mümkündür. Ayrıca bu davranışlarında nesep ve ahlâk cihetiyle Arapları diğerlerine tercih etmelerinin de mutlaka payı vardır. Gerçekten de Mısır'ın yerli halkı, aynen Suriye ve Filistin'in Sami menşeli insanları gibi, Arabistan'dan gelen bu Müslüman kuvvetleri, nefretle baktıkları ve müttefiki buldukları zalim Romalılarından kendilerine daha yakın buldular. Kıptîlerin Müslümanları tercih etmek için diğer bir sebebi de, o dönemde bilhassa Şam-Mısır hattında Rumların çözülme devri yaşanırken, Müslümanların yükseliş trendine girmeleridir. Haklı olarak Kıptîler kaybeden değil, yükselen değer yanında yer almışlardır.¹⁹⁸⁴

Kaynaklarda geçen rivayetler ve yukarıda yaptığımız değerlendirmeler neticesinde, ister gizli, ister açık olsun Kıptîlerin, Rumlara karşı Müslümanları desteklediklerini ve onlara fetih esnasında direkt veya dolaylı yoldan yardımcı olduklarını söyleyebiliriz. En azından Kıptîler, kendilerini zalim Rumlardan kurtaran Araplara sempati duymuşlardır. Bu nedenle kısa sürede ve çok az sayıdaki bir kuvvetle, muazzam Roma ordularına karşı Müslümanların kazandığı başarılarından bahsederken, bu başarılarda Kıptîlerin payını da unutmamamız gerekir.

¹⁹⁸¹ Butler, Alfred, *Fethu'l-Arab li Mısır*, (ta'rib: Muhammed Ferid Ebu'l-Hadid), Kahire 1990, s. 243

¹⁹⁸² Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, Mısır 1996, s. 93.

¹⁹⁸³ Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993, s. 23.

¹⁹⁸⁴ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (çev.Zeki Meğamiz), İstanbul 1970, I, 99.

1.3. Bülbeys'in Fethi

Ferma'yı fethettikten sonra Amr b. el-Âs, orada bir miktar asker bırakarak Bülbeys'e¹⁹⁸⁵ hareket etti. Kayseriyye muhasarasından kaçan Mukavkıs'ın kızı Ermanuse ve damadı Kostantin de daha önce bu kaleye sığınmışlardı. Amr yolda küçük çarpışmalar yaparak Bülbeys'e ulaştı¹⁹⁸⁶ ve 19 yılı Safer ayında (641 Şubat) Bülbeys'i muhasara altına aldı. Bir ay kesintisiz devam eden çarpışmalar sonucunda¹⁹⁸⁷ şehir Müslümanların eline geçti. Bu durumda fetih Hicri 19 yılı Rebiulevvel ayının başlarında (640 Mart) gerçekleşmiştir. Yapılan savaşta çok sayıda Rum askerî öldürüldüğü gibi, birçok esir ve ganimet elde edildi. Esirler arasında Kostantin'in karısı ve Mukavkıs'ın kızı olan Ermanuse de bulunmaktaydı. Ancak Amr, ona esir muamelesi yapmayıp, izzet ü ikramda bulunarak, Kays b. Ebi'l-Âs es-Sehmî refakatinde babası Mukavkıs'a gönderdi.¹⁹⁸⁸ Amr'ın bu davranışı Müslümanların, Mısır'ın yerli halkı Kıptîler'in muhabbetini kazanmasına vesile olmuştur. Muhtemelen komutanın bu jesti, Mukavkıs üzerinde derin bir etki yapmış ve bundan sonra onun Müslümanlarla daha samimi ve yapıcı ilişkiler geliştirmesine zemin hazırlamıştır.

Müsteşrik Butler, bu savaşta Mukavkıs'ın kızı Ermanuse'nin yakalanıp daha sonra Amr tarafından babasına teslim edildiği rivayetini kabul etmeyerek, bunun sonradan uydurulmuş bir haber olduğunu, zira papazların hiç evlenmediklerini dolayısıyla bir papaz olan Mukavkıs'ın kızının olmayacağını iddia etmektedir.¹⁹⁸⁹ Hüseyin Munis ise onun bu görüşünün doğru olmadığını belirtip, o tarihte papazlara evlenme yasağının konmadığını, bu yasağın daha sonraları yürürlüğe girdiğini ifade ederek, Butler'in yalanladığı rivayeti kabul eder.¹⁹⁹⁰

1.4. Ümmü Düneyn'in Fethi

Müslümanlar Bülbeys fethini tamamladıktan sonra Ümmü Düneyn'e¹⁹⁹¹ hareket ettiler. Buranın ismi Bizans döneminde Tendonyas olarak bilinmekte olup, daha sonra Maks¹⁹⁹² adını almıştır. Ümmü Düneyn, Nil kıyısında yer alan bir liman kentiydi¹⁹⁹³ ve Rumların Mısır'daki üç askerî üssü olan Babilon, Nak-yus ve İskenderiye arasında yer alıyordu. Babilon, Ümmü Düneyn'in güne-

¹⁹⁸⁵ Bülbeys: Mısır'da bir şehir olup, Suriye yolundan Mısır'a gidildiğinde Fustat'a on fersahlık bir mesafede yer almaktadır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 479.

¹⁹⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s., 59; Makrîzî, *Hıtat*, I, 289.

¹⁹⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 59; Makrîzî, *Hıtat*, I, 183-184; İbn Tagriberdî, *Nüccüm*, I, 12.

¹⁹⁸⁸ Makrîzî, *Hıtat*, I, 183-184.

¹⁹⁸⁹ Butler, *Tarihü Mısır*, s. 250.

¹⁹⁹⁰ Bu hususta bk. Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 25 (Hüseyin Munis, *Tarihü Mısır*, III, 332-333'den).

¹⁹⁹¹ Ümmü Düneyn, Kahire ile Nil arasında bir yerleşim alanıdır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 21.

¹⁹⁹² Maks hakkında bk. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 175.

¹⁹⁹³ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 251.

yinde, Nakyus ile İskenderiye ise kuzeyinde bulunuyordu. Bu durumda kuzeyde yer alan Nakyus ve İskenderiye'den, güneydeki Babilon'a Nil üzerinden yapılacak yardımlar Ümmü Düneyn'den geçmek zorundaydı. Amr Bülbeys'ten sonra direkt olarak Babilon'a değil de Ümmü Düneyn'e yöneldi. Böylece Rumların kuzey-güney bağlantısını keserek, onların Babilon'a destek imkânlarını ortadan kaldırdı. Burada Amr'ın, Ümmü Düneyn'i muhasarası stratejik olmaktan daha fazla taktik bir hedefti. Zaten Rumlar da, Amr'ın Babilon'a saldıracağını düşünerek, Ümmü Düneyn'i savunmasız bırakmışlar, Amr'ın işini kolaylaştırmışlar, burayı açık bir hedef haline getirmişlerdi.

Ümmü Düneyn'in fethi hemen mümkün olmadı. Kuşatmanın daha fazla süreceğini tahmin eden Amr, Hz. Ömer'e mektup yazarak, ondan takviye kuvvet istedi. Halife de derhal dört bin kişilik bir ordu hazırlayarak Mısır'a sevk etti. Böylece Amr'ın yanındakilerle birlikte Mısır'da bulunan Müslümanların sayısı sekiz-dokuz bin rakamına ulaşmış oldu.¹⁹⁹⁴

Kuşatmanın çok şiddetli olduğu bir günde Harice b. Huzâfe b. Lahmî başkomutan Amr'a gelerek, kendisine atlı bir birlik verilirse Cebelü Ahmar'ı dolaşarak, gün doğmadan önce kalenin arkasına gideceğini, burada bulunan Benî Vâil mağarasına girerek gizleneceğini, sabah olunca da, savaşmak niyetiyle kaleden çıkmış olan düşmanı arkadan vurabileceğini bildirdi. Amr, onun bu plânını kabul etti ve beş yüz kişilik bir süvari grubuyla kalenin arkasına gitmelerini emretti. Gerçekten de sabah olunca Rum askerleri savaşmak için kalelerini terk ettiler, Müslümanlar da onların arkalarından saldırıya geçerek, 19 yılı Rebiulevvel ayında (Nisan 640) fethi gerçekleştirdiler.¹⁹⁹⁵

1.5. Babilon'un Fethi

Amr b. el-Âs Ümmü Düneyn'i fethettikten sonra Mısır'ın merkezi olan Balbilon'a¹⁹⁹⁶ yakın bir mevkide bulunan Aynu Şems'e¹⁹⁹⁷ yönelerek orada karargâh kurdu ve kaleyi muhasara etti. Ancak tüm gayretlere rağmen kaleyi fethetmek mümkün olmadı. Muhasaranın Nil nehrinin taşma zamanına rast gelmesi ve Müslümanların kale kuşatması için yeterli hazırlık yapamamalarının, neticenin gecikmesinde önemli payı vardır. Ümmü Düneyn kuşatmasında olduğu gibi, ilk anda fetih muvaffak olmayınca Amr, yine Hz. Ömer'den yardım istedi. Halife de derhal takviye birlik gönderdi.¹⁹⁹⁸ Amr'a yardımcı kuvvet

¹⁹⁹⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 59.

¹⁹⁹⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 59-60; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, I, 13.

¹⁹⁹⁶ Babilon: Mısır şehri, Fustat ve Babilon aynı yerin adıdır. (Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 311-312).

¹⁹⁹⁷ Aynu Şems; Mûsâ peygamber zamanındaki Firavun'un şehridir. Bülbeys ile arası üç fersahtr. (Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 178-179).

¹⁹⁹⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 61; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148.

olarak gelen askerlerin sayısı hakkında kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir.¹⁹⁹⁹ Belâzurî, yardım kuvvetinin on iki bin kişi olduğunu iddia ederken²⁰⁰⁰, Taberî de onu desteklemektedir. Yardım kuvvetinin on bin asker olduğu bilgisi de tarih kitaplarında yer almaktadır.²⁰⁰¹ Makrîzî ve İbn Tagriberdî ise hem dört bin, hem de on iki bin rakamını ayrı ayrı vermektedirler.²⁰⁰² Kanaatimizce, bu rivayetler içinde, halifenin dört bin asker gönderdiği bilgisi daha doğrudur. Zira Amr b. el-Âs, Mısır fethine çıkarken yanına yaklaşık dört bin asker almıştı. Ümmü Düneyn savaşında halifeden yardım istediğinde dört bin kişi daha orduya dahil olmuş ve yanındaki askerler sekiz bine ulaşmıştı. Babilon kuşatmasında da gelen dört bin askerle Mısır fethine iştirak eden askerler on iki bin kişi olmuşlardır. Yardım kuvvetinin on iki bin kişi olduğu rivayeti muhtemelen, toplam asker sayısı ile son yardım birliği sayısının raviler tarafından birbirine karıştırılmasından kaynaklanmıştır.

Amr'ın kaleyi kuşatacağını düşünen Babilon halkı, şehrin etrafını hendeklerle çevirmişlerdi.²⁰⁰³ Bu hendekler, kalenin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesine engel oluyordu. Yanında bulunan askerlerle fethi gerçekleştiremeyeceğini anlayan Amr, halifenin gönderdiği kuvvet gelinceye kadar, Rumları oyalamak ve zaman kazanmak için bazı tedbirler aldı. Ordusunu gruplara ayırarak kale etrafında mevzilendirdi ve Rumların dışarıya çıkarak kendilerine saldırmalarına engel oldu. Bir müddet sonra halifenin Hz. Zübeyr'in komutasındaki yardımcı birlik bölgeye ulaştı ve iki ordu Aynu Şems'de birleşti.²⁰⁰⁴

Müslümanlar takviye birliklerin verdiği destekle tekrar saldırıya geçtiler. Amr'ın askerleri bir taraftan düşmanla mücadele ederken, diğer taraftan da mancınıklarla kale duvarlarında delik açmaya çalışıyorlardı.²⁰⁰⁵ Muhasara yine de istenilen neticeyi vermeyince, Medine'den gelen birliğin komutanı Hz. Zübeyr b. el-Avvâm, Amr'a müsait bir zamanda kale duvarına çıkarak kale kapısını açabileceğini ve Müslümanların içeriye girmelerini sağlayabileceğini söyledi. Yapılan plâna göre, Zübeyr ve yanındakiler kale surlarına çıktuktan sonra tekbir getirecekler, kale dışındakiler de hep birlikte bu tekbire iştirak edeceklerdi. Böylece Rumlar Müslümanların kaleye girdikleri zannıyla dağılacaklar, Zübeyr ve arkadaşları ise bu panikten faydalanarak içeri girip kale kapılarını Müslümanlara açacaklardı.²⁰⁰⁶

1999 Taberî, *Tarih*, IV, 106-107.

2000 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 299-300.

2001 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 61.

2002 Makrîzî, *Hitat*, I, 289-290; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 13-14.

2003 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 289.

2004 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 62.

2005 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 62.

2006 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 63.

Plân uygulamaya konuldu. Zübeyr ve arkadaşları surlara çıktuktan sonra tekbir getirdiler, dışarıdaki askerler de onlara iştirak edince, Rumlar kaleye Müslümanların girdiklerini zannederek panik içinde dağıldılar. Bundan istifade eden Zübeyr içeri girip kale kapısını Müslümanlara açtı, askerler yedi ay süren muhasaranın ardından açılmış olan kapıdan girerek fethi tamamladılar. Kalenin düşeceğini anlayan Mukavkıs ve adamları, Babilon'un batısında ve Nil'in ortasında yer alan Ravda adasına kaçtılar²⁰⁰⁷, ardından da nehir üzerindeki köprüyü keserek Müslümanların buraya ulaşmalarına engel oldular.²⁰⁰⁸

Mukavkıs, Ravda adasında yanındakilerle görüşerek Müslümanlara bir heyet göndermeye karar verdi. Amr'a gelen elçiler, teslim olmayı düşünmediklerini söyledikleri gibi, üstelik Müslümanları da tehdit ederek, onlara bir an önce topraklarından gitmelerini, yoksa Rumların göndereceği bir orduyla birlikte onları yok edeceklerini ifade ettiler. Amr elçilere hiç cevap vermedi, onların, Müslümanların yaşayışlarını görmelerini istedi.²⁰⁰⁹ Elçiler Mukavkıs'ın yanına dönerken de ya Müslüman olmaları, ya cizye vermelerini yoksa savaştan başka bir seçeneğin kalmayacağını söyledi. Elçiler geri döndüklerinde, Amr'ın şartlarını Mukavkıs'a bildirdiler ve Müslümanlar hakkında edindikleri izlenimleri oradakilere aktardılar. Arap askerlerin ölümü yaşamaya, tevazuu kibre tercih ettiklerini, dünyaya ve nimetlerine hiç rağbet etmediklerini, komutan ile asker arasında hiç bir ayırım olmadığını vs. söylediler. Elçileri dinleyen Mukavkıs, Müslümanlarla sulh yapmaktan başka çarelerinin olmadığını düşünerek, Amr'dan sulh şartlarını görüşmek için bir heyet göndermesini istedi. Müslüman tarafı da bu teklifi uygun karşıladı ve Amr, Ubâde b. Sâmî başkanlığında on kişilik bir heyeti görüşmeler yapmak üzere Mukavkıs'a gönderdi ve onlara da daha önce Rum elçilerine iletmiş üç şarttan başka bir şartı kabul etmemeleri talimatını verdi.²⁰¹⁰

Ubâde ile görüşen Mukavkıs, daha önce yaptığı gibi Müslümanların azlığını öne çıkararak, onları Bizans'tan gelecek bir Rum ordusuyla korkutmaya çalıştı ve Rumlar gelmeden, kendilerine belli miktar para vereceğini taahhüt ederek, karşılığında onlardan Mısır'ı terk etmelerini istedi. Fakat Ubâde, üç şarttan başka hiç bir teklifi kabul etmeyeceğini bildirdi. Mukavkıs ve adamları da, Müslümanların tekliflerini kabul etmediler, herhangi bir anlaşma yapılmadan taraflar ayrıldılar.²⁰¹¹ Sulh gerçekleşmeyince, savaş tekrar başladı. Bu

²⁰⁰⁷ Makrîzî, *Hitat*, II, 178.

²⁰⁰⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 64.

²⁰⁰⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 65; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 16

²⁰¹⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 65.

²⁰¹¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 66-68; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 17, 21

sefer Müslümanlar, kalenin tamamını ele geçirdiler, birçok düşman askerini öldürdüler veya esir aldılar.²⁰¹² Mukavkıs ve adamları bu hücumdan da Ravda adasına sığınarak kurtuldular.²⁰¹³

Kalenin tamamen Müslümanların eline geçmesinden sonra Mukavkıs, yanındakileri Amr'ın şartlarına uyma konusunda ikna etti. Amr'a haber göndererek, sulh anlaşması için bir araya gelmeleri teklifinde bulundu.²⁰¹⁴ Belâzurî, Mukavkıs'ın Amr'a, "Sizlerin Şam'da Yahudi ve Hıristiyanlara cizye koyduğunuz ve toprakları yerli halkın elinde bıraktığınız haberini aldık. Şayet aynı şeyleri bize de yaparsanız, bu davranışınız bizi öldürmekten esir almaktan ve sürmekten sizin için daha faydalı olur." şeklinde bir teklifinin olduğunu rivayet eder.²⁰¹⁵ Amr, Mukavkıs'ın yaptığı bu teklifi, arkadaşlarıyla istişare etti. Bazı askerler, ondan bu teklifi kabul etmemesini, şehrin tamamını ele geçirmeleri halinde bu toprakların tümünün kendilerine ganimet olacağını ifade ettiler. Amr ise onların aksine halifenin, kendisine, karşı taraf cizye vermeyi kabul ettiği takdirde savaşa son vermesini emrettiğini, bundan dolayı Mukavkıs ile sulh görüşmesi yapacağını söyledi.²⁰¹⁶

Amr ile Mukavkıs arasında akdedilen Babilon anlaşmasına geçmeden önce, Mısır'ın fetih tarihi ve sulhen mi yoksa savaşla mı ele geçirildiği hususundaki rivayetlere temas etmek istiyoruz.

Taberî'nin ravilerinden Seyf b. Ömer, Mısır'ın H. 16 yılında fethedildiğini rivayet etmektedir. Seyf, İskenderiye'nin fetih tarihini de H.16 olarak verir. İbnü'l-Esîr de H. 18'de meydana gelen kıtlık senesinde Amr'ın, Mısır'dan Medine'ye gıda maddesi gönderdiğini öne sürerek, Mısır'ın H. 16'da fethedildiğini kabul eder.²⁰¹⁷ Yine Taberî'nin ravilerinden olan İbn İshâk ile Ebu Ma'şer ise, Mısır'ın H. 20 yılında fethedildiğini rivayet etmektedirler.²⁰¹⁸ İbn Kesîr²⁰¹⁹, Suyûtî²⁰²⁰, İbnü'l-Cevzî²⁰²¹ ve Zehebî²⁰²² fetih tarihinin H. 20 olduğu üzerinde müttefiktirler. H. 16 veya 18'de daha Şam fetihleri tamamlanmadığı için, bu ta-

²⁰¹² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 64.

²⁰¹³ Makrîzî, *Hitat*, II, 178.

²⁰¹⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 69.

²⁰¹⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 301.

²⁰¹⁶ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 70; İbn Tagrîberdî, *Nüccûm*, I, 22.

²⁰¹⁷ İbn Tagrîberdî, *Nüccûm*, I, 26.

²⁰¹⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 394.

²⁰¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr), VII, 97.

²⁰²⁰ Suyûtî, *Tarîhu'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975, s. 145.

²⁰²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümm ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992, VI, 291.

²⁰²² Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve A'lâm*, I-XX, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Beyrut 1987, II, 197.

rihlerde Mısır'ın fethedilmiş olması mümkün değildir. Bu nedenle biz H.20/M. 641 tarihini Mısır'ın (Babilon)²⁰²³ fetih tarihi olarak kabul edebiliriz.

Mısır'ın nasıl fethedildiği konusunda da kaynaklarımız farklı bilgiler vermektedirler. Bazıları bölgenin savaşla fethedildiğini kabul ederken, bir kısmı ise fethin sulh yoluyla gerçekleştiğini iddia etmektedirler. Bu konuda her iki tarafın rivayetlerini aktararak, konuyu değerlendirmeye geçeceğiz. Önce, Mısır'ın savaşla fethedildiğini ileri süren görüşleri ele almak istiyoruz:

Kâsım b. Sellâm, Abdulgaffar Harranî-İbn Lehia-İbrahim b. Muhammed-Eyyûb b. Ebî'l-Âliye ve babası yoluyla şöyle bir rivayette bulunmuştur: "Amr'ı minberde şöyle derken işittim; (Mısır Kıptilerinden hiç bir kimse için, bana ait ne bir anlaşma ne de verilmiş bir söz vardır. Eğer istersem onları öldürürüm, istersem ganimet malı gibi beşe taksim ederim, istersem de satarım. Ancak Antabulus (Berka) halkı müstesna, onların uyulması gereken anlaşmaları vardır.)"²⁰²⁴

Ebu Ubeyd-Sa'îd b. Ebî Meryem-İbn Lehia ve Hayyan b. Şureyh'in kâtibi Salt b. Ebî Asım yoluyla gelen rivayette de Salt'ın, Ömer b. Abdilaziz'in mektubunu Mısır valisi Hayyan'a okuduğu ve bu mektuba göre Mısır'ın savaşla, anlaşmasız ve akitsiz fethedildiği bildirilmektedir.²⁰²⁵

Muhammed b. Sa'd-Vakîdî-İbn İshak b. Abdullah b. Ebî Ferve ve Hayyan b. Şureyh kanalıyla gelen bir başka rivayette ise, Ömer b. Abdilaziz Mısır'ın fethi hususunda şöyle demiştir: "Mağrib'de üç şehir hariç, bir köyü bile sulh yoluyla fethetmedik. Sulh yoluyla olanlar ise İskenderiye, Keratis ve Sultays'dır"²⁰²⁶

Hz. Hasan'dan sonra hilâfeti üstlenen Emevî melikleri de, Mısır valilerine yazdıkları mektuplarda, Mısır'ın savaşla fethedildiğini ve bu ülke halkının kendilerinin köleleri olduklarını, bundan dolayı onların vergilerini istedikleri gibi arttırabileceklerini söylemişlerdir.²⁰²⁷Nitekim Emevî valileri Mısırlılardan aldıkları vergileri arttırmışlar ve onlardan takatlerini aşan vergiler tahsil etmişlerdir.²⁰²⁸

Mısır'ın savaşla ele geçirildiğini bildiren haberlerin yanında, ülkenin sulh yoluyla Müslümanların topraklarına dahil edildiği şeklindeki rivayetler de kaynaklarda yer almıştır. Muhammed b. Sa'd-Vakîdî-Abdulhamid b. Cafer ve

²⁰²³ Babilon, Mısır'ın coğrafi merkezinde yer aldığı ve bu kalenin fethedilmesi tüm Mısır topraklarına hakim olmak anlamına geldiği için, Babilon'un fethi, aynı zamanda Mısır'ın da fethi olarak kabul edilmektedir. Becker, C.H., "Babilon", İA, II, 180.

²⁰²⁴ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 305.

²⁰²⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 305.

²⁰²⁶ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 312.

²⁰²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 397.

²⁰²⁸ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 305.

babası tarikiyle gelen rivayette Urve b. Zübeyr'in şöyle söylediği rivayet edilmektedir. "Mısır'da yedi yıl kaldım, orada evlendim, halkın çok sıkıntı çektiğini gördüm, onlara güçlerinin üstünde vergi yüklenmiştir. Halbûki Amr, orayı sulh yoluyla ve anlaşma ile belli miktarda vergi ödeme şartıyla fethetmişti".²⁰²⁹ Bekr b. Heysem-Abdullah b. Salih-Leys b. Sa'd, Yezid b. Ebî Laka ve Ukbe b. Amr el-Cühenî yoluyla gelen bir rivayette, Mısır halkının antlaşma ve akitlerinin olduğu, Amr'ın onlara haraçlarının artırılmayacağı ve düşmanlarından da korunacakları garantisi verdiği bildirilmektedir.²⁰³⁰

Her iki görüşü destekleyen rivayetleri sıraladıktan sonra, meselenin daha iyi ortaya konulabilmesi için, Babilon'un fethi konusuna tekrar dönmemiz gerekmektedir. Şayet Mukavkıs, Amr'ın gönderdiği ilk heyetin teklifini kabul edip kaleyi Müslümanlara savaş yapmadan teslim etseydi, Babilon'un sulh yoluyla fethedildiği fikri tartışmasız kabul edilebilirdi. Ancak Mukavkıs, Amr'ın bu teklifine yanaşmamış, ancak Müslümanlar kaleye girerek yarısını ele geçirdikten ve kendisi de Ravda adasında arkadaşlarıyla mahsur kaldıktan sonra heyet gönderip, daha önce Suriyelilere sağlanan imkânlarla sulhu kabul edeceğini söylemişti. Kaldı ki onun başka bir çaresi de kalmamıştı. Bu gelişmeler dikkate alındığında, Mısır'ın sulh ile değil, savaş yoluyla fethedildiğini söylemek daha doğru olacaktır. Nitekim bazı Müslüman askerler, Mısır'ın savaşla fethedildiğini söyleyerek, toprakların savaşçılar arasında taksim edilmesini istemişlerdir. Bilhassa, Babilon'un fethinde önemli katkıları olan ve Müslümanların kaleye girip fethi tamamlamalarında öncülük yapan Zübeyr b. el-Avvâm, Mısır topraklarının savaşla ele geçirildiğini, bundan dolayı aynen Hz. Peygamber'in (SAV) Hayber arazisini dağıttığı gibi, bu toprakların da askerler arasında dağıtılmasını Amr'dan ısrarla istemiştir.²⁰³¹ Onun bu talebine karşı Amr, Mısır'ın sulh ile fethedildiği, dolayısıyla dağıtılmasının mümkün olmadığı şeklinde bir fikir ileri sürmemiştir. Amr'ın böyle bir ifade kullanmamış olması, fethin savaşla gerçekleştiğini kabul ettiği anlamına gelir. Amr, Hz. Zübeyr'e, bu konuda kendisinin tek başına karar veremeyeceğini, halifeye danışması gerektiğini söylemiştir. Nihayet mesele halifeye intikal ettirildikten sonra Hz. Ömer, Amr'a şöyle bir emir göndermiştir: "Bu toprakları olduğu gibi yerli halkın elinde bırak, ta ki, hamile kadınların karınlarındaki çocuklar savaşacak duruma gelsinler".²⁰³² Görüldüğü gibi halife, toprakların savaşla fethedilmiş olduğunu kabul etmediğinden değil, başka bir gerekçe ile arazinin Hayber toprağı gibi dağıtılmasına izin vermemiştir. Bu bilgi de Mısır'ın savaşla fethedildiğinin başka bir delilidir.

²⁰²⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 305.

²⁰³⁰ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 306.

²⁰³¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 82-83; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 300.

²⁰³² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s.82-84; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 300.

Mısır'ın savaş yoluyla fethedildiği görüşünü benimsedikten sonra Amr'ın niçin onlarla cizye karşılığında sulh yaptığı meselesine gelebiliriz. Arkadaşları Amr'a, Mukavkıs'ın sulh teklifini kabul etmemesini istemişler, sonuna kadar savaşı aynen kaleyi ele geçirdikleri gibi, geri kalan yerleşim yerlerini da fethedip, bu toprakları ganimet olarak elde etmek arzusunda olduklarını söylemişlerdir. Buna rağmen o, Hz. Ömer'in, karşı taraf cizye vermeyi kabul ettiği takdirde hemen savaşa son verilmesi emri mucibince hareket etmiş, arkadaşlarının savaşa devam etme düşüncesini kabul etmeyerek, sulha razı olmuştur. Ayrıca onun, Nil nehrinin taşma döneminde olması sebebiyle, Ravda adasına geçip orada kalan düşmanlarla savaşmanın Müslümanları sıkıntıya düşüreceği endişesiyle böyle bir maceraya girişmediği de söylenebilir.²⁰³³

Savaşla fethedilmesine rağmen, Mısır topraklarının Müslüman askerlere dağıtılmamasında ve bu topraklara sulh ile ele geçirilmiş topraklar muamelesi yapılmasında, kanaatimizce ülkede yaşayan Kıptilerin özel konumlarının rolü olmuştur. Çünkü Mısır'ın yerli halkı Müslümanlara karşı savaşmamış, hatta fetih esnasında onlara yardımcı olmuştur. Mısır'da asıl savaş, Araplarla Rumlar arasında cereyan etmiştir. Bundan dolayı Müslümanlarla savaşan ve yenilen Rumlara nazaran Mısır kılıçla ele geçirilmiş iken, Müslümanlara karşı gelmeyen Kıptilere göre ise bu topraklar barış yoluyla fethedilmiştir. Zaten Rumlar, Mısırlılara ordu kurmayı ve silah sahibi olmayı yasaklamışlardı. Bu şartlarda Kıptilerin savaşa girişmeleri dahi söz konusu olamazdı. Böyle olunca, Kıptilere göre Mısır Müslümanlar tarafından sulhen ele geçirilmiş demektir. Amr b. el-Âs da, toprakların bir kısmı Rumların, diğer kısmı da Kıptilerin diyerek bir ayırım yapamayacağı için, bölgenin tamamını sulhen ele geçen topraklar statüsünde kabul etmeyi daha uygun görmüştür. Tabir yerinde ise, Rumlar, asırlar boyu zulüm ve istibdatla idare ettikleri Kıptiler sayesinde, topraklarını tamamen kaybetmekten kurtulmuşlardır.

Hz. Peygamber'in (SAV); "Mısır'ı fethettiğinizde Kıptilere iyi davranınız, çünkü onların himaye ve akrabalık bağları vardır"²⁰³⁴ şeklindeki sözü de Müslümanların Mısır halkına şefkatle muamele etmelerine sebep olan etkenlerden birisi olmuştur. Zira Resûlullah'ın (SAV) oğlu İbrahim'in annesi Mariye Kıpti olduğu için, Hz. Peygamber (SAV) bu bölge halkıyla akraba sayılıyordu. Hz. Ömer de Müslümanlarla savaşıp esir edildikten sonra Amr tarafından Medine'ye gönderilen Bilhit ve Sultays halkına esir muamelesi yapmayarak, onları

²⁰³³ İbn Abdilhakem, *Futûh* s.69-70; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXVII, Kâhire ts., (Dâru'l-Kütüb), XIX, 291-299; Makrîzî, *Hıtat*, I, 290-293; İbn Tagrıberdî, *Nücûm*, I, 22.

²⁰³⁴ Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 2543.

Mısır'a geri göndermiş ve zimmî statüsünde saymıştır.²⁰³⁵ Halifenin bu davranışı muhtemelen onların Resûlullah (SAV) ile akraba olmalarından kaynaklanmıştır. Bu tasarrufuyla Hz. Ömer, Müslümanlarla savaşan ve mağlup olan Mısırlıları esir, onların topraklarını da ganimet olarak kabul etmediğini göstermiştir.

Bu değerlendirmelerden sonra, sonuç olarak diyebiliriz ki, Mısır savaş yoluyla fethedilmesine rağmen, yukarıda belirttiğimiz bazı özel nedenlerden dolayı, sulhen ele geçirilmiş topraklardan sayılmıştır.²⁰³⁶ Böylece Mısır toprakları harac arazisi hükmünde kabul edilmiştir. Ancak- biraz sonra değineceğimiz gibi- anlaşma şartlarını ve anlaşmanın vesikasını görenler, Mısır'ın sulh yoluyla fethedildiğini zannetmişlerdir.²⁰³⁷

1.6. Babilon Anlaşması

Babilon savaşı neticelendikten sonra Amr, Mukavkis'tan gelen, Suriye bölgesindeki gayri müslimlere uygulanan şartlarla anlaşma yapma teklifini kabul etti. Yapılan görüşmeler neticesinde, aşağıdaki kararlar alınarak anlaşma imzalandı:

1. Mısır'da bulunan Kıptîler'in tamamı, senelik ikişer dinar cizye vereceklerdir. Bu hüküm, buluş çağına gelen her erkek için geçerlidir. İki dinarlık cizye miktarı artırılmayacaktır.

2. İhtiyarlar, din adamları, fakirler, buluşa ermemiş çocuklar ve kadınlardan cizye alınmayacaktır.

3. Kıptîler, kendilerine gelen Müslüman misafirleri en fazla üç gün evlerinde konuk etmekle yükümlüdürler.

4. Toprak sahipleri, her feddan²⁰³⁸ arazi için üç irdeb²⁰³⁹ buğday, iki kıst²⁰⁴⁰ zeytinyağı, iki kıst bal ve iki kıst sirke vereceklerdir.

5. Kıptîler, yılda bir defa her bir Müslüman için birer cübbe yahut buna eşit Kıptî kaftanı, birer pelerin veya sarık, şalvar veya birer çift ayakkabı vereceklerdir.

²⁰³⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 303.

²⁰³⁶ İmam Ebû Yûsuf da Mısır'ın ekseriyetle savaşla fethedilmiş olmasına rağmen, Hz. Ömer'in bu toprakları sulhen fethedilen topraklar statüsüne dahil ettiğini, onun bu uygulamayı Müslümanların hayır ve menfaatine uygun görerek yaptığını ifade etmiştir. Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-Harac*, (çev. Ataullah Efendi, sad. İsmail Karakaya), Ankara 1982, s. 189.

²⁰³⁷ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 300-301.

²⁰³⁸ Mısır'da kullanılan eski alan ölçüsü birimi olup, 5929 metre kareye karşılık gelmektedir. Kallek, Cengiz, "Feddân", *DİA*, XII, 293-294.

²⁰³⁹ Mısır'da kullanılan bir ölçü birimidir. Bir irdeb 128 su litresine eşittir. Zuhaylî, Vehbe, *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*, I-X, (çev. Komisyon), İstanbul 1992, s. 308.

²⁰⁴⁰ Kıst daha çok sıvı maddeler için kullanılan hacim ölçüsüdür. Yarım litreye tekabül etmektedir. Zambaur E.V., "Kıst", *İA*, VI, 774.

6. Bu şartlar özellikle Kıptiler için geçerlidir. Rumlardan isteyenler Mısır'dan çıkıp ülkelerine gidebilecekler, isteyenler de Kıptiler gibi, yukarıdaki hükümlere uymak şartıyla Mısır'da kalabileceklerdir.

7. Bu şartlara uydukları takdirde onların toprakları, malları ve canları her türlü saldırıdan korunacaktır, kadınlarının ve çocuklarının satılmayacağı, esir edilmeyeceği, mal ve hazinelerinin kendilerine bırakılacağı garanti edilmiştir.²⁰⁴¹

Bu anlaşma akabinde, Babilon haricindeki topraklarda yaşayan Kıptiler için de ayrı bir anlaşma yapıldı. Mezkûr anlaşmada da, adı geçen topraklarda yaşayan her erkekten iki dinar cizye, toprak sahiplerinden ise, her cerib arazi için bir dinar para ve üç dinar karşılığında yiyecek olarak harac alınması kararlaştırıldı.²⁰⁴²

Anlaşmalar yapıldıktan sonra taraflar, devlet başkanlarına birer mektup yazarak, alınan kararların onaylanmasını istediler. Hz. Ömer, Amr'ın yaptığı anlaşmayı tasdik etti, böylece savaşla fethedilen Mısır topraklarının sulhen fethedildiğini kabul etmiş oldu.²⁰⁴³ Heraklieos ise Mukavkis tarafından gönderilen anlaşma metninin okuyunca çok öfkelenmiş, valisini acizlikle suçlayarak, alınan kararları tanımadığını bildirmiştir.²⁰⁴⁴

Heraklieos, Mukavkis'a yazdığı mektupla onu acele başkente çağırды.²⁰⁴⁵ Mukavkis, kendisinin azledileceğini tahmin ederek, Amr'ın yanına gittikten sonra ona, kralın yapılan anlaşmayı tasdik etmeyip, bilakis Müslümanlarla çarpışma emri verdiğini, fakat kendisinin bu anlaşmaya uymaya devam edeceğini söyledi. Ayrıca Kıptilerin de kendisi gibi düşündüklerini, fakat Rumların anlaşmaya uyup uymayacakları konusunda söz veremeyeceğini ve onların davranışlarından sorumlu olmayacağını da ifade etti. Arkasından Amr'dan üç ricada bulundu:

“1. Kıptilerle olan anlaşmayı bozma ve beni de onlarla birlikte kabul et. Onların yüklendikleri hususlar benim üzerimde de olsun,

2. Şayet Rumlar, bu günden sonra senden barış isterlerse, onları köle ve mallarını fey yapmadan sulh yapma. Çünkü ben onlara nasihat ettim, dinlemediler, ben onları korudum onlarsa beni acizlikle suçladılar.

3. Öldüğüm zaman Kıptilere, beni İskenderiye'deki Yuhannes kilisesine defnetmelerini emret.”

²⁰⁴¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 71; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 301-301, 306.

²⁰⁴² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 71; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 302.

²⁰⁴³ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 43.

²⁰⁴⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 71; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 306.

²⁰⁴⁵ Butler, *Tarihu Mısır*, s. 229.

Amr, onun tekliflerinin tamamını kabul etti. Kendisi de ondan bazı isteklerde bulundu. Buna göre Kıptîler, Mısır ile İskenderiye arasındaki bütün köprüleri tamir edecekler ve yol boyunca Müslüman askerlere yiyecek ve barınak temin edeceklerdi. Mukavkıs da Amr'ın bu isteklerine olumlu cevap verdi.²⁰⁴⁶

Amr b. el-Âs ile anlaşma imzaladıktan sonra Bizans'a giden Mukavkıs, kendisinin de tahmin ettiği gibi, kral tarafından hainlikle suçlanarak görevden alındı ve sürgüne gönderildi.²⁰⁴⁷ Amr ise, Babilon kalesini tahkim ettikten sonra yeni hedefi olan İskenderiye fethi hazırlıklarına başladı.²⁰⁴⁸

1.7. İskenderiye'nin Fethi

Müslümanların Mısır'ı fethettikleri dönemde, İskenderiye²⁰⁴⁹ ülkenin ve Doğu Roma'nın Konstantiniyye'den sonra ikinci büyük şehri, dünya ticaretinin de birinci merkezi durumundaydı.²⁰⁵⁰ Liman şehri olması nedeniyle, ticarî faaliyetlerin yoğunluğuna ilâveten askerî nakliyat için uygun olması, İskenderiye'ye stratejik bir önem de kazandırmaktaydı. Ayrıca Hıristiyanlık Monofizit mezhebinin merkezi olması şehrin ehemmiyetini daha da artırıyordu.²⁰⁵¹

Babilon'da tüm hazırlıklarını tamamlayan Amr, kuzey seferi için halifeden izin aldıktan sonra, 21 (641-642) yılında yerine Hârîce b. Huzâfe'yi bırakarak İskenderiye'ye doğru harekete geçti.²⁰⁵² Mısır'da fethedilmiş olan toprakları muhafaza edebilmek için, bu şehrin mutlaka ele geçirilmesi gerekiyordu. Çünkü İskenderiye, deniz yoluyla Konstantiniyye'ye bağlanıyordu ve her an buradan Mısır topraklarına büyük bir askerî çıkarma yapılma ihtimali vardı. Ayrıca Mısır fethi esnasında dağılan Rum askerlerinin İskenderiye'de toplanmış olmaları, fethedilmiş toprakları tehdit ediyordu.

Müslümanlar yola çıkarken, Mukavkıs'la yapılan anlaşma gereğince bir grup Kıptî'yi yanlarına alarak, onların kılavuzluğunda hareket ettiler. Kıptîler, İskenderiye yollarını ve Rumların kaçarken yıktıkları köprüleri tamir ettiler ve ordunun yol boyunca yiyecek ihtiyacını karşıladılar.²⁰⁵³

²⁰⁴⁶ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 72; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 302.

²⁰⁴⁷ Butler, *Tarihu Mısır*, 227-231, 263; Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995, s. 105.

²⁰⁴⁸ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 45.

²⁰⁴⁹ İskenderiye: Akdeniz sahilinde Nil'in kollarıyla pek çok halîçlere sahip eski bir şehirdir. Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 143-144. Yakut el-Hamevî, İskenderiye'nin, İskender b. Filozof'un kurduğu bir şehir olduğunu iddia etmektedir. *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 182.

²⁰⁵⁰ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 306.

²⁰⁵¹ Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 54-55.

²⁰⁵² Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309.

²⁰⁵³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 74.

İskenderiye'ye ulaşmadan önce Müslümanları durdurmak isteyen Rumlar, Babilon-İskenderiye hattında bulunan Nakyus'a²⁰⁵⁴ asker gönderdiler. İki ordu karşı karşıya geldi, kısa süren savaş, Müslümanların kesin galibiyetiyle neticelendi²⁰⁵⁵, kaçan Rumlar, Sultays'a çekildiler, fakat ikinci defa mağlup olmaktan kurtulamadılar.²⁰⁵⁶ Sultays'dan ayrılan Rum askerleri, İskenderiye'den önceki kale olan Kiryevyen'e²⁰⁵⁷ çekildiler. İskenderiye'nin son engeli olması nedeniyle Rumlar buraya daha fazla yığınak yapmışlardı. Seha, Bilhit, Hays ve Sultayslılar'ın tamamı kalede toplanmışlardı.²⁰⁵⁸ Bu nedenle kalenin Müslümanlar tarafından fethedilmesi pek kolay olmadı. On gün süren kuşatmada her iki taraf ağır kayıplar verdi. Savaşta öncü birliklerin komutanı olan Abdullah b. Amr²⁰⁵⁹ da kendisine isabet eden bir ok ile ağır şekilde yaralandı. Neticede savaş, Müslümanların galibiyetiyle sonuçlandı. Rum ordusu komutanı Theodore sağ kalan askerleriyle birlikte İskenderiye'ye çekilmek zorunda kaldı.²⁰⁶⁰

Amr, Kiryevyen savaşını kazandıktan sonra İskenderiye'yi kuşattı. Güney tarafı Meyut gölü, kuzeyi Akdeniz'le çevrili olan şehrin batı tarafında Sa'ban kanalı bulunuyordu. İskenderiye'ye sadece doğu ve güney tarafından taarruz mümkündü, fakat buralar da kalın surlarla çevrilmişti.²⁰⁶¹ Bu şartlarda da şehrin muhasarası uzun sürdü.

İskenderiye'nin fethiyle alâkalı olarak Belâzurî'de bir, İbn Abdilhakem'de iki farklı rivayet vardır. Önce Belâzurî'nin rivayetini aktaralım: Amr İskenderiye'yi kuşattığında Mukavkis ona haber göndererek, belli bir süre sulh yapılmasını teklif etti, zaten kalede bulunan Kıptiler de barış istiyorlardı.²⁰⁶² Bunun üzerine Mukavkis, kalede bulunan erkekleri ve kadınları surların üstüne çıkardı, erkeklerin yüzlerini Müslümanlara, kadınların yüzlerini de kale içine doğru dönmelerini emretti. Böylece sayılarının çok olduğunu göstererek, Müslümanları korkutmak istiyordu. Amr, bu hileyi fark edince, Mukavkis'a bir he-

²⁰⁵⁴ Nakyus: Fustat ile İskenderiye arasında bulunan bir şehirdir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 303.

²⁰⁵⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 73; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 302.

²⁰⁵⁶ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 73; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 303

²⁰⁵⁷ Kiryevyen: İskenderiye'nin yakınında yer almaktadır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 458. Hasan Hasan İbrahim buranın Keryun olarak da bildiğini ifade etmektedir. *İslâm Tarihi*, I, 306.

²⁰⁵⁸ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309.

²⁰⁵⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 306.

²⁰⁶⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 73-74; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309.

²⁰⁶¹ Butler, *Tarihu Mısır*, s. 256.

²⁰⁶² İskenderiye Mısır toprağında bulunmasına rağmen, bu şehirde Mısır'ın asil yerlilerinden ziyade dışarıdan gelen Rumlar yaşıyorlardı. Şehir, Mısır'ın sınırları içinde olmakla beraber, adeta Rum müstemlekesi gibiydi. Bu nedenle Kıptiler, Rumlar adına savaşmamak için şehrin sulh yoluyla Müslümanlar'a teslim edilmesini istemişlerdir.

yet gönderdi ve yapılan işi anladığını, Müslümanların sayıdan ve çokluktan korkmadıklarını, kendilerinden kat kat fazla orduları yendiklerini ifade etti. Amr'ın bu sözlerini yanındakilere aktaran Mukavkıs, teslim olmaktan başka çareleri olmadığını belirterek, adamlarını ikna etmeye çalıştı. Fakat kaledekiler, bu teklifi kabul etmeyip sonuna kadar savaşacaklarını söylediler. Yapılan çetin savaş neticesinde, kuşatmanın üçüncü ayında fetih gerçekleşti ve Babilon sülhuna benzer şartlarla bir anlaşma imzalandı.²⁰⁶³ Belâzürî eserinde muhtemelen Babilon kalesi fethi ile İskenderiye fethi olaylarını birbirine karıştırmaktadır. Zira Mukavkıs, Babilon anlaşmasından sonra Bizans kralı tarafından görevden alınmış ve sürgün edilmişti. Bu nedenle, Mukavkıs'ın İskenderiye fethi sırasında şehirde bulunması ve Müslümanlara karşı direniş hareketini yürütmüş olması mümkün değildir. Onun kuşatma anında Müslümanları korkutup geri çekilmeye zorlama girişimi kanaatimizce Babilon fethi esnasında gerçekleşmiş olmalıdır.

İbn Abdilhakem ise İskenderiye'nin fethiyle ilgili olarak ilk rivayetini şöyle aktarmaktadır: Halife Hz. Ömer, Amr'a bir mektup yazarak, bölgenin fethinin gecikmesinden rahatsız olduğunu bildirmiş ve bir an önce bu işi bitirmesini istemiş, ayrıca ordunun ateşli hutbelerle savaşa hazırlanmasını emretmişti. Bu emri alan Amr, ordusunu verdiği hutbelerle savaşa hazır hale getirdi. Yapılan savaş neticesinde kale, Müslümanların eline geçti.²⁰⁶⁴ İbn Abdilhakem'den gelen ikinci rivayette ise, kalenin İbn Bessame adındaki bir şahsın yardımıyla zapt edildiğini bildirilmektedir. Buna göre, İskenderiye kalesinde kapıcılık yapan İbn Bessame adındaki bir şahıs Amr'a gelerek ailesi ve arazisi için eman verilmesi karşılığında, kalenin gizli kapısını kendilerine gösterebileceğini söyledi. Onun bu teklifini kabul eden Amr, ordusuyla birlikte bu kapıdan geçtikten sonra kaleye girerek fethi gerçekleştirdi.²⁰⁶⁵ Rabiü'l-Âhir 21'de (Mart 642) başlayan kuşatma üç ay sürdü.²⁰⁶⁶ Bu şekilde Müslümanlar Recep 21'de (Haziran 642) İskenderiye fethini tamamladılar.²⁰⁶⁷

İskenderiye'yi savaş yoluyla (anveten) fetheden Amr, ele geçirdiği malları ganimet olarak aldı, lâkin şehir ahalisini "ehlü'z-zimme" kabul ederek, dileyenin çıkıp gitmesi, dileyenin de orada ikamet etmesine izin verdi. Fetih sonrasında Müslümanlar ile şehir ahalisi arasında Babilon anlaşmasına benzer hükümler taşıyan bir anlaşma imzalandı.²⁰⁶⁸

²⁰⁶³ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309-310.

²⁰⁶⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 79.

²⁰⁶⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 80.

²⁰⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 397.

²⁰⁶⁷ Fethin tarihiyle ilgili değerlendirmeler için bk. Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 51-53.

²⁰⁶⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 82-83.

İskenderiye'nin fethedilmesi, daha önce ele geçirilmiş olan Mısır topraklarının güvenli bir şekilde korunmasına imkân verdiği gibi, aynı zamanda dinî, siyasî, askerî ve ticarî yönden stratejik önemi haiz bir merkezin de Müslümanların kontrolüne geçmesini sağladı.

2. Fetih Sonrası Mısır'da Sosyal Barış Ortamının Sağlanması

Mısır fatihi Amr b. el-Âs, fethi tamamladıktan sonra Kuzey Afrika'ya sefer düzenlemek istediğini Hz. Ömer'e bildirdi. Ancak halife, daha ileriye gitmenin, ele geçirilen toprakların güvenliğini tehlikeye düşüreceği endişesiyle bu talebi kabul etmedi.²⁰⁶⁹ Fetih izni alamayan Amr, geriye dönerek Mısır'ı yeniden inşa etme ve burayı bir Müslüman ülkesi haline getirme girişimlerini başlattı. Bu amaçla üç yönlü bir faaliyete girişti: Birincisi, Mısır'da Müslümanlara has yeni bir idare sistemi ve kurumlarını oluşturmak, ikinci olarak şehirleşme, imar ve bayındırlık faaliyetlerini başlatmak, nihayet ülkede daha önce bozulmuş olan sosyal düzeni yeniden tesis etmek ve ülkeyi toplumsal bütünlüğe kavuşturucu adımlar atmak. Amr, Mısır'da idarî faaliyetleri düzenlemek için, valiliğin yanında, şurta amilliği, kadılık, haraç amilliği, beytülmal amilliği gibi müesseseleri oluştururken bir taraftan da Mısır'da divan teşkilatının kurulmasına yönelik adımlar attı.²⁰⁷⁰ İmar ve bayındırlık hizmetleri kısmında ise, onun başlıca üç girişiminden bahsedilebilir. Bunlar yeni başkent Fustat şehrinin kurulması, Amr b. el-Âs Camii'nin inşa edilmesi ve Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayacak olan Nil kanalının yeniden faaliyete geçirilmesidir.

Amr b. el-Âs'ın fetih sonrasındaki icraatlarından birisi ve belki de en önemlisi ülkede sosyal barış ve bütünlüğü sağlama girişimi olmuştur. İlk adım olarak Mısır'da daha önce yürürlükte olan etnik ayrımı ortadan kaldırmış, ülkede yaşayan Arap, Rum, Kıptî herkesin eşit hak ve hürriyetlere sahip vatandaşlar olduklarını ilân etmiştir.²⁰⁷¹ Ülkede gerek Rum, gerekse Kıptî olsun, insanlara hiç bir dinî baskı yapılmamış, onlara sadece İslâm'a girmeleri için çağrıda bulunulmuş, Müslüman olanlar din kardeşi kabul edilmiş, eski dinlerinde kalmak isteyenlere herhangi bir zorlama yapılmamış²⁰⁷², her din ve mezhepten insanlar inançlarında serbest bırakılmışlardır.

Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethi, ülkenin mağdur halkı Kıptîlerin kültürel ve dinî kimliklerini yeniden kazanmalarına da vesile olmuştur. Fetih-ten sonra Kıptîler, Hıristiyanlık içindeki ayrılıklarını daha da netleştirmişler,

²⁰⁶⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 172-173; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 156.

²⁰⁷⁰ bk. Özkuyumcu, s. 73-125.

²⁰⁷¹ Hasan, Hasan İbrahim, s. 196

²⁰⁷² Taberî, *Tarih*, IV, 105-106.

Ortodoks Yunanlıların sosyo-kültürel etkisi azaldığı için kendi kimliklerini yeniden ortaya koymaya başlamışlardır. Daha önce resmî dil olarak kabul edilen Yunancanın yerini yeniden Kıptîce almış, hatta bu dil yerini Arapçaya terk etmeden önce, dinî merasimlerde kullanılan tek lisan haline gelmiştir.

Mısır valisi hakları gasp edilmiş ve din hürriyetleri ellerinden alınmış olan Kıptîlerin itibarlarını iade için de gayret sarf etmiştir. Bizans döneminde devlet baskısıyla Melkitlik mezhebine giren Kıptîlerin çoğu bu hürriyet ortamında esas mezhepleri Yakubîliğe geri dönmüş, bir kısmı ise aynı mezhepte kalmayı tercih etmiştir.²⁰⁷³ Amr b. el-Âs, iki mezhebe aynı mesafede durmuş, birinin diğerine tahakküm etmesine de müsaade etmemiştir.²⁰⁷⁴

Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra, Kıptîlere verilen din ve dil hürriyetine rağmen, Kıptî Hıristiyanların sayısı sürekli azalmıştır. Bunun sebebi de Kıptîlerin süratle İslâm'a geçmeleridir. "Müslümanlığa geçmeğe can atan Kıptîler bazen Arap kabilelerine bağlanmak istiyorlardı" sözleri Hıristiyan yazarlara aittir. Decius ve Diocletion mezaliminin boyun eğdiremediği ve Bizanslıların başa çıkamadıkları bir ırkın süratli bir şekilde hem de hiç zorlanmadan din değiştirmeleri, Hıristiyan müellifleri şaşkırtmış, onlar, aynı zamanda Kıptîlerin herhangi bir zulüm ve baskı sebebiyle Müslüman olmadıklarını da itiraf etmişlerdir.²⁰⁷⁵

Mısır'da sağlanan din serbestliğinin ardından, daha önce devlet baskısı neticesinde yer altına çekilen Kıptî rahipler tekrar ortaya çıkmışlar ve gruplar halinde gelerek Müslümanlara itaat ve memnuniyetlerini bildirmişlerdir.²⁰⁷⁶ Mısır fatihi Amr b. el-Âs, Rumlar tarafından dinî reislikten uzaklaştırılıp sürgün edilen ve Kıptîlerin çok hürmet ettikleri bir rahip olan İskenderiye Patriği Bünyamin'e özel bir mektup göndererek onu tekrar eski makamına geçirmek için davet etmiştir. Davet haberini alan Bünyamin'in on üç yıl uzak kaldığı görevine dönüşü Kıptîler arasında büyük coşku meydana getirmiştir.²⁰⁷⁷

Müslümanların sağladığı ortamda din hürriyeti ve din adamlarına tekrar kavuşan Kıptîler, ibadethanelerini imar ve ıslah etmeye başlamışlardır. Zaten Müslümanlar, fetih esnası ve sonrasında onların kiliselerini muhafaza ve himaye etmişlerdi.²⁰⁷⁸ Kıptîlere sağlanan engin din hürriyeti ortamı, ülkenin sonraki idarecileri tarafından da sürdürülmüştür. Mısır valileri Kıptî patriklerine

²⁰⁷³ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs Beyne yedejî't-tarih*, Kahire ts. (Matâbiuz'z-Zehra li'l-İ'lâmi'l-Arabiyye), s. 252

²⁰⁷⁴ Ebû Râbiye, s. 250.

²⁰⁷⁵ G. Wiet, Crum-W. Eving, "Kıptîler", VI, 726-727.

²⁰⁷⁶ Makrîzî, *Hitat*, I, 187.

²⁰⁷⁷ Makrîzî, *Hitat*, I, 186.

²⁰⁷⁸ Butler, Alfred, *Fethu'l-Arab li Mısır*, s. 326-327.

eski kiliselerini tamir etme ve (yapılan anlaşmalarda, onların yeni kilise yapmalarına izin verilmemesi hükmü olmasına rağmen) yeni ibadet yerleri inşa etmeleri konusunda destek olmuşlardır. Meselâ, bu valilerden Mesleme b. Muhalled (m.667-682), anlaşmaya aykırı olarak Fustat'ta yeni bir kilisenin yapılmasına izin vermesi sebebiyle kendi bürokratlarıyla ihtilafa düşmüş, kilisenin, Müslümanların yaşadıkları bölgenin dışında inşa edildiğini ileri sürerek verdiği izni iptal etmemiştir.²⁰⁷⁹ Mısır'da Harun Reşid döneminde fasılalarla üç defa valilik yapan Mûsâ b. Îsâ da (m.787-796), Kıptîlerin yeni kilise inşaelelerine onay vermiş, bu izne gerekçe olarak, Mısır kadıları Leys b. Said ve Abdullah b. Lüheya'nın, kiliselerin şehir planlamasının bir unsuru oldukları şeklindeki fetvalarını göstermiştir.²⁰⁸⁰ Aynı vali, kendisinden önce Mısır valiliği yapan Ali b. Süleyman'ın yıktırdığı kilisenin yeniden yapılmasına da müsaade Müslüman idarecilerin engin hoşgörülerini sayesinde, Kıptîler, ülkedeki kiliselerini tamir ettikleri gibi birçok yeni ibadethane de faaliyete geçirmişlerdir.²⁰⁸¹

Müslümanlar, sadece dinî alanda değil, iktisadî hayatta da Mısır halkı lehine bazı düzenlemeler yapmışlardır. Babilon anlaşmasında Kıptî halkın yükümlü olduğu cizye, harac ve diğer vergiler üzerinde herhangi bir keyfî uygulamaya gidilmemiştir. Müslümanlar cizye karşılığında Kıptîlerin can ve mal varlıklarını korumuşlar hatta onlar askerlik yükümlülüğünden muaf tutulmuşlardır. Ayrıca Mısır ziraatında üretimi artırıcı bir dizi önlem alınmış, yeterli sulama sağlanabilmesi için kanal, köprü ve suyuolları yapılmış, eskiler de ıslah edilmiştir.²⁰⁸² Bu faaliyetler, ülkede tarım ve ekonominin gelişmesine, dolayısıyla halkın refah seviyesinin yükselmesine katkı sağlamıştır. Müslümanlar zimmîleri vergilendirme hususunda da dengeli bir politika izlemişler ve halktan ödeyebilecekleri kadar vergi tahsil etmişlerdir. Bu yöntem, hem halkın merkezi otoriteye güvenini artırmış, hem de hazineye daha fazla gelir sağlamıştır.²⁰⁸³

Müslümanlar fetih sonrasında Kıptîlere devlet kapılarını da açmışlar, pek çok dairede Kıptî memur istihdam etmişlerdir. Mısır'ın ilk valisi Amr b. el-Âs, Rumların vergilerini toplama işinde Kıptîleri görevlendirmiştir.²⁰⁸⁴ Bu uygulama bütün Emevî topraklarında Araplaştırma politikalarının mimarı olan Abdülmelik b. Mervan (m.684-705) zamanına kadar sürecektir. Ayrıca Kıptîler gerek Hz. Ömer'in hilafetinde gerekse daha sonraki zamanlarda, hiçbir ekono-

²⁰⁷⁹ Suyûtî, *Husnul'l-Muhâdara*, I-II, Mısır 196, II, 5.

²⁰⁸⁰ Kindî, *Kitabu'l-vulât* s. 132.

²⁰⁸¹ G. Wiet, Crum-W. Eving, "Kıptîler", VI, 719.

²⁰⁸² Suyûtî, I, 63

²⁰⁸³ Ayca, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan*, Ankara 1990, s. 33.

²⁰⁸⁴ G. Wiet, Crum-W. Eving, "Kıptîler", VI, 720; Ayca, s. 34.

mik mahrumiyete maruz bırakılmamışlardır. Daha önceki dönemlerde şahit oldukları gibi, hiçbir meslek kendileri için yasaklanmamış, aynı şekilde onlar herhangi bir mesleği icra etme hususunda da zorlama görmemişlerdir. Mekke, Medine gibi bazı kutsal mekânlar hariç ülkenin herhangi bir yerine gitme konusunda kısıtlama getirilmeyerek kendilerine tam bir seyahat hürriyeti sağlanmıştır.²⁰⁸⁵

Mısırlılar, Müslümanların idaresine girdikten sonra büyük bir rahatlık hissetmişlerdir. Ülkeye gelen Müslümanlarla yerli halk bir araya bir bütünlük sergilemişler, böylece ülkede bir güven ve huzur ortamı sağlanmıştır. Kıptilerin bu durumu bazı Hıristiyan yazarları rahatsız etmiş, onlar, bu tavırlarından dolayı Kıptileri tutucu, bağınaz ve cahil olmakla itham etmişlerdir. Buna karşılık, Kıptî yazarlar tam tersine, Hz. Ömer devrini Kıptilerin en mesut dönemi olarak kabul etmişlerdir. Gerek ülkede oluşturulan eşitlik ve geniş inanç özgürlüğü ortamı, gerekse halk menfaatine yapılan ekonomik iyileştirmeler, Mısır'da örnek bir toplum oluşturulması sürecini başlatmıştır. Bizans döneminin aksine halk-devlet çatışması değil, halk-devlet kaynaşması ve dayanışması, ülkede toplum huzur ve güvenliğini ortaya çıkarmıştır.

Mısır'ın yerli halkı Kıptiler Bizans hâkimiyetine nispetle Müslümanların idaresi altında çok daha rahat yaşamışlardır. Onlar, bu ortamdan öyle memnun olmuşlardır ki, ülkenin yeni idarecilerine karşı hiç bir isyan teşebbüsünde bulunmamışlar; hatta Mısırlı Müslüman askerlerin iştirak ettikleri Hz. Osman'ın katli hadisesi, Ali-Muaviye mücadelesi ve İbn Zübeyr'in rekabeti gibi vahim hadiselerde dahi hiç rol almamışlardır.²⁰⁸⁶

SONUÇ

Mısır, Şam fetihlerinin tamamlanmasının ardından Hz. Ömer zamanında fethedilmiştir. Daha önce Bizans'ın hâkimiyetinde olan ülkede yerli halk Kıptiler kendilerine hiç bir hak ve hürriyet tanımaksızın ikinci sınıf insan muamelesi görmüşlerdir. Etnik ayrımcılık ve dinî baskılar sebebiyle Mısırlılar, ülkeye hakim olan Bizanslılara kin beslemeye ve kendilerini onlardan kurtaracak kavimler beklemeye başlamışlardır. Bu şartlar altında ülkeye giren Müslümanlar, az sayıdaki kuvvetle kısa sürede Nil topraklarını ele geçirmişlerdir. Fatih askerlerin başarılarında, fetih esnasında kendilerine destek sağlayan Kıptilerin payı büyüktür.

Daha önce etnik ve dinî problemlerle boğuşan Mısır, fetihden sonra bir barış ve hoşgörü yurdu olmuştur. Hiç kimse Müslüman olmaya zorlanmamış,

²⁰⁸⁵ Aycan, s. 33

²⁰⁸⁶ G. Wiet, Crum-W. Eving, "Kıptiler", VI, 720.

her vatandaş dinî tercihini rahatlıkla yerine getirmiş, dinî gruplardan birinin diğerine tahakkümüne izin verilmemiştir. Mısır'da tam bir hürriyet ortamı meydana getiren vali Amr b. el-Âs, daha önce Rumlar tarafından sürgün edilmiş olan Kıptî patrik Bünyamin'i bizzat davet ederek eski makamına getirmiştir. Kıptîler daha önce ihmal edilmiş olan kiliselerini tamir etmişler ve yeni ibadethaneler inşa etmişlerdir. Bu hürriyetlere ilaveten Müslümanlar, ekonomik hayatta da Hıristiyanlar lehine düzenlemeler yapmışlar, ödemekte oldukları vergileri keyfi olarak artırmamışlar, üreticilerden ödeyebilecekleri kadar vergi almışlardır. Bu şartlarda Mısır'da her ırk ve dinden insanın rahat ve huzur içinde yaşamasına imkân sağlayan örnek bir toplum hayatı oluşturulabilmiştir. Gerek siyasî, gerekse dinî olsun, zaman zaman çatışmaya dönüşen mücadelelere giren günümüz toplumlarının, tarihin bize aktardığı Mısır'daki bu saygı ve hoşgörü ortamından alacağı çok dersler vardır.

KAYNAKÇA

- Apak, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebu Süfyan*, Ankara 1990.
- Becker, C.H., "Bâbilon", *İA*, III, 180.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdulah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987.
- Buhl, Fr. "Belka", *İA*, II, 491-492; Ecnâdeyn", *İA*, IV, 105; "Fihl", *İA*, IV, 445-446; "Nabulus", *İA*, IX, 13-15.
- Butler, Alfred, *Fethu'l-Arab li Mısır*, (ta'rib: Muhammed Ferid Ebu'l-Hadid), Kahire 1990
- Demirkent, Işın, "Bizans", *DİA*, VI, 230-233.
- Ebu Yûsuf, Yakub b. İbrahim, (182/798), *Kitabu'l-Harac*, (çev. Atallah Efendi, sad. İsmail Karakaya), Ankara 1982.
- Erdem, Sargon, "Amalika", *DİA*, II, 556-558.
- Fayda, Mustafa, "Câbiye", *DİA*, VI, 538.
- Halîfe B. Hayyât, Ebu Amr eş-Şeybânî (240/854), *Tarih*, (thk. Züheyl Zekkâr), Beyrut 1993.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1991.
- Hartman, R., "Şam", *İA*, XI, 298-310.
- Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, Mısır 1996.
- Hattâb, Mahmud Şit, "Şimali Afrika'nın Fetih Kahramanları", (çev. Osman Öztürk), *Belleten*, 33/129, Ankara 1969.
- Hireysat, Muhammed Abdülkadir, "Belka", *DİA*, V, 419-420
- Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), I-V, İstanbul 1980.
- Honigmann, E., "Kinnresin", *İA*, VI, 711.

- İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillah (257/870), *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405-1406), *Kitabu'l-İber*, I-V, Beyrut 1971.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal (367/977), *Kitabu Sireti Arz*, Leyden 1967.
- İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah (280/893), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967.
- İbn İzârî, Ebu Abdullah Mumammed el-Merrakuşî (695/1295), *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endeliüs ve'l-Mağrib*, I, (thk. Georges Colin-E. Levi Provençal) Beyrut 1983.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr).
- İbn Sa'D, Ebu Muhammed Abdullâh (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).
- İbn Tagriberdî, Ebu'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf (874/469), *en-Nücûmu'z-Zahire fi Müülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XXII, Kahire 1929.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Müülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali (630-1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986.
- İstahrî, Ebu İshak İbrahim Muhammed el-Farisî (340/951), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967.
- Kaegi, Walter E., *Byzantium and The Islamic Conquests*, Cambridge 1992, s. 147-166.
- Kallek, Cengiz, "Feddan", *DİA*, XII, 293-294.
- Kazvinî, Zekeriyya b. Muhammed (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdır).
- Kindî, Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961), *Kitabu'l-Vulât ve Kitabu'l-Kudât*, (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba).
- Lammens, H. L., "Beysan", *İA*, II, 588; "Cabiye" *İA*, III, 5.
- Makdisî, Ebu Zeyd Ahmed b. Sehl (350/966), *Ahsenü't-Tekâsîm*, (nşr. M.J. de Goje), Leiden 1877.
- Makrızî, Takıyyüddin Ahmed (845/1442), *Hitat*, I-II, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).
- Mâlikî, Ebu Abdullah Muhammed, *Riyâdu'n-Nüfûs*, (thk. Beşîr el-Bekkûş), I-III, Beyrut 1983.
- Natur, Şehade, *Tecdidü'd-Devleti'l-Ümeviyye fi Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, İrbid 1996. (Dâru'l-Kindî).
- Nüveyrî, Şihabüddin Ahmed b. Abdülvahhab (733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, I-XXVII, Kâhire ts., (Dâru'l-Kütüb).
- Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret İşıltan), Ankara 1995.
- Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmış Doktora Tezi) İstanbul 1993.
- Rhuvan, G., "İskenderiye", *İA*, V, 2, 1084.

- Sa'd Zağlul, Abdülhamid, *Tarihu'l-Mağrib*, I-V, İskenderiye ts. (Menşetü'l-Mearif).
- Sauvaget, J., "Haleb", *İA*, V (1), 117.
- Sobernheim, M. "Humus, Hims", *İA*, V, (1), 588-590.
- Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Husnul'l-Muhâdara*, I-II, Mısır 1967; *Tarihu'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975.
- Şeşen, Ramazan, "Cezîre", *DİA*, VII, 509-511.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân).
- Vâkıdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer (207/823), *Kitabu'r-Ridde*, (thk. Yahya el-Cebûrî), Beyrut 1990.
- Vekîl, Muhammed Seyyid, *el-Emeviyyûn Beyne's-Şark ve'l-Ğarb*, I-II, Beyrut-Dımaşk 1995.
- Ya'Kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî, (284/897), *Tarih*, I-II, Beyrut 1960; *Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967.
- Yâkût El-Hamevî, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975.
- Yıldız, H. Dursun, "Ecnâdeyn", *DİA*, X, 385.
- Zambaur, E.V., "Kıst", *İA*, VI, 774.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve A'lâm*, I-XX, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Beyrut 1987.
- Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (çev.Zeki Meğamiz), İstanbul 1970.
- Zuhayli, Vehbe, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, I-X, (çev. Komisyon), İstanbul 1992, s. 308.

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE (13-23/634-644) ANADOLU FETİHLERİNE GİDEN YOLDA EL-CEZİRE FUTUHATI

Cuma KARAN*

GİRİŞ

Hız. Ömer dönemi genel İslam tarihi açısından birçok noktadan önem taşıyan bir dönemdir. Bu önemli noktaların başında şüphesiz onun döneminde gerçekleşen "Fetih hareketleri" gelir. Hız. Peygamber ile ekilen İslam/iman tohumu, Hız. Ebu döneminde gelişip, kök saldı. Hız. Ömer döneminde ise adeta dal budak verdi. Böylece Mekke ve Medine'de kök salmış olan bu tevhid dini Ortadoğu coğrafyasına; başta Suriye/Şam, Irak, Mısır, İran ve el-Cezire dediğimiz bugünkü Güneydoğu Anadolu bölgesi olmak üzere geniş bölgelere kadar uzandı. Bu sebeple çalışmamızda Hız. Ömer dönemi fetih hareketleri içerisinde önemli bir yer tutan ve İslam'ın Anadolu'ya giriş kapısı konumunda olan el-Cezire bölgesinin fetih sürecine ele alacağız.

1. el-Cezire Bölgesi

Gerek İslam tarihi gerekse coğrafya ile ilgili kaynaklarımız bugünkü Anadolu diye addettiğimiz bölgeye Müslümanlarca fethedilen yerler içerisinde "el-Cezire" bölgesi başlığı altında yer vermiştir.²⁰⁸⁷ el-Cezire bölgesinin tam olarak neresi olduğu, sınırlarının ve merkezi yerleşim yerlerinin nereler olduğu hususunda az da olsa farklı yorumlara rastlamak mümkündür.

"el-Cezire"²⁰⁸⁸ Arapça 'da; "ada" anlamına gelmektedir. Bu kavram için İbn Fakih; "Burası Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan kara parçası oldu-

* Öğretim Görevlisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı.

²⁰⁸⁷ İbn Cerir et-Taberi, *Tarih er-Rusul ve'l-Muluk (tarih)*, thk: Ebu'l Fadl İbrahim, Kahire 1969, IV/53-56; İbnü'l Esir, İzzüddin Ebu'l-Hasan, *el-kâmil fi't-Tarih*, (thk. Abdullah el-kadi), Daru'l Kutubu'l İlmîyye, Beyrut 1987, II/377; İbn Kesir, Ebu'l Fida İsmail, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (thk. Abdulmuhsin et-Turki) Mısır 1998, X/37.

²⁰⁸⁸ Yâkut el Hamevî, *Mu'cemu'l- Buldan*, Mısır 1907, II/134-136; Geniş bilgi için bkz: el-Kazvini, Zeke-riyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsaru'l Bilad ve Ahbaru'l İbad*, Daru'l Sadır, Beyrut trz, 1/352; Abdülğani Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Ümmid Matbaası Diyarbakır: 1980, s.2; Ramazan Şeşen, "el-Cezire", *DİA*, İstanbul 2003, VII/509. Burası için; "Cezire-i Akur", İklim-i Akur" gibi farklı isimler kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz: Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1993, s.3; Marius Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev: Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1983, s.32 ve devamı.

ğunu ve buranın “ada” anlamına gelen “el-Cezire” olarak adlandırıldığını” söyler.²⁰⁸⁹

Arap kaynaklarında “el-Cezire” olarak adlandırılan bu bölge, batı kaynaklarında; “Mezopotamya” olarak adlandırılmıştır. el-Cezire’nin günümüze denk gelen sınırları ise şudur; batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya’nın yer aldığı bölgeye denk düşer. Bölgenin doğusunda Doğu Anadolu, güneyinde Irak bulunur. el-Cezire İslam’dan önce ve İslam tarihinin başlarında bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre “Diyar-ı Mudar”, “Diyar-ı Rebia” ve “Diyar-ı Bekr” olmak üzere üç tarihi bölgeye ayrılmıştır.²⁰⁹⁰ Diyâr-ı Bekr kısmında; Amid (Diyarbakır), Mardin, Meyyafârikin (Silvan), Hasankeyf, Diyâr-ı Mudar kısmında; Ruha (Şanlıurfa), Harran, Re’su’l-Ayn (Ceylanpınar), Rakka, Sumeysat (Samsat), Diyâr-ı Rabi’a kısmında ise; Musul, Nusaybin, Sincar, Dara, Ceziretu İbn Ömer (Cizre) şehirleri yer almaktadır.²⁰⁹¹

Bölgenin kuzey sınırı, Keban şehrinin önünden geçen Fırat nehri ile başlayıp, güneyde Samsat, Rumkale, Birecik, Rakka, Rahbe ve Hille beldelerinin önünden geçerek, güneyde bulunan Divaniye yakınından doğuya yönelip Dicle nehrine ulaşır. Buradan Dicle takip edilerek doğuya doğru İmare, Bendar Tiktit, Hadise, Musul, Cezîre-i İbn Ömer, Hasankeyf, Tepe Horbus (Batman)’dan sonra kuzeye döner. Buradan Meyyâfârikin (Silvan), Tercil (Hazro), Atak (Lice) ve Hani (Hâni) kasabalarından sonra Palu önünden geçerek Murat nehrine vasıl olur. El-Cezîre’nin doğusunda Doğu Anadolu; batısında Suriye; kuzey batısında Ayntab (Gaziantep), Mar’aş (Maraş); kuzeyinde Malatya, Hisn-ı Mansur (Adıyaman), Ruha (Urfa), Amid (Diyarbakır); güneyinde ise Irak bulunur. Verilen coğrafi bilgilerden anlaşılacağı gibi, bugün adı geçen bölge Türkiye, Suriye ve Irak üçgeni arasında bulunmaktadır.²⁰⁹²

Yukarıda da değindiğimiz gibi Arapça kaynaklarda Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudâr ve Diyâr-ı Rabi’a olarak bilinen bu üç bölgenin ismi olan ve günümüzde çoğunluğu Türkiye sınırları içerisinde olan” el-Cezire” bölgesi, şu anki Gü-

²⁰⁸⁹ İbn Fakih el-Hamadani, *Kitabu’l Buldan*, Leiden 1302, s.128; İbn Abdülhak, *Merasidu’l- İttıla’i Ala Esmâi’l-Emkineti ve’l-Beka’*, (thk: Ali Beccai), Kahire 1954, I/253.

²⁰⁹⁰ Ebu’l-Fida, İsmail b. Ali b. Mahmut, *Takvimu’l-Buldan*, Beyrut, 1988. s. 273; Ramazan Şeşen, “el-Cezire”, VII/509; Ahmet Gündüz, *Tesîr ve Ulûmu’l-Kur’ân Eserlerinde el-Harrânî Nisbesiyle Geçenler*, Berikan Yayınları, Ankara 2017, s. 20

²⁰⁹¹ İbni Havkal, *Suretu’l Ârz*, Beyrut 1938, I/139; konu ile ilgili farklı taksimat için bkz: Şeşen, “Cezire”, VII/509. Ayrıca bkz. Gündüz, s. 19, 23.

²⁰⁹² Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik*, Leiden 1927, ss.70-71; Şeşen, “el-Cezire”, VII/509; Mevlüt Koyuncu, “İlk İslam Fetihleri Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, (ed: Yrd.Doç.Dr. Recep Yaşa), *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 10/1,Sakarya 2008, (ss.131-140) ; Geniş bilgi için bkz: Adnan Çevik, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimat”, *Osmanlı Araştırmaları XXXIII*, İstanbul, 2009, ss.35-38.

neydoğu Anadolu bölgemiz ile Suriye ve Irak'a ait olan, Rakka, Sincar, Musul ve çevresindeki toprakları kapsamaktadır.

Şekil 1 el-Cezire Bölgesinin Bölümlerini ve Komşularını Gösteren Harita

2. Bizans'ın İçinde Bulunduğu Durum

el-Cezire'nin fethi öncesinde bölgedeki toprakların hâkimiyeti Bizans ve Sani devletleri arasında el değiştiriyordu. Bu bölgedeki hâkimiyet savaşında artık İslam devleti de varlığını hissettirmeye başlamıştı. Bizans açısından bölgeye baktığımızda durum biraz farklı idi. Zira Bizans o dönemlerde merkezi otorite boşluğu yaşıyordu. Bunun yansımalarının ilk görüldüğü yer ise el-Cezire bölgesi idi. Çünkü burası sürekli Sani devletiyle el değiştiriyordu. Birinin zafiyeti diğerinin hâkimiyeti anlamına geliyordu. Sıklıkla Bizans ile Sani arasında el değiştirmesi sebebiyle el-Cezire bölgesi hakkında da, herhangi bir tarafa aidiyet duygusu oluşmamıştı. Ancak çoğunlukla Bizans'ın elinde kalan bölgede, yaşanan sıkıntıları çözüme adına Bizans tarafından, bölgenin idaresinde farklı bir yapılanmaya gidildi. Bunun sonucunda, bu ve buna benzer sorunlara çare olarak, merkezi kuvvetten beslenme yerine bölgesel gücünden istifadeyi hedefleyen bir sistem aktive edildi. Bu yeni sistem İmparator Herakleius için devrim niteliğinde oldu. "Askeri Eyalet" olarak tanımlanan ve "Thema" denilen bu sistem²⁰⁹³ Hz. Ömer döneminde Bizans kralı Herakleius'un bugünkü

²⁰⁹³ Askeri Eyalet olarak tanımlanan Thema, Herakleius'un Anadolu'da yaptığı reformların en önemlisidir. Bu sisteme göre Anadolu toprakları dört büyük thema halinde organize ediliyordu. Thematlar tamamıyla askerî idare birlikleri olup sivil idare de onlara bağlıydı ve bunlar "Strategos"

Anadolu coğrafyasının yer aldığı el-Cezire'ye yönelik yaptığı reformların en önemlisidir. Söz konusu sisteme göre Anadolu toprakları dört büyük "Thema" halinde organize ediliyordu. Themalar tamamıyla askerî idare birlikleri olup sivil idare de onlara bağlıydı ve bunlar "Strategos" adı verilen kumandanlar tarafından yönetilirlerdi. Themalar idaresinin askeri özelliği, askerî birliklerin el-Cezire bölgesine yerleştirilmesine neden oldu.

Yeni yapının merkezi idareye sağladığı faydanın yanı sıra doğurduğu riskler de vardı. O da; zaman zaman bu bölgeye atanan yöneticiler kendi başlarına da davranabiliyorlardı. Nitekim de öyle oldu. Bu durum fazla sürmedi. Zira Themalara ayrılan bölge, bu sefer Themaların bağımsız davranmalarına ve halka karşı keyfî uygulamalarda bulunmalarına sebebiyet verdi. Aşırı savurganlık, devleti tekrar zayıflattı. Halk ile devlet arasındaki mesafeyi daha da derinleştirdi. İngiliz tarihçi ve oryantalist Thomas Walker Arnold, Bizans'ın bu durumuna dair şu tespitleri yapmaktadır.

*"O zamandan yüz sene kadar önce Jüstinyun, Roma imparatorluğuna bir vahdet manzarası vermişti. Fakat ölümünden sonra o imparatorluk parçalandığı sıralarda hükümet merkezi ile memleketin uzak bölgeleri arasında müşterek bir milliyet duygusu tamamıyla kaybolmuştu."*²⁰⁹⁴

Bizans imparatorluğuna tâbi olan bölge halkı, dinî ve siyasî kargaşalar ve baskılar sonucunda devlet idaresinden soğumuş, tamamen dinî uygulamalardan kaynaklanan zulüm ve eziyetler yüzünden perişan hâle düşmüştü.²⁰⁹⁵ Millî ve dinî birlikleri çoktan yıkılmış, bunun sonucunda içtimaî hayatlarında birtakım dinî mezhep ve itikatlar türemişti.²⁰⁹⁶ Bu tür sıkıntılar, el-Cezire halkını âdetata tutunacak bir dal aramaya itiyordu. Bir yandan eyalet valilerinin keyfi ve zulme varan uygulamaları, diğer taraftan, yanı başında yeni doğmuş bir dinin, huzur ve güven aşıl原因 söylem ve uygulamaları her tarafa yayılmıştı. İslam askerleri eş-Şeria vadisine ulaşır da Ebu 'Ubeyde karargâhını Fihel'de kurduğu zaman o bölgenin Hristiyan ahalisinin Araplara yazdıkları bir mektupta da bu durum çok net ifade ediliyordu:

"Ey Müslümanlar! Bizanslılar bizim dinimizde bulunmakla beraber sizi onlara tercih ederiz. Çünkü siz bize karşı sözünüzü tuttunuz, bize daha merhametlisiniz. Bize

adı verilen kumandanlar tarafından yönetilirlerdi. Themalar idaresinin en önemli özelliği askerî birliklerin Anadolu'ya yerleştirilmesi olmuştu. Buralarda askerî mükellefiyet karşılığında babadan oğula geçen ve mülk şeklinde taksim edilen askerî dirlikler oluşturuldu. Böylece askerlere tahsis edilen arazi kuvvetli bir yerli ordunun kurulmasına temel oldu ve devlet pek de güven duyulmayan ücretli asker kullanma mecburiyetinden kurtuldu.(Bkz: Işın Demirkent, "Bizans" DİA, İstanbul 1992, VI/233.

²⁰⁹⁴ Thomas Walker Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, (çev: Hasan Gündüzer) İstanbul 1982, s. 67.

²⁰⁹⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (çev: Salih Tuğ) İstanbul 1993, I/15.

²⁰⁹⁶ Zekeriyâ Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya, 1999, I/265; Nuri Ünlü, *İslam Tarihi*, İstanbul 1992, I/128.

karşı adaletsizlikten sakınırsınız. Sizin idareniz onlarınkinden elbette daha iyidir. Onlar bizim mallarımızı aldılar ve evlerimize el koydular.”²⁰⁹⁷

Emessa (Humus) halkı da kapılarını Herakleius’a kapamış ve Müslümanlara; “Hükümetinizin adaleti bizce elbette Bizanslıların haksızlıklarına karşı tercihe şayandır.” demişlerdir.²⁰⁹⁸ Arnold, kendisi gibi Müsteşrik olan Caetani’nin bu durum ile ilgili olarak şu ifadelerine yer verir:

“12-633/18-639 tarihleri arasında yapılan seferlerle Müslümanların Romalılar ordusunu Suriye’den sürüp çıkardıkları sıralarda durum bu merkezde idi. 638’de Şam Müslümanlara teslim olunca Suriye’nin diğer şehirleri de ona uymakta gecikmedi. Hatta Kudüs Patriği de aynı şartlarla şehri teslim etti. Anlaşıldığına göre dinsiz bir imparator tarafından yapılan dini baskıların dehşeti, İslam’ın vaatlerini, Roma İmparatorluğuna ve Hristiyan hâkimiyetine bağlı kalmaktan daha cazibeli bir hale getirmiştir.”²⁰⁹⁹

3. Müslümanlarda Siyasi Durum

Bizans’ta durum böyle iken İslam toplumunda durum daha farklı idi. Eski Müslümanların imanlarından kaynaklanan cihat aşkı, yeni Müslüman olmuş Bedevilerin ganimet ve yeni coğrafyaya elde etme arzusuyla bir araya gelmişti. Hz. Ömer’in adilane idaresi, cesur, yetenekli komutanların varlığı; İslam ordularını fetihten fethetme, coğrafyadan coğrafyaya koşturuyordu.

Bizans’ın aksine Hz. Ömer döneminde yükseliş bütün hızıyla devam ediyordu. Başta Irak-İran, Suriye, Mısır fetihleri devam ediyordu. Bu fetih hareketlerin dördüncü ana kısmını oluşturan bölge şüphesiz ki “Cezire Bölgesi”nin fethidir.²¹⁰⁰ Hz. Ömer döneminde Müslümanlar, dönemin süper gücü olan iki komşu Bizans ve Sasanelerle ciddi bir savaş atmosferine girmişlerdi. Gerek Bizans topraklarından ve gerekse Sasani topraklarından birçok merkezi hâkimiyeti altına almışlardı. Ancak bu hâkimiyetin devamlı olması özellikle de Bizans hududunun güvence altına alınması; Bizans ile Sasani arasında adeta tampon bölge konumunda olan “Cezire bölgesinin” fethine bağlı idi. Zira Cezire bölgesi Müslümanların hem Bizans, hem de Sasani devletlerinden aldığı yerlerin birleşmesine engel teşkil ediyordu. Eğer Cezire bölgesi alınsa bu iki devletten alınan yerlerin birleşimi sağlanacak ve böylece Irak ve Şam fetihleri güvence altına alınmış olacaktı. Ayrıca el-Cezire topraklarından, otorite boşluğunun da etkisiyle Müslümanlarca fethedilen yerlere zaman zaman saldırılar düzenlen-

²⁰⁹⁷ Arnold, s. 68

²⁰⁹⁸ Belazuri Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Futuhu’l Buldan*, Daru’l Kutubu’l İlmiyye, Beyrut 2014.s.98; Arnold s. 69

²⁰⁹⁹ Arnold, s.69.

²¹⁰⁰ Halife b. Hayyat, *Tarih Halife b. Hayyat*, (thk: Ekrem Ziya Ömeri), Daru Tayyibe, Riyad 1985, s.138; Taberi, *Tarih*, III/447; İbnü’l Esir, *el-Kamil*, II/377.

mesi ve bu kişilerin Bizans'ı, Müslümanlara karşı kışkırtmaları sebebiyle "Cezire Bölgesi'nin fethi artık kaçınılmaz olmuştur"²¹⁰¹. Bu sebeple el-Cezire bölgesi Hz. Ömer'in bizzat emriyle öncelikli fetih bölgesi planı içine alındı.

4. el-Cezire Bölgesinin Fethi

el-Cezire bölgesinin fethi ile ilgili olarak bazı tartışmalar olmuştur. Bunlardan en çok öne çıkan; fetih ordusu olarak adlandırılan ve burayı fetheden ordunun tam olarak hangi ordu olduğu, bölgenin fetih tarihi ve bölgenin fetih şeklidir. Bu üç konuyu kısaca temas etmekte fayda vardır.

4.1. Fethi

Müslümanların Şam ve diğer cephelerdeki fetihleri zaferle sonuçlanınca, yakında kendilerine sıranın yaklaştığını gören el-Cezire halkının morali ciddi bir çöküntü yaşadı; fakat ümitlerini tamamen de yitirmediler. Zira henüz Herakleius Humus'ta iken son bir hamleyle de olsa Müslümanlara Bizans'ın eliyle bir darbe vurmanın yollarını aramışlardır. Müslümanlar, Bizanslıların bu amaçla toplandıklarını haber alınca, Ebu 'Ubeyde silah arkadaşlarını alarak Humus'un düzlüğünde karargâhını kurdu. Herakleius Humus'a döndüğü sırada Bizanslılar, Cezire halkının kışkırtmasıyla Ebu Ubeyde komutasındaki Müslümanların üzerine yürümeye karar verdiler. Zira el-Cezireliler daha önce Bizans kralına haber göndermiş, onu Şam'a asker gönderme konusunda ikna etmiş; ayrıca kendilerinin de yardımcı olacaklarını ifade etmişlerdi.²¹⁰²

Bu sırada Humus'ta bulunan Ebu 'Ubeyde b. Cerrah, Bizans ve el-Cezire bölgesinde bölgedeki bazı grupların yardımıyla kuşatma altına alındı. Ebu 'Ubeyde bu durumu en yakınında olan ve Kinnesrin'de²¹⁰³ bulunan Halid b. Velid'e bildirdi. Hz. Ömer'i de bu durumu bir mektup ile haberdar etti. Halid b. Velid Humus'a doğru yola çıktı. Ebu 'Ubeyde halifeden cevap gelinceye kadar kaleye sığınıp bekleme ile Bizans'la çarpışma konusunda Müslümanlarla istişare yaptı ve neticesinde kalede beklemeye karar verdiler.

Ebu 'Ubeyde'nin mektubunu alan Hz. Ömer, hemen bölgede bulunan Sa'd b. Ebi Vakkâs'a; Ka'ka b. 'Amr komutasında bir birliği Humus'a göndermesini, ayrıca Ebu 'Ubeyde'nin Bizanslılar tarafından kuşatmasına yardım eden el-Cezirelilerin üzerine de 'İyâd b. Ğanm komutasında bir ordu göndermesini emretti. Kûfe'den ayrılan bu iki ordudan, Ka'ka b. Amr Humus'a, Ebu 'Ubeyde'nin yardımına giderken, 'İyâd b. Ğanm de el-Cezire üzerine yürüdü. Hz. Ömer de Ebu 'Ubeyde'ye yardım için bizzat kendisi Medine'den yola çıkıp Cabiye'ye²¹⁰⁴ kadar geldi.

²¹⁰¹ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, II/371.

²¹⁰² İbn Kesir, VII/126

²¹⁰³ Bugünkü Suriye'nin kuzeyinde yer alan eski bir şehir.

²¹⁰⁴ Se'beldesi de deniliyor. Bkz: İbn Kesir, VII/126.

Humus'ta Bizanslıların yanında yer alan el-Cezireliler İslam Ordusunun kendi beldelerine gitmekte olduğunu haber alınca Bizanslılardan ayrılıp belde-lerine gittiler. Bizanslılar da Hz. Ömer'in büyük bir ordu ile yardıma geldiğini duyunca moralleri bozuldu, şevkleri kırıldı. Bu durumu fark eden Halid b. Velid Ebu 'Ubeyde'ye kaleden çıkıp Bizanslılarla savaşmayı tavsiye etmesi üzerine, Ebu 'Ubeyde kaleden çıktı Allah'ın yardımıyla Bizans'ı yendi. Üç gün sonra da Hz. Ömer'in gönderdiği ordu oraya yetişti. Onlar da ganimet payına ortak edildiler.²¹⁰⁵

Humus'un da elden gittiğini gören Herakleius, bütün bu hezimet haberleri üzerine, adım adım geri çekilerek Ruha'da (bugünkü Şanlıurfa), daha sonra da Şimsat (bugünkü Samsat)'da konakladı. Oradan da başkent Konstantiniye'ye doğru yola çıktı. Ruha'dan ayrılacağı sırada yüksek tümsek bir yere çıkıp Şam taraflarına dönerek içten gelen hüüzün dolu şu sözü söyledi: *"Elveda sana Suriye elveda, ebediyen elveda..."*²¹⁰⁶ Gerçekten de bu veda, Bizans için ebedi bir veda oldu.

Hz. Ömer'in emri üzerine el-Cezire'nin fethi ile görevlendirilen 'İyâd b. 'Ğanm, yanına aldığı oğlu, Musa el-Eşa'rî, Ömer b. Sa'd, Ebu'l-As b. Bişr es-Sakaff'nin de yer aldığı bir ordu ile el-Cezire bölgesine yöneldi.²¹⁰⁷

Belazurî bu fetih sürecini şöyle özetler; 'İyâd'ın öncü kuvvetleri Rakka'ya baskın yapıp çevre sakinleri olan Arap ve çiftçilerden birçok ganimet aldılar. Halk bunun üzerine Rakka'ya sığındı. Rakka'nın Ruha kapısında küçük çaplı çatışma üzerine 'İyâd ordusunu ok menzilinın dışına çıkarıp, Rakka'nın etrafını inceledikten sonra şehri kuşattı. Şehrin kuşatması uzayınca hasat mevsimi sebebiyle Şehrin patriği eman istedi. Bunun üzerine 'İyâd onlar için şu antlaşmayı yazdı:

"Bismillahirrahmanirrahim"

Bu, 'İyâd b. Ğanm'ın Rakka halkına şehre girdiğinde verdiği mektuptur. O, üzerlerine konulan cizyeyi verdikleri, hıyanet etmedikleri, yeniden kilise ve manastır yapmadıkları, açıkça çan çalmadıkları, paskalya kutlamadıkları ve haç göstermedikleri sürece canlarına ve mallarına dokunulmayacaktır. Kiliseleri yıkılmamak ve oturulmamak üzere kendilerine emân verildi. Allah şahit oldu. Şahit olarak Allah yeter." Kendi mührü ile bu mektubu mühürleyip onlara verdi.²¹⁰⁸ Daha sonra Harran'a yöneldi. Öncü kuvvetlerine kapılarına kapattınca İyâd, bir elçi ile Harranlılarla bağlantıyı kurdu. Harranlılar İyâd'a; önce Ruha'ya gitmesini, orada bir zümrenin bulunduğunu onların yapacakları ant-

²¹⁰⁵ İbn Kesir, VII/126

²¹⁰⁶ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, II/342.

²¹⁰⁷ İbn Şeddad, Bahaaddin, *el-A'laku'l Hatıra fi Zikri Umerai's-Şam ve'l-Cezire*, Dımaşk 1991, III/10.

²¹⁰⁸ Belazuri, s.108; Belazuri aynı yerde başka bir rivayetin nakline göre de kişi başı 4 dinar cizye aldığını da nakleder.

laşmayı kendilerinin de kabul edeceklerini söylemesi üzerine²¹⁰⁹ İyâd Ruha'ya yöneldi. Bu durumu öğrenen Hristiyanlar hemen teklifi kabul edip hediyeler takdim ettiler. Ruhahılarla bir antlaşma yaptı. Bu İyâd b. Ğanm'ın Ruha piskoposuna mektubudur:

“Bismillahirrahmanirrahim

Üzerlerindeki hakkı ödemeleri şartıyla canları, malları, çocukları, kadınları, şehirleri ve değirmenleri için emân verdim. Ayrıca köprülerimizi tamir etmeleri, yollarını şaşırانlarımızı yol göstermeleri de öne sürdüğümüz diğer şartlardır. Allah, melekleri ve Müslümanlar şahit oldu.”²¹¹⁰ Bu şekilde yapılan Ruha antlaşmasından²¹¹¹ sonra İyâd Harran'a Safvan ve Habib b. Mesleme Samsat'a gönderdi. Daha sonra buralar da Ruha antlaşmasına göre sulh antlaşması yaptı. Akabinde Halid b. Velid Amid'e yöneldi.²¹¹² Sıra ile Meyyafarikin, Nusaybin, Mardin, Seruç, Ardu'l-Beyza' Karkisya ve Sincar gibi el-Cezirenin büyük merkezlerin hepsi “Ruha Antlaşmasıyla” fethedildi.²¹¹³

Tespit ettiğimiz kadarıyla; Musa el-Eş'ari Nusaybin'i, Ömer b. Sa'd; Re'su'l-Ayn.²¹¹⁴ İyâd b. Ğanm; Harran, Dara, Tel Mevzen, Mardin, Erzen, Bitlis, Hilat(Ahlat) ve Halid b. Velid ile beraber Amid, Safvan b. Mua'tula Habib b. Mesleme ile; Samsat²¹¹⁵ ve Habib b. Mesleme el-Fihri, Karkisya'yı fethettiler. Fethedilen bu yerlerin zaman zaman isyan ettiği ancak bölgede bulunan İslam orduları tarafında kısa sürede denetim altına alındıklarını görmekteyiz.

4.2. Bölgeyi Fetheden Ordu

Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan el-Cezire Bölgesi'nin Irak ordusu ile Şam ordusunun fetih hedefleri arasında kalmasından dolayı buranın Sa'd b.

²¹⁰⁹ Gündüz, s. 19.

²¹¹⁰ Belazuri, 109

²¹¹¹ Asem el-Kûfi, Müslümanların Ruha şehrine gelişlerini ve Ruha halkının bunları karşılama durumunu şöyle özetler: “Ruha halkına İyad'ın Rakka'yı fethettiği haberi geldi. Onları büyük bir korku sardı. Ancak şehri savunmaya kararlı idiler. Bunun için öncü ve gözlemcilerini ileri gönderdiler. Ancak Müslüman atlıların kişnemeleri, ordunun ihtişamı karşısında Ruha halkını bir korku sardı. Halk kendi aralarında “yirmi bin atlı! Bunlara karşı konulmaz” diyerek teslimi silah etmeye niyetlendiler. İyad ise, sağ ve sol tuğaylarını şehre doğru gönderdi. İyad Ruha'nın en büyük kapısı olarak bilinen Rum tarafına çıkan büyük kapıya geldi.15 gün süren çarpışmadan sonra Ruha halkı Patriklerine giderek barış yapmak istediler. Patrik İyad'la Rakka antlaşma şartlarıyla bir anlaşmaya vardı. Bunun üzerine İyad, bir barış antlaşması yazdı ve bütün Müslümanlara: “ dikkat ediniz! Urfa halkı bizimle zimmî ve anlaşmalı durumdadır. Onlara eziyet edilmez ve evlerine bile izinsiz girilmez.” Böylece Müslümanlar Ruha halkıyla anlaşma şartlarıyla onları baş başa bıraktı. İyad orayı kendine merkez edinerek, civar yerlerin fethine devam etti.” (Ahmed b. A'semi el-Kufi, Beyrut, II/251)

²¹¹² Vakidi, *Futuş-Şam*, Beyrut trz., II/154

²¹¹³ Belazuri, s.108;İbn Hibban, *es-Siyretu'n-Nebeviyye ve Ahbau'l-Hulefe*, çev: Harun Bekiroğlu, Ankara Okulu, 20017, s.383;İbn Şeddad, III/10.

²¹¹⁴ Belazuri, “Buranın sulh ile teslim olmadığı dolayısıyla şiddetli savaştan sonra silah zoruyla fethedildiğini söyler.” Belazuri, s.110

²¹¹⁵ İbn Kesir, VII/126

Ebi Vakkâs'ın komuta ettiği *Irak Birliklerinin* mi, Yoksa Ebu 'Ubeyde emrindeki *Şam Birliklerinin* mi fethettiği konusu tartışmalıdır.²¹¹⁶ Burada dikkat çekilen iki bölgeye atıf sebebiyle oluşan iki birlik söz konusudur. Bunlar; Irak ve Suriye'dir.

el-Cezire'nin fethi ile ilgili olarak Said Paşa'nın şu ifadeleri konuya biraz daha açıklık getirecek mahiyettedir:

*"Tarihçiler, Hz. Ebu Bekir'den, Hz. Ömer'in hilafetinin sonlarına kadar Asya'da gerçekleşen fetihlerin bir kısmını "Futûh-u Şam", diğer kısmını ise "Futuh-u Irak" olarak adlandırmışlardır. Hz. Ömer zamanında Sâd b. Ebu Vakkâs, Irak'ın fethi; Ebu 'Ubeyde b. Cerrah ile Halid b. Velid de Suriye'nin (Biladü'ş-Şam) fethi ile görevlendirilmişlerdi. Futuh-u Irak, Nusaybin'e; Futuh-u Şam ise Nusaybin civarındaki Diyar-ı Bekir'e bağlı olan Dara'ya kadar uzanıyordu."*²¹¹⁷

Birçok kaynağa göre Hz. Ömer el-Cezire'nin fethini Şam ordusuna vermişti.²¹¹⁸ Ancak Dicle ve Musul'un doğu kısımlarını ise Irak valisi Sa'd b. Ebi Vakkâs'ın emrindeki Musa el-Eş'arî komutasındaki Irak orduları tarafından ele geçirildiği de zikredilir.

el-Cezire'nin fethinde bahsettiğimiz durum ile ilgili olarak İbn Şeddad şöyle demektedir: "Ömer b. Hattab, Sa'd b. Vakkâs'a şöyle emretti; "Şüphesiz ki Allah Şam ve Irak'ın fethini Müslümanlara nasip etti. Yanında bulunan askerlerden bir kısmını Irak'tan el-Cezire'ye gönder. Başlarına da; ya Halid b. Urfe'yi²¹¹⁹ ya Haşim İbn 'Uteybe'yi ya da 'İyâd b. Ganm'ı²¹²⁰ komutan olarak tayin et"²¹²¹ Ömer b. Hattab bu üç komutandan birini tayin etme konusunda serbest bıraktı ise de Sa'd, 'İyâd b. Ganm'ın ismini listenin sonunda yer verilmesini hali-fenin tercihi olarak yorumlayıp onu seçti.

Ebu 'Ubeyde'nin başında bulunduğu *Şam Ordusu* içerisinde müstakil bir ordu oluşturularak,²¹²² Hz. Ömer'in emriyle bu orduya İyâd b. Ganm komutan tayin edilmiş ve bu ordu Cezire'nin fethiyle görevlendirilmiştir.²¹²³ İyâd'ın Cezire'nin fethinde görevlendirilmesinde, İyâd'ın bu bölgeyi daha önce de görmüş olmasının etkisi vardır. Zira Yermük Savaşı'ndaki (H.15/M.636) beş kumandanından biri olan 'İyâd, bu muharebede hezimete uğrayan Bizans ordusundan kaçanları Malatya'ya kadar takip etmiş ve şehir halkı cizye ödemeyi

²¹¹⁶ Taberi, *Tarih*, IV/53, Abdurrahman Acar, "Amid (Diyarbakır) Şehrini Fethi, *DÜİFD*, sayı:1, Diyarbakır 2001; Cuma karan "*Diyar-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi*, Ensar Yay. İstanbul 2014, s.110; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi II (Dört Halife Dönemi)*, Ensar Yay. İstanbul 2016, s.142.

²¹¹⁷ Said Paşa, *Cezire ve Diyarbekir Tarihi*, Diyarbakır 1302, III/380.

²¹¹⁸ Belazuri, s.108; Taberi, *Tarih*, IV/53; İbn Kesir, X/85 ve devamı.

²¹¹⁹ Aslı; Urke'dir. Bkz: Taberi, III/53; Sa'd VI/12.

²¹²⁰ İyad b. Ganm'ın tam künyesi; İyad b. Ganm b. Zuher b. İbn Şeddad b. Rabî b. Hilal b. Uheyb b. Zabbe İbn Haris el-Fihri. (Bkz: İbn Şeddad, III/9.)

²¹²¹ İbn Şeddad, III/8.

²¹²² İbnu'l Esir, II/377-382; Aykon, 55.

²¹²³ İbn Kesir, VII/125.

kabul edince anlaşma yaparak geri dönmüştü. Bu sebeple Bizans topraklarına geçiş yolu ilk defa onun tarafından açılmış oldu.²¹²⁴

4.3.Fetih Tarihi

Halife b. Hayyât, Taberî, İbnü'l- Esir, İbn Kesir gibi tarihçiler, eserlerinde, Amid, Mardin, Meyyafarikin, Dara, Hasankeyf gibi bölgedeki merkezlerin fet-hini buranın genel adı olan “el-Cezire” başlığı altında anlatmışlardır.²¹²⁵ İyâd b. Ğanm komutasındaki İslam ordusu birkaç koldan Urfa, Re’sulayn, Mardin, Samsat, Dara ve Amid’i çok kısa bir sürede fethettiler.

Fetih tarihini İbn Hibban,²¹²⁶ İbnü'l-Esir ve İbn Kesir (H.17/M.638) yılı içinde zikrederken, aynı konuda İbnü'l-Esir İbni İshak’tan rivayetle Cezire fet-hinin hicrî 19 yılında olduğunu söyler.²¹²⁷ Taberî ise İbn İshak’ın rivayetine da-yanarak Diyar-ı Bekir bölgesiyle beraber fethedilen el-Cezire’nin Ruha, Rakka, Harran merkezlerinin de hicrî 19/640 yılında İyâd b. Ganim’in eliyle fethedil-diğini ifade eder.²¹²⁸ Belazurî de aynı şekilde Diyar-ı Bekir ve buradaki merkezî yerlerin tamamının hicrî 19. yılın sonuyla hicrî 20. yılın başlarında olduğunu belirtir.²¹²⁹

4.4.Fetih Şekli

“İdeolojik Tarih Okumalarından” birine örnek olunabilecek bir söylem-lerden biri de el-Cezire’nin merkezlerinden biri olan Amid/Diyarbakır’ın fet-hindeki katliam söylentisidir. Tarihi belge ve bilgilere dayanmayan, subjektif yaklaşımlarla tarihi tahrif etme pahasına, bölgenin fetih şeklini halâ *katliam ola-rak* takdim edenlerin varlığı²¹³⁰; dikkatlerimizi bir kez daha bu bölgenin fethine çekmiştir. Bölge fethiyle ilgili olarak bazı yazarlar tarafından şunlar ileri sü-rülmektedir:

“Araplar kesin zaferi sağlayınca, Kürtlere karşı oldukça insafsızca hareket ettiler. Kürtlerin Zerdüşî olmaları, Araplara iyi bir gerekçe olmuştur. Kürtlerin malı canı ve ır-zı Araplar için helal sayılıyordu. Halk katledildi, şehirler, kasabalar, köyler yakıldı; mallar yağma edildi. Kadımlar, kızlar, çocuklar da binek ve kasaplık hayvan gibi talan edildi.²¹³¹ Bu tüyler ürpertici ve insan beynini alt üst eden zulümler... İslam’ın büyük halifesi

²¹²⁴ Geniş bilgi için bk. Asri Çubukçu, “İyad b. Ganm”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII/498-499

²¹²⁵ Halife b. Hayyat, *Tarih*, I/138; Taberî, *Tarih*, IV/556; İbnü'l Esir, II/377; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, X/37. Halife b. Hayyat hicri 18. Yılı olayları arasında buranın fethini anlatırken başlık ola-rak el-Cezire’nun yanına “Ruha ve Sumeysat”ı da zikreder. Bkz. Halife b.Hayyat, *Tarih*, I/138

²¹²⁶ İbn Hibban, s.379. Aynı müellif hicri 19. Yılın olayları arasında başta Cezire olmak üzere bu böl-genin merkezlerinden olan Dara, Mardin gibi yerlerin fetihlerine yer verir. (bkz. İbn Hibban, ss. 382-3)

²¹²⁷ İbnü'l Esir, II/377.

²¹²⁸ Taberî, *Tarih*, IV/53. Aynı müellif aynı yerde Seyf rivayetinde 17. senesini de aktarır.

²¹²⁹ Belazurî, s.110.

²¹³⁰ Ekrem Cemil Paşa, *Kürdistan Kısa Tarihi*, İstanbul 1998, ss.99-105.

²¹³¹ Cemil Paşa, s.100.

*Ömer ibn. Hattab'ın onay ve emriyle gerçekleşmiştir. Kürdistan'ı istila eden Müslüman Arap ordusunun zulmü yüzyıllarca sürdü. Kılıçtan kurtulanların, İslamiyet'i kabul etmelerine rağmen, yüzyıldan fazla süre; Kürtçe Farsça ve diğer diller ile konuşmaları yasaklandı. Arapçadan başka bir dille konuşanların dillerinin ucu makasla kesildi."*²¹³²

Unutulmamalıdır ki Tarih belge ve bilgiye dayanan bir ildir. Belgesiz ve bilgisiz, hissiyatla oluşan bir ilim değildir. Bu açıdan bu iddiaların genel ve özel tarih kitaplarında dayanağı bulunmamaktadır. Zira yukarda da değindiğimiz gibi muteber yazılı kaynaklar; buranın Urfa antlaşması şartlarına göre²¹³³, yani sulh ile fethedildiğini nakletmektedirler. Ayrıca bölge üzerinde araştırma yapan tarihçiler; el-Cezire'nin fethinin İslam fetihlerinin en kolay olarak başarılmış bir fetih olduğunu belirtmişlerdir²¹³⁴. Hz. Ömer'in Arabistan haricinde Cezire'de bulunan Tağlib Araplarının Hristiyan kalmalarına izin verdiği²¹³⁵ göz önüne alınırsa, Müslümanların fetih sonrasında bile belli anlaşmalarla hiç kimsenin inancına Zerdüştlüğüne dokunmadığı görülür.

Bu tür katliam ve tecavüz iddiaları ise en başta İslam'ın fetih ruhuyla tamamen çelişen bir durumdur. Zira emân verilen toplumlarla Müslümanların muameleleri bu tür olayları tekzip niteliğindedir. Tarihi kaynak ve mesnetten uzak İddia edilen katliam uygulamalarını, adaletiyle ün salmış Hz. Ömer gibi birine dayandırmak ise adeta onu ve dönemini inkâr anlamındadır. Ancak şunu da hatırlatmakta fayda vardır. İslam tarihi incelendiğinde Hz. Ömer'den sonra, dönem dönem ya da bölgesel olarak Müslümanların kendi içlerinde bir kısım insani zafiyetlerden kaynaklanan İslam'a aykırı uygulamaların netice verdiği nahoş durumlar vuku bulmuştur. Bunlar da hep tarih kaynaklarımızda yerini almıştır.²¹³⁶

Arapça dışında başka dilleri konuşanların dillerinin makasla kesildiği iddiasına gelince; bu da asılsız bir iftiradan başka bir şey değildir. Zira bölgede yakın zamana kadar mahalli eğitimin yerel dillerle yapılıyor olması bu tür id-

²¹³² Cemil Paşa, s.101.

²¹³³ Belazuri, s.252, ayrıca bkz. Işıltan, s.55.

²¹³⁴ Işıltan, s.63.

²¹³⁵ Işıltan, s.45.

²¹³⁶ İslam tarihinde zaman zaman İslamiyet'in ruhuyla örtüşmeyen bazı durumların vuku bulduğu bir gerçektir. Hatta İslamiyet'in ta ilk yıllarında bile Müslümanların birbirine düştükleri görülmüştür. "Sıffin, Cemel vakaları" gibi vakalarda Müslümanların kendi içlerinde de maalesef fitnenin etkisiyle birbirini öldürdükleri tarihi vakalardandır. Bu tür vakaların da sebebi; Müslümanların kendi içlerindeki bazı ihtiras ve fitnenin ateşinden kendilerini koruyamamalarıdır. Yoksa bundan "İslam dininin" onlara birbirlerini öldürmeyi meşru saydığı anlamı çıkmaz. Dolayısıyla bu tür yanlışlıklar İslamiyet'ten kaynaklanan bir durum olmayıp olsa olsa Müslümanların zafiyetlerinden kaynaklanan bir durumdur. 'Müslümanlar katliam yapmazlar' derken, İslam'ın haksız yere bir canlının dahi hayatını kıymanın haram olduğu ve bir Müslüman olarak da bu günahı savunmanın mümkün olamayacağını ifade etmek istiyorum. Hatasız kul olmaz. İnsan hata ile maldür. Dinimize göre sadece peygamberler ismet sıfatına haiz olup onun dışındaki Müslümanlar için böyle bir günahsızlık durumu ilke olarak kabul edilmemektedir.

dialara en iyi cevaptır. Ayrıca, Abdülmelik zamanına kadar divan defterleri her bölgede mahalli memurlar tarafından mahalli lisanlarla tutuluyordu. Mısır'da Kıpti memurlar Kıptice, İran'da İranlı memurlar tarafından Farsça idi.²¹³⁷ "Devlet tarafından tutulan divanların bölgesel dillerde yazılmış olması" da bu iddiayı çürütmektedir.

Diyâr-ı Bekir ve buranın dâhil olduğu Cezire bölgesi sadece belli bir etnik ya da dinsel grubun yaşamış olduğu bir yer olmamıştır. Burası tarih boyunca birçok etnik yapının ve inanç mensuplarının beraber yaşadığı "çok dinli ve çok dilli" bir bölge özelliğiyle tarihe geçmiştir. Dolayısıyla bu farklı topluluklar arasından sadece birisi üzerine yoğunlaşmak maksatlı bir yaklaşım izlenimi uyandırmaktadır. İddia edilen katliam ve tecavüz olaylarının tek bir gruba indirgenmesi ise konuya nasıl yaklaşıldığının bir göstergesidir.

Bölgenin Müslümanlarca fethedildiği döneme baktığımızda, bölge halkı Müslümanlara karşı ciddi bir mukavemet hareketini yürütülecek bir otoriteden uzaktı. Bunun içindir ki bölge sulh ile fethediliyor.²¹³⁸ Ayrıca Diyâr-ı Bekir bölgesinde yaşayan halk, Bizans'ın baskıcı ve totaliter idaresinden hoşnut değildi²¹³⁹ ve bölgede birkaç kaleden başka Bizans'ın devlet otoritesi buralarda kalmamıştı. Yerli Arâmi halk, Monofizit itikatlarından dolayı hâkim Bizans Ortodoksisi tarafından daimi şekilde tazyik edilmişti. Bu sebeple imparatorluğun nüfuzunu muhafazasına hiçbir alaka göstermiyorlardı.²¹⁴⁰

Sadece bu bölgede yaşayanlar değil. Arabistan'a yakın, "sahraya bitişen hududu korumakla mükellef Hıristiyan Arapların askeri hizmetler imparator Heraklius tarafından kesilince onların da Müslüman ordularına katıldıkları rivayet edilir".²¹⁴¹

Halkın kurtarıcı beklediği bir dönemde, gerçekleşen İslam fetihlerine karşı koyması ve bunun sonucu olarak da katliam ve tecavüzlerin vuku bulduğuna inanmak, imkân dâhilinde görülmemektedir. Gerek Müslüman ve gerekse gayri müslim tarihçilerin eserlerinde bu iddiaları destekleyecek hiçbir bir delile rastlanmamaktadır.

SONUÇ

Hz. Ömer döneminin en önemli fetihlerinden bir olan el-Cezire'nin fethi, Anadolu'nun Müslümanlaşma süreci açısından çok önemlidir. İslam tarih kaynaklarında Anadolu'nun fethi o dönemde el-Cezire fetihleri ismi altında

²¹³⁷ Belazuri, s.277; Ünlü, s.189.

²¹³⁸ Belazuri, s.252.

²¹³⁹ Nitekim bu durum daha öncede Bizans'ın geneline yayılmış ve 532 yıllarında hükümet aleyhinde oluşan ayıklamanın bastırılmasında 35 bin kişi öldürülmüştü. Bkz. İsmail Raci ve Luis Lâima Farûkî, s. 246

²¹⁴⁰ Carl Brockelman, *İslam Milletleri Ve Devletleri Tarihi*, çev: Neşet Çağatay, Ankara, 1964, s.50.

²¹⁴¹ Arnold, s.63.

anlatılmıştır. Bu sebeple Anadolu'nun İslam fetihlerine kapısını el-Cezire fetihleriyle açmıştır. El-Cezirenin fethini sağlamak üzere İslam orduları birkaç koldan sevk edildi. Hz. Ömer bu ordu komutanlarıyla ve dolayısıyla Cezire'nin fethiyle bizzat ilgilendi.

el-Cezire bölgesinin Hz. Ömer döneminde coğrafi ve stratejik konumu, el-Cezire'nin Anadolu kısmının Müslümanlarca fethi ve Müslümanlaşma sürecinin en önemli halkasını oluşturmaktadır. O dönemde Bizans'a bağlı olmakla beraber sık sık Sasani-Bizans arasında el değiştirmiştir. Tampon bölge bir bölge olduğundan dolayı adeta idari boşluğun egemen olduğu bir bölge idi. Hz. Ömer döneminde gerek Sasani topraklarına ve gerekse de Bizans topraklarına yapılan seferler ile fethedilen yerlerin kalıcı ve güvenliği için el-Cezire önem arz ediyordu. el-Cezire'nin fethini gerekli kılan stratejik konumu yanında; coğrafi, ekonomi, askeri, dini unsurları da dikkate aldığımızda Hz. Ömer dönemi özellikle de Anadolu'nun Müslümanlaşma sürecinde el-Cezire Fütuhâtının; zamanlaması, şekli ve anlaşma maddelerinin içeriği daha da önem arz etmektedir.

el-Cezire'nin önemli bir kısmını oluşturan "Diyar-ı Bekr'in Fethi"nin bazı ideolojik çevreler tarafından "Kürt katliamı" olarak tanımlamaları; ilmi, tarihi belge ve bilgiden yoksundur. Diyar-ı Bekr bölgesi de dahil olmak üzere el-Cezire'nin geneli Ruha antlaşmasına göre sulh ile fethedilmiştir.

KAYNAKÇA

- Acar, Abdurrahman, "Amid (Diyarbakır) Şehrini Fethi, *DÜİFD*, sayı:1, Diyarbakır 2001.
- Ahmed b. Yahya b. Cabir, Belazurî, *Futuhu'l Buldan*, Daru'l Kutubu'l İlmiyye, Beyrut 2014.
- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi II (Dört Halife Dönemi)*, Ensar Yayınları. İstanbul 2016.
- Arnold, Thomas Walker, *İntişar-ı İslam Tarihi*, (Çev: Hasan Gündüzer) İstanbul 1982.
- Aykon, Necati, "Anadolu'da Gerçekleştirilen İlk Anadolu Fetihleri", (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya 1994.
- Benli, Yusuf, "Nusaybin'de Haşebiye Devleti ve İslam Tarihindeki Yeri" *Makalelerle Mardin I- Tarihi-Coğrafya*, Haz: Coşar, İstanbul 2007.
- Brockelman, Carl, *İslam Milletleri Ve Devletleri Tarihi*, çev: Neşet Çağatay, Ankara 1964.
- Bulduk, Abdülgani, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Ümmid Matbaası, Diyarbakır 1980.
- Çevik, Adnan, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimat", *Osmanlı Araştırmaları XXXIII*, İstanbul 2009.
- Çubukçu, Asri, "İyâd b. Ğanm", *DİA*, İstanbul 2003. XXIII/(498-499)
- Ebu'l-Fida, İsmail b. Ali b. Mahmut, *Takvimu'l-Buldan*, Beyrut, 1988.
- Ekrem, Cemil Paşa, *Kürdistan Kısa Tarihi*, İstanbul 1998.
- El-İstahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed, *Mesaliku'l-Memalik*, Beyrut 1927.
- El Hamevî, Yâkut, *Mu'cemu'l- Buldan*, Mısır 1907.

- El-Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsaru'l Bilad ve Ahbaru'l İbad*, Daru'l Sadr, Beyrut trz.
- El-Vâkidi, Mummed b. Ömer, *Futuş-Şam*, Beyrut trz.
- Eraslan, Sadık, *Sosyo-Politik Açından Asr-ı Saadette Fetihler-Hz. Ömer Dönemi*, Ankara 1999.
- Farukî, İsmail Raci-Leis Lamia, *İslam Kültür Atlası*, çev: Zerrin ve M.Okan Kibaroğlu, İstanbul 1999.
- Gündüz, Ahmet, *Tesîr ve Ulûmu'l-Kur'ân Eserlerinde el-Harrânî Nisbesiyle Geçenler*, Berikan Yayınları, Ankara 2017.
- Halife b. Hayyat, Ebu Amr, *Tarihu'l-Halife*, Riyâd 1985.
- Hamidullah Muhammed, *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ) İstanbul 1993.
- Işılta, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960.
- Işın, Demirkent, "Bizans" *DİA*, İstanbul 1992. VI/(ss.230-244)
- İbn A'sem el-Kûfi, *el-Futuh*, Beyrut 1986.
- İbn Abdülhak (739/1238), *Merasidu'l- İttıla'i Ala Esmâi'l-Emkineti ve'l-Beka'*, (thk: Ali Beccai), Kahire 1954.
- İbn Fakih, *Kitabu'l Buldan*, Leiden 1302.
- İbn Hibbân, *es-Siretu'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, (çev. Harun Bekiroğlu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (thk. Abdulmuhsin et-Turki) Mısır 1998.
- İbn Kuteybe, *el-Maarif*, çev: Hasan Ege, İstanbul trz.
- İbn Şeddad, Yusuf b. Rafi, *el-A'lakatu'l-Hatıra*, Dımaşk 1982.
- İbni Havkal, *Suretu'l Ârz*, Beyrut 1938.
- İbnü'l Esir, *el-kamil fi't-Tarih*, (thk: Abdullah el-kadi), Daru'l Kütübu'l İlmiyye, Beyrut 1987.
- Karan, Cuma, *"Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, Ensar Yayınları İstanbul 2014.
- *"Diyâr-ı Bekr'in Fethi Üzerine Bazı Mülâhazalar"*, *Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır 1.Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Diyarbakır 2004.
- Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya 1999.
- Koyuncu, Mevlüt, "İlk İslam Fetihleri Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci", (ed: Yrd. Doç. Dr. Recep Yaşa)", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 10/1,Sakarya 2008, (ss.131-140)
- Marius Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev: Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1983.
- Said Paşa, *Cezire ve Diyarbekir Tarihi*, Diyarbakır 1302.
- Şeşen Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara 1993.
- Şeşen, Ramazan, "el-Cezire" *DİA*, İstanbul 1993, VI (ss.509-515)
- Taberi, İbn Cerir, *Tarih er-Rusul ve'l-Muluk*,thk: Ebu'l Fadl İbrahim, Kahire 1969.
- Ünlü, Nuri, *İslam Tarihi*, İstanbul 992.

KAYSÂRİYYE'NİN (CAESAREA MARİTİMA/CAESAREA PALESTİNAE) FETHİ

*Halil İbrahim YILMAZ**

*Levent ÖZTÜRK***

GİRİŞ

Kaysâriyye (Caesarea) Roma İmparatorluğu'nda yirmiye yakın kente verilen bir isim olup Arapçada Kaysâriyye, Türkçede Kayseri, Süryanice metinlerde ise Kaisareia şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu şehirleri birbirinden ayırmak için hususi eklemeler yapılmıştır. Mesela Filistin sahillerindeki şehre Caesarea Maritima/Caesarea Palestinae, yine Filistin bölgesinde içte kalan şehre Caesarea Baniyas/Caesarea Philippi, Anadolu coğrafyasındakine ise Caesarea Cappadocia denilmiştir.

Ele alacağımız Kaysâriyye, Filistin sahil şeridinde bulunan Caesarea Maritima/Caesarea Palestinae olup bugün modern İsrail Devleti'nin sınırları içinde Hayfa'nın yaklaşık 35 km. güneyinde yer almaktadır. İmparator Augustus döneminde (M.Ö. 27-M.S. 14), Judea bölgesinin özerk kralı Herod (M.Ö. 37-M.Ö. 4) tarafından imparator onuruna inşa edilmiştir.

Bu tebliğde Kaysâriyye'nin Müslümanlar tarafından fethine ışık tutacak bazı hususlar incelenecektir. Bu bağlamda fethi gerçekleştiren komutan, fetih tarihi, fetih süreci ve fetih sonrasında gelişmeler ele alınacaktır.

1. Ürdün, Filistin ve Şam Bölgelerinde Fetihlerin Başlaması ve Kaysâriyye'nin Kuşatılması

Hız. Ebû Bekir'in Ürdün, Filistin ve Şam bölgelerine göndermiş olduğu askerî birliklerin kısa bir zaman zarfında Bizans birlikleriyle karşılaşması ve ilk vuruşmalarda önemli başarılar elde etmesi Bizans'ın doğu eyaletlerinde ciddi bir şaşkınlık yarattı. Zikri geçen bölgelerde bulunan Bizans askerlerinin bir araya gelerek İslam birliklerinin ilerleyişini durdurmaya çalışmak üzere toplanmaları, önce Ecnâdîn, ardından Yermûk savaşlarında hezimete uğramaları Bizans'ta büyük bir yıkım vücuda getirdi. Bu savaşlarda Bizans ordusunun büyük bir kısmı imha edildi, savaştan kaçanlar ise bölgedeki Bizans kalelerine

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı.

** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

sığınmak zorunda kaldı. Bizans askerlerinin bir kısmı Antakya, Hims, Kudüs, Malatya, Urfa gibi uzak bölgeler de dâhil birçok Bizans kalesine dağıldı. Bizans Kralı Heracleios tüm çabasına rağmen başarı elde edemeyeceğini gördü ve savaşı yönetmek üzere çekilmiş olduğu Urfa'dan ayrılarak Malatya üzerinden İstanbul'a döndü.

Biraz önce bahsettiğimiz Bizans askerlerinin sığındığı kalelerden birisi de Filistin sahillerindeki Kaysâriyye idi. Dolayısıyla Kaysâriyye'nin kuşatılması Ecnâdîn veya Yermük Savaşı'nda yenilen Bizans askerlerinin takibiyle başladı. Kaysâriyye kalesi kuşatıldı, ancak Bizans kalelerinin, özellikle sahil şeridinde bulunanların müstahkem yapıları ve güçlü savunma sistemleri özellikle bu kentin ele geçirilmesinde bir takım zorluklar yarattı ve kuşatma yıllar boyunca sürdü. Buna rağmen bazı Bizans kaleleri, mesela Antakya, Kudüs, Urfa, Kaysâriyye'den önce fethedildi. Kaysâriyye'nin fethi ise bazı rivayetlere göre yedi yıl kadar sürdü. Bu süreçle ilgili karşımıza çıkan bilgileri bazı başlıklar altında ele almak istiyoruz.

2. Kaysâriyye'yi Kuşatan Komutanlar

Kaysâriyye'nin fethini gerçekleştiren komutanın kim olduğu hususunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Rivayetlerin bir kısmı Kaysâriyye'yi Amr b. Âs'ın fethettiğini söylerken, bir kısmı da Yezîd b. Ebû Süfyân'ın veya onun görevlendirmesiyle kardeşi Muâviye'nin fethettiğini ifade etmektedir. Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra halefi İyâd b. Ganm tarafından fethedildiği şeklinde şâz nakiller de görülmektedir. Halife b. Hayyât tarafından sunulan bir rivayette ise Muâviye'nin ordusuna bağlı hareket eden Saîd b. Âmir b. Huzeym'in kendi birliklerinin başında şehri fethettiği yer almaktadır.

İlk kuşatmayı gerçekleştiren Amr b. Âs'ın kuşatmayı bizatihi kendi isteğiyle mi yoksa Hz. Ömer'in emriyle mi oğluna devrederek Mısır'a yöneldiği hususunda kaynaklarda iki görüş bulunmaktadır. Her iki görüş de kuşatmanın onun tarafından başlatıldığını ve sürdürüldüğünü açıkça göstermektedir. Dolayısıyla konumuz bakımından herhangi bir sorun bulunmamaktadır. Burada tartışmaya açık en önemli sorun bazı rivayetlerde fethi gerçekleştiren kişinin Amr b. Âs olduğuna dair bir bilginin yer almasıdır. Muhtemelen kuşatmayı onun başlatmış olması bazı tarihçilerin zihninde fethin de onun tarafından gerçekleştirildiği hususunda yanlış bir algı meydana getirmiş olmalıdır.

Yezîd b. Ebû Süfyân'ın görevlendirilmesi ise Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra Yezîd'in Şam bölgesine atanması ve Kaysâriyye'nin kuşatmasını Hz. Ömer'in emriyle sürdürmesi ile ilgilidir. Bu süreçte Yezîd, Amevâs tâun salgını sebebiyle rahatsızlanmış ve kuşatmayı kardeşi Muâviye'ye bırakarak Dimaşk'a

dönmüştür. Dolayısıyla kuşatmaya katılan komutanlar arasında onun ismi de yer almaktadır. Bu sürecin tabii bir sonucu olarak Muâviye b. Ebû Süfyân'ın kuşatmayı sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Rivayetlerde Kaysâriyye'nin onun tarafından kuşatıldığı bilgisine daha fazla tesadüf edilmesinin sebebi buna dayanmaktadır. Muâviye kardeşinin rahatsızlığı sebebiyle kuşatmanın komutanı olarak vazifesine devam etmiş ve Yezîd'in vefatından önce kaleyi ele geçirerek büyük bir başarı elde etmiştir. Fetih haberi, Dımaşk'ta hasta yatağında bulunan Yezîd tarafından Hz. Ömer'e iletilmiştir.

Muâviye ile ilgili rivayetlerde küçük bir ayrıntı dikkatleri çekmektedir. Aslında bu ayrıntı ile ilgili rivayetlerde karşımıza çıkan temel sorun görevlendirmenin Yezîd tarafından mı, yoksa Hz. Ömer tarafından mı yapıldığı sorusunda yatmaktadır. Bazı rivayetler biraz önce zikrettiğimiz kurguyu sunarken, bazıları Yezîd'in ölümünden sonra Hz. Ömer'in Muâviye'yi Şam bölgesine atadığını ve Kaysâriyye'nin fethinin bundan sonra gerçekleştiğini anlatmaktadır. Bu durumda fetih tarihi ile ilgili olarak birkaç aylık bir fark ortaya çıkmaktadır. Elde ettiğimiz bilgileri tablolastırarak şu şekilde özetlemek mümkündür.

Tarihler	Komutanlar
13 Cumâdelûlâ / Temmuz-Ağustos 634	Amr b. Âs Yezîd b. Ebû Süfyân vali olunca yerine oğlunu bırakıp Mısır'a yöneldi. Bizatihi fetheden kişi olduğu da söylenmiştir.
18 Yılıın sonu / Aralık-Ocak 639-640	Yezîd b. Ebû Süfyân Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra görevlendirildi. Bir müddet kuşatmaya katıldı. Tâûn sebebiyle hastalanması üzerine yerine kardeşi Muâviye'yi bırakarak Dımaşk'a döndü.
19 Yılıın başları / Ocak-Mart 640	Muâviye b. Ebû Süfyân Yezîd b. Ebû Süfyân'ın veya Ömer'in görevlendirmesiyle
	Saîd b. Âmir b. Huzeym Muâviye ile birlikte kuşatma atanlardandı.
	Iyâd b. Ganm Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra halefi olup kuşatma yaptığı söylenir.

3. Fetih Tarihi Hakkında İleri Sürülen Görüşler

Seyf b. Ömer Kaysâriyye'nin 13 (634) yılında kuşatma altına alındığını belirtmektedir. Yukarıda işaret ettiğimiz üzere dağılan Bizans ordusuna mensup askerlerin çeşitli kalelere sığınmaları sonucunda bir takibin gerçekleştirilmesi

ve özellikle bu bağlamda bazı kalelerin kuşatma altına alınması önemli bir gelişme olarak durmaktadır. Ancak bazı kuşatmalar, kalelerin güçlü konumları sebebiyle sadece kara yoluyla gelebilecek yardımları kısıtlama noktasında kalmıştır. İlk kuşatmayı gerçekleştiren Amr b. Âs'ın üç sene sonra Mısır'a doğru yönelmesi ve yerine oğlunu bırakması üzerine kuşatma, Dımaşk valisi olan Yezîd b. Muâviye tarafından sürdürülmüştür.

Seyf'in bu tarihi vermesi Yermük Savaşı'nı 13 (634) yılında göstermesi ile ilgili görünmektedir. Bilindiği üzere tarihçilerin büyük bir kısmı Yermük Savaşı'nı 15 (636) yılında gerçekleşmiş olarak göstermektedirler. Seyf b. Ömer'in Ecnâdîn Savaşı ile Yermük Savaşı'nın yerlerini değiştirdiği düşünülebilir. Ancak netice itibarıyla bizim açımızdan değişen bir husus bulunmamaktadır. Hangi savaş olduğu hususunu göz ardı edersek bizim için önemli olan husus, Bizans ordusunun hezimete uğramasıyla ortaya çıkan süreçte dağılan askerlerin bir kısmının Kaysâriyye'ye sığınması ve kuşatma sürecinin bunun akabinde başlamasıdır. Seyf b. Ömer rivayetinin bizim için kıymeti kuşatma tarihinin erkenliğine işaret eden bir bilgi vermiş olmasıdır. Bu durum Amr b. Âs'ın Mısır'a yönelinceye kadar kenti kuşatma altında bulundurması ile de örtüşmektedir. Kuşatmanın on üç yılının sonlarında başlamış olabileceği göz önünde bulundurulursa Amr'ın üç yılı aşkın bir süre Kaysâriyye'yi kontrol etmeye çalıştığı ve on sekizinci yıla doğru Mısır'a yöneldiği düşünülebilir. Bazı tarihçilerin fetih zamanı ile ilgili nakilleri ve görüşleri şu şekilde tablolandırılabilir.

Tarihçiler	İleri Sürdüğü Tarihler
Seyf b. Ömer, Bazı râvîlerden naklen Belâzürî	13 (634)
Bazı râvîlerden naklen Belâzürî	18 (639)
Hişâm b. Ammâr, Ebû Zûr'a, Ebû Ma'şer, İbnü'l-Kelbî, Belâzürî, İbn Kuteybe	19 (640)
Vâkıdî	Şevvâl 19 (Eylül-Ekim 640)
İbn İshâk, İbn Abdülhakem, Bazı ravilerden naklen Belâzürî, Zuqnin Kroniği, Tel Mahreli Dionysios	20 (641)

Yukarıya aldığımız bazı tarihlere kitabında yer vermiş olan Belâzürî'nin kendi kanaati fethin 19 yılında gerçekleşmiş olduğu şeklindedir. Buna ilave olarak tarihçilerin büyük bir kısmının, fethi 19 yılına yerleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu hususta fethin gerçekleştiği aya işaret eden veya mutlak bir zaman veren tarihçi ise şu anki tespitlerimize göre sadece Vâkıdî olarak görünmektedir.

Tarihçiler arasında İbn İshâk'ın ve bir naklinde İbn Abdülhakem'in vermiş olduğu tarihin, Süryanî ve Bizans kroniklerinin verdiği tarihle aynı olması da önemli bir husus olarak durmaktadır. Burada kronik müelliflerinin İslâm tarihi kaynaklarını kullanmış olabilecekleri akla gelmekte ise de İbn İshâk ve İbn Abdülhakem'in tespitlerinin kronik müelliflerinin yani yerel kaynakların tespitiyle örtüştüğü de düşünülebilir. Bu durumda yerel kaynaklarla örtüşen İbn İshâk'ın tespiti daha güçlü bir tarihlendirme olarak görülmelidir.

4. Fetih Sırasında Kaysâriyye

Bazı rivayetlere göre Kaysâriyye'nin fethinin şu olay sayesinde gerçekleştiği ileri sürülmüştür: Yusuf adındaki bir yahudi, bir gece Müslümanlara gelecek kendisi ve ailesi için eman verilmesi karşılığında onlara, şehre girebilecekleri bir kanalizasyon girişi göstereceğini ifade etti. Muaviye onun gösterdiği yerden askerlerini şehre soktu. Müslümanlar o gece şehri ele geçirdi. Bunun üzerine Bizanslılar kanalizasyondan kaçmak istediler ancak orada Müslümanlarla karşılaştılar. Pek çoğu öldürüldü. Müslümanlar, şehrin kapısını açtılar. Muâviye ve yanındakiler şehre girdiler. Orada Araplardan da bir grup vardı. Muhtemelen onlar Bizans ordusuyla birlikte savaşan Hristiyan Arap kabilelerine mensup askerlerdi.

Bazı kaynaklarda şehirde paralı askerlerden 700.000, Sâmîrîlerden 300.000, Yahudilerden 200.000 kişinin bulunduğu; aynı zamanda kalenin surları üzerinde 100.000 kişinin her gece şehri korumakta olduğu ifade edilir. Buna ilave olarak şehirde tamamı işler durumda olan 300 pazarın mevcut olduğu şeklinde bir rivayet aktarılır. Belâzürî tarafından verilen bu bilgiler, Süryânî müellifler tarafından farklı sunulmaktadır. Onlara göre fetih esnasında 7.000 Bizanslı asker öldürülmüştür.

Şehirde bulunanlar hakkında verilen rakamlar arasındaki telifi zor bu farklılık için kuşkusuz bir takım yorumlar yapılabilir. Hatırlanacağı üzere Müslümanlarla yaptıkları savaşta yenilmelerinin ardından Bizans askerlerinin kaçarak çeşitli kalelere sığındıkları, bu yerlerden birisinin de Kaysâriyye olduğu zikredilmişti. Örneğin Ecnadeyn yenilgisinin ardından kaçanların bir kısmı Dimaşk'a sığınırken bir kısmı da Kaysâriyye'ye sığınmıştı. Yine sahil yoluyla kaçmak isteyenlerin gidebilecekleri yerlerden biri de Kaysâriyye limanı idi. Şehirde belki de çok sayıda askerinin bulunmasının gerekçeleri bu olabilir. Ancak yine de aradaki bariz farkın bir imla hatası veya bir nakil hatası olabileceği de akla gelmektedir.

Savaşa dair İslâm kaynaklarında çok önemli bir ayrıntı olmamasına karşın Tell Mahreli Dionysios'un Tarih'inde ve bazı Süryanî kaynaklarda şu detaylar bulunmaktadır:

“Araplar bu zamanda (=yaklaşık olarak Yunan yılıyla 953-954), Filistin’deki Kaisareia’yu yok ettiler. Şehri denizden ve karadan kuşatan Muaviye Aralık ayı başından Mayıs ayma değin günbegün onu (=şehri) gece gündüz saldırı altında tutmuştu. (Buna rağmen) şehir ahalişi yine de hayatları için bir söz (eman) almamıştı. Yetmiş iki mancınuk şehre sürekli olarak taş atmasına karşın, dayanıklı surlar çökmedi. Hücum edenler (=Araplar) nihayet (surlarda) bir yarık oluşturmayı başardılar. Kimisi buradan (şehre) girerken kimisi ise merdivenlerle surlara tırmanıyordu. Nihai Arap zaferinden önce çarpışmalar üç gün boyunca devam etti. 7 bin kişilik güçlü Roma garnizonundan bazıları gemilerle kaçtılar. Hazinesi alan Muaviye ahaliyi haraca bağlanmaya mecbur etti.”

“Muaviye, uzun bir kuşatmanın ardından Filistin Kaysâriyye’sini ele geçirdi ve şehri koruyan 7000’den fazla kişiyi öldürdü.”

“Karşı taraftan (=Bizans’tan) Filistin’e Gönderilen general, Herakleios’un Filistin Kaisareiası’nı ve ona bağlı bölgeleri emanet etmiş olduğu Patrikios Sergios’tur. O, Arap ordusunun yaklaşmakta olduğunu öğrenince, kendi kuvvetlerini topladı ve Araplarla yapacağı savaşta kendi elini güçlendirmek için 5 bin Samiriyeli piyadeyi çağırttı. Araplar bu hazırlıkları duyduklarında güçlerini topladılar ve Romalıları gafil avlayıp yok etmek üzere pusu kurdular.”

Yukarıda yer alan rivayetlerde oldukça önemli bir takım bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Muâviye’nin şehri denizden ve karadan kuşatma altına aldığı şeklindeki bilgi oldukça orijinal, ancak şu anki bilgilerimizin hilafıdır. Zira Hz. Ömer döneminde deniz gücünün kullanıldığına dair bilgi bulunmamakta, hatta Hz. Ömer’in deniz gücünün kullanılmasına daima karşı çıktığı zikredilmektedir.

Öte yandan Bizans ve Süryanî kroniklerinde sunulan bilgilerde kuşatma ve fetih tarihleri arasında üç ayla on ay kadar bir zaman aralığına yayılan bir farklılık bulunmaktadır. Vâkîdî’nin Eylül-Ekim 640 olarak verdiği tarih, kroniklerde 641 yılına tekabül edecek şekilde sunulmaktadır.

5. Fetih Sonrasında Kaysâriyye

Belâzürî’nin aktardığı bilgilere göre şehri ele geçiren Muâviye, fetih haberini Hz. Ömer’e bildirmek üzere Cüzâm kabilesinden iki kişiyi gönderdi. Bu ikisinin gecikebileceğini düşünerek Has’am kabilesinden bir adam daha yolladı. Has’am kabilesine mensup olan haberci diğer ikisini geçerek Hz. Ömer’e fetih haberini ulaştırdı.

Vâkîdî tarafından sunulan bilgilerden Muâviye’nin Hz. Ömer’e fetihle ilgili bir hususu danıştığı ortaya çıkmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Kaysâriyye’de dört bin kişi esir alınmıştı. Bu gelişme üzerine Muâviye esirlere ne yapacağını sormuş, Hz. Ömer de onları Medine’ye Cürf’e göndermesini is-

temiştir. Hz. Ömer, gönderilen esirleri Ensâr'ın yetim çocukları arasında paylaştırdı. Kaysâriyye esirleri arasında yazı yazmayı bilenler bulunuyordu. Dolayısıyla onları Müslümanların yazı işlerinde de kullandı. Vâkıdî'nin kaydına küçük ancak önemli bir ayrıntı daha yansımıştır. Rivayetten Hz. Ebû Bekir'in, Ebû Ümâme Es'ad b. Zürâre'nin kızlarına Aynü't-Temr esirlerinden iki hizmetçiyi tahsis ettiği, onların vefatı üzerine Hz. Ömer'in, Kaysâriyye esirlerinden iki hizmetçiyi kendilerine verdiği anlaşılmaktadır.

Bu önemli sahil kentinin ele geçirilmesinden sonra Muâviye ve diğer komutanlar Filistin, Ürdün ve Şam bölgesindeki fetihlerini sürdürmüşler ve kısa bir süre zarfında Bizans hâkimiyetine son vermişlerdir. Kaysâriyye'nin İslâm hâkimiyetine girmesiyle Ezdî'nin de kitabını sonlandırdığı üzere Şam bölgesi fetihleri tamamlanmıştır. Bununla birlikte Bizans'ın bu toprakları geri alma mücadelesi sürüp gitmiştir.

SONUÇ

İlk İslâm fetihleriyle ilgili günümüze gelen nakiller kuşkusuz büyük bir zenginliğe sahiptir ve tarihçiler, elde ettikleri rivayetleri asıllarına sadık kalarak olduğu gibi aktarmışlardır. Bu bakımdan bir tarihçinin bazen bir kente ait özel başlık açtığı bölümde bazen de kitabının herhangi bir yerinde birbirinden oldukça farklı rivayetlere yer vermiş olması tabii karşılanması gereken bir husustur. Buna bağlı olarak bir tarihçi bizatihi kendisi bir tercihte bulunmamış ise aktardığı rivayetleri onun görüş ve tercihi olarak görmemek daha uygun olacaktır. Kuşkusuz tarihçilerin bir takım rivayetleri tercih etmeleri onların örtük kanaatlerini de gösterebilir. Ancak bunlar çoğu zaman kesin değildir.

Kaysâriyye gibi önemli bir Bizans sahil kentinin ele geçirilmesi ile ilgili olarak birbirinden farklı rivayetlerin karşımıza çıkması yukarıda zikrettiğimiz nedene dayalıdır. Bu tebliğ bağlamında bir örneklem olarak ele alınan Kaysâriyye ve diğer fetih bölgeleri mutlaka üzerinde yeniden çalışılması gereken önemli sorunları bünyesinde barındırmaktadır. Rivayetlere göre her bir fetih senaryosunda rol alan kişinin aynı zamanda farklı rivayet grupları bağlamında başka bir yerde de olabileceği, bu tür rivayetlerin sentez veya tenkitlerinin yapılması gerektiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/893), *el-Büldân ve Fütûhuhâ ve Ahbâruha (Futûhu'l-Büldân)* (nşr. Süheyl Zekkar), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1992, s. 164-168, 248.

Duygu, Zafer, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ*, Divan Kitap, Ankara 2017.

- Ebu Zür'a ed-Dımeşkî, Abdurrahman b. Amr b. Abdillâh b. Safvan en-Nasrî (ö. 281/894), *Târîh* (nşr. Şükrullâh Nî'metullâh el-Kavcânî), Dımaşk, ty., s. 179.
- Ezdî, Ebû İsmâil Muhammed b. Abdillâh, *Fütûhu's-Şâm* (nşr. W. N. Lees), Kalküta 1854, s. 150-157.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854-55), *Târîh* (nşr. Ekrem Ziya el-Umerî), Dâru'l-Kalem-Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Dımaşk 1397, s. 141.
- Hoyland, Robert, *Seeing Islam as Other Saw It*, The Darwin Press, Princeton 1997.
- İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh (ö. 257/870), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye 1995, s. 78, 80, 99.
- İbn Hubeyş, Abdurrahman b. Muhammed b. Abdillâh b. Yusuf (ö. 584/1188), *Gazavât* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1992, I, 324-328.
- İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim (ö. 276/889), *el-Me'ârif* (nşr. Servet Ukkâşe), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire 1992, s. 182, 570.
- Kaegi, W.E., *Bizans ve İlk İslam Fetihleri* (trc. Mehmet Özey), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.
- Streck, M., "Kaysariyye", *Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) İslam Ansiklopedisi*, IV, 491-492.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî (ö. 310/923), *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk ve Silatu Târîhu't-Taberî*, I-XI, Beyrut 1967.
- Vâkıdî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (ö. 207/823), *Fütûhu's-Şâm* (nşr. Abdüllatîf Abdurrahman), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE KUDÜS'ÜN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİ

*Mustafa GÖREGEN**

ÖZET

Hiz. Peygamberden sonra İslam tarihinin son derece önemli ve ilgi çeken dönemi fetihler ve Gayri müslimlerle olan ilişkiler bakımından Hiz. Ömer dönemidir. Hiz. Peygamber'in vefatından sonra Hiz. Ebubekir ile başlayan Hiz. Ömer döneminde hızlanan İslam fetihleriyle sınırları daha da genişleyen devlete yeni Gayri müslim topluluklar katılmaya başlamıştır. Hiz. Ömer döneminde fethedilen yerlerde Müslümanların hakimiyetine giren tüm Gayri müslim unsurlara peygamber tarafından konan ilkeler, Hiz. Ömer tarafından büyük bir ihtimamla uygulanmıştır. Hiz. Ömer döneminde Müslümanlar tarafından Kudüs'ün fethi daha önceki ve daha sonraki istilaların tamamından farklı bir mahiyet arz ettiği gibi bilhassa dini ve insani değerler açısından da büyük bir mana ifade etmektedir. Hiz. Ömer'in Kudüs'ün fethine ve teslim alınmasına bizzat iştirak etmesini bu şehrin semavi dinler açısından taşıdığı role ve bu süreci tamamlayan İslam dininin yaptığı vurguya dayandırmak gerekir.

Halife Ömer tarafından yapılan Kudüs anlaşması ile tüm Gayri müslimlerin can, mal ve namus güvenliği, din ve vicdan hürriyetleri garanti altına alınarak, bugünkü manası ile temel hak ve hürriyetlerin genel çerçevesi çizilmiştir. Kudüs, Hiz. Ömer'in bu gerçek fethi ile tarihinde pek de alışık olmadığı bir başarı sürecine girmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ömer, Fetih, Kudüs, Gayrimüslim, Emannâme.

GİRİŞ

Hiz. Peygamberden sonra İslam tarihinin son derece önemli ve ilgi çeken dönemi fetihler ve Gayri müslimlerle olan ilişkiler bakımından Hiz. Ömer dönemidir. Hiz. Peygamber (SAV)'in vefatından sonra Hiz. Ebubekir ile başlayan Hiz. Ömer döneminde hızlanan İslam fetihleriyle sınırları daha da genişleyen devlete yeni Gayri müslim topluluklar katılmaya başlamıştır. Hiz. Ömer döneminde fethedilen yerlerde Müslümanların hakimiyetine giren tüm Gayri müs-

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

lim unsurlara peygamber tarafından konan ilkeler, Hz. Ömer tarafından büyük bir ihtimamla uygulanmıştır. O, bu hassasiyetini vefat edeceği zaman kendisinden sonraki halifeye onların haklarına riayet etmesini şu sözleriyle vasiyet etmiştir. “ Resulullah (SAV)’ın zimmeti altında bulunan milletlerin ahitlerine riayet etmesini, onları zulüm ve haksızlıktan korumasını, güçlerinin üzerinde bir vergi koymamasını vasiyet ediyorum”²¹⁴²

İşte bu hassasiyetle Müslümanlar tarafından fethedilen Kudüs Yahudiler ve Hıristiyanlar açısından olduğu kadar Müslümanlar içinde sahip olunması gereken çok önemli bir şehir idi. İsrailoğullarının tarihine bakıldığında adeta kendileriyle özdeşleşen Kudüs, Hz. İsa’nın hayatı ve yaşadıklarıyla ilgili önemli hatıraları barındırması bakımından Hıristiyanlar için de önemli bir yere sahiptir. Müslümanlar açısından bakıldığında Kur’an’da Mescid-i Aksa’nın bulunduğu yer ve çevresinin mukaddes olarak zikredilmesi,²¹⁴³ Müslümanların ilk kiblesi ve Hz. Peygamber’in Miracının gerçekleştiği yer olması,²¹⁴⁴ Müslümanlar tarafından fethedilmesinin manevi motivasyonunu sağlamaktaydı. Hz. peygamber vefatından önce Kudüs'teki Rumlarla savaşmak için Üsâme önderliğinde bir ordu hazırlattı. Bundan önce yine Kudüs yolunu güvene almak için Hayber, Tebuk ve Mute savaşları yapılmıştı. Bu savaşlar sonucunda üç mukaddes yerin birleşmesi hedeflenmişti. Hz. Ömer’in bu şehrin ele geçirilişinde hazır bulunması ve yapılan anlaşmayı bizzat kendisinin yapması da bu şehre Müslümanların vermiş olduğu önemi göstermektedir.²¹⁴⁵

1. Kudüs’ün Fethi

Tarih boyunca maddi ve manevi bakımdan dünyanın merkezi olma özelliğine sahip olan Kudüs, bu özellikleri ile ilk çağlardan itibaren birçok istila ve felaketlere sahne olmuştur. İşte Müslümanların Hz. Ömer döneminde bu şehri fethi, dini ve insani değerler açısından daha önceki ve sonraki bütün işgal ve istilalardan farklı bir mahiyet arz etmektedir. Bu fetih sıradan bir fetih olmayıp dünyaya hoşgörü, kerem, barış ve güven konusunda benzersiz bir örnek sunmuştur. Bundan dolayı bu şehir selam (barış) şehri olarak bilinmektedir. Kudüs’ü içinde barındıran Filistin bölgesi, Peygamber sonrası Hz. Ebubekir ile başlayıp Hz. Ömer ile devam eden İslam fetihlerinin tabii mecrası üzerinde Arap yarım adasının bir nevi dünyaya açılan kapısı durumundaydı. Filistinin güney bölgesini Müslümanların fethetmesini kolaylaştıran ilk karşı-

²¹⁴² Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, trc. Ali Özek, (İstanbul :1973), 289.

²¹⁴³ el- Maide, 5/21; el-Bakara, 2/58; el-A'raf, 7/161.

²¹⁴⁴ el-İsra, 17/1.

²¹⁴⁵ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1989), 144.

laşma Ecnadeyn (634)de Amr b. Âs komutasında Bizans kuvvetlerine karşı kazanılan zaferdir.²¹⁴⁶ Müslümanlar tarafından yenilgiye uğratan Bizans ordusu Kudüs'e çekilmek zorunda kalmıştır. Kısa bir süre sonra Müslümanlar Halid b. Velid komutasında Bizans ordusunu Yermûk (636) denilen yerde tekrar mağlup ettiler. Müslümanlar tarafından hem güney hem de kuzeyden kontrol altına alınan Kudüs'ün teslim olma süreci hızlanmıştır. Zaten Kudüs'ün fethinden önce Filistin bölgesinde bulunan Nablus, Lüdd, Yübna, Amvas, Beyt Cibrin, Gazze, Sebastiya, Kinnesrin, Yafa, Rafah gibi birçok şehir Müslümanlar tarafından fethedilmişti.²¹⁴⁷

Ancak Müslümanlar tarafından Kudüs'e yönelik herhangi bir girişim henüz olmamışken çevredeki gelişmelerden hareketle Kudüs Patriği Sophronios ve Kudüs halkı fethedilen diğer şehirlere verilen ahitnâmenin bizzat Hz. Ömer tarafından kendilerine verilmesi karşılığında şehri teslim edeceklerini bildirmişlerdir. Ebu Ubeyde durumu Hazreti Ömer'e bildirdi.²¹⁴⁸ Kudüs'ün tesliminin kendisinin oraya gitmesine bağlı olduğunu öğrenen Hz. Ömer ahabın ileri gelenlerini toplayarak onlarla bu konuyu istişare etti. Yapılan müzakere ve istişareler neticesinde Hz. Ali ile Hz. Ömer, Halife'nin Kudüs'e gitmesinin yararlı olacağı görüşünü savundular. Nihayet Hz. Ömer, Hz. Ali 'yi hilafet görevine vekil bırakarak hicretin 16 yılının Recep ayında Medine'den Kudüs'e doğru yola çıktı. Suriye'ye ulaştığında Câbiye denen yerde Halid bin Velid ve Yezid bin Ebu Süfyan gibi ileri gelen kumandanlar O'nu karşıladılar. Hazreti Ömer; Cabiye'de bir müddet kalmış ve Kudüs ahitnamesini burada hazırlamıştı.²¹⁴⁹

Ahitnâmenin imzalamasından sonra Kudüs'e yönelmesiyle Bizanslılar Mısır'a gitmek zorunda kaldılar.²¹⁵⁰Hz. Ömer Hıristiyanlarla ahitnameyi imzaladıktan sonra 638 yılında Kudüs'e girdi.²¹⁵¹ Hz. Ömer, dönemin süper gücü olan bir imparatorluğun kutsal şehrini teslim almaya giderken şehre görkemli merasim ve debdebe ile değil; sade ve her zamanki gibi mütevazı bir şekilde girmişti. Hz. Ömer patrik Sophronios'un refakatinde ilk önce Mescid-i Aksa'yı ziyaret edip Hazreti Davud'un mihrabına varıp, O'nun, Allah'a olan duasından bahseden Kur'an-ı Kerim ayetlerini okudu. Patrik Halifenin namaz kılmak

²¹⁴⁶ H. Dursun Yıldız, "Ecnadeyn" *DİA İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul :1994), 385.

²¹⁴⁷ Belâzurî, *Fütuhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 197.

²¹⁴⁸ İ. Süreyya Sırma, *İslami Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, (İstanbul: Beyan yay. 2015), 105

²¹⁴⁹ Ahmet Ağrakça, *Hz. Ömer*. (İstanbul: Beyan yayınları 2012) 59.

²¹⁵⁰ İbnü'l_Esir, *el-kâmil fi't-Tarih*, C. 7, Çev Heyet (İstanbul: Bahar Yayınları,1985), II, 460.

²¹⁵¹ Kaynaklar Kudüs'ün hangi tarih ve hangi komutan tarafından fethedildiğini net bir şekilde ortaya koymamaktadır. Kimi kaynaklarda H.15, İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* (Çev. M. Keskin) (İstanbul: Çağrı Yayınları 1984), VII, 96-97, bazılarında H. 16, İbnü'l-Esir, II, 485, bazılarında H.17 olarak ifade edilmektedir. el-Yakubî, *Kitab ul-Buldân*, (M.J. de Goeje, E. J. Brill, 1967), 329.

için yer göstermesini istemesi üzerine kutsal mezar Kilisesine götürmüş ancak Müslümanların daha sonra burayı Hıristiyanların ellerinden alacakları endişesiyle namazı Kilisenin avlu kısmında kılmıştır. Nitekim Müslümanlar daha sonra bu bölgede bir cami yaparak Ömer Camii adını vermişlerdir.²¹⁵² Kudüs'ün teslim alınmasından sonra halka İslam'ı öğretmek için Ubade b. Sabit ve Abdurrahman b. Gam'ı görevlendiren Hz. Ömer Arap kabilelerinin buraya yerleşmelerini de teşvik etmiştir.²¹⁵³

Hz. Ömer in kendi döneminde fethedilerek İslam topraklarına dahil edilen şehirlerin teslim alınması esnasında bulunmadığı, sadece İlya' (Kudüs) nın fethinde hazır bulunduğu birçok kaynak tarafından belirtilmektedir. ²¹⁵⁴ Ancak Halifenin şehrin teslimi esnasında bulunması özellikle fethe iştirak için mi yoksa başka işleri dolayısıyla bulunmasından dolayı mı fethe iştirak ettiği hususunda farklı rivayetlerde mevcuttur.²¹⁵⁵

İnsan hak ve özgürlükleri bakımından doğrudan İslam'ın hoşgörü ve adalet anlayışını yansıtan bizzat halife Hz. Ömer tarafından şartları belirlenen bu anlaşma Kudüs'te kalan ve çoğu Hıristiyan olanlara; Hıristiyan olan ırkçı ve emperyalist Roma ve Bizans yönetimlerinin vermediği çok şeyi garanti ediyordu.²¹⁵⁶ Kudüs tarihi ve İslam'ın fetih anlayışını ortaya koyması bakımından çok önem arz etmesine rağmen anlaşmanın metni bazı kaynaklarda oldukça kısa bir şekilde yer almıştır. "...İliya (Kudüs) halkı Ebu Ubeyde'den Şam şehirleri halkının yaptıkları anlaşmalar gibi, kendilerine eman verilmesini ve sulh yapılmasını istediler. Bu şartlara göre, cizye ve haraç ödenecek ve diğer haklara da sahip olunacaktır. Ayrıca İliya (Kudüs) halkı, anlaşmanın bizzat Ömer b. El-hattab tarafından yapılmasını istediler.

Ebu Ubeyde de bu durumu Halife Ömer'e yazdı...Ömer İliya'ya geldi. Ahalisi ile yapılan anlaşmayı tasdik etti ve anlaşmayı kendi eliyle yazdı..."²¹⁵⁷

Görüldüğü gibi yukarıda Belâzuri'nin yer verdiği metinde can, mal, kilise, din ve ibadet emniyeti gibi genel hususlar ifade edilmektedir. Birçok kaynaktan kısa ve genel hatlarıyla verilen bu ahitname Taberi de Seyf b. Ömer'in nakline dayanılarak ayrıntılı ve uzunca şöyle verilmiştir. "Rahman ve Rahim olan Allah 'ın adıyla! Allah 'ın kulu, mü'minlerin emiri Ömer tarafından İliya halkına veri-

²¹⁵² İbn Kesir, VII, 96-97; Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Z. K. Ugan, A. Temir, (Ankara: Maarif Matbaası 1954), 2408; Buhl, F. "Kudüs" *İA*, C. VI (İstanbul :1988), 656.

²¹⁵³ Mustafa Fayda, *Hulefa-i Raşidin Devri Dört Halife*, İstanbul: Kubbealtı, 2017, 239.

²¹⁵⁴ İbn Kesir, VII, 98; İbnü'l Esir, II, 460; Guy L. Strange, *Palestina Under The Moslems*, (Beirut: 1965), 140.

²¹⁵⁵ Mustafa Fayda, 145.

²¹⁵⁶ Mustafa Fayda, "Ömer" *DİA*, C. 34, (İstanbul: Diyanet vakfı Yay. 2007), 51.

²¹⁵⁷ Belâzuri, 197-198.

len emandır: Halife bu emanı, onların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlamları ve diğer dindaşları için vermiştir.

Buna göre:

- “1- Onların Kiliseleri mesken olarak kullanılmayacak, yıkılmayacak onlara veya avullarına, haçlarına ve mallarına hiçbir şekilde zarar verilmeyecektir.
 - 2- Onlara dinde bir zorlama yapılmayacak, onlardan hiçbiri dininden dolayı zarar görmeyecektir.
 - 3- Yahudilerin onlarla beraber bu şehirde ikamet etmelerine müsaade edilmeyecektir.
- Buna karşılık
- 4- İliya halkı, diğer şehirlerin sakinleri gibi cizye ödemeği ve Romalıları şehirlerinden çıkarmayı taahhüt ederler.
 - 5- Şehri (İliya’yı) terkeden Bizanslıların canı, malı emin bir yere erişinceye kadar emniyet içinde olacak ve cizye ödeyecektir.
 - 6- Bunlardan her kim İliya’yı terkederse, kendisi ve malından ta gideceği yere kadar güvence altında olacak; buna rağmen Bizanslılardan İliya ’da kalmak isteyen olur ise diğer halk gibi cizye ödeyecektir.
 - 7- İli’ya halkından herhangi biri Bizanslılarla birlikte İliya ’yı terk edip gitmek isterse canları, malları, kilise ve haçları her hâlükarda korunacaktır; onlar gitmek istedikleri yere ulaşınca kadar, güvence altında olma durumları devam edecektir.
 - 8- Diğer halklardan herhangi birisi İliya ’da ikamet etmek isterse aynı şekilde buranın halkı gibi cizye ödemekle yükümlü olacaktır. Önceden İliya’ya gelmiş olanlardan isteyen Rumlarla gider, isteyen ailesinin yanına döner, isteyen İliya halkıyla aynı şartlar altında oturmaya devam edebilirler.
 - 9- Bunlardan alınacak vergiler de hasat zamanında alınacaktır.
 - 10- Bu ahitnamedeki şartlara Allah’ın ahdi, Resulü ’nün, halifelerin ve müminlerin zimmeti vardır; ta ki üzerlerine düşen cizyeleri ödesin sorumluluklarını yerine getirsinler.”²¹⁵⁸

Tarih kitaplarında en tafsilatlı bir biçimde verilen bu anlaşma; çoğu yerli Hıristiyan olanlara, yine Hıristiyan olan Romalı ve Bizans yönetimlerinin vermediği birçok şeyi garanti altına alıyordu.²¹⁵⁹

Bizans’ın zulmü altında yaşayan halk İslam Devletinin vatandaşı olduktan sonra alelade ve zulme uğrayan vatandaş olmaktan çıkmış, bir anlaşma imzalayan ve eşit haklara sahip olan iki taraftan biri durumuna gelmişlerdir. Hıristiyan vatandaşların canları, malları ve dinlerinin her türlü saldırı ve rahatsız edilmelerine karşı korunacağını açıkça göstermektedir.

²¹⁵⁸ Taberi, I, 2405-2406.

²¹⁵⁹ M. Hamidullah, *İslamda Devlet İdaresi*, Çev. Sait Kuşcu, (İstanbul 1963), 180; Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, Çev. B. Sina Şeker (İstanbul: İmge Kitabevi 1996), 36.

Şüphesiz ki, bir millete bir topluluğa verilen haklar bu üç prensibe bağlıdır. Bununla zimmilerin²¹⁶⁰ canları ve malları aynı seviyede tutulmuştur.

Hz. Ömer'in bizzat Kudüs'e gelerek yapmış olduğu bu anlaşma; Hristiyan Bizans ve Roma idarelerinin uzun bir dönemdir yapmış olduğu baskı, ayrımcılık ve zulmü de ortadan kaldırıyordu. Bu tarihi vesika, aynı zamanda İslam hoşgörüsünün sosyal ve kültürel seviyesini ortaya koyarken Gayri müslimlere karşı gösterilen bu hoşgörü ve merhametli tutum ve tavırların daha sonraki İslam fetihlerinin devam ve sürekliliğinde önemli bir rol oynamıştır.

Anlaşmaya genel çerçevesi itibariyle bakıldığında Hristiyanların can, mal ve namus emniyeti, din ve vicdan hürriyetlerini teminat altına aldığını göstermektedir. Ancak diğer anlaşma metinlerinden daha tafsilatlı olan Seyf b. Ömer'in bu metninde yer aldığı halde diğer metinlerde olmayan "Yahudiler İliya (Kudüs) halkıyla birlikte kalmayacaklar." şeklindeki bir hüküm yer almaktadır. Bu uygulama muhtemelen Yahudilerin Hristiyanlarla olan düşmanlıklarını bildiğinden dolayı Hz. Ömer'in tedbir amaçlı yapmış olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır.²¹⁶¹

Ancak aynı dönem İslam fetihleri neticesinde yapılan anlaşmalar dikkate alındığında çok özel bir durum olmaması halinde genel uygulamalarla pek bağdaşır bir durum gibi gözükmemektedir. Yahudilerle ilgili aynı şartlara benzer bir başka anlaşma söz konusu olmadığı gibi Mısır'ın fethinde, İskenderiyeli Yahudilerin orda kalacakları ifade edilmiştir.²¹⁶²Yapılan anlaşmalarda Yahudilerin aleyhine böyle bir hüküm olmamasına rağmen bu metinde yer alması, genel kanaatin bu yönde olmaması bunun Hristiyan -Yahudi düşmanlığından kaynaklanan bir durum olabileceği şeklindedir. Kaldı ki, cizye ödeyemeyen fakir Gayri müslimlere Beytü'l -mal'dan yardım yapılmasını isteyen Halife Ömer'in Kudüs'ün fethi esnasında yaptığı anlaşma metnine böyle bir madde koyması pek mümkün görünmemektedir.²¹⁶³

Kudüs le ilgili bir diğer anlaşma metni olarak da Yakubi'nin verdiği Hz. Ömer'in Kudüs halkına sunduğu şu kısa mektubudur: " Kanlarınız, mallarınız ve Kiliseleriniz emniyettedir, Kiliselerinize oturulmayacak ve tahrip olunmayacaktır, meğer ki genel isyandan sorumlu olasınız."²¹⁶⁴ Yukarıda zikredilen her iki anlaşma metni de can, mal, kilise ve inanç emniyeti sağlaması bakımından aynı içeriğe sahip olduğu görülmektedir.

²¹⁶⁰ İslam devletinin Müslüman olmayan vatandaşları.

²¹⁶¹ İ. Süreyya Sırma, 108.

²¹⁶² Belâzuri, 197-198; Fayda 147.

²¹⁶³ Fayda, 147; Muammer Gül, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl. 2001, C. 8, s. II, 52.

²¹⁶⁴ Yakubi, Tarihu'l-Yakubi, II, 136.

Erken dönemden itibaren Kudüs’de dahil olmak üzere fetihlerle Müslümanların hakimiyeti altına giren yerlerde Yahudi ve Hıristiyanlar göçe zorlanıp sürgüne tabi tutulmak bir yana İslam’ın hoşgörüsü çerçevesinde zimmî statüsü uygulanmış, ikamet bölgelerine ayrılmadan can ve mal emniyetleri sağlanmıştır.²¹⁶⁵Müslümanların fetih sonrası Gayri müslim halklara karşı ortaya koyduğu insani tavır ve hoşgörü onları Ortodoks Bizans’a karşı Müslüman idaresini tercih eder duruma getirmiştir.²¹⁶⁶

Hz. Ömer’in gerçekleştirdiği anlaşma İslam dinin, zorlamaya giden bir din değil, bilakis müsamahakâr bir din olduğuna işaret etmektedir. Aynı zamanda bu emannâme, Müslümanların Kudüs Hıristiyanlarına akıllarına gelmeyecek derecede adaletli bir muamele gösterdiklerini anlatan tarihi bir vesikadır. İslam dini, hiçbir kimseyi din konusunda zorlamaz.²¹⁶⁷ Bunu ancak kişinin kendi arzusuyla yapmasını ister. İman insanların kendisine zorlanacağı bir husus değildir. Çünkü O, kalbî bir ameldir. Kalpleri de Allah’tan başkası bilemez. Müslümanlar, Hıristiyan din adamlarının Müslümanlarla beraber yaşayacağı konusunda güvence verdiler. Kendilerini koruma hususunda onlardan cizye talep ettiler. Bu şekilde onlar sakin bir hayatın gölgesinde Müslümanlara komşu olarak hayatlarını sürdürdüler. Öyle ki, Müslümanların yanı başında onlardan adalet, insaf ve müsamaha göyerek yaşamaları, İslam’ın ve Müslümanların gerçek adaletine şahit olmalarını sağlamıştır.

Müslümanların Medine’de ilk İslam devletini kurmalarıyla Gayri müslimlere verdikleri zimmi statüsü fetihler neticesi İslam topraklarına katılan diğer şehirlerde olduğu gibi Kudüs’teki Gayri müslimler içinde verilmiştir. Ahitnamede tam bir teminat altına alındığı şekliyle can ve mal emniyeti yaşama özgürlüğü sağlandığı gibi, dini inanç ve ibadetlerine, dini yaşantılarına hiçbir şekilde müdahale edilmemiş, mabetleri koruma altına alınarak dini özgürlükleri de sağlanmıştır.²¹⁶⁸

Zimmet akdiyle bağlanmış oldukları İslam devletinin vatandaşlık statüsüyle ötekileştirilmeden devlet imkanlarından neredeyse eşit bir şekilde yararlanan Gayri müslimlerle Müslümanlar arasında önemli bir problem yaşanmamıştır. Kudüs tarihine bakıldığında aynı anlayışın sonraki dönemlerde de Müslümanların yönetiminde devam ettiği görülmektedir. Ancak Haçlılar tara-

²¹⁶⁵ Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Orta Çağda Yahudiler*, (Çev. A. Fethi), (İstanbul: Sarmal Yayınevi 1997), 224.

²¹⁶⁶ Bernard Levis, *Tarihte Araplar*, (Çev. H. D. Yıldız), (İstanbul: Anka Yay. 2000), 82.

²¹⁶⁷ Bkz. el-Bakara, 2/256.

²¹⁶⁸ M. Mahfuz Söylemez, “İlk Dönem İslam Toplumunda Gayri Müslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, 22, s.123.

ından (1099) Kudüs'ün işgal edilmesiyle var olan barış ve huzur ikliminden hiçbir eser kalmamış Müslüman ve Yahudiler kılıçtan geçirilmiştir.²¹⁶⁹

Hz. Ömer'le başlayıp Daha sonra Selahaddin Eyyubi ve Osmanlıyla devam eden barış ve huzur iklimine XX. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Kudüs ve Kudüs halkı hasret kalmıştır. Bölgenin ve özellikle Kudüs halkının yeniden huzur ve barış iklimine kavuşması, Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanların birlikte yaşayabileceği bir idare anlayışıyla mümkündür. Kudüs'ün geçmiş tarihi, bu tecrübe ve birikime sahiptir.

SONUÇ

Müslümanların "Ömerî Fethi" olarak adlandırdıkları bu fetih, siyasi ve askerî bir sürecin sonucunda değil, sahabenin uzunca bir dönem Hz. peygamber (SAV)'den almış olduğu eğitim ve terbiye sonucunda meydana gelmiştir. Aynı zamanda bu fethin hikâyesi Hz. Ömer zamanında değil, Müslümanların namazlarını Mescid-i Aksa'ya yönelerek kıldıkları andan itibaren başlamıştır. Bilindiği gibi İslam dininin en önemli ibadetlerinin başında namaz gelmektedir. Müslümanlar Mekke'de ve 16 ay boyunca Medine'de namazlarını Mescid-i Aksa'ya yönelerek kılmışlardır. Bu dönem boyunca Müslümanların Mescid-i Aksa'ya olan sevgileri artmış ve ancak Mescid-i Aksa'ya duyulan sevgi zirveye ulaştığında ve müminlerin içinde sarsılmaz bir hâl aldığı anda, kible Kâbe-i Muazzama olmuştur. Mescid-i Aksa yalnızca ilk kible olmasından değil, aynı zamanda İsrâ ve Miraç hadisesinin de orada yaşanması Müslümanlar için daha da önemli hale getirmesi sebebiyle bu şehrin İslam sancağı altında yaşamasını gerektiriyordu. Müslümanları motive eden bu gerekçe Kudüs'ün fethinin gerçekleşmesini sağlamıştır. Hz. Ömer, Kudüs halkına verdiği emaname ile onların din hürriyetleri, canları, malları garanti altına alınmış; yerlerinde kalmak isteyenler cizye ödemelerini hükme bağlamıştır. Şehri terk etmek isteyenlere mâni olunmamış, Kiliseler, manastırlar güvence altına alınmıştır. Hz. Ömer, Gayri müslimlere İslam'ın hoşgörü ve adaletiyle bu şekilde muamele ederken, aynı zamanda Müslümanlarında ganimetlerle dünyaya aldanmamaları için sürekli onları ikaz edip esas gayelerini hatırlatmıştır.

Peygamberler şehri olan Kudüs tarih boyunca birçok yıkım, sürgün, ve iltilaya uğramış, şehir tamamen tahrip edilip, insanlar katledilmiştir. Hz. Ömer'in fethi ile Kudüs gerçek bir barış sürecine girmiştir. Kudüs'teki bütün unsurlara can, mal emniyeti, mabet dokunulmazlığı, din, mezhep, çalışma hürriyeti tanıyarak geçmişinde pek de alışık olmadığı bir sürece girilmiştir.

²¹⁶⁹ H. A. Nomiku, *Haçlı Seferleri*, çev. Kriton Dinçmen (İstanbul: İletişim Yay.1997) 35; Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, çev. İlcan Bihter Barlas, (İstanbul: IQ Yayınları 2009) 102-104.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, Ahmet, Hz. Ömer. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Belâzurî, *Fütuhu'l-Buldân*. çev. Mustafa Fayda Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Buhl, F. "Kudüs" *İA*, C. VI. İstanbul: 1988, 655-656.
- Carnotensis, Fulcherius, *Kudüs Seferi "Kutsal Toprakları Kurtarmak"*. çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul: IQ Yayınları, 2009.
- Cohen, Mark R., *Haç ve Hilal Altında Orta Çağda Yahudiler*. Çev. A. Fethi, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997.
- Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitabu'l-Harac*. trc. Ali Özek İstanbul: 1973.
- Fayda, Mustafa, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1989.
- _____ "Ömer" *DİA İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul: 2007, 44-51.
- _____ *Hulefâ-i Raşidin Devri 'Dört Halife'*, İstanbul: Kubbealtı, 2017.
- Goitein, Solomon D., "Al-Kuds" *El*, C. V. E. J. Brill 1978, 323-324.
- Gül, Muammer, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl.2001, C. 8, s. 2, 47-58.
- Hamidullah, M, *İslamda Devlet İdaresi*. Çev. Sait Kuşcu, İstanbul: 1963.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* Çev. M. Keskin İstanbul: Çağrı Yayınları, 1984.
- İbnü'l-Esir, *el-kâmil fit-Târih*. C. 7, Çev Heyet, İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.
- Lewis, Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler*. Çev. B. Sina Şeker, İstanbul: İmge Kitabevi, 1996.
- _____ *Tarihte Araplar*, Çev. H. D. Yıldız, İstanbul: Anka Yay. 2000.
- Nomiku H. A., *Haçlı Seferleri*. çev. Kriton Dinçmen, İstanbul: İletişim Yay. 1997.
- Sarıçam, İbrahim, Hz. Ömer. Ankara: Diyanet Vakfı Yay. 2015.
- Sırma, İ. Süreyya, *İslami Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*. İstanbul: Beyan yay. 2015.
- Strange, Guy L. *Palestina Under The Moslems*, Beirut: 1965.
- Söylemez, M. Mahfuz, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayr-i Müslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü" *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, 22, ss. 99-124.
- Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*. Çev.Z. K. Ugan, A. Temir, Ankara: Maarif Matbaası, 1954.
- El-Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi*, I-III, Necef: 1964.
- el-Yakubî, *Kitabu'l-Buldân*. M.J. de Goeje, E. J. Brill 1967.
- Yıldız, H. Dursun, "Ecnadeyn" *DİA İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yay. 1994, 385.

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE ASKERİ TEŞKİLAT

*İsmail PIRLANTA**

ÖZET

Devletin ve tebaanın gerek iç gerekse dış sahada güvenliğini temin etme, dinin tanınma ve yayılmasını sağlama, müntesiplerin dini yaşama hürriyetlerini koruma hususiyetlerini temin sadedinde İslam devletinde askeri teşkilat Hz. Peygamber döneminde teşekkül ettirilmiştir. Onun ve Hz. Ebu Bekir döneminin Askerlik anlayışı profesyonel yapıdan uzak Allah rızasını kazanma ve uhrevî mükâfata nail olma amacına yönelik bir anlayış ve hizmet olarak görülmektedir. Bu özellik düşünüldüğünde meydana getirilen orduların tabiatıyla gönüllülük esasına dayalı olarak oluşturulduğu görülmektedir. Hz. Ömer dönemi ise İslam devletinde her yönden profesyonel manada kurumsallaşmanın yaşandığı bir dönemdir. Bu kurumsallaşma askeri bağlamda düşünüldüğünde onun dönemi İslâm Tarihi'nde askerliğin veya ordunun özel bir teşkilât haline getirildiği dönem olmuştur.

Bildirimizde Hz. Ömer'in orduyu özel bir teşkilat haline getirirken yaptığı uygulamaların neler olduğunu kaynaklardaki veriler ışığında ortaya koymayı amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler

Hz. Ömer, ordu, askeri teşkilat, Dîvânü'l-Cünd, ordugâh şehir

GİRİŞ

Hz. Peygamber Mekke döneminde İslam Dininin emirlerini müşriklerin her türlü baskı, zulüm ve engellemelerine rağmen tebliğ etmiş kendisine ve Müslümanlara yönelik düşmanca tavırlara karşı silahlı bir mücadele içerisine girmemiştir. Zira o, risaletinin Mekke döneminde ne kendisinin etkin bir şekilde hükmettiği siyasi bir yapıya ne de askeri bir teşkilata sahip olmadığı gibi Müslümanların sayısı da böyle bir mücadele için yeterli değildi. Hz. Peygamber Medine'ye hicretten sonra sayıca belli bir yeküne ulaşan Müslümanların ve şehrin diğer sakinlerinin içerisinde yer aldığı bir siyasi mekanizma kurma teşebbüslerini başlattı. Oluşturulan Medine Anayasasıyla bu mekanizma kurul-

* Doç. Dr., Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

du. Siyasi anlamda elini güçlendirmiş olan Hz. Peygamber savunma noktasında da belirli bir mesafe kat etmiştir. Medine'ye yönelik Kureyş müşriklerinden gelen herhangi bir saldırıya karşı Müslümanlarla gayri Müslim topluluklar birlikte şehri müdafaa etme konusunda anlaşmışlardı. Ayrıca gayri Müslim topluluklar Müslümanların aleyhine Mekke Müşrikleriyle hiçbir anlaşma yapamayacaklar ve onlara eman veremeyeceklerdi. Yani bir anlamda Hz. Peygamber, pratikte uygulama sahası bulamasa da Medine'nin savunulması adına her bir dini ve etnik yapının eşit derecede katıldığı bir mecburi askerlik tesis etmiştir.²¹⁷⁰ Bu gelişmelerin yanında Hz. Peygamber Mekke Suriye kervan yolunu kendi kontrolüne almak için Benî Damra ve Müdlic gibi kabilelerle tarafsızlık ve saldırmazlık hükümleri içeren antlaşmalar yapmıştır.²¹⁷¹ Hz. Peygamber Mekke Müşriklerine karşı yapmayı düşündüğü askeri harekâtlar için gerekli olan hazırlıkları tamamlayıp uygun bir zemin oluşturduktan sonra seriyye ve gazveler dönemi başlamıştır. Seriyye ve gazveler dâhil sınırlı miktarda asker sayısına ulaşan Hz. Peygamber dönemi orduları esasen gönüllü ordulardı. Ancak Kur'an'daki birçok ayete baktığımız zaman sefer ve savunma maksatlı ordular için katılımın zorunlu kıldığı da söylenebilir. Örneğin; "Sizler gerek yaya gerek binekler üzerinde Allah yolunda sefere çıkın. Mallarınızla, canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır".²¹⁷² Daha sonraki büyük çaplı muharebeleri gerçekleştirecek orduların ilk nüveleri bu şekilde teşekkül etmiş oluyordu.

Hz. Peygamberin vefatının akabinde Medine ve civarındaki Müslümanların biatını alan Hz. Ebu Bekir İslam Devletinin ilk halifesi olmuştur.²¹⁷³ Onu bekleyen en büyük sorun İslam memleketinin dört bir yanından gelen irtidad hareketleriydi ve bu hareketler ciddi anlamda askeri müdahale gerektirmekteydi. Devletin yönetim ve kurumlarıyla her yönüyle Hz. Peygamber dönemini yansıtan Hz. Ebu Bekir döneminin askeri teşkilatlanması da aynıydı. Gönüllük esasına dayalı bir şekilde Medine'de toplanan ordular buradan irtidad olaylarının görüldüğü yerlere sevk edilirdi.²¹⁷⁴ İrtidad olaylarının bastırılmasının akabinde Suriye ve Irak bölgelerine fetih için görevlendirilen orduların hazırlanıp gönderilmesinde de benzer tarzda seremoniler gerçekleştirilirdi. Dirayetli komutanların eşliğinde faaliyet alanlarına gönderilen askeri birliklere Müslü-

²¹⁷⁰ Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, Siyer Yay., İstanbul 2017, s. 27.

²¹⁷¹ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafiz eş-Şelebî, I-IV, Mısır 1936, II, s. 241, 249; İbn Sa'd, *et-Tabâkatü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut, trz., I, s. 286.

²¹⁷² Tevbe, 9/41

²¹⁷³ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, IV, s. 307.

²¹⁷⁴ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, Kahire 1978, s. 116, 242.

man muhitlerden asker ilave olurdu. Bu katılımlarda da gönüllülük esası aranmaktaydı.²¹⁷⁵

1. Hz. Ömer Döneminde Askeri Teşkilat

1.1. Ordunun Teşekkülü

Askerlik hizmeti Hz. Ömer'in iktidarının ilk yıllarında da Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinde olduğu gibi gönüllülük esasına dayalı olarak yerine getirilmekteydi. Onun görevlendirmiş olduğu ilk ordu olan Ebu Ubeyd b. Mesud es-Sakafî önderliğindeki ordunun toplanma biçimi bu savımızı destekler mahiyettedir. Nitekim Irak-İran cephesinde savaşmak üzere görevlendirilmek istenen bu ordu tamamen gönüllülük esasına dayalı, Hz. Ömer'in büyük gayreti ve ısrarlı daveti ve bu cephenin tecrübeli komutanı Müsennâ b. Hârise eş-Şeybanî'nin yapmış olduğu ateşli konuşmanın ardından teşekkül edebilmiştir.²¹⁷⁶ Hz. Ömer, halifeliğinin ilk günlerinde karşılaşmış olduğu ordu oluşturma sorunu karşısında başarılı ve kalıcı fetihler yapılabilmesi için gönüllü birliklerin yanı sıra daha farklı tedbirler alınmasının gereğini anlamıştır. Dîvânın kurulmasını bu bağlamda anlamamız gerekmektedir. Zira bu kurum vergi muameleleri ve tahsili gibi mâlî konularla ilgilenmesinin yanı sıra büyük oranda, orduda görev alacak askerin sayılarını ve isimlerini zapt ve tespit etmek, erzakını, maaşını tayin etmek ve bunların zamanında dağıtımını yapmak gibi askerî konularla ilgilenmek için ihdas edilmişti.²¹⁷⁷ Böylelikle ziraat, sanat ve ticaret ile meşgul olmalarına izin verilmeyen, hak ettikleri savaş ganimetlerinden başka önceden belirlenen ücretlerini düzenli olarak devlet hazinesinden alan, meslekleri profesyonel askerlik olan bir sınıf ortaya çıkmıştır.²¹⁷⁸ Bu sınıfın teşekkülünde iş o kadar ciddi ve ustaca yapılmıştır ki hiçbir ayrıntı atlanmamıştır. Profesyonel askerlerin isimleri ve vasıflarının bunun yanında alacakları ücretlerin ordu merkezlerinde bulunan özel defterlere kaydedilmesini, askerliği meslek olarak seçen kişilerin geride bıraktıkları ailelerin geçimlerinin devlet tarafından karşılanmasını bu bağlamda zikredebiliriz.²¹⁷⁹

Hz. Ömer döneminde gerek gönüllü gerekse ücretli askerlerin seçiminde Müslüman olmak, buluş çağına gelmiş olmak, akli melekeleri yerinde olmak, hasta ve sakat olmamak, askerlik için gerekli liyakate sahip olmak, cesur ve

²¹⁷⁵ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-XII, Beyrut trz., IV, s. 4, 29.

²¹⁷⁶ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 251-252; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 61-63.

²¹⁷⁷ İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber*, Beyrut 1971, I, s. 202-203.

²¹⁷⁸ Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, s. 51-52.

²¹⁷⁹ Abdurrahmân Avn, *el-Fennü'l-Harbi fi Sadri'l-İslâm*, Mısır 1961, s. 98; Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, s. 51-52.

atılğan olmak gibi şartların arandığını görmekteyiz.²¹⁸⁰ Orduda yer alacak kimselerin özellikleri bu şekilde sıralanırken söz konusu dönemde askerlik vazifesinin üzerinden düştüğü kimseler arasında ilgi çeken bir gruba rastlamaktayız. Bu grup dinde derin bir kavrayış edinmek ve kavimlerini bu alanda aydınlatmak için kendilerini ilim öğrenmeye adayan kimselerden oluşmaktadır. Tevbe Suresi'nin 122. Ayetinin referans olduğu kendilerini ilim öğrenmeye adayan kimselerin ordudan el çektirilme durumu daha sonra gelen İslam iktidarları döneminde de titizlikle uygulanan bir kural olmuştur. Allah yolunda kalem ile cihat yapan bu kişilerden başka hastalar, acziyet içerisinde bulunanlar, sakatlar, çocuklar, ihtiyarlar ve kadınlar da askerlik hizmetinden muaf olan kesim içerisinde yer almaktaydılar.

Ordu içerisinde savaşmaya elverişli kimselerin düzenli bir şekilde bir araya getirilip savaşmaları ne kadar önemli ise onların izin imkânlarının temin edilmesi de o derece önem arz etmekteydi. Zira bir sonraki muharebeler için askerlerin dinlenme ve moral depolama ihtiyaçlarının tatmin edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde dur durak bilmeden savaşan asker belli bir müddet sonra savaşma enerjisini yitirme tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Bunun yanında askerlerin aile özlemlerinin de giderilmesi gerekmektedir. Bütün bu hususiyetleri çok iyi kavramış olan Hz. Ömer tüm cephelerde savaşan askerlerin dört ayda bir yenileri ile değiştirilmesi uygulamasını başlatmıştır. İhtiyarlık yaşına ulaşan askerler ise sürekli olarak terhis edilirdiler.²¹⁸¹

Hz. Ömer döneminde çok geniş bir coğrafyada fetih hareketlerinde bulunulması bu hareketlerde görev alan askerlerin daha düzenli ve zinde bir şekilde vazifelerini yapmalarını sağlayacak ortamların oluşturulmasını da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Medine haricinde başka üsler ve ordugâhlar kurulmuştur. Kaynaklara göre cünd ismi ile anılan ve sayılarının sekiz olduğu bildirilen bu yerlerden bazıları şunlardır: Filistin, Dımaşk, Ürdün, Kinnesrin, Hims.²¹⁸² Bu dönemde cünderin yanı sıra İslam ordularının kalıcı ikametleri ve eğitimleri için ordugâh şehirler oluşturulmuştur. Basra, Kufe, Musul, Taberiyeye, Lûd, Remle, Fustat ve Kayravan şehirleri bunlar arasındadır. Bu ordugâh şehirler Arap kabilelerinden her kabileye bir mahalle tahsis edilmek suretiyle oluşturulmuşlardır.²¹⁸³ Su yerlerine, otlaklara yakın yerlere inşa edilen ordugâhlar için olmazsa olmaz şart İslam ordusunun ikametine uygun ve strate-

²¹⁸⁰ Avn, *el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm*, s. 85; Terzi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat, s. 53-55.

²¹⁸¹ Avn, *el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm*, s. 89.

²¹⁸² Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, IV, s. 196; Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 137-138.

²¹⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-Târîh*, thk. Johannes Tornberg, II, Beyrut 1965, s. 451, 527-529; III, s. 83-84, 88-89.

jik mevkilere yakın olmasıydı.²¹⁸⁴ Ordugâhların inşâî planlarına gelince şu hususlar dikkati çekmektedir: Askerlerin ve ailelerinin kalmaları için yapılan bina ve kışlalar surlarla çevrenmekte, ayrıca derin hendek ve kanallar açılarak tahkimat daha da kuvvetli hale getirilmekteydi. Açılan kanal ve hendekler çoğu zaman su ile doldurulmaktaydı.²¹⁸⁵ Askerler için gerekli olan malzemelerin depolandığı iaşe ambarları ve at ahırları ordugâhların vazgeçilmez unsurları arasında bulunmaktaydı.²¹⁸⁶ Bu yerlerde kalan askerler hakkında tutulmuş olan kayıtlar da buralarda muhafaza edilmekteydi. Fetihlerle birlikte İslam topraklarının genişlemesi bu ordugâhların yanında birçok askeri noktaların inşasını da beraberinde getirmiştir. Bu duruma paralel olarak büyük şehirlerde, denize kıyısı olan merkezlerde ve hudut bölgelerinde askeri kışlalar, sınır karakolları, menâzir ismi verilen gözetleme kuleleri inşa edilmiştir.²¹⁸⁷ Bizans ve İran'dan fetih yolu ile geçen birçok yerleşim yerindeki eski askeri kışlaların tamir edilerek kullanılmasında da bir beis görülmemiştir.²¹⁸⁸

1.2. Orduyu Oluşturan Sınıflar ve Komuta Kademesi

Hz. Ömer döneminde İslam ordusu atlılar, deve süvarileri, yayalar, okçular, levazım ünitesinde çalışanlar, lağımçılar, istihkâmcılar, Mancınıkçılar, nakkâbûn, İstihbaratçılar, personel kadrosunda çalışanlar olmak üzere sınıflanmaktaydılar.²¹⁸⁹ Ana vurucu güç olmalarının yanında sefer esnasında taarruza uğrayan veya bir tehlike ile karşı karşıya kalan yaya birliklerini destekleme veya onlara yardım etme gibi görevler de üstlenen atlılar Hz. Ömer dönemi ordularının vazgeçilmez sınıfını oluşturmaktaydılar. Harp meydanında göğüs göğse çarpışma bağlamında ordunun bir başka muharip gücünü oluşturan sınıf yayalardı. Ordunun atıcı silah kullanan kesimini oluşturan okçular savaşta düşmanı tesirsiz hale getirme noktasında çok önemli vazifeler üstlenmekteydiler. Sefer esnasında askere lazım olan gerek yiyecek ve içecek gerekse diğer eşyanın temini ve saklanmasıyla sorumlu olan sınıfa levazım sınıfı denmekteydi. Özellikle kale kuşatmalarında kalenin ele geçilip şehre girilmesi adına alternatif bir yol olarak düşünülen lağım yolunun keşfedilmesi veya gerekirse

²¹⁸⁴ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 341.

²¹⁸⁵ Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, s. 59-60.

²¹⁸⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 195; Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, İstanbul 1977, II, s. 145-146.

²¹⁸⁷ Galip b. Abdulkafi Kureşî, *Evveliyâtü'l-Farukî's-Siyasiyye*, Daru'l-Vefa, Mansûre 1990, s. 283, 284-286, 326; Avn, *el-Fennü'l-Harbî fi Sadri'l-İslâm*, s. 85; 199-203; Bessam Aselî, *Fennu'l-Harbî'l-İslâmî*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988, I, s. 47-48.

²¹⁸⁸ Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, II, s. 148; Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, s. 61.

²¹⁸⁹ Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, s. 79-82.

askerin geçeceği kanalların açılması vazifesi ile görevlendirilen sınıf lağımçılarıdır. Ordunun intikalini sağlayacak yolların, köprülerin yapılma ve benzer inşaat hizmetlerinin yerine getirilme vazifesi istihkâmcıların idi. Hz. Ömer dönemi ordularının önemli bir sınıfı da mancınıkçılar idi. Mancınık aleti kale kuşatmalarında etkili bir şekilde kullanılmaktaydı. Kale duvarlarına gedik açan sınıf anlamında kullanılan nakkâbun sınıfı da önemli vazife icra eden bir sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Düşman hakkında bilgi toplama vazifesiyle görevlendirilen sınıf istihbaratçılardı. Hz. Ömer'in vazifelendirmiş olduğu ordularda gizli olarak görev yapan ve doğrudan kendisine bağlı olan kimselerin olduğu kaynaklarda geçmektedir.²¹⁹⁰ Gerek ordugâhlarda gerekse intikal halindeki orduda bulunup garnizonun veya askerlerin diğer işleri ile ilgilenen sınıfı günümüz tabiri ile personel sınıfı olarak vasıflandırmak mümkündür. Bu sınıfın belli başlı görevlileri şunlardır: Divanü'l-cünd kâtipleri, hazine memuru, ganimetleri toplayıp taksim eden sarraflar, tercümanlar, elçiler, İslam'a davet eden davetçiler, dağılan safları düzenleyenler, ordunun arkasından gelip geride kalanları toparlayan ve askerlerin düşürdüğü veya unuttuğu eşyaları toplayan artçılar, komutanlar arasındaki haberleşmeyi sağlayan ve süratli koşan hecin develeriyle karşılıklı gelip gidenler, ordu kadısı, kahramanlık ve cesaret üzerine menkıbeler anlatarak askerleri coşturan kıssacılar veya vaizler, doktorlar ve diğer sağlık görevlileri.²¹⁹¹

Hz. Ömer Hz. Peygamberden gelen âdet üzere kendi döneminde tertip edilen orduların başkomutanı durumundaydı. Zira devlet başkanın görevleri arasında başkomutanlık görevi de bulunmaktaydı. Bunu biz Hz. Ömer'in görevlendirmiş olduğu birçok orduda görmekteyiz. Kâdisiye Ordusu'nu merkezden gönderdiği talimatlarla yönetmesi²¹⁹² bu duruma bir örnektir.

Devlet başkanın tek vazifesinin ordu komutanlığı olmaması ve başka birçok önemli görevler de üstlenmesi onun çoğu kez kendi yerine güvendiği ve askeri yeteneklerine inandığı birini başkomutan olarak atamasını zorunlu hâle getirmiştir. Bu durum Hz. Ömer içinde geçerlidir. O, Medine'den gönderdiği orduların komutanlarına kendilerini komutan seçtiğine dair en önemli işaret olarak bir mızrağın ucuna bizzat kendisinin bağladığı sancağı teslim ederdi. Eğer komutan Medine'den değil de başka bir merkezden atanmışsa o zaman ya bir sancak gönderir ya da komutan seçtiği şahsı bu vazife ile görevlendirdiğine yönelik yazılı bir emir yollardı.²¹⁹³ Hz. Ömer'in ordularına başkomutan

²¹⁹⁰ Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, II, s. 165-166.

²¹⁹¹ Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, s. 82.

²¹⁹² Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 86-135.

²¹⁹³ Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, s. 66.

olarak belirlediği kişilerde aradığı kıstaslar şu şekilde sıralanabilir: İslam Dini-ni kabul ve samimi bir Müslüman olarak ona hizmet etmede öncelik sahibi olmak.²¹⁹⁴ Savaş ve askeri idare konusunda tecrübeli olmak. Cesaret sahibi olmak. Üstlendiği vazifeyi en kısa zamanda ve meşru bir şekilde yerine getirmek. Kavrayış ve muhakeme konusunda yetenekli olmak. Söz konusu kıstaslara sahip bir şekilde başkomutan olarak atanan birinin ordu hazırlama, disiplini sağlama, zaferi mümkün kılacak yol ve yöntemi bulma ve uygulama gibi yetki ve sorumlulukları vardı.²¹⁹⁵ Hz. Ömer Komutanlık gibi askeri ve valilik gibi idari görevlere sahabeden ve özellikle de muhacirlerden birini getirme düşüncesini yaptığı atamalarla yıkan bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ebu Ubeyd b. Mesud es-Sakaff'nin atanmasını bu bağlamda zikredebiliriz. Ebu Ubeyd'in komutan atanmasında halifenin temkinli olmaktan ziyade duygusallıkla hareket ettiğini ve bundan da pişmanlık duyduğunu, Sa'd b. Ebi Vakkas'ı atarken daha temkinli davranmasından ve bu atamayı yakın arkadaşlarına danışarak yapmasından anlamaktayız. Hz. Ömer'in komutan atamalarında enteresan ve anlaşılması zor atamaların yapıldığına da şahit olmaktayız. Örneğin; Hz. Ebu Bekir döneminin iki önemli ve başarılı komutanı Müsennâ b. Hârise ile Halid b. Velid onun iktidarı döneminde komutanlıktan alınmış yerlerine başka isimler bu makama getirilmiştir. Bu alımlardan gerek kendi döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde halifenin kararı üzerinde en fazla soru işareti bırakanı Halid'in görevden alınması olmuştur. Halife onu görevden alırken ve yerine Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ı atarken danışma heyetine sorma zorunluluğu hissetmemiştir. Halifenin bu kararı birtakım siyasi kaygılar ve kişisel tercihler ile vermiş olduğu muhakkaktır. Bunun yanında Hz. Ömer'in, Halid'in mükemmel bir komutan olmasına karşın idarecilikte bu kadar etkili olamayacağını düşünmesi de bu kararda etkili olmuş olabilir. Ayrıca İslam'ı yaşama noktasında Halid'e göre daha ihlâslı ve samimi olduğuna inandığı Ebu Ubeyde'yi bu yönünden dolayı da seçmiş olabilir. Ebu Ubeyde'nin gerek komutanlık gerekse idarecilik noktasında kendisini Hz. Peygamber döneminden itibaren ispat etmiş olması da halifenin bu atamada elini güçlendiren argümanlar olarak belirmektedir.²¹⁹⁶

²¹⁹⁴ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 4, 29.

²¹⁹⁵ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Velâyâtü'd-Dîniyye*, Kahire 1973, s.42-43; 52-53; Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, s. 70-71.

²¹⁹⁶ Hz. Ömer'in komutan atama stratejileri hakkında geniş bilgi için bkz: İsrail Balcı, "Hz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi: Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh örneği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 20-21, s. 171-211.

Hz. Ömer döneminde ordu onluk sisteme göre bir tertip arz etmekteydi.²¹⁹⁷ En küçük askeri birlik onar kişilik mangalardı. Her manganın başına ise arîf rütbesi ile bir kişi tayin edilmişti. Beş manganın bir araya gelmesi ile elli kişilik bir askeri birlik teşekkül etmekteydi. Günümüz tabiri ile takım denebilecek bu birliği ise halîfe rütbeli bir kişi komuta etmekteydi. On arîf veya iki halîfeye komutanlık eden rütbeli askere kâid veya kâidü'l-mie ismi verilmekteydi. Bölük komutanı olarak da adlandırılabilir olan bu kişinin emrinde yüz kişilik bir askeri birlik bulunmaktaydı. Hz. Ömer dönemi ordularının tabur komutanı emîrû'l-kürdüs rütbesinde bir kişi idi. Bin kişilik bir askeri birlik olarak bu düzenleme Hâlid b. Velid tarafından ilk defa Yermük savaşında oluşturulmuştu.²¹⁹⁸ Beş bin kişilik bir askeri birliğin başında ise emîrû't-ta'bie rütbesiyle bir komutan bulunmaktaydı.²¹⁹⁹ On bin ve daha yukarı sayıda askerden müteşekkil alay veya tugay diye isimlendirebileceğimiz birlikleri ise emîrû'l-ceş rütbesinde bir kimse komuta etmekteydi. Kaynaklar dîvân teşkilatının ortaya çıkması ile birlikte ordu içerisinde askerlere maaş dağıtımından sorumlu bir takım rütbelilerden de bahsetmektedirler. Ümerâü'l-esbâ bunlardan biridir. Bu kişi maaşları alıp arîflere, nakîblere, emînlere vermekte onlar da kontrolleri altındaki kimselere bunları dağıtmaktaydılar.²²⁰⁰ Burada geçen nakîb ve emîn gibi unvanlar askeriyenin dışında sivil toplum yapılanmaları içerisinde kullanılmaktaydı. Buradan hareketle Ümerâü'l-esbâ rütbeli kimselelerin saha da yer alan ordu birlikleri arasında değil de personel sınıfında görevli kişiler olduğu söylenebilir. Bu kişilerin yetki ve sorumlulukları sadece askerî personelle sınırlı olmayıp aynı zamanda sivilleri de kapsamaktaydı. Bunlardan başka özellikle Taberî Kâdisiye özelinde ashâbü'r-râyât, ruûsü'l-kabâil²²⁰¹ ismi ile iki unvandan daha bahsetmektedir.²²⁰²

Askerlerin düşman karşısında başarılı bir şekilde mücadele edebilmeleri onların eğitim-öğretim ve talimlerini aksatmadan yerine getirmelerine bağlı olduğu aşikâr bir durumdur. Bu bağlamda Hz. Ömer döneminde bizzat halifenin kendisinin veya yukarıda zikri geçen ordu komutanlarının askerlerin savaşma gücünü sürekli canlı tutacak, çeviklik ve kabiliyetlerini arttıracak egzersizler yaptırılmaları öncelikli hedefler arasında yer almaktaydı. Ok atma, kılıç kullanma, ata binme, güreş, yakın dövüş talimlerini bunlar arasında saymak

²¹⁹⁷ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 87-88.

²¹⁹⁸ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 33-34.

²¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 201.

²²⁰⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 194.

²²⁰¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 88.

²²⁰² Avn, *el-Femmü'l-Harbî fi Sadri'l-İslâm*, s. 115; Terzi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat, s. 85-86.

mümkündür. Barış döneminde olduğu kadar savaş dönemlerinde de askerlerin eğitim ve talimleri elzem bir durumdu. Komutanlar muharebe usullerini talim ettirmekte, moral ve cesaret seviyelerinin yüksek tutulması için gerek psikolojik gerekse tarihî konularda askerlerini aydınlatmakta, kahramanlık hikâyeleri anlatmakta, savaşta insan haysiyet ve onuruna yakışan davranışlar hakkında bilgilendirme yapmaktaydılar. Hz. Ömer askerlerin eğitim işlerine önem verdiği gibi görevlendirdiği komutanlarının da eğitilmesine azami dikkat etmekteydi. Onun sefere gönderirken komutanlarına vermiş olduğu öğütler Hz. Peygamber imzası taşımaktaydı: Allah'ın adı ile Allah yolunda muharebe edilmesi, Allah'ı tanımayanlara karşı savaşılması, Ganimet mallarına hıyanetlik yapılmaması, Ahde vefasızlık gösterilmemesi, küçük çocukların, yaşlıların, kadınların, din adamlarının öldürülmemesi, doğaya zarar verilmemesi, düşmanı topluca imha yapılmaması (tenkil) gibi hususlar²²⁰³ bunlar arasında zikredilebilir. Hz. Ömer komutanlarına savaş esnasında neler yapması gerektiği hususunda ordu içerisindeki adamları vasıtasıyla devamlı sıcak mesajlar gönderir²²⁰⁴, yer yer de onların bulunduğu yere giderek onları teftiş ederdi.²²⁰⁵

1.3. Ordunun Maaş Durumu, Donanım ve Silahları

Hz. Ömer zamanında İslam topraklarının genişlemesine ve artan gelirlere paralel olarak askerler ganimetlerden aldıkları payların yanında düzenli ve sürekli bir maaş da almaya başlamışlardır. Üstelik düzenli ve sürekli maaş sadece askerlere değil onlar ailelerinden uzaktayken eş ve çocukların mağdur edilmemesi adına onlara da ödenmekteydi.²²⁰⁶ Bu bağlamda divân kanalıyla askerlere ve komutanlara ödenen ücretin en üst limiti şu şekilde belirlenmiştir: Asker için yılda 300, komutan için yılda 4000 dirhem. Bu ücretlerin zamanla 500 ve 5000 dirheme kadar çıktığı zikredilmektedir.²²⁰⁷ Bu dönemde Asker Maaşını yılın ilk ayı olan Muharrem ayının başında alırken, Askere maaştan ayrı olarak ödenen tahsisatlar için ise hangi bölgenin gelirinden ödenecekse burasının hasat zamanı beklenirdi.²²⁰⁸ Maaşların askerlere ödenmesi noktasında ise kaynaklar şu bilgileri vermektedirler: Maaşlar Ümerâü'l-esbâ tarafından önce onbaşılara (Ümerâü'l-A'sâr) yani arıflere, nakıblere, emînlere toptan teslim edilmekte bunlar da maaşları askerlere ödemekteydiler. Maaşların ödenmesinde son de-

²²⁰³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, I, s. 246; Terzi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat, s. 93-94.

²²⁰⁴ Şibli, Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, II, s. 165-166.

²²⁰⁵ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 188-189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 347-350.

²²⁰⁶ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 435-436; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 351.

²²⁰⁷ Corci Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, çev. Zeki Meğâmir, Dersââdet 1328, I, s. 148; Terzi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri, s. 90.

²²⁰⁸ Şibli, *Asr-ı Saadet (İslâm Tarihi)*, trc. Ömer Rıza Doğrul, I-V, İstanbul 1974, IV, s. 393.

rece dikkatli bir şekilde davranılırdı. Hz. Ömer orduda görev yapan askerlerin ücretlerini tam ve sorunsuz olarak almalarını istemekte bu konuda gelen küçük bir şikâyet için bile tahkikat açtırmaktaydı. Nitekim Irak cephesinde yaşanan maaş ödeme krizini bu bağlamda verebiliriz. Hz. Ömer onbaşıların maaşları adil ve sorunsuz bir şekilde dağıtmadıklarını öğrenince hemen soruşturma açmış ve içerisinde Saîd b. İmrân ve Meş'ale b. Nuaym gibi neseb bilginlerinin olduğu bir ekibi bu işi çözmek ile görevlendirmiştir.²²⁰⁹

Ordudaki askerlerin yeme, içme, barınma ihtiyaçlarının karşılanması, hayvan ve silahlarının tedarik edilmesi, ihtiyaç duyulan lojistiğin kullanılacak yerlere nakledilmesi Hz. Ömer'in üzerinde titizlikle durduğu hususlar arasında yer almaktadır. Onun zamanındaki ordugâh şehirler büyük oranda bu ihtiyaçların karşılanması için oluşturulmuştu. Kaynaklar Hz. Ömer döneminde gerek Suriye gerekse İran üzerine yapılan seferlerde görev alan askerlere yönelik her iki asker için bir deve olacak şekilde takviye lojistik desteğin yapıldığını yazmaktadırlar.²²¹⁰ Seferlerdeki askerlerin lojistik desteklerinin zaman zaman civar yerleşim merkezlerinden karşılandığı da olmaktaydı. Bu durum muhtaç duyulan ürünün kısa zamanda tedarik edilmesini sağladığı gibi zaman kaybının önüne de geçmekteydi. Örneğin; Kâdisiye muharebesine katılmış olan askerlerin buğday ve hayvan yemi ihtiyacı civar köylerden karşılanmıştır.²²¹¹ Ordunun artan yiyecek ihtiyacı için, cizye ödemeyi kabul eden milletlere ekstra adam başına 25 kilo buğday vermeleri şartı da getirilmiştir.²²¹² Fetihlerin devam ettiği coğrafyaya göre yöre halkından tedarik edilen ürünlerin çeşitliliği de değişmekteydi.²²¹³ Fetih bölgelerindeki orduların lojistik ihtiyacının tedarikinde, ürünlerin saklanması ve dağıtımında yaşanan sıkıntılar Hz. Ömer'i daha profesyonel tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu bağlamda erzak silolama ve dağıtma dairesi de diyebileceğimiz üniteler oluşturulmuştur.²²¹⁴

Hz. Ömer döneminde sefer esnasında ve muharebe meydanlarında en fazla ihtiyaç duyulan hayvanlar deve ve atlardı. Develer ordunun ağırlıkları, debbâbe, koçbaşı, mancınuk gibi silahları, çadırları, kadınları ve sair araçları taşımada kullanıldığı gibi aynı zamanda savaşta askerlerin bindiği binek veya hücumu karşı kalkan olarak da kullanılmaktaydılar. Ayrıca etinden ve sütünden de istifade edilen bir hayvan konumundaydılar. At ise o dönem savaşları-

²²⁰⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 194; Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, I, s. 235; Şibli, *Asr-ı Saadet*, IV, s. 393; Mustafa Necati Barış, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 28.

²²¹⁰ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire 1396/1976, s. 27.

²²¹¹ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 256.

²²¹² Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, s. 213-214.

²²¹³ Ya'kûbî, *Târîh*, I-II, Beyrut 1960, II, s. 154.

²²¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 562.

nın olmazsa olmazı ve savaşın kazanılmasına direk etki eden en büyük unsur olarak telakki edilmekteydi. Atın bu öneminden dolayı Hz. Ömer Medine civarında bulunan meralardaki atlarla bizzat ilgilenmekte, eğitilmelerine refakat etmekte, safkan ve melez atların ayrı yerlere konmasını istemekteydi.²²¹⁵ At ile birlikte savaşa iştirak eden askerler yani süvariler ordunun en gözde savaşçıları konumundaydılar. Bu yüzden de onların denetlenmeleri diğerlerinden daha sıkı olmaktadır. Bu bağlamda atlarıyla denetim geçiren askerlerin atları denetimi geçemezse asker de denetimden geçememiş sayılmakta ve cezalandırılmaktaydı.²²¹⁶

Hz. Ömer dîvân müessesesini ihdas ettikten sonra bu kurum aracılığıyla artan gelirlerden ayırdığı meblağla at ve silah satın almakta ve bunları ordugâh şehirlere ve diğer askeri üslere göndermekteydi. Bu şekilde askerin kendi sahibi olduğu at ve silahından başka devletin tedarik ettiği at ve silahlar da sayı itibarıyla artmıştır. Öyle ki Hz. Ömer karışıklığı önlemek için devlet kanalıyla alınan at, deve ve silahlara devlet damgası vurulmasını istemiştir.²²¹⁷

Üniforma olarak belirli bir renk ve şekilde elbise giymeyen Hz. Ömer dönemi ordusundaki askerler savaş alanında son derece sade gündelik kıyafetleri ile yer almaktaydılar. Ama bu durum askerlerin kendilerini korumak maksadıyla zırh giymelerinin veya savaş meydanında hareket kabiliyetlerini arttıracak daha rahat elbise edinmelerinin önünde bir engel teşkil etmemektedir. Kudüs'ün anahtarlarını teslim almak için çıkmış olduğu yolculuğunda Hz. Ömer, Cabiye'de bir araya geldiği komutanlarının geleneksel giysilerini terk edip bir Bizans komutanı gibi giyindiklerini görünce onlara tepki göstermiş ancak komutanların savaş meydanında daha rahat hareket etmek ve daha güvenli olmak için bu şekilde giyindiklerini söylemeleri üzerine onları makul karşılamış ve bu şekilde giyinmelerine izin vermiştir.²²¹⁸

Hz. Ömer Döneminde ordunun kullanmış oldukları silahlar kullanım şekillerine göre atıcı silahlar, kesici silahlar, dürtücü silahlar, vurucu silahlar ve koruyucu silahlar olmak üzere sınıflanabilir.²²¹⁹ Ok, yay, mancınık, arrâde, koçbaşı atıcı silahları oluşturmaktaydılar.²²²⁰ Kılıç ve hançer ise kesici silahlardı.²²²¹ Dürtücü silahlar grubunda mızrak yer almaktaydı.²²²² Topuz ve balta vu-

²²¹⁵ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire 1925, I, s. 155.

²²¹⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, III, s. 58, 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 77.

²²¹⁷ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, V, s. 222.

²²¹⁸ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 188-189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 347-350.

²²¹⁹ Terzi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat, s. 221-241.

²²²⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s.180, 509; İbn Abdirabbih, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, thk. A. Emin, A. Zeven, İ. Ebyârî, 2. Baskı, Kahire 1948, I, s. 179.

²²²¹ İbn Abdirabbih, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, I, s. 179.

²²²² İbn Abdirabbih, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, I, s. 179.

rucu silahlardı.²²²³ Koruyucu maksatla kullanılan silahlar ve bu minval üzere olan diğer savaş araçlarına gelince bu grupta kalkan, zırh, miğfer, dabr veya debbâbe, dikenli tel ve kuşatma merdivenleri gibi silah ve araç gereçler bulunmaktaydı.²²²⁴

1.4. Ordunun Savaş Stratejileri ve Taktikleri

Hz. Ömer döneminde ordunun savaş stratejileri ve taktikleri hakkında bilgi vermeden önce onun, döneminde gerçekleştirilen askeri harekâtlara bakış açısının ne olduğunu belirlemek istiyoruz. Hz. Ömer'in, halifeliğinin ilk dönemlerinde, Irak bölgesinde Sasani saldırılarını bertaraf etmek için mücadele eden Müsennâ b. Hârîse'ye destek mahiyetinde ısrarla bir ordu oluşturmak için çaba sarf etmesi ve hatta bu konuda gevşeklik gösteren ashaba sitem etmesinden²²²⁵ hareketle onun savaş konusunda çok istekli olduğu kanısına varılabilir. Oysaki o, rahle-i tedrisinden geçmiş olduğu Hz. Peygamber'in savaş noktasındaki hassasiyetlerini çok iyi bilmekte ve ona göre hareket etmekteydi. Zira aslında onun da savaş konusundaki ana tutumu saldırgan bir politika izlemekten ziyade düşman saldırılarını engellemek için askeri harekât yapmaktı. Gerek Bizans'tan ve gerekse Sasani'den Müslümanlara yönelik sonu gelmeyen saldırıları ve tacizleri ortadan kaldırmak için selefinin bıraktığı yerden devam eden Hz. Ömer cihat özelliği taşımayan, toprak elde etme ve sınırları genişletmeye benzeyen askeri harekâtlara karşı çıkmaktaydı. Nitekim o, Yermük Zafe-ri sonrası bozguna uğrayan düşman ordusunun oç alınma psikolojisiyle tamamen ortadan kaldırılmaya yönelik takip edilmesine izin vermemiştir.²²²⁶ Hz. Ömer'in kendi dönem fetih hareketlerinden rahatsızlık duyduğu önemli bir husus çok hızlı bir şekilde ilerleyen fetihlerin getirisinin uzun vadede Müslümanlar için hayırlı olmayacağıdır. Fetihlerin, bölge halklarının topyekûn üzerlerine gelmesine ve Müslümanların ağır kayıplar vermelerine ayrıca İslam'a antipatik bir bakış açısı kazandırmasına vesile olmasından endişelenen halife askeri harekâtlara ara vermek bile istemişti. Bu durumun en güzel örneği İran ve Mısır bölgesi fetihlerinde kendisini göstermektedir. "Bizimle onlar arasında bir set olsaydı, ne biz onlara ne onlar bize ulaşırdı" sözleri Hz. Ömer'in İran bölgesindeki savaşların sürekliliğinden ne denli rahatsız olduğunu ortaya

²²²³ Avn, *el-Fennü'l-Harbî fi Sadri'l-İslâm*, s. 154-155.

²²²⁴ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s.180, 519. Avn, *el-Fennü'l-Harbî fi Sadri'l-İslâm*, s. 141, 145, 147-148, 152-155, 195-197; Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, s. 221-241; Halit Çil, "Hz. Ömer Döneminde Ordu'nun Silahları ve Lojistiği", *Akademik Bakış Dergisi*, sayı: 37, Temmuz-Ağustos 2013, s. 2-12.

²²²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 297.

²²²⁶ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 184; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, III, s. 570-572.

koymaktadır.²²²⁷ Artık tamamen toprak elde etme ve dünyevi menfaat edinmeye matuf olduğu su götürmeyen Mısır fethi için Amr b. el-As'ı durdurmaya çalışmış ve ona "Mısır'a girme" şeklinde emrinin bulunduğu bir mektup gönderse bile bu askeri harekâta engel olamamıştır. Zira Amr bu mektubun içeriğini tahmin ettiğinden dolayı Mısır'ı fethettikten sonra mektubu açmıştır.²²²⁸

Hz. Ömer döneminde, Hz. Peygamberin: "...para, şan, şeref, yiğitlik, toprak elde etmek için değil de, Allah'ın yüce kelimesi yücelsin diye savaşanlar Allah yolundadır..."²²²⁹ sözünün gereğini yerine getirmek için harekete geçen bir ordu ile karşı karşıya bulunmaktayız. Bundan dolayı Hz. Ömer'in ordusu askeri harekât sonucu kontrol altına almış oldukları bölge halklarını İslam'dan haberdar etmişler, onun cihanşümul ilkelerini onlara tanıtmışlardır. Zorla Müslüman yapma yoluna hiçbir zaman tevessül etmemişler, onların kendi rızaları ile İslam'a girmelerine yönelik gayretler sergilemişlerdir.²²³⁰ Hz. Ömer'in Kudüs'ü teslim aldıktan sonra buradaki Hıristiyanlara verdiği emannamede dile getirdiği "bunlara haksızlık yapılmaması, güven içinde olmaları" gibi hususlar, onun dönemindeki askeri harekâtların insanları zorla İslamlaştırmak için yapılmadığının en büyük göstergesidir.²²³¹

Müslümanların özellikle Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen fetihler sonucunda elde edilen gelirlerden dolayı maddi anlamda sıkıntıdan kurtulup refaha kavuştukları ve daha önce hiç olamadıkları kadar zenginleştikleri anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak ve Hz. Ömer'in ordu teşekkül etmek için söylemiş olduğu: "...Allah'ın size miras olarak vaat ettiği yerlere yürüyünüz..."²²³² sözlerinden hareketle bu dönem fetihlerinin maddi anlamda zenginlik elde etmek için yapıldığı şeklinde bir anlayış geliştirilebilir.²²³³ Ancak Hz. Ömer'in Medine'ye gelen büyük miktardaki ganimetten sonra gözyaşları içinde söylemiş olduğu "Allah'a yemin ederim ki, Allah bunları kime verdiyse onlar birbirlerini kıskanmış, birbirlerine kin beslemişlerdir. Birbirlerini kıskanan-

²²²⁷ Taberî, *Târîhu'l-Ümmem ve'l-Mülûk*, IV, s. 169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 550; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Yay., İstanbul 2013, s. 105-106.

²²²⁸ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 214; Hz. Ömer'in kendi döneminde gerçekleşen fetihler hakkındaki düşünceleri için bkz: Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul 1992, s. 414; Mehmet Azimli, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin sebepleri üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İstem*, yıl: 3, sa: 6, 2005, s. 182

²²²⁹ Buhari, *İlim*, 45; Azimli, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin sebepleri üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 191.

²²³⁰ Vakıdî, *Târîhu Fütûhi'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyarbekr ve'l-İrâk, Dimeşk*, 1996, s. 161. (Bu eser Vakıdî'nin Fütûhü'ş-Şam adlı eserinin bir bölümüdür.)

²²³¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümmem ve'l-Mülûk*, III, s. 609-610.

²²³² Ahmet Cevdet, *Kıssa-ı Enbiya*, sadeleştirerek yay. Mahir İz, 1-2, İstanbul 1972, s. 137.

²²³³ W. H.T. Gairdner, *Batının İslam Korkusu*, Çev; Hüseyin Küçükkalay, Konya, 1995, s. 50; Will Durant, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev; Orhan Burhanettin, İstanbul, Trz., s. 13.

ları da Allah mutlaka birbirine düşürür"²²³⁴ sözleri halifenin fetihlerle birlikte Müslümanların aşırı bir şekilde dünya nimetlerine kavuşmasından hiç de memnun olmadığını göstermektedir. Hz. Ömer'in fethedilen yerlerdeki arazileri, Müslüman fatihlere dağıtmaması²²³⁵ dönemindeki fetihlerin esas gayesinin ekonomik sebepler olmadığını gösteren önemli göstergelerden birisidir. O, kendisine gelen yoğun itiraz ve baskılara rağmen fethedilen arazilerin fatihlere paylaştırıldığında daha sonraki nesle bir şey kalmayacağını, bunun yanında yerli halkın ikinci sınıf vatandaş durumundan hiç kurtulamayacağını, bunun da daha sonraki dönemlerde büyük sorunlara sebep olacağını düşünmüş ve böyle bir paylaşımı reddetmiştir.

Hz. Ömer dönemindeki askeri harekâtları yukarıda çizmeye çalıştığımız çerçevede anlamamız gerekmektedir. Aksi takdirde bu muazzam fetih hareketini doğru zemine oturtmanın ve meseleye müsteşrik gözü ile bakmamanın imkânı yoktur. Günümüz tarihçilerinden birine ait olan şu ifadeler meseleyi özetler mahiyettedir: "Bedevilikten yeni çıkmış ve fitratlarındaki bedevi kaballığı her fırsatta yansıtan insanların oluşturduğu orduların başına, Hz. Peygamberin terbiyesini görmüş sahabeler geçtiler. Bu şahıslar, orduları o kadar mahir bir şekilde yönetip sevk ettiler ki, tarihin en önemli fütuhatının en önemli sonucu katliamsız, yağmasız, talansız ve bir hukuk zemini içinde gerçekleşen bir fütuhat oldu. Onların bu fütuhat anlayışını duyan toplumlar, onların gelişlerini davul-zurna eşliğinde karşılamış ve teklif ettikleri şartları olduğu gibi kabul etmişlerdi. Çünkü kendilerine sunulan bu şartlar beklediklerinin üstünde olup daha önce alışık olmadıkları türdendi"²²³⁶.

Hz. Ömer dönemi fetih hareketlerinde görev alan orduları savaş stratejileri ve taktikleri bağlamında değerlendirdiğimiz zaman şu hususları söylememiz mümkündür: Her şeyden önce Hz. Ömer askeri harekât maksadıyla toplanmış olan ordunun komuta kademesinde kimin yer alacağı, nasıl bir taktik ile hareket edileceği gibi hususları konuşmak için danışma meclisini toplardı.²²³⁷ Burada alınan kararlar çerçevesinde belirlenen komutan önderliğinde yola çıkan ordu sefer esnasında da Hz. Ömer'in kontrolü altındaydı ve onun direktiflerini yerine getirmekteydi. Onun vermiş olduğu direktiflere bakıldığında her şeyin teferruatına kadar düşünüldüğünü görmekteyiz. Örneğin Kadisiye Muharebesi için yola çıkmış olan ordunun komutanı Sa'd b. Ebu Vakkas'a mektupla

²²³⁴ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 30.

²²³⁵ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 267.

²²³⁶ Azimli, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin sebepleri üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 193.

²²³⁷ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 356; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, III, s. 480-481; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, s. 310.

vermiş olduğu talimatların birinde şöyle demektedir: "Mektubum sana ulaştığında ordudaki askerleri onar kişilik birliklere ayır ve her birliğe bir komutan tayin et. Ordudaki subaylar arasından komutanlar belirle ve onları birliklere tayin et. Kabile başkanlarını da çağır ki, bu seçim ve tayine şahit olsunlar. Bunları şahitler olarak belirle ve kabilelerine gönder. Onlara Kadisiye'yi vaat et. Onların bu konuda ne yapmaya karar verdiklerini bana yaz."²²³⁸ Hz. Ömer'in bilfiil direktifleriyle hareket eden ordu savaş mekânına gelirken belli bir düzen içerisinde intikal etmekteydi. Ordu komutanı askerlerinin güvenliğini temin etmek için keşif kolları ve devriyeler çıkartmakta, önceden tespiti yapılan ve herkesin bilmediği yollardan orduyu intikal ettirmekte, düşmanın hareketi hakkında bilgi toplayacak kişiler görevlendirmekte, kurmay heyetiyle daima istişare etmekte ve her daim halifeye bilgi göndermekteydi. Ayrıca komutan gerek askerlerin gerekse nakil vasıtaları olan hayvanların dinlenmesini temin etmek için güvenilir mola yerleri belirlemekte ve bu bölgelerin güvenliğini temin sadedinde gerekli tedbirleri almaktaydı.²²³⁹ Savaş alanına geldiğin de ise yine komutan tarafından muharebenin idaresinin yürütüleceği noktaya kararğâh kurulmakta bu noktadan düşmana doğru hareket edilmekteydi. Kurmay heyeti ile yapılan istişare sonucunda düşman ordusunun durumuna göre savaşta uygulanacak taktik belirlenirdi. Bu duruma en güzel örnek Nihâvend Savaşı'dır (H. 21/M. 642). Hendekler içerisine gizlenmiş ve meydan muharebesine çıkmayı kabul etmeyen düşman ile nasıl savaşılacağı konusunda yapılan istişare sonucunda komutan Numan b. Mukarrin, Tüleyha b. Hüveylid'in şu fikrini kabul etmiştir: " Onlara karşı bir grup süvari gönderelim. Bu süvariler onlarla savaşa tutuşsunlar. Savaş iyice kızıştığı anda bizimkiler yenilmiş gibi görünerek geri dönüp kaçmaya başlasınlar. Galip geldiklerini düşünen düşman kaçma süsü veren askerlerimizi takip edecektir. Onlar bizim bulunduğumuz mıntıkaya gelinceye kadar bekleyelim. Kendi mevzilerinden iyice uzaklaşmış olan düşman askerleri bizim bulunduğumuz yere gelip üzerimize saldırmaya başladıklarında biz de var gücümüzle Allah hakkımızda hükmünü verinceye kadar onlarla savaşırız." Nitekim bu taktik sayesinde Nihavend zaferi elde edilmiştir.²²⁴⁰ Bu bağlamda Hz. Ömer döneminde düşmanla mücadele konusunda uygulamaya konulan taktiklerden bazılarını vur kaç usulüyle savaş taktiği²²⁴¹ arkayı dağa alarak düşmanla savaş²²⁴², muhasara ve kuşatma sa-

²²³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 309-310; Hudarî, *Târîhu'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, Mısır 1969, I, s. 205.

²²³⁹ Terzi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat, s. 113.

²²⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, s. 11-12.

²²⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, s. 11-12.

²²⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, s. 34-35.

vaşları²²⁴³ şeklinde vermemiz mümkündür. Bu dönemde yapılan meydan muharebelerinde İslam ordusunun savaş düzenini ise kaynaklar beşli düzen²²⁴⁴, saf düzeni²²⁴⁵ ve tabur düzeni²²⁴⁶ olarak vermektedirler. Hz. Ömer'in kendi döneminde gerçekleştirilmiş olan harplerde benimsemiş olduğu prensiplerin başında ordudaki asker sayısının olabildiğince fazla tutulması vardır. Nitekim o, Müsennâ b. Hârise'ye ordusundaki asker sayısını arttırmaya yönelik civarda ikamet eden Hıristiyan Arapları askere alma konusunda izin vermiştir. Buna ilaveten daha önce irtidad edip sonra tekrar İslam'a dönen kişilerin orduda görev alma isteklerini olumlu karşılamıştır.²²⁴⁷ Zikrettiğimiz prensibin gereği olarak ortaya çıkan ordunun önemli bir kısmının asıl hedefe kitlenmesi ve küçük kuvvetlerin ise tali noktalarda görevlendirilmesi prensibi de Hz. Ömer'in önem vermiş olduğu prensiplerden birisidir. Zira bu prensip, hedeflenen bölgede çok sayıda birlik bulundurmak için diğer bölgelerde asker tasarrufu yapmayı gerekli kılmaktadır. Dımaşk'ın fethi esnasında bu prensibin kullanıldığını görmek mümkündür.²²⁴⁸ Bu dönemde kabul gören bir başka harp prensibi de askerlerin yeniden, zamanında ve yerli yerinde kullanılması yani kuvvetlerin dağıtımını prensibidir. Bu prensip düşman kuvvetleri karşısında ordunun ihtiyacını dengeli bir şekilde karşılamaya yardım eden bir prensiptir.²²⁴⁹ Hz. Ömer için olmazsa olmaz prensiplerinden birisi de Müslüman askerlerin can güvenliğinin sağlanması prensibidir. Bu prensibi, onun döneminde vuku bulan bütün muharebelerin en can alıcı düsturu olarak görmemiz mümkündür.²²⁵⁰ Bu bağlamda, savaşla ulaşılmak istenen hedefe mümkün olursa anlaşma yolu ile ulaşmak, az zayıat vermek için mümkün olduğu kadar düşman kuvvetlerini dağıtarak çeşitli bölgelerden saldırılar düzenlemek, zamanında ve yerinde düşman saflarına baskınlar yapmak, yapılan manevralarda İslam ordusunun kayıplarını en alt düzeyde tutmak, ordu içerisinde ikiliği önlemek ve dolayısıyla karışıklığın önüne geçmek için komuta birliğini tesis etmek, düşman karşısında uygulama safhasına konması düşünülen taktiği askerler tarafından anlaşılabilir ve hemen uygulanabilecek seviyede mümkün olduğunca basit tutmak söz konusu prensibi hayata geçirme yolunda yapılan işlemlerdir.

²²⁴³ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 138; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 492; III, s. 24.

²²⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 452.

²²⁴⁵ İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber*, I, s. 226

²²⁴⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 33-34.

²²⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 434; Terzi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat, s. 155.

²²⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 428.

²²⁴⁹ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 129.

²²⁵⁰ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 127, 141.

Hz. Ömer döneminde İslam devletinin sınırlarının hızla büyümesi bu bağlamda, Doğu Akdeniz sahillerinin de Müslümanların ellerine geçmesi bu dönemde deniz gücü ihtiyacını açığa çıkarmıştır. Nitekim Muaviye b. Ebu Süfyan'ın Bizanslılara karşı hem daha güçlü bir şekilde mücadele etmek hem de hâkimiyet bölgelerini elde tutmak için Hz. Ömer'den deniz seferleri için izin istemesi²²⁵¹ bu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Ancak bütün bu zorunluluğa rağmen Hz. Ömer daha önce böyle bir deniz seferi için görevlendirmiş olduğu Alkame b. Mücezziz'in fırtınaya yakalanıp adamlarıyla beraber boğulmasından da etkilenmek suretiyle zamanında deniz seferlerine onay vermemiş; kendinden habersiz bir şekilde deniz seferine çıkan Alâ b. Hadramî ve Arfece b. Herseme'yi sert bir şekilde kınamış hatta cezalandırmıştır.²²⁵² Yukarıda anlatılanların ışığında Müslümanların henüz denize açılacak bilgi ve tecrübeye sahip olmadıklarını düşünen Hz. Ömer döneminde tabiatıyla güçlü bir deniz gücünden yani bir donanmadan söz etmemiz mümkün değildir.

SONUÇ

Kaynakların ışığında değerlendirmeye aldığımız Hz. Ömer Dönemindeki askeri teşkilata ilişkin yukarıda vermiş olduğumuz bilgileri sonuç mahiyetinde maddeler halinde vermek istersek şu şekilde vermemiz mümkündür:

1. Askerlik hizmeti Hz. Ömer'in iktidarının ilk yıllarında da Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinde olduğu gibi gönüllülük esasına dayalı olarak yerine getirilmekteydi. Onun görevlendirmiş olduğu ilk ordu olan Ebu Ubeyd b. Mesud es-Sakafi önderliğindeki ordunun toplanma biçimi bu savımızı destekler mahiyettedir.

2. Hz. Ömer, halifeliğinin ilk günlerinde karşılaşmış olduğu ordu oluşturma sorunu karşısında başarılı ve kalıcı fetihler yapılabilmesi için gönüllü birliklerin yanı sıra daha farklı tedbirler alınmasının gereğini anlamıştır.

3. Dîvânın kurulmasını bu tedbirler bağlamda anlamamız gerekmektedir. Zira bu kurum vergi muameleleri ve tahsili gibi mâlî konularla ilgilenmesinin yanı sıra büyük oranda, orduda görev alacak askerin sayılarını ve isimlerini zapt ve tespit etmek, erzakını, maaşını tayin etmek ve bunların zamanında dağıtımını yapmak gibi askerî konularla ilgilenmek için ihdas edilmişti.

4. Böylelikle ziraat, sanat ve ticaret ile meşgul olmalarına izin verilmeyen, hak ettikleri savaş ganimetlerinden başka önceden belirlenen ücretlerini dü-

²²⁵¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 258-259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, s. 48.

²²⁵² Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 79-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, s. 376-378; A. R. Lewis, *el-Kuvâ'l-Bahriyye ve't-Ticâriyye fi Havdî'l-Bahri'l-Mutavassıt*, trc. Ahmed Muhammed İsa, Kahire 1960, s. 88-92; 102-104; Terzî, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, s. 198-201.

zenli olarak devlet hazinesinden alan meslekleri profesyonel askerlik olan bir sınıf ortaya çıkmıştır.

5. Bu sınıfın teşekkülünde iş o kadar ciddi ve ustaca yapılmıştır ki hiçbir ayrıntı atlanmamıştır. Profesyonel askerlerin isimleri ve vasıflarının, bunun yanında alacakları ücretlerin ordu merkezlerinde bulunan özel defterlere kaydedilmesini, askerliği meslek olarak seçen kişilerin geride bıraktıkları ailelerin geçimlerinin devlet tarafından karşılanmasını bu bağlamda zikredebiliriz.

6. Hz. Ömer döneminde gerek gönüllü gerekse ücretli askerlerin seçilmesinde Müslüman olmak, buluş çağına gelmiş olmak, aklî melekeleri yerinde olmak, hasta ve sakat olmamak, askerlik için gerekli liyakate sahip olmak, cesur ve atılgan olmak gibi şartların arandığını görmekteyiz.

7. Allah yolunda kalem ile cihat yapan kişiler (ilim ile meşgul olanlar), hastalar, acziyet içerisinde bulunanlar, sakatlar, çocuklar, ihtiyarlar ve kadınlar askerlik hizmetinden muaf olan kesimi oluşturmaktaydılar.

8. Ordu içerisinde savaşmaya elverişli kimselerin düzenli bir şekilde bir araya getirilip savaşmaları ne kadar önemli ise onların izin imkânlarının temin edilmesi de o derece önem arz etmekteydi. Zira bir sonraki muharebeler için askerlerin dinlenme ve moral depolama ihtiyaçlarının tatmin edilmesi gerekmektedir. Bunun yanında askerlerin aile özlemlerinin de giderilmesi gerekmektedir. Bütün bu hususiyetleri çok iyi kavramış olan Hz. Ömer tüm cephelelerde savaşan askerlerin dört ayda bir yenileri ile değiştirilmesi uygulamasını başlatmıştır. İhtiyarlık yaşına ulaşan askerler ise sürekli olarak terhis edilmişlerdir.

9. Hz. Ömer döneminde çok geniş bir coğrafyada fetih hareketlerinde bulunulması bu hareketlerde görev alan askerlerin daha düzenli ve zinde bir şekilde vazifelerini yapmalarının sağlanmasını da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Medine haricinde başka üsler ve ordugâhlar kurulmuştur. Kaynaklara göre cünd ismi ile anılan ve sayılarının sekiz olduğu bildirilen bu yerlerden bazıları Filistin, Dımaşk, Ürdün, Kinnesrin, Hıms'tır.

10. Bu dönemde cündlerin yanı sıra İslam ordularının kalıcı ikametleri ve eğitimleri için ordugâh şehirler oluşturulmuştur. Basra, Kufe, Musul, Taberiyeye, Lûd, Remle, Fustat ve Kayravan şehirleri bunlar arasındadır.

11. Bu ordugâh şehirler Arap kabilelerinden her kabileye bir mahalle tahsis edilmek suretiyle oluşturulmuşlardır. Su yerlerine, otlaklara yakın yerlere inşa edilen ordugâhlar için olmazsa olmaz şart İslam ordusunun ikametine uygun ve stratejik mevkilere yakın olmasıydı. Ordugâhların inşaî planlarına gelince şu hususlar dikkati çekmektedir: Askerlerin ve ailelerinin kalmaları için yapılan bina ve kışlalar surlarla çevrenmekte, ayrıca derin hendek ve kanal-

lar açılarak tahkimat daha da kuvvetli hale getirilmekteydi. Açılan kanal ve hendekler çoğu zaman su ile doldurulmaktaydı. Askerler için gerekli olan malzemelerin depolandığı iâşe ambarları ve at ahırları ordugâhların vazgeçilmez unsurları arasında bulunmaktaydı. Bu yerlerde kalan askerler hakkında tutulmuş olan kayıtlar yine bu merkezlerde muhafaza edilmekteydi.

12. Fetihlerle birlikte İslam topraklarının genişlemesi bu ordugâhların yanında birçok askeri noktaların inşasını da beraberinde getirmiştir. Bu durumda da büyük şehirlerde, denize kıyısı olan merkezlerde ve hudut bölgelerinde askeri kışlalar, sınır karakolları, menâzir ismi verilen gözetleme kuleleri vücutta getirilmiştir. Bizans ve İran'dan fetih yolu ile geçen birçok yerleşim yerindeki eski askeri kışlaların tamir edilerek kullanılmasında da bir beis görülmemiştir.

13. Hz. Ömer döneminde İslam ordusu atlılar, deve süvarileri, yayalar, okçular, levazım ünitesinde çalışanlar, lağımçılar, istihkâmcılar, Mancınıkçılar, nakkâbûn, İstihbaratçılar, personel kadrosunda çalışanlar olmak üzere sınıflanmaktaydılar.

14. Hz. Ömer Hz. Peygamberden gelen âdet üzere kendi döneminde terzip edilen orduların başkomutanı durumundaydı. Zira devlet başkanın görevleri arasında başkomutanlık görevi de bulunmaktaydı.

15. O, Medine'den gönderdiği orduların komutanlarına kendilerini komutan seçtiğine dair en önemli işaret olarak bir mızrağın ucuna bizzat kendisinin bağladığı sancağı teslim ederdi. Eğer komutan Medine'den değil de başka bir merkezden atanmışsa o zaman ya bir sancak gönderir ya da komutan seçtiği şahsı bu vazife ile görevlendirdiğine yönelik yazılı bir emir yolları.

16. Hz. Ömer'in ordularına başkomutan olarak belirlediği kişilerde aradığı kıstaslar şu şekilde sıralanabilir: İslam Dinini kabul ve samimi bir Müslüman olarak ona hizmet etmede öncelik sahibi olmak. Savaş ve askeri idare konusunda tecrübeli olmak. Cesaret sahibi olmak. Üstlendiği vazifeyi en kısa zamanda ve meşru bir şekilde yerine getirmek. Kavrayış ve muhakeme konusunda yetenekli olmak. Söz konusu kıstaslara sahip bir şekilde başkomutan olarak atanan birinin ordu hazırlama, disiplini sağlama, zaferi mümkün kılacak yol ve yöntemi bulma ve uygulama gibi yetki ve sorumlulukları vardı.

17. Hz. Ömer Komutanlık gibi askeri ve valilik gibi idari görevlere sahabeden ve özellikle de muhacirlerden birini getirme düşüncesini yaptığı atamalarla yıkan bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ebu Ubeyd b. Mesud es-Sakaff'nin atanmasını bu bağlamda zikredebiliriz.

18. Ebu Ubeyd'in komutan atanmasında halifenin, temkinli olmadan ziyade duygusallıkla hareket ettiğini ve bundan da pişmanlık duyduğunu, Sa'd

b. Ebi Vakkas'ı atarken daha temkinli davranmasından ve bu atamayı yakın arkadaşlarına danışarak yapmasından anlamaktayız.

19. Hz. Ömer'in komutan atamalarında enteresan ve anlaşılması zor atamaların yapıldığına da şahit olmaktayız. Örneğin; Hz. Ebu Bekir döneminin iki önemli ve başarılı komutanı Müsennâ b. Hârise ile Halid b. Velid onun iktidarı döneminde komutanlıktan alınmış yerlerine başka isimler bu makama getirilmiştir.

20. Hz. Ömer döneminde ordu onluk sisteme göre bir tertip arz etmekteydi. En küçük askeri birlik onar kişilik mangalardı. Ordudaki rütbe dizilimi de şu şekilde şekillenmekteydi: Her manganın başında arîf rütbesi ile bir kişi tayin edilmişti. Beş manganın bir araya gelmesi ile oluşan elli kişilik bir askeri birliği ise halife rütbeli bir kişi komuta etmekteydi. On arîf veya iki halîfeye komutanlık eden rütbeli askere kâid veya kâidü'l-mie ismi verilmekteydi. Hz. Ömer dönemi ordularının tabur komutanı emîrû'l-kürdüs rütbesinde bir kişi idi. Beş bin kişilik bir askeri birliğin başında ise emîrû't-ta'bie rütbesiyle bir komutan bulunmaktaydı. On bin ve daha yukarı sayıda askerden müteşekkil alay veya tugay diye isimlendirebileceğimiz birlikleri ise emîrû'l-ceyş rütbesinde bir kimse komuta etmekteydi. Kaynaklar dîvân teşkilatının ortaya çıkması ile birlikte ordu içerisinde askerlere maaş dağıtımından sorumlu bir takım rütbelerden de bahsetmektedirler. Ümerâü'l-esbâ bunlardan biridir. Bu kişi maaşları alıp arîflere, nakîblere, emînlere vermekte onlar da kontrolleri altındaki kimselere bunları dağıtmaktaydılar. Burada geçen nakîb ve emîn gibi unvanlar askeriyenin dışında sivil toplum yapılanmaları içerisinde kullanılmaktaydı. Buradan hareketle Ümerâü'l-esbâ rütbeli kimselerin saha da yer alan ordu birlikleri arasında değil de personel sınıfında görevli kişiler olduğu söylenebilir. Bu kişilerin yetki ve sorumlulukları sadece askerî personelle sınırlı olmayıp aynı zamanda sivilleri de kapsamaktaydı. Bunlardan başka özellikle Taberî Kâdisiye özelinde ashâbü'r-râyât, ruûsü'l-kabâil ismi ile iki unvandan daha bahsetmektedir.

21. Hz. Ömer döneminde bizzat halifenin kendisinin veya yukarıda zikri geçen ordu komutanlarının askerlerin savaşa gücünü sürekli canlı tutacak, çeviklik ve kabiliyetlerini arttıracak egzersizler yaptırılmaları öncelikli hedefler arasında yer almaktaydı. Ok atma, kılıç kullanma, ata binme, güreş, yakın dövüş talimlerini bunlar arasında saymak mümkündür. Cephede ise komutanlar muharebe usullerini talim ettirmekte, moral ve cesaret seviyelerinin yüksek tutulması için gerek psikolojik gerekse tarihî konularda askerlerini aydınlatmakta, kahramanlık hikâyeleri anlatmakta, savaşta insan haysiyet ve onuruna yakışan davranışlar hakkında bilgilendirme yapmaktaydılar.

22. Hz. Ömer askerlerin eğitim işlerine önem verdiği gibi görevlendirdiği komutanlarının da eğitilmesine azami dikkat etmekteydi. Allah'ın adı ile Allah yolunda muharebe edilmesi, Allah'ı tanımayanlara karşı savaşılması, Ganimet mallarına hıyanetlik yapılmaması, Ahde vefasızlık gösterilmemesi, küçük çocukların, yaşlıların, kadınların, din adamlarının öldürülmemesi, doğaya zarar verilmemesi, düşmanı topluca imha yapılmaması (tenkil) gibi hususlar Hz. Ömer'in komutanlarından beklediği en hassas konulardan bazılarıydı.

23. Hz. Ömer komutanlarına savaş esnasında neler yapması gerektiği hususunda ordu içerisindeki adamları vasıtasıyla devamlı sıcak mesajlar gönderir, yer yer de onların bulunduğu yere giderek onları teftiş ederdi.

24. Dîvân kanalıyla askerlere ve komutanlara ödenen ücretin en üst limiti şu şekilde belirlenmiştir: Asker için yılda 300, komutan için yılda 4000 dirhem. Bu ücretlerin zamanla 500 ve 5000 dirheme kadar çıktığı zikredilmektedir.

25. Hz. Ömer döneminde gerek Suriye gerekse İran üzerine yapılan seferlerde görev alan askerlere yönelik her iki asker için bir deve olacak şekilde takviye lojistik destek sağlanmaktaydı. Seferlerdeki askerlerin lojistik desteklerinin zaman zaman civar yerleşim merkezlerinden karşılandığı da olmaktaydı. Bu durum muhtaç duyulan ürünün kısa zamanda tedarik edilmesini sağladığı gibi, zaman kaybının önüne de geçmekteydi.

26. Fetihlerin devam ettiği coğrafyaya göre yöre halkından tedarik edilen ürünlerin çeşitleri değişmekteydi. Fetih bölgelerindeki orduların lojistik ihtiyacının tedarikinde, ürünlerin saklanması ve dağıtımında yaşanan sıkıntılar Hz. Ömer'i daha profesyonel tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu bağlamda erzak silolama ve dağıtma dairesi de diyebileceğimiz üniteler oluşturulmuştur.

27. Hz. Ömer döneminde sefer esnasında ve muharebe meydanlarında en fazla ihtiyaç duyulan hayvanlar develer ve atlardı. Özellikle atlar o dönem savaşlarının olmazsa olmazı ve savaşın kazanılmasına direkt etki eden en büyük unsur olarak düşünüldüğünden dolayı Hz. Ömer dîvân müessesesini ihdâs ettikten sonra bu kurum aracılığıyla artan gelirlerden ayırdığı meblağla at, deve ve silah satın almakta ve bunları ordugâh şehirlere ve diğer askeri üslere göndermekteydi. Bu şekilde askerin kendi sahibi olduğu at ve silahından başka devletin tedarik ettiği at ve silahlar da sayı itibarıyla artmıştır. Öyle ki Hz. Ömer karışıklığı önlemek için devlet kanalıyla alınan at, deve ve silahlara devlet damgası vurulmasını istemiştir.

28. Üniforma olarak belirli bir renk ve şekilde elbise giymeyen Hz. Ömer dönemi ordusundaki askerler savaş alanında son derece sade gündelik kıyafetleri ile yer almaktaydılar. Ama bu durum askerlerin kendilerini korumak mak-

sadıyla zırh giymelerinin veya savaş meydanında hareket kabiliyetlerini arttıracak daha rahat elbise edinmelerinin önünde bir engel teşkil etmemekteydi.

29. Hz. Ömer Döneminde ordunun kullanmış oldukları silahlar kullanım şekillerine göre atıcı silahlar, kesici silahlar, dürtücü silahlar, vurucu silahlar ve koruyucu silahlar olmak üzere sınıflanabilir. Ok, yay, mancınık, arrâde, koçbaşı atıcı silahları oluşturmaktaydılar. Kılıç ve hançer ise kesici silahlardı. Dürtücü silahlar grubunda mızrak yer almaktaydı. Topuz ve balta vurucu silahlardı. Koruyucu maksadıyla kullanılan silahlar ve bu minval üzere olan diğer savaş araçlarına gelince bu grupta kalkan, zırh, miğfer, dabr veya debbâbe, dikenli tel ve kuşatma merdivenleri gibi silah ve araç gereçler bulunmaktaydı.

30. Hz. Ömer'in, halifelığının ilk dönemlerinde, Irak bölgesinde Sasani saldırılarını bertaraf etmek için mücadele eden Müsennâ b. Hârîse'ye destek mahiyetinde ısrarla bir ordu oluşturmak için çaba sarf etmesi ve hatta bu konuda gevşeklik gösteren ashaba sitem etmesinden hareketle onun savaş konusunda çok istekli olduğu kanısına varılabilir. Aslında onun savaş konusundaki ana tutumu saldırgan bir politika izlemekten ziyade düşman saldırılarını engellemek için askeri harekât yapmaktı. Gerek Bizans'tan ve gerekse Sasani'den Müslümanlara yönelik sonu gelmeyen saldırıları ve tacizleri ortadan kaldırmak için selefinin bıraktığı yerden devam eden Hz. Ömer cihat özelliği taşımayan, toprak elde etme ve sınırları genişletmeye benzeyen askeri harekâtlara karşı çıkmaktaydı. Nitekim o, Yermük Zaferi sonrası bozguna uğrayan düşman ordusunun öç alınma psikolojisiyle tamamen ortadan kaldırılmaya yönelik takip edilmesine izin vermemiştir.

31. Hz. Ömer'in kendi dönem fetih hareketlerinden rahatsızlık duyduğu önemli bir husus çok hızlı bir şekilde ilerleyen fetihlerin getirisinin uzun vadede Müslümanlar için hayırlı olmayacağına yöneliktir. Fetihlerin, bölge halklarının topyekûn üzerlerine gelmesine ve Müslümanların ağır kayıplar vermelerine ayrıca İslam'a antipatik bir bakış açısı kazandırmasına vesile olmasından endişelenen halife askeri harekâtlara ara vermek bile istemişti. Hz. Ömer'in ordusu askeri harekât sonucu kontrol altına almış oldukları bölge halklarını İslam'dan haberdar etmişler, onun cihanşümül ilkelerini onlara tanıtmışlardır. Zorla Müslüman yapma yoluna hiçbir zaman tevessül etmemişler, onların kendi rızaları ile İslam'a girmelerine yönelik gayretler sergilemişlerdir.

32. Müslümanların özellikle Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen fetihler sonucunda elde edilen gelirlerden dolayı maddi anlamda sıkıntıdan kurtulup refaha kavuştukları ve daha önce hiç olmadıkları kadar zenginleştikleri anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak ve Hz. Ömer'in ordu teşekkül etmek için söylemiş olduğu: "...Allah'ın size miras olarak vaat ettiği yerlere yürüyü-

nüz...” sözlerinden hareketle bu dönem fetihlerinin maddi anlamda zenginlik elde etmek için yapıldığı şeklinde bir anlayış geliştirilebilir. Ancak Hz. Ömer’in Medine’ye gelen büyük miktardaki ganimetten sonra gözyaşları içinde söylemiş olduğu “Allah’a yemin ederim ki, Allah bunları kime verdiyse onlar birbirlerini kıskanmış, birbirlerine kin beslemişlerdir. Birbirlerini kıskananları da Allah mutlaka birbirine düşürür” sözleri halifenin fetihlerle birlikte Müslümanların aşırı bir şekilde dünya nimetlerine kavuşmasından hiç de memnun olmadığını göstermektedir. Hz. Ömer’in fethedilen yerlerdeki arazileri, Müslüman fatihlere dağıtmaması dönemindeki fetihlerin esas gayesinin ekonomik sebepler olmadığını gösteren önemli göstergelerden birisidir. O, kendisine gelen yoğun itiraz ve baskılara rağmen fethedilen arazilerin fatihlere paylaştırıldığında daha sonraki nesle bir şey kalmayacağını, bunun yanında yerli halkın ikinci sınıf vatandaş durumundan hiç kurtulamayacağını, bunun da daha sonraki dönemlerde büyük sorunlara sebep olacağını düşünmüş ve böyle bir paylaşımı reddetmiştir.

33. Hz. Ömer dönemi fetih hareketlerinde görev alan orduları savaş stratejileri ve taktikleri bağlamında değerlendirdiğimiz zaman şu hususları söylememiz mümkündür: Her şeyden önce Hz. Ömer askeri harekât maksadıyla toplanmış olan ordunun komuta kademesinde kimin yer alacağı, nasıl bir taktik ile hareket edileceği gibi hususları konuşmak için danışma meclisini toplardı. Burada alınan kararlar çerçevesinde belirlenen komutan önderliğinde yola çıkan ordu sefer esnasında da Hz. Ömer’in kontrolü altındaydı ve onun direktiflerini yerine getirmekteydi. Onun vermiş olduğu direktiflere bakıldığında her şeyin teferruatına kadar düşünüldüğünü görmekteyiz.

34. Hz. Ömer’in bilfiil direktifleriyle hareket eden ordu savaş mekânına gelirken belli bir düzen içerisinde intikal etmekteydi. Ordu komutanı askerlerinin güvenliğini temin etmek için keşif kolları ve devriyeler çıkartmakta, önceden tespiti yapılan, herkesin bilmediği yollardan orduyu intikal ettirmekte, düşmanın hareketi hakkında bilgi toplayacak kişiler görevlendirmekte, kurmay heyetiyle daima istişare etmekte ve her daim halifeye bilgi göndermekteydi. Ayrıca komutan gerek askerlerin gerekse nakil vasıtaları olan hayvanların dinlenmesini temin etmek için güvenilir mola yerleri belirlemekte ve bu bölgelerin güvenliğini temin sadedinde gerekli tedbirleri almaktaydı. Savaş alanına gelindiğin de ise yine komutan tarafından muharebenin idaresinin yürütüleceği noktaya karargâh kurulmakta bu noktadan düşmana doğru hareket edilmekteydi. Kurmay heyeti ile yapılan istişare sonucunda düşman ordusunun durumuna göre savaşta uygulanacak taktik belirlenmekteydi.

35. Hz. Ömer döneminde düşmanla mücadele konusunda uygulamaya konulan taktiklerden bazılarını vur kaç usulüyle savaş taktiği, arkayı dağa alarak düşmanla savaş, muhasara ve kuşatma savaşları şeklinde vermemiz mümkündür. Bu dönemde yapılan meydan muharebelerinde İslam ordusunun savaş düzenini ise kaynaklar beşli düzen, saf düzeni ve tabur düzeni olarak vermektedirler.

36. Hz. Ömer'in kendi döneminde gerçekleştirilmiş olan harplerde benimsemiş olduğu prensiplerin başında ordudaki asker sayısının olabildiğince fazla tutulması vardır. Nitekim o, Müsennâ b. Hârise'ye ordusundaki asker sayısını arttırmaya yönelik civarda ikamet eden Hıristiyan Arapları askere alma konusunda izin vermiştir. Buna ilaveten daha önce irtidad edip sonra tekrar İslam'a dönen kişilerin orduda görev alma isteklerini olumlu karşılamıştır. Zikrettiğimiz prensibin gereği olarak ortaya çıkan ordunun önemli bir kısmının asıl hedefe kitlenmesi ve küçük kuvvetlerin ise tali noktalarda görevlendirilmesi prensibi de Hz. Ömer'in önem vermiş olduğu prensiplerden birisidir. Zira bu prensip, hedeflenen bölgede çok sayıda birlik bulundurmamak için diğer bölgelerde asker tasarrufu yapmayı gerekli kılmaktadır.

37. Bu dönemde kabul gören bir başka harp prensibi de askerlerin yeniden, zamanında ve yerli yerinde kullanılması yani kuvvetlerin dağıtım prensibidir. Bu prensip düşman kuvvetleri karşısında ordunun ihtiyacını dengeli bir şekilde karşılamaya yardım eden bir prensiptir.

38. Hz. Ömer için olmazsa olmaz prensiplerinden birisi de Müslüman askerlerin can güvenliğinin sağlanması prensibidir. Bu prensibi onun döneminde vuku bulan bütün muharebelerin en can alıcı düsturu olarak görmemiz mümkündür.

39. Müslümanların henüz denize açılacak bilgi ve tecrübeye sahip olmadıklarını düşünen Hz. Ömer döneminde tabiatıyla güçlü bir deniz gücünden yani bir donanmadan söz etmemiz mümkün değildir.

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, sadeleştirerek yay. Mahir İz, 1-2, İstanbul 1972.

Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Yay., İstanbul 2013.

Aselî, Bessam, *Fennü'l- Harbi'l- İslamî*, Daru'l- Fikr, I, Beyrut 1988.

Avn, Abdurrahmân, *el-Fennü'l-Harbi fi Sadri'l-İslâm*, Mısır 1961.

Azimli, Mehmet, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin sebepleri üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İstem*, yıl: 3, sa: 6, 2005, s. 182

- Balcı, İsrâfil, "Hz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi: Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh örneği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 20-21, s. 171-211.
- Barış, Mustafa Necati, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, Kahire 1978.
- Çil, Halit, "Hz. Ömer Döneminde Ordu'nun Silahları ve Lojistiği", *Akademik Bakış Dergisi*, sayı: 37, Temmuz-Ağustos 2013, s. 2-12.
- Durant, Will, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev; Orhan Burhanettin, İstanbul, Trz.
- Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire 1396/1976.
- Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul 1992.
- Gairdner, W. H.T., *Batının İslam Korkusu*, Çev; Hüseyin Küçükkalay, Konya, 1995.
- Hudarî, *Târîhu'l-Ümeme'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Mısır 1969.
- İbn Abdirabbih, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, thk. A. Emin, A. Zeben, İ. Ebyârî, I, 2. Baskı, Kahire 1948.
- İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber*, I, Beyrut 1971.
- İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız eş-Şelebî, I-IV, Mısır 1936.
- İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Kahire 1925.
- İbn Sa'd, *et-Tabâkatü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut, trz.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Johannes Tornberg, I-IX, Beyrut 1965.
- Kureşî, Galip b. Abdulkafi, *Evveliyâtü'l-Faruki's-Siyasiyye*, Daru'l-Vefa, Mansûre 1990.
- Lewis, A. R., *el-Kuvâ'l-Bahriyye ve't-Ticâriyye fi Havdı'l-Bahri'l-Mutavassıt*, trc. Ahmed Muhammed İsa, Kahire 1960
- Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Velâyâtü'd-Dîniyye*, Kahire 1973.
- Şibli, *Asr-ı Saadet (İslâm Tarihi)*, trc. Ömer Rıza Doğrul, I-V, İstanbul 1974.
-, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, I-II, İstanbul 1977.
- Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-XII, Beyrut trz.
- Terzi, Mustafa Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, Siyer Yay., İstanbul 2017.
- Vakîdî, *Târîhu Futûhi'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyarbekr ve'l-İrâk*, Dmeşk, 1996, s. 161. (Bu eser Vakîdî'nin Fütühü's-Şam adlı eserinin bir bölümüdür.)
- Ya'kûbî, *Târîh*, I-II, Beyrut 1960.
- Zeydân, Corci, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, çev. Zeki Meğâmis, Dersâadet 1328.

